PRINTED AT THE "TATVA-VIVECHAKA" PRESS,

BOMBAY.

श्रीः ।

श्रीविद्याधरकृतैकावली

श्रीमल्लिनाथकृततरलाख्यटीकया समेता

त्रिवेद्युपपदधारिणा

प्राणशंकरसूनुना कमलाशंकरेण संशोधिता

स्वनिर्मिताङ्ग्लभाषाभूमिकाटिप्पणीभ्यां च समुपेता ।

सा च

मुम्बापुरीस्थराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा

शाके १८२४ वत्सरे १९०३ खिस्ताब्दे

प्राकाश्यं नीता ।

प्रथमा आवृत्तिः ।

मूल्यं १४ रूपकाः ।

‘ तत्त्वविवेचका ’ ख्य मुद्रणयन्त्रालये मुद्रिता ।

CONTENTS.

CONTENTS.

CRITICAL NOTICE

OF

THE MANUSCRIPTS OF EKÂVALÎ AND TARALA.

The present edition of Vidyâdhara's Ekâvalî is based upon the following manuscripts :—

(1) This is a transcript of a manuscript of the Ekâvalî and Tarala, caused to be made by Dr. Bhâṇdârkar and deposited in the Deccan College Library. The manuscript belongs to Govind S'âstrî Nirantar of Nâsik. It bears No. 133 in the list of Sanskrit manuscripts, published by Dr. Bhâṇdârkar in 1893. The manuscript is thus described there :—

पत्राणि ११९, Folio 119 ; पङ्क्तयः १३, lines 13 ; अक्षराणि ५२, letters 52, शाकः १७३६, S'aka 1736, कर्त्ता, विद्याधरः, टीकाकारः मल्लिनाथः ।

The transcript is very elegantly written and contains 120 leaves with generally 12 lines on each page and 65 letters in each line. It is generally correct, but there are omissions of entire lines and even series of lines in many places in the commentary Tarala and the reader is in most places misled ; as the vacant space, marking heads of omitted letters (like ----) shews that three or four letters only are dropped, while we find a long omission. This manuscript generally

agrees with the commentary Tarala of Mallinâtha. It bears date S'aka 1826. It is complete. It is designated D.

(2) A manuscript from Conjeveram, received for collation through my friend, Prof. S. Râdhâkrishna, B. A., F. M. U., Principal, Mahârâjâ's College, Pudukotâ. It is in Grantha characters on plain palm-leaf which is now in an injured condition. It was written by Tidavûr Tirumalâcângar and the copying was finished on the fourteenth day of Bhâdrapada of the year Brava. The codex contains 67 leaves, and a page has 8 lines. The first four leaves appear to have been inserted at a later time, replacing two of the old leaves. The fifth and sixth leaves are injured and broken. The manuscript was in the possession of the late Mr. Virâtâcârya' a great Pandit of Conjeveram, and is now in his grandson's possession. It is a very correct manuscript and appears to be old. It is designated C.

(3) A manuscript in charge of the Oriental Library of Madras. It has 105 pages with 25 lines on a page and 24 letters in each line. It is in Devanâgarî characters and appears clearly to be a transcript of a manuscript for the library. It is not quite correct. It is designated M.

(4) A manuscript in charge of the Oriental Library of Mysore. It is a transcript of a Grantha manuscript, pages 54, containing the first six Unmeshas and of an Andhra manuscript containing the last two Unmeshas. A copy of these two manuscripts was secured through my friend Mr. A. Mahâdeva

S'âstrî B. A., Curator of the Oriental Library of Mysore. It is incorrect in some places and has many omissions. It is designated G.

(5) A copy of a manuscript in charge of the Library of Mahârâjâ's Sanskrit College, Trivandrum, secured through my friend T. Ganapati S'âstrî. It is a very correct manuscript in Dravida Grantha characters. It contains 168 pages with 8 lines on each page and 26 letters in each line. It is a palm-leaf manuscript and appears to be more than a hundred years old. It is designated T.

(6) A copy of a manuscript in charge of the Tanjore Palace Library, received through my friend Mr. A. Subrahmanyam S'âstriar of Kumbhakoṇam. It is a correct manuscript in Telugu characters. It contains 60 palm-leaves with 9 lines on each page.

As it was received after a greater portion of the text was printed off, its *Varæ Lectiones* are given in Appendix I. The manuscript is designated T'.

(7) A manuscript received through my friend, Pandit Govindadâs of Benares. It belongs, he informs me, to Pandit Balmukund Karmakande of Gâyaghat, Benares. It is a correct and complete manuscript in Nâgarî characters. It contains 98 pages, and is found to resemble mostly D. As it was received after the text was printed off, its readings are given in an Appendix. It is designated S'. The opening page of the Ms. has 'इद चातुर्धरशिवदीक्षितीयमेकावलीग्रन्थस्य पुस्तकम्.'

The text of the commentary, Tarala, is based upon two manuscripts, one, a transcript of a manuscript in charge of the Deccan College Library of which the history has already been given and which is designated D., and the other, a copy of a manuscript secured through my friend T. Gaṇapati S'astrî, Principal, Mahârâjâ's Sanskrit College, Trivandrum. This is a very correct manuscript and had it not been secured, it would have been very hard to settle the text of the commentary; since there are many omissions in manuscript D. as has already been remarked. Regarding the manuscript T., Gaṇapati S'âstrî wrote to me as under :—

'दिष्ट्या भवान् वर्धते यद् भवदर्थं चिराय मया मृग्यमाणा सा 'तरला' ख्या एकावलीटीका पठनपाठनप्रचाराभावादेष्वपि प्रदेशेषु दुर्लभा जीर्णप्रायाप्यलुप्ताक्षरा परिशुद्धा समग्रा च मम करं पूर्वेद्युः प्राप्तवती । अमनाक् च मम संतोषः परिश्रमो मे सफलः संवृत्त इति ।

तरलमातृका तावदेतन्नगरान्तःपातिनि 'करमन' नामकग्रामे लब्धा तालपत्रात्मिका द्रविडग्रन्थलिपिमयी उपशतवयाश्च । तत्र पत्राणि ९८ प्रतिपत्रं पङ्क्तयः १६ प्रतिपङ्क्ति अक्षराणि ६४ ।'

Having read in Dr. Aufrecht's Catalogus Catalogorum that there was a manuscript of Tarala in the Berlin Library, I requested the manager of the library to send it to me for collation. To satisfy him that the manuscript would be used with due care I was obliged to send him a recommendatory note from Dr. Mac Donald, the Registrar of the University of Bombay, and the manuscript was then lent to me through

the University. It was, however, found that it was a mere fragment of 6 pages with 12 lines on each. It proceeds up to °रौद्रयोरेकरैकत्रा° page 10, line 10.

It has on a cartridge paper sewn with it the following :—

'॥ डा. जी. व्यूलर) (ब्राह्म. सं) १८-

1878, 32 Mallinathakair's Taralam 6 foll, incomplete.

॥ तरलमूलम्—मल्लिनाथः—अपूर्ण—६-१२-०

Manuscript or Fol. 823.

aoo. 10458.'

On the next page.

'तरलः

१००'

The manuscript is designated B.

INTRODUCTION.

The Ekâvalî : Its Contents——The *Ekâvalî* of *Vidyâdhara* is a work on poetics on the lines of *Mammaṭa*'s *Kâvyaprakâs'a*. It is divided into eight *Unmeshas* or Chapters. The first *Unmesha* opens with an invocatory verse to God S'iva, and discusses the question whether salutation, one of the three forms of auspiciousness which should, according to *Dandin*, introduce a poetic work ('आशीर्नमस्क्रिया वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्'), is resorted to in the beginning of a work as a subordinate ordinance or as a principal ordinance, and if as a subordinate ordinance, whether it assists the main action directly or indirectly (whether it is सन्निपत्योपकारकाङ्ग or आरादुपकारकाङ्ग), and if as a principal ordinance, whether it is a rite which is regularly prescribed and the omission of which at the time prescribed causes sin (whether it is a नित्यविधि), or whether it is a rite which must be performed when a certain event occurs (whether it is a नैमित्तिकविधि), or whether it is a rite to be performed with a certain object in view (whether it is a काम्यविधि). It goes on to decide that salutation is a principal ordinance and has the unimpeded completion of the work as the object in view (*i. e.*, it is a काम्यविधि), shews the purposes that poetry serves, gives the essential requisites in a person who wishes to be a poet and proves that *Dhvani* or suggested sense is the soul of poetry. The views of the *Abhâvavâdins* (Those who do not believe in the existence of *Dhvani*) like

Bhâmaha and others, are refuted at great length. They are shewn to be either *Antarbhâvavâdins* (Those who hold that *Dhvani* is comprehended under *Gunas* and *Alaṅkâras*) like *Bhâmaha* and *Rudraṭa*, or those who maintain that *Dhvani* is not different from *Anumâna* (Inference) like *Mahimabhaṭṭa*, the author of *Vyaktiviveka*, or the *Mîmâṁsakas* of the *Bhaṭṭa* School and the *Prâbhâkaras*, the *Abhihitânvayavâdins* and the *Anvitâbhidhânavâdins* as they are called, or *Dîrghavyâpâra-vâdins* like *Bhaṭṭa Lollaṭa* who hold that the expressive power of words reaches very far like that of arrows. After having rebutted the views of those who hold the non-existence of *Dhvani*, the first *Unmesha* proceeds to refute the other two views about *Dhvani*, *viz.*, that it does exist but that it is not within the power of words to define it, and that it can be arrived at by the process of Implication (*Lakshaṇâ*). In the first *Unmesha*, *Vidyâdhara* seems mostly to have drawn upon *Ânandavardhana*'s *Dhvanyâloka**. The second *Unmesha* treats of the three powers, Expression, Implication, and Suggestion (अभिधा, लक्षणा, and व्यञ्जना) and the three corresponding senses of words, expressed, implied, and suggested (वाच्य, लक्ष्य, and व्यङ्ग्य). In the treatment of *Lakshaṇâ* the author admits like the *Vedântins* and some *Naiyâyikas*† जहदजहल्लक्षणा, which is not admitted by *Mammaṭa*. The third *Unmesha* classifies *Dhvani*, or ex-

* *Vide* notes, pp. 352, 358, 359, 373, 374.

† They call it भागलक्षणा. *Vide* notes, p 397.

cellent poetry, in which the suggested sense excels the expressed sense, deals with its divisions and sub-divisions, explains the different theories of *Rasa* (poetic sentiment), and treats of *Bhâva, Rasâbhâsa, Bhâvâbhâsa, Bhâvas'ânti, Bhâvodaya, Bhâvasandhi*, and *Bhâvas'âvalya*, which with *Rasa* are the eight varieties of *Asamlakshyakramavyangya* sort of poetry. The fourth *Unmesha* takes up the second kind of poetry, *Gunîbhûtavyangya* as it is called, in which the suggested sense is not more charming than the expressed sense. The fifth *Unmesha* treats of *Gunas*, defines them, distinguishes between them and *Alankâras*, attacks the theories of *Bhattodbhata, Bhoja*, and *Vâmana* about *Gunas* and *Alankâras*, classifies *Gunas* according to *Mammata*, attacks their classification into ten according to *Bhoja, Vâmana* and *Dandin* and concludes with the treatment of *Rîtis*. The sixth *Unmesha* deals with principal *Doshas, Avimrishtavidheyâms'a, Prakramabhanga, Avâchyavachana, Vâchyâvachana*, and *Arthapaunaruktya*. The last two *Unmeshas* treat of the figures of speech, *S'abdâlankâras and Arthâlankâras* respectively. In the classification and treatment of figures, *Vidyâdhara* mostly follows *Râjânaka Ruyyaka*, the author of *Alankârasarvasva*.

The *Ekâvalî* and the *Kâvyaprakâs'a*——It will be seen from the above that the *Ekâvalî* embraces the same subjects that are dealt with in the *Kâvyaprakâs'a* and that the *Unmeshas* of the former correspond in regard to their subject-matter to the *Ullâsas* of the latter. The agreement is as under :—

Ekâvalî, Unmeshas.	*Kâvyaprakâs'a, Ullâsas.*
1	1 and 5 (latter part)
2	2 and 3
3	4
4	5
5	8
6	7
7	9
8	10

Though embracing the same subjects as the *Kâvyaprakâs'a*, it is simpler than it and may be read with advantage by the student who wishes to master the harder work of *Mammaṭa*.

The Divisions of *Unmeshas*:——Each *Unmesha* is divided into three parts, the *Kârikâs* in verses, which classify and define the technical terms in poetics, the *Vritti* or the explanation of the *Kârikâs* in prose and the *Udâharanas* or instances given to illustrate the *Kârikâs*. They are all the production of *Vidyâdhara*.

The striking feature of the *Ekâvalî* and works of a similar nature———The striking feature of the instances in verses given in the work is that they all panegyrise *Narasimha*, king of *Utkala* or *Kalinga*. *Pratâparudra Yas'obhûshana* by *Vidyânâtha* and *Nañjarâjayas'obhûshana* by *Narasimha* are similar works on poetics. The illustrative verses in the former are all composed in honor of *Pratâparudra* or *Rudra*, worshipper of the *Kâkati* God, who ruled at *Ekas'ilânagara*, while those in

the latter glorify *Nañjarâjan**. The latest work of this nature brought to our notice by Dr. R. G. Bhândârkar in his Report on the Search for Sanskrit Manuscripts during the year 1887-88 and subsequent years up to 1890-91 is *Alaṅkâramañjushâ* by *Purohita Devas'aṅkara Nâhânâbhâi*, who was a native of *Rânera* (Rânder near Surat) and lived at *Urahpattana* (probably Olpâd in the Surat District). The instances in this work sing the glory of the Peshwas, Mâdhavarâo the First and his uncle Raghunâtharâv.

Works that quote the *Ekâvalî*——The *Ekâvalî* is quoted by *Mallinâtha* in his commentaries on *Meghadûta*,† *Kirâtârjunîya*,‡ and *S'is'upâlavadha*§, in *Rasârnavasudhâkara*, a work

---

* I have not seen the work, but the following colophon of it was sent to me by my friend Prof S. Râdhâkrishna Aiyar of Pudukotâ —

इति श्रीपरमशिवावतारशिवरामदेशिकचरणारविन्दसन्धानमहिमसमासादितनि सहायदेनान्दिनप्रबन्ध-निर्माणसाहसिकनिखिलविद्वत्स्वविलासनिघ्नसरससाहित्यसम्प्रदायप्रवर्त्तकनरसिंहकविविरचिते नञ्जराजयशोभूषणेऽलङ्कारशास्त्रे दोषनिरूपणगुणनिरूपण नाम पञ्चमो विलास॰ ॥

† 'देवपूर्वं गिरिम्' इत्यत्र देवपूर्वत्वं गिरिशब्दस्य न तु सञ्ज्ञिनस्तदर्थस्येति सञ्ज्ञाया संज्ञित्वाभावादवाच्यवचन दोषमाहुरालङ्कारिका । तदुक्तमेकावल्याम्—"यदवाच्यस्य वचनमवाच्यवचनं हि तत्" इति ॥'. *Vide Meghadûta*, Verse 44 'त्वन्निष्यन्दोच्छ्रसित——" See English notes, pp. 500–501

‡ '"सदृश सदृशानुभवाद्यत्र स्मर्यत तत् स्मरणम्" इति विद्याधर ।' *Vide Kirâtârjunîya*, Canto IV., Verse 38, also Canto 18, verse 44 'धनुरुपपद वेदमित्यत्र धनुरुपपदत्वं वेदशब्दस्य न तु सञ्ज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञाया सञ्ज्ञित्वाभावादवाच्यवचन दोषमाहुरालंकारिका । तदुक्तम्—'यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचन हि तत्' इति ।' *Vide* English notes, pp. 500–501

§ 'अत्र हिरण्यशब्दपूर्वकत्व कशिपुशब्दस्यैव न तु सञ्ज्ञिनस्तस्तदर्थस्येति शब्दपरस्य कशिपुशब्दस्यार्थगतत्वेनाप्रयोज्यस्य प्रयोगादवाच्यवचनाख्यदोषमाहु । " यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचन हि तत्" इति । *Vide* Canto I., Verse 42.

on poetics by *S'ingabhûpâla,* king of *Venkaṭagiri,* who was called *Sarvajña* on account of his great scholarship and who flourished about the end of the fourteenth* century, in *Chitramîmâmsâ*† and *Kuvalayânanda*‡ by *Appayya Dîkshita,* in

---

* *Vide* Report on a Search for Sanskrit and Tâmil Manuscripts for the year 1896–97 by Prof. M. Seshagiri S'âstrî, M. A., pp 7–10. The *Ekâvali* is given in the list of works and authors referred to in the *Rasârṇavasudhâkara* on p. 10 as under:—

एकावली-विद्याधरः.

Singama Nâyadu is described as having flourished about 1330 A. C. and as being called *Sarvajña* on account of his vast learning and as being a great patron of learning. The author of *Rasârṇavasudhâkara* was the grandson of Singama N. and son of Anapota N. and may therefore be taken to have lived about the end of the fourteenth century. The following is given as the colophon of the Ms of *Rasârṇavasudhâkara,* noticed by Prof. S'eshagiri —

इति श्रीमण्डलाधीश्वरश्रीअनपोतनरेन्द्रनन्दनबलभुजबलभीमश्रीशिङ्गभूपालविरचिते रसार्णवसुधाकरनाम्नि नाट्यालङ्कारशास्त्रे भावकोल्लासो नाम तृतीयोल्लास । *Vide* p. 98.

† 'अथ परिणामस्य व्यङ्ग्यताया किमुदाहरणम् ।

" नरसिंह धरानाथ के वयं तव वर्णने ।
अपि राजानमाक्रम्य यशो यस्य विजृम्भते ॥ "

इति विद्याधरेणोदाहृतम् ।' &c. *Vide* English notes, pp. 454–55.

The verses 'आयुर्दान महोत्सवस्य—' (*Vide* p. 76) and 'द्विर्भाव पुष्पकेतोर्विबुधविटपिनां पौनरुक्त्यम्—' (*Vide* p 76) are quoted in *Chitramîmâmsâ* as instances respectively of strikingness even where there is शुद्धसारोपलक्षणा ('आयुर्दान—' इत्यादौ शुद्धसारोपलक्षणास्थलेऽपि वैचित्र्यदर्शनात्) and of विषय and विषयिन् in रूपक being in different cases. *Vide* English notes, pp 407–08.

‡ The verses 'अन्तर्विष्णोस्त्रिलोकी निवसति———' (*Vide* p. 299) and

Rasagangâdhara and *Chitramîmâmsâkhandana* by Pandit-*Jagannâtha**, and in *Alankârakaustubha* by *Vis'ves'vara*†.

Vidyâdhara———The *Ekâvali* and *Kelirahasya* are the two works ascribed to *Vidyâdhara* in Dr. Aufrecht's Catalogus Catalogorum. Having learnt that a manuscript of *Kelirahasya* was in the Library of the Royal Asiatic Society of Bengal, I applied to the Secretary of the Society for a loan of it and he was kind enough to comply with my request. I have found that it is a work on love. It opens with invocatory stanzas to God of Love.‡ It is divided into eighteen *Parichchhedas*. It seems to be a compendium of a larger work, *Ratirahasya* frequently quoted by *Mallinâtha*, on the subject by *Kokkoka*§. The following is the colophon of the work :—

नृत्यद्भर्गाट्टहासप्रसरसहचरै·——' (*Vide* p. 321) are given in the *Kuvalayânanda* as instances of the figures सार and उन्मीलित respectively. (*Vide* English notes p. 700).

* *Vide Rasagangâdhara* on verses 'द्विर्भाव पुष्पकेतो·———' and 'नरसिंह धरानाथ के वयं तव वर्णने———' pp. 250 and 254 respectively. *Vide* English notes, pp 408 and 454–55.

† *Vidyâdhara*'s instance of परिणामध्वनि, 'नरसिंह महीपाल के वय तव वर्णने–' is criticized. *Vide* अलङ्कारकौस्तुभ, p. 163. *Vide* English notes, p 456.

‡ The following is the opening stanza —

येनाकारि प्रसभमचिरादर्धनारीश्वरत्वं
दग्धेनापि त्रिपुरजयिनो ज्योतिषा चाक्षुषेण ।
इन्दोर्मित्र स जयति मुदा वामवामप्रचारो
देव श्रीमान् भवरसभुजां दैवत चित्तजन्मा ॥

§ The following verse in the beginning of the work shows this :–

'एतच्छ्रीवैद्यविद्याधरकविविरचिते केलिरहस्यं समाप्तम् ।'.

The manuscripts of the *Ekâvalî* collated by me have either श्रीमहामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतौ' &c. or 'इति विद्याधरकृतौ' &c. No manuscript calls him वैद्यविद्याधर. The two *Vidyâdharas* may not therefore be the same poet.

The age in which the poet lived can be settled approximately from the internal evidence the work affords. As stated before, the illustrative stanzas are all composed to glorify king *Nrisimha* or *Narasimha*, king of *Kalinga* or *Utkala**.

कोक्कोकनाम्ना कृतिना कृतोऽस्य
श्रीवैण्यदत्तस्य कुतूहलेन ।
विलोक्यतां कामकलासु धीरै
प्रदीपकल्पो वचसा निगुम्फ ॥

The colophons of the different *Parichchhedas* are as under —

इति कक्कोल (कोक्कोक?) कृतौ जात्यधिकार प्रथम परिच्छेद । इति कक्कोलकृतौ चन्द्राधिकारो द्वितीय । इति कक्कोलकृते रतिप्रकाशे षष्ठ ।

*'Our earliest glimpses at Orissa disclose an unexplored maritime kingdom stretching from the mouth of the Ganges to the mouth of the Krishnâ. It was a long narrow strip of coast every where shut out from the Indian Continent by a wide *terra incognita* of mountains and forests Under the name of Kalinga it appears in the list of countries so frequently reproduced in Sanskrit writings and generally in one stereotyped order, coming immediately after Lower Bengal, as if adjoining it, in the same way as the Lower Provinces of Bengal are invariably placed after the northern ones. It formed one of the five outlying kingdoms (Anga, Vanga, Suhma and Pundra) of ancient India with its capital situated about half way down the coast and still surviving in the present city of Kalingapatnam. We soon however become conscious

It is therefore certain that the poet *Vidyâdhara* flourished in the reign of this king; for no poet can eulogize a king in such magniloquent terms unless he were his patron. The question therefore turns upon the settlement of the age of king *Narasimha*. In the long list of kings of Orissa given by Mr. Robert Sewell in his 'Sketch of the Dynasties of Southern India' Appendix VII., pp. 64 to 69, eight kings bearing the name N*arasimha* are mentioned as under:—

Narasingh Deva	B. C.	421—306.
Narsinh Kesari	A. D.	1013–1024.
Languliya Narsinh	A. D.	1237–1282.
Kesari Narsinh	A. D.	1282–1307.
Pratab Narsinh	A. D.	1307–1327.
Kapil Narsinh	A. D.	1329–1330.
Narsinh Jana	A. D.	1549–1550.
Narsinh Deva	A. D.	1628–1653.

---

of the territory being divided into two parts The name *Kalinga* is applied more distinctively to the delta of the Godâvarî, while the delta of the Mahânadî on the north gradually stands out as a separate country.' 'Orissa' by Sir W W. Hunter, Vol. I., pp. 170–1.

'The northern kingdom that thus looms hazily forth on the horizon of history was known as Odra or *Utkala*. The orthodox insist that it means the Glorious Country. Lexicographers suggest that it may only be the Land of the Bird-killers and an admirable student of the modern Aryan tongues interprets it as the Outlying Strip' 'Orissa' by Sir W W. Hunter, Vol I., p 172 The Outlying Strip is explained in a foot-note on p. 82 as meaning 'lying beyond the Gangetic Valley' from Utkala=katala=cut off

The copper-plate inscriptions of *Nṛisiṁha-deva* IV. and *Nṛisiṁha-deva* II. of Orissa published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. LXIV., Part I., 1895 and Vol. LXV., Part I., 1896, are the latest source of information regarding kings of *Utkala**. The grants of *Nṛisiṁha-deva* IV. are dated, Sunday, 13th *tithi* of the bright half of *Chaitra* in the year *S'aka* 1305 corresponding to March 6th, 1384 A. D. and Tuesday, 11th *tithi* of the bright half of the *Vichâ* month in the year *S'aka* 1316 answering to 23rd November 1395 A. D.† *Nṛisiṁha-deva* II.'s grant‡ mentioned above is dated Monday, 6th *tithi* of the bright half of the *Siṁha* month in the *S'aka* year 1217, equivalent to 6th August 1296 A. D., in the 17th year of his reign. Another grant of the same king is mentioned as dated 1218 *S'aka*.§

---

* These inscriptions were brought to my notice by Prof. K.B Pâthak of the Deccan College.

† *Vide* The Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol LXIV., Part I., 1895, pp. 132 and 133.

‡ 'अस्ति सप्तदशोत्तरद्वादशशतशकवत्सरे चतुर्दशभुवनाधिपत्यादिवीरुदावलीविराजमान श्रीवीर-नरसिंहदेवमहीपति स्वराज्यस्यैकान्निशत्यङ्केभिलिख्यमाने सिंहशुक्लषष्ठ्या सोमवारे &c.' *Vide* The Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol LXIV, Part I., 1896, pp 254 and 230 एकविंशत्यङ्क is to be considered as 17th year; for, in giving regnal years, 1, 6, and the years ending in 0 and 6 except are not taken into account as being inauspicious. *Vide* Dr. R. G. Bhâṇḍârkar's Note after the Introduction.

§ *Vide* The Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol LXV., Part I, 1896, p 232.

The following is the table of kings constructed from these inscriptions :—

	Years of reign.
चोडगङ्ग	70
कामार्णव	10
राघव	15
राजराज	25
अनङ्गभीमदेव I.	10
राजराज II.	17
* अनङ्गभीमदेव II.	34
नरसिंहदेव I.	33
* भानुदेव I.	18
नरसिंहदेव II.	34
भानुदेव II.	24
नरसिंहदेव III.	24
भानुदेव III.	26
नरसिंहदेव IV.	reigning in 1397 A. D.

Calculating from the earliest of these inscriptions, *viz.*, that of *Narasimha-deva* II. dated 1217 *S'aka*, which is mentioned as the 17th year of his reign, and taking the periods of the reigns of kings, we get the following dates for the four *Narasimhas*, mentioned in the inscriptions .—

---

* The grants of *Narasimha-deva* II ascribe 34 and 18 years of reign to अनङ्गभीमदेव II and भानुदेव I respectively ; while the grants of *Narasimha-deva* IV give 33 and 17 years as the periods of the reigns of these kings.

Narasimha-deva I.	1229 A. D.	to 1262 A. D.	
Narasimha-deva II.	1280 A. D.	„ 1314 „	
Narasimha-deva III.	1338 „	„ 1362 „	
Narasimha-deva IV.	1388 „	He was reigning in 1397 A.D.*	

---

* The date of the accession to the throne of कामार्णव is in all these inscriptions put down as वेदर्त्तुव्योमचन्द्रप्रमितशकसमा or *S'aka* 1064 corresponding to 1142 A. D. In only one inscription, *viz.*, that of *Narasimha-deva* IV of the year 1395 A. D. वेदर्त्तु is changed to देवर्त्तु The date of Chodaganga's accession is given *S'aka* 999 and if we add to it 70, the period of his reign, we get 1069 instead of *S'aka* 1064 as the date of *Kâmârnava's* accession to the throne. The periods of the reigns of kings are almost the same in all inscriptions If we calculate dates from the year of *Kâmârnava's* accession, 1142 A. D., we get dates for *Narasimha* II. and *Narasimha* IV. which are quite at variance with those which are put down as years of their grants The dates are not therefore accurate.

The year 1296 A. D which was the 17th year of the reign of *Narasimha* II is taken as a basis in the above dates of the four *Narasimhas*. But according to this calculation the year 1384 A. D. cannot be the sixth year of the reign of *Narasimha-deva* IV. If, on the other hand, we start from the year 1384 A. D and calculate dates, we get 1379 as the year of the accession of *Narasimha* IV and 1271 A. D as that of *Narasimha* II which cannot make the year 1296 as the 17th year of his reign Thus the dates are not accurate For further elucidation of the point see the Note sent to me by Dr R. G. Bhândârkar, intended by him as supplementary to his remarks on the Ekâvalî contained in his Report quoted in the Introduction.

As *Vidyâdhara* has mentioned the poet *Harihara* and king *Arjuna** who flourished in the beginning of the thirteenth century,† the first two *Narasimhas* of the list of Mr. Robert Sewell are out of the question. They are excluded also by *Vidyâdhara*'s mention of *S'rîharsha*‡ who lived in the 12th century,§ and *Kâvyaprakâs'akâra*¶ who flourished in the latter part of the 11th or the beginning of the

---

* श्रियमद्भुतां हरिहरो लेभेऽर्जुनक्ष्माभुज·' p. 19.

† 'It will be seen that *Vidyâdhara* mentions *Harihara* in the above (*i. e*, in 'श्रियमद्भुतां हरिहरो लेभेऽर्जुनक्ष्माभृत'). The prince *Arjuna*, from whom he got amazing wealth, must have been the ruler of Mâlwâ of that name whose earliest and latest known dates are 1211 A. D and 1216 A. D. *Harihara*, a Jain poet named *Madanakirti* and *Somes'vara*, the author of the *Kirtikaumudi* and *Surathotsava*, were contemporaries and the last wrote *Surathotsava* while *Vastupâla* was alive. *Vastupâla* died in 1298 Vikrama, *i. e*, 1242 A. D. So that all these authors flourished during the early decades of the 13th century.' *Vide* Dr. R. G. Bhândârkar's Report on the search for Sanskrit Manuscripts during the years 1887–88, 1888–89, 1889–90 and 1890–91, p LXVI.

‡ कृत्वा काव्यमवाप विश्वमहितां कीर्त्तिं कविग्रामणी श्रीहर्ष——' *Vide* pp. 18–19.

§ According to Wilson he succeeded his father *Kalasa* in 1118 A. D.

¶ He is mentioned and quoted on p 78 'वक्त्रोद्धत्यकाकुना——' and his views on अर्थश्लेष are given on p. 262, 'शब्दपरिवर्त्तनसहिष्णुत्वमर्थश्लेषस्य विषय इति पुनः काव्यप्रकाशकारस्य सिद्धान्त ।'.

12th century,* and by his quoting *Bilhaṇa*† who is placed in the latter part of the 11th century.‡ As the *Ekâvalî* is quoted in the *Rasârṇavasudhâkara* whose author, *S'iṅgabhûpâla*, is shewn to have lived in the fourteenth century and is commented upon by *Mallinâtha* who is taken to have flourished about the end of the fourteenth century,§ it is evident that *Vidyâdhara* could not have been the protégé of the last two *Nṛisiṁhas* mentioned by Mr. Robert Sewell, or *Nṛisiṁha* IV. of inscriptions. Nor could he have sung the glory of Kapil Narsinh who ruled only for one year. Thus there remain only three *Narasiṁhas*, Languliya Narsinh (1237-1282), Kesari Narsinh (1282–1307), and Pratab Narsinh (1307–1327), of Mr. Sewell or the first three *Nṛisiṁhas* of inscriptions to be considered. As *Narasiṁha*, the patron of *Vidyâdhara*,

---

* *Mammata* quotes *Abhinavaguptâchârya* who 'wrote between 993–1015' as Dr. Aufrecht says in his Catalogus Catalogorum and is commented upon by *Mâṇikyachandra* who composed his *Saṅketa* in 1160. *Vide* *Vâmanâchârya*'s Introduction to *Kâvyaprakâs'a*.

† 'विन्दुद्वन्द्वतरङ्गिताग्रसरणि ——' (p. 11) is from *Bilhaṇa*'s *Karṇasundarî*. *Vide* English notes, pp. 344–45.

‡ *Vide* Durgâprasâda's Introduction to *Karṇasundarî*, Kâvyamâlâ Series

§ *Vide* Dr Bhândârkar's Report on the Search for Sanskrit Manuscripts during 1887——1890, p. LXIX, Prof. K. B. Pâthak's Introduction to the *Meghadûta*, pp. 11–12, and my Introduction to the *Bhaṭṭi-kâvya*, pp. XXIV.–XXVIII.

is described by his protégé as हम्मीरमानमर्दन* (One who has crushed the pride of *Hammîra*), it is evident that *Narasimha* was a contemporary of *Hammîra*. There were three kings of the name of *Hammîra* and the *Hammîra* referred to by *Vidyâdhara* is "the hero of the Hammîra Mahâkâvya of Nayachandrasûri and is represented to have begun to reign in 1339 of Vikrama Samvat, *i. e.*, 1283 A. D. It was this Hammîra who defended the fortress of Ranthambhor (Ranastambhapûra) with bravery against Alla-ud-din Khilji for more than a year and fell at last when it was taken in the year 1031 A.D. ...... As the Chohan prince is represented by Nayachandra as having attempted the conquest of Southern countries, he was probably the Hammîra alluded to by Vidyâdhara."† Thus neither Languliya Narsinh of Mr. Sewell nor *Nrisimha* I. of inscriptions could have been the patron of *Vidyâdhara*. These considerations make it clear that *Vidyâdhara* must have flourished in the reign of either of the two remaining *Narasimhas*, Kesari Narsinh (1282-1307) or Pratab Narsinh (1307-1327) of Mr. Sewell, or *Nrisimha* II. of inscriptions, and that the *Ekâvalî* was composed in the beginning of the fourteenth century.

Mallinâtha and his works:——The commentary *Tarala* (Central Gem) of the *Ekâvalî* (One-stringed necklace) is from the pen of the celebrated *Mallinâtha*, the well-known commentator of the five *Mahâkâvyas* and the *Bhaṭṭi-kâvya.* It is a very valuable commentary, very useful to students, as it is written in simple language and free from the intricacies of other commentaries. The following are the works and commentaries of *Mallinâtha*, that have as yet come to be known to me:—

रघुवंशटीका—संजीवनी.

कुमारसंभवटीका—संजीवनी.

मेघदूतटीका—संजीवनी.

किरातार्जुनीयटीका—घण्टापथ.

शिशुपालवधटीका—सर्वंकषा.

नैषधीयटीका—जीवातु.

भट्टिकाव्यटीका*—सर्वपथीना.

एकावलीटीका—तरल.

तन्त्रवार्त्तिकटीका†—सिद्धाञ्जन.

---

* The *Bhaṭṭikâvya* has been published with this commentary by me in the Bombay Sanskrit Series, Nos LVI. and LVII.

† This commentary is mentioned in the *Tarala*, 'तदेतद् सम्यग् विवेचितमस्माभिस्तन्त्रवार्त्तिकटीकायां वाजपेयाधिकरणे'। *Vide* p. 152, and in the *Ratnâpaṇa*, a commentary on *Vidyânâtha*'s *Pratâparudrayas'obhûshaṇa*, by *Kumârapâlasvâmin*, *Mallinâtha*'s son, 'तदुक्तं तातपादैरेकावलीतरले तन्त्रवार्त्तिकव्याख्याने सिद्धाञ्जने च—'स्वार्थत्यागे समानेऽपि सह तेनान्यलक्षणा। यमेयमजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था तु तं विना ॥'.

स्वरमञ्जरीपरिमल*

तार्किकरक्षाटीका—निष्कण्टिका

प्रशस्तपादभाष्यटीका†

रघुवीरचरित‡

Dr. Aufrecht assigns अमरपदपारिजात, अमरकोशटीका, to *Mallinâtha.* He places it first in the list of works composed by *Mallinâtha.* But he is wrong in attributing the authorship of the commentary to the same *Mallinâtha.* The place of deposit of a manuscript of this work mentioned by him is Government Oriental Library, Madras. I secured a true

---

* The commentary is mentioned in the *Tarala*, 'तदेतत् सम्यक् प्रपञ्चितमस्माभिः स्वरमञ्जरीपरिमलटीकायाम् ।. *Vide* p. 59.

† This commentary is mentioned in *Nishkaṇṭikâ*, 'दिक्कालसाधनप्रपञ्चस्तु अस्मत्प्रणीतप्रशस्तपादभाष्यटीकायां द्रष्टव्यः ।'.

‡ This work is mentioned in Dr. Aufrecht's Catalogus Catalogorum. The following verse is mentioned in the *Tarala* with the following prefatory remark:——

'एतदेव मैत्र्याशिष्येति चाख्यायते । यथास्मदीयश्लोके चन्द्रोदयवर्णने—

निशाकरकरस्पर्शान्निशया निर्वृतात्मना ।
अमी स्तम्भादयो भावा व्यज्यन्ते रज्यमानया ॥'

Vide pp. 22–23. This shews that *Mallinâtha* has composed a poetic work (probably रघुवीरचरित) in which चन्द्रोदय is described. My friend T. Ganapati S'âstrî of Trivandrum wrote to me that he had secured a few pages of the Ms. of रघुवीरचरित and was in search of the whole manuscript.

copy of the manuscript from Mádras and on reading the introductory verses of it, found the author of the commentary to be very probably another *Mallinâtha.** He is very probably the same *Mallinâtha* that is mentioned as the son of *Nara-simha Bhaṭṭa,* born in the *Vatsa* family, and grandfather of *Narahari* who was known as *Sarasvatîtîrtha* after he renounced the world and who was the author of the commentary *Bâlachittânurañjanî* on *Kâvyaprakâs'a.* (*Vide Vâmanâ-chârya*'s Introduction to *Kâvyaprakâs'a*). *Mallinâtha* had two sons, *Peddayârya* and *Kumârasvâmin.* The elder son was as learned as his father, as his younger brother informs us in the introductory verses to his commentary *Ratnâpaṇa* on *Pratâparudrayas'obhûshaṇa.*†

---

* The introductory verses are as under ——

आकण्ठपौरुषमतो वारणता विघ्नवारणेनैव ।
प्रथिता विश्वदशेषत्रिदशोपास्य पर महस्सेवे ॥
उक्तानुक्तनिरुक्तचिन्तन फलं दृष्ट्वा सभूतेः परा—
मालोच्यामरभाष्यवार्त्तिकमुखान् ग्रन्थान् बहूनादरात् ।
व्याचक्षेऽमरसिंहनामकमहं श्रीवत्सगोत्रोद्भवो
बोल्लापेन्निनृसिंहसूरितनय श्रीमल्लिनाथो मुदा ॥

त्रिस्कन्धशास्त्रजलधिं चुलुकीकुरुते स्म य ।
तस्य श्रीमल्लिनाथस्य तनयोऽजनि तादृशः ॥
कोलचलपेद्दयार्य प्रमाणपदवाक्यपारदृश्वा य ।
व्याख्यातनिखिलशास्त्र प्रबन्धकर्त्ता च सर्वविद्यासु ॥
तस्यानुजन्मा तदनुग्रहाप्तविद्यानवद्यो विनयावनम्र ।
स्वामी विपश्चिद्वितनोति टीकां प्रतापरुद्रीयरहस्यमेत्रीम् ॥

The following account of *Mallinâtha* was supplied to me by my friend T. Ganapati S'âstrî, Principal, Mahârâjâ's Sanskrit College, Trivandrum, and may be taken for what it is worth. It is taken from 'पेद्दभट्टचरितम्' in three Series of Kanarese Readers edited by Messrs Puttaṇṇa, B.A., and M. B. S'rinivâsa Iyangar, M. A., of the Mysore service.

* '*Mallinâtha* was known as *Pedda Bhaṭṭa* and is in some Telugu and Kanarese provinces understood by that nick-name. The name in both these vernaculars indicates 'an ignoramus or 'a clodpoll,' thus casting some light on Malli's early life. There are evidences to prove that he began studentship in his far advanced years of about thirties at Vârânasî. After he had acquired wonderful talents in all the branches of Sanskrit literature, the title of Bhaṭṭa was conferred upon him and even to this day in the Province of Mysore and other Telugu tracts he is best remembered by the pet name of Pedda Bhaṭṭa.

As to his nativity the Readers ascribe Devapura, an Agrahâra in the North. It is hard to identify the insignificant village and probably very few remembrances are left in the minds of people of the North. Others ascribe some-

---

Prof K B Pâthak informs me that this story occurs in the Kanarese work, *Kathâsaṅgraha*. He considers पेद्दभट्ट, पेद्दार्य or पेन्न to be identical with the elder son of *Mallinâtha* on the analogy of अप्प, अप्पय्य. and अप्पदीक्षित. Prof Aufrecht, however, identifies पेद्दभट्ट with मल्लिनाथ, *Vide* Prof. Aufrecht's Catalogus Catalogorum, Vol. I., p. 434

where near Rajmundry to be his birth-place. His father was known as *Devavarman*, a profound scholar and a model Vaidik.'

The account then goes on to state at great length how all the efforts of the father to educate him bore very little fruit, how his father advised him to conduct himself in his father-in-law's house, that he should preserve silence on any questions put to him and if pressed to answer, he should inquire 'Is the book complete?', how he became the butt of his brother-in-law's ridicule by asking the question, 'Is the book complete' even when a blank book was placed into his hands to read, how, on being pressed by his wife to learn, he went to Kâs'î, how his teacher set him, to make him understand his position, near the fort-gate, carving for him on the ground a big-lettered ओं नमः शिवाय, so that all passers-by might ridicule him, how the teacher left instructions to his wife to use Nim-oil (निम्बतैल) instead of Ghee to mix with food and asked her to inform him when *Malli* felt and said the food tasted bitter, how days rolled on before he learnt the alphabet without feeling that the food mixed with Nim-oil tasted bitter, how after he had mastered the alphabet, he complained to his master's wife that the food tasted bitter, how the teacher on learning this improvement in his pupil, tried his best to teach him all the branches of learning, how he was permitted to return to his native place, blessed by his teacher, how he surprised his brothers-in-law by his learning and how he vanquished all his opponents by his learned disquisitions.

The next question that deserves to be settled is the meaning of the word कोलचर्ले*, कोलचल, or कोलाचल found associated with मल्लिनाथ. It is not easy to settle whether *Kolâchala* was his native place or was occupied by him in his later life for settlement. Tradition has it that the village was owned by a mighty *Zamindâr* in the 14th or 15th century. As the *Zamindâr* was a great patron of learning, learned scholars from the north flocked there, and *Mallinâtha* may have been one of them, an आस्थानपण्डित of the Court of *Zamindâr.*

The following information was received by me from *S. Vaidyanâtha S'âstrî* of *S'ṛiṅgeri Maṭha* in his letter dated 4th September 1901:—

'I translate below the Telugu sentences contained in my Rajmandry friend's letter for your information:—

"There are two gentlemen who are natives of Bellary and who are the descendants of Mallinâtha Sûri. One of them is named Kolachalam Venkat Raw, now practising as a first-grade Pleader in the District Court at Kadappa. The other gentleman is his own younger brother named Kolachalam S'rinivâsa Raw who is practising as 2nd Grade Pleader in the District Munsiff's Court, Kadappa. This gentleman is a great Telugu pandit and poet and has composed several dramas in Telugu which have been printed and introduced as F. A. texts in the Madras University. I am addressing

---

* *Kolacharla* was the name found in the Mss. of *Sarvapathîna* collated by me for the Bombay Sanskrit Series.

these two gentlemen to-day for the required information. You may also write to them yourself. They are likely to possess some records regarding their famous ancestor. More in my next.'

I addressed both the brothers and received the following reply, dated 6th October 1901, from the younger brother, *Kolachalam S'rînivâsa* :—

'I received your letter and the reminder. I have been trying my best to collect the information you require. I have written letters to different places where the members of our family live. Mallinâtha is not a Jain name. Mallinâtha is a local name for God S'iva. Kolachala is the name of a village. It is also called Kolacharla. Some of our ancestors are known as Malli or Malliah. More in my next.'

No more information, however, has as yet been received from *S'ringeri Maṭha* or *Bellary*.

The appendices containing verses in the *Ekâvalî* and the *Tarala* alphabetically arranged and quotations in the text and the commentary arranged in an alphabetical order, with foot-notes shewing from what works the quotations, where known, are derived, will, it is presumed, be highly useful to students and scholars.

The English notes prepared by me are explanatory and critical and are made as exhaustive as possible to enable the student of rhetoric to understand higher works on the subject. Definitions of figures of speech and their instances quoted

from *Udbhaṭa*'s *Kâvyâlankârasârasangraha*, *Bhâmaha*'s *Kâvyâlankâra*, old and unpublished works on the subject, will, it is believed, be read with interest by students. *Bhâmaha* is an old *Âlankârika** and I have a mind to publish his work as found in the manuscript with me in an Appendix to my edition of *Vidyânâtha*'s *Pratâparudrayas'obhûshaṇa* which I am preparing for the Bombay Sanskrit Series.

Gujarat Training College,
Ahmedâbâd.
16th December 1902.

K. P. TRIVEDÎ.

---

* 'पूर्वेभ्यो भामहादिभ्य सादर विहिताञ्जलि ।' *Vide* *Vidyânâtha*'s *Pratâparudrayas'obhûshana* and 'इह हि तावद्भामहमहोद्भटप्रभृतयश्चिरन्तनालङ्कारकारा' *Vide* *Alaṅkârasarvasva*, p. 3.

NOTE BY Dr. R. G. BHÂNḌÂRKAR.

In view of the inscriptions brought to the notice of Mr. K. P. Trivedi by Mr. K. B. Pathak and others which Mr. Pathak has not mentioned, the remarks made by me on the date of the Ekâvalî in my Report on the search for Mss. during 1887-91 require to be supplemented, though the conclusion at which I arrived from the internal evidence as to the approximate time when the author of the work flourished remains not only perfectly unshaken but is remarkably confirmed; and the inscriptions do not yield much in elucidation of the point discussed that was not known before.

The list of the princes who ruled over Orissa given by Sir W. W. Hunter and Mr. Sewell is based on the chronicle of the Jagannâtha Temple and like other productions of the kind contains a great deal that has no surer foundation than fancy or imagination, mixed especially in the later portion with much that is historically true. It should therefore be accepted with caution, and confirmatory evidence of a more reliable nature should be resorted to where available. Such evidence we have in the case of the Ganga dynasty which ruled over the country, and with which alone we are here concerned. Seven copperplate inscriptions of princes of this family have hitherto been discovered, three of Chodagaṅga, two of Narasimha II and two of Narasimha IV. The year of Chodaganga's accession is given as 999 S'aka and

the dates of his three copperplate grants are 1003 S'., 1040 S'. and 1075 S'. The dates of the grants of Narasimha II are 1217 S'. which was the regnal year represented by the figure 21, and 1218 S'. and those of the inscriptions of Narasimha IV are 1305 S'. which as a regnal year was represented by the figure 8, and 1316 S'. represented by the figure 22. In representing a regnal year by a figure, 1, 6 and a figure ending in 6, as well as a figure ending in zero except 10, were, we are told by Babu Manmohan in another paper* of his omitted as inauspicious. Thus the figure 8 represented the sixth year of the reign of Narasimha IV, 1 and 6 being dropped, and the figure 22 the eighteenth year, 1, 6, 16 and 20 being dropped. Thus 1305 S'. was the sixth year of his reign and 1316 S'. the eighteenth. If 1305 S,' was the sixth year, 1316 S'. ought to be the seventeenth instead of the eighteenth. But this difference is probably due to the fact that a new number was given to the regnal year in the month of Bhâdrapada, so that in Chaitra, 1316 S'aka was represented by the number 17 as 1305 S'aka was by 6 and in Mârgasîrsha the month named in the grant of 1314 S. by the number 18. Thus 1217 S'. which as a regnal year of Narasimha II is represented by the figure 21, was the seventeenth year of his reign.

The grants also give the genealogy of the dynasty with the duration of the reigns of the princes. This is given by

---

* *Uryá Inscriptions of the 15th and 16th centuries* Jour A. S of Bengal Vol LXII Part I. No I 1893

Babu Manmohan Chakravartî in his paper on the grants of Narasimha IV. and need not here be repeated. The genealogy is certainly reliable but the years of the duration of the reigns as certainly not. For, in the first place, in the grants of 1217 S'., of 1305 S'. and 1316 S'. the year of accession of Kâmârnava the successor of Chodaganga is given as 1064 S'. If the latter got possession of the throne in 999 S'. and his son in 1064 S'., he could not have reigned for 70 years as he is represented to have done but only 65.

Again if we calculate by adding to S'aka 1064 which is the date of the accession of Kâmârnava, the number of years for which the reigns of the succeeding princes lasted, we have the following dates for the accession of the last seven princes :—

Narasimha I.	1174 S'.	Duration	33	years.
Vîrabhânudeva I.	1207 S'.	"	17	"
Narasimhadeva II.	1224 S'.	"	34	"
Virabhânudeva II.	1258 S'.	"	24	"
Narasimhadeva III.	1282 S'.	"	24	"
Bhânudeva III.	1306 S'.	"	26	"
Narasimha IV.	1332 S'.			

But from the contemporary evidence of their own plates 1217 S' was the 17th year of the reign of Narasimha II. and 1316 S' the 18th year of the reign of Narasimha IV. Therefore either the date of the accession of Kâmârnava, 1064 S'. for which we have no contemporary evidence is wrong or the durations of the reigns or both.

Now, if 1316 S'. was the 18th year of the reign of Narasimha IV. he must have come to the throne in 1299 S'. Calculating backwards by subtracting the years of the duration of each reign, we get the following dates for the accession of the seven princes :—

Narasimhadeva I.	1141 S'.
Virabhânudeva I.	1174 S'.
Narasimhadeva II.	1191 S'.
Virabhânudeva II.	1225 S'.
Narasimhadeva III.	1249 S'.
Bhânudeva III.	1273 S'.
Narasimhadeva IV.	1299 S'.

But according to one of the grants of Narasimhadeva II. 1217 S'. was the 17th year of his reign and therefore he must have come to the throne in 1201 S'. while according to our calculation he got possession of it in 1192 *i.e.* eleven years earlier. Now since we started from a date vouched for by a contemporary document and thus come to a conclusion opposed to another contemporary document, the years of the duration of each reign given in the plates must be wrong. The date of Narasimha II. occurring in his earlier grant is found on computation to correspond to Monday the 6th August, 1296 A. D. and those of Narasimha IV. Sunday 6th March A.D. 1384 and to Tuesday, 23rd November, 1395 A.D.

Now from all this what we get for our present purpose is no more than what we got from Sir W. W. Hunter's list, *viz.*, that about the end of the thirteenth century of the

Christian Era which is the period in which from the internal evidence the Ekâvalî was composed and the king panegyrised lived, there was a Narasimha who ruled over Orissa. The date of his accession is 1201 S'. *i.e.* 1279 or 1280 A D. while in the list he is represented as having acceded to the throne in 1282 A. D. There is a difference of two years only which can be accounted for in a variety of ways. If the period for which he is spoken of as having reigned is to be regarded as correct, he held power till 1314 A. D, while according to the list he ruled over the country till 1307 A. D.

That Narasimha II. was the Narasimha of the Ekâvalî is rendered highly probable, or I might say, certain by the fact that in the inscriptions of Narasimha IV. he is in one place called कविप्रिय or "favourite of poets" and in another कविकुमुदचन्द्र "the Moon that made the night lilies in the shape of poets expand." This description applies to the hero of the Ekâvalî, both because he was chosen for his panegyric by Vidyâdhara and because he must have patronized him and others like him.

WORKS CONSULTED FOR THE INTRODUCTION AND THE ENGLISH NOTES OF THE *EKÂVALÎ*.

Abhijñânas'âkuntala with Arthadyotanikâ of Râghavabhaṭṭa.
Alankârakaustubha by Vis'ves'vara (N. S. Press).
Alaṅkârasarvasva by Râjânaka Ruyyaka (N. S. Press).
Alaṅkârasârasaṅgraha of Udbhata with the Laghu Vritti of Pratîhârendurâja (A Ms., Deccan College Library).
Alankârasarvasvasañjîvanî of Chakravartin (A Ms.).
Alaṅkâravimars'inî by Jayaratha (N. S. Press).
Amarakosha (Bombay edition).
Amarapadapârijâta (A Ms.).
Amarus'ataka (N. S. Press).
(Dr.) Aufrecht's Catalogus Catalogorum.
Âpodevî Mîmamsânyâyaprakâs'a by Âpadeva (Benares edition).
Bâlarâmâyana by Râjas'ekhara (Calcutta edition 1884).
Chitramîmâmsâ by Appyya Dîkshita (N. S. Press).
Chitramîmâmsâkhandana by Pandit Jagannâtha (N. S. Press).
Das'arûpa of Dhanañjaya with the commentary of Dhanika (Calcutta edition of 1878).
Dhvanyâloka by Ânandavardhana with the commentary Lochana by Abhinavagupta (N. S. Press).
Kamalâkarî, a commentary on Kâvyaprakâs'a by Kamalâkara (Benares edition).
Karṇasundarî by Bilhana (N. S. Press).

Kâvyapradîpa by Govinda with the Commentary Prabhâ by Vaidyanâtha (N. S. Press).

Kâvyaprakâs'a by Mammata (Vâmanâchârya's edition).

Kâvyâdars'a by Daṇḍin (Premachandra's Calcutta edition of S'aka 1803).

Kâvyâlaṅkâra by Bhâmaha (A Ms.)

Kâvyâlaṅkâra by Rudraṭa with the commentary of Namisâdhu (N. S. Press).

Kâvyâlaṅkârasûtra of Vâmana (N. S. Press).

Kelirahasya by Vaidya Vidyâdhara (A Ms. in charge of the Royal Asiatic Society of Calcutta).

Kirâtârjunîya of Bhâravi with the Ghaṇṭâpatha of Mallinâtha.

Kumârasambhava of Kâlidâsa with the Sañjîvinî of Mallinâtha.

Kuvalayânanda of Appayya Dîkshita (The Poona edition).

Mahânâtaka of Hanumat (Calcutta edition).

Mâlatîmâdhava of Bhavabhûti (Bombay Sanskrit Series).

Mahâbhârata.

Mahâbhâshya of Patañjali (Benares edition).

Meghadûta of Kâlidâsa with the Sañjîvinî of Mallinâtha (Prof. K. B. Pâthaka's edition).

Mitâksharâ of Vijñânes'vara (N. S. Press).

Mîmâmsâdars'ana of Jaimini with the Bhâshya of S'abarasvâmin (Calcutta edition).

Muktâvalî of Vis'vanâtha Pañchânana (Bombay edition of S'aka 1808).

Naishadha of S'rî Harsha with the Jîvâtu of Mallinâtha (A Ms., Deccan College Library).

Nâtyas'âstra of Bharata (N. S. Press).

Nyâyadars'ana of Gautama with Vâtsyâyana's Bhâshya (Calcutta edition).

Nyâyakosha (S'astrî Bhîmâchârya's 2nd edition).

Orissa by Dr. W. W. Hunter (Elph. Coll. Library).

Pratâparudrayas'obhûshana of Vidyânâtha with the commentary Ratnâpaṇa of Kumârasvâmin (A Ms.).

Rasagangâdhara of Pandit Jagannâtha with the commentary of Nâges'a Bhatta (N. S. Press).

Report on the Search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency for 1883–84 by Dr. R. G. Bhândârkar.

Do. Do. during the years 1887-88 —1890–91.

Report on the Search for Sanskrit Manuscripts for 1896–97 by Prof. M. S'eshagiri.

Sarasvatîkanthâbharana of Bhoja (Benares edition).

Sarvadarśanasangraha of Mâdhavâchârya (Calcutta edition).

Sâhityadarpana of Vis'vanâtha (Calcutta edition).

Sâhityakaumudî by Vidyâbhûshana (N. S. Press).

Setubandha of Pravarasena (N. S. Press).

Siddhântachandrodaya, a commentary on Tarkasaṅgraha (Benares edition).

Siddhântakaumudî of Bhattoji Dîkshita.

Surathotsava of Somadeva (N. S. Press).

S'is'upâlavadha of Mâgha with the Sarvankashâ of Mallinâtha (N. S. Press).

S'ivamahimastotra of Pushpadanta.

Sketch of the Dynasties of Southern India by Mr. Robert Sewell (Elphinstone College Library).

Tantravârtika of Kumârila (Published in the 'Pandit').

Tarkasaṅgraha of Annam Bhatta.

Târkikarakshâ of Varadarâja with the commentary Nishkanṭikâ of Mallinâtha (A Ms. in the Deccan College Library).

Udyota of Nâgeśa on Kâvyapradîpa (Prof. Chandorkar's edition).

Upanishads (Bombay edition).

Uttarârâmacharita of Bhavabhûti.

Vairâgyas'ataka of Bhartrihari.

Vâgbhatâlankâra by Vâgbhata (N. S. Press).

Vedântasâra of Sadânanda (Col. Jacob's edition).

Veṇisaṁhara of Nârâyaṇa (Calcutta edition).

Vikramorvas'î of Kâlidâsa.

Vṛittavârtika of Appayya Dîkshita (N. S. Press).

Yas'astilaka Champu (N. S. Press).

N. B.—On page 537 L. 11 and L. 16 read पद्मं तुल्यं मुखस्य for पद्मं तुल्यं मुखमस्य

अथ

श्रीविद्याधरकृतैकावली

श्रीमल्लिनाथकृततरलाख्यटीकया समेता ।

अथ प्रथमोन्मेषः ।

प्रालेयाचलकन्यकाकुचतटीपत्रावलीशिल्पिनः
प्रेङ्खद्भाल[1]विलोचनानलशिखानिष्पीत[2]चेतोभुवः ।
देवस्येन्दुविभूषणस्य सुचिरं[3] पादारविन्दद्वयं
युष्मान्पातु सुरासुरेश्वरशिरोरत्नांशुकिञ्जल्कितम् ॥

अग्रे कृत्वा प्रियसहचरीमन्तिकं संप्रयान्तीं
व्रीडाभारादवनतमुखीमम्बिकामादरेण[4] ।
लीलापाङ्गं प्रणयमधुरं[5] लोचनान्तेन पश्य-
न्नन्तस्तुष्यन्नवतु भगवानम्बिकावल्लभो नः[6] ॥ १ ॥

अध्यारूढः कपर्दं[7] पितुरमरधुनीं हेलया गाहमानः
कर्षन् हर्षातिरेकात् कनक[8]कमलिनीषण्ड[9]मुद्दण्डवृत्त्या ।
अन्तर्मग्नं[10] कराग्रं फणिपतिशिरसि स्वैरमाधाय तोयं
मुञ्चन् सिञ्चन्नधस्तात् प्रमथपतिशिशुर्भाति[11] बालो गणेशः ॥ २ ॥

---

१ प्रेङ्खत्फाल° T., G., C, M., T'. २ °निष्ठ्यूत° C. ३ रुचिरं T., G., C., M, T'. ४ °मम्बिकावल्लभो व D., B. ५ °मधुरा D ६ व D., B. ७ कपर्दो .. नीहमानः D., क ..र्दं पितुरमरधु .नीहमान B. ८ करकम° D., B. ९ °खण्ड° D., B १० अन्तर्मग्न K. ११ शिशून् भाति D, B.

स्वीयैर्नित्य गुणपरिमलैर्मोदयन्ती दिगन्ता-

न्त्युद्दण्डैरमृतकिरणैरैन्दवी लेखिकेव[1] ।

सालंकारा सुललितपदा साधुवृत्ता सभावा

माता नित्यं मम भगवती भारती सन्निधत्ताम् ॥ ३ ॥

वाणीं काणभुजीमजीगणदवाशासीच्च[2] वैयासिकी[3]-

मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु चाजागरीत् ।

वाचामाचकलद्रहस्य[4]मखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां

लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव[5] विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥ ४ ॥

मल्लिनाथकविः सोऽयमेकावल्यामलङ्कृतौ ।

टीकारत्नं निबध्नाति तरलं नाम नामतः ॥ ५ ॥

एकावली गुणवतीयमलङ्क्रियापि

यद्देशसादजनि कोशगृहेषु गुप्ता ।

तेनोज्ज्वलेन[6] तरलेन समेत्य धन्यैः

कण्ठेषु चाद्य हृदयेषु च धार्यतां[7] सा ॥ ६ ॥

शास्त्रारम्भे शिष्टाचारं प्रमाणयन् प्रारिप्सित[8]स्याविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्षणफलकामनया विशिष्टदेवताप्रसादमाशास्ते । प्रालेयेत्यादिना श्लोकेन । वैशिष्ट्यं चेह देवताया वेदैकवेद्यत्वात् । इष्टस्य[9] चेष्टार्थवितरणताच्छील्यात् । तच्चो[10]भयं भगवतः परमेश्वरस्य सर्वोपास्यत्वं प्रतिपादयता सुरासुरेत्यादिविशेषणेन सूच्यते । अन्यथा सर्वोपास्यत्वभङ्गात्[11] । तेन जगद्व्यापकत्वमस्य ध्वनितम् । प्रालेयेत्यादिविशेषणेनास्य देव्या सह संभोगशृङ्गारं प्रतिपादयता जगज्जनकत्वं प्रेङ्खदित्यादिना तन्मूलभूतकामोपसंहारकत्वं प्रतिपादयता जगत्संहर्तृत्वं च द्योत्यत इति देवतायाः सर्वोत्कृष्टताध्वनिः । कामित्व[12]कामहरत्वयोरेकस्यैकत्र विरोधस्यावभासमानस्य भगवतोऽत्यद्भुतमहिमतया परिहृतत्वेन विरोधाभासोऽलंकारः प्रथमार्धे[13] । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभासता मता' इति तल्लक्षणात् । स च ध्वन्यते न तु वाच्यत[14] इति वक्ष्यति । द्वितीयार्धे तु

१ रेखिकेव K. २ °दवाशासीच्च D., B. ३ वैयासकी° D., B. ४ °माकलयद्र° D., B. ५ °द्यदुपक्रमं च D , B. ६° नोज्ज्वलेन K. ७ धीयताम् D. ८ आरिप्सित° D., B. ९ D. omits इष्ट. १० K. omits तत्. ११ °भङ्गप्रसङ्गात् B. १२ K. omits काम. १३ K. omits प्रथमार्धे. १४ वाच्य D., B.

ननु नमस्कारात्मकं यत्[1] कर्म तत् किं शास्त्रस्याङ्गमिति प्रथमत एव क्रियते प्रधानमिति वा । अङ्गतयो[2]ङ्गीक्रियमाणमपि संनिपत्यो-

---

रत्नांशुकिञ्जल्कि[3]तं पादारविन्दद्वयमिति समस्तवस्तुवि[4]षयं सावयवरूपक वाच्यमेव । अन्यत् स्वयमेव दर्शयिष्यति । मलयादागतं प्रालेयं हिमम् । 'तुषारस्तुहिनं हिमं प्रालेयं मिहिका[5]' इत्यमरः । 'ततः आगतम्' इत्यण्प्रत्यये 'केकयमित्त्रयुप्रलयानां यादेरियः' इतीयादेशो गुण आदिवृद्धिः । प्रालेयाचलकन्यका पार्वती[6] तस्याः कुचतटीपत्त्रावलीनां शिल्पिनो निर्मातुः । एतेनास्य नित्यकामुकत्वमुक्तम् । प्रेङ्खन्त्या दोलायमानया भाल[7]विलोचनानलस्य शिखया ज्वालया निष्पीतचेतोभुवो निर्दग्धकामस्य । एतेन नित्यवैराग्यमस्यो[8]क्तम् । विरो[9]धस्तु निरस्त एव । सुचिरमिति सर्व[10]देत्यर्थः । सुशब्दसामर्थ्यात् । रत्नांशुभिः किञ्जल्कितं संजातकिञ्जल्कम् । 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच्' । ईदृक्षं देवस्य पादारविन्दद्वयं युष्मान् सुचिरं पात्विति संबन्धः । पादावेवारविन्दे इति रूपकं रत्नांशूनां किञ्जल्कत्वे[11]न रूपणाल्लिङ्गात् । सुगममन्यत् ॥

ननु किमिह ग्रन्थादौ सर्वेऽपि ग्रन्थकर्त्तारः प्रस्तुतमुपेक्ष्याप्रस्तुतनमस्कारा[12]दिकमाचरन्ति । तदनुपपन्नम् । 'वाजपेयस्तिष्ठतु शरद्वर्ण्यताम्' इतिवदसांगत्यादित्यभिप्रेत्य प्रत्यवतिष्ठते नमस्कारात्मकमित्यादिना नमस्काराचरणप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गादित्यन्तेन संदर्भे[13]ण । असांगत्यमभिव्यङ्[14]क्तुं तावद्विकल्पयति । नमस्कारात्मकमिति । नमस्कारग्रहणमाशीर्वस्तुनिर्देशयोर[15]प्युपलक्षणम् । तथा चायमर्थः । यदेतच्छा[16]स्त्रादावनुष्ठीयमानमाशी[17]र्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशानामन्यतमात्मकं मङ्गलकर्म तत् किं[18] 'प्रयाजादिवत् प्रा[19]गनुष्ठेयं शास्त्रस्याङ्गमु[20]त शरद्वसन्तादिनियतकालानुष्ठेयवाजपेयज्योतिष्टोमादिवत् तत्का[21]लनियतं पुरुषार्थसाधनं किञ्चित् प्रधानकर्मेति । तत्राद्यं द्वेधा विकल्पयति । अङ्गतयेति । द्विविधा[22]न्यङ्गानि । कानिचित् संनिपत्योपकारकाणि यथा करणशरी-

---

१ D. omits यत् and G. has कर्म यत. २ °तया क्रिय° D. ३ °किञ्जल्कितपा° D., B. ४ °विषयक K. ५ मिहिका चाय D., B. ६ K. omits पार्वती. ७ फाल° K. ८ K. drops अस्य. ९ अस्य विरो° K. १० सर्वे° K ११ किञ्जल्केन K. १२ नमस्कारमा° K १३ K. drops संदर्भेण. १४ °मभिव्यक्तुं D., B. १५ B. drops अपि १६ °तदन्यादा° D., B. १७ °वस्तुनिर्देशनमस्काराणा° D., B. १८ K. drops किं. १९ प्रयाजादिवदनुष्ठेयशास्त्र° D., B. २० D., and B. drop उत. २१ तत्कालपुरुषानियतार्थसाधनं K. २२ द्विधाविधा° K

पकारकत्वेनेद[1]मभिमतमारादुपकारकत्वेन वा । नादि[2]मः पक्षः । द्वाराभावात् । शास्त्रप्रतिबन्धकदुरितोच्छेद एव द्वा[3]रमिति चेन्न । उच्छेद्यस्य संदेहास्पद[4]त्वेनोच्छेदकानुष्ठानाभावप्रसङ्गात् । नापरः । अलौकिकस्य नमस्कारस्य लौकिकशास्त्रकर्मा[5]ङ्गतानुपपत्तेर्ग्राहक-

---

रनिर्वर्त्तनद्वारा साक्षादुपकारकाणि द्रव्यदेवतादीनि । कानिचिदारा[7]दुपकारकाणि यथा फलोपकारीणि प्रयाजादीनि । तत्रैतन्मङ्गलाचरणं शास्त्रस्य कर[8]णशरीरनिर्वर्त्तनाङ्ग[9] द्रव्यदेवतादिवत् यद्वा फलोपकार्यङ्ग प्रयाजादिवदित्यर्थः । संनिपत्य संनिकृष्या[10]व्यवधानत इति यावत् । आरात् दूराद्व्यवधा[11]नत इति यावत् । तत्राद्यं दूषयति । ना[12]दिम इति । तत्र हेतुमाह । द्वाराभावादिति । उपकारो हि द्वारं स चात्र किं करणशरीरनिर्वर्त्त[13]नमन्यो वा । नाद्यः । शास्त्रशरीरस्य शब्दार्थैकनिर्वर्त्त्यत्वात् । न द्वितीयः । अन्यस्यानुपलम्भादित्यर्थः । द्वारमाशङ्कते । शास्त्रप्रतिब[14]न्धकेति । तदुच्छेदमन्तरेण शास्त्रशरीरस्यानिवृत्तेरिति भावः । परिहरति । नेति । कुत इत्यत आह । उच्छेद्यस्येति । प्रतिब[15]न्धकदुरितानां कार्यैकसमधिगम्यतया इदानीं तदनिश्चये तदुच्छेदार्थे नमस्कारप्रवृत्तिरेव न संगच्छत इति मूले कुठार इत्यर्थः । एवं संनिपत्योपकार[16]कपक्षं दूषयित्वारादुपकार[16]कपक्षं दूषयति । नापर इति । का तत्रानुपपत्तिरित्यत्रा[17]ह । अलौकि[18]कस्येति । वि[19]धिप्राप्तस्येत्यर्थः । शास्त्र[20]निर्माणं तु रागतः प्राप्तं न विधिप्राप्तमित्याशयेन विशिनष्टि । लौकिकेति । लौकिकालौकिकयोर[21]ङ्गाङ्गिभावाभावे हेतुमाह । ग्राहकेति । गृह्णाति स्वशेषत्वेन स्वीकरोति स्वसंनिधिपठितमिति ग्राहकं प्रकरणम् । प्रधानवाक्यमङ्गापेक्षमित्यर्थः । यथा समिदादिवाक्यसापेक्षं दर्शपूर्णमासवाक्यम् । तदुक्तम् । 'प्रधानवाक्यमङ्गोक्त्याकाङ्क्षं प्रकरणं मतम्' इति । तेन ग्रहणं स्वीकारस्तदभावात् । अङ्गाङ्गिभावप्रयोजकस्य प्रकरण[22]प्रपाठकस्य प्रकरणासं-

---

१ °मभिहित° T. २ नादिमपक्ष C. ३ द्वारत्व° C. ४ °स्पदत्वे उच्छेद° T., T', G., C., M. ५ °कर्माङ्गत्वा° D. °शास्त्राङ्गता° M. ६ °द्वारास्योपकार° D., B ७ कानिचित्त्वारा° D., B. ८ K. omit करण. ९ °शास्त्राद्वा D, B. १० संनिकृष्यापूर्वव्यव° K. ११ व्यवधानात् K. १२ नादिरिति K. १३ °निर्वृत्तिर° K. १४ °प्रतिबन्धेति K. १५ प्रतिबन्धदु° K. १६ °पकारपक्षं K. १७ K. omits अत्र. १८ D. and B. omit इति. १९ अलौकिकस्य विधि° B. २० °निरूपणं K. २१ °रङ्गाङ्गि° K. २२ प्रकरणपाठस्य K.

ग्रहणाभावात्। अथ प्रधानं तर्हि नित्यमिदं नैमित्तिकं काम्यं वा। नाद्यः। अहरहः संध्यामुपासीतेत्यादिवदस्य नित्यत्वे प्रमाणाभावात्। अस्तु वा तथापि संध्यावन्दनादेरिवास्यापि ग्रन्थारम्भे करणीयत्वानुपपत्तेः। न द्वितीयः। उपरागे स्नायादितिवन्नमस्कारं प्रति ग्रन्थस्य निमित्तत्वेनासंकीर्तनात्। समाचारबलादेवमुन्नीयत इति

भवेनासंभवादित्यर्थः। न च लौकिकस्य शास्त्रनिर्माणकर्मणः किंचित् प्रकरण नामास्ति। तस्मादनङ्गस्य नमस्कारस्यानङ्गिनं शास्त्रारम्भं प्रति नारादुपकारकत्वमप्यापीत्यर्थः। एवमङ्गपक्षं प्रतिक्षिप्य प्रधानपक्षं प्रतिक्षेप्तुमुपादत्ते। अथ प्रधानमिति। तदेतद् दूषयितु त्रेधा विकल्पयति। नित्यमित्यादिना। कल्पान्तर तु खपुष्पकल्पत्वादनाशङ्कनीयमेवेति भावः। तत्राद्यं दूषयति। नाद्य इति। कुत इत्यत आह। अहरहरित्यादिना। आदिशब्दात् 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इत्यादिसंग्रहः। अहरहरित्यादि वीप्सा। यावज्जीवादिश्रुतिर्हि नित्यत्वे प्रमाणं तस्याभावादित्यर्थः। ननु यन्निमित्तफलसबन्धान्तरेण विहितं तन्नित्यं नमस्कारादौ च तयोरभावादस्तु नित्यत्वमित्याशङ्क्याभ्युपेत्यवादेन परिहरति। अस्तु वेति। नित्यत्वे च शास्त्रारम्भेऽनुष्ठेय न स्यात्। सध्यावन्दनादिवदेवानुष्ठीयते चेत् नियमे तु शास्त्रारम्भे। तस्मान्न नित्यमित्यर्थः। नैमित्तिकपक्षं दूषयति। न द्वितीय इति। कुत इत्याशङ्क्य किमत्र शास्त्रारम्भ एव निमित्तमन्यद्वेति द्वेधा विकल्प्याद्य दूषयति। उपराग इति। यथोपरागस्य स्नान प्रति निमित्तत्वमुक्त तथा नमस्कारं प्रति शास्त्रारम्भस्य निमित्तत्वप्रतिपादकवचनाभावादित्यर्थ.। ननु शास्त्रारम्भं निमित्तीकृत्यानुष्ठानदर्शनात् तन्निमित्तकत्वं समाचारादेवोन्नीयत इति शङ्कते। समाचारबलादिति। सत्यमाचारान्नेयस्य च नैमित्तिकान्तरस्य सद्भावे दृष्टान्तबलादेवमुन्नेष्यामः। तदेव नास्ती-

---

१ G. omits it. २ T. adds वा after नैमित्तिक. ३ नादिम T., न प्रथम. G. M. and C omit नाद्य. ४ °सीतेतिवद° T., G., M. ५ समयाचार° G. ६ °निर्माणस्य K. ७ तर्हि निमित्तमित्यादिना K. ८ पक्षान्तर B. ९ अहरह संध्येति D., B. १० °होत्रपरिग्रह। अह° K. ११ °श्रुतिश्च K. १२ °भावात् K. १३ °ऽनुष्ठेयतया D., B. १४ °वन्दनवदेवा° D, B. १५ °नुष्ठीयते नियमेन शास्त्रारम्भे° D, B. १६ नमस्कारस्य K. १७ शास्त्रारम्भे K. १८ निमित्तता° D., B. १९ °मित्तकत्वमाचारा° D., B. २० सद्भावेन D., B. २१ तद्दृष्टा° B.

चेन्न । नैमित्तिकं कर्म समाचार[1]बलादन्यदुन्नेयं किमपि नास्तीति दृष्टान्ताभावात् । न तृतीयः । पुत्रादिकामनीया[2] अधिकारिविशेष-

---

स्यप्रामाणिकीयं कल्पनेति परिहरति । नेति । न दृष्टान्ताभावादित्यन्वयः । दृष्टान्ताभावे हेतुमाह । नैमित्तिकमिति । किमप्याचारबलादुन्नेयं नैमित्तिकमन्यन्नास्तीति हेतोर्दृष्टान्ताभावः । तदभावान्नमस्कारस्यापि नाचारान्नैमित्तिकत्वमुन्नेतुं शक्यत इत्यर्थः । किं च शास्त्रारम्भस्य निमित्तत्वे 'निमित्तान्तर नैमित्तिकम्' इति न्यायेन जातेष्ट्या[3]मिव निमित्तानन्तर्येण नमस्कारस्य शास्त्रारम्भोत्तरकालमनुष्ठानापत्तौ प्रागनुष्ठानानुपपत्तिः । नापि द्वितीयः । अन्यनिमित्तैक[4]स्य शास्त्रारम्भेऽनुष्ठानासंभवादिति । किं च किं[5] तन्निमित्तं प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा । नाद्यः । अनुपलम्भात् । न द्वितीयः । अतिप्रसङ्गात् । तस्मान्न[6] नैमित्तिकत्वं युज्यते । नापि काम्यत्वमित्याह । न तृतीय इति । कुत इत्याशङ्क्य किं ज्योतिष्टोमादिवच्छ्रुतफलसंबन्धात् काम्यत्वं रात्रिसत्रवदर्थवादिकफलसंबन्धाद्वा विश्वजिन्न्यायेन सर्वसा[7]धारणस्वर्गफलसंबन्धाद्वा नमस्कार्यदेवतामहिमपर्यालोचनया[8] स्वेच्छाप्राप्तफलसंबन्धाद्वा सामर्थ्यप्राप्तयत्किंचि[9]त्फलसंबन्धाद्वा । नाद्यः । असंभवात् । यत्र[10] विधिरेव मृग्यस्तत्र का फलश्रुतिशङ्का । अत एव न द्वितीयः । असति विधावर्थवादस्यासति ग्रामे सीमाविवादवदनवकाशे[11] का प्रत्याशा तदुपगम्ये[12] फले । न तृतीयः । स्वर्गार्थस्य कर्मणो ग्रन्थारम्भेऽनुष्ठानानुपपत्तेः । अत एव न तुरीय इत्याह । पुत्रादीति । पुत्रादिफलार्थस्य नमस्कारस्य शास्त्रारम्भे अनुष्ठानासंभव इत्यर्थः । अयमाशयः । कर्मणि तादर्थ्य[13]बुद्धिरधिकारः । सोऽस्यास्तीत्यधिकारी । स चार्थी[14] समर्थो विद्वान् शास्त्रेणापर्युदस्तश्चेत्येवंविशेषणक[15]स्यात्रार्थित्वं नामानुष्ठेयकर्मसाध्यफलकामना । फलं चात्र श्रुतमार्थवादिकं साधारणं वा न संभवतीत्युक्तम् । किं[16] तु नमस्कार्यदेवताया निरङ्कुशशक्तिकतया यो यत् कामयते पुत्रादिकमन्यद्वा तत्सर्वं फलमिति पक्षोऽवशिष्टः । सोऽपि शास्त्रारम्भेऽनुष्ठानासंभवदूषणग्रा-

---

१ समाचारबलादेवमुन्नेयामिति दृष्टा° T., समयाचार° G., न समाचारबलादन्यदुन्नेयं नास्तीति दृष्टा° D., B. २ कामनावत् G. ३ जातेष्ट्यादिवन्निमि° D., B. ४ °निमित्तस्य K. ५ D. omits किं. ६ K. omits तस्मात्. ७ सर्वस्वसाधा° K. ८ °लोचनात् पूर्वस्वेच्छा° D., B. ९ °प्राप्तावि यत्किञ्चित्फलसंबन्धाद्वा सामर्थ्यप्राप्तफलसंबन्धाद्वा K. १० तत्र D. ११ °वदवकाशे D., B. १२ तदवगम्यफले D. १३ दार्थ्यबुद्धि° K. १४ चार्थी K. १५ °विशेषणक. नामा° D., B. १६ K. omits तु.

णोभावेन ग्रन्थारम्भे नमस्कार[2]करणानुपपत्तेः । प्रतिबन्धकोच्छेद[3]-कामनैवाधिकारिविशेषणत्व[1]म[4]स्त्विति चेन्न । प्रतिबन्धकसंदेहे त्व[5]-धिकारिसंदेह इति नमस्काराचरणप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । अत्रोच्यते । काम्यमेवेदं कर्म । ग्रन्थसमाप्तिकामनैवाधिकारिविशेषण[6]म् । तत्र न काचिद[7]नुपपत्तिरिति नीतिने[8]त्राचार्याः ॥

स्तत्रावतिष्ठत इति पञ्चमपक्षमाशङ्कते । प्रतिबन्धकोच्छेदेति । सर्वैर्नियमेन शास्त्रारम्भे नमस्कारकरणान्यथानुपपत्त्या तत्प्रतिबन्धकोच्छेद एव फलमिति सामर्थ्यकल्पितफलसम्बन्धात् काम्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । परिहरति । नेति । कुत इत्यत आह । प्रतिबन्धकेति । प्रतिबन्धकादृष्टस्य कार्यैकसमधिगम्यतया सम्प्रति संदिग्धत्वात्तदुच्छेदकानुष्ठाने पाक्षिकवैफल्यशङ्का[9]कलिते प्रवृत्तिरेव न स्यादित्यर्थः । अधिकारिसंदेह इति । अधिकारिविशेषणभूतायाः प्रतिबन्धकोच्छेदकामनाया उच्छेद्यसंदेहे संदेहात् तद्विशिष्टोऽधिकार्यपि संदिग्ध इत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तं प्रतिजानीते । अत्रोच्यत इति । किमत्रो[10]च्यत इत्याकाङ्क्षायां काम्यत्वमित्याह । काम्यमेवेति । एवकारो नित्यनैमित्तिकपक्षव्युदासार्थः । तथा च तत्त[11]त्पक्षोक्तदोषोद्घोषणमप्यङ्गीकारपराहतत्वादरण्यरुदितमेवेति भावः । काम्यत्वे किमत्राधिकारिविशेषणमि[12]त्याकाङ्क्षायां प्रतिबन्धकोच्छेदकामनैवेत्याह । ग्रन्थसमाप्ति[13]कामनैवेति । एवकारो[14]ऽविशिष्टविकल्पचतुष्टयनिरासार्थः । तथा च तत्प्रपञ्चनमनङ्गीकारपराहतेर्वृथा[15] गर्जनमिति भावः । नन्वत्राप्यधिकारिसंदेहादप्रवृत्तिरित्यु[16]क्तं तत्राह । त[17]त्रेति । नीतिनेत्राचार्यो[18]क्तः परिहारोऽत्र ग्राह्यः । विस्तरभयान्नास्माभिः प्रपञ्चि[19]तं इति भावः ।

---

१ °विशेषणत्वे D, B., °विशेषणभावेन T., O. २ नमस्कारस्य D, B.; नमस्कारणानुप° T. ३ °च्छेदक विनैवा° D, B., प्रतिबन्धोच्छेद° T., T', G, M., O. ४ C. and M. drop अस्तु. ५ D. and B. drop तु. ६ C., T and T'. insert अस्तु after विशेषणम्. ७ काचिदुप° D., B; कदाचिदनुप° T. ८ O. and M. omit नीति°, °नेत्राचारा M., O. ९ °कलङ्किते K., °कुलिते B. १० K. omits किमत्रोच्यत इत्याकाङ्क्षायां. ११ तत्पक्षो° K. १२ °विशेषण प्रतिबन्ध° K. १३ °समाप्तीति K. १४ °कारो विशिष्ट° D. १५ °प्रपञ्चनमपि वृथाकृतिरिति भाव K. १६ K. omits इत्युक्त. १७ तत्र चेति K., B. १८ °योक्तपरिहारो° K. १९ प्रपञ्च्यत इति D., B.

अयं च ग्रन्थकारः स्वयं भगवतश्चन्द्रचूडामणेः प्रणामेन कलयन्नपि कृतार्थतामात्मनो व्याख्यातृश्रोतृणामपि निर्विघ्नव्याख्यानश्र-

---

इदमत्रानुसंधेयम् । लोके चोरव्याघ्रादिसंदेहेऽपि संभावनामात्रेण तन्निवारणकारणसामग्रीसंपादनदर्शनादिहापि प्रतिबन्धकसंदेहेऽपि संभावनयैव तदुच्छेदकामनाया अविरोधादधिकारिविशेषणसिद्धौ तदुच्छेदार्था प्रवृत्तिरुपपद्यत एवेति न पाक्षिकवैफल्यशङ्कापि सर्वप्रायश्चित्तप्रवृत्तिवत् । अत एवोक्तमाचार्यैः । 'तत्संदेहेऽपि तदुपादानस्य न्याय्यत्वादन्यथानुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवैर्द्विरदयूथपतयो नाद्रियेरन्' इति । न च शाबरशाङ्करभाष्यादावकृतेऽपि नमस्कारे निर्विघ्नसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेददर्शनात् किरणावलीकादम्बर्यादौ कृतेऽप्यसमाप्तिदर्शनाच्चानाश्वासः कार्यः । 'विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे । श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे ॥' इत्यादिभट्टपादप्रभृतिसमाचारदर्शनाच्छबरशङ्करादिभिरपि कृत एव नमस्कारः किं तु ग्रन्थे न लिखितः । लेखनस्यातन्त्रत्वात् । इति कार्यादवसेयम् । अयमपि तेषां विघ्ननादर इति साहसिकानां प्रलापः । क्वचिदसमाप्तिस्तु क्रियावैगुण्यात् । अवैगुण्येऽप्युच्छेद्यप्राबल्याद्विरोधस्तस्या एव प्रचितायास्तदुच्छेदकत्वसंभवात् । अप्रचितानां कुठारधारापातानां सारदारुच्छेदासामर्थ्येऽपि तेषामेव प्रचितानां तच्छिदासामर्थ्यदर्शनात् । न चेह निर्मूलमनुष्ठानम् होलाकादिवदाचारमूलत्वात् । 'आचाराच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम्' इति संतोष्टव्यमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

नन्वेवमप्यस्य ग्रन्थकारस्य स्वयं नमस्काराकरणादकृतार्थस्य युष्मान् पात्विति परपरित्राणाशासनमसंगतमित्यत आह । अयं चेति । कलयन्नपि प्राप्नुवन्नपीत्यर्थः । निर्विघ्नव्याख्यानश्रवणमेव संपत्तस्याः समासादनं प्राप्तिस्तत्समुचितत्वं चाशिषस्तद्विषयत्व तत्समर्थत्वं वा । आशीरिच्छा तस्याः प्रकाशनं वाचा निवेदनम् । सांमुख्यमाभिमुख्यमनुग्रहप्रावण्यमिति यावत् । एतदेव त्राणं चेति वक्ष्यति । तच्च स्वग्रन्थसं-

---

१ कृतिमात्मनो G., कृतिमाख्यातृ° O., M.; D. omits आत्मनः. २ °संदेहेऽपि शङ्कितानिष्टपरिहारसामग्री° K. ३ °दिहात्रापि D., B. ४ °बन्धकसंदेहे तदुच्छेद° K. ५ तदुच्छेदादर्थप्रवृत्ति° D., B. ६ K. omits अपि. ७ °स्यान्याय्य° D ; B. ८ पार्थै° D., B. ९ °च्चानाश्वास° D , and B. १० D. drops अपि. ११ तेषामपि वि°-D., B. १२ प्रवाद K. १३ प्राबल्यात्तस्या K. १४ चेदानीं D. १५ तथैव° D., B. १६ °श्रवणे श्रवणसंपत्तस्या K. १७ समुचितेति पाठे तत्समर्थत्वम् D., B. १८ K. drops स्व.

वर्णसंपत्समासादनं समुचिताशीःप्रकाशनद्वारा परमेश्वरस्य सांमुख्यं दर्शयन्नाह[2]। युष्मानिति। व्याख्यातृश्रोतॄन्। एषामेवात्र[3] संबोधनयोग्यत्वात् संबोधनप्रधान[4]त्वाच्च युष्मदर्थस्य। अभिलषितफलवितरणप्रवणत्वमत्र[5] त्राणमभिमतम्। एतस्य च[6] प्रत्यूहशमनेनैव[7] सिद्धिः। तच्चाभिमतदेवतानमस्कारजन्मना[8] परमपुण्येन[9] भवति।

प्रदायाविच्छेदफललाभात्मकमिति तदाशासनं सगतमेवेत्यर्थः। ननु तथापि स्वमन्यव्याख्यातृश्रोतॄन् पात्विति प्रयोज्यं न तु युष्मानित्याशङ्क्य त एव युष्मच्छब्देन विवक्षिता इत्याह[10]। व्याख्यातृश्रोतॄनिति। ननु कथमेषामप्रकृतानां युष्मच्छब्देन परामर्श इत्याशङ्क्याह। एषामेवेति। व्याख्यानश्रवणसिद्ध्याशंसा[11]या व्याख्यातृश्रोतॄणामेवाप्रकृतानामपि संबोधनसामर्थ्यमित्यर्थः। नन्वाम्नान् पृष्टः कोऽनिशमानाचष्टे भवान् येषां कथं युष्मदर्थतेत्यनुयोगे संबोधनयोग्यत्वमु[12]च्यत इत्यत्राह[13]। संबोधनप्रधानत्वात् युष्मदर्थस्येति[14]। संबोधनमाभिमुख्यकरणं तदेव युष्मच्छब्दार्थ इति युक्तस्तेनैषां परामर्श इत्यर्थः। ननु पातेस्त्राणार्थत्वात् त्राणस्य च भयहेतूपादा[15]नकत्वाद्भयहेतूनां चेहानुपलम्भादसंभावितं त्राणं किमाशास्यते किं त्वेषां यदभिमतं तद्वितरणमेवाशास्यतामित्याशङ्क्याह। अभिलषितेति। तदभावे[16] भीरूणां तद्वितरणमेव त्राणमिति भावः। ननु देवताप्रणामस्य प्रतिबन्धकोच्छेदः फलमित्युक्तं[17] प्राक् संप्रति संप्रदायाविच्छेदः फलत्वेनोच्यत इति पूर्वापरविरोध इत्याशङ्क्य नेत्याह। एतस्य चेति। एतस्याभिमतलाभस्य प्रत्यूहशान्तिनान्तरीयकत्वात् तत्फलत्वोक्तिरविरुद्धेति भावः। ननु नमस्कारकर्मणः क्षणविध्वंसिनः कथं कालान्तरभाविफलसाधकत्वं तत्राह। तच्चेति। क्षणिकत्वेऽपि तज्जन्यापूर्वस्य श्रुतार्थापत्तिगम्यस्य फलभोगविनाश्यस्य फलजनकत्वमिति न काचिदनुपपत्तिरित्यर्थः। तस्मादस्माकमपि

---

१. °व्याख्याश्रवणसपादनरूपसमुचिताशीःप्रकाशन° T.; °व्याख्याश्रवणसंपत्सपादनरूपाशीःसमुचितधीप्रकाशन° T′, M., C. २ दर्शयति C. ३ T. drops अत्र. ४ °प्राधान्याच्च C., M., G., T′. ५ °प्रवणत्वमभ्रतादपि समतम् C ६ C., G., T′., and T. drop च. ७ प्रत्यूहप्रशमनेनैव T′. ८ °जन्येन T. ९ परपुण्येन G., T′. १० इत्यत आह K. ११ °शंसाप्या D. १२ संबोध्यत्वमु° K. १३ °च्यते तत्राह K. १४ °प्रधानत्वादिति K. १५ °हेतूपादानात्मकत्वा° D., B. १६ तदभावे भीरूणा D. १७ फलमुच्यत° K.

किं चात्र कामिनोऽपि कामरिपोरिति विरोधो ध्वन्यते । तेन लो
त्तरं चरितमस्य ज्ञातुं न शक्यत इति वस्तु । तेन चाद्भुतरू
मध्यनिवेशितेन शृङ्गाररौद्रयोर्नैरन्तर्यकृतो विशेषपरिहारः । दे
देवस्य रतेरुपनिबन्धात् संभोगात्मा शृङ्गारः । देवताविषया

देवतानमस्कारस्यावश्यकर्त्तव्यस्यैव कृतत्वान्नप्रस्तुताचरणं दोष इति भावः ।
नमस्कारस्य कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्य संप्रति श्लोकतात्पर्यं विविनक्ति किं चात्रेत्या
पाणिनिप्रमुखैरित्यतः प्राक्तनेसंदर्भेण । विरोधो ध्वन्यते व्यज्यत इत्यर्थः ।
धस्वरूपमाह । कामिनोऽपि कामरिपोरिति । कामिन इति शृङ्गारोपलक्षण
मरिपोरिति रौद्रोपलक्षणम् । तथा च प्रालेयेत्यादिविशेषणद्वयप्रतिपादिताभ्यां
वलीनिर्माणकामदहनाभ्यां शृङ्गाररौद्रयोरेकत्रैकत्रावस्थानकृतो विरोधो ध्वन्यत इ
ननु तेजस्तिमिरयोरिव कथमनयोरेकत्रावस्थानमित्याशङ्क्य देवस्यालौकिकम
त्वादुपपद्यत इत्याशयेनाह । तेन लोकोत्तरमिति । वस्तु ध्वन्यत इत्यनुषङ्गः ।
किमत आह । तेन चेति । अद्भुतरूपेणेति । लौकिकपुरुषेष्वसंभावितत्व
भावः । मध्यनिवेशितेन मध्ये स्थापितेन । शृङ्गाररौद्रापेक्षया चास्य माध्यस्थ्यम्
न्तर्यमेकत्रानयोर्यौगपद्यम् । अयमत्र समाधिः । लोके कयोश्चित् कलहायमानयो
कोऽपि समर्थो माध्यस्थ्यमवलम्ब्य विरोधं समाधत्ते । एवमस्य महिमाप्यलौ
माध्यस्थ्यमाश्रित्य शृङ्गाररौद्रयोरपि विरोधं शमयति । विरोधनिवर्त्तनादेवास्य म
स्थ्यव्यपदेशः । अलौकिकमहिमत्वादत्र न किंचिदसंभावितमस्तीति पिण्डिता
तेन विरोधाभासालंकारोऽपि ध्वन्यत इति सिद्धम् । ननु शृङ्गाररौद्रयोरविरोध इ
कश्चात्र शृङ्गारो विवक्षितः संभोगो विप्रलम्भो वेत्यपेक्षायामाह । देव्यामिति ।
गात्मकत्वे हेतुमाह । रतेरुपनिबन्धादिति । अत्र रतिशब्देन पत्त्रावलीनिर्मा
क्रीडाभिधीयते न तु रत्याख्यः स्थायीभावः । तस्य विप्रलम्भेऽपि संभवात् । अ
केवलं रौद्रशृङ्गारयोर्ध्वननाद्रसध्वनिरेव किं तु कवेर्देवताविषयाया रतेरपि ध्वनन

१ क्त विरोध परिहरता T., C., G., M.; कृतविरोधं परिहरता T'. २ देव्या G.,
T'. ३ °चरणदोष: K. ४ प्राक्तनेन सं° D. ५ °प्रतीताभ्यां K. ६ तत कि
७ अयमर्थ. K. ८ यथा K. ९ D. drops अपि. १० वा अत आह K. ११ रते
K. १२ °निर्माणादिना K. १३ प्रलयेऽपि D.

रिति भावश्च। तथाविधभक्तिश्रद्धाभराविधुरान्तःकरणतयैव नमस्कृतेः कृतत्वात्। अन्यथोपहासादावपि नमस्कारः संभवति। यथा

बिन्दुद्वन्द्वतरङ्गिताग्रसरणिः कर्त्ता शिरोबिन्दुकं
कर्मेति क्रमशिक्षितान्वयकला ये केऽपि तेभ्योऽञ्जलिः।
ये तु ग्रन्थसहस्रशाणकषणत्रुटयत्कलङ्कैर्गिरामुल्लेखैः कवयन्ति बिल्हणकविस्तेष्वेव संनह्यति॥ २॥

नध्वनिमित्याह। देवताविषयेति। रतिरिह कवीनां राजदेवताचार्यविषयेष्वभीप्सितवस्तुष्विव विषयसौन्दर्यजन्मा कश्चिदभिरतिविशेषः। भावश्चेति। ध्वन्यत इति शेषः। रतिसद्भावे विप्रतिपन्नं प्रति प्रमाणमाह। तथाविधेति। भक्तिः पूज्यदेवतादौ पित्रादिष्विव प्रेमातिशयः। श्रद्धा तत्रैव विश्वासः। तत्र भक्तेस्तथाविधत्वं पूर्वोक्तरतिरूपत्वम्। कृतत्वात् कृतत्वानुमानादित्यर्थः। प्रयोगस्तु विमता नमस्कृतिः पूर्वोक्तरतिरूपभक्तिश्रद्धातिशयपूर्विका कृता विहितक्रियात्वात् सन्ध्यावन्दनवदिति। श्रद्धाग्रहणं दृष्टान्तार्थं रतेरेवात्र सिषाधयिषितत्वात्। साध्यानङ्गीकारे बाधकं तर्कमाह। अन्यथेति। अतत्पूर्वकत्वे त्वौपहासिकनमस्कारवदनुपकारकत्वादफलमनुष्ठानं भवेत् विपरीतफलं वा स्यात्। उक्तं च। 'ध्रुवं कर्त्तुः श्रद्धाविधुरमभिचाराय हि मर्खा' इति। औपहासिकनमस्कारमुदाहरति। यथेति। बिन्दुद्वन्द्वं विसर्गः। वृक्षस्तिष्ठतीत्यादौ सविसर्गस्य कर्तृत्वदर्शनाज्जलं पिबतीत्यादौ शिरोबिन्दुकस्य कर्मत्वदर्शनाच्च सर्वत्र तथात्वंभ्रम। तथा च पयः पिबति मुखं शोभत

१ °बन्धुरा° T′. २ अन्यथा महासादावपि T. ३ °न्वयगिरो C, M, G.; °न्वयकथा T′. ४ तेभ्यो नम T., C., G, T′. ५ °पूर्वं कृता D. ६ बाधकतर्क° K. ७ कुर्यात् K. ८ मख K. ९ वृष° K. १० तथान्वोक्त K.

परमेश्वरः पुनरिह न परमभिमत[1]दैवतमपि तु समुचितमपि भव[2]ति। निखिलभुवननिर्माणकर्मठस्य भगवतः श्रीकण्ठस्य ग्रन्थनिर्मा[3]णावसरे नमस्कर्तुमुचितत्वात्। किं चात्र वाक्यार्थी[4]भूतत्वाद्विश्रान्तिधा[5]मत्वेन प्राधान्यमुपेयुषो भावध्वनेर्वस्त्वलंकाररस[6]-

---

इत्यादौ पयसः कर्तृत्वं मुखस्य कर्मत्वं च स्यादित्यर्थः। इत्यनेन क्रमेण शिक्षितः उपा[7]ध्यायैरुपदिष्टो योऽन्व[8]यः पदसंस[9]र्गः पदार्थसंसर्गो वा स एव कला विद्या येषां ते तथोक्ता अव्युत्पन्ना इत्यर्थः। तेभ्योऽञ्जलिर्नमस्कार इत्यर्थः। ग्रन्थसहस्राण्येव शाणास्तेषु कषणेन त्रुट्यत्कलङ्कैर्भ्रंश्यद्दोषैर्बहुग्रन्थाभ्यासविशुद्धैरित्यर्थः। व्युत्पन्ना एव मे लक्ष्य[10]ं नाव्युत्पन्ना इति श्लोकता[11]त्पर्यम्। तेभ्योऽञ्जलिरित्यव्युत्पन्ननमस्कार उपहासार्थः। परमार्थतस्तेषामनमस्कार्यत्वा[12]दिति। इह न केवलमिन्दुभूषणस्येष्टत्ववि-शिष्टत्वाभ्यामेवोपास्यत्वमपि त्वौचित्यादपीत्याह। **परमेश्वरः पुनरिति।** औचित्ये हेतुमाह। **निखिलेति।** निर्माणशक्तिकार्म[13]स्य तादृक्शक्ते[14]र्देवताया एव नमस्कर्तुमुचितत्वादित्यर्थः। कर्मणि घटकः समर्थः कर्मठः। 'कर्मशू[15]रस्तु कर्मठः' इत्यमरः। "कर्मणि घटोऽठच्" इत्यठच्प्रत्ययः। "नस्तद्धिते" इति टिलोपः। अथेह पूर्वोक्तभावादिध्वनीनामुपपत्तिपूर्वकमुपस्कार्यो[16]पस्कारकभावेनाङ्गाङ्गीभावे[17]संकरमाह। **किं चात्रेत्यादिना सूचित एवेत्यन्तेन।** अत्र भावः पूर्वोक्तो रत्याख्यः। वस्त्वलंकाररसाश्च पूर्वोक्ता एव देवताया अलौकिकमहिमत्वं विरोधाभासः शृङ्गाररौद्रौ च तेषां ध्वनिभिः सह भावध्वनेरस्त्येव संकर इति संबन्धः। अङ्गाङ्गीभावलक्षण इति शेषः। तत्र हेतुमाह। **उपस्कार्येति।** तत्र भावध्वनेरुपस्कार्यत्वादङ्गित्वमन्येषां नु[18]पस्कारकत्वादङ्गत्वमिति विवेकः। तत्र भावध्वनेरुपस्कार्यत्वे हेतुमाह। **प्राधान्यमुपेयुष इति।** प्राधान्ये कारणमाह। **विश्रान्तिधामत्वेनेति।** पर्य-

---

१ °मतं दैव° C. २ D. drops भवति. ३ °करणा° T., C., G., M. ४ °र्थभूत° G. ५ °भानत्वेन C. ६ C. drops रस. ७ स्वोपाध्यायै° K. ८ K. drops यः ९ पदसंसर्गो वा K. १० लक्ष्या K. ११ श्लोकार्थ K. १२ °दितीदं D. १३ °शक्तिकमस्य K. १४ तादृक्शक्तिदेवताया. १५ कर्मशीलस्तु K. १६ °मुपकार्योपकारक° K. १७ °भावेन संकर इत्याह K. १८ K. drops तु.

ध्वनिभिः सहास्त्येवोपस्कार्योपस्कारकभावेन संकर इति त्रिविधोऽपि[1] सूचित[2] एव ध्वनिः ॥

पाणिनिप्रमुखैस्तैस्तैः सर्वशास्त्रविशारदैः ।
इह तावत् त्रिधा शास्त्रमभ्यधीयत तत्र च ॥३॥
शब्दप्रधानं वेदाख्यं प्रभुसंमितमुच्यते ।
ईषत्पाठा[3]न्यथापाठे प्रत्यवायस्य दर्शनात् ॥४॥

वसानभूमित्वेनेत्यर्थः । तत्रापि हेतुमाह । वाक्यैर्थाभूतत्वादिति[4] । इति श्लोक व्याख्याय संप्रति प्रेक्षावतां प्ररोचनार्थ[5] स्वग्रन्थप्रतिपाद्यमर्थं[6] प्रतिज्ञातुमादौ सदुपयोगितयोपदेशत्रैविध्य तावदाह । पाणिनीत्यादिश्लोकचतुष्टयेन । शासनाच्छास्त्रमुपदेशः कर्त्तव्याकर्त्तव्यबोधक -पौरुषेयमपौरुषेयं वा वाक्यम् । तदुक्तम् ।

'प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां[7] येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥'

इति । तच्छास्त्रं त्रिधा प्रभुसंमितं मित्र[8]संमितं कान्तासमित चेति[9] । किमेषां[10] लक्षणमित्यपेक्षायामेकैकशो निरूपयति । तत्र चेति । तत्र त्रयाणां मध्ये यद्वेदाख्यं शास्त्र तत्[11] प्रभुसमितं राजतुल्यमित्यर्थः । एतदेवो[12]पपादयन्नस्य लक्षणमाह । शब्दप्रधानमिति । यत्र[13] शब्दप्रधान शास्त्रं तत् प्रभुसंमितमित्यर्थः । यथा प्रभुर्वाङ्मात्रेण पुरुष प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति विपक्षे दण्डयति चैव वेदोऽपि विधि[14]र्निषेधेनैव पुंसां प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुर्विपक्षे प्रत्यवायं चापादयति । शब्दप्रधानमित्यनेनार्थस्य प्राधान्यमात्रनिषेधः । स्वरूपनिषेधे तु[15]न्मत्तप्रलपितवदप्रवर्त्तकत्वापत्तेः[16] ।

१ T. drops अपि. २ सूच्य एव O. ३ ईषदप्यन्यथाभावे पाठस्य दुरित यतः T., O., G , M. ४ वाक्यार्थभूत° K ५ प्रेक्षावन्मन परोचनार्थं K. ६ स्वग्रन्थे प्रति° K, ७ पुंसो K. ८ सुहृत्संमितं D. ९ चेत्यर्थ K १० कान्यत्र प्रभुसंमितादीनि कियन्ति तेषां लक्षणानीत्याशङ्क्य तान्येकैकशो K. ११ D. drops तत्. १२ तदेवो° K १३ K. drops यत्र. १४ K. drops विधि. १५ °निषेधेऽत्र मत्त° K. १६ °प्रवर्त्तकत्वात् K.

इतिहासादिकं[1] शास्त्रं मित्र[2]संमितमुच्यते[3] ।
अस्यार्थवादरूपत्वात् कथ्यतेऽर्थप्रधानता ॥५॥

शब्दश्चात्र विधिप्रत्ययोपलक्षितं वाक्यं तस्य प्राधान्यं प्रवर्त्तकत्वम् । ननु पुरुषप्रवृत्तिरूपां भावनां विदधानः प्रत्यय एव प्रवर्त्तकः तस्य प्रेरणार्थे विधानात् तत् कथं वाक्यं प्रवर्त्तकमिति चेदहो पेलवमाहि पाण्डित्यमायुष्मतो येन प्रत्ययः प्रवर्त्तक इत्याकलयता स च विशिष्ट इति नाकलितम् । तदाकलने वाक्यमेव प्रवर्त्तकमित्यपि किं नाकलयेः । तथाहि । न हि भावयेदित्युक्ते कश्चित्[4] प्रवर्त्तते किं[5] त्विदमनेनैवं भावयेदिति । तथा सत्यंशत्रयविशिष्टभावनाभिधायी प्रत्ययः प्रवर्त्तक इति वाक्यमेव प्रवर्त्तकमित्युक्तं भवति । तदुक्तमाचार्यैः कारिकायाम् ।

'किमाद्यपेक्षितैः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ ।
तेन प्रवर्त्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन् चोदनोच्यते ॥'

इति । तत्सुष्ठूक्तं वाक्यमेव प्रवर्त्तकमिति । तत्र परमेवेदं शब्दप्रधानमिति । शब्दप्राधान्ये हेतुमाह । ईषदिति । पठ्यते इति पाठो वेदः तस्यान्[6]यथापाठेऽन्यथोच्चारणेऽपि यतो दुरितमन्यथानुष्ठानेऽननुष्ठाने वा प्रत्यवाय इति किमु वक्तव्यम् । अध्ययनविधेः फलवदर्थावबोधपर्यवसित[7]त्वादिति । तस्माच्छब्दप्रधानं ततः प्रभुसंमितं वेदाख्यं शास्त्रमित्यर्थः ॥

अथ मित्रसंमितमाह । **इतिहासेति** । तस्य लक्षणं सोपपत्तिकमाह । **अस्येति** । अर्थ[8]प्रधानं शास्त्रं मित्रसंमितमित्यर्थः । अर्थोऽर्थो वाक्यार्थो न पदार्थस्तस्याप्रवर्त्तकत्वात् । प्रा[9]धान्यं च प्रवर्त्तकत्वमेव । अर्थप्राधान्ये हेतुमाह । **अर्थवादरूपत्वादिति** । इतिहासादयो न[10] वेदवदेवं कुर्यादिति विधिबलेन पुरुषं प्रवर्त्तयन्ति किं तु पूर्वपुरु[11]षचरितवर्णनो[12]मुखेन सुहृदिव युक्तिभिरनुनीय प्रवर्त्तयन्ती[13]त्यर्थप्राधान्यमित्यर्थः ॥

---

१ °हासपुराणादि T., C., G., M. २ सुहृत्संमित° T., C., G. ३ °मिष्यते T., C., M. ४ कश्चिदपि K. ५ किंचिदने° K. ६ K. omits अन्यथापाठे. ७ °पर्यन्तत्वा° K. ८ D. drops अर्थ. ९ प्रवर्त्तकत्वं च प्राधान्यम् K. १० न तदेवं कुर्या° D. ११ °पुरुषा° D. १२ °वर्णन° D. १३ °त्यर्थ । प्रधानतेति प्राधान्यमित्यर्थं K.

ध्वनिप्रधानं काव्यं तु कान्तासंमितमीरितम् ।
शब्दार्थौ गुणतां नीत्वा व्यञ्जनप्रवणं यतः ॥६॥
एष विद्याधरस्तेषु कान्तासंमितलक्षणम् ।
[1]करोमि नरसिंहस्य चाटुश्लोकानुदाहरन् ॥७॥

अथ कान्तासंमितं तल्लक्षणं[2] चाह । ध्वनीति । ध्वनिप्रधानं शास्त्रं कान्तासंमितमिति लक्षणं तच्च काव्यमित्यर्थः[3] । ध्वनिलक्षणं[4] तु वक्ष्यते । प्राधान्यं तु प्रवर्तकत्वमेव । तस्य कान्तासंमितत्वमुपपादयति । शब्दार्थाविति । शब्दार्थाविह[5] वाच्यवाचकौ लक्ष्यलक्षकौ च तयोर्गुणत्वमुपसर्जनत्वं तच्च ध्वनिजननमात्रोपक्षीणत्वात् । व्यञ्जनप्रवणं ध्वनिप्रधानम् । तदयमर्थः । यथा कान्ता कटाक्षवीक्षण[6]मन्दहासमधुरभाषणादिभिः पुरुषं रञ्जयन्ती व्यञ्जनव्यापारेणैव सर्वं[7] कारयति एवं काव्यकलापि शब्दार्थोभयशक्तिमूलया व्यञ्जनवृत्त्या सहृदयहृदयाह्लादिकया चमत्कुर्वती रामादिवद्वर्तितव्यं जनेन[8] न[9] रावणादिवदिति[10] ध्वनयन्ती सरसतामापाद्य पुंसः कर्तव्ये प्रवर्तयति निवर्तयति चाकर्तव्यादिति कान्तासंमितमिदं शास्त्रमितीत्थमुपदेशत्रयं विविच्य तत्र[11] तृतीयनिरूपणं स्वयं[12] ग्रन्थकृत्स्यामिति प्रतिजानीते । एष इति । एष विद्याधरो[13] विद्याधराख्यः । अहमिति[14] शेषः । करोमीत्युत्तमपुरुषप्रयोगात् । 'स्थानिन्यपि' इति वचनादप्रयोगः । तेष्विति । तेषु शास्त्रेषु तन्मध्ये[15] इत्यर्थः । कान्तासंमितलक्षणं काव्यलक्षणमित्यर्थः । एतेन काव्यलक्षणं विषयः । तज्ज्ञानं प्रयोजनम् । तयोः साध्यसाधनभावः संबन्धः । तज्जिज्ञासुरधिकारीति[16] स्वग्रन्थस्यानुबन्धचतुष्टयं[17] सूचितम् । पुण्यश्लोकचरितनिबन्धनात् प्रबन्धप्रतिष्ठां[18] मन्वान आह[19] । नरसिंहस्येति ॥

१ करोति O., T., G. २ °संमितं तल्लक्ष° K. ३ काव्याख्यामि° K. ४ ध्वनिर्लक्ष्यते D. ५ शब्दार्थावेव D. ६ °प्रेक्षण° K. ७ शब्दं K. ८ K. omits जनेन. ९ D. inserts वर्तितव्य after न १० D. inserts च after इति. ११ D. drops तत्र. १२ स्वयं ग्रन्थकृत् D. १३ K. drops विद्याधरः. १४ सोऽहमिति D. १५ मध्ये K. १६ जिज्ञासु° K. १७ D. drops स्व. १८ प्रबलप्रति°K. १९ मन्वान आह K.

अन्तरेण नरसिंहभूपतिं[1]
नेतरोऽस्ति मम वाङ्मयोचितः ।
चन्द्रचूडमपहाय जाह्नवी-
वारि वोढुमपरः क ईश्वरः ॥ ८ ॥

विश्वोल्लङ्घनजाङ्घिकीं वितनुते कीर्त्तिं विधत्ते श्रियं
हेलाधिकृतयक्षराजविभवां चिन्ताकरं हन्त्यघम् ।

ननु रघुरामादीन् पुरातनान् पुरुषधौरेयाननुपेक्ष्य किमित्याधुनिकं पुरुषमधिकरोषीत्याशङ्क्याह । अन्तरेणेति । पुरातनत्वमप्रयोजकम् । गुणनिधित्वप्रयोजक[2]गरिमादिना तु नरसिंहो रामादीनतिशेत इति भावः । अत्रेश्वरनरसिंहयोर्निरपेक्षे वाक्यद्वये बिम्बप्रतिबिम्बभावेन वाङ्मयजाह्नवीवारिरूपसमानधर्मनिर्देशात् दृष्टान्तालङ्कारः ॥

ननु 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इति काव्यालाप एव निषिद्ध इति कुतः काव्यनिर्माणावकाशः कुतस्तरां तल्लक्षणप्रणयनप्रसक्तिः कुतस्तमां च[3] नरसिंहचाटूदाहरणवार्त्तेत्याशङ्क्याह[4] । विश्वोल्लङ्घनेति । जङ्घया[5] चरतीति जाङ्घिकी जङ्घाला शीघ्रगामिनीति यावत् । 'जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ जङ्घाकारिकजाङ्घिकौ' इत्यमर. "चरति" इति ठक् । "टिड्ढाणञ्—" इत्यादिना[6] ङीप् । विश्वव्यापिनीत्यर्थः । चिन्ताकरं[7] माधिजनकमघं पाप हन्ति पुण्यश्लोकगुण[8]वर्णनादित्यर्थः । रसान् शृङ्गारादीन् । चेतसः परिस्पन्दं[9]नपहन्तीति परिस्पन्दापह विक्षेपहरमित्यर्थः । "अन्येष्वपि दृश्यते" इत्यपिशब्दाड्डुप्रत्ययः । अत्र सर्वत्र[10] कवेर्यथायोगं सहृदयानां चेति शेषः । पूर्वैश्चायमर्थः प्रतिपादितः ।

---

१ °भूपतेर्न° C., G. २ गुणराशिमान् नरसिंहो D. ३ K. drops च. ४ °वार्त्तेति । तत्राह K. ५ K. omits जङ्घया चरतीति. ६ "टिड्ढाण" इति ङीप् D. ७ °करणमा° D. ८ D. drops गुण. ९ परिस्पन्दनमप° K. १० K. omits सर्वत्र.

दुग्धे स्वादुतरान् रसान् वितरति स्फारं कलाकौशलं
काव्यं निर्वृतिमावहत्यपि परिस्पन्दापहं चेतसः ॥ १ ॥

कवयत इति कविस्तस्य कर्म काव्यं तच्चार्थाद्वर्णनात्मकम् । यदुक्तम् ।

'परिवड्ढइ विण्णाणं संभाविज्जइ जसो विसप्पंन्ति गुणा ।
सुव्वइ सुपुरुसचरिअं किं तं जेण ण हरन्ति कव्वालावा' ॥

'काव्यं यशसेऽर्थकृते—' इत्यादि च । तदेवमनेकश्रेयःसाधनतया काव्यं न हेयम् । निषेधो मुद्राराक्षसाद्यसत्काव्यविषयतया व्यवस्थापनीयः । अन्यथा रामायणादीनामपि हेयत्वप्रसंगादिति भावः ॥

एवं कान्तासमितोपदेशस्य स्वरूपं प्रामाण्यं च निरूप्य संप्रति तत्र काव्यशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं सूचयन्निर्वचनमाह । कवयत इत्यादिना । कवयते वर्णयतीति कविः कवयिता । कव वर्णन इति धातोरौणादिक इकारप्रत्ययः । तस्य कर्म काव्यमिति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्प्रत्ययः । ननु कविकर्मणः काव्यत्वे तत्पर्यटनादीनामपि काव्यत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह । तच्चेति । तच्च कर्मार्थात् सामर्थ्यात् काव्यशब्दस्य वर्णनार्थधातुप्रकृतिकत्वलक्षणाद्वर्णनात्मकमेव लभ्यत इति नातिव्याप्तिरित्यर्थः । एतेन वर्णनात्मा सत्कर्मविशेषः काव्यमिति लक्षणं तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं च काव्यशब्दस्येत्युक्तं भवति । अत्र च संमतिमाह । यदुक्तमिति

१ वितरते G. २ क्रियाकौ° D ३ परिस्पन्दावह° T., G ४ परवड्ढइ D. ५ संभाविताइ D. ६ विवर्य्यंति D. ७ गुणा' D. ८ सुचइ D. ९ सुपुत्र° K. १० °चारेय° D. ११ किं ज D. १२ D. drops ण. १३ कट्ठालावा D. १४ विगेयम् K. १५ तत्र समति K. १६ इत्यादि D. १७ तत्पतनादिना° K १८ इत्यत आह K. १९ D. omits च. २० K. drops ग्रामध्योत

शाणोत्[1]कीर्णमिवो[2]ज्ज्वलद्युति पदं बन्धोऽर्धनारीश्वर-
श्लाघालङ्घनजाङ्घिको दिवि लतोद्भिन्नेव चार्थोद्गतिः ।
किं[3]चित्पीडितचन्द्रमण्डलगलत्पीयूषहृद्यो रसः
तत् किञ्चित् कविकर्म मर्म[4] न पुनर्वाग्-डिण्डिमाडम्बरः[5] ॥ १० ॥

कृत्वा काव्यमवाप विश्वमहितां कीर्त्तिं कवि-ग्रामणीः

'शाणस्तु निकषः[6] कषः' इत्यमरः । तत्रो[7]त्कीर्णमुत्तेजितम् । उज्ज्वलद्युति शाणोल्लीढमणिकल्पमित्यर्थः[8] । बन्धः पर[9]संघटना । अर्धेन नारी सा चासावीश्वरश्च तस्य श्लाघा संघट[10]नासौभाग्यं तल्लङ्घने जाङ्घिकः शीघ्रगामी अर्धनारीसंघटनवदविषम इत्यर्थः । "चरति[11]" इति ठक् । दिव्युद्भिन्ना लता विद्युल्लता । अर्थोन्नतिरर्थस्फुरणम् । किञ्चित्[12]पीडितमीषत्[13]पीडितमन्यथा विरसं भवेदिति भावः । हृदयस्य प्रियो हृद्यः । "हृदयस्य प्रियः" इति यत्प्रत्ययः । यत्रैते गुणास्तदेव किञ्चित् किमपि लोकोत्तरं कविकर्म काव्यं मर्म रहस्यमन्यथा कर्णकोलाहल इत्यर्थः ॥

अथ विश्वोल्लङ्घनेति श्लोके यत् काव्यस्यानेकश्रेयस्करत्वमुक्तं तद् दृष्टान्तैर्व्यनक्ति । कृत्वेति । किं बहुना चतुर्वर्गचिन्तामणिरियं कविता नाम । तस्मात् काव्य कर्त्तव्यं व्या[14]ख्यातव्यं चेति भावः ॥

---

१ शाणोत्तीर्ण° D. २ °मिहोज्ज्वल° G. ३ किंचिच्चूर्णित° D. ४ नर्म T., G.; लक्ष्म C. ५ °डिण्डिमाडुम्बर D. ६ निकष इत्य° D. ७ °त्रोत्तीर्ण° D. ८ °मिति भाव D. ९ स K. १० सघटन° K. ११ जह्या "चराति" D. १२ किंचिच्चूर्णित° D. १३ °षन्निष्पीडित° D. १४ K. inserts श्रोतव्य after कर्त्तव्य.

श्रीहर्षः श्रियमद्भुतां हरिहरो लेभे[1]ऽर्जुन-
क्ष्मा[2]भुजः ।
मृत्योस्त्रासमपाचकार मलयक्ष्मामण्डलाखण्डल-
स्तत् किंचिन्न विलोक्यते न किल यत्
काव्यात् समुन्मीलति ॥ ११ ॥

प्रतिभा बहुशास्त्रदर्शिता
बहुधा काव्यविदां च शिक्षया ।
मु[3]हुरभ्यसनं मनीषिभिः
कथितं कारणमस्य संभवे ॥ १२ ॥

शब्दार्थगुणालंकाराः प्रतिभान्त्यनयेति प्रतिभा शक्तिः यया

तदेवं ग्रन्थारम्भ समर्थ्य संप्रति न स[4]र्वसुलभं काव्यनिर्माणं किं तु केषांचिदेव सुकृतिनामियं विद्येति दर्शयितुं तदुत्पत्तिसामग्रीमाह । प्रतिभेति । श्लोकं स्वयमेव व्याचष्टे । शब्दार्थेत्यादि । प्रतिभान्ति स्फुरन्तीत्यर्थः । [6]प्रतिभेति । "आतश्चोपसर्गे" इत्यङ्प्रत्य[7]यः । "अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्" इति करणार्थता । शक्तिः कवित्वबी[8]जरूपः संस्कारविशेष इति काव्यप्रकाशे[9] । तत्सद्भावे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य कार्यलिङ्गानुमानमाह । यया विनेति । सर्वा काव्यक्रिया शक्तिविशेषपूर्विका क्रियात्वा[10]त् स्फोटादिवत्[11] शक्त्यभावे कार्यमेव न स्यात् [12]अनभ्रावस्फोटव-

१ भेजे C. २ क्ष्माभृत D, T. ३ शील्न C. ४ बहुर° G. ५ च सुलभ K. ६ K. drops प्रतिभेति. ७ K. drops प्रत्यय. ८ °बीज K. ९ °प्रकाशे K. १० कार्यत्वात् D. ११ स्फोटादिकार्यवत् D. १२ अभ्रावस्फोट° D.

विना काव्यं कर्त्तुमेव[1] न क्षमते[2] कविः कुर्वन्[3] वा हास्यास्पदं[4] भवति। अकवितैव वरं कुकवितायाः। कुकविता हि कायानपेतमनस्कं[5] मरणम्। बहुशास्त्रदर्शिता व्युत्पत्तिः। सर्वपथीनाः खलु कवयो भवन्ति। प्रतिभायाः प्रागुपादानं व्युत्पत्त्यपेक्षया प्राधान्यद्योतनाय[6] व्युत्पत्तिमान्द्याविर्भूतदोषापाकरणाय प्रभविष्णुत्वात्

दिति प्रमाणतर्काभ्यां शक्तिसिद्धिरित्यर्थः। अथापि शक्त्यनङ्गीकारे दोषमाह। **कुर्वन् वेति**। कुकाव्यकरणादिति भावः। नन्वभावाद् भावोऽतिरिच्यत[7] इति न्यायात् कुकाव्यकरणमपि[8] श्रेय इत्याशङ्क्याह। **अकवितैवेति**। कुत इत्यत आह। **कुकविता हीति**। कायानपेतमनस्कं मरणं जीवन्मरणमित्यर्थः[9]। कुजीवनादजीवनमिव कुकवित्वादकवित्वमेव वरम्। त्वदुक्तन्यायस्तु गुणविषय इत्याशयः। तस्मात् सिद्धं प्रतिभापि कारणमन्यथा सर्वोऽपि कवयेदिति। बहुशास्त्रदर्शितेत्यस्य व्याख्यानं **व्युत्पत्तिरिति**। संगतिमह इत्यर्थः। शास्त्रग्रहणं लोकस्याप्युपलक्षणम्। त्रैगुण्योद्भवस्य लोकचरितस्यैवातिविचित्रस्य नानारसस्य[10] प्रायेणात्र वर्ण्यत्वात्[11]। तथा च लोकव्यवहारवेदवेदाङ्गेतिहासपुराणकलादिसकलविद्याकौशलमप्यत्र[12][13][14] कारणमित्यर्थः। तत्रोपपत्तिमाह। **सर्वपथीना इति**। सर्वान् पथः पूर्वोक्तलोकवेदादिमार्गान् व्याप्नुवन्तीति सर्वपथीनाः सर्ववेदिन इत्यर्थः। अन्यथा काव्यनिर्माणस्य दुष्करत्वादिति भावः। "तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति" इति खप्रत्ययः। श्लोके प्रतिभाया[15] व्युत्पत्तेः प्रागुपादाने कारणमाह। **प्रतिभाया इति**। प्राधान्ये हेतुमाह। **व्युत्पत्तिमान्द्येति**। न ह्यव्युत्पत्तिदोषं प्रतिभेवाप्रतिभादोषं व्युत्पत्तिस्तिरोधातुं[16] प्रभवति। अतः प्रतिभायाः प्राधान्यमित्यस्याः प्रागुपादानं युक्तमित्यर्थः। बहुधा बहुशास्त्रदर्शितेत्यन्वयः। बहूनां शास्त्राणां

---

१ कर्त्तुं काव्यमेव D. २ क्षमेत D., शक्यते C, D G., and O. drop कविः. ३ कृत्वा हा° O. ४ हासा° G, O. ५ °मनस्कमरण T. ६ °ध्वननाय T., G., C., M. ७ भावो विरिच्यते D. ८ °करणमेव K. ९ कायानपेतेति जीवन्म° K. १० °रसस्यैव K. ११ वर्ण्यमानत्वात् D. १२ °व्यवहारवद्वेद° D. १३ °वेदाङ्गशास्त्रेति° D. १४° कौशलमत्र K. १५ प्रतीतायाः D. १६ तिरोधातुमीष्टे K.

प्रतिभायाः। काव्यं कर्तुं[1] विदन्ति विन्दते इति काव्यविदः कवयः सहृदयाश्च वेत्तिविन्दत्योरावृत्त्या[2] ग्रहणात् परिस्फुरतः प्रकृतिश्लेषस्य[3] महिम्नाभिधीयन्ते[4]। तेषां हि[5] शिक्षया काव्यकरणविचारयो-[6]

बहुधा बहुशो दर्शनं व्युत्पत्तिरित्यर्थः। अथाभ्यासाख्यकारणनिरूपणाय[7] व्याचष्टे। काव्यविदामित्यादि[8]। काव्यविदः कवयः सहृदयाश्चाभिधीयन्त इति संबन्धः। ननु कथं[9] काव्यविच्छब्दस्यैकस्योभयार्थत्वमित्याशङ्कायां[10] यथैतत्तथा व्युत्पादयति। काव्यं कर्तुं विदन्ति विन्दत इति काव्यविद इति। अत्रायं विवेकः। काव्यं कर्तुं विदन्ति जानन्तीति व्युत्पत्त्या काव्यविदः कवय उच्यन्ते। विद ज्ञाने इति धातोः क्विप्। अथ काव्यं विन्दते विचारयन्तीति व्युत्पत्त्या तु काव्य-विदः काव्य[11]परीक्षकाः सहृदयाः कथ्यन्ते। विद विचारणे इति धातोः क्विप्। ननु तथाप्येकोच्चारणे कथमेकस्यानेकार्थाभिधायकत्वं तत्राह। परिस्फुरत इति[12]। काव्य[13]विदामित्यत्र[14] क्विपोः कर्तृवाचिनोरुभयत्रैकार्थत्वात् प्रकृ[15]तेर्विच्छब्दस्य ज्ञानविचारयोः श्लिष्टत्वादयं प्रकृतिश्लेषः। तस्य महिम्नेति। इहार्थद्वयस्यापि प्रा[16]-करणिकत्वेनैकत्र[17] नियन्तुमशक्यत्वादेकोच्चारणेऽप्युभयत्राभिधाया निरङ्कुशत्वादि-त्यर्थः। ननु श्लेषस्य किमत्र[18] परिस्फोरकमत आह। वेत्तिविन्दत्योरिति। विद ज्ञाने विद विचारणे इत्यनयोर्धात्वोर्विदविदेति द्विरावृत्त्या ग्रहणे एक एवा-यमर्थद्वयेऽप्यावर्तत इत्येकत्वानुसंधानाच्छ्लिष्टता स्फुरत्येवेत्यर्थः। ननु[19] भिन्नार्था-विमौ धातू[20] भिन्नावेवेति कथमयं श्लेषः। यत्रैकस्यानेकार्थत्वं तत्रैव श्लेषव्यवहारा-दिति चेत् सत्यम्। सादृश्यादेकत्वाध्यवसायाददोष इत्य[21]लंकारसर्वस्वकारः। एवं काव्यविदामित्यत्र प्रातिपदिकार्थं[22] व्याख्याय विभक्त्या योजयन्नभ्यसन-

---

१ विन्दन्ति वा T., G., O. २ °रावृत्त्यार्थप्र° T., G. ३ प्रकृत° G. ४ विधीय° O., M. ५ T., G., and O. omit हि. ६ °विचारकरणयो° T. ७ °पणाय काव्यविदामित्यादि व्याचष्टे D. ८ D. inserts काव्यमित्यादि after काव्यविदामित्यादि. ९ K. drops कथं. १० °त्याशङ्क्य K. ११ K. drops काव्य १२ °रतः प्रकृतिश्लेषस्येति K. १३ काव्यविद इत्य° K. १४ क्विप्सुप D. १५ कर्तव्यवाचिन D. १६ तत्र कृते° D. १७ प्राकरणिकेनै° D. १८ किमुत तत् स्फोरक° D. १९ नाभिन्ना° K. २० K. omits धातू. २१ K. drops इत्यलङ्कारसर्वस्वकारः. २२ °पदिकार्थे D.

रविच्छेदेन परिशीलनमभ्यासः । अनवरतमभ्यस्यतामेव कवीनां वाक्यानि पाकमासादयन्ति । पाकस्तु रसोचितशब्दार्थनिबन्धनम् । श्रवणसुधास्यन्दिनी पदव्युत्पत्तिः पाक इत्यन्ये । पदानां परिवृत्तिवैमुख्यं पाक इत्यपरे ॥

शब्दार्थौ वपुरस्य तत्र विबुधैरात्माभ्यधायि ध्वनि-
श्चार्वाकैरिव कैश्चिदस्य न पुनः सत्तापि संभाव्यते ।
कर्तुं लक्षणमक्षमैरयमनिर्वाच्यः परैरुच्यते
भाक्तोऽन्यैः समुदीर्यतेऽस्य हि ततो ब्रूमः स्वरूपं वयम् ॥ १३ ॥

शब्दार्थमाह । तेषामिति । काव्यविदामित्यर्थः । कर्त्तरि षष्ठीयम् । शिक्षया एवं कुर्यादेवं विचारयेदित्युपदेशेन तथैव काव्यस्य करणं विचारणं च परिशीलनं तदेवाभ्यसनमित्यर्थः । अभ्यासस्य प्रयोजनमाह । अनवरतमिति । पाकशब्दार्थमाह । पाकस्त्विति । रसाः शृङ्गारादयः । तेषां मृदूद्धतादिभेदभिन्नत्वात्तदुचितशब्दार्थगुम्फनात्तद्व्यञ्जनसमर्था सती सा पदवृत्तिः कर्णामृतवर्षिणी भवति । अतो रसास्वादोचितशब्दनिष्पत्तिः पाकः स चाभ्याससाध्य इति सफलोऽभ्यास इत्यर्थः । अयं च पाकः कालिदासादिप्रबन्धेषु प्रसिद्ध एव । मतान्तरमाह । पदानामिति । परिवृत्तिवैमुख्य विनिमयासहिष्णुत्वम् । एतदेव मैत्रीशय्येति चोख्यायते । यथास्मदीयश्लोके चन्द्रोदयवर्णने ।

---

१ G. and C. insert हि after एव. २ रसोदित° C. ३ इत्येके G., T. ४ पदान्तरपरिवृत्ति° G., T., C., M. ५ इत्यन्ये T. ६ षष्ठी यया K. ७ प्रयोजयेदित्युपदेशने K. ८ °गुम्फना तद्व D. ९ सा सा पद° K. १० रसोचित° K. ११ °ति ख्यायत D.

ब्दार्थवपुस्तावत् काव्यं वपुषि च केनाप्यात्मना भवितव्य-
ा च ध्वनिरेव तस्य चाभावं मन्यमाना लोकायतिका इव

निशाकरकरस्पर्शाभिरामया निर्वृतात्मना ।

अमी स्तम्भादयो भावा व्यज्यन्ते रज्यमानया ॥

अ निशादिपदस्थाने क्षपादिपदान्तरप्रक्षेपे पदानां परस्परमैत्रीभङ्गः । तदेवं व्युत्पत्त्यभ्यासा मिलिताः काव्योत्पत्तौ कारणं न त्वेकैकमिति प्रतिभेत्यादि-तार्थः ।

येहं ध्वनिनिरूपणं प्रथमोन्मेषार्थः । न चासंदिग्धमप्रयोजनं च निरूपणमर्ह-संदेहबीजं प्रयोजनं च दर्शयन् ध्वनिनिरूपणं प्रतिजानीते । शब्दार्थौ-न । अस्य काव्यस्य । तत्र वपुषि । अस्य ध्वनेः । सत्तापि न संभाव्यते अप्रामा-त्वाभावाद्गीक्रियत इत्यर्थः । लक्षणमिति । गुणालंकारव्यावर्तकं धर्ममित्यर्थः । वाच्यः सहृदयहृदयैकसंवेद्यो न तु निर्वक्तुं शक्यः । भाक्त औपचारिकः । विप्रतिपत्तिसद्भावात् । अस्य ध्वनेः स्वरूप वयं सिद्धान्तिनो ब्रूमः । तद-र्थः । शब्दार्थशरीरं काव्यं तत्र ध्वनिरात्मेति सिद्धान्तः । तत्र त्रेधा पूर्वपक्षः । ध्वनिरेव नास्तीति प्रथमः । अस्त्यनिर्वाच्य इति द्वितीयः । निर्वाच्यो भाक्त इति तृतीयः । एतत्पक्षत्रयनिरासेन ध्वनिकारसिद्धान्तावलम्बात् ध्वनिरूपस्वरूपं प्रमाणलक्षणाभ्यां निरूपयाम इति । नन्वेतावता किमत्र प्रयोजनमुक्तं किं वा संदेह-कारणमित्याशङ्क्य यथैवं तथा श्लोकं व्याचष्टे । शब्दार्थेति । ततः किमत आह । वपुषि चेति । अन्यथास्य निरात्मकत्वे वक्ष्यमाणगुणालंकारजातमशेष-मपि शवशरीरमण्डनमापद्येतेति भावः । तर्ह्यात्मैव निरूप्यतां किं ध्वनिसाधनेने-त्यत आह । आत्मा च ध्वनिरेवेति । अतः काव्यकान्ताशरीरस्य जीवितसि-द्धिरेव ध्वनिसाधनस्य प्रयोजनमिति प्रथमपादार्थः । द्वितीयतृतीयाभ्यां तु संदेहका-रणं वादिविप्रतिपत्तिः प्रतिपाद्यत इति व्याचष्टे । तस्य चेत्यादिना । एवं त्रिधा वादिविप्रतिपत्तिमुपन्यस्य तत्राद्यपक्षप्रतिक्षेपमुपक्षिप्य पक्षानुवादपूर्वकं प्रतिजानीते ।

१ T. and C. drop च. २ तस्याभाव C. ३ चैकैक° K. ४ अग्रे ध्वनि° D. ५ °व्यावर्तकधर्म° K. ६ द्वेधा D. ७ पूर्व पक्ष K. ८ वपुषीति K. ९ आत्मा चेति K. १० °क्षेप प्रतिक्षे (क्षि) प्य D.

केचन नास्ति ध्वनिरित्याचक्षते। अपरे तु[1] वागोचरतामवतारयितु-[2]मेयं न शक्यत इति ब्रुवते। अन्ये तु भाक्तमेनं भाषन्ते। [3]तदेवमुपस्थितासु तिसृषु विमतिषु समयमपेक्षमाणस्य शब्दस्यार्थबोधकत्वमिति न विचारितरमणीया वाच्याद्व्यतिरिच्यमानता[4] प्रतीयमानस्येति मन्वानानभाववादिनः प्रति प्रथमं वदामः। ननु ध्वनिर्नास्तीति प्रतिज्ञाविरोधः। ध्वनिरित्यनेन विधिर्नास्तीत्यनेन च निषेधस्तयोश्च परस्परविरुद्धयोरेकस्मिन् धर्मिणि तिमिरातपयोरिव सहानवस्थानदुःस्थयोरेव निवारितत्वात्[5]। न चात्र विरोधपरिहारप्रयोजकयोः[6] देशकालयोरन्यतरस्याप्युपादानमस्ति

तदेवमित्यादिना वदाम इत्यन्तेन। विमतिषु विप्रतिपत्तिष्वित्यर्थः। अभाववादिनां मतमनुवदति। समयमिति। समयः संकेतः। इति शब्दो हेत्वर्थे। समयमपेक्ष्यैव शब्दस्य बोधकत्वात् तमन्तरेण न कश्चिदर्थः प्रतीयते। यस्तु प्रतीयते समासोक्तिपर्यायोक्त्यादौ सोऽपि यथासंभवं जहत्याजहत्या वा[7] कयाचिल्लक्षणया प्रतीयमानो वाच्योपस्कारकः[8] सन् न वाच्याद् व्यतिरिच्यत इत्यभाव एव ध्वनेरिति भामहप्रभृतयो मन्यन्ते तदेतदनूद्य[9] तावन्निरस्यति। नन्विति। ध्वनिर्नास्तीति ध्वनिं पक्षीकृत्य तस्य नास्तित्वप्रतिज्ञाने प्रतिज्ञाव्याघात[10] इत्यर्थः। व्याघातमाविष्करोति। ध्वनिरिति। स एवास्ति नास्ति चेति व्याघात इत्यर्थः। [11]नन्वेकस्मिन्नपि धर्मिणि घटादौ देशभेदात् कालभेदाद्वा भावाभावौ[12] व्यवस्थितावुपलभ्येते तद्वदिहाप्यविरोध इत्याशङ्क्याह[13]। न चात्रेति। नास्ति [14]न संभवति ध्वनेः क्वापि कदाप्यनङ्गीकारादिति भावः। तदुपादाननिषेधस्य प्रसक्तिमाह। येनेति। येन देशकालोपादानेनेत्यर्थः। विरोधसमाधानार्थं प्रसक्तस्याय निषेध इत्यर्थः।

१ अपरे च गोच° D, अपरे वाग्गोच° T. २ °रयितु न श° T. ३ एवमु° C. ४ वाच्यादति° T. ५ निर्धारितत्वात् D. ६ विरोधप्रयोजक° D., °परिहारयोजक° O. ७ K. drops वा ८ वाक्योप° D. ९ तन्मत तावन्निरस्यत इत्यर्थ। निरस्यति। K. १० प्रतिज्ञापदव्याघा° D. ११ नैकस्मि° K. १२ भावाभावावुप° K. १३ इत्यत आह K. १४ K. omits न सभवति

येन विरोधः समाधीयेते[1] । किं च प्रतीतः प्रतिषिध्यते ध्वनिरप्रतीतो वा । आद्येऽपि[2] क्वचिन्नास्ति[3] क्वचिदपि नास्तीति[4] वा । प्रथमे सिद्धसाधनम् । अस्माभिरपि ध्वनेः[5] काचित्कनिषेधप्रतियोगित्वस्याभ्युपगतत्वात् । न द्वितीयः । प्रतीतस्य सार्वत्रिकनिषेधप्रतियोगित्वे व्याघातात्[6] । अप्रतीतश्चेन्न । प्रतियोगिप्रतीतेः प्रतिषेधं प्रति कारणत्वात् । अथ लब्धसत्ताक एव ध्वनिस्तथापि[7] यदि न करोति काव्यस्य कामनीयकं तर्हि[8] किमनेनाजागलस्तनायमानेन ।

अथापि निषेधे दोषान्तरमस्तीति । किं चेति । तत्र प्रतीतिपक्षं[9] द्वेधा विकल्पयति । आद्येऽपीति । किं कांचित्को[10] निषेधः सार्वत्रिको वेत्यर्थः । कांचित्कपक्षं दूषयति । प्रथम इति । सिद्धसाधनत्वे हेतुमाह । अस्माभिरपीति[11] । ध्वनिवादिनामपि प्रायेण चित्रायमादौ[12] ध्वन्यभावाभ्युपगमादित्यर्थः । सार्वत्रिकपक्षं दूषयति । न द्वितीय इति । कुत इत्यत आह । प्रतीतस्येति । यत्र प्रतीयते तत्रापि निषेधे प्रतीतिविरोधः अनिषेधे निषेधस्य सार्वत्रिकत्वभङ्ग इत्यर्थः । अप्रतीतनिषेधपक्षमाशङ्कते । अप्रतीतश्चेदिति[13] । प्रतिषिध्यत इत्यनुवर्तते । परिहरति । नेति । कुत इत्यत आह । प्रतियोगीति । अनुपस्थितस्य निषेद्धुमशक्यत्वात् शक्यत्वे वा अकारणककार्योदयप्रसङ्ग इत्यर्थः । तदेवमभाववादे प्रत्याख्याते रुद्रट[14]मतावलम्बनेनान्तर्भाववादी लब्धावकाशः प्रत्यवतिष्ठते । अथेति । अस्त्येव ध्वनिरित्यर्थः । तर्हि निर्विवादोपरम[15] इत्याशङ्क्य ध्वनेश्चारुताहेतुत्वहेतुना गुणालंकारान्तर्भावं साधयिष्यन् हेतोरन्यतरासिद्धिं तावत् परिहर्तुमाह । तथापीति । सद्भावेऽपीत्यर्थः । गुणालंकारान्तर्भूत एव विशेषः कुत इत्याशङ्क्य किं ध्वनेः काव्यचारुताहेतुत्वमङ्गीक्रियते न वा । नेति पक्षे[16] बाधकं तर्कमाह । यदीति ।

---

१ समाधीयते T., C., G., M. २ T omits अपि. ३ क्वचिदप्यस्ति C. ४ नास्ति वा C. ५ ध्वनौ D. ६ °प्रतियोगित्वव्याघा° D. ७ °स्तदापि C., G., M ; °स्तदा T. ८ तत् T. ९ प्रतीतपक्ष K १० किं च काचि° D. ११ अस्माभिरिति K. १२ चित्रयमकादौ K. १३ °दिति भाव K. १४ रुद्रादि° K. १५ निर्विवादभावयोरित्या° D. १६ पक्षबाधकमाह K.

उतस्वित् करोति तर्हि गुणालंकारान्तर्भूत एव । तथाविधस्य च[1] नामान्तरकरणे[2] नैपुणं कियन्नाम । अत्रानुमानमपि । ध्वनिर्गुणालंकारेभ्यो[3] न व्यतिरिच्यते । चारुताहेतुत्वात् । यदेभ्यो व्यतिरिच्यते न तच्चारुताहेतुः । अविमृष्टविधेयांशादिदोषवत् । चारुताहेतुश्च ध्वनिः । ततो न व्यतिरिच्यते तेभ्य इति । ननु गुणालंकारव्यतिरिक्ता अपि रीतयो वृत्तयश्च यथा चारुताहेतवस्तथैव ध्वनिरपि भवतीति[4] चेदुच्यते तन्न विचारानुगुणम् । गुणातिक्रमेणोपजात[5]-

---

यदि चारुताहेतुर्न स्याद्वृथा स्यादिति तर्कः[6] । अथ वैयर्थ्यभीत्या चारुताहेतुत्वम् ङ्गीक्रियते तर्हि सिद्धं नः समीहितमित्याह । उतस्विदिति । तर्हि[7] पार्थक्यवाचोयुक्तिः परिहासहेतुरित्याह । तथाविधस्येति । गुणाद्यन्तर्भूतस्येत्यर्थः[8] । नैपुण वैदुष्यम् । कियन्नाम न किंचिदित्यर्थः[9] । एवं चारुताहेतुत्वहेतोरन्यतरासिद्धिं परिहृत्य पञ्चावयवप्रयोगारूढं करोति । अत्रेत्यादिना । चारुताहेतुत्वात् काव्य[10]शोभाकरत्वादित्यर्थः । यश्चारुताहेतुः स तेभ्यो न व्यतिरिच्यते यथोपमादिरित्यन्वयोदाहरणस्य स्फुटत्वाद्व्यतिरेकोदाहरणमेवाह[11] । यदेभ्य इति । अविमृष्टेति । 'वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता' इत्यत्र विधेय[12] जन्मनोऽलक्ष्यत्वस्य[13] समासे गुणीभूतत्वान्न[14] परामृश्यत इत्यविमृष्टविधेयांशदोषस्तद्वदित्यर्थः[15] । उपनयमाह । चारुताहेतुश्चेति । निगमनमाह । तत इति । वैदर्भ्यादिरीतिषु कैशिक्यादिवृत्तिषु च गुणालंकारव्यतिरिक्तासूक्तहेतोर्व्यभिचारं शङ्कते । नन्विति । प्रकृते योजयति । तथैवेति । रीत्यादिवद् ध्वनिरपि गुणालङ्कारातिरिक्त एव चारुताहेतुर्भवतीत्यर्थः । इति चेदुच्यते इत्युच्यते चेदित्यन्वयः । परिहरति । तन्न[16] विचारानुगुणमिति । न युक्तिसहमित्यर्थः । कुत इत्याशङ्क्य न हि पक्षे पक्षतुल्ये वा व्यभिचारः आसामपि[17]

---

१ G. omits च; तु T. २ °करणनैपु° T, O., G. ३ °कारेभ्यो व्यति° T. ४ भवितेति T., C, M. ५ °पजायमान° T, G. ६ स्यादिति तक । द्वितीये दोषमाह । उतस्विदिति K ७ तथापि D ८ गुणान्तर्भूतस्येत्यर्थं K ९ किञ्चन इत्य° D १० K. drops काव्य°. ११ °हरणमाह K. १२ °विधेयस्य K १३ °जन्मालक्ष्यत्वस्य K. १४ गुणभूत° D. १५ विधेयांशाख्यदोष° K. १६ तन्नेति K. १७ तासाम° K.

महिमानः कथमपि न भवन्ति रीतयः । वृत्तयस्तावदलंकारान्तर्भूता एव परुषमधुरमध्यमार्थनिरूपणाय दीप्तमसृणमध्यमवर्णारब्धानां तासामनुप्रासजातिरूपतयाभ्युपगमात् । जातिस्तु जाति-

---

तत्रैवान्तर्भावादित्यभिप्रेत्य रीतीनां तावद्गुणेष्वन्तर्भावमाह । गुणेति । गुणाः श्लेषप्रसादादयः रीतयो वैदर्भ्यादयः । ताश्च गुणविशेषविशिष्टपदरचनात्मिकास्ततः प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणानामेव रीतिव्यवहारहेतुत्वाद्गुणात्मिका एव रीतयो न ततोऽतिरिक्तस्वरूपा इति न तासु हेतोर्व्यभिचार इत्यर्थः । वृत्तीनां त्वलकारेष्वन्तर्भावमाह । वृत्तय इति । कास्ता वृत्तयः केषु वालकारेष्वन्तर्भूताः कथं वेत्याकाङ्क्षायां रसोचितवर्णसंदर्भात्मिका वृत्तयः । अत एव तासामनुप्रासनामनि शब्दालकारेऽन्तर्भाव इत्याह । परुषेति । मध्यार्था रसास्तत्र रौद्रबीभत्सौ परुषौ शृङ्गारकरुणौ मधुरावन्ये मध्यमाः । यद्यपि तेष्वपीषत्परुषौ बीभत्सभयानकावीषन्मधुरा हास्याद्भुतशान्ता इति भेदोऽस्ति तथापि सूक्ष्मभेदवैलक्षण्यमात्रविवक्षया सर्वेषां मध्यमत्वोक्तिः । तेषां निरूपणाय प्रतिपादनायेत्यर्थः । दीप्ताः परुषाः मसृणा मधुरा मध्यमास्तु पूर्ववत् । तैर्वर्णैरारब्धानामित्यनेन रसोचितवर्णसंदर्भो वृत्तिरिति सामान्यलक्षणमुक्तम् । तद्विशेषाः कैशिक्यादयः । तथा हि । अतिसुकुमारार्थसंदर्भा कैशिकी । अतिप्रौढार्थसंदर्भा त्वारभटी । ईषन्मृद्वर्थसंदर्भा भारती । ईषत्प्रौढार्थसंदर्भा सात्वती । ताश्च वर्णावृत्तिनियतात्मकतयानुप्रासभेदा एवेत्याह । तासामिति । नन्वर्थाश्रिता वृत्तयः कथं शब्दालंकारेऽन्तर्भवेयुरित्यत्राह । अभ्युपगमादिति । अर्थापेक्षत्वेऽपि वर्णावृत्तिप्राधान्याच्छब्दालंकारतास्माभिरभ्युपगम्यत इत्यर्थः । यद्यासामनुप्रासजातिरूपता तर्ह्यलकारनिष्ठजातिरूपैस्त्वं नालकारत्वमिति कुतोऽलंकारान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह । जातिस्त्विति । जातिव्यक्त्योस्तादात्म्यादिति[18] भावः । तदेवं हेतोरव्यभिचाराद् ध्वनेर्गुणालंकारान्तर्भावः सिद्ध इति सोप-

---

१ G and M omit न. २ वृत्तय पुनरल° T, G, M. ३ मध्यमत्वनि° T, C, M., G ४ तद्व्यतिरि° K. ५ तत एव D. ६ परुषमध्यमेति K ७ K omits तत्र ८ विवक्षयैवैषा म° D. ९ तैरेव वर्णै° K. १० नन्वर्थनिष्ठा वृ° K ११ °कारेष्वन्त° D. १२ °न्यत आह K. १३ वर्णानां वृत्ति° D. १४ °कारत्वम° D. १५ तस्यालका° K. १६ °जातित्व K १७ इत्यत आह K. १८ D. drops इति भाव.

मतो नातिरिच्यते[1] । तस्मादभिधा[2]व्यापारवैचित्र्यानन्त्याच्चारुत्वविधायिनः संभवतोऽपि सामान्यलक्षणेनैव परिगृहीतत्वाच्चिरन्तनैः पृथक्त्वेनाप्रदर्शितस्य गुणालंकारयोरन्यतरस्य कस्यचिद् ध्वनिरिति पारिभाषिकं नामान्तरं विधाय यदेतन्निरतिशयतर्कताटङ्कितशेमुषीकत्वमात्मनस्ताण्डवयितुमुद्युञ्जते[3] भवन्त[4]स्तत्र को वेद

हासमुपसंहरति । तस्मादित्यादिना इति[5] चेदुच्यत इत्यन्तेन । कस्यचिदिति । अर्थस्य प्रतीयमानस्येति शेषः । पारिभाषिकं जात्यादिप्रवृत्तिनिमित्तशून्यं डित्थादिवत्[6] केवलसाङ्केतिकमित्यर्थः । ननु[7] पारिभाषिकत्वे को हेतुस्तत्राह[8] । गुणालंकारयोरन्यतरस्येति । तयोरन्तर्भूतस्येत्यर्थः । तथा चोपमादिवदलंकारस्यावान्तरजातिमतः[9] पारिभाषिकसंज्ञाकरणमज्ञानकारणकमेवेति[10] भावः । तदन्तर्भावे हेतुमाह । चिरन्तनैरिति । भामहादिभिरित्यर्थः । तेषामपृथक्करणे हेतुमाह । सामान्येति । सामान्यलक्षणमाह । चारुत्वविधायिन इति । नन्वभिधायाः प्रकृतार्थे नियन्त्रणाल्लक्षणायाश्च मुख्यार्थबाधमन्तरेणाप्रवृत्तेर्व्यञ्जनो[11]व्यापारे च भवतामकारुण्याद् गत्यन्तरस्य चासंभवादनाघ्रातसत्ताकस्य ध्वनेरन्तर्भावाभिधानमभित्तिकचित्ररचनाप्रायमित्याशङ्क्याह । संभवतोऽपीति[12] । ननु संभव एव कुत इत्युक्तं तत्राह । अभिधेति[13] । इह तावदर्थान्तरप्रतीतेर[14]पह्नवत्वाद् व्यापारान्तरेणाप्रतीतेर्व्यापारान्तरकल्पनायां[15] गौरवाद्धर्मिकल्पनातो[16] वरं धर्मकल्पनेति न्यायादभिधाया एव तात्पर्यान्तरकल्पनं वरमित्यभिप्रायः । ताटङ्कः[17] कर्णभूषणं तर्केण ताटङ्किता संजातताटङ्का तर्कालंकृतेत्यर्थः । शेमुषी प्रज्ञा येषां तेषां भावस्तत्त्वं तार्किकत्वमित्यर्थः । ताण्डवयितुं ताण्डववत् कर्त्तुं नर्त्तयितुं प्रकटयितुमिति यावत् । ताण्डवशब्दात् मत्वन्तात् । "तत्करोति" इति णिचि तुमुन्प्रत्ययः ।

१ C., G. and M. insert समुदायश्च समुदायिभ्यो नान्य after °रिच्यते. २ °भिलापव्यापा° C., G., M. ३ °मुज्जृम्भन्ते G. ४ D. omits भवन्त. ५ D. drops इति. ६ K. drops डित्थादिवत्. ७ K. drops ननु ८ दोषस्त° D. ९ °जातयो मता K. १० °ज्ञानकरणक° K. ११ °व्यञ्जन° D. १२ संभवेऽपीति D. १३ अभिधयेति K. १४ °प्रतिभाया दुर° D. १५ व्यापारकल्पनागौरवात्° D. १६ °कल्पनतो K. १७ तादङ्क K.

किं[1] निमित्तमिति चेदुच्यते तत् किमत्रापि न ब्रूमः। गुणेषु तावन्न ध्वनेरन्तर्भावो रसधर्मत्वात्तेषाम्। न हि धर्मे[2] धर्मिणोऽन्तर्भावः। नाप्यलंकारेषु। वाच्यमात्रविश्रान्तेषु श्लेषादिषु[3] व्यभिचारात्। ननु यत्रालंकारेषु न ध्वनेः प्रतीतिस्तत्र मा भूदन्तर्भावः। यत्र तु[4]

प्राविद्यवद्भावात् "विण्मतोर्लुक्" इति मतुपो लुक्। तत्रेति। तयोर्योगे किं निमित्तं को हेतुरित्यन्वयः। मूकचेष्टितानामपि स्वहेतुकत्वादिति[5] भावः। इति चेदुच्यते इत्युच्यते चेदित्यर्थेऽन्वयः। अथ पृथग्भाववादी साहंकारं प्रतिजानीते। तत्[7] किमिति। अत्रापि वक्तु शक्यत एवेति भावः। तत्र रसवस्त्वलंकारात्मना त्रिविधस्यापि ध्वनेर्गुणान्तर्भावं तावन्निरस्यति। गुणेष्विति[10]। गुणान्तर्भावे हेतुमाह। रसेति। ततः किमत आह। न हीति। आत्मनि शौर्यादय इव काव्यात्मनि रसे माधुर्यादयो गुणाः समवायवृत्त्या वर्तन्ते इति गुणोन्मेषे वक्ष्यति। अतो रसधर्मेषु गुणेषु धर्मिणो रसध्वनेर्नान्तर्भावः संभवति। संभवे वात्मनोऽपि शौर्यादिष्वन्तर्भावप्रसङ्ग इत्यर्थः। एवं गुणानां रसधर्मत्वादेव न तेषु वस्त्वलंकारध्वन्योरप्यन्तर्भावः। अन्तर्भावे वा घटस्य पटधर्मेष्वन्तर्भाव इत्यनुसंधेयम्। अथालंकारेष्वन्तर्भावं वारयति। नाप्यलंकारेष्विति। अन्तर्भाव इत्यनुवर्तते। ननु समासोक्त्यादौ वस्तुध्वनेर्दीपकरूपकादावलंकारध्वने रसवदादौ रसध्वने[11]श्चान्तर्भावात् त्रिविधोऽप्यलंकारान्तर्भूत एवेति कथमनन्तर्भाव इत्याशङ्क्य श्लेषादिषु तावद्वाच्यमात्रविश्रान्तत्वेन ध्वनिगन्धस्यैवाभावान्नान्तर्भाववार्तापीत्याह। वाच्यमात्रेति। व्यभिचारो[12]ऽव्याप्तिरित्यर्थः। आदिग्रहणाच्चित्रादिसंग्रहः[13]। श्लेषेऽपि श्लिष्टयोरौपम्यं गम्यते यद्यपि तथापि तस्याद्यभेदद्वयस्य[14] वैवक्षिकत्वेनासत्त्वात्[15]तृतीयभेदस्यैतन्मते[16]ऽनङ्गीकाराद्ङ्गीकुर्वतां च प्रतिभामात्रेण वाच्यतयैव[17] स्थितत्वादभावोक्तिः। ननु यत्र नास्ति तत्र

---

१ किमित्यपि° M. २ धर्मधर्मिणो° D. ३ T. drops श्लेषादिषु. ४ D inserts सभवति after तु. ५ °हेतुत्वा° K. ६ °दित्यर्थ D. ७ तर्हि किं° K. ८ शक्या इति भाव D. ९ K. drops तावत्. १० गुणेष्वपीति K. ११ रसादिध्वने° K. १२ व्यभिचारावभासादि° D. १३ °ग्रह इत्यर्थ K. १४ °द्वये D. १५ °कत्वेन सत्यत्व मत्वा तृती° K. १६ °भेदस्यैव तन्म° K. १७ वाच्यताया एव K.

समासोक्त्यादिषु स्फुटैव प्रतीतिः प्रतीयमानस्य तत्र तदन्तर्भावो न भङ्गुर इति यत् पुनरलंकारकोटिनिविष्टत्वं वस्तुध्वनेरुदभावयन् भामहादयस्तदपि विचारविधुरम् । व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये ध्वनिरुपसर्जनत्वे पुनः प्रसिद्धाः समासोक्त्यादयोऽलंकारास्ततस्तेषु कथङ्कारमन्तर्भावोऽस्य भवतु । यैरेभिरेव रूपकदीपकतुल्ययोगितादिष्वलंकारेषु पुनरुपमालंकारः प्रतीयमानो वाच्यस्योपस्कुरुत इत्यलंकारध्वनेरप्यलंकारत्वं शङ्कितं तदपि न विचारसहिष्णु । तत्रापि गुणीभूतव्यङ्ग्यतयैवोपमायाः स्थितत्वात् । रसवत्प्रेय-

---

मा भूदत्र त्वस्ति वस्तुव्यङ्ग्यं समासोक्त्यादौ तत्रान्तर्भाव इति भामहाद्युक्तमुद्भावयति । नन्वित्यादिना भामहादय इत्यन्तेन । न भङ्गुर इति यत् पुनरुदभावयन्नित्येकवाक्यतयान्वयः । सत्यमप्राधान्यदशायां तत्र व्यङ्ग्यस्य वाच्योपस्कारकत्वेनालङ्कारत्वमुक्तं प्राधान्यदशायां तु न्यग्भावितवाच्यस्य वैचित्र्यकस्यातिलङ्घितस्तस्य ध्वनित्वमास्थितस्य स्वयमलंकार्यस्य काव्यात्मनः कुतोऽलंकारत्वमिति परिहरति । तदपीति । कुत इत्यत आह । व्यङ्ग्यस्येति । ध्वनेः सर्वतो नालंकारान्तर्भावोऽन्तर्भवतश्च न ध्वनित्वमप्राधान्यादित्येवधेयमिति भावः । मा स्तु वस्तुध्वनेरन्तर्भावोऽलंकारध्वनिस्त्वलंकार एवेति तैरेवोक्तं तदपि दूषयितुमुद्घाटयति । यैरेभिरेवेति । भामहादिभिरेवेत्यर्थः । अन्तर्भावे हेतुमाह । वाच्यस्योपस्कुरुत इति । इति शब्दो हेत्वर्थे । वाच्यालंकारस्योपस्कारकत्वादित्यर्थः । "कृञः प्रतियत्ने" इति कर्मणि शेषे षष्ठी । दूषयति । तदपि नेति । कुत इत्याशङ्क्य तत्रापि पूर्वोक्तामेव युक्तिमवतारयति । तत्रापीति । तत्रापि रूपका-

---

१ G inserts तस्य after प्रतीयमानस्य २ पुनरुपस॰ M. ३ समासोक्त्यादय प्रसिद्धा अलं॰ G ४ ॰स्तेषु तस्य कथकारमन्तर्भावो भवतु T कथमलंकारेष्वस्यान्तर्भावो भवतु G., कथमलकारस्यान्तर्भावो भवतु , M ५ यदभिधेयरूपक॰ T ६ ॰दीपकापह्नुतितुल्य॰ C, G, M ७ T, C, G., and M. drop अलकारेषु, ८ तदपि विचारासहिष्णु T. ९ ॰तयोपमा॰ T. C, G. १० ॰यत्रास्ति D. ११ ॰पस्कार्यत्वेना॰ D. १२ वाचक॰ D. १३ ॰कक्षा॰ D १४ K drops स्वत. १५ ॰स्याविरोध इति D. १६ ॰क्तमपि K. १७ यरेभिरिति K. १८ हेत्वर्थे D. १९ D. drops अपि.

ऊर्जस्विसमाहिताभिधाने[1]ष्वलंकारेष्वपि रसभावरसाभासभावा-भासभावप्रशमानामङ्गत्वमेवं[2] । किं चैवमन्तर्भावाभिधानं न संग-च्छते[3] । रसादीनामात्मत्वे प्रतिपन्नानामलंकारत्वशङ्काया अपि दूरनिरस्तत्वात् । किं च ध्वनिर्गुणालंकारेभ्यो न व्यतिरिच्यते चारुत्वहेतुत्वादिति यद्भवद्भिरभ्यधायि तदपि दुरभिधानम्[4] । ध्वने-र्ध्वन्यात्मतया[5] चारुत्वहेतुत्वादिति हेतोः सिद्धिपद्धत्यनध्यासः[6] । एवं त्रिविधस्यापि ध्वनेरलंकारत्वं तावत् प्रत्यादिष्टम् ॥

तावप्यप्राधान्यदशायामेवालंकारत्वं प्राधान्यदशायां त्वलंकार्यत्वमेवेति नान्तर्भाव इत्यर्थः । ननु रसवदाद्यलंकारेषु रसादिध्वनेरन्तर्भावः सिद्ध इत्याशङ्क्याह । रस-वदिति । रसो गुणीभूतो रसवानलंकारः । भावस्तु गुणीभूतः प्रेयान् । एवं रसा-भासो भावाभास ऊर्जस्वी[7] । भावप्रशमः समाहित इति । अङ्गत्वमुपसर्जनत्वम्[8] । ततः किमित्यत[9] आह । रसादीनामिति[10] । अत्रापि रसादीनामङ्गत्वादेवालंकारत्वं प्राधान्यदशायां तु तेषामपि ध्वनित्वादलंकार्यत्वमेव । तदुक्तमलंकारसर्वस्वसं-जीविन्याम् । 'रसादेरलंकारत्वं सनातनं न भवति प्राधान्यदशायामलंकार्यत्वात्' इति । पूर्ववाद्युपन्यस्तमनुमानं चानुद्यासिद्धया दूषयति । किं चेत्यादिना । चारु-ताहेतोरसिद्धत्वे हेतुमाह । ध्वनेर्ध्वन्यात्मतयेति । ध्वनित्वादेवेत्यर्थः । अय-माशयः । ध्वनिरात्मा काव्यस्येत्युक्तमात्मा चालंकार्य एवेत्यविवादम् । तथा च ध्वनि-त्वस्यालंकार्यत्वाविनाभावात्तस्य चालंकारत्वविरोधित्वात्[11] तन्निवृत्तौ तद्व्याप्यस्य चारुताहेतुत्वस्यापि[12] निवृत्तिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धेरसिद्धो हेतुरित्यर्थः । अन्त-र्भावाभावमुपसंहरति[13] । एवमिति ।

---

१ °धानादिष्वलं O, G, M. २ °भावाभासभावशान्तिभावोदयभावसंधिभावशबलताना° O.; G and M. have the same reading, but G. drops भावाभास and M. भावशान्ति. ३ °ङ्गत्वमेव न संगच्छते D. ४ न विचारचतुरस्रम् D. ५ °ध्वन्यात्मकतया T., G. M. ६ °ध्यासात् D ७ भावाभासो रसाभासो वा K ८ °हित प्रत्यङ्गत्व° D. ९ किमत आह K १० एवमिति । युक्तिमाह । रसादीनामङ्गत्वादेव D. ११ °विरोधात् K. १२ हेतुत्वस्यापीति D १३ अनन्तर्भावमुप° K.

यत् पुनरनुमानतो नातिरिच्यते ध्वनिरित्याचष्ट महिमभट्ट- स्तदपि पलालायमानम् । अनुमानस्य चोक्तं व्याप्तिः । अनया विना- नुमानमपि कथंकारमात्मानमासादयितुमीशिष्यते । अथ क एव- माह नास्ति व्याप्तिरिति । तर्हि तामेव व्याप्तिमनुमानवादिनो वद- नादवतरन्तीमाकर्णयितुमुत्कण्ठाभोरमन्थरा नः श्रवणसीमानः । साध्यसामान्येन साधनसामान्यस्याविनाभावो हि व्याप्तिः । प्रकृते ध्वनिः साध्यसामान्यं शब्दार्थौ च साधनसामान्यं तत्र च ध्वने- रनुपलब्धिर्वा शब्दार्थयोस्तादात्म्यं वा तदुत्पत्तिर्वा साधिका ।

व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोः प्रतीयमानं प्रतिलिङ्गत्वात् व्यञ्जनस्यानुमानेऽन्तर्भाव इति व्यक्ति- विवेककारः । तन्मतं दूषयितुमनुभाषते । यत् पुनरिति । दूषयति । तदपीति । पलालायमानं पलायप्रायं निःसारमित्यर्थः । निष्फलो धान्यतृणकाण्डः पलालम् । 'पलालोऽस्त्री स निष्फलः' इत्यमरः । कुत इत्याशङ्क्य व्याप्त्यभावादित्यभिप्रे- त्याह । अनुमानस्येति । परोऽप्यभिमन्यमान आक्षिपति । अथ क इति । अस्ति चेदुच्यतां शुश्रूषामहे वयमित्याह सिद्धान्ती । तर्हीति । सिद्धान्त्येव व्याप्तिलक्षण- पूर्वकं पराभिमते व्याप्यव्यापके विविनक्ति । साध्यसामान्येनेति । एवं परा- भिमतव्याप्यव्यापके विविच्य तयोर्व्याप्तिप्रयोजकाभावात् व्याप्त्यभावमभिव्यङ्क्तुं शास्त्रसिद्धानि प्रयोजकानि तावद्विकल्पयति । तत्र चेति । अनुपलब्धिस्तादात्म्यं तदुत्पत्तिश्चेति त्रीणीह प्रयोजकानि । तत्र यत्राभावयोर्गम्यगमकभावो यथा ज्ञाना- भावज्ञेयाभावयोस्तत्रानुपलब्धिः प्रयोजिका । यत्र धर्मिणोर्यथा शिंशपात्ववृक्षत्वयो- स्तत्र तादात्म्यम् । यत्र कार्यकारणयोर्यथा धूमाग्न्योस्तत्र तदुत्पत्तिः । तत्रानुप-

---

१ हि जीवित व्या॰ T., C, G, M. २ अनया च विना॰ C., G, M., ३ ॰नुमानमात्मा- नमपि T., C., G. ४ कथकारमासा॰ T., C., G. ५ ॰भरणमन्थरश्रवणसीमान C., G., M. ६ C. omits हि. ७ शब्दार्थेन T. ८ ॰सामान्यतेत्यत्र T. ९ ॰लब्धिर्वा तयोश्च शब्दा॰ C., G., M. १० साध्य गमयेत् T., C, G., M. ११ ॰मानेऽन्तर्भा॰ K. १२ K. omits पलालम्. १३ K. omits सिद्धान्ती. १४ K. drops पराभिमत. १५ व्याप्त्यभाव मङ्क्तु शा॰ D. १६ शास्त्रान्तरसि॰ D. १७ धर्मधर्मिणो D.

न तावदनुपलब्धिः साध्यं बोधयतीति शक्यतेऽभिधातुमभावरूप साध्यैकसाधनाय प्रगल्भमानत्वात्तस्याः। यथात्र न कुम्भः । उपलम्भयोग्यस्य तस्यानुपलब्धेरिति। प्रकृते त्वन्यतरासिद्धो हेतुः। न हि वयं ध्वन्युपलम्भेन ध्वन्यभावं साधयामः। ध्वन्युपलम्भेन ध्वनेरेवास्माभिः साध्यमानत्वात्। नापि शब्दार्थयोरनुपलम्भेन। न हि कुम्भानुपलम्भः स्तम्भाभावं साधयितुमीष्टे। नापि तादात्म्यम्। तादात्म्यं ह्ययं वृक्षः शिंशपात्वात् या या शिंशपा स स वृक्षः यथा संप्रतिपन्नः शिंशपा चेयं तस्माद्वृक्ष इतिवद्भविष्यति।

लब्धेश्च साध्यानुपलब्धिः साधनानुपलब्धिश्चेति द्वैविध्ये चातुर्विध्यमित्यभिप्रेत्याह । ध्वनेरिति । तदेवं चतुर्धा विकल्प्याद्यं दूषयति। न तावदिति। अनुपलब्धिः साध्यानुपलब्धिः साध्यं च ध्वनि० । तस्यास्तद्बोधकत्वे हेतुमाह। अभावरूपेति। साध्यानुपलब्धिः साध्याभावं बोधयति न तु साध्य योग्यानुपलब्धेरभावैकविषयत्वादित्यर्थः। अत्र दृष्टान्तमाह । यथात्रेति। यद्यप्यनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वं प्रमाणसहकारित्वं वेति द्वयी गतिस्तथापि विप्रतिपन्नं प्रति लिङ्गतया बोधकत्वे सर्वसंप्रतिपत्तेरविरोधः। तर्हि वयमप्यभावमेव ध्वनेः साधयाम इति पूर्वापरविस्मारिणः शङ्कां परिहरति। प्रकृते त्विति। प्रकृते तया चेदन्यतरासिद्धो हेतुरित्यर्थः। कुत इत्याशङ्क्यास्माभिरनङ्गीकारादित्याह । न हीति। अनुपलब्धिविरुद्धायामुपलब्धौ जाग्रत्यां कुतोऽनुपलब्धेर्जीवितमित्यसिद्धो हेतुरित्यर्थः । अथ साधनानुपलब्धिपक्षं प्रतिक्षिपति । नापीति । साध्यसिद्धिरिति शेषः । तत्रापि किं ध्वनिः साध्यं तदभावो वा। नाद्यः। अनुपलब्धेरभावमात्रगोचरत्वात् धूमानुपलब्धेर्धूमध्वजासिद्धिप्रसङ्गाच्चेति । न द्वितीय इत्याह। न हि कुम्भेति। अथ तादात्म्यपक्षं पराचष्टे। नापि तादात्म्यमिति। कुत इत्याशङ्क्य प्रसिद्धं तावत्तादात्म्यानुमानमुदाहरति। तादात्म्यं हीति। इतिवद्भविष्यतीत्यन्वयः। यदि शब्दस्यार्थस्य वा ध्वनिना तादात्म्यं

१ साध्यमवबोध° T, C, G, M. २ प्रगल्भ्यमान° G., M. ३ °योग्यस्तस्या° T. ४ कुम्भाभाव T., C., G., M. ५ नापि तादात्म्यम्। न हि वृक्षोऽय शिंशपा° T. ६ वृक्षोऽय C., G., M. ७ °नुपलब्धि सा° K. ८ °विध्यमभि° K. ९ भङ्गितया D.

साध्यसाधनयोस्तादात्म्यं[1]व्यवस्थितयोरेव गम्यगमकभावदर्शनात्। यद्यपि यो यो वृक्षः स स शिंशपेति नास्ति व्याप्ति[2]श्चन्दनचम्पकादौ व्यभिचारात् तथापि वृक्षोऽयं शिंशपात्वात् या या शिंशपा स स वृक्ष इत्य[3]स्त्येव व्याप्तिः। यद्यपि वृक्षाः शिं[4]शपात्वं व्यभिचरन्तो व्यलोकयन्त तथापि शिंशपा वृक्ष[5]त्वं व्यभिचरन्ती न व्यलोक्यतेति वृक्षं गमयति। तथा[6] प्रकृते न[7] घटते। न हि शब्दोऽर्थो वा गमकत्वेन योऽभ्युपगम्यते तस्य प्रतीयमानेन साध्येन सह[8] गम्यगमकभावस्[9]तादात्म्येन व्यवस्थितः। प्रत्युत[10] शब्दार्थन्यक्कारेणैव तस्य प्रवर्त्तमानत्वात्। तर्हि चै[11]रमा तदुत्पत्ति-

भविष्यत्येवं भविष्यतीत्यर्थः। कोऽयं नियम इत्याशङ्क्य तथा दर्शनादित्याह। साध्यसाधनयोरिति। ननु तत्रापि वृक्षत्वस्य शिंशपात्वेन व्याप्तिर्नास्तीत्याशङ्क्य मा भूत् शिंशपात्वस्य [12]तु वृक्षत्वेनास्तीत्याह। यद्यपि यो य इति। उभयत्र [13]दर्शनादर्शने एव प्रमाणमित्याह[14]। यद्यपि वृक्षा इति। प्रकृते तु नैवमित्याह। तथा प्रकृत इति। अघटमानतामेव प्रकटयति। न हीति। यथा शिंशपात्वं वृक्षतादात्म्येन वृक्षत्वं गमयति न तथा शब्दोऽर्थो वा साधनाभिमतः[15] साध्याभिमतं प्रतीयमानं तत्तादात्म्येन गमयति व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोस्तादात्म्येऽतिप्रसङ्गात्। अतादात्म्ये लिङ्गमाह। प्रत्युतेति। तादात्म्यवैपरीत्येनेत्यर्थः। वैपरीत्यमेवाह। शब्दार्थन्यक्कारेणेति। स्वप्रत्याय[16]नमात्रोपक्षीणतया शब्दार्थावुपसर्जनीकृत्य तस्य प्रतीयमानस्य प्राधान्येन स्फुरणादित्यर्थः। एवं पक्षान्तरप्रतिक्षेपेण[17] तदुत्पत्तिपक्षं परिशिनष्टि। तर्हीति। तां च पराचष्टे। सा चेति। अप्रतिष्ठाकारणमाह।

१ °स्तादात्म्यम्। व्यव° T. २ नास्ति कालाञ्जनादौ व्यभि° D ३ इत्येव व्या° T., इत्येव व्या° O., इत्येव च व्या° G. ४ शिंशपां व्य° D. ५ वृक्ष व्य° D. ६ प्रकृते तु D., तथापि O. ७ नैव D. ८ T. drops सह ९ O. inserts तथापि before तादात्म्येन. १० T. inserts तस्य after प्रत्युत ११ D. drops चरमा. १२ D. drops तु. १३ व्यभिचारदर्शनादर्शनमेव D. १४ प्रमाणम्। इह तथा प्रकृत इति K. १५ साधनाभिमत D. १६ प्रत्यायक° K. १७ °प्रतिक्षेपादुत्प° K.

रेव परिशिष्यते । सो[1]पि विचार्यमाणा न प्रतिष्ठामधिष्ठास्यति । यतस्तदुत्पत्तेरिदमुदाहरणम् । वह्निमानयं प्रदेशो धूमवत्त्वादिति । धूमो हि वह्नेरात्मज इति कृ[2]त्वात्मनो जनकमेनमनुमापयितुमीष्टे । न च प्रस्तुते शब्दार्थयोरनुमानवादिना लिङ्गत्वेनाङ्गीकृतयोः प्रतीयमानाज्ज्ञा[3]यमानत्वमनुमि[4]तम् । आत्मजन्मनः प्रा[5]चि काले स्वसामग्रीसंनिधानादेव तयोराविर्भावदर्शनात् ॥

अथ अभिहि[6]तानामेव पदार्थानामन्वय इति म[7]न्वानान्

यत इति । आत्मजत्वं कार्यत्वम् । ननु तयास्तु प्रकृतेऽपीत्याशङ्क्याह । न च प्रस्तुत इति । आत्मजन्मनः प्राचि काले स्वोत्पत्तेः प्रागित्यर्थः । न हि ततः प्रागुत्पन्नस्य तत्कार्यत्वं घटत इति भावः । तदेवं शब्दार्थयोर्ध्वनेश्च व्याप्तिप्रयोजकयोस्तादात्म्यतदुत्पत्त्योरसंभ[8]वेन व्याप्त्यभावान्नानुमानप[9]क्षः प्रतिष्ठां लभत इति स्थितम् । ननु दर्शनान्तरेऽन्तरेणापि तादात्म्यतदुत्पत्ती केवलमन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्याप्त्यवधारणं कृत्तिकोदयरोहिण्यासत्तिवदिति चेन्न । यत्र शब्दार्थौ तत्र ध्वनिः । यत्र ध्व[10]निर्न न तत्र शब्दार्थाविति व्याप्त्यभावात् । अव्यङ्ग्ये व्यभिचारादिति । तस्मात् सिद्धं न शब्दार्थयोः प्रतीयमानं प्रति लिङ्गत्वमिति ॥

नन्वभिधेयातिरिक्तं प्रतीयमानमेव नास्ति य[11]दप्यस्ति त[12]दभिधेयमेवेति मीमांसकाः । तत्रापि केचिदभिहितान्वयवादिनः केचिदन्विताभिधानवादिनस्तत्र ता[13]वदाद्यान् समादध्म इत्याह । अथेति । नै[14]यायिकान् न्यायवेदिनो मीमांसकानित्यर्थः । त[15]त्रापि भाट्टान् प्राभाकरान् वेत्याकाङ्क्षायां ता[16]वद्भाट्टानाह । अभिहितान्वयवादिन इति । ननु तेषां कथं तथात्वमत आह । अभिहिताना[17]मेवेति ।

---

१ सा T, सा च Com. २ त्वा सा-ज्नकमेनमनुमापयितुमीष्टे C., त्वात्मनो जनकमेव वह्निं साधयति D. ३ °मानाज्ज्ञानत्व° D. ४ °नुमित° D. ५ प्राक्काले M ६ °हितानामन्वय D ७ मन्यमानान् G, M ८ °भवेनाव्याप्तेर्नानुमान° D. ९ °पक्षे D. १० न ध्वनि K. ११ यदस्ति D. १२ तदप्य° D. १३ तत्रादावाद्यान् वदाम K. १४ नैय्यायिकानत्र न्या° D. १५ अत्र भाट्टान् K १६ °क्षाया भाट्टानित्याह K. १७ अभिहितानामिति D.

प्रतीयमानं प्रति विवदमानानभिहितान्वयवादिनो नैय्यायिकान्[1] वदामः । नन्वानन्त्याद्व्यभिचाराच्च[2][3] विशेषाश्लेषाय न प्रभवंति[4] संकेत इति सामान्यरूपाः पदार्थाः संकेतविषयाः । तत्र[5] संकेतः पदेष्वेव । संकेतितानि[6] च पदानि पदार्थानभिदधति ।

तेषां कुत्र विवादस्तत्राह । प्रतीयमानं प्रतीति । ध्वनिं प्रतीत्यर्थः । नन्वतं न्यायविरामभे वृथा वल्गनैरित्याशङ्क्य किं तैरर्थान्तरस्य प्रतीतिरेवापह्नूयते अभिधेयत्वं वा तस्याभ्यास्थीयते ईति[7] द्विधा विकल्प्य नाद्यः । सकलसहृदयहृदयसवासिनस्तस्य दुरपह्नवत्वात् । द्वितीये तु किं वाक्याभिधेयत्वं पदाभिधेयत्वं वा । नाद्यः । लक्षणावादिनां तेषामपसिद्धान्तापातात् । द्वितीये तु स्वरूपनिरूपणपूर्वक[8]माह । नन्वित्यादिना[9] का नाम वः प्रत्याशेत्यन्तेन । तत्र पदानां संकेतविषयं तावद्विविनक्ति । सामान्यरूपा इति । आकृत्यधिकरणन्यायादित्यर्थः । ननु व्यक्तिष्वेव संकेतः किं न स्यात् तत्राह । विशेषेति । विशेषा व्यक्तयः । आश्लेषः क्रोडीकारः । न प्रभवति न शक्नोति । संकेतः संकेतग्रहः । हेत्वर्थ[10] इति शब्दः । अशक्तौ हेतुद्वयमाह । आनन्त्याद्व्यभिचाराच्चेति । व्यक्तिसंकेतपक्षे तासां वैलक्षण्यात् प्रतिपिण्डं संकेतग्रह[11]प्रसंगः स चाशक्यः त्रैकाल्यवर्तिनां[12] तेषामानन्त्यात् । वैलक्षण्यादेव गोपिण्डान्तरवदेव[13]गोपिण्डेष्वपि गोशब्दप्रवृत्तिप्रसंगश्च । तस्मादानन्त्यव्यभिचाराभ्यां व्यक्तिसंकेतानुपपत्तेः सामान्येष्वेव[14] संकेतः व्यक्तयस्त्वाक्षेपलभ्या इत्यर्थः । कुत्रैषां संकेत इत्याकाङ्क्षायां वर्णानामनर्थकत्वात् वाक्यवाक्यार्थयोरनियतत्वाच्च परिशेषात् पदेष्वेव संकेत इत्याह । तत्रेति[15] । संकेतफलमाह । संकेतितानि चेति । अस्ययामर्थ इति संकेतितानि[16] गृहीत-

---

१ नैय्यायिकादीन् D, G., M. २ D. drops ननु. ३ व्यभिचाराद्वा M. ४ भवहति O. ५ ते सकेत्यन्ते पदेषु T.; ते च सकेत्यन्ते पदेषु O., G.; ते च सकेत्यन्ते पदेषु च M. ६ सकेतितानि तानि च T., O., M. ७ K. drops इति द्विधा विकल्प्य. ८ निरूपणापूर्वं D. ९ नेत्यादिना D. १० इति शब्दो हेत्वर्थे D. ११ सकेतमन्यय D. १२ कालवर्त्तिना K. १३ °वदेवागोपि° K. १४ सामान्ये च सकेत D. १५ ते चेति K. १६ D. omits सकेतितानि

अभिहितानां च पदार्थानां तेषामाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावशा-
दन्योन्यमन्वये जातेऽननुभूतपूर्वः कोऽप्यभूतपूर्वः पदानभिधेयो
विशिष्टरूपो वाक्यार्थः परिस्फुरति। विशिष्टे च वाक्यार्थे नास्ति

संगतिकानीत्यर्थः। ततः किमत आह। अभिहितानां चेति। अर्थैकत्वादिति न्यायादिति भावः। तमन्तरेणापरिपूरणमाकाङ्क्षा। संनिधिरव्यवधानेनोच्चारणम्। योग्यता सामर्थ्यं प्रमाणबाधविरह इति यावत्। अन्वयः संसर्गः। अननुभूतपूर्वः प्रमाणान्तरागोचरः। अभूतपूर्वः प्रागसिद्धः। कोऽपीति पदार्थसंसर्गरूप इत्यर्थः। सोऽपि पदार्थ एव इत्याशङ्क्याह। पदानभिधेय इति। तत्र हेतुमाह। विशिष्टरूप इति। अनेकपदार्थानुरक्तस्वरूप स्फुरतीत्यर्थः। यदाहुर्भट्टपादाः।

'पदार्थैरनुरक्तोऽसौ वाक्यार्थः संप्रतीयते' इति।

एतदेवास्य वैशिष्ट्यमविशिष्टस्तु पदार्थ इति भावः। विशिष्टस्यापदार्थत्वे हेतुमाह। विशिष्टे चेति। इति शब्दो हेत्वर्थे। असंकेतितार्थबोधकत्वे वा सर्वं पदं सर्वस्यार्थस्य बोधकं स्यात्। वाक्यार्थस्तु न संकेतापेक्ष इति भावः। तर्हि वाक्यार्थे किं कारणमिति चेत् पदार्था एवेति ब्रूमः। तथा हि। ज्योतिष्टोमादिवाक्यस्थैः पदैः स्वाभिधेयसामान्यापर्यवसानादाकाङ्क्षासंनिधियोग्यताबललब्धैकवाक्यतैर्व्यवस्थापितकारणत्वादिशक्तियुक्ता नियतव्यक्तीराक्षिपद्भिः स्वार्थाभिधानद्वारा तत्संबन्धितयेतरपदार्था लक्ष्यन्ते तत्र तत्र दीर्घदीर्घतमवाक्येषु पूर्वपूर्वपदविस्मरणेऽपि वाक्यार्थसंवेदनदर्शनादनुसंधीयमानैः पदार्थैरेव वाक्यन्यक्कारेण स्वर्गयागादिसाध्यसाधनसंबन्धरूपो वाक्यार्थोऽनेकपदार्थानुरक्तः प्रतिपाद्यत इति तद्भूताधिकरणसिद्धान्तसिद्धोऽर्थः। यथाहुः। 'तस्मात् पदैरभिहितैः पदार्थैर्लक्षणया वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते' इति। तदेतत् पदार्थानामन्वये जाते वाक्यार्थः परिस्फुरतीत्यनेन सूचितम्। अस्तु

---

१ तेषां पदार्थानामाका° D. २ °योग्यतासंनिधि° C., M., G. ३ कोऽप्यपूर्वं T., G.; M. omits कोऽप्यभूतपूर्वं. ४ परिशिष्यत इति विशि° D ५ नेत्याह K. ६ यथाहु° D. ७ °स्वस्थापित° K. ८ स्फुरती° instead of परिस्फुरति° K.

पदानां संकेत इति । यत्र स्वस्वपदार्थमात्राभिधानाय जागरूक-व्यापाराण्यपि पदानि स्वैः स्वैः पदार्थैरारब्धमपि न वाक्यार्थमभिधातुमीशते तत्रार्थान्तरभूतो ध्वनिरभिधामवगाहिष्यत इति का नाम वः प्रत्याशा ॥

आरोह जयाय कुञ्जरमित्यादि वाक्यं प्रयोक्तारं[2] प्रत्यक्षीकरोति प्रथमम् । चरम[3]मनेनास्माद्वाक्यादयमर्थोऽधिगत इति तदभिमुखानु[4]सरणरूपया चेष्टयानुमिनोति । इयं प्रवृत्तिरर्थावधारणपूर्विका प्रवृत्तित्वात् संप्रतिपन्नप्रवृत्तिवदिति । यद्य-

---

प्रस्तुते किमायातं तत्राह । यत्रेति । सन्निकृष्टवाक्यार्था[5]भिधानासमर्थानां पदानां विप्रकृष्टध्वन्यभिधान कैमुत्यन्यायनिरस्तमित्यर्थः । वाक्यार्थस्य[6] सन्निकृष्टत्वे हेतुमाह[7] । स्वैः स्वैः पदार्थैरारब्ध[8] इति । तत्संसर्गरूपत्वात् तदारब्धत्वव्यपदेशः । ध्वनेर्विप्रकृष्टत्वे[9] हेतुमाह । अर्थान्तरभूत इति ॥

तदेवमभिहितान्वयवादिनः समाधायान्विताभिधानवादिनोऽपि समाधत्ते । आरोह जयाय[10] कुञ्जरमित्यादिना स्वीकारवैयर्थ्यापत्तेरित्यन्तेन संदर्भेण[11] । प्रथमं तावत् तन्मतेन व्युत्पत्तिप्रकारमाह । आरोहेति । प्रयोक्तारम् आरोहेत्येतद्वाक्यप्रयोक्तारमुत्तमवृद्धमित्यर्थः । प्रत्यक्षीकरोति यथायोगं श्रोत्रेण चक्षुषा चेत्यर्थः । बाल इत्यागामी सर्वत्र कर्त्ता । बालोऽत्र[12] व्युत्पित्सुः । ततः किमत आह । चरम[13]मिति । प्रत्यक्षीकरणानन्तरमित्यर्थः । अनेन मध्यमवृद्धेन । अस्माद्वाक्यादारोहेति वाक्यात् । अयमर्थः कुञ्जरारोहणरूपः । इत्यनुमिनोतीत्यन्वयः । अनुमापक[14] लिङ्गमाह । तदभिमुखेति । कुञ्जराभिमुख[15]गमनरूपयेत्यर्थः । अत्र प्रयोगं दर्शयति । इयं प्रवृत्तिरिति । कुञ्जरारोहणचेष्टेत्यर्थः । अर्थावधारणेति । एतद्वाक्यार्थज्ञानपूर्विका । प्रवृत्तित्वात् एतद्वाक्यश्रवणानन्तरप्रवृत्तित्वात् । या यद्वाक्यश्रवणा-

---

१ °रभिधेयताम° T, G. २ प्रयोक्तारमर्थं च M.; प्रयोक्तारमर्थं G. ३ परमनेना° D ४ °खाभिसरण° C. ५ °वाक्यार्थांसस° K ६ वाक्यार्थसनि° D. ७ °तुमाचष्टे D. ८ पदार्थैरिति D. ९ °प्रकृष्टस्य हेतु° D. १० जयाय इत्यादिना K. ११ सग्रहेण K. १२ K. drops अत्र १३ परमिति D. १४ अनुमापकलिङ्ग° K. १५ °खागमनमेवेत्यर्थं K.

मुमर्थमस्माद्वाक्यान्नाज्ञासीत् तर्हि कथं तदभिमुखं चेष्टत इत्यर्थापत्त्या पुनरखण्डस्य वाक्यार्थस्य तादृशमेव वाक्यं वाचकमिति तयोर्वाक्यवाक्यार्थयोर्वाच्यवाचकभावलक्षणसंबन्धमवधारयति । ततस्तत्र व्युत्पत्तिमासादयति बालः । अनन्तरमवरोह

नन्तरा सा तदर्थज्ञानपूर्विका यथा गवानयनादिवाक्यश्रवणानन्तरा मदीया प्रवृत्तिरिति सामान्यतो व्याप्तिः । न यदेवं न तदेव यथा घटादिप्रवृत्तिरिति व्यतिरेकी वा । अन्यथा यथाश्रुतसाध्यहेत्वभ्युपगमे सिद्धसाधनत्वादिदोषप्रसङ्गादिति । ततः किमत आह । यद्यमुमर्थमिति । आरोहेति वाक्यार्थमित्यर्थः । अर्थापत्त्या संबन्धमवधारयतीत्यन्वयः । अर्थापत्त्यान्यथानुपपत्तिरूपयेत्यर्थः । अखण्डस्य निर्विभागस्यैकस्येत्यर्थः । तादृशमखण्डमेवेत्यर्थः । एतेन त्रिप्रमाणकं संबन्धावधारणमित्युक्तं भवति । यथाहुः श्लोकद्वयम् ।

'शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।
श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥
अन्यथानुपपत्त्या च बुद्ध्वा शक्तिं द्वयाश्रिता-
मर्थापत्त्यैव बुध्येत संबन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥'

इति । पदवद्वाक्यमपि वाचकमेवेति गुरूणां मतम् । यथाहुस्तद्विदः ।

'वाक्येनैव हि वाक्यार्थः साक्षादेवाभिधीयते ।
उपलक्षणतश्चास्य संबन्धग्रहसंभवः ॥
वाक्यं गोपदयुक्तं यत् तत् सास्नादिसमन्वितम् ।
वाक्यार्थं वदतीत्येव व्युत्पत्तिः सुकरैव हि ॥' इति ।

फलितमाह । ततस्तत्रेति । तदेव प्रवृत्तिवाक्ये व्युत्पत्तिप्रकारमभिधाय निवृ-

---

१ कथं साभिमुखं M. २ तादृगेव D. ३ D. inserts पदवत् before वाचकम्. ४ पदपदार्थयोरिव वाक्यार्थयोर्वाच्य° D ५ लक्षण T ६ °नन्तरप्रवृत्ति D ७ गवादिवाक्य° K. ८ K. drops अन्यथा. ९ साधनत्वानैकान्तिकत्वादि° K. १० निर्भागस्येत्यर्थं D. ११ D. drops श्लोकद्वयम्. १२ प्रसिद्ध K. १३ K. inserts वाचकमपि after वाक्यमपि. सास्नादिमदन्वितम् D. १५ वदतीत्येव K.

कुञ्जराज्ञातस्ते जय इत्यादिप्रयोगे तस्य[1] तस्य शब्दस्य तं[2] तमर्थ-मवगच्छतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्ति[3]निमित्तस्य[4] वाक्यस्यैव प्रयोगयोग्यता यस्मात् तस्मात्तद्वाक्यान्तर्वर्त्तिनामेव पदानामि[5]तरेतरमाकाङ्क्षा[6]संनिधियोग्यतावशादन्वितैः पदार्थैरन्वयं गतानामेव संकेतविष[7]यत्वमिति विशेषणविशेष्यभावापन्नः कृत्युद्देश-

---

त्तिवाक्येऽप्यतिदिशति । अनन्तरमिति । आदिशब्दाद्गामानय गां बधानेत्यादि-वाक्यसंग्रहः । अत एव तस्य तस्येति वीप्सा च । शब्दस्येति वाक्यस्येत्यर्थः । आरोहेत्यादिप्रवृत्तिवाक्यवदवरोहेत्यादि निवृत्तिवाक्येऽपि श्रवणानन्तरमेव निवृत्तिरूप-मध्यमवृद्धचेष्टायास्तदर्थावधारणपूर्वकत्वानुमानद्वारा वाच्यवाचकभावं प्रतिपद्यते बाल इत्यर्थः । एवं वाक्यव्युत्पत्तिप्रकारमुक्त्वा पदव्युत्पत्तिप्रकारमाह । इत्यन्वय-व्यतिरेकाभ्यामित्यादि । पदानां संकेतविषयत्वमित्यन्वयः । अभिहितान्वय-पक्षाद्भेदमाह । अन्वितैरिति । अन्वये हेतुमाह । आकाङ्क्षेति । ननु संकेत-काले मुक्तकानामाकाङ्क्षादयः कुत इत्याशङ्क्याह । वाक्यान्तर्वर्त्तिनामे-वेति । तत्रापि हेतुमाह । वाक्यस्यैवेति । एवकारः केवलपदव्यावृत्त्यर्थः । यस्माद्वाक्यमेव प्रयोगार्हं न[11] केवलं पदं तस्मादित्यर्थः । वाक्य[12]स्यैव प्रयोगयोग्यते हेतुमाह । प्र[13]वृत्तिनिमित्तस्येति । तस्यैव तन्निमित्तत्वे प्रमाणमाह । अन्व-यव्यतिरेकाभ्यामिति । तदेव[14] दर्शयति । इतीति । इति[15] पूर्वोदाहृतारोह-णादिप्रवृत्तिनिवृत्तिषु वाक्यस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वदर्शनात् तदन्त-र्वर्त्तिनामेव पदानामाकाङ्क्षादिवशादन्विताभिधायिनामेव संकेतविषयत्वमित्यर्थः । अत एव वाक्यार्थोऽपि कार्यान्वितपदार्थसार्थ एवेत्याह । इतीति । इति हेतोः । पदार्थसार्थ एव वाक्यार्थ इत्यन्वयः । कथं समप्रधानानां मिथोऽन्वयस्तत्राह ।

---

१ तस्य शब्दस्य G. २ तमर्थं G. ३ प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तस्य G., M, T. ४ °निमित्तस्यैव वाक्यस्य T., G. ५ °पदानामेव M. ६ °योग्यतासंनिधि° M. ७ °विषयत्वमेवमिति D. ८ °वधारणद्वारापूर्वक° K. ९ °प्रवृत्तिम° K. १० °वृत्तीनां° K. ११ D. inserts तु after न. १२ वाक्यार्थस्यैव K. १३ प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तस्येति K. १४ तावेव दर्श° K. १५ K. omits इति.

विशिष्टः पदार्थसार्थ एव वाक्यार्थः । अन्वितानामेव पदार्थानां विशिष्ट[1]त्वमित्यभिदधानैरन्विताभिधानवादिभिरिहाप्यभिधानं विधेयम् । यत्र संकेतनिकेतनी[2]कृतविशिष्ट[3]रूपवाक्यार्थाभिधायिनो वाक्यस्य [4]स्ववाच्यानतिरिक्तासंकेतिताविशेषभूतपदार्था-

विशेषणविशेष्यभावापन्न इति । किमत्र विशेषणं किं वा विशेष्यं तत्राह । कृत्युद्देशाविशिष्ट इति । कृतिः प्रयत्नः । उद्दिश्यत इत्युद्देशो विषयः । कृतेरुद्देशः कृत्युद्देशः कृतिविषयः [6]कृतिसाध्यं कार्यमिति यावत् । तद्विशिष्टस्तदन्वितस्तदुपरक्त इत्यर्थः । शाब्दश्चायं विशेषण[7]भावः कार्यस्येति न प्राधान्यभङ्गः पुरुषप्रवृत्तिविषयत्वेन तस्यैव वास्तवप्राधान्यादिति । ननु पदार्थाः कार्यान्विता न तु तद्विशिष्टा इत्याशङ्क्याह । अन्वितानामेवेति । तदन्वितत्वमेव तद्विशिष्टत्वमित्यर्थः । अस्तु प्रस्तुते किमायातमत आह । इत्यभिदधानैरिति । नन्वभिहिता एव पदार्था अर्थान्तरं च वाक्यस्यैवाभिधेयं वदाम इत्याशङ्क्य विशिष्टार्थाभिधायिनो वाक्यस्य स्वार्थसंनिकृष्टपदार्थाभिधानेऽप्यसमर्थस्य कुतो विप्रकृष्टार्थान्तराभिधानशङ्कापीति परिहरति । यत्रेत्यादिना वचनीयतामित्यन्तेन । वाक्यार्थस्य वाक्याभिधेयत्वे हेतुमाह । संकेतनिकेतनीकृतेति । सङ्केतनिकेतनीकृतः सङ्केतविषयीकृतः संकेतित इति यावत् स चासौ विशिष्टरूपवाक्यार्थश्च तदभिधायिन इत्यर्थः । वाक्यस्य पदार्थाभिधाने प्रसक्तिमाह । स्ववाच्यान[8]तिरिक्तेति । तर्हि पदार्थवाक्यार्थयोर्भेदव्यवहारः कथमत आह । अविशेषभूतेति । अविशिष्टः पदार्थः स एव विशिष्टो वाक्यार्थ इति स्वरूपेणाभिन्नोऽपि विशिष्टाकारेण भिन्न इत्यविरोधः । तर्हि [9]किमिति पदार्थो वाक्येन नाभिधीयते इत्याश[10]ङ्क्याह । असंकेतितेति । विशिष्ट एव वाक्यस्य संकेतो नो[11]विशिष्टः । अविशिष्टश्च पदार्थ इति न तस्याभिधायकं वाक्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । संकेताभावमात्रेण परमार्थतः स्वाभिन्नपदार्था-

१ विशिष्टत्वादित्याभि° D २ संकेतितविशिष्ट° T. ३ T. omits रूप. ४ स्ववाच्यातिरिक्ता° T , C., G , M. ५ विशेषरूपपदार्था° T., C., G , M. ६ कृतिसिद्ध K. ७ °भाव न कार्यस्ये° K. ८ स्ववाच्यानतिरिक्तस्येति K ९ किमिति न पदार्थो वाक्येनाभिधीयते D. १० इत्याह K. ११ नोऽविशिष्टे D.

भिधाने[1]ऽपि न सामर्थ्यं तत्रार्थान्तरभूतः प्रतीयमानः[2] कथमिवा- वतरिष्यति वचनीयताम् । यदि पुनः सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घो व्यापार इति मन्वानाः शब्दश्रवणसमनन्तरं यावतोऽर्थस्य[3] प्रति- भानं तावत्य[4]भिधैव व्यापारः प्रगल्भत इत्यभिदधति । इत्थमपि वृथा विकत्थ[5]नम् । संप्रत्यभिषिषे[6]णयिषति वः कुपित एष[7] नरसिंह- नर[8]पतिः । किं च विमुञ्चत कान्दिशीकतामनुप्रविशत मामिति च कथयत्ययमित्यादावखिलभूपालगतत्वेनोल्लसतां त्रा[9]सश्वासादीना- मपि वाच्यत्वप्रसङ्गात् । अपि च यदि न व्यापारान्तरमभिधातः स्वीक्रियते तर्हि कृतं लक्षणया । दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारेणैव ल[10]क्ष्यस्याप्यर्थस्य प्रतीत्या[11] तस्याः स्वीकारवैयर्थ्यापत्तेः । अ[12]पि च

भिधानासमर्थस्य वाक्यस्य कुतोऽत्यन्तभिन्नासंकेतितार्थान्तराभिधानसामर्थ्यमिति । अथ प्रतीयमानस्य प्रकारान्तरेण वाक्याभिधेयत्वमाशङ्कते । यदि पुनरिति । तदपि सोपहास परिहरति । इत्थमपीति । अत्रातिप्रसङ्गदोषमाह । संप्रतीत्यादि । अभिषिषेणयिषति अभिषेणयितुमिच्छति सेनयाभियातुमिच्छतीत्यर्थः । 'यत् सेनयाभिगमनमरौ तदभिषेणनम्' इत्यमरः । अभिपूर्वात् सेनाशब्दात् "सत्याप- पाश—" इति ण्यन्तात् सनि लट् । "उपसर्गात् सुनोति" इत्यनुवृत्तौ "स्थादि- ष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य" इति धात्वभ्याससकारयोः षत्वम् । "आदेशप्रत्ययोः" इति स[13]नः षत्वम् । कान्दिशीको भयद्रुतः । त्रासादीनामपीति । असंकेतिताना- मपीति शेषः । अन्यथा दीर्घव्यापारवादिनामिष्टापत्तेरिति । कि च कि[14]मभिधातो व्यापारान्तरमेव नेष्यते व्यञ्जनव्यापार एव वेति द्वि[15]धा विकल्प्याद्ये लक्षणापि दत्त- जलाञ्जलिः स्यादित्याह । अपि चेति । द्वितीये दूषणमाह । अपि च[16] नास्तीति ।

१ °भिधाने न सामर्थ्यं T., °धाने यदि न सामर्थ्यं G., O., M. २ T. omits प्रतीयमानः. ३ °र्थसंप्रतिभान O., M. ४ तावत्यभिधाव्यापार T. ५ कल्पनम् D. ६ °त्यभिषेणयति O., G., M. ७ एव T., O, G., M. ८ °भूपति T. ९ त्रासादीनामपि Com. १० लक्षणीयस्य T., O., G., M. ११ प्रतीत्यास्या O., G, M. १२ G. omits अपि च. १३ सस्य K. १४ K. drops किम्. १५ K. drops द्विधा विकल्प्य. १६ अपि च यदि नास्तीति K.

नास्ति यदि व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव इत्युच्यते तर्हि च्युतसंस्कृति-प्रमुखाणां दोषाणां नित्यत्वं श्रुतिकटुप्रभृतीनां त्वनित्यत्वमिति विभागकरणस्य कैमर्थ्यं प्रसज्यते । अपि च यदि प्रतीयमानोऽर्थो नाभविष्यत् तर्हि काव्यान्तर्निविष्टस्यासभ्यस्मृतिहेतोः पदार्थान्तरान्वयविरहिणः पदस्य हेयत्वं न समपत्स्यत । अपि च यदि

च्युतसंस्कृति चलते कम्पतीत्यादौ शब्दशास्त्रविरुद्धं पदम् । नित्यत्व सर्वदा दोषत्वमसाधुत्वस्य नित्यत्वानपायात् । एतच्चानुकरणादन्यत्र । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । 'अनुकरणे तु सर्वेषां दोषाणामप्यदुष्टतैव' इति । तथा माघकाव्ये । 'व्रजसि क तात वजसि' इति बालभाषितानुकरणे नीरेफः प्रयोगः । श्रुतिकटु परुषाक्षरं पदं तस्यानित्यदोषत्व कदाचिद्गुणत्वात् । अत एव 'रौद्रादौ रसे व्यङ्ग्ये कटुत्व गुणः' इति काव्यप्रकाशकारः । एतदुक्तं भवति । यदि व्यञ्जनाव्यापारो नेष्यते शृङ्गारादिव्यञ्जने कटुत्व दोषः रौद्रादिव्यञ्जने कटुत्वं गुणः । च्युतसंस्कारादिकं तु सर्वत्र दोष इति व्यञ्जनैकाश्रयो विभागो न स्यात् । निराश्रयकल्पनापत्तेः । रसश्च व्यङ्ग्य एव न वाच्य इति वक्ष्यते । कैमर्थ्यं वैयर्थ्यमित्यर्थः । अत्रैव तर्कान्तरमाह । अपि चेति । असभ्यस्मृतिहेतोरिति । अमङ्गलव्रीडाजुगुप्साव्यञ्जकतया त्रिविधस्याप्यश्लीलस्येत्यर्थः । यथा ।

'अभिप्रेतपदावासः कदा नः सम्भविष्यति ।
नीचसाधनमेतेषां परोत्सर्गैकजीविनाम् ॥'

इत्यश्लीलमपि किंचित् कदाचिदुपादेयं स्यात् । 'स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः' इत्यादावमाङ्गल्यादिव्यञ्जकं स्वस्थादिपदं तद्व्युदासार्थं विशिनष्टि । पदार्थान्तरान्वयविरहिण इति । पद्यते गम्यतेऽनेनेति पदं प्रकर-

१ यदि नास्ति O, G., M. २ °प्रभृतीनां नित्यत्व T., M, °प्रभृतीनां दोषाणा नित्यत्व O., G ३ चानित्य° O., G. ४ कैमर्थक्य D., T. ५ सपत्स्यते T, G, M. ६ यदि च D. ७ च्युतसस्कृति K. ८ °नुकरणादेरन्यत्र K. ९ K. drops अपि. १० नीरेफप्रयोग D. ११ व्यञ्जनव्या° D. १२ नेष्यते तदा शृङ्गारादि° D. १३ रसस्तु D. १४ D, omits यथा १५ °जीवनम् D. १६ D. inserts यथा before स्वस्था. १७ °व्यञ्जकत्व K. १८ पदार्थान्वयेति D.

विद्यमानेऽपि विरुद्धधर्माध्यासे कारणभेदे[1] वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेदो नाभ्युपेयते तर्हि क्वचिदपि न भवितव्यं[2] भेदेन । तत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोः स्वरूपभेदो यथा ।

दिङ्मातङ्गाः कनकशिखरी सप्तयः सप्तसप्तेः ।
चिन्तारत्नं दिविचरतरुः श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र ।
अद्याप्येतत् सकलमकृथा नार्थिसादित्यपार्थ-
स्तेनायं ते वितरणकलाकौशलेनावलेपः ॥

अत्र निन्दा वाच्या प्रतीयमाना च[3] स्तुतिस्तयो[4]श्च स्वरूपत एव

णम् । तथा च प्राकरणिकार्थान्वय[5]विरहिण इत्यर्थः । अयमर्थः । इह वेणीसंहारफलस्य कौरववधस्य काव्यार्थत्वात्[6] तदन्वयेन स्वस्थपदवाच्यनिराकुलत्वातिरिक्तकौरवस्वर्गगमनामाङ्गल्यव्यञ्जकवत् स्वस्थपदं नायकाभ्युदयपरमेवेति युक्तमस्योपादेयत्वम् । एवं व्रीडाजुगुप्सयोरप्युदाहार्यम्[7] । तर्कस्तु यदि[8] पदं न व्यञ्जकं स्यात्तदभ्यार्थव्यञ्जकमपि न स्यात् । तद्व्यञ्जकमित्यहेयं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । दोषत्वोक्तिविरोधादिति । एवं ध्वनिस्वरूपे विप्रतिपद्यमानं प्रति तर्कचतुष्टयमुक्तम् । अस्यानुग्राह्य प्रमाणमुन्मेषान्ते वक्ष्यति । अथ भेदे[9] विप्रतिपद्यमानं प्रत्याह । अपि चेति । वाच्यव्यङ्ग्ये मिथो भिन्ने । विरुद्धधर्मयोगित्वात् । यदेवं[10] तदेवम्[11] । यथा घटपटादि । इति प्रयोगं मनसि निधाय साध्यानङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गं तर्कमाह । यदि विद्यमानेऽपीति । घटपटादिभेदानामपि तदेकसाध्यत्वात् तस्यैकत्राप्रयोजकत्वे सर्वत्रापि तथात्वादिति । अथ हेत्वासिद्धिपरिहाराय विरुद्धधर्माध्यास साधनान्तरोपन्यासव्याजेन प्रपञ्चयति तत्रेत्यादिना । स्वरूपभेदो यथेति । स्वरूपभेदाद्भेदो यथेत्यर्थः । दिङ्मातङ्गा इति[12] । अत्र दिङ्मातङ्गादिकमप्रयच्छतस्ते वितरण कियदिति निन्दया ततोऽन्यत् सर्वं दत्तमेवेति स्तुतिप्रतीतेर्व्याजस्तुतिभेदः । अत्र वाच्यव्यङ्ग्ये विविनक्ति । अत्र निन्देति । ततः किमत आह ।

१ D. inserts च after कारणभेदे २ सभवितव्य C., G., M. ३ T. drops च. ४ D., T., and C. drop च. ५ °र्थान्तरविर° K. ६ काव्यार्थत्वादन्यत्रान्वयेन D. ७ °हार्य्यमिति D. ८ K omits यदि. ९ K. drops भेदे. १० यदुक्तसाधन D. ११ तदुक्तसाध्य D. १२ इत्यादि K.

भिन्नत्वं वाच्यप्रतीत्य[1]नन्तरभाविनी व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति कालभेदादप्यनयोर्भेदः । आश्रयभेदाद्भेदो यथा । शब्दमात्रमाश्रयो वाच्यस्य शब्दै[2]कदेशतदर्थवर्णसंघ[3]टनाश्च प्रतीयमानस्य । शब्दार्थशास्त्रज्ञानमात्रं कारणं वाच्यस्य प्रक[4]रणादिसं[5]ध्रीचीनप्रतिभातिशयसनाथं च तत् प्रतीयमानस्येत्यनयोः कारणभेदादपि भेदः । बुध[6]बोद्धृविदग्धादिभिः पदै[7]र्व्यपदिश्यते वाच्यञ्च सहृदयविदग्धप्रतिभावदादिभिस्तत्प्रतीयमानञ्च इति । वाच्यस्यावबोधः प्रतीतिमात्रमभि-

---

तयोश्चेति । स्वरूपत एव परस्परविरुद्धस्तुतिनिन्दात्मकत्वादेव भिन्नत्वमित्यर्थः । अतो वाच्यव्यङ्ग्यात्मनापि भेद इति शेषः । परदोषोद्घाटन निन्दा । सद्गुणानुवादः स्तुति. । अथ प्रतीतिपौर्वापर्यादप्यनयोर्भेद इत्याह । वा[8]च्येति । आश्रयभेदादित्यादि । इह प्रतिपाद्यप्रतिपत्तेः प्रतिपादकायत्तत्वात् प्रतिपादकमुपचारादाश्रयशब्देनोच्यते । तं[10]त्र वाच्यप्रतिपत्तेः सङ्केत[11]सापेक्षत्वात् सङ्केत[12]श्च शब्दे[13] एवेति शब्दमात्रमाश्रयो वाच्यस्येत्युक्तम् । व्यङ्ग्यस्य तु सकेतानपेक्षितया केवलप्रकरणादिसहायार्थयो[14]योगं शब्दार्थाद्याश्रयत्व दर्शनबलादध्यवसीयत इत्यर्थः । तत्र[15] 'क्रियेत चेत्' इत्यादिवक्ष्यमाणोदाहरणे शब्दाश्रय 'कस्सवण होइ' इत्यर्थाश्रयं च व्यक्तीकरिष्यामः । वर्णायत्त तु मधुरोद्धतादिवर्णगोचर वर्णोद्धतमधुरोद्धतादि रसव्यङ्ग्यम् । एव सघटनाश्रयमपि मधुरोद्धतादिरचनागोचरं मधुरोद्धतादिरसव्यङ्ग्यमेवेति द्रष्टव्यम् । कारणभेदादप्यनयोर्भे[16]द इत्याह । शब्देति । शब्दशास्त्र व्याकरण ततोऽन्यत् सर्वमर्थशास्त्रम् । तदिति शब्दार्थशास्त्रज्ञानमित्यर्थः । अथ कार्यभेदाच्च भेद प्रपञ्चयन् प्रतिपत्तृसमाख्यातृरूपकार्यभेदात् तावद्भेदमाह । बुधेत्यादि । प्रतिपत्तिसमाख्यारूपकार्यभेदाच्च भेद इत्याह । वाच्यस्यावबोध

---

१ °प्रतीत्यनुभाविनी C, G, M. २ शब्दतदर्थ° D. ३ °सघटना च C, G., M. ४ प्रकरणसध्री° M. ५ °सध्रीचीन प्रति° T, C., M. ६ बुधबोधबोद्धृ° G., C, M. ७ °वदादिभि पदैस्तु प्रती° G. ८ वाच्यस्येति D. ९ °प्रतीते K. १० अत्र च K. ११ सकेते सापे° D. १२ सकेतश्चास्य D. १३ शब्देनैवेति D. १४ °थायोगशब्दा° K. १५ अत्र K. १६ °विरोध इ° K.

धीयते प्रतीयमानस्य तु चमत्कार इति । वाच्यस्य[1] संबन्धमभिधाम[2]भिदधाति[3] प्रतीयमानस्य[4] पुनः परामर्शमिति[5] कार्यभेदादप्यनयोर्भेदः । विषयभेदेन भेदो यथा ।

कस्स वँ[6] ण होइ रोसो दट्ठूण पिआए सव्वणं अहरं ।
सँ[7]भमरपदुमग्घायिणि[8] वारिअवामे सहसु एण्हिम्[9] ॥

कस्स वँ[10] कस्य वा अनीर्ष्यालोरपि वारिअवामे मद्वचना[11]नङ्गीकारिणि[12] सहस्वेदानीमुपालम्भपरम्परामिति भावः । अत्र काचित् स्वैरिणी केनचिदुपपतिना खण्डिताधरा तदु[13]पपतिसंनिधि

इत्यादि[14] । स्वप्रतिपादकसंबन्धसमाख्यारूपकार्यभेदा[15]च्च भेद इत्याह । वाच्यस्य[16] संबन्धमभिधामित्यादि । परामर्शमभिदधातीत्यनुषङ्गेणान्वयः । कार्यभेदाद्भेदं निगमयति । इति कार्यभेदादपीति । विषयभेदेनेति । उद्देश्यभेदेनेत्यर्थः । कस्स वेत्यादि ।

कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम् ।
सभ्रमरपद्माघ्रायि[17]णि वारि[18]तवामे सहस्वेदानीम् ॥

अर्थाश्रय[19]व्यङ्ग्यस्येदमुदाहरणं द्रष्टव्यम् । अत्र भर्तुः[20] रोषो भवतीति वक्तव्ये कस्येति[21] सामान्यनिर्देशस्याभिप्रायमाह । अनीर्ष्यालोरपीति । ईर्ष्यालोः किमु वक्तव्यमिति भावः । अत्र[22] प्रसिद्धपदार्थमाह । वारीति[23] । मद्वचनेति । सभ्रमर पद्मं मा गृहाणेति वचनमित्यर्थः । सहेः सकर्मकत्वाद्विवक्षितकर्मकारकं दर्शयति । उपालम्भेति । अथ[24] वाच्यव्यङ्ग्ययोर्विषयविभागं कर्तुं प्रकरणं तावदाह । अत्र काचिदिति । तद॰

---

१ वाच्यसंब° T. २ संबन्धमभिदधाति T., G., M ३ मभिदधते G. ४ प्रतीयमानस्य तु पुन° G, M. ५ परामर्श इति T, O., G., M. ६ च ण D. ७ सम्भमर° D, T, O, G., M. ८ °घाइरि T ९ इर्ण्हि D., पण्हिम् T. १० च D. ११ मम वचना° O., G., M. १२ °ङ्गीकारकारिणि T. १३ तमुपपति° T., O, G., M. १४ इति K. १५ कार्य भेदा° D. १६ वाच्यसंब° D. १७ °घ्राहिणि K. १८ निवारित° K. १९ अर्थाश्रयस्य व्यं° D २० भर्तृरोषो K. २१ कस्य वेति K. २२ अप्रसिद्ध° D. २३ वारियेत्यादिति D. २४ K. drops अथ.

निश्चि[1]तवति प्रियतमे तं[2]मनवलोकमानै[3]येव कयापि विदग्धया सख्या तदपराधप्रच्छादनायेदमभिधीयते। इह सहस्वेदानीमिति वाच्यं स्वैरिणीविषयम्। अनपराधत्वमस्या इति व्यङ्ग्यं पुनः प्रियतमविषयम्। सहस्वेत्यपि च तद्विषयम्। वल्लभेन सुतरामुप[4]लभ्यमानायामस्यां त[5]द्व्यलीकश[6]ङ्कितेति पुनरविनयगोपनेन त[7]त्प्रत्यायनं प्रातिवेशिकविषयम्। प्रियाया इति पदोपादानात् सौभाग्यातिशयप्रतिपादनं तदविनयोपालम्भसंभूतप्रमोदसपत्नीविषयम्। अत एव सहस्वेति प्रियतमाविषयं च। प्रकटापराधप्रच्छादनेन स्ववैदग्ध्यप्रकाशनं तटस्थविदग्धज[8]नविषयम्। उपलक्ष्यमाणोपभोगचिह्ना पु[9]नरियं न त्वया कर्त्तव्येति प्रच्छन्नकामुकविषयम्[10]। इत्थं मयैवापह्नुतमेत[11]त् भवतीभिरित्यपरसखीविषयमित्यनयोर्विषयभेदाद्भेदः॥

धरखण्डनमनवलोकमा[12]नयेव ततः प्रागजा[13]नानयैवेत्यर्थः। त[14]त्र वाच्यस्य विषयमाह। इहेति। स्वैरिणीमुद्दिश्येदमुच्यत इत्यर्थः। सर्वत्र चात्र विषयशब्द उद्देश्यपरः। अथेह व्यङ्ग्यं तद्विषयं च प्रपञ्चयति। अनपराधत्वमित्यादि[15]ना। सहस्वेत्यपि च तद्विषयमिति। उपालम्भं सहस्वेति वाच्यान्निरपराधेयमनुपालभ्येति व्यज्यते। तच्च प्रियतमविषयमित्यर्थः। तद्व्यलीक[16]शङ्कितेति। तदपराधोऽपेक्षकोऽयमिति हेतोरित्यर्थः। तत्प्रत्यायनं तस्य प्रियस्य विश्वासोत्पादनमित्यर्थः। सौभाग्यं भ[17]र्त्तुर्वाल्लभ्यम्। विषयभेदाद्भेदं निगमयति। इत्यनयोरिति। अत्रानपराध[18]त्वादिप्रतीतेः केवलार्थशक्तिमूलत्वादर्थाश्रयमेवेदं व्यङ्ग्यमिति द्रष्टव्यम्॥

---

१ चिन्तयति T २ तन्मुखमन° T., C., G. ३ °लोकयन्त्येव T, G., M.; °लोकयन्त्यैव C. ४ °मुपालभ्य° G, M ५ न तद्व्य° T. ६ °शङ्कोति C., G., M. ७ प्रत्यायन C., G. ८ C., G., M omit जन. ९ न पुनरेवमियं त्वया कर्त्त° T, G, M. १० °विषयमुक्त मयै° C ११ °पह्नुत न भव° T., M. १२ °मनवलोकमानयैव D. १३ °गजानन्त्येव D. १४ तत्र D. १५ °मित्यादि D. १६ °शङ्कोति K. १७ भर्त्तृणा° K. १८ °पराधत्वम° D.

येऽपि[1] सहृदयसंवेद्यमनाख्येयमेव ध्वनिमाख्यातवन्तस्तेऽपि न परीक्ष्यवादिनः । सामान्यतो विशेषतो[2] ध्वनिलक्षणस्यास्माभिः प्रदर्शितत्वात् । तथापि यदि तस्यानाख्येयत्वं तदा सर्वेष्वपि वस्तुषु[3] तदतिप्रसज्यमानमनिर्वार्यं[4] स्यात् । अथानयोतिशयोक्त्या[5] लोकोत्तरत्वमस्य निरूप्यते[6] तदा सिद्धं नः समीहितम् ॥

अथ भक्तेरुपचारादागतोऽयमिति ये भाक्तमभिदधते[7][8] त एवं प्रष्टव्याः । भक्तिर्व्यक्तिश्चेति न तत्त्वान्तरमिति यद्यभिसंधिस्तदा

तदेवमियता प्रबन्धेन ध्वनिरेव नास्तीति प्रथमपूर्वपक्षं प्रतिक्षिप्येदानीमस्यानिर्वाच्य इति द्वितीयपक्षं प्रत्याचष्टे । येऽपीति । सहृदया विदग्धास्तेषामप्यनुभवैकसमधिगम्यो[9] न तु[10] केनापि लक्षणतो निर्वक्तुं शक्यत इति वादिनोऽपि न विमृश्यवादिन[11] इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । सामान्यत इति । स्वरूपसिद्धौ लक्षणस्यापि सिद्धप्रायत्वात् । प्रदर्शितत्वादिति सिद्धत्वोक्तिः । वस्तुतस्त्वनन्तरोन्मेषे भविष्यतीति भावः । तथाप्यनिर्वाच्यत्वे विश्वस्यापि[12] तथात्वमित्यतिप्रसङ्गबाधकमाह । तथापीति । अथानिर्वाच्यत्वाभिधानं ध्वनेः प्रशंसापरं[13] न वास्तवं तर्हि[14] न कश्चिदावयोर्विवाद इत्याह । अथेति । अतिशयोक्त्यासबन्धे सबन्धरूपयेत्यर्थः । अनिर्वाच्यत्वासंबन्धेऽपि तत्सबन्धोक्तेः ॥

अथ भाक्तो ध्वनिरिति तृतीयां विप्रतिपत्तिं विघटयितुं भाक्तपदनिरुक्तिपूर्वमुद्भावयति । अथ भक्तेरिति । उपचारादारोपादित्यर्थः । यथाहुः । 'भिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरैक्यारोपणमुपचारः यथा गौर्वाहीकः' इति । न तत्त्वान्तरं नार्थान्तरमित्यर्थः । तदेतद्दूषयितुं विकल्पयति । तदेति । किमिदं व्यक्तेर्भक्त्याभिन्नत्वं नाम तत्तादात्म्यं[15] विवक्षितं तल्लक्षणैक्यमात्रं[16] वा तदुपलक्षितत्वमात्रं[17] वेति विकल्पार्थः । तत्र तादात्म्यं नाम

---

१ ये तु T. २ विशेषतश्चास्माभिर्ध्वनिलक्षणस्य प्र° D. ३ वस्तुषु प्रसज्य° D ४ °मनिवार्यं D.; °मनिवार्यमाण M ५ अथानया त्वतिशयोक्त्या C, G., M., अथानयार्थशक्त्या T. ६ रूप्यते G. ७ व्यक्तिमभिदधाति D. ८ °दधाति C., M. ९ °समधिगम्य K. १० K omits तु. ११ °वादित्वमित्य° D. १२ °स्यातिप्रसङ्गबाधक° K. १३ प्रशंसा K. १४ D. drops तर्हि. १५ तादात्म्य D. १६ °क्षणकत्वमात्र D. १७ K. drops तदुपलक्षितत्वमात्रं वा.

भक्तिव्यक्त्योः किं तादात्म्यमुत भक्तिर्व्यक्तेर्लक्षणमुपलक्षणं वा। न प्रथमः पक्षः। उभयोरप्यनयोः परस्परविरुद्धानां धर्माणामुपलम्भसंभवात्। तथा हि मुख्यार्थबाधाद्यनुसंधानप्रवृत्तत्वं भक्तेः। वक्तृबोद्धव्यादिवैशिष्ट्यानुसंधानप्रवृत्तत्वं तु व्यक्तेः। तत् कुतस्तयोस्तादात्म्यशङ्काकलङ्कावतारः। किं च भेदसिद्धयेऽनुमानमप्यस्ति। भक्तिव्यक्ती मिथो भिन्ने। भिन्नधर्मयोगित्वात्। यद्भिन्नधर्मयोगि तन्मिथो भिन्नम्। यथा घटपटादि। न द्वितीयः। वक्ष्यमाणदूषणगणग्रस्तत्वात्। तथा हि। लक्षणस्य केवलव्यतिरेकित्वादेवं किलानुमानरचना। व्यक्तिरितरेभ्यो भिद्यते। भक्तिमत्त्वात्। यत् पुनरितरेभ्यो न भिद्यते न

तदेकात्मत्वम्। असाधारणधर्मो लक्षणं यथा गन्धः पृथिव्याः। कादाचित्कं व्यावर्त्तकमुपलक्षणं यथा काकादिकं गृहादेरिति। तत्र तादात्म्यपक्षं दूषयति। न प्रथम इति। तत्र हेतुमाह। परस्परेति। तमेव व्यनक्ति। तथा हीति। सिंहो देवदत्त इत्यत्र देवदत्ते सिंहत्वासंभवाद्बाधानुसंधानम्। आदिशब्दात् सादृश्यादिसंग्रहः। वक्तृबोद्धव्यादीत्यादिशब्दात् काकादिसंग्रहः। एतदुत्तरोन्मेषे व्यक्तीकरिष्यते। अत्र प्रयोगमप्याह। किं चेति। अत्र विरुद्धधर्मयोगस्योक्तत्वान्नासिद्धिशङ्का तथापि भेदानङ्गीकारे घटपटादिभेदोऽपि विलीयेतेति तर्क इति भावः। लक्षणपक्षं दूषयति। न द्वितीय इति। तदेव दूषणं वक्तुमाह। तथा हि लक्षणस्येत्यादि। असाधारणधर्मत्वाद्व्यतिरेक्येव लक्षणमित्युक्तत्वादिति भावः। प्रयोगमाह। व्यक्तिरिति। व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य प्रयोजनमित्यभिप्रेत्याह। इतरेभ्यो भिद्यत इति। इतरशब्देन पक्षातिरिक्तपरिग्रहः। अन्वयाभावाद्व्यतिरेकमाह। यत् पु-

१ भक्तिव्यक्त्योर्ल° D. २ °बोद्धव्याभिसंधानप्रवृत्तत्व C., G, M. ३ °रप्यनयो° C, G, M. ४ वक्ष्यमाणलक्षणग्रस्तत्वात् T. ५ लक्ष्यस्य G. ६ तदेकान्तत्व° K. ७ तथा हीत्यादि D. ८ °करिष्यति K. ९ प्रयोगमाह D. १० लक्षणस्येति K. ११ लक्षणस्यार्थं इत्यभि° K.

तद्भक्तिमत्। यथाभिधादि। तथा च सत्यभिधै[1]कमूले ध्वनौ भक्तेर-भावाद् भागासिद्धो हेतुः। व्यक्तेरितरेभ्यो भिन्नत्वे साध्येऽस्य हेतोरितराभिन्ने[2] विवेचकत्वमात्रं लक्षयति कुशलादौ रूढेऽपि[3] क्वचि[4]द्गतत्वाद्विरुद्धत्वमपि। अनेन हि विवेचकत्वादिमात्रं लक्ष्यते[5] न तु किंचिद् व्यज्यते। न तृतीयः। विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ भक्त्यु-पलक्षितत्वाभावादुपलक्षणत्वाभ्युपगमेऽपि[6] भक्तिव्यक्त्योरभिन्नत्वा-

नरिति। तदेतद् भागासिद्धया दूषयति। तथा च सतीति। द्विविधो हि ध्वनिरभिधामूलो लक्षणामूलश्चेति। उभयमिह पक्षः। तत्राद्ये भक्त्यभावाद्भागासिद्धो हेतुरित्यर्थः। दूषणान्तरमाह। व्यक्तेरिति। कुशलादौ साध्याभावं वक्तुं साध्यं तावदाह। इतरेभ्यो भिन्नत्वे साध्य इति। अस्य हेतोरिति। भक्तिमत्त्वहेतोरि-त्यर्थः। इतराभिन्न इति। इतरभेदरूपसाध्यविरहिणीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह। विवेच-कत्वमात्रं लक्षयतीति। कर्मणि कुशल इत्यादौ दर्भग्रहणरूपावयवार्थासंभवान्निरूढ-लक्षणया विवेचकत्वमात्रपरे व्यञ्जकत्वासंभवाद्व्यञ्जकेतरभेदरूपसाध्यविरहो युज्यत इत्यर्थः। गतत्वात् भक्तिमत्त्वहेतोस्तत्र स्थितत्वादित्यर्थः। विरुद्धत्वमिति। पक्षविप-क्षयोरेव वर्तमानत्वादित्यर्थः। अथोपलक्षणपक्षं प्रतिक्षिपति। न तृतीय इति। तत्र हेतुमाह। विवक्षितेति। विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेरभिधामूलत्वेन भक्तेरेवाभा-वात् तदुपलक्षितत्वाभावेन तदुपलक्षितत्वरूपमप्यभिन्नत्वं न संभवतीत्यर्थः। किं च यत्रास्ति भक्तिरविवक्षितवाच्यध्वनौ तत्रापि किं भक्तेः कादाचित्कमुच्यते नो वा। नो चेन्नोपलक्षणत्वासिद्धिः। कादाचित्कतया भेदहेतुरुपलक्षणमिति लक्ष-णात्। उच्यते चेद्बाधः। लक्षणामूलध्वनौ भक्तेरनपायात्। तथापि तदुक्तमभ्युपेत्य दूषणमाह। उपलक्षणेनेति। तद्विनाभाविनस्तदभिन्नत्वं विरुद्धमिति भावः। अथ

१ °भिधायकमूले M., O.; °भिधामूले G. २ °राभिन्नविवे° T. ३ O. and M. insert तस्य after रूढेऽपि. ४ काचित्कत्वा° M. ५ T., O., G. and M. drop अपि. ६ D. drops अस्ति. ७ °मूले ध्वनौ D. ८ दूषयति K. ९ उपलक्षणेन विनैवेति D.

संभवोऽपि[1] । उपलक्षणेन[2] विनाप्युपलक्षणीयस्य[3] सिद्धेश्च[4] । एतेन यत्र कुन्तकेन[6] भक्तावन्तर्भावितो ध्वनिस्तदपि प्रत्याख्यातम् । यत्तु गुणविशिष्टपदरचनात्मिकाया रीतेः काव्यात्मत्वमभ्यमानि वामनेन तदपि न साधु । माधुर्यादिगुणानतिक्रमणात्[7] तस्याः । किं[5] चानुमानमपि ध्वनिसाधने[8] लब्धप्रसरमेव । तथा हि ।

मतान्तरमतिदेशेन निरस्यति । एतेनेति । भाक्तपक्षनिरासेनेत्यर्थः । ननु सिध्यतु नाम ध्वनिः तथापि कथं काव्यात्मतासिद्धिरस्य[9] यदन्यैरन्य एवात्माभ्यधायीत्याशङ्क्य तन्मतं दूषयितुमनुभाषते । यत्तु[10] गुणेति । 'रीतिरात्मा काव्यस्य' इति सूत्रादिति भावः । तद्दूषयति[11] । तदपि न साध्विति । तत्र हेतुमाह । माधुर्यादीति । गुणविशिष्टायाः[12] पदरचनाया आत्मत्वे केवलाया अनात्मत्वात् प्राधान्याप्राधान्यविवेकेन गुणानामेवात्मत्वे स्ववचनविरोधः सूत्रकारस्य[13] । काव्यशोभायाः कर्तारो गुणा[14] इत्युपस्कारकत्वेनोक्तानामुपस्कार्यत्वविरोधात् । उपस्कार्यमात्मेति भावः । यदि पुनः सोऽयमिषोरिवेत्यादिना ध्वनिसाधनाय प्रागुक्ततर्कचतुष्टयस्यानुमाद्यं प्रमाणं[15] संप्रति कण्टकशोधनाभिरक्षुयं प्रवर्त्तत इत्याह । किं चानुमानमपीति । तत्र पक्षं निर्दिशति । क्रियेतेत्यादिना एतद्वाक्यमभिव्यन्तेन । साध्यं निर्दिशति । एतद्वाक्येति । अत्र साधुविभक्तिचिन्ता सुबन्तविभागविचारः क्रियेत चेत् तदा[16] सा नलाभिधाना व्यक्तिमूर्त्तिः प्रथमाभिधेया प्रथमं परिगणनीया या व्यक्तिः स्वौजसां स्वतेजसां विलासैर्व्याप्तिभिस्तावद्बहु प्रभूतममामममं पद पदाद् साधयितुं स्वायत्तीकर्त्तुं क्षमेति वाच्यार्थः । साधु सम्यक् विभक्तिचिन्ता विभक्तिविचारः क्रियेत चेत् तदा सा प्रथमा व्यक्तिः प्रथमा विभक्तिः

---

१ °संभव एव T. २ उपलक्षणत्वेन D. ३ °लक्षणीयसिद्धे° T. ४ ससिद्धे° G. ५ T. drops च. ६ कुन्तकेन D. ७ °तिक्रमित्वात् T, O., G.; °तिक्रान्तत्वात् M. ८ गुणसाधने O., M. ९ कथं काव्यात्मा स यद° K. १० यत्त्विति K. ११ दूषयति K. १२. °विशिष्टाया रचनाया D. १३ D. drops सूत्रकारस्य. १४ गुणा धर्म इत्यु° D. १५ प्रमाणमद्य कण्टक° K. १६ K. omits तदा.

क्रियेत चेत् साधुविभक्तिचिन्ता
व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया ।
या स्वौजसां साधयितुं विलासै-
स्तावत् क्षमानामपदं बहु स्यात् ॥

इत्येतद्वाक्यमेतद्वाक्यवाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशकम् । वाक्यत्वात् । यद्यद्वाक्यं तत्तद्वाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशकम् । यथा कालिदासादिवाक्यम् । वाक्यं चेदम् । तस्मादेतद्वाक्यवाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशकम् । पर्यायवाक्येऽनैकान्तिकमिति चेन्न । तस्यापि पक्षकोटिनिविष्टत्वात् । तस्मादस्ति ध्वनिः । अयं च वस्त्वलंकाररसादि-

रभिधेया विचार्या । या स्वौजसां सु, औ, जस् इत्येतेषां प्रत्ययानां विलासैः प्रयोगैस्तावद्बह्वनेकं नामपदं सुबन्तं पदं वृक्षस्यादिकं साधयितुं निष्पादयितुं क्षमेत्यर्थान्तरम् । तत्प्रकाशकत्वं पक्षे सामान्यतो वाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशकत्वात् । साध्यविपर्ययोपस्थापकप्रमाणाभावान्न बाधः । नापि सिद्धसाध्यता परेषां विप्रतिपत्तेः । विप्रतिपत्तौ मा सिद्ध नः समीहितम् । दृष्टान्तेऽपि स्ववाच्यार्थप्रकाशनेनैवैतद्वाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशकत्वात् न साध्यवैकल्यम् । विमतं न स्ववाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशकं वाच्यमात्रोपक्षीणशक्तिकत्वात् ज्योतिष्टोमादिवाक्यवदिति बाधः प्रतिपक्षो वेति चेन्न । पुंवाक्यत्वादिति हेतोर्विवक्षितत्वात् । तर्ह्यनैकान्तिकत्वमिति शङ्कते । पर्यायेति । समानार्थं वाक्यं पर्यायवाक्यं तत्र तद्व्यतिरिक्तार्थप्रतीतिर्नास्तीति शङ्कितुराशयः । परिहरति । तस्यापीति । तत्समानार्थस्य तत्तुल्यशक्तिकत्वात् तत्राप्यर्थान्तरप्रकाशनाविरोधान्न पक्ष एव व्यभिचार

१ D., C., G., and M. omit the portion from वाक्यत्वात् to °प्रकाशकम्. २ °प्रकाशकत्वनिर्देश D. ३ साध्यबाध D. ४ सिद्धसाधनता K. ५ तर्हि व्यभिचार इति च शङ्कते K. ६ °तुल्यशक्तित्वात् K.

रूपतया भवंश्च[1] त्रैविध्यमतिवर्तते । वस्तुध्वनिरलंकारध्वनिः रसादिध्वनिश्चेति[2] ॥

इति श्रीमहामाहेश्वरस्य[3] कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकावलीनाम्न्यलं-कारशास्त्रे[4] ध्वनिव्यवस्थापनं नाम प्रथम उन्मेषः ॥

इति भावः । परमप्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । अथैन विभजते । अयं चेति । तिस्रो विधा दर्शयति । वस्तुध्वनिरित्यादि । इतिशब्दः प्रकारे ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचि-तायामेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां ध्वनिव्यवस्थापनं प्रथम उन्मेषः ॥ १ ॥

---

१ T. drops भवन्. २ रसध्वनि° T. ३ इति विद्याधरकृता° D. ४ एकावल्यल° D.; °वेकावलि° T, C., G.; °वेकावलिनामन्व° M. ५ K. omits श्री. ६ प्रमाण॰पारावारीण D. ७ मल्लिनाथभट्टसूरि° D. ८ D. omits तरलाख्यायां.

अथ द्वितीय उन्मेषः

शब्दार्थयोरेव काव्यत्वमतस्तयोरेव स्वरूपं निरूपयन्नाह ।

यः संकेतितमर्थं साक्षाद्ब्रूते स वाचकः शब्दः ।
संकेतितश्चतुर्धा जात्यादिर्जातिरेव वा भवति ॥१॥

ननु ध्वनिनिरूपणानन्तरं शब्दार्थनिरूपणस्य का गतिरित्याशङ्क्य संगमकमाह । शब्दार्थयोरेवेति । ध्वनेः काव्यात्मत्वात् तन्निरूपणानन्तरं तच्छरीरभूत-शब्दार्थनिरूपणं संगतमेवेत्यर्थः । यदाहुः ।

'शब्दार्थौ मूर्तिराख्यातौ जीवितं व्यङ्ग्यवैभवम्' ।

इति । इह त्रिविधः शब्दो वाचको लक्षको व्यञ्जकश्च । अर्थोऽपि त्रिविधो वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यश्च । तथा तद्वृत्तयोऽप्यभिधालक्षणाव्यञ्जनाख्या-स्तिस्र इति विभाग सिद्धवत् कृत्वेतरयोस्तन्मूलत्वाद्वाच्यवाचकौ तावल्लक्षयति । य इत्यादि । तत्राप्यर्थज्ञानस्य शब्दज्ञानपूर्वकत्वात् पूर्वं शब्दनिरूपणम् । संके-तितं गृहीतसंबन्धमित्यर्थः । संबन्धश्च वाच्यवाचकयोः शक्तिरेव । सा चोभय-वर्तिन्येकैव वाच्यनिष्ठा वाच्यशक्तिर्वाचकनिष्ठा वाचकशक्तिरिति चोभयथा व्यपदिश्यते । यथाहुः कारिकायामाचार्याः ।

'शक्तिरेव हि संबन्धो भेदश्चास्या न विद्यते' ।

इति । ब्रूते प्रतिपादयतीत्यर्थः । अन्यथा शब्देऽभिवदनासंभवाल्लक्षण-मसंभवि स्यात् । 'साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः' इति प्रत्यक्षाद्यर्थत्वेऽसाङ्गत्यादसंभ-वमाशङ्क्य स्वयमेवान्यथा व्याचष्टे । साक्षादव्यवधानेनेति । मुख्यवृत्त्येत्यर्थः । तेन लक्षणादिव्यावृत्तिरित्यर्थः । तेन संकेतितार्थप्रतिपादकः शब्दो वाचक. साक्षा-दर्थप्रतिपादकः शब्दो वाचक इति लक्षणद्वयम् । अन्यथा संकेतितसाक्षात्पदयो-रेकेनैव लक्षणादिव्युदासेऽन्यतरवैयर्थ्यादिति । अन्विताभिधानवादे लक्ष्यार्थेऽपि संकेत

१ °स्त्वनयोरेव D. °स्तयो सरूपं T. २ °त्याशङ्क्य D. ३ यथाहु D. ४ °कश्चेति K. ५ वाच्यवाचकभावं लक्ष° D. ६ तत्रार्थ° D. ७ च K. ८ शक्तेरभि° K. ९ °भिवा दना° D. १० °पादको वेति K.

साक्षादव्यवधानेन । जात्यादिर्जाति[1]गुणक्रियाद्रव्यरूपः । यद्यप्यर्थक्रियाकारितया व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यता तथापि व्यक्तीनामानन्त्याद्व्यभिचाराच्च प्रतिव्यक्ति न शक्यते संकेतः

इष्यत इति तन्निरासार्थं साक्षात्पदमिति पक्षेऽपि[2] तावतैव लक्षणादेरपि व्युदासात् संकेतितपदवैयर्थ्यं तदवस्थमेवेति लक्षणद्वयपक्षमेव रोचयन्ते तद्विदः । शब्द-शास्त्रेणोभयत्र चेष्टाव्युदासः । संकेतार्थावधारणं विना तद्वाचकस्वरूपस्यानवधारणात् तद्विभागः कृतः संग्रहे संकेतितश्चतुर्भेदेत्यादिना । तत्र संकेतितशब्दो व्याख्यातः । आदिशब्दार्थमाह । जात्यादिर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूप इति । गौः शुक्लश्चलति डित्थ इति चोदाहर्तव्यम् । नन्वर्थक्रियाकारितया पुरुषप्रवृत्तियोग्यां व्यक्तिमुपेक्ष्यान्यत्र किमिति संकेतः क्रियते इति शङ्कामनूद्य निराचष्टे । यद्यपीत्यादि । व्यक्तिसंकेतपक्षे किं[3] सर्वासु व्यक्तिषु संकेतः कतिपयासु वेति द्वेधा विकल्प्याद्ये दूषणमाह । आनन्त्यादिति । द्वितीयेऽप्याह । व्यभिचारादिति । कतिपयसंकेते असंकेतिते गवि गोव्यवहारो न स्यात् स्याच्चेदसंकेतितत्वाविशेषादश्वादावपि स्यादिति व्यभिचार इत्यर्थः । किं च व्यक्तिसंकेते सर्वत्र व्यक्तिरि[4]त्येव व्यवहारः स्यान्न तु जातिर्गुण[5] क्रिया द्रव्यमिति विभाग इति दूषणान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । प्रतिव्यक्तीति । कतिपयासु वेति शेषः । इतिशब्दो हेत्वर्थे । जातिरेव विषयः संकेतस्ये[6]त्यत्र जात्यादिर्जातिरेव वा विषय इति पठनीयम् । संग्रहे द्वयोरपि व्यक्तिपक्षप्रतिभटयोरुक्तयोरेकस्यैवावता[7]रणायोगादिति व्यक्तिपक्षायोगाद्धेतोर्जात्यादिः संकेतस्य विषयो यद्वा जातिरेव विषय इत्यर्थः । तत्र जात्यादिर्विषय इति वैयाकरणाः । यथाह भगवान् महाभाष्यकारः ।

‘ गौः शुक्लश्चलो[8] डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः । ’

इति । तथा गवादिशब्दानां जातौ संकेतः । शुक्लादीनां गुणे । पाकादीनां क्रियायाम् । डित्थादीनां द्रव्ये । गुणादयोऽपि जातिवदेकरूपा एव मणिमुकुरादिषु मुखमिवाश्रयभेदाद्भिन्नतयोपलभ्यन्त इति युक्तमेषां संकेतविषयत्वमिति भावः ।

---

१ °क्रियागुणद्रव्य° T., O., M. °गुणद्रव्यक्रिया° G. २ D. drops अपि. ३ K. drops किं. ४ व्यक्तिव्यवहार K. ५ जातिगुणक्रियाद्रव्यमिति K. ६ °संकेतितस्ये° D. ७ °वतरणा° K. ८ °श्चलतीत्यादौ K.

कर्तुमिति जातिरेव विषयः संकेतस्य ॥

मुख्यं तमर्थमाहुः साक्षाद्यत्रास्य संकेतः । व्यापारोऽपि च मुख्योऽभिधीयतेऽस्याभिधा-रूपः ॥ २ ॥

अनुवाद्यानामर्थानां विधेयार्थपरत्वं तात्पर्यमिति व्यापारान्तरं परैरभ्युपगतम् । यथा

हिमकरकमौक्तिकादिषु प्रत्याश्रयं प्रत्यक्षसिद्धतया दुरपह्नवभेदानां गुणादीनामनुवृत्तनिमित्तमन्तरेण संकेतविषयत्वे व्यक्तिपक्षोक्तदोषापत्तिरित्यरुच्या मीमांसकमतमवलम्बते । **जातिरेव वेति** । गवादिशब्दानां गोत्वादिजातिर्विषयः । शुक्लादिशब्दानां शुक्लत्वादिजातिः । पचत्यादीनां पाकत्वादिः । डित्थादौ च वैशेषिकमतेन प्रत्यहं परिमाणभेदतः शरीरभेदकल्पनायां डित्थादावपि जातिरेव विषय इति भावः ॥

मुख्यार्थानुपपत्तावित्यादिवक्ष्यमाणलक्षणालक्षणोपयोगितया पूर्वोक्तस्य वाच्यार्थस्यैव मुख्यव्यपदेशमाह । **मुख्यमित्यादि** । संकेतितार्थ एव मुख्यार्थ इत्यर्थः । **संयोगादिभिरभिधेत्याद्यभिधाव्यवहारोपयोगितया** अभिधां च लक्षयति । **व्यापारोऽपि चेत्यादि** । संकेतितार्थगोचरः शब्दव्यापारोऽभिधा स एव मुख्य इत्याख्यायत इत्यर्थः । एषा च योगपूर्विका रूढिपूर्विका चेति द्विविधा । यथाश्वकर्णादयो निर्मन्थ्यः पतितं पङ्कजादयश्चेति । एतत् प्रसिद्धत्वान्नोक्तम् । इत्यभिधा ॥

अथ मुख्यप्रस्तावात् तव्याय तात्पर्याख्यं व्यापारान्तरमाह । **अनुवाद्यानामि**त्यादि । संसाध्यकं पुनर्वचनमनुवादः । अर्थः प्रयोजनं तथाऽप्राप्तस्यार्थस्य प्राप्तसंबन्धितया विधानमिति तादर्थ्यम् । प्राप्तानुवादस्य तदेव तात्पर्यम् । यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र वाक्यान्तरप्राप्तहोमानुवादस्य होमे दधिसंबन्धविधानार्थत्वं तदेव तात्पर्यम् । तर्हि संग्रहे किमिति नोक्तम् । तत्राह । **परैरभ्युपगतमिति** । न सर्वसंप्रतिपन्नमित्यर्थः । अत एवोक्तं कैश्चित् ।

---

१ सकेतितस्य D. २ साक्षादत्रापि G. ३ पचनादिषु K. ४ पाकत्वादि K. ५ °मते K. ६ °कल्पनात् K. ७ रूढिपूर्विका योगपूर्विका D. ८ D. omits पतिन. ९ सार्थकं D.

'' उमां स पश्यनृजुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः'

इत्यत्र[1] दर्शनस्य चक्षुःकरणकत्वा[2]व्यभिचारात्तदु[3]पादानं तद्विशे[4]षणार्थं तदेव चात्र विधेयं तत्परत्वमेव तात्पर्यम् ॥

'तात्पर्योऽपि व्यङ्ग्यार्थ एव'

इति । स्वयं त्वभ्युपगमासिद्धान्तन्यायादनुमन्यते इति न पृथगुक्तं संग्रहे । उदाहरति । यथा उमामित्यादि । तत्रानुवाद्यविधेये विविनक्ति । इत्यत्रे[5]ति । तदुपादानं तदनुवादः । अनुवाद्यस्य चक्षुषः प्रमाणान्तरप्राप्तिमाह । चक्षुःकरणकत्वेति । यद्दर्शनं तच्चक्षुषैवेति व्याप्त्या व्याप्तमित्यर्थः । अनुवादस्य प्रयोजनमाह । तद्विशेषणार्थमिति । ऋजुनेत्यार्जवविशेषणार्थ[6]मित्यर्थः[7] । ननु विधानार्थमनुवादो न विशेषणार्थं तत्राह । तदेवेति । तद्विशेषणमार्जवमेवात्र विधेयं विशेष्यस्य चक्षुषः प्राप्तत्वात् । यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यत्र लोहितोष्णीषत्वमिति भावः । अस्तु । तात्पर्यं[8] किमायातं तत्राह । तत्परत्वमेवेति । तत्परत्वं तत्पर्यवसितत्वं तदेव तात्पर्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । पदार्थज्ञानानन्तरं तेषामाकाङ्क्षादिवशादन्वये पदार्थातिरिक्तो वाक्यार्थरूपो विशेषात्मा तात्पर्यार्थो यद्बलात् समुल्लसति तत् तात्पर्याख्यं व्यापारान्तरमस्त्येव । अत एव

'पदार्थाव[9]गमसमनन्तरभाविनी समन्वयशक्तिस्तात्पर्यम्'

इत्यलंकारसर्वस्वसंजीविनीकारोऽपि । एतेन तात्पर्यार्थस्य क्वचित् व्यञ्जकत्व[10]मपीष्टमित्यवसेयम् । अत एव तात्पर्यं निरूप्योक्तं काव्यप्रकाशे ।

'सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते'

इति तात्पर्यम् ॥

---

१ इत्यत्रास्या दर्शनस्य D. २ चक्षु करणत्वा° T., G, C ३ °व्यभिचारात्तदु° O., M. ४ °पादान तत्तद्विशे° T. ५ °त्रेत्यादि K. ६ °विशेषणार्थत्वमि° D. ७ °मित्यर्थं K. ८ तात्पर्यं कि° D. ९ °वगमनसम° D. १० °व्यञ्जकत्वमपीत्यवसेयम् K.

संयोगादिभिरभिधा शृङ्खलिता यत्र कुण्ठतामेति।
अर्थान्तरावगमने व्यञ्जनमेव क्षमं तत्र ॥ ३ ॥

यदाह तत्रभवान्[1] भर्तृहरिः ।

'संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥' इति[2] ।

तत्र संयोगेन यथा । शङ्खचक्रधरो हरिरित्युक्ते कृष्ण एवाभिधा[3] नियम्यते । विप्रयोगेण यथा । विना रामं[4] सीता[5] दण्डकारण्यमविशदिति[6] दाशरथौ । साहचर्येण यथा । रामलक्ष्मणाविति तत्रैव[7] । विरोधेन यथा । रामार्जुनगतिस्तयोरिति भार्गवकार्तवीर्ययोः । अर्थेन यथा । स्थाणुं भज भवभञ्जनायेति हरे[8] । प्रकरणेन यथा । सर्वं जानाति देव इति युष्मदर्थे । लिङ्गेन यथा । कुपितो मकरध्वज इति कुसुमायुधे । शब्दान्तरसांनिध्येन यथा ।

तदेवमभिधां निरूप्य तन्मूलं व्यञ्जनं[9] निरूपयति । संयोगादिभिरिति । संयोगादयो वक्ष्यमाणाः पदार्थनिश्चयहेतवः । शृङ्खलिता प्रकृतार्थे नियन्त्रिता । एवकारो व्यापारान्तरव्यावृत्त्यर्थः । तदोदाहरणे व्यक्तीकरिष्यते । संयोगादीनामभिधानियामकत्वे वृद्धसमतिमाह । यदाहेति । संयोगः संश्लेषः । विप्रयोगो विश्लेषः । अर्थः प्रयोजनम् । लिङ्गं चिह्नम् । व्यक्तिः स्त्रीपुनपुंसकम् । स्वर उदात्तादिः । विना राममिति । दाशरथिसंयोगिन्या[10] सीतया[11] विप्रयोगोऽपि

१ भगवान् T., G. २ G. omits इति. ३ °माभिधानं T. ४ राम T., G., O. ५ सीतां T, G, O., M. ६ °रण्यमाविशत् T., O., G., M. ७ O., G, M. omit तत्रैव. ८ हरे D. ९ तन्मूलव्यञ्जनं K. १० सयोगिन्या D. ११ सीताया D.

देवस्य शृङ्गारिणि इति तत्रैव । सामर्थ्येन यथा । मधुना मत्तः कोकिल इति वसन्ते । औचित्येन यथा । पातु वो दयितामुखमिति सांमुख्ये । देशेन राजधानीप्रमुखेन यथा । भात्यत्र परमेश्वर इति राजनि । कालेन यथा । चित्रभानुर्विभातीति दिवा दिवाकरे नक्तं तु वह्नौ । व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकरूपा । तया यथा । मित्रं दृश्यतामिति वयस्ये मित्रो दृश्यतामिति मयूखमालिनि । स्वरस्तु वेद एव न काव्येऽर्थविशेषावगमाय । आदिशब्दादभिनयादिपरिग्रहः । तत्राभिनयेन यथा ।

'ईदृक्[1]चित्ता सदा वेश्या प्रतार्यैवं कृता विटैः[2] ।
सिद्धे कार्ये पुनस्तस्यै दत्तमेतच्च काञ्चनम् ॥'

अपदेशेन यथा ।

'इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम्' ।

निर्देशेन यथा ।

तेनैव न्याय्य इति रामशब्दस्य विप्रयोगाद्दाशरथिपरत्वनिश्चय इत्यर्थः । कुपित इति । कोपचिह्नस्याचेतने ध्वजभेदेऽसंभवादिति भाव. । स्वरस्तु वेद इति । इन्द्रशत्रुरित्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थनिश्चय । द्वादशाहीनस्येत्यत्र द्वादशशब्दस्य संख्यास्वरेण द्वन्द्वार्थनिश्चयः । अहीनशब्दस्य मध्योदात्तत्वेनाहर्गणार्थत्वनिश्चय इत्यादि । तदेतत् सम्यक् प्रपञ्चितमस्माभिः स्वरमञ्जरीपरिमलटीकायाम् । अभिनयोऽर्थव्यञ्जिका[3] चेष्टा । तमुदाहरति । ईदृक्चित्तेति[4] । [5]तत्रैवं [6]कृतेति प्रकारविशेषसंदेहे करतलप्रमार्जनचेष्टया निःस्वीकरणरूपोऽर्थो गम्यते । अभिनयादीत्यादिशब्देनापदेशनिर्देशयो[7]र्ग्रहणमित्याशयेनाह । अपदेशेनेति । उपदेशेनेत्यर्थ । इव इति सर्वनामपरामृष्टार्थसंदेहे नेत इति कथनं निश्चय इति ।

---

१ ईदृक्चिन्ता T., C., G., M. २ विटैः कृता G, C., M ३ °व्यञ्जका D.
४ ईदृगवृत्तेति K. ५ तत्रैव° K. ६ °भूतेति K. ७ °यो ग्रहण इ° K.

भर्तृदारिके दिष्ट्या वर्धसे यदत्रैव कोऽपि कस्या अपि वर्तत इति मामङ्गुलि[1]विलासेन[2] व्याख्यातवत्य[3]ः।

इत्थं संयोगादिभिरभिधायां नियमितायां यदनेकार्थस्य[4] शब्दस्यार्थान्तरमपि यत्र क्वचन प्रतीतिगोचरीभवति तत्र व्यञ्जना[5]व्यापार एव प्रगल्भते। यथा

'आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गा-
माक्रम्य संस्थित[6]मुदग्रविशालशृङ्गम्।
मूर्ध्नि स्फुरत्तुहिनदीधितिकोटिमेन-
मुद्वीक्ष्य को भुवि[7] न विस्मयते नगेशम्[8]॥'

अत्र तावन्न[9] श्लेषः। केवल[10]प्राकरणिकगतत्वेन केवलाप्राकरणि[11]कगतत्वेन च तस्य[12] भावात्। नाभिधा। प्राकरणिनियमितायास्[13]तस्या अप्राकरणिका[14]भिधाने सामर्थ्याभावात्। न तात्पर्यम्। सिद्धानां साध्यार्थपरत्वं[15] तात्पर्यमुच्यते[16] तदुपात्त एव संभवति यथा 'उमा

निर्देशोऽङ्गुल्यादिना प्रदर्शनम्। कोऽपीति। किंशब्दः परामृष्टार्थसंदेहे। माधवस्य मालतीसखीनाम[17]ङ्गुलीनिर्देशेन स्वयमेवेति निश्चयः। एवं संयोगादिपदार्थं व्याख्याय वाक्यार्थमाह। इत्थमिति[18]। उदाहरति। आच्छादितेति[19]। अत्र परिशेषप्रमाणेन व्यञ्जनं साधयति। अत्र तावदित्यादिना दुरपह्नव एवेत्यन्तेन। प्रसक्तं तावत् प्रतिषेधति। न श्लेष इति। स्वमते केवलप्रकृतयोः केवलाप्रकृतयोर्वा श्लेषो न तु प्रकृताप्रकृतयोरित्यलंकारोन्मेषे वक्ष्यति। अतो न 'श्लेषाव'

१ °मङ्गुली T., G. २ °विन्यासे° G., O. ३ °नाख्यातवत्य G., M. ४ °दनेकार्थशब्दस्य D. ५ व्यञ्जनव्या° T., O., G. ६ सश्रित° D., च स्थित° G., C. ७ न भुवि D. ८ गिरीशम् T., G., M. ९ तत्र M. १० D. omits केवल. ११ तत प्राकर° O., M. १२ तस्याभावात् D. १३ °रणिकगतायां° D. १४ °करणिकताभि° G. १५ °परत्वात् ता° D. १६ T. drops उच्यते. १७ मालतीशासिनाङ्गु° D, १८ इत्थमित्यादि K. १९ आच्छादितेत्यादि K.

स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा' इत्यत्र[1] चक्षुषः प्रमाणान्तरं[2] त एव सिद्धे[3] दर्शनकरणत्वे विशेषणार्थमुपादानम् । नापि लक्षणा । गवा[4]दिपदानां मुख्यार्थबाधादिविरहात् । इत्यभिधातात्पर्यलक्षणा[5]रूपव्यापार-त्रितया[6]तिवर्ती[7] ध्वननद्योतनव्यञ्जनप्रत्यायनावगमनादिव्यपदेश[8]नि-रूपितश्चतुर्थो[9] व्यापारो दुरपह्नव एव । ततश्च शब्दशक्तिमूला-नुरणनरूपव्यङ्ग्याभिधानस्य ध्वनेर्महिम्ना नगेशं[10] नगेशमिवे-त्य[11]त्रोपमालंकारः प्रतीयते ॥

शब्दो ऽयं लाक्षणिको व्यापारो लक्षणा भवेद्यस्य ।
एतल्लक्षणमस्याः सामान्यं कथ्यते पूर्वम् ॥ ४ ॥

काय इत्यर्थः । तदुपात्त एव संभवतीति । तन् तात्पर्यमुपात्ते विशेषण-विधानार्थमनूदित एव संभवति नान्यत्र । न चात्र[12] किंचिद्विधातु कस्यचिदनु-वादः संभवतीति भावः । प्रसक्तं प्रतिषिध्यान्यत् परिशिनष्टि[13] । इत्यभिधेति[14] । अत्रा[15]य प्रयोगः । विमतमर्थान्तरमभिधात्रितयातिरिक्तगोचरं । तदभावे-ऽपि प्रतीयमानार्थत्वात् । यदुक्त[16]साध्यं न भवति तदुक्तसाधनं च न भवति । यथाभिधेयादीति व्यतिरेकी । न च विशेषणासिद्धो हेतुः । अभिधाद्यभावस्य साधितत्वादिति । नन्वजागलस्तनायमानस्य सिद्धौ[17] किं फलमत आह । तत-श्चेति । वाच्यव्यङ्ग्ययोर्नगेशयो[18]रौपम्यमिह व्यङ्ग्यं तदेव फलमित्यर्थः । इत्यभिधामूलव्यङ्ग्यम् ॥

एवं वाच्य[19]वाचकतद्वृत्ति[20] निरूप्य संप्रति तन्मूलतया लक्ष्यलक्षकतद्वृत्ति[21] निरूपय-

---

१ D. drops अत्र. २ प्रमाणान्तर एव G., D. ३ दर्शने सिद्धे D ४ दिगम्बरा-दिपदा° T.; गवादिपदार्थाना G. ५ लक्षणानुरूप° G. ६ °त्रया° T, O, M. ७ °तिवृत्तिर्ध्वनि° G. ८ व्यपदेशे निरूपित° G, व्यपदेश्य इति चतु° T. ९ चतुर्थोऽपि व्या° G, O., M. १० गिरीश गिरीश° T. ११ °वेत्युपमा° T. १२ न च तत्र K. १३ विशिनष्टि K. १४ °भिधेत्यादि K. १५ D drops अत्र. १६ यत्तत्साध्य K. १७ सिद्धोक्ति फल° K. १८ नगेश्वरयोरौ° K. १९ D. drops वाच्य. २० °तद्वृत्तीर्नि° D. २१ °तद्वृत्तीर्नि° D.

मुख्यार्थानुपपत्तौ तद्योगे रूढितोऽथवाऽपि फलात्।
अन्योऽर्थो यदि लक्ष्यो भवति तदा लक्षणा-
भिमता ॥ ५ ॥

मुख्यस्यार्थस्य बाधस्तेन संबन्धः प्रसिद्धिः प्रयोजनं वा लक्षणा-यामुपयुज्यते। ततश्च मुख्यार्थस्य बाधे तेनैव संबन्धे मुख्येनार्थेना-

---

न्नर्थज्ञानस्य शब्दज्ञानपूर्वकत्वात् पूर्वं शब्दं निरूपयति । शब्दोऽयमिति। लक्षणयार्थप्रतिपादकः शब्दो लाक्षणिक इति लक्षणार्थ । लक्षणयेति वाग-कारिण्यावृत्तिः । ननु केयं लक्षणा नाम यद्योगाच्छब्दस्य लाक्षणिकतेत्याका-ङ्क्षायां सामान्यलक्षणं तावत् प्रतिजानीते। एतदिति ॥

लक्षणमाह । मुख्यार्थेत्यादि । मुख्यार्थानुपपत्तिर्वाच्यबाधः । तद्योगे मुख्यार्थाविनाभावः । रूढितः फलतो वेति विभागोक्तिः । रूढिः प्रसिद्धिः । फलं प्रयोजनम् । अन्योऽर्थो मुख्यार्थाविनाभूतस्तटादिर्लक्ष्यः प्रतिपाद्यः । तदे-तदभिव्यङ्क्तुं व्याचष्टे । मुख्यस्येत्यादि । संबन्धानुपपत्ती प्रसिद्धिप्रयोजनयो-रन्यतरच लक्षणाप्रयोजकानीत्यर्थः । अथ लक्षणभागं निष्कृष्य व्याचष्टे। ततश्चेति । लक्ष्यत इति यत् स शब्दव्यापारो लक्षणेत्यन्वयः । यच्छब्देन लक्ष्यत इत्यत्र गुणीभूतप्रकृत्यर्थोपलक्षणं प्रतिपादनापरपर्यायं यत् तत् परामृश्यते। स इति । तच्छब्देनापि तदेवोच्यते। ततश्च यल्लक्षणप्रतिपादनं सा लक्षणेत्यर्थः। स इति विधेयलिङ्गम् । मुख्यार्थबाधे तत्संबन्धिन्यारोपितः शब्दव्यापारो लक्षणेति निष्कर्षः । ननु किं शब्दो लक्षकोऽर्थो वा। नाद्यः। शब्दस्य स्वार्थप्रकाशनमात्रे-णोपरतव्यापारस्य पुनर्व्यापारान्तरायोगात् । न द्वितीयः । अर्थस्य लक्षकत्वे शब्दव्यापारो लक्षणेति कथम् । न च संग्रहे कश्चिन्निश्चय इत्याशङ्क्यार्थस्यैव लक्षकत्वं संग्रहे विवक्षितमित्याशयेनाह । मुख्येनार्थेनेति । तर्हि शब्दव्यापार

---

१ °थवा फलत T. २ °भिहिता T. ३ संबन्धेन T. ४ मुख्यार्थेना° D. ५ °यमित्यादि K. ६ लक्षणमात्रमाह. D.

मुख्यार्थो[1] यल्लक्ष्यते[2] स आरोपितः[3] शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा। तत्र कुशल इत्यादौ रूढितो लक्षणा। गङ्गायां घोष इत्यादौ तु प्रयोजनात्॥

शब्दोऽर्पयति परार्थे यद्यात्मानं तदा जहत्स्वार्था।

इति कथं तत्राह। आरोपित इति। वाच्यधर्मस्य वाचके[4] समारोपात् तथा व्यपदेश इति भावः। नन्वर्थस्यैव लक्षकत्वे कथमजहत्स्वार्थायाः[5] स्वार्थांशे वृत्तिविरोधाभावः। केवलसमुदायभेदेन लक्ष्यलक्षकभेदसद्भावादिति संक्षेपः। आरोपितत्वे हेतुमाह। सान्तरार्थनिष्ठ इति। व्यवहितार्थगोचर इत्यर्थः। शब्दस्य स्वार्थ एव मुख्यव्यापारो न व्यवहितेऽर्थान्तरे व्यवहितार्थविषयश्चायमिति युक्तमारोपितत्वमिति भावः। ननु संग्रहे रूढितोऽर्थवापि फलादिति किमर्थं[6] यतोऽस्य लक्षणान्तःपातित्वे स्वैकैकस्य व्यभिचारात् समुदायस्यासंभवाद्व्यावर्त्याभावेन वैयर्थ्याचेत्याशङ्क्य तद्विभागपरमित्यभिप्रेत्य तदुदाहरति। तत्रेत्यादि। कर्मणि कुशल इत्यादौ कुशोपादानरूपावयवार्थासंभवाद्विवेकिनि रूढितो लक्षणा। अन्यत्र घोषगतपावित्र्यादिज्ञानफलत्वात्[7] फलतो लक्षणेत्यर्थः॥

इह रूढितो लक्षणैकविधैव। फलतो लक्षणा तु प्रथमं शुद्धा सारोपा साध्यवसाना चेति त्रिधा। तत्राद्या जहदादिभेदेन त्रेधा इतरे तु प्रत्येकं गौणी शुद्धा[8] चेति द्विविधे इत्येवं फलतो लक्षणा सप्तविधेति[9] विभागं सिद्धवत्कृत्य क्रमेण तासां सप्तानामपि लक्षणोदाहरणे दर्शयन्नादौ जहत्स्वार्थां लक्षयति। शब्द इत्यादि। शब्दो गङ्गादिशब्दः परार्थे परस्य तटादेर्घोषाद्यधिकरणत्वादिसिद्ध्यर्थे आत्मानमर्पयति स्वार्थं हित्वा तटाद्यर्थे प्रवर्तयति तदा स्वार्थत्यागाज्जहत्स्वार्थेत्यन्व-

---

१ °मुख्योऽर्थो T. २ यो ल° T., C., G., M. ३ आरोपितशब्द° G., C., M. ४ वाचके सामान्ये वा तथा K. ५ कथं जहत्स्वार्थाया K. ६ °र्थमा फलत इति K. ७ फलकत्वात् K. ८ शुद्धेति K. ९ लक्षणाया साप्तविध्यमिति K.

त्वत्खड्गधारापयसि प्रवीराः
पतन्ति ये संयति संमुखीनाः ।
वसन्ति ते वीर नृसिंह देव
दुरासदायां सुरदीर्घिकायाम् ॥

अत्र सुरदीर्घिकाशब्दस्य मुख्येऽर्थे स्रोतसि[1] रिपुनगराधिकरणता[2] न संभवतीति[3] सुरदीर्घिकाशब्दो मुख्यार्थे[4] स्रोतोरूपे[5] बाधितस्तमर्थं हित्वा तदधिकरणतासिद्ध्यर्थमात्मानमतिशायितशैत्यपावनत्वादि[6]द्योतनाय परिसराय[7] समर्पयति तेनेयं जहत्स्वार्था समाख्याता[8] । इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसादेरलंकारस्य बीजम्[9] । इयं तु लक्षणलक्षणेति[10] परैरभिधीयते ॥

र्थसंज्ञेत्यर्थः । उदाहरति । त्वत्खड्ग[11]धारेत्यादि । संमुखस्य दर्शनमेषु ते संमुखीना अभिमुखा इत्यर्थः । "यथामुखसंमुखस्य दर्शने खः" इति खप्रत्ययः । ये सदा रणेऽभिमुखा[12] हतास्तेषां शाश्वतिकः स्वर्गवास[13] इति तात्पर्यार्थः । लक्ष्ये लक्षणं पातयति । अत्रेत्यादि । मुख्यार्थे बाधकमाह । रिपुनगरेति । जहत्स्वार्थतां व्यनक्ति । तमर्थं हित्वेति । प्रयोजनमाह । शैत्येति । परिसरशब्देन तद्वाचिना लक्ष्यार्थस्य मुख्यार्थेन स्रोतसाविनाभावः सूचितः । अथास्याः स्वशास्त्रो[14]पयोगमाह । इयमेवेति । सामान्यविशेषकार्यकारणस्वरूपाणामन्यतमस्याप्रस्तुतस्य कथनात् तेषामेवान्यतमस्य प्रतियोगिनः प्रस्तुतस्य गम्यत्वेऽप्रस्तुतप्रशंसा । तत्राप्रस्तुतस्याप्रस्तुतत्वादेव कथनमनुपपन्नं सत् स्वार्थत्यागेन प्रस्तुतमाक्षिपतीति युक्तमस्या जहल्लक्षणामूलत्वमिति भावः । आदिशब्दादनन्वयादिसंग्रहः । ननु काव्यप्रकाशकारेणेयं लक्षणलक्षणेत्युक्तं न जहत्स्वार्थेत्याशङ्क्याह । इयं त्विति । अस्या एव नामान्तरकरणान्न विरोध इति[15] भावः । परार्थे स्वसमर्पणं स्वत्यागो लक्षणं तेनोपलक्षिता लक्षणा लक्षणलक्षणा ॥

---

१ T. drops स्रोतसि. २ रिपुगणाधिक° T., C., M., G. ३ T. drops इति. ४ मुख्येऽर्थे T.; °ख्यार्थस्रो° D. ५ °रूपेण G. ६ °पावनतादि° C., M. ७ परार्थाय T., G., C., M. ८ T. and M. drop समाख्याता. ९ मूलम् G. १० लक्षितलक्षणेति M. ११ °खड्गेति K. १२ °भिमुखा रणे K. १३ स्वर्गावास° K. १४ स्वशास्त्रे उपयोग° K. १५ K. drops इति भाव.

सा विपरीता यस्यां लक्षयति पदं स्ववाच्य-
विपरीतम् ॥ ६ ॥

किमिव नापकृतमनेन । अत्रोपकारिणं प्रत्यपकृतमिति वचनं बाधितं सदुपकृतमिति लक्षयति । इयमेव व्याजस्तुतेर्बीजम् ॥

सिद्धिं निजक्रियायाः कर्तुं यस्यां परस्य शब्देन ।
आक्षेपः क्रियतेऽसावजहत्स्वार्था समाख्याता ॥ ७ ॥

काव्यालंकारमीमांसातर्कव्याकरणागमाः ।
प्रविशन्ति तवास्थाने नरसिंह नरेश्वर ॥

अत्र स्वार्थमजहत एव काव्यादयः स्वप्रवेशरूपक्रियासिद्धये

अस्या एव विधान्तरं लक्षयति । सेति । स्वार्थत्यागेन तद्विरुद्धार्थलक्षणा विपरीतलक्षणा साप्यन्या अजहत्स्वार्थेत्यर्थः । उदाहरति । किमिवेति । अत्रापि लक्षणं योजयति । अत्रोपकारिणमिति । उपकारिणि व्याजस्तुत्या प्रयुक्तोऽपकृतशब्दः स्वार्थत्यागेन तद्विपरीतमुपकारमेव लक्षयतीत्यर्थः । अस्या अपि स्वचारुत्वोपयोगमाह । इयमेवेति । यत्र वाच्यया निन्दया स्तुतिः स्तुत्या वा निन्दा गम्यते सा व्याजस्तुतिः । तत्र विपरीतार्थप्रतीतिर्विरुद्धलक्षणामूलेति भावः ॥

अजहत्स्वार्थां लक्षयति । सिद्धिमिति । यत्र शब्देन स्वार्थगतक्रियासिद्धये स्वार्थापरित्यागेनैव तद्विशिष्टमर्थान्तरं लक्ष्यते यथा कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्तप्रवेशाय तद्वन्तः पुरुषा असावजहत्स्वार्था लक्षणेत्यर्थः । उदाहरति । काव्येति । अत्रापि लक्ष्ये लक्षणं समन्वयति । अत्र स्वार्थमित्यादि । नन्वत्र स्वार्थोप-

---

१ किं वा M. २ °पकृतिमेव D. ३ यस्या M. ४ परस्पर शब्देन D. ५ तवास्थानं M. ६ महेश्वर T. ७ काव्यालंकारादय T. ८ K. omits विपरीतलक्षणा. ९ K. inserts विपरीतरूपा before अजहत्स्वार्थे. १० अत्रापि K. ११ °पकार° K. १२ K omits यत्र.

तत्संबन्धिनो विदुषो लक्षयन्ति माहात्म्यद्योतनं तु प्रयोजनम्। इयमेव समासोक्त्यादेर्बीजम् । इयं पुनरुपादानलक्षणेति मतान्तरे गीयते ॥

अंशेनैकेन पुनर्जहाति न जहाति चान्येन।
शब्दः स्वार्थं यदि जहदजहत्स्वार्था समा-
ख्याता ॥ ८ ॥

रित्यागे स्वार्थांशेऽभिधा अशान्तरे लक्षणा चेत्येकस्यैव शब्दस्यैकदा वृत्तिद्वयापत्तिः। नैष दोषः । अत्रापि स्वार्थं हित्वैव तद्विशिष्टार्थान्तरैर्लक्षणात् । किं त्वभिधातः प्राग्वदवाच्यस्यैव लक्ष्यत्वेन तस्यापि स्वीकारादजहत्स्वार्थेति व्यपदेशः । गङ्गायां घोष इत्यादौ तु तदपि नास्ति सा जहत्स्वार्थेति भेद इति संतोष्टव्यम् । तदेवो-स्सूचयति । तत्संबन्धिनो विदुषो लक्षयन्तीति । तेन स्वार्थेन संबन्धिन-स्तद्विशिष्टानित्यर्थः। इयमेव समासोक्त्यादेर्बीजमिति। प्रस्तुतविशेषणसाम्या-दप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः । यथा 'उदारकीर्तेरुदयं दयावतः' इत्यत्र निर्बाधरक्षितत्वोपस्कृतस्वदोहनादिविशेषणमहिम्ना मेदिन्यां गोत्वप्रतीतिः । तत्र दोहनक्रियासिद्ध्यर्थं मेदिन्याः स्वरूपानुपमर्देन गोत्वाक्षेपादजहल्लक्षणामूलत्वमिति भावः । इयं पुनरुपादानलक्षणेति । उपादानं स्वार्थापरित्यागस्तेनोपलक्षिता लक्षणोपादानलक्षणेत्यर्थः ॥

इह जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्था चेति द्विधैव शुद्धेति काव्यप्रकाशकारः । तदुक्तम् ।

> 'स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम् ।
> उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥' इति ।

---

१ स्वसंबन्धि° T, C, G., M. २ वान्येन न जहाति T.; नैनं जहाति चान्येन G., C., M. ३ °र्थान्तरा लक्षणा K. ४ प्रच्याव्य लक्ष्यत्वेन D. ५ °पस्तुतत्व° D.

यत्कर्णतालप्रभवैः समीरैः
प्रतापदीपाः शमिता रिपूणाम् ।
सोऽयं तव न्यक्कृतदिक्करीन्द्र-
लीलायितो वीर करेणुराजः ॥

अत्र यद्देशकालविशिष्टत्वं वारणेन्द्र[2]स्य पूर्वमासीत्तद्देशकाल-विशिष्टत्वमधुना नास्तीति सोऽयमित्यत्र तत्तांशे[3] जहाति स्वार्थमिदन्तांशे तु[4] न जहातीति जहदजहत्स्वार्थेयम् ॥

तदन्यथाकरणाय[5] तृतीयामाह[6] । अंशेनेति । उदाहरति । यत्कर्णताले[7]ति लक्ष्ये लक्षणं योजयति । यद्देशेत्यादि । इदन्तांशे तु न जहातीति । एतद्देश-कालवैशिष्ट्यस्य संभवादिति भावः । अयमाशयः । किमिह लक्षणैव नास्तीति विवक्षया द्विधैवे[8]त्युक्तं परैरुत सत्यपि तत्रैवान्तर्भूतेति विवक्षया वा । नाद्यः । विचारासहत्वात् । तथा हि यावता शब्देन यावनर्थः प्रतीयते तावानेव तस्य स्वार्थो न न्यूनो नाधिकश्च । प्रतीयते च सोऽयं वारणेन्द्र इति पदत्रयेणो[9]पात्ततत्तावत्तेदन्ताविशिष्टं वस्त्विति तावानस्यार्थः । अत्र[10] तत्तांश[11]बाधे न्यूनोऽयमस्यार्थः कथमनेनाभिधीयेत तथापि प्रतीयत इत्यकामेनापि तत्तोपलक्षितमिदन्ताविशिष्टं वस्तु लक्ष्येत[12] इत्याश्रयणीयमेवेति कथमत्र नास्ति लक्षणा । नापि द्वितीयः । न तावदियं जहत्स्वार्था । एकांश[13]मात्रहान्या गङ्गायां घोष इतिवत् परार्थं स्वसमर्पणाभावात् । नाप्यजहत्स्वार्था । कुन्ताः प्रविशन्तीतिवत् स्वसिद्ध्यै परानाक्षेपात् । किं तु स्वार्थस्यैवांशभेदेन हानाहानाभ्यामुभयवैलक्षण्यादन्यैवेति सुष्ठूक्तं शुद्धा त्रिविधे[14]ति । वेदान्तिनश्चैतामेवोपजीव्य महावाक्यार्थं वर्णयन्ति । किं तु[15] सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तत्तांशवदिदन्तांशस्यापि त्यागेन स्वरूपमात्रा[16]परित्यागेन चोपल[17]-

---

१ T inserts यथा before the verse यत्कर्ण°. २ वारणस्य T. ३ तत्तांशेन T., G., O., M. ४ °मिदन्तांशेन न जहाति T, O, G, M. ५ °करणतृती° D. ६ तृतीयां विधामाह D ७ °तालेत्यादि K. ८ द्विधेत्यु° D. ९ °त्रयेण सा ततस्तत्तेद° K. १० तत्र K. ११ तत्तांशादेर्न्यूनो° K. १२ लक्षितामि° K. १३ एकार्थमा° K. १४ त्रिधेति K. १५ D. drops किं तु. १६ °मात्रात्या° K. १७ चोभयोपल° D.

विषयी विषयश्च यदा सारोपा स्यात्तदा द्विविधा।

आरोप्यमाणारोपविषयौ यदानपह्नुतस्वरूपौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते तदा सारोपा। इयं च द्विविधा गौणी शुद्धा चेति। तत्र गौणी गुणाध्यारोपरूपात् सादृश्यात् प्रवर्त्तते।

यथा

क्षितं स्वरूपमात्रं लक्ष्यत इत्युक्त्वा तद्दृष्टान्तेन महावाक्येऽपि तत्त्वंपदार्थगतविशेषत्यागेन स्वरूपत्यागेन चोपलक्षितमेकमखण्डं वस्तु जहदजहल्लक्षणया प्रतिपाद्यत इत्येतावान् विशेष इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या। अत्रायं लक्षणासंक्षेपः।

'स्वार्थास्यागे समानेऽपि सह तेनान्यलक्षणा।
यत्रेयमजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था तु तं विना॥
स्वार्थैकांशत्यागादर्थान्तरमेव लक्ष्यते यत्र।
सा जहदजहत्स्वार्था तत्त्वमसीत्यादिविषयदृश्येयम्॥' इति।

एवं त्रिविधापि शुद्धोक्ता॥

अथ सारोपलक्षणाया लक्षणं विभागं चाह। विषयीत्यादि। विषयादिपदार्थान् विभजन्नेव लक्षणं व्याचष्टे। आरोप्यमाणेत्यादि। एतेन साध्यवसानातो भेद उक्तः। संग्रहे सारोपा द्विधेत्युक्तं किं तद्द्वैविध्यं तत्राह। इयं चेति। तत्र गौणी गुणतः सादृश्यनिमित्ता। यथाग्निर्माणवक इति। शुद्धा सादृश्येतरकार्यकारणभावादिसंबन्धनिमित्ता। यथा आयुर्घृतमित्यादिकेति भावः। एतेन लक्षणायाः पृथग्भूता गौणी वृत्तिरिति तान्त्रिकसमयः परास्त इति वेदितव्यम्। वक्ष्यमाणरीत्या लक्षणान्तर्भावादिति। तत्र गौण्याः प्रवृत्तिनिमित्तमाह। तत्र गौणीति। गुणतः सादृश्यमस्याः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः। यथाहुराचार्याः।

'अग्नित्वलक्षितार्थाद्यत्पैङ्गल्यादि गम्यते।
तेन माणवके बुद्धिः सादृश्यादुपजायते॥' इति

---

१ °वाक्येनापि K. २ चोभयोपल° D. ३ सारोपाया लक्ष° D. ४ D. drops विषयादि. ५ विविञ्चन् K. ६ °त्यादिकमिति भाव. K. ७ K. drops इति वेदितव्यम्. ८ °भस्यां K.

वीरश्रीस्वरसाभिसाररजनीनिर्माणकर्मान्तिक-

च्छायाकन्दलितान्धकारकलिकातापिच्छिताशाञ्चलः।

जीयादुत्कलभूमिपाल भवतः खड्गो रणप्राङ्गणे

शत्रुक्षोणिभृताममर्त्यनगरीयात्रासु कार्त्तान्तिकः॥

अत्र रिपु[1]विषयसुरपुरप्रस्थानोपदेशकारित्वादयो मौहूर्त्तिकगु[2]णा लक्ष्यमाणा अपि प्र[3]वृत्तिनिमित्ततां भजन्ते। ताद्रूप्यप्रतीतिः प्र[4]यो-

---

सादृश्यनिमित्ता लक्षितलक्षणेयं न तु मुख्यार्थाविनाभावमूलेत्यर्थः। गौणीमुदाहरति। वीरश्रीत्यादि। इह वीरश्रीरभिसारिका तस्याः स्वरसाभिसारः स्वेच्छाभिसरणं तदर्थं रजनीनिर्माणे कर्मान्तिकया भृत्यया छायया स्वभासा कन्दलिताभिरुत्पादिताभिरन्धकारकलिकाभिस्तापिच्छितास्तापिच्छवन्तस्तमालवन्तः कृताः श्यामलिता इत्यर्थः। तापिच्छशब्दात् "तत्करोति" इति ण्यन्तात् कर्मणि क्तः। णाविष्ठवद्भावे "विन्मतोर्लुक्" इति मतुपो लुक्। ते आशाञ्चला दिगन्ता येन स तथोक्तः। कार्त्तान्तिको मौहूर्त्तिकः। इह कार्त्तान्तिकः खड्ग इत्युदाहरणम्। तत्र गौणीं व्युत्पादयति। अत्रेत्यादि। कार्त्तान्तिकशब्देन लक्ष्यमाणतद्गुणयोगनिमित्ता खड्गे लक्षणा गौणलक्षणा। यथाहुः।

'अभिधेयाविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणे[5]ष्यते।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता॥' इति।

सा च विषयनिगरणाभावात् सारोपेत्यर्थः। गुणाः[6] स्वपरार्थसाधारण्येन लक्षणीयाः। अन्यथा स्वार्थगतानामर्थान्तरप्रवृत्तिनिमित्तत्वे वैयधिकरण्यदोषः। परार्थगतानां स्वार्थासंबन्धानां लक्ष्यत्वानुपपत्तिः। साधारण्ये तु नैतद्दोषावकाशः इत्याहुः। ताद्रूप्येति। तेना[7]रोप्यमाणरूपेण रूपव[8]त्तदुपरक्तत्वमिति यावत्। न तु तादात्म्यम्। विषयनिगरणविरहिण्यारोपे तदसंभवात्। शुद्धसारोपां लक्षयति।

---

१ T., O., G. and M. omit the words रिपुविषयसुरपुर. २ मौहूर्तिकगतगुणा G., मौहूर्त्तिकगता गुणा O., M. ३ O., and M. insert रूपाणे after अपि. ४ D. has 'प्रतीतिस्तु प्रयो'. ५ 'लक्षणोच्यते K. ६ गुणाश्च स्वपदान्याश्रयेण K. ७ ताद्रूप्येण रोप्यमाणरूपेण D. ८ रूपवत्त्व रूपटवत्तदुप° D.

जनम् । शुद्धा पुनरुपचारवती । सादृश्येतरकार्यकारणत्वादिसंबन्धान्तरकारिणी वा । यथा

मदक्षीवक्षोणीपतिपरिषदायोधनमही-
जयाङ्कश्रीशङ्कावहगुणकिणश्रेणिललितः ।
भुवो भारं वोढुं भुजगपतिभोगप्रतिभट-
स्त्रिलोकीकल्याणं जयति तव दोरुत्कलपते ॥

अत्र कल्याणहेतुत्वात् कल्याणम् । अत्रापि ताद्रूप्यप्रतीतिः प्रयोजनम् । इयमेव रूपकादेर्बीजम् । उपचारश्च कार्यकारणभावादेर्निमित्तस्य पाञ्चविध्यात् पञ्चधा भवति । कार्यकारणभावे प्रागेवो-

शुद्धेति । अतत्त्वस्य तत्त्वेन व्यपदेश उपचारः । तद्वती । तद्वत्ता च सादृश्येतरसंबन्धान्तरनिमित्ता न तु सादृश्यनिमित्ता । अन्यथा गौण्यामतिव्याप्तेरित्यभिप्रेत्याह । सादृश्येतरेति । आदिग्रहणाद्वक्ष्यमाणताशल्यादिसंग्रहः । सादृश्येतरसंबन्धविशेषनिमित्ता शुद्धसारोपा यथा । आयुर्घृतमित्यादिकमित्यर्थः । स्वयमुदाहरति । मदेत्यादि । क्षीबो मत्तः । क्षीबृ मद इति धातोर्निष्ठायाम् "अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः" इतीटोऽभावतलोपयोर्निपातनात् साधुः । जयाङ्का अयंचिह्ना श्रीर्जयश्रीरित्यर्थः । इह कल्याणं दोरित्युदाहरणम् । तत्र कल्याणहेतौ दोष्णि कल्याणशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं कार्यकारणभावसंबन्ध इत्याह । अत्र कल्याणेति । ताद्रूप्यं तद्रूपरक्तत्वमित्युक्तम् । स्वशास्त्रोपयोगमाह । इयमेवेति । इयं द्विविधापि सारोपलक्षणेत्यर्थः । मुखं चन्द्रः नेत्रानन्दश्चन्द्र इति चोभयमूलत्वेनापि रूपकस्योत्थानादिति । कार्यकारणभावादीत्यादिशब्दग्राह्याणि संबन्धान्तराणि दर्शयस्तन्निमित्तमुपचारं पञ्चधा भिनत्ति । उपचारश्चेत्यादि । उपचारश्चातत्त्वस्य तत्त्वेन व्यपदेश इत्युक्तम् । प्रागेवोदाहृतमिति । कल्याण दोरित्यत्रेत्यर्थः । भवैतद्भुजपालितानां नित्यंमङ्गलमस्तीति व्यङ्ग्यम् । एवमुत्तरत्रापि

१ T., G., C., M. have उपचारश्च कार्यकारणभावादेर्निमित्तस्य पाञ्चविध्यात् पञ्चधा । तत्र कार्यकारणभावेन यथा for सादृश्ये°......वा. २ T., C., G., M. drop the words from अत्रापि ताद्रूप्य° to प्रागेवोदाहृतम्. ३ जयशब्दचिह्ना D. ४ °चार च प° D. ५ नित्य D.

दाहृतम्। तादर्थ्ये यथा। इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः। स्वस्वामिभाव-[1] लक्षणसंबन्धे यथा। राजकीयः पुरुषो राजा। अवयवावयवि-भावे[2] यथा। अग्रहस्त[3] इत्यत्राग्रमात्रेऽवयवे हस्तः। तात्कर्म्ये[4] यथा। अतक्षा तक्षा॥[5]

विषयिनिगीर्णे विषये साध्यवसाना द्विधा ख्याता॥ १॥

द्विधा गौणी शुद्धा चेति। तत्राद्या यथा। अयं पारिजात इत्यत्र वितरणचणत्वादयः पारिजातस्य[6] गुणा वीरनरसिंहे[7] लक्ष्यमाणा अपि प्रवृत्तिनिमित्ततां भजन्ते। प्रयोजनं च सर्वथैवाभिन्नत्व-

---

क्रमादिष्टार्थप्रदत्वानुल्लङ्घनीयस्वसामर्थ्यातिशयकौशलविशेषा व्यङ्ग्या इति द्रष्टव्यम्। तत्र[8] हस्तसमानसारताद्योतनाय हस्ताग्र एव लक्षणया हस्तशब्दप्रयोगः। अग्रं चासौ हस्तश्चेति समानाधिकरणसमासश्च। अत एव 'हस्ताग्रा अग्रहस्ता अग्रहस्तयोर्गुणगुणिनोर्भेदात्' इति वामनः॥

अथ साध्यवसानाया लक्षणमाह। विषयीति। यत्र[9] विषयिणारोप्यमाणेनाग्न्यादिना विषयस्यारोपणाधिष्ठानस्य माणवकादेर्निगरणमत्यन्तापलापः क्रियते यथा घृतमाणवकयोरिदमायुरयमग्निरित्यादि सा लक्षणा साध्यवसानलक्षणेत्यर्थः। विभजति[10]। द्विधेत्यादि। अत्रापि पूर्ववत् सादृश्यनिमित्ता गौणी संबन्धान्तरनिमित्ता च। यथायमग्निरिदमायुरिति चेत्यनुसंधेयम्। सर्वथैवाभिन्नत्वप्रतीतिरिति[11]। अयं पारिजात इत्यत्रेद शब्दो[12] न राजाख्यविषयपरामर्शी[13]। तदा[14] सारोपत्वप्रसङ्गात्। किं तु तद्गतेदन्तामात्र परामृशन्[15] विषयिणमारोप्यमाणं पारिजातमेव पुरोवर्त्य-

---

१ स्वस्वामिभावसबन्धे G.; स्वस्वामिसबन्धे D. २ O. has स्वभावे after °विभावे. ३ अग्रहस्तमात्रेऽवयवे हस्त G., O., M. ४ तात्कार्ये D. ५ T., O., G., M. have अत्र ताद्रूप्य (°द्रुप्य M.) प्रतीति फल (प्रयाजन T.)म्। इयमेव रूपकादे (°कादौ T.) बीजम् after तक्षा. ६ पारिजातगुणा G. ७ नृसिंहे T., G. ८ K. omits तत्र. ९ K. omits यत्र. १० विभजते D. ११ सर्वदैवा° K. १२ शब्दे D. १३ °परामर्श D. १४ तया K. १५ परामर्शन K.

प्रतीतिः । अन्यथा यथा । अयमानन्द इत्यत्रानन्दहेतुत्वादानन्दः । इयमेवातिशयोक्तेर्बीजम् ॥

इत्यस्माभिर्भिदाः सप्त लक्षणायाः प्रदर्शिताः ।
संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ॥ १० ॥

भेदाध्यवसायेनेदन्तया विशिनष्टि । तद्विशिष्टविषयी पारिजातो भिन्नविषयितया तादात्म्येन प्रतीयते । तदिह लक्षणायाः प्रयोजनमित्यर्थः । एवमयमानन्द इत्य- प्यूहनीयम् । केवलमिह सादृश्यादध्यवसानं तत्र तु संबन्धान्तरादिति भेदः । अत्रापि स्वशास्त्रोपयोगमाह । इयमेवेति । अध्यवसितप्राधान्ये ह्यतिशयोक्ति- रिति तल्लक्षणादिति भावः । इयमुभयरूपापि साध्यवसानलक्षणेत्यर्थः । उपसंह- रति । इत्यस्माभिरिति । यदुक्तं काव्यप्रकाशे 'लक्षणा तेन षड्विधा' इति तत् प्रतिक्षिपति । सप्तेति । जहत्स्वार्थाजहत्स्वार्था जहदजहत्स्वार्था गौणसारोपा शुद्धसारोपा गौणसाध्यवसाना शुद्धसाध्यवसाना चेत्येव सप्त भेदाः फलतो लक्ष- णायाः प्रदर्शिता इत्यर्थः । अस्मद्ग्रहणं विशेषदर्शित्वाभिमानसूचनार्थम् । विशेष- श्चास्माभिर्व्याख्यातः प्राक् । अत्र गङ्गायां घोषः कुन्ताः प्रविशन्ति सोऽयं देव- दत्त इति च जहदादयस्त्रयः । आयुर्घृतमायुरेवेदमिति च सारोपसाध्यवसाने द्वे चेत्येवं पञ्च शुद्धाः । अग्निर्माणवकोऽयमग्निरिति द्वे गौण्यौ । तयोर्गुणयोगादेव शुद्धाभ्यः पञ्चभ्यो भेदः । शुद्धत्वं तासामगौणत्वमेव । आरोपाध्यवसानाभ्यामेव गौण्योरन्योन्यभेदः । सारोपसाध्यवसानशुद्धयोश्च ताभ्यामेवान्योन्यभेद । जह- दादिशुद्धाभ्यस्तु कार्यकारणभावादिसंबन्धनिबन्धनोपचाराद्भेद इति न कुत्रापि सकल- शङ्काकलङ्कावकाशः ॥

संकरेणेत्यादि । सप्तानामेकैकस्याश्चातुर्विध्यादष्टाविंशतिभेदा भवन्तीत्यर्थः । सकलन मेलनम् । शुद्धभेदैरसंकलितभेदैरित्यर्थः । अष्टाविंशतेः सप्ताधिक्यात् पञ्च-

---

१ °प्रतिपत्ति D. २ अन्या D. ३ प्रकीर्तिता T. ४ विजातीयवि° D. ५ न तु K. ६ लक्षणा° K. ७ °भेदा° D. ८ पञ्चभ्योऽपि D. ९ शुद्धत्व च तासा° D. १० तयोरन्योन्य° K. ११ °भेदात् D. १२ °सबन्धेनोपचारा° D. १३ K. drops कलङ्क.

अरूयाः संकलनेऽन्योन्यमष्टाविंशतिरीरिताः ।
पञ्चत्रिंशत् समाख्याताः शुद्धभेदैः समं पुनः ॥११॥
स्वैः प्रभेदैरलंकारैर्ध्वनिभेदैश्च संगता ।
वितन्वती चमत्कारं संख्यामत्सारिणी मता ॥१२॥

अङ्गाङ्गिभावेन संशयेनैकैकलक्षकानुप्रवेशेन च भवन् संकरो न त्रिरूपतामतिवर्त्तते । क्रमेण यथा ।

आक्रम्य स्मरवैरिशेखरसरित्पूरैकसिंहासनं
राजानं नरसिंह पार्थिव तथाहंकारमारोक्षुरः ।
त्वत्कीर्त्तिप्रसरो हसत्ययमसौ शक्रस्य दन्तावलं
व्यालेन्द्रं मुसलायुधं किमपरं देव्याश्च पञ्चाननम् ॥

अत्राहंकारमारोक्षुरस्त्वत्कीर्त्तिप्रसरो यतस्तत एव हसतीत्यनयोः सजातीययोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

मिश्रभेदाः स्युरित्यर्थः । स्वैः प्रभेदैर्लक्षणाभेदैरित्यर्थः । सख्यामत्सारिणी असंख्येत्यर्थः । यदुक्तं संकरेण त्रिरूपेणेति तद्विभजते । अङ्गाङ्गिभावेनेति । आक्रम्येत्यादि । राजानं चन्द्रं नृपं च । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे' इति विश्वः । दन्तावलो दन्ती । "दन्तशिखात्संज्ञायाम्" इति मत्वर्थीयो वलच्प्रत्ययः । "वले" इति दीर्घः । व्यालेन्द्रो भुजगेन्द्रः शेष इत्यर्थः । देव्याश्चण्डिकायाः पञ्चाननं वाहनसिंहमित्यर्थः । यः किल सिंहासनारूढो राजविजयी सोऽहंकरोति । अहंकारमस्तश्च परान् हसतीति भावः । अत्र का लक्षणा कथं चाङ्गाङ्गिभाव इत्याकाङ्क्षायामाह । अत्राहंकारेति । अहंकारस्य हासहेतुत्वेन तच्छेषतया तदङ्गमित्यर्थः । अहंकारहासयोरचेतनकीर्त्तिप्रसरेऽसम्भवादहंकारशब्देन तद्धेतुः कीर्त्तिगतधावल्यविशेषो लक्ष्यते । हासशब्देन तद्धेतुः सादृश्यं लक्ष्यत इत्यनयोरुक्तरीत्याङ्गाङ्गिभावेन संकर इति भावः ॥

---

१ शुद्धभेदै G. २ T. and D drop च. ३ सहलायुध D. ४ स्वप्रभेदै° D.
५ K. omits दन्ती. ६ सोऽस्य कीर्त्तिप्रसरोऽहंकार° K. ७ सादृश्यमित्य° K.

एष चिन्तामणिः किं नु किं न्वेयं कल्पपादपः।
किं वा[१]सौ[२] कामधेनुर्वा न चेत्त्या[३]गः किमीदृशः॥

अत्र यद्येष इति विशेष्यं तदा सारोपेयम्। आहोस्विद्विशेषणं तदा साध्यवसानेत्यन्यतरानवधारणात् संदेहेनायं संकरः॥

राकातारकरा[४]जमण्डलमहः पाण्डित्यवैतण्डिकी
कीर्त्तिस्ते विदधाति यद्यपि जगच्छ्वेतं समन्तादपि।
चित्रं वीर नृसिंह देव तदपि प्रत्यर्थिनामानना-
न्यालिङ्गन्ति[५] रुचं शिखावलशिखारिञ्छोलितापिच्छयोः॥

संदेहसंकरमुदाहरति। एष इत्यादि। अत्रापि का लक्षणा कथं च संदेह इत्याकाङ्क्षायामाह। अत्र य[६]द्वीति। इह चिन्तामणिरित्यादौ निरतिशयवितरणगुणयोगात् सादृश्यनिमित्ता गौणी लक्षणेति तावदविवादम्। तत्रैष इत्यादिसर्वनाम्नश्चिन्ताविशिष्टराजरूपविशेष्यनिष्ठत्वे विषयनिगरणाभावादग्निर्माणवक इतिवत् सारोपा स्याच्चिन्तामात्रनिष्ठत्वे तु[७] विषयनिगरणादयमग्निरितिवत् साध्यवसाना स्यात्। अत्रान्यतरनिश्चायकाभावेनेयमियं वेत्येक[८]स्मिन् संदेहज्ञाने[९]विषयतया सकीर्यमाणत्वात् संदेहसंकर इत्यर्थः॥

तृतीयमुदाहरति। राकेत्यादि। नक्षत्रे तारकं तारकेति चाभिधानात् तारकशब्दस्य नपुंसकप्रयोगः। इह पाण्डित्यशब्देन औचित्याद्धावल्यातिशयो लक्ष्यते तस्य वैतण्डिकी खण्डनेत्यर्थः। स्वपक्षस्याप[१०]नाहीना परपक्षखण्डनवती कथा वितण्डा तां वेत्तीति वैतण्डिकी। "तदधीते तद्वेद" इति ठक्। शिखास्यास्तीति शिखावलः शिखी केकीत्यर्थः। "दन्तशिखात् संज्ञायाम्" इति वलच्। तस्य शिखा चूडा सैव रिञ्छोलिस्तापिच्छस्तमालस्तयोः रु[११]चमालिङ्गन्ति मलिनीभवन्तीत्यर्थः। अत्र सारोपसाध्यवसानलक्षणयोरेकलक्षकानुप्रवेशेन संकर

---

१ किं वाय D. २ चासौ G., C. ३ नरे त्याग D. ४ तारकमण्डलस्थितमह° G. ५ °न्यालिम्पन्ति रुचां D. ६ यदिति K. ७ D. drops तु. ८ °त्यस्मिन् K. ९ K. drops ज्ञान. १० °स्थापनहीं° K. ११ रूपमालिम्पन्ति D.

अत्र वैतण्डिकत्वेन कीर्त्तेरारोपात्[1] सारोपा तावत्पाण्डित्यस्य शुभ्रत्वक्रोडीकारेण प्रवृत्तत्वात्[2] साध्यवसाना च। समासे सत्येकपदवद्भावादिति[3] सहासनोपवेशिन्योरनयोरेकलक्षकानुप्रवेशेन संकरः॥

दर्शयति। अत्रेति। तत्र[4] सारोपां दर्शयति। वैतण्डिकत्वेनेति। कीर्त्तिर्वैतण्डिकीति विषयनिगरणं विना कीर्त्तौ वैतण्डिकत्वारोपात् सारोपेयं लक्षणा गौणीत्यर्थः। साध्यवसानां च दर्शयति। पाण्डित्यस्येति[5]। शुभ्रत्वस्य विषयभूतस्य क्रोडीकारो गर्भीकारो निगरणमिति यावत्। तेन तत्र पाण्डित्याध्यवसानात् साध्यवसानलक्षणेत्यर्थः। तथापि कथमनयोर्भिन्नपदस्थयोः संकर इत्याशङ्क्याह। समासे सतीति। इह "समर्थः पदविधिः" इति समर्थयोः पदयोः समासः सामर्थ्यं च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं च। तत्राद्य विग्रह[6]वाक्यविषयं द्वितीयं च समासगोचरम्[7]। तथा च[8] पाण्डित्यवैतण्डिकीति समासे पाण्डित्यवैतण्डिकपदयोरेकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यात् क्षीरनीरवदेकलोलीभावेनैकपदे तत्रैकत्र समासपदे द्वयोः समावेशादेकलक्षकानुप्रवेशलक्षणः संकर इत्यर्थः। नन्वेकपदानुप्रवेशोऽपि समासावयवगतयोः कथमेकलक्षकानुप्रवेशस्तत्राह। एकपदवद्भावादिति। एकलक्षकवद्भावादित्यर्थः। अन्यथा समासस्य मुख्यैकपदत्वे वतिप्रत्ययानुपपत्तेः। संप्रति तु वस्तुतो भिन्नयोरपि समासपदक्रोडीकारतिरोहितभेदयोरेकलक्षकवद्भावाद्वतिप्रत्ययोपपत्तिः। अत्रानुकूलं दृष्टान्तमाह। सहासनोपवेशिन्योरिति। यथैकस्मिन्नासने सहोपविष्टयोः प्रदेशभेदेऽपि[9] प्रदेशाभेदात् समानदेशत्वव्यपदेशस्तद्वद्भिन्नाश्रयवर्त्तिन्योरप्यवयव्यैक्यादेकलक्षकानुप्रवेशव्यपदेशो[10] न विरुद्ध इत्यर्थः[11]॥

---

१ °रारोपणात् T., G, O., M. २ प्रवृत्तत्वेन D. ३ सत्यैकपद्यादिह T, O., G., M. ४ अत्र K. ५ पाण्डित्यस्य शुभ्रत्वस्य D. ६ K. omits विग्रह. ७ समासविषयम् K. ८ तथा च सति पाण्डित्य° D. ९ क्षीरवदे° K. १० व्यपदेश्य° K. ११ इति भाव K.

संसृष्टिर्यथा ॥

द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विबुधविटपिनः पौनरुक्त्यं विकल्प-
श्चिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुभुवो वासवस्य द्विरुक्तिः।
द्वैतं देवस्य दैत्याधिपमथनकलाकेलिकारस्य कुर्व-
न्नानन्दं कोविदानां जगति विजयते भूपतिः श्रीनृसिंहः ॥

इयं सजातीयगौणसारोपाणां संसृष्टिः।

सजातीयशुद्धसारोपाणां यथा।

आयुर्दानमहोत्सवस्य विनतक्षोणीभृतां मूर्तिमान्
विश्वासो नयनोत्सवो मृगदृशां कीर्तेः प्रकाशः परः।
आनन्दः कलिकाकृतिः सुमनसां वीरश्रियो जीवितं
धर्मस्यैव महोदयो विजयते वीरः कलिङ्गेश्वरः ॥

एवमन्यासामपि लक्षणानां संकरसंसृष्टी द्रष्टव्ये। सर्वत्र चात्र प्रयोजनं व्यङ्ग्यमेव ॥

संसृष्टिमुदाहरति । द्विर्भाव इत्यादि । द्विः प्रयोगो द्विर्वचनमिति पक्षे तस्यैव रूपान्तरं द्विर्भावः । एवं पौनरुक्त्यादिशब्दा अपि तत्पर्यायाः। इह मदनमन्दारादि-गुणयोगेन द्विर्भावादिशब्दानां विषयनिगरणं विना नृसिंहे प्रयोगात् सादृश्यनि-मित्ता गौणसारोपा लक्षणाः सर्वा इति सजातीयसंसृष्टिरित्याचष्टे । इयं सजातीयेति ॥

शुद्धसारोपाणां संसृष्टिमुदाहरति । आयुरित्यादि । अत्रायुरादिशब्दानां तद्धेतौ राज्ञि विषयनिगरणं विना सादृश्येतरकार्यकारणभावसंबन्धनिमित्तप्रवृत्तत्वात् शुद्ध-सारोपाणां सजातीयानामेव संसृष्टिरिति द्रष्टव्यम्। ननु निष्प्रयोजनलक्षणाभावात् सर्वत्र प्रयोजनं वाच्यमित्यपेक्षायामाह । सर्वत्र चेति । पावनत्वादिज्ञानं प्रयो-जनं तच्च व्यञ्जनव्यापारैकसाध्यमिति भावः।

---

१ °दलन° G. २ प्रताप G., प्रकार D. ३ कविताकृति G. ४ वीर G., C.
५ धर्मस्यैष C., M. ६ महोत्सवो T. ७ °प्रयोगे K. ८ K. omits लक्षणा.
९ व्यञ्जना° K.

ननु सप्रयोजनमेव लक्ष्यमस्त्विति चेन्न। ज्ञानविषयोद्भिन्नत्वेन[1] फलस्याभ्युपगमात्। विषयो हि नीलादिः। फलं तु प्राकट्यमिष्यते। अतो न विशिष्टे लक्षणा। किं तु[2] लक्षिते तटादौ शैत्यपावनत्वादयो विशेषाः स्फुरन्ति[3]॥

शब्दं व्यञ्जकमाहुर्व्यापारो व्यञ्जनं भवेदर्थस्य।

व्यञ्जनव्यापारवान् शब्दो व्यञ्जकः। अत्र चार्थस्यापि सहकारित्वम्॥

तर्हि पावनत्वादिधर्मविशिष्टमेव तट लक्ष्यतां किमन्तर्गडुना व्यञ्जनाख्येन व्यापारान्तरेण कल्पनागौरवकलङ्कितेनेति शङ्कते। नन्विति। एवकारो भिन्नक्रमः। प्रयोजनं लक्ष्यमेवास्त्वित्यन्वयार्थौ। परिहरति। नेति। कुत इत्यत आह। ज्ञानेति। सर्वत्र ज्ञानस्यान्यो विषयः अन्यत् फलमित्यविवादमित्यर्थः। कुत्रेदं दृष्टं तत्राह। विषयो हीति। नीलादिर्घटादिरित्यर्थः। प्राकट्य ज्ञातता। सा च ज्ञानजन्या ज्ञानानुमापिका विषयनिष्ठा यत्प्रसादात् ज्ञातो घट इति विशिष्ट व्यवहारो जायत इति ज्ञाततावादिनः। ततः किमत आह। अत इति। फलस्य विषयातिरेकदर्शनादित्यर्थः। विशिष्ट इति। फलविशिष्ट इत्यर्थः। गङ्गायां घोष इत्यादौ पावनत्वादिकं न विषयज्ञानगोचरः फलत्वात् प्राकट्यवत्। अन्यथा प्राकट्यस्यापि नीलादिज्ञानगोचरत्वप्रसङ्गः। प्रयोजनस्यापि लक्ष्यत्वे तत्रापि प्रयोजनान्तरापेक्षायामनवस्था स्यादिति च तर्क इत्यर्थः। कथं तर्हि फलज्ञानमत आह। किं त्विति। स्फुरन्ति व्यञ्जनवृत्त्या भासन्त इत्यर्थः। इति लक्षणा॥

अथ क्रमप्राप्तं व्यञ्जकं लक्षयति। शब्दमिति। व्यञ्जनावृत्त्यार्थबोधकः शब्दो व्यञ्जक इति व्याचष्टे। व्यञ्जनव्यापारवानिति। ननु शब्दस्यार्थव्यतिरेकादर्शनादर्थस्यैव व्यञ्जकत्वमित्याशङ्क्याह। अत्रेति। शब्दशक्तिमूले ध्वनौ शब्दस्यैव प्राधान्यमर्थस्य सहकारित्वमात्रमित्यर्थः॥

---

१ °विषयभिन्नत्वेन G. २ लक्षिते किं तु T. ३ परिस्फुरन्ति T., C., G., M. ४ °दस्या D. ५ व्यञ्जना° G., C., M. ६ तत्र T. ७ °चार्थस्यसह° G. ८ K. omits धर्म. ९ व्यापारान्तरकल्पना° D. १० प्रयोजन च ल° D. ११ °जन्यो D. १२ °मापको D. १३ °जन्यो D. १४ °प्रसादाद्भासते घट° D. १५ °वृत्त्यावभासन्त° K. १६ व्यञ्जकशब्द K. १७ अत्रार्थस्यापीति K. १८ सहकारित्वमि° D.

वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यस्तेषामर्थो यथाक्रमं
वेद्यः ॥ १३ ॥

तेषां वाचकलक्षकव्यञ्जकानाम् ।

काव्यप्रकाशकारेण पुनरेषामर्थानामपि व्यञ्जकत्वमुक्तम् ।

यथा

“ वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ॥
प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् ।
योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥”

एवं शब्दान् निरूप्यार्थान् निरूपयति । वाच्य इति । ननु प्रकृतस्य व्यञ्जकस्यैकवचनोपात्तत्वादन्यस्य चाप्रकृतत्वात् कथं तेषामिति बहुवचनोपपत्तिरित्याशङ्क्य वाचकादीनां त्रयाणामपीह प्रकृतत्वात् वाच्यादिप्रतियोगित्वेन बुद्ध्यारोहाच्च वाचकादिविवक्षया बहुवचनमिति व्याचष्टे । तेषामिति ॥

एवं शब्दस्य व्यञ्जकत्वमुक्त्वार्थस्यापि मतान्तरव्याजेनाह । काव्यप्रकाशकारेणेति । तदीयं वाक्यमुदाहरति । वक्त्रित्यादि । वक्ता वक्तृविशेषः । बोद्धव्यो बोधयितव्यः प्रतिपाद्यो जन इत्यर्थः । अन्तर्नीतणिजर्थः प्रायेणायं बुधिधातुः । यथा “एकश्रुतिदूरात् संबुद्धौ” इत्यत्र संबुद्धिशब्दे । काकुः स्वरविकारः । वाक्यं वाक्यविशेषः । वाच्यं वाच्यार्थविशेषः । अन्यसंनिधिर्जनान्तरसंनिकर्षः । प्रस्तावः प्रकरणम् । देशो विविक्तादिः । तथा कालश्च । आदिशब्दादभिनयादिसंग्रहः । एतैः सहकारिभिर्वैशिष्ट्यात् सहकारादर्थस्यापि व्यञ्जकत्वमस्त्येवेत्यर्थः । किं च शब्दशक्तिमूले ध्वनौ अर्थस्येवार्थशक्तिमूलेऽपि शब्दस्य सहकारित्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । यथा

तया गतायां परिहासपूर्वं
सख्यां सखी वेत्रवती बभाषे ।
आर्ये व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां
वधूरसूयाकुटिलं ददर्श ॥

---

१ °लाक्षणिक° T., C., G, M. २ व्यञ्जनस्य K. ३ वाचकानां त्रयाणामपि प्रकृ° K. ४ तेषामित्यादि D. ५ वेत्रधरा D.

व्यङ्ग्यं तु[1] द्वेधा । गूढमगूढं[2] च । तत्राद्यं यथा ।

क्रीडासौधं कलानां शरणगतरिपुक्ष्मापविश्रम्भ[3]पात्रं
  जायेत त्वां नृसिंह क्षितिप कवयितुं[4] को न कण्डूलजिह्वः ।
स्वान्तःसंतोषगौरीपतिविधुतशिरश्चान्द्रिकाचुम्बितोर्मि-
  स्फारस्वःसिन्धुबन्धुः सुरयुवतिगणैर्गीयते यस्य कीर्तिः ॥

अत्र कण्डूलत्वं स्वार्थतिरस्कारेण स्तवनाभिलापं लक्षयत् तत्पा-
रवश्ये विश्राम्यति ॥

द्वितीयं यथा ।

भग्नद्वारा लुलितपरिघाश्चूर्णिताट्टाः प्रनष्ट-
  स्तम्भा दूरीकृतवलभयः प्रोषिताले[8]ख्यलीलाः ।

इत्यनान्यतोगमनभ्रकुटिलदर्शनरूपाभ्यामर्थाभ्यां क्रमात् सुनन्दाया इन्दुमती-
चित्तज्ञानमिन्दुमत्याश्च तदीयस्वमर्मोद्घाटनाभिप्रायज्ञानं च वक्तृबोद्धव्यकाकुप्रस्तावे
व्यज्यते । एवमन्यदप्युदाहार्यम् । ग्रन्थकारस्तु विस्तरभयात् काव्यप्रकाश एव
प्रपञ्चितमित्युपेक्ष्य व्यङ्ग्यं विभजते । व्यङ्ग्यं त्विति । यन्निधिवत्सुप्त विदग्धैक-
वेद्यमुद्रादितं सचमत्करोति तद्गूढम् । यद्वाच्यायमानतया बहिष्ठमिव धन झटिति
स्फुरति तदगूढमिति विवेकः । क्रीडेत्यादि । विश्रम्भपात्रं विश्वासस्थानमित्यर्थः ।
स्वःसिन्धुबन्धु स्वर्नदीकल्पेत्यर्थः । अत्र गूढव्यङ्ग्यं विविनक्ति । अत्रेति ।
तत्पारवश्ये स्तुतिपारवश्ये इत्यर्थः । तेन च कवीनां स्तुत्या राजगोचरा रतिर्व्य-
ज्यत इति भावः । अत्र लक्ष्यलक्षकयोस्तुष्टूषाकण्डूलत्वयोरनवरतजिह्वाव्यापार-
हेतुत्वसादृश्यनिमित्तत्वान्निगीर्णविषयत्वाच्च गौणसाध्यवसानलक्षणेयमित्यवसेयम् ॥

---

१ T. omits तु २ रूढमरूढं च D; शुद्धमशुद्धं च O. ३ °विस्रम्भ° T., O., G., M. ४ कलयितु O. ५ °चालितो° M. ६ °तिरस्कारे D. ७ हन्त द्वा° T. ८ प्रोज्झिताले° D. ९ °मत्यास्तदीयससर्गोद्घाटनाभिप्राय° D. १० D. has °काकुप्रस्तावे प्रदर्शितम् for प्रस्तावे व्यज्यते-°त्युपेक्ष्य. ११ विदग्धकाविवेद्यमुद्रा° D. १२ स्वर्णदी° D. १३ स्तुत्यराजगोचरो रतिभावो व्यज्यते D.

तास्ताः क्रीडाशिखरिपतनान्मोटिताक्रीडभागा-
स्त्वद्विक्रान्तिं रिपुवसतयः श्रीनृसिंह ब्रुवन्ति ॥

अत्र ब्रुवन्तीति यद्यपि, व्यङ्ग्यमस्ति तथापि कविपरम्पराप्रयु-
ज्यमानतयातिप्रसिद्धत्वाद्वाच्यायमानमित्यगूढम् ॥

इति श्रीमतो महामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकावलीनाम्न्य-
लंकारशास्त्रे शब्दार्थनिरूपणं नाम द्वितीय उन्मेषः ॥

भग्नेत्याद्यगूढव्यङ्ग्योदाहरणेऽपि तद्व्यनक्ति । अत्र ब्रुवन्तीति । अत्र ब्रूधात्व-
र्थस्य वचनस्याचेतनासु रिपुवसतिष्वसंभवात् तत्कार्यज्ञापनमात्रं लक्ष्यते तेन च
रिपुसमूलोन्मूलनं व्यज्यमानमपि सकलकविपरम्पराक्षुण्णतया वाच्यप्रायमित्यगू-
ढत्वमस्येत्यर्थः । इयं च स्वार्थबाधेन वचनस्य परार्थत्वादिति न्यायेन स्वार्था-
विनाभूतज्ञापनलक्षणा जहत्स्वार्था । एतेन गूढागूढव्यङ्ग्यतया पूर्वोक्तफलतो
लक्षणाभेदानां सप्तानामपि प्रत्येकं द्वैविध्ये चतुर्दशविधत्वमित्यनुसंधेयम् ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिता-
यामेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां शब्दार्थनिरूपणं नाम द्वितीय उन्मेषः ॥ २ ॥

---

१ कीलभागा M, G., O. २ T. drops कविपरम्परा ३ °परम्परया G., O, M. ४ °मानतया प्रसिद्धत्वा° D ५ °द्वाच्योपमानामि° D. ६ इत्येकावल्या D. ७ °नामन्य° M, G, O. ८ शब्दार्थस्वरूपनिरूपण G, O., M. ९ रिपूमूलो° K. १० व्यज्जितम° D. ११ इयं च स्वार्थत्यागात् परार्थं स्वसमर्पणमिति न्यायेन K. १२ °लक्षणात् K. १३ °फलतो लक्षणोपादानम् । सप्ताना° D. १४ °विधत्वमनुसंधेयम् K. १५ इत्येकावलीव्याख्यायां &c D.

अथ तृतीय उन्मेषः ।

अथ ध्वनिभेदा उच्यते ।

ध्वनिरविवक्षितवाच्यो भवति द्वेधात्र
लक्षणामूलः ।

लक्षणामूलगूढ[1]व्यङ्ग्यप्राधान्ये सत्यविवक्षितमप्रधानीकृतं वाच्यं यत्र स तथा । येन चाविवक्षितेन सता वाच्येनाविवक्षितवाच्य इति ध्वनिमाचक्षते । तदर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृत-

---

ननु प्रथमोन्मेषे ध्वनिनिरूपणात् तदनन्तरमेव तद्भेदनिरूपणे कर्त्तव्ये किमिति संप्रति क्रियत इत्याशङ्क्य सगमयन्नवतारयति । अथेति । शब्दार्थनिरूपणानन्तरमित्यर्थः । तथा च शब्दार्थशक्तिमूलत्वेन तज्ज्ञाना[2]न्तरीयकज्ञानतया तदनन्तरमेव ध्वनिभेदनिरूपणं सगतमिति भावः । तर्हि काव्यशरीरभूतशब्दार्थनिरूपणानन्तरं तद्धर्माणां गुणदोषालंकाराणामवसरस्तत्राह । ध्वनिभेदा उच्यन्त इति । सत्यम् । सात्मकस्यैव शरीरस्यालंकार्यत्वादात्मनि ध्वनावपि धर्मिणि साकल्येन ज्ञाते पश्चात्तदुभयधर्मगुणादिजिज्ञासावकाश इति भावः । इह तावद्ध्वनिर्लक्षणामूलोऽभिधामूलश्चेति प्रथमं द्विविधः । तत्राद्यो[3]ऽविवक्षितवाच्य इत्युच्यते । द्वितीयस्तु विवक्षितान्यपरवाच्य इति । तत्राद्यस्य[4] विभागं लक्षणं चाह । ध्वनिरिति[5] । यो लक्षणामूलो ध्वनिः सोऽविवक्षितवाच्य इत्यर्थः । विशेषलक्षणस्य सामान्यलक्षणापेक्षत्वात तत्पूर्वकं व्याचष्टे । लक्षणामूलेति । गूढव्यङ्ग्यप्रधानं ध्वनिरिति ध्वनेः सामान्यलक्षणम् । तत्र गूढेत्यगूढव्यङ्ग्यव्युदासः । प्रधानमिति गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरासः । लक्षणामूलो ध्वनिरविवक्षितवाच्यध्वनिरिति विशेषलक्षणम् । लक्षणामूल इत्यभिधामूलध्वनि[6]व्युदासः[7] । ध्वनिरिति लक्ष्यार्थव्युदासः ।

---

१ °शुद्ध° C. २ तज्ज्ञानानन्तरीयक° D. ३ तत्राद्यो ध्वनिरवि° D. ४ लक्षण विभाग K. ५ ध्वनिरेवेति K. ६ °व्युदास K ७ °भिधामूलव्युदास K.

त्वाभ्यां द्विधा भवद्वाच्यमविवक्षितवाच्याभिधानध्वनिमपि द्वैवि-ध्ये [2]स्थापयत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति। तत्र योऽर्थ उपपद्यमानोऽप्यनुपयोगाद्बाधितोऽर्थान्तरे परिणमति सोऽर्थान्तरसंक्रमितस्तादृशो वाच्यो यत्र सोऽर्थान्तरसंक्रमित-वाच्य उच्यते। व्यञ्जनव्यापारसहकारि[3]प्रभावो णिचा द्योत्यते। अयं च पदवाक्यप्रकाश्यत्वेन भवन् न द्वैविध्यं परिहरति।

क्रमेण यथा।

श्रीरमणः श्रीरमणः सुधांशुमौलिः सुधांशुमौलिरसौ।
नरसिंहो नरसिंहः प्रभवति जगतामपि त्रितये॥

अत्र द्वितीयं श्रीरमणादिपदं तद्गुणमात्रशा[4]लित्वेन परिणमत् तद्गुणसाकल्यं[5] व्यनक्ति।

संज्ञां व्युत्पादयति। अविवक्षितामिति। तथेति। तथोक्त इत्यर्थः। द्विधेति विभागवचनभागं विवृणोति। येनेत्यादि। भेदद्वयस्य संज्ञाद्वयं निष्कृष्याह। अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति। तत्राद्यं व्युत्पादयति। तत्र योऽर्थ इति। अनुपयोगादिति। न तु प्रमाणविरोधादित्यर्थः। ननु संक्रमितेत्यत्र प्रयोजको णिजर्थः क इत्यत्राह। व्यञ्जनेति। इहार्थान्तर-संक्रमस्य व्यङ्ग्यैकप्रयोजन[6]त्वाद्व्यञ्जन[7]व्यापार एव तत्प्रयोजको[8] णिजर्थ इत्यर्थः। तं च द्वेधा विभजते। अयं चेति। अत्र द्वितीयमिति। प्रथमेनैव स्वार्थस्योक्तेर्द्वि-तीयं परमनुपयोगाद्बाधितवाच्यमित्यर्थः। तद्गुणेति। तच्छब्दनिष्ठया षष्ठ्या लक्ष्य-लक्षकयोः समवायसबन्धः सूचितः। परिणमत् संक्रामल्लक्षयदित्यर्थः॥

- १ °स्कृतत्वेन G, C., M. २ व्यवस्थापयति G., C., M. ३ °सहकारी प्रभावो G. ४ शालित्वे परि° T., C., G., M. ५ °साफल्य° D. ६ °प्रयोजनकत्वा° K. ७ व्यञ्जनाख्या° K ८ °प्रयोजकेन णिजर्थ K.

एषा ते कथयामि सांप्रतमहं तिष्ठन्त्वेमी मन्त्रिणः
सर्वे यत् प्रतिभाति तत् कुरु रुचिं बुद्ध्या विमृश्य स्वयम्।
इत्युक्तः प्रियया रिपुक्षितिपतिस्त्वज्जैत्रयात्रोत्सवे
स्तैमित्यं कलयन् नृसिंहनृपते तूष्णीमभूदानतः॥

अत्र कथनादिकमुपदेशरूपतया परिणमदवश्यकर्त्तव्यतां व्यनक्ति॥

यः पुनरनुपपद्यमानतयैव बाधितोऽर्थान्तरप्रतिपत्तिं कृत्वा पलायित इव सोऽत्यन्ततिरस्कृतस्तादृशो वाच्यो यत्र सोऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यः। असावपि पूर्ववद्द्विविधः।

क्रमेण यथा।

जायेत त्वां नृसिंह क्षितिप कवयितुं को न कण्डूलजिह्वः।

अत्र कण्डूलत्वं स्वार्थतिरस्कारेण स्तवनाभिलाषं लक्षयत् तत्पारवश्ये विश्राम्यति।

वाक्यगतमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यमुदाहरति। एषा त इत्यादि। रुचिमिति। रुचिमिच्छाम्। बुद्ध्या विमृश्येति। विमर्शपूर्विकया रुच्या कर्त्तव्य न रुचिमात्रेणेत्यर्थः। अत्र कथनादिकमित्यादि। कथनमात्र परमवृत्त्यनुपयोगित्वाद्बाधितं तत्सामान्यविशेषभावसंबन्धेन कथनविशेषरूपोपदेशलक्षणया परमवर्त्तकं सत् कथितस्यावश्यकर्त्तव्यतां व्यञ्जयतीत्यर्थ. । आदिशब्दाद्बुद्ध्यादिसंग्रहः। बुद्धिमात्रस्य विमर्शानुपयोगात् तद्विशेषभूतप्रमापकबुद्धिलक्षणया विमर्शस्यानपनोद्यत्वं व्यनक्तीत्यादृह्यम्॥

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं व्युत्पादयति। यः पुनरित्यादि। पूर्ववदिति। पदवाक्यप्रकाशकत्वेनेत्यर्थः। जायेतेत्यादि व्याख्यातं प्राक्॥

---

१ तिष्ठन्त्यमी D. २ चिर T., C., G., M. ३ रुचिमित्यादि K. ४ बुद्ध्या आविमृश्येति K. ५ °प्रामाणिक° K.

बाणैः पञ्जरिता गजाः कति कति क्षुण्णा रथा मुद्गरै-
र्जीवग्राहमरातयः कति हयैः सार्धं गृहीतास्त्वया ।
मुक्ताः प्राञ्जलयः कतीति[1] निभृतामर्षस्मिताः स्वप्रियान्
संग्रामापसृतान् नृसिंह नृपते पृच्छन्ति वैरिस्त्रियः ॥

अत्र नरसिंहनरेश्वरात्[2] समरभुवि[3] परिभवं प्राप्य निवृत्तवतः परिपन्थिनः पार्थिवान् प्रति प्रथमप्रार्थिताभिक्रमानिवर्त्तनस्यावरोधे[4] जनस्येयमुक्तिः ॥

अभिधामूलोऽपि तथा विवक्षितान्यपरवाच्य इत्युक्तः ॥ १ ॥

वाक्यगतमुदाहरति । बाणैरित्यादि । पञ्जरिताः[6] पञ्जरीकृताः[7] । जीवान् प्राणतो गृहीत्वा जीवग्राहं गृहीताः । "समूलाकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः" इति णमुल्प्रत्ययः । कषादित्वादनुप्रयोगश्च[8] । अमर्षप्रयुक्तं स्मितममर्षस्मितं न तु संतोषप्रयुक्तमित्यर्थः । तन्निभृतं स्थिरं यासां तास्तथोक्ताः । अत्र पलायितागतान्[9] पार्थिवान् प्रति परगज-शरपञ्जरीकरणादि[10]प्रश्नवाक्येनात्यन्तस्वार्थबाधात् तद्विरुद्धनिजगजाद्यपच्छेदलक्षणायाः स्वोपदेशावधीरणफलमनुभूतमिति मर्मोद्घाटनं व्यज्यते । तदेतदाभिव्यक्तुं विषयं विविनक्ति । अत्र नरसिंहेति । अभिक्रमोऽभियानं ततो निवर्तनं निवृत्तिः प्रथममेव प्रार्थितं येन तस्येत्यर्थः ॥

तदेवं लक्षणामूलाविवक्षितवाच्यध्वनिं चतुर्विधं चाभिधायाधुनाभिधामूलविवक्षि-तान्यपरवाच्यध्वनिं प्रपञ्चयितुं तत्सामान्यलक्षणं तावदाह । अभिधामूलोऽपीति । योऽभिधामूलो ध्वनिः स विवक्षितान्यपरवाच्य इत्यर्थः । संज्ञां व्युत्पादयति ।

१ कतीह T. २ नृसिंह° G. ३ समरे भुवि D. ४ °ताहवाभिक्रमनिवृत्तस्या° G., M.; °ताहवाभिक्रमनिवर्त्तस्या° O.; °ताहवनिवृत्तस्या° T. ५ °रोधवधूजन° G., O., M. ६ पिञ्जरिताः K. ७ पिञ्जरीकृता K. ८ K. drops च. ९ पलायितान् गतान् K. १० °पिञ्जरी-करणा° K.

विवक्षितमन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठं वाच्यं यत्र स विवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिः । तथेति ग्रहणादयमपि द्विधा । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति । क्रमस्यासंलक्ष्यत्वे तु न विप्रतिपत्तिः । न खलु विभावानुभावव्यभिचारिण एव रसः । अपि

विवक्षितमिति । लक्षणामूलत्वबाधाभावाद्विवक्षितत्वं व्यङ्ग्योपसर्जनत्वं व्यङ्ग्यनिष्ठत्वम् । तथाशब्दार्थमाह । तथेति ग्रहणादिति । नन्वसंलक्ष्यक्रमेत्यसंगतम् । क्रमः सन्नेव न सलक्ष्यते नास्त्येव वेति सदेहादित्याह । क्रमस्यासंलक्ष्यत्वे तु न विप्रतिपत्तिरिति । कुत इत्याशङ्क्य किमिह रसस्य विभावादेरभेदात् क्रमाभावो भेदेऽपि क्रमावेदकप्रमाणाभावाद्वेति द्विधा विकल्प्याद्यं निराचष्टे । न खल्विति । विभावादिरेव रस इति न कस्यापि दर्शनमित्यर्थः । तथा हि । विभावैरुत्पादितोऽनुभावैः प्रत्यायितः संचारिभिरुपचितो रामादिगतो रसस्तदभेदभावनया नटे प्रतीयत इत्युत्पत्तिवादिनो भट्टलोल्लटादयः । रामाद्यभेदभावितेन नटे तत्प्रकाशितैरेव विभावादिभिरनुमित· स्थायी सामाजिकैश्चर्व्यमाणो रस इत्यनुमितिवादी श्रीशङ्कुकः । काव्यनाटकशब्दव्यापारसहकृतेन साधारणीकृतेन विभावादिकेन भावकव्यापारेण नटादिगतत्वपरिहारेण साधारणतयानुसंधीयमान· स्थायी सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दसंविन्मयेन भोगापरनाम्ना भावनाख्यव्यापारेण भुज्यत इति भुक्तिवादी भट्टनायकः । लोकप्रसिद्धैः कार्यकारणसहकारिभिरेव काव्ये गुणालंकारमहिम्ना नाटके चतुर्विधाभिनयमहिम्ना चालौकिकविभावादिशब्दव्यपदेश्यैः साधारण्येनानुसंधीयमानैः स्वगत एव सामाजिकानां स्वानुभवजनितवासनात्मतया स्थितो रत्यादिकः स्थायी विभावादिभिरास्वाद्यतां नीतः सच्चिदानन्दमयो रसो व्यज्यत इति व्यक्तिवादिनोऽभिनवगुप्तादयः । द्वितीयं परिहरति । अपि त्विति । उक्तरीत्या दर्शनचतुष्टयेऽपि तेभ्यो रस उत्पद्यतेऽनुमीयते भुज्यते व्यज्यते वा न तु त एव रस इति भेद· सर्वथाऽसमाप्तिपन्न· । अन्य-

---

१ स्फुटं न खलु T., C., M. २ °वेदकप्रमाण° K. ३ K. omits द्विधा. ४ °रुत्पादित K. ५ प्रत्यायित D ६ °नटादिस्वेन K. ७ लोके प्रसिद्धै° D. ८ शब्दव्यपदे° D. ९ रत्यादिर D. १० नाट्य रसस्वादप्रवादिना K.

तु तेभ्य एव रस इति सतोऽपि क्रमस्योत्पलदलशतव्यतिभेदव-द्विभावादिप्रतीतावाशुभावित्वेनासंलक्ष्यमाणत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यन्वर्थतामप्यसावाश्रयति । अस्य रसभावरसाभासभावाभासभावशान्तिभावोदयभावसंधिभावशबलत्वरूपतयाष्ट प्रकाराः। तेष्वेकोऽपि यत्र प्राधान्यमवलम्बते तत्रालंकार्य एव । यत्र पुनर-प्राधान्यं तत्र रसवदादिरलंकारः । तत्र रसस्वरूपमेव प्रथमं निरूप्यते ॥

विभावैर्ललनादिभिरालम्बनकारणैरङ्कुरितः सितकरकोकिलाला-पमलयानिलकेलिकाननादिभिरुद्दीपनकारणैः कन्दलितोऽनुभावैर्नयनान्तावलोकितस्मितभुजवल्लीवेल्लनादिभिः प्रतीतिपद्धतिमध्या-

-योत्पाद्योत्पादकभावाद्यभिधानायोगात् । स च पूर्वापरीभावनियत इति क्रम-सिद्धेस्तत्संवेदकप्रमाणाभावविकल्पो गर्भस्रावेण गत इति भावः । तत्तद्दर्शनोचित-क्रियाध्याहारसिद्धये क्रियापदस्याप्रयोगः । तर्हि किमिति न संलक्ष्यतेऽसौ तत्राह । इति सतोऽपीति । इति प्रमाणवत्त्वाद्धेतोरित्यर्थः । अथैनं विभ-जते । अस्येति । नन्वेषां रसवदाद्यलंकारत्वं वक्ष्यते । ध्वनित्वेऽलंकार्यत्वं चेति-विरोध इत्याशङ्क्याह । यत्रेति । अन्यथा त्वन्यथात्वमित्याह । यत्र पुनरिति । प्राधान्याप्राधान्याभ्यामुभयं व्यवस्थाप्यमित्यर्थः । तर्हि कोऽयं रस इति जिज्ञासा-यामाह । तत्रेति ॥

इह रसस्योत्पत्त्यनुमितिभुक्तिपक्षाश्चत्वार इत्युक्तमस्माभिः । तत्र व्यक्तिपक्ष सिद्धा-न्तयन्नाह । विभावैरित्यादिना रसोऽभिधीयते इत्यन्तेन । आलम्बनकारणैः समवायिकारणैरित्यर्थः । अङ्कुरितः प्रादुर्भावितः । कन्दलितः प्रवर्धितः । पल्लवितः परां काष्ठां प्रापितः । अनुभावानां च रसकार्यतया तत्प्रत्यायनद्वारा पोषकत्वमभि-प्रेत्योक्तं प्रतीतिपद्धतिमध्यारोपित इति । एतेन विभावादिभिः स्वपरो-

१ °सूचि° G., O., M. २ °प्रतिभेद° D. ३ °शबलस्वरूपतया D. ४ एष्वेको G., T., M. ५ शीत° G., O., M. ६ भ्रूवल्ली° G. ७ °वल्लि° O., M. ८ प्रतीतिपदम्° G.; प्रतीतिपथम्° O.

रोपितो व्यभिचारिभिश्चिन्तादिभिः पल्लवितः कदा[1]चिदपि नानु-
भूतोऽभिधया न कर्णातिथीकृतस्तात्पर्येण न [2]लक्ष्यीकृतो लक्षणया
न स्वविषयं [3]प्रापितः प्रत्यक्षेण नात्मनः [4]सीमानमानीतोऽनुमानेना-
परि[5]शीलितसरणिः स्मरणेन नाक्रान्तः कार्यतया न ज्ञातो ज्ञाप्य-
तया विगलितवेद्यान्तरत्वेन परिमितावनधीती ध्वननाभिधानाभि-
नवव्यापारपरिरम्भनिर्भरतयानुकार्यानुकर्तृगतत्वपरिहारेण सामा-
जिकानां वासनात्मतया स्थितः स्थायी रत्यादिको भाव एव

शासीनसंबन्धपरिहारेण साधारणतयानुसधीयमानः सामाजिकानां मनस्यभिव्यक्त
इत्यु[6]क्तमित्यनुसधेयम् । तस्य व्यङ्ग्यत्वसिद्धये व्यापारान्तरविषयत्व विशेषणमु-
खेन निराचष्टे क[7]दाचिद्पीत्यादिना । नानुभूत इत्यादौ स[8]र्वत्र तद्विषयीकृत
इत्यर्थो द्रष्टव्यः । तृतीयान्ताश्च ताः सर्वाः कर्त्रर्था द्रष्टव्याः । विभावाद्यन्वयव्य-
तिरेकानुविधानात् कार्यो रस इत्याशङ्क्याह । नाक्रान्तः कार्यतयेति ।
कार्यत्वे घटादिवत् वि[9]भावादिनिमित्तनाशेऽपि रसानुवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः । न
चास्यालौकिकस्य स्वप्रकाशानन्दात्मकस्य लौकिकप्रमाणगम्यत्वमित्याह । न ज्ञात
इति । तस्य निरतिशयानन्दात्मकत्वं सूचयति । विगलितेति । विगलितानि
वेद्यान्तराणि यस्मिन् तस्य भावस्तत्त्वं तेनोपलक्षितः । निरतिशयानन्दात्मकतया
विजातीयविषयस्फुरणपरिहारेण स्वयमेवाद्वितीयभावे[10]नावभासमान इत्यर्थः । तस्य
ब्रह्मस्वरूपाभेदं सूचयति । परिमिताविति । अनधीती अपरिचिती अपरि-
मित इति यावत् । अधीतमनेनाधीती । "इष्टादिभ्यश्च" इतीनिप्रत्ययः । "क्तस्ये-
न्विषयस्य कर्मण्युपसख्यानम्" इति सप्तमी । ननु [11]प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वे
कथमस्यावभास इत्यत आह । ध्वननेति । ध्वननाभिधानो व्यञ्जनाख्यो योऽभि-
नवोऽपूर्वो व्यापारस्तस्य परिरम्भो विषयभावस्तस्य निर्भरतया दै[12]र्घ्येणाव्यभिचा-

---

१ कदापि T., C., G., M. २ नातिलक्ष्यीकृतो T., M.; न लक्ष्यीकृतो G., C. ३ प्राप्त G., C., M. ४ प्रतिसीमानमानीतो° D. ५ °परिशीलित आगमसरणिस्मरणेनाक्रान्तः C., M. ६ इत्युक्तमनुसधेयम् D. ७ कदापीत्यादिना K. ८ सर्वत्र विषयीकृत इ° K. ९ विभावादिनिमित्ततारोपितरसानुवृत्तिप्रसङ्ग° D. १० °भावेन भासमान इ° K. ११ प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयत्वे कथमस्यावभास इ° D. १२ दैर्घ्येणाव्यभिचारेणेत्यर्थ D.

विभावादिजीवितावधिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणश्चर्व्यमाणैक-[1] प्राणः[2] समुल्लसन्[3] ब्रह्मास्वादसब्रह्मचारी लोकोत्तरचमत्कारकारी शृङ्गारादिको रसोऽभिधीयते ॥

रेणेत्यर्थः । समुल्लसन्निति व्यवहितेनान्वयः । अलौकिकेन व्यञ्जनाव्यापारेण प्रतीयमान इत्यर्थः । भट्टलोल्लटादिमतं निरस्यति । अनुकार्यानुकर्तृगत-त्वपरिहारेणेति । अनुकार्यस्य रामादेरतीतत्वात् । अनुकर्तुर्नटस्याभिनये[4]समाज्ञ-नधनाद्यर्जनाद्यभिनिविष्टमनस्कतया रसास्वादासंभवात् । संभवे वा तस्यापि सामाजि-कत्वमेवेति[5] भावः । तर्हि किमाश्रयोऽसावत आह । सामाजिकानामिति । किं तेषूत्पद्यते । नेत्याह । वासनात्मतयेति । तेषां स्वयं रत्याद्यनुभवेन[6] या वासना संस्कारस्तदात्मकतया[7] स्थित इत्यर्थः । स्थायी रत्यादिको भाव एव शृङ्गारादिको रसोऽभिधीयत इत्यन्वयः । स्थाय्येव विभावादिभिः स्वादुतामानीतो रस इत्युच्यत इत्यर्थः । तर्हि विभावादीनां रसव्यतिरिक्तत्वे पृथगवभासः[8] किमिति नास्तीत्यत आह । पानकरसन्यायेनेति । यथा पानकरसास्वादेन नानार-सोऽपि न पृथग् विभाव्यते किं तु सर्वोऽपि पानकरस इत्येव गृह्यते तद्-वत्रापि सर्वोऽपि रस इत्येवाभिमन्यत इत्यर्थः । तस्यालौकिकत्वमाह । चर्व्य-माणैकप्राण इति । अनुभवैकजीवित इत्यर्थः । ननु सर्वं सुखमीदृगेव[9] ज्ञातैक-रसत्वात्[10] एतावता कथमलौकिकत्वमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मास्वादसब्रह्मचा-रीति । ब्रह्मास्वादकल्प इत्यर्थः । यथा योगिनां नित्यसिद्धोऽपि[11] ब्रह्मानन्दो धारावाहिनि ध्यानसन्ताने स्वयं[12] प्रकाशते न प्रागूर्ध्वं च तथा रसोऽपि नित्यसि-द्धात्मानन्दसदोहात्मा[13] काव्यार्थानुसंधानचतुरचेतसां व्यञ्जनाव्यापारसहकृतान्तःकरण-वृत्तिनिरस्तावरणतया विगलितवेद्यान्तरः[14] स्वयमेव भासते । न चैवं लौकिकं सुख-मिति कथं नालौकिकभावः[15] । किं च ब्रह्मानन्द एवायमन्यत्र योगगम्यः । अत्र तु[16] विभावाद्यनुसंधानगम्य इतीयान् भेदः । किं च लोकोत्तरचमत्कारकारितया सकल-सहृदयहृदयसंवेदनसाक्षिकेयं रसप्रतीतिः न केनापि दुरपह्नवेत्यभिप्रायेणाह । लोकोत्तरचमत्कारकारीति ॥

---

१ D omits विभावादिजीवितावधि २ °प्रमाण C., M. ३ समुल्लसद्° T. ४ °भिनय° D. ५ K. drops भाव ६ रसाद्यनु° K. ७ °दात्मतया K. ८ भागव-भास K. ९ °मेताहृगेव K. १० °रसत्वात् तावता K. ११ नित्यसन्धो ब्रह्मा° D. १२ °सन्ताने सति स्वय D. १३ °सदोहकाव्या° D. १४ गलितवेद्या° K. १५ कथं नालौकिकमिति भाव K. १६ K. omits तु

अयं च स्वप्नेऽपि परिहरति वाच्यताम् । तथा हि । वाच्यो भवन्नयं स्वशब्देनोच्यतां शृङ्गारादिशब्देन वा । इदमुभयमपि न संभवास्पदम् । रसादिशब्दाप्रयोगेऽपि विभावादिप्रतिपादनद्वारैव तस्य प्रतीतिपथपथिकत्वात् । रसादिशब्दप्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे तस्य प्रतीतिपथानधिरोहाच्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानद्वारैव प्रतीतिपद्धतिमभ्यास्त इति प्रतीयमानतामेवार्हति ॥

उत यदि तात्पर्यगोचरतामवतरति रस इति भवन्मनसि निविशते तदपि न विचारचारु । रसस्याभिधेयत्वानधिकरणत्वादभिहिते च तात्पर्यस्य प्रगल्भनात् । विधेयानुवाद्यसमभिव्याहारेण विधेयार्थमनुवाद्यमुपादीयते । अप्राप्तं तु विधेयम् । यथा लोहि-

---

अत्र यदुक्तमभिधातात्पर्यादिविषयत्वं रसस्य नास्तीति तदेकैकमेवोपपादयन्ननभिधेयत्वं तावदुपपादयति । अयं चेति । स्ववाचकः शब्दः स्वशब्दो रसशब्दः शृङ्गारादिशब्दस्तद्विशेषवाचकस्तेन सामान्यशब्देन विशेषशब्देन वेत्यर्थः । काव्यार्थानुसंधानवतां तावदन्तरेणापि रसप्रतीतिस्तद्विरहिणां तु सहस्रशस्तच्छब्दाभ्यासेऽपि रसाप्रतीतेर्न तज्जन्येयं प्रतीतिरिति परिहरति । इदमुभयमपीति । यद्यपि घटादिशब्दैस्तदर्थवद्रसशृङ्गारादिशब्दैरपि संगतिग्रहणशालिनां परोक्षा रसप्रतीतिरस्त्येव किं तु काव्यार्थानुसंधानसमनन्तरभाविनी ब्रह्मानन्दसहोदरी येयमानन्दप्रकाशरूपा प्रतीतिस्तस्या एवायमभिधातात्पर्यादिविषयतानिषेध इत्यविरोधः ॥

तात्पर्यव्यापारविषयत्वं निरस्यति । उत यदीति । कुत इत्यत आह । रसस्येति । अनुपदमेवानभिधेयत्वस्योक्तत्वादिति भावः । ततः किमित्याशङ्क्य तात्पर्यविषयं सोदाहरणमाह । विधेयेत्यादि । विधेयार्थमिति । भूतं भव्या-

---

१ °प्रतीतिचोदनद्वारैरेव T. २ प्रतीतिपथिकत्वात् T., प्रतीतिपदपथिकत्वात् G. ३ प्रयोगपथा° D.; प्रतीतिपदानारोहा° G, O, M. ४ °भिधाद्वारेणैव O., M, °भिधानुसारेणैव T.; °भिधानद्वारेणैव G. ५ प्रतीतिपदम° O, M. ६ तावन्मनासि D. ७ °चेत्यर्थ T. ८ भावान्तरेणापि for तावदन्तरेणापि D. ९ °नन्दस्वादसोदरी K.

तोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यत्र ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरतः[1] प्राप्ते लोहितोष्णीषत्वमप्राप्तं[2] विधेयम् । एवमन्यत्रापि यावदप्राप्तमभिहितं च तावति शब्दस्यार्थे तात्पर्यं नाम[3] व्यापारः प्रगल्भते । न पुनः प्रतीतिमात्रे[4] । यदि प्रतीतिमात्रेऽपि[5][6] तात्पर्यं प्रभविष्णुतामासादयति तदा पूर्वो धावतीत्यादावपराद्यर्थेऽपि तात्पर्यं पर्यवस्येत् । अपरोऽपि[7] धावतु वा न वा न तत्र तात्पर्यम् ॥

अथ यदि लक्षणीयो रसस्तदपि न क्षोदक्षमम् । मुख्यार्थबाधादिरहितैरेव विभावादिभिरस्याभिव्यज्यमानत्वात्[8] ॥

प्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यो[9] रस इति चेत्तर्हि प्रत्यक्षेण गृह्यमाणो रसः किं निर्विकल्पेन गृह्यते सविकल्पेन वा । न तावन्निर्विकल्पकज्ञानगोचरः । विभावाद्यनुसंधानेनैवास्य सत्तासाधन[10]समर्थत्वात् ।

योपदिश्यते इति न्यायादिति भावः । उक्तमन्यत्राप्यतिदिशति । एवमन्यत्रापीति । यथा दध्ना जुहोतीत्यत्र दध्नः करणत्वमात्रं रक्तं पटं वयेत्यत्र द्रव्यगुणक्रियाणामेकं द्वयं त्रयं वा यावदप्राप्तमदग्धदहनन्यायेन तावन्मात्रविधौ तात्पर्यमित्यर्थः । रसस्तु व्यञ्जितो न त्वभिहित इति न तात्पर्यगोचर इत्याशयेनाह । न पुनः प्रतीतिमात्र[11] इति । विपक्षे बाधकमाह । यदि[12] प्रतीतिमात्रेऽपीति । इष्टापत्तिं परिहरति । अपरोऽपीति ॥

लक्ष्यत्वं निराचष्टे । अथेत्यादि ॥

तर्ह्यपरोक्षावभासित्वात् प्रत्यक्षो रस इति शङ्कते । प्रत्यक्षेति । तदपि विकल्प्य दूषयति । तर्हीति । विभावाद्यनुसंधानेनैवेति । विशिष्टार्थानुसंधानलब्ध-

---

१ °माणान्तरप्राप्ते G, C., M. २ °षत्वमात्रमनाप्ता° C., M. ३ तात्पर्यंनामा C., G. ४ प्रतीतमात्रे T.; प्रतीतिमात्रेण D. ५ प्रतीत° T. ६ T. drops अपि. ७ अपरो हि D., T., C., M. ८ विभावादिभिर्व्यज्य° T. ९ T. drops प्रमाण. १० °सादन° C., M. ११ न पूनरिति D. १२ यदि प्रतीति° K.

अशे[1]षविशेषणरहितवस्तुमात्रपरिच्छेदरूपं हि निर्विकल्पकम् । तर्हि सविकल्पकज्ञानविषय इति चेन्न । निर्विकल्पके[2]स्यानन्तरमुपजायमानत्वात् सविकल्पकस्य । यदि च कारणाभावेऽपि कार्यस्य जन्म तदा कारणानुसंधानप्रयासः क्वचिदपि नानुभूये[3]त ॥

ननु सीतादिसंयोगवियोगजनितसुखदुःखवशंवदरामादिभाव[4]नटनपटु[5]नटप्रकटिततद्भावविलोकनाविर्भूतानुभूततत्तत्स्वगतभावानु[6]चिन्तनानुमितया तया[7] रामादि[8]स्थयावस्थयात्मानं सामाजिकः

स्वरूपस्य विशिष्टानन्दात्मनो रसस्य स्वरूपमात्रावगाहि[9]निर्विकल्पकाविषयत्वायोगादित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्कते । तर्हीति[10] । यत्र निर्विकल्पकं नास्ति न तत्र तत्कार्यस्य सविकल्पकस्योत्थानमिति कुतस्तद्विषयत्वप्रत्याशेत्याह । नेत्यादि । कारणं विनापि कार्योत्पादे लोके कुलालादीनां कारणकलापसपादनप्रवृत्तिर्न स्यादिति तर्कमाह । यदि चेति । अपरोक्षावभासित्वं तु रसस्य लोकोत्तरानन्दानुभूतिस्वभावस्य नित्यापरोक्षचिदानन्दब्रह्मस्वरूपाभिन्नस्यालौकिकव्यञ्जनापास्तसमस्तावरणस्य स्वयंप्रकाशतानिबन्धनमित्यनुसंधेयम् ॥

अनुमेयत्वपक्षमाशङ्कते । ननु सीतादीत्यादि । सुखदुःखवशंवदस्तत्परवश इत्यर्थः । "प्रियवशे वदः खच्" इति खच्[11]ि मुमागमः । आविर्भूत यदनुभूतं तत्तत्स्वगतभावानुचिन्तनं पूर्वं स्वयमनुभूतनानाभावस्मरणं तदनुमितया तद्दृष्टान्तेनानुमितयेत्यर्थः । सुखाकरोति दुःखाकरोति च सुखं दुःखं चानुभावयतीत्यर्थः । "सुखप्रियादानुलोम्ये दुःखात् प्रातिलोम्ये" इति च डाच्प्रत्ययः । रामः पराकाष्ठागतसुखदुःखपरवशो भवितुमर्हति तादृग्विभावादिकारणयोगित्वात् य एव स एवं

---

१ अविशेषविशेषरहित° C., M. २ निर्विकल्पानन्तर° T., निर्विकल्पकज्ञानानन्तर° G., C., M. ३ नानुभूयते D., C., M. ४ °भावेन नट° D. ५ C. and M. drop नटनपटु. ६ °भावानुमितया G. ७ तया तया M ८ रामादिस्थयात्मान G., C., M. ९ °मात्रग्राहिनिर्विकल्पक° K. १० तर्ह्यसाविति K. ११ खच्प्रत्यय । मुमागम । K.

सुखाकरोति दुःखाकरोति वेत्यनुमेयोऽस्तु रस इति चेत् तदपि न । लोकप्रसिद्धव्याप्तताप्रयोजकीभूतकारणत्वादिपरिहारेण स्थायिनं प्रति विभावादीनां प्रत्यायकत्वमात्रेण लिङ्गत्वासिद्धेः रसं प्रति विभावादेः कारणत्वादि निवर्त्तमानं स्वव्याप्तां लिङ्गतामादायैव निवर्त्तते । लोके तु कारणकार्यसहकारिण्येवाभिधीयन्ते न विभावानुभावव्यभिचारिणः ॥

यथाहमिति रामस्य रसवत्तामनुमाय तेनानुमीयमानेनापि लोकोत्तरस्वादुस्वभावतया स्वाद्यमानेन सामाजिकः स्वयं सुखायते इत्यनुमेयवादी मन्यते । अयेम पक्षं पराचष्टे । तदपि नेति । कुत इत्याशङ्क्य किं विभावादीनां कार्यकारणादिरूपेण लिङ्गत्वमुत विभावादिरूपेणेति द्वेधा विकल्प्याद्यं दूषयति । लोकप्रसिद्धेति । प्रत्यायकत्वमात्रेण व्यञ्जकत्वमात्रेणेत्यर्थः । मात्रशब्दः कारणत्वव्यावृत्त्यर्थः । तथा हि कार्यं कारणसंयोगिसमवायिविरोधि चेति शास्त्रे कार्यादीनां लिङ्गत्वमुक्तम् । यथा धूमाद्धूमध्वजानुमानं नभस्वद्गमनान्नभोनभस्वत्संगमानुमानमित्यादि । विभावादीनां तु व्यञ्जकत्वाभिमतानां लोकप्रसिद्धकारणत्वादिव्यावृत्त्या तद्व्याप्यलिङ्गत्वादिव्यावृत्तेर्न रसानुमापकत्वमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति । लोके त्विति । लोके विभावादीनामप्रसिद्धत्वान्न तद्रूपेण लिङ्गत्वमसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । एतेन शास्त्रे कार्यादिग्रहणमुपलक्षणम् । अन्वयव्यतिरेकावेव व्याप्तेः प्रयोजकौ तेनाकारणत्वेऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवैषां रसलिङ्गत्वमित्यपि निरस्तम् । लोकतोऽप्रसिद्धानामन्वयव्यतिरेकयोरपि दुर्ग्रहत्वादिति । किं चातिसुन्दरस्यापि वस्तुनोऽन्यगतस्यानुमीयमानस्यात्यन्तपरोक्षत्वादास्वादनापरोक्षावभासित्वलोकोत्तरचमत्कारकारित्वादिकल्पनापि साहसमेवेति प्रामाणिकानां परिहरणीय एवायमनुमेयपक्ष इति तात्पर्यम् ॥

---

१ °स्ति रस° G. २ व्याप्ततया प्रयो° T. ३ °कारणतादि° G., C. ४ रस प्रति हि विभा° T. ५ स्वव्याप्या D.; स्वव्याप्तलि° C; स्वव्याप्यात्मलि° M. ६ विभावादीना रूपे° D. ७ °कारणत्वव्यावृ° D. ८ लिङ्गत्वव्यावृ° D. ९ °मप्रसिद्धि° D. १० व्याप्तिप्रयोजकौ D. ११ °चमत्कारकारित्वकल्पना° K. १२ K. drops अनुमेयपक्ष.

स्मरणगोचरत्वमपि रसस्य कथमस्तु । वस्तुविषयस्तावदात्मन्यनुभवपूर्वमिन्द्रियसंनिकर्षा[1]दिना जन्यते । जनितेन[2] संस्कार आधीयते । आहितेन च[3] तेन कालान्तरे स्मृतिरुत्पद्यते । [4]संस्काराधानद्वारा स्मृतिं प्रत्यनुभवस्य कारणत्वम् । अनुभवस्तु वस्तुतो[5] रसे ना[6]स्ति विभावादिगतस्य [7]रसगतत्वेनोपचर्यमाणत्वात् । किं च रसस्यानुभूयमानत्वाभ्युपगमे व्यङ्ग्यत्वविरोधः । तस्मादनुभवाभावे स्मृतेरप्यभाव इति स्मृतिविषयो न रसः किं तु व्यङ्ग्य एव ॥

यत् पुनरिहाकार्यत्वमुक्तं रसस्य तन्नटगतविभावाद्यनुत्पाद्यत्व-

---

स्मृतिपक्ष प्रतिक्षिपति । स्मरणेति । कथमस्तु न कथंचिदप्यस्तित्यर्थः । कुत इत्याशङ्क्यानुभवाभावादिति प्रक्रियापूर्वकमाह । वस्त्वित्यादि । इन्द्रियसंनिकर्षादीत्यादिविशेषणेन शब्दलिङ्गादिसंग्रहः । अस्त्वनुभवसंभवात् स्मृतिः रसोऽप्यनुभूयत इति स्मृतिगोचरीभविष्यतीत्याशङ्क्याह । अनुभवस्त्विति । तथा व्यपदेशस्त्वौपचारिक इत्याह । विभावादिगतस्येति । मुख्यत्वेऽनिष्टमाह । किं चेति । समीचीनोऽसमीचीनो वेन्द्रियलिङ्गादिसमुत्थः प्रत्ययोऽनुभवः । तत्संस्कारमात्रसमुत्थस्तु स्मृतिः । तदुभयविलक्षणं तु व्यञ्जनमिति भावः ॥

यत् प्राक् प्रतिज्ञातं नाङ्कान्तः कार्यतयेति तद्विवृणोति । यत् पुनरिति । विभावैरुत्पादितोऽनुभावैर्ज्ञापितः संचारिभिरुपचितो रामादिगतः स्थायी तादृूप्यभावनया नटे प्रतीयत इति केचित् । तन्निषेधाभिप्राय तदित्यर्थः । नटगतविभावादीति । कारणविशेषाभिधानं तु परेषां प्रक्रियाभिधानमात्रपरं न त्वन्योत्पाद्यत्वाभ्यनुज्ञानपरमुत्पत्तेरेवानङ्गीकारात् । तदङ्गीकारे घटादिवन्निमित्तनिवृत्तावपि रसानुवृत्तिप्रसङ्गः कार्यद्रव्ये तथा नियमादित्युक्तम् । रस उत्पद्यत इति प्रायिकव्यपदेशस्त्वास्वादनाधर्मस्यास्वाद्येऽप्युपचारात् । अत एव चर्वणानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरुप-

---

१ °संनिकर्षेण G. २ जनितेन तेन T., G., O., M. ३ T. drops च. ४ इति संस्का° T., G., M. ५ वस्तुनि रसे G. ६ नास्ते D. ७ °गतस्य तस्य रस° T., G., M.; गतस्य तस्य तस्य रस° O. ८ °पदेन K. ९ मुख्येत निष्कर्षमाह K. १० प्रक्रियामात्रपर K.

मभिसंधाय । यदपि रसस्याज्ञाप्यत्वभिधानं तदपि रामस्य रतेरतीतत्वात् संनिहितदेशवर्त्तमानकालेन्द्रियसंनिकर्षाद्यज्ञाप्यत्वाभिप्रायेण ॥

अतः कारकत्वज्ञापकत्वव्यावृत्तौ विभावादिश्चर्वणोपयोगित्वमात्रेण हेतुरलौकिको भवन्नलौकिकत्वमेव रसस्याभिव्यनक्ति । यदुक्तम् ।

र्यत इति काव्यप्रकाशकारः । ननु रसस्य विभावादिव्यङ्ग्यत्वं नाम तज्ज्ञाप्यत्वमेवेति कथमज्ञाप्यत्वं प्रतिज्ञातं प्रागित्याशङ्क्य तदपि विवृणोति । यदपीति । तदप्यलौकिकत्वाद्रसस्य लौकिकप्रत्यक्षादिज्ञाप्यत्वप्रतिषेधाभिप्रायं न तु ज्ञाप्यत्वमात्रनिषेधपरं तेनालौकिकव्यञ्जनगम्यत्वाविरोधः । आदिशब्दाच्छब्दलिङ्गादिसंग्रहः । रामस्य रतेरतीतत्वादिति । अनैन्द्रियकत्वमात्रे दृष्टान्तार्थमुक्तम् । अतीतरतिवद्वर्त्तमानापि नेन्द्रियादिज्ञाप्येति व्याख्येयम् । अन्यथा यथाश्रुतार्थस्वीकारे वर्त्तमानस्येन्द्रियादिज्ञाप्यत्वाभ्यनुज्ञाने पूर्वोक्तरसकलसंदर्भविरोधोऽतीतरतेः शब्दलिङ्गज्ञाप्यत्वबाधश्च । तस्माद्रसस्याज्ञाप्यत्वाभिधानं लौकिकप्रमाणमात्राभिप्रायमित्येव व्याख्यानमुचितम् । एवं विभावादे रसस्य चालौकिक एवायं हेतुहेतुमद्भावः सिद्ध इति ॥

फलितमाह अत इति । उक्तरीत्या रसस्याकार्यत्वादज्ञाप्यत्वाच्चेत्यर्थः । उत्पत्तिज्ञप्त्योरहेतोर्विभावादेः कुत्र हेतुत्वं तत्राह । चर्वणेति । मात्रशब्दः कारकत्वज्ञापकत्वव्यावृत्त्यर्थः । विभावादिगतव्यञ्जनव्यापाराख्यालौकिकमहासहायलब्धबलान्तःकरणवृत्तिविशेषनिरस्तसमस्तावरणस्यात्मानन्दसागरस्यैव रसव्यपदेश्यस्य [10]लोकोत्तरचमत्कारकारिणः सकललौकिकप्रमाणनिरपेक्षैः स्वयंप्रकाशात्मा विगलितवेद्यान्तरस्फुरणविशेषश्चर्वणं स्वादनमिति चाख्यायते । उक्तरीत्या

---

१ D. drops तदपि. २ सनिहिते D. ३ °वर्त्तमानेन्द्रिय° G. ४ °व्यावृत्तो रस प्रति विभावा° G, O., M. ५ °भिप्रायक K ६ °गम्येति D. ७ °न्द्रियज्ञाप्य° D. ८ पूर्वोक्तसकल° K. ९ °व्यपदेशस्य D. १० लोकान्तर° D. ११ °निरपेक्षस्वय° K.

'यो लौकिकोऽप्यतिजनः कारकसिद्धोऽप्यकार्यभूतश्च।
सविकल्पोऽप्यविकल्पः स रसः केनोपमीयेत॥'

ननु

'तत् प्रेक्ष्यं पश्यतां श्राव्यं सम्यग् भावयतां हृदि।
अलौकिक[1]सुखास्वादो रस इत्यभिधीयते॥'

[2]ततश्च करुणादीनां दुःखरूपत्वात् कथंकारमुपपद्यते रसत्वमिति चेन्न। विगलितवेद्यान्तरत्वमानन्दस्य रूपम्। तद्यदि विभावानुभावव्यभिचारियथोचि[3]तोपनिबन्धमहिम्ना का[4]व्यश्रवणसमसमयमेव समुल्लसति तर्हि करुणादावपि कुतस्त्यं[5] दुःखसंवेदनम्॥

तन्मात्रोपयोगाद्धेतुत्वम्। एतदेवैषां व्यञ्जकत्वं व्यङ्ग्यत्वं च रसस्येति सर्वमलौकिकमेवेत्यर्थः। अलौकिकत्वे संमतिमाह। य इत्यादि। लोकविदितत्वाल्लौकिकः। "तत्र विदित॰" इत्यस्मिन्नर्थे लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ्। लोकोत्तरसहृदयैकसंवेद्यत्वादलौकिकमेत्याह। अतिजन इति। विभावादिशब्दव्यपदेश्यकारणसाध्यत्वात् कारकसिद्धस्तैरपि व्यज्यते न तूत्पाद्यत इत्यकार्यभूतश्च। विभावादिविशेषणविशिष्टरूपत्वात् सविकल्पः। तथापि स्वसंवेदनत्वादविकल्पो विकल्पाविषयश्चेत्यप्रतिमोऽयमित्यर्थः। करुणादीनां दुःखात्मकानामान[6]न्दैकरसत्वं कथमिति शङ्कते। नन्विति। कथंकारं कथमित्यर्थः। "अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाप्रयोगश्चेत्" इत्यनर्थकात्वेन करोतेः कथंपूर्वाण्णमुल्प्रत्ययः। परिहरति। नेति। कुत इत्यत आह। विगलितेति। काव्यनिबद्धविभावादिव्यञ्जकमहिम्ना लोकोत्तरेण भावकव्यापारेण सर्वोऽपि स्थायी तदानीमानन्दात्मकतयैव समुल्लसति। अन्यथा कथं सामाजिकानां करुणाद्यभिनयेऽपि महान्तमानन्दमन्वभूवमिति पश्चादानन्दात्मकताप्रतिसंधानं भूयोऽपि तत्र प्रवृत्तिश्चेति भावः॥

---

१ अलौकिक T., C. २ तत G. ३ °यथोदितो° G. ४ काव्ये श्रवण° T., C., M.
५ कुतो दुःख° G. ६ °मानन्दात्मकरसात्मकत्व K.

स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः ।
विकासविस्तरक्षोभविक्षेपैः स चतुर्विधः ॥
विकासः कुसुमस्येव पादपस्येव विस्तरः ।
क्षोभोऽब्धेरिव विक्षेपो मारुतस्येव चेतसः ॥

तत्र विकासोपाधिकः शृङ्गारः । विस्तरोपाधिको वीरः । क्षोभोपाधिको रौद्रः । विक्षेपोपाधिको बीभत्सः । उपाधिर्भूमिकाश्रय इति यावत् । हास्याद्भुतकरुणभयानकेष्वपि विकासादिरेवोपाधिरित्येभिः सह मित्रता शृङ्गारादीनां न तु कार्यकारणभावः । तेषां प्रत्येकं विभावादिकारणभेदस्य दृष्टत्वात् । ननु तदाष्टावेव रसा भवितुमर्हन्ति न तु नवमः । ततः कोऽयमभिनवो नाम शान्त इति चेन्न । मुनिनास्य विभावाद्यप्रतिपादनाल्लक्षणाकर-

तदेवं रसस्वरूप निरूप्य तत्स्वरूपं निष्कृष्य दर्शयति । स्वाद इति । स्वाद्यत इति स्वादो रसः यतो रसशब्दं निब्रुवते । रसतेः स्वादनार्थस्वाद्रस्यन्त एते रसा इति । काव्यार्थः काव्यस्य वाच्यार्थो विभावादिः तस्य संभेदाद्व्यञ्जकत्वेन संबन्धादात्मैवानन्दः तस्य समुद्भवः समुद्भूतिराविर्भावः काव्यार्थानुसंधानसभव आत्मानन्दरसो यः स स्वादापरनामा रस इत्यर्थः । तस्य शृङ्गारादिभेदाश्रयणेन विकासाद्युपाधिकं चातुर्विध्यमाह । विकासेत्यादि । इह शब्दविषये विस्तारशब्दश्चिन्त्यः । शृङ्गारादिचतुष्टयोक्तं चातुर्विध्य हास्यादिचतुष्टयेऽतिदर्शयन्नेषां द्वयानामपि यथासंख्यं द्वयोर्द्वयोरेकोपाधिनिबन्धनां मिथो मित्रतेत्याह । हास्येत्यादि । कार्यकारणनिबन्धनैषां मैत्रीति केचित् । तान् निरस्यति । न त्विति । कार्यकारणभावस्यैवाभावात् क्वचिद्भावेऽप्यननुगमान्न तन्निबन्धनेत्यर्थः । नन्वेवं द्वन्द्वकरणादष्टौ रसा इति शान्तो नवमो न स्यादिति शङ्कते । ननु तदेति । शान्तो नामेत्यन्वयः । अत्रैकदेशी परिहरति । नेति । नास्ति शान्त इत्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह । मुनिनेति । रागद्वेषानुच्छेदे शान्तस्थायिनो निर्वेदस्याभावात् कुतः शान्त

१ विस्तारो° D. and Com. २ °भयानककरुणेष्व° D. ३ नव नवमस्तु रस कोऽय° T. ४ °नन्दप्रकाशो K. ५ दर्शयन् तेषां° K. ६ °निबन्धनात् K. ७ °तेत्याशङ्क्याह K. ८ तयोति K.

णाच्च । अनादिकालप्रवाहायातस्य रागद्वेषादेरत्यन्तमुच्छेत्तुमशक्यत्वाच्च । अपरे पुनरेवमिह विवदन्ते । यथा तथास्तु नाम शान्तो रसः । सर्वथा नाटकादावभिनयात्मनि स्थायित्वमस्य निषिध्यतेऽस्माभिस्तस्य सकलव्यापारोपरमरूपस्याभिनयायोगात् । एतच्च विचारविकलम् । अमङ्गलरूपस्यापि निर्वेदस्य शान्तरसस्थायित्वप्रकाशनायैव मुनिना व्यभिचारिषु प्रथमं निर्दिष्टत्वात् ।

" रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥
निर्वेदग्लानिशङ्काख्यास्तथासूयामदश्रमाः ।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥
व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा ।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥
सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता ।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥
त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः ॥ "

इति स्थायिव्यभिचारिमध्येऽस्य पठनादुभयरूपत्वमस्याभि-

इत्यर्थः । सत्त्वेऽपि शान्तस्य तत्स्थायिनो निर्वेदस्य नाट्यानुपयोगित्वादिह स्थायित्वेनास्य निबन्धो निषिध्यत इत्येकदेश्यन्तरमतमाह । अपरे पुनरिति । अस्येति । निर्वेदस्येत्यर्थः । उभयमप्येतत्तु मुनिनाप्यस्य स्थायित्वसूचनादिति परिहरति । एतच्चेति । कण्ठतोऽनुक्तिस्तु सूत्रकाराणां भूषणमेव । यथा कणादस्य चशब्देन गुरुत्वादिगुणसप्तक समुच्चिकायेतिभावः । प्रथमनिर्देशमभिव्यङ्क्तुं सूत्रं पठति । रतिरित्यादि । सूत्रतात्पर्यं व्यनक्ति । स्थायीति । अयं भावः । सञ्चारिमाय-

---

१ प्रथमनि° G., O., M. २ मोहो धृति स्मृति T. ३ परिपठना° D. ४ °स्यानुमत° T., G, O. ५ °एतच्चेत्यादि K. ६ समुच्चकारे° K. ७ विविनक्ति K.

मतमिति मुनेराशयस्य लक्ष्यमाणत्वाच्च। तस्मादस्ति शान्तो रसः। अतश्च नवैव रसा इति नः संमतम् ॥

राजा तु शृङ्गारमेकमेव शृङ्गारप्रकाशे रसमुररीचकार। यथा

" वीराद्भुतादिषु च येह रसप्रसिद्धिः
सिद्धा कुतोऽपि वटयक्षवदाविभाति।
लोके गतानुगतिकत्ववशादुपेता-
मेतां निवर्त्तयितुमेष परिश्रमो नः ॥
शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यरौद्र-
बीभत्सवत्सलभयानकशान्तनाम्नः।
आम्नासिषुर्दश रसान् सुधियो वयं तु
शृङ्गारमेव रसनाद्रसमामनामः ॥ "

रसानां लक्षणानि क्रमेण यथा।

स्त्रीपुंसमाल्यादिविभावा स्तम्भस्वेदाद्यनुभावा जुगुप्सालस्यौ-ग्र्यवर्ज्य[2]व्यभिचारिका रतिः संभोगविप्रलम्भात्मा शृङ्गारः।

विकृतवेषादिविभावो नयनविकासाश्रुपाताद्यनुभावो लज्जादि-सहकारी हासो हास्यः।

पितृविपत्तिप्रभृतिविभावो दैवोपालम्भाश्रुप्रभृत्यनुभावो दैन्या-दिसहकारी शोकः करुणः।

पाठमात्रेण सञ्चारित्वासिद्धावपि अमङ्गलतया प्राथम्यानर्हस्यापि निर्वेदस्य प्राथम्य-करण स्थायिसांनिध्यात् स्थायित्वसिद्ध्यर्थमेवेति कण्ठोक्तिं विनापि स्थायित्व-सिद्धिरित्यर्थः। उपसंहरति। तस्मादिति ॥

भोजराजमतमाह। राजा त्विति। तदपि भरतादिशास्त्रविरोधादतिदुर्बलतयै-वोपेक्षैव प्रतिक्षेप इति मत्वा रसानां विशेषलक्षणान्याह। रसानामित्यादि।

---

१ विवर्त्तयितु॰ G., D. २ ॰ग्र्यमरणव्यातिरिक्तव्यभि॰ G., C., M. ३ ॰व्यभिचारी T. ॰वोपलम्भा॰ D. ५ भरतशास्त्र॰ K.

असुहृद्दर्शनादिविभावः स्वेदनिर्भर्त्सनाद्यनुभावोऽमर्षादिव्यभिचारी क्रोधो रौद्रः।

प्रतिमल्लविलोकनादिविभावो रोमाञ्चकृपाणकम्पनाद्यनुभावो हर्षादिभिर्व्यभिचारिभिरुपचित उत्साहो वीरः।

प्रतिभटदर्शनादिविभावं कम्पकातराक्षिविलोकनाद्यनुभावं दैन्यादिव्यभिचारि भयं भयानकः।

पूतिपरासुदर्शनादिविभावा नासापिधानवैवर्ण्याद्यनुभावा मोहादिव्यभिचारिणी जुगुप्सा बीभत्सः।

विचित्रवस्तुदर्शनादिविभावः स्तम्भस्फारनेत्रविलोकनाद्यनुभावो वितर्कादिव्यभिचारी विस्मयोऽद्भुतः।

भवभङ्गुरताविभावनादिविभावः पुलकनयननिस्तरङ्गताद्यनुभावो धृत्यादिव्यभिचारी निर्वेदः शान्तः।

अत्र कामस्य सकलजीवलोकानन्दकन्दलनक्षमतया सर्वान् प्रति हृद्यतेति तन्मूलः पूर्वं निर्दिष्टः शृङ्गारः। तदनुगामितया हास्यः। ततो निरपेक्षभावत्वात् तद्विपरीतःकरुणः। ततस्तन्निमित्तमर्थप्रधानो रौद्रः। अथ कामार्थयोर्धर्ममूलत्वाद्धर्मप्रधानो वीरः। तस्य भीताभयप्रदानसारत्वाद्वीरानन्तरं भयानकः। तद्विभावसाधारण्यसंभवाच्च तद्धेतुस्ततो बीभत्स इति। यद्वीरेणाक्षिप्तं वीरस्य पर्यन्तेऽद्भुतः फलमिति तदुपादानम्। ततस्त्रिवर्गात्मकप्रवृत्तिधर्मविपरीतनिवृत्तिधर्मात्मकोऽपवर्गफलः शान्तः॥

निगदव्याख्यानमेतत्। अथ रसानां क्रमनियामिकाः सगतीराह। अत्र कामस्येत्यादि। इदमपि निगदव्याख्यानमेव॥

---

१ हर्षादिव्यभि° २ प्रतिभय° D. ३ °क्ष्यवलो° G. ४ चित्रवस्तु° T. ५ °द्रुतरस O. ६ °निस्तरलता° T. ७ हृद्यत्वमिति O., G., M. ८ पूर्वं° G., D. ९ निर्दिष्ट° D. १० निरपेक्षभावात् G., निरपेक्षकारित्वात् T. ११ फलमिति ततस्तदुपा° T.

चाटुषु प्रभुविषयस्य रत्याख्यस्य कविभावस्य प्राधान्यं भविष्यतीति रसादिध्वनेः प्राधान्यप्रकाशनाय परकीयाण्येवास्माभिः[1] पद्यान्यत्र क्रमेणोदाह्रियन्ते। तत्र रसो[2] यथा।

'ममासनार्धे भव[3] मण्डनं ततः
प्रिये मदुत्सङ्गविभूषणं भव।
भ्रमाद्भ्रमादालपमङ्ग मृष्यतां
विना ममोरः कतरत्तवासनम् ॥'

वीर नरसिंह नृपते तव विरहे भाति पाण्डुता वपुषि भृशम्।
तस्या हृदयगतस्य त्वन्मुखचन्द्रस्य चन्द्रिकाभरमधुरा[5] ॥

अत्र सखी वक्त्री।

'उत्कासे कण्ठदाहः प्रचुरघृतपयःपानमामज्वरार्त्तौ[6]
रक्ता कृष्टिः कृशानामुदरभयहरा[7] कर्कटी सक्तुमिश्रा।
पथ्या पथ्यातिसारे दृशि सरुजि पुनः क्षारचूर्णप्रयोग-
स्तत्तत्पथ्योपचारैस्तरुणयति यमाडम्बरं जन्तुकेतुः।'

अथ रसादिध्वनेरन्यदीयश्लोकानुदाहरिष्यन् 'करोमि नरसिंहस्य चाटुश्लोकानुदाहरन्' इति स्वकृतप्रतिज्ञाभङ्गदोषं परिहरति। चाटुष्विति। रसभावादिर्भेदोऽसंलक्ष्यक्रमध्वनिरष्टविध इत्युक्त तत्राद्यस्य रसध्वनेः शृङ्गारादिभेदेन नवविधस्यापि क्रमेणोदाहरणानि वक्तुमाह। तत्र रसो यथेति। ममेत्यादि[8]। संभोगशृङ्गारोदाहरणं परकीयम्। वीरनृसिंहेति विप्रलम्भशृङ्गारोदाहरण स्वकीयम्। तत्र पूर्वोक्तप्रभुविषयरत्याख्यभावध्वनिशङ्कां परिहरति। अत्र सखी वक्त्रीति। न तु कविरिति शेषः। तथा चोक्तशङ्कानवकाश इति भावः। अत्र सर्वत्र स्त्रीपुंसेत्यादिलक्षणानि योज्यानि। उत्कास इति। कर्कटी उर्वारुः। 'उर्वारु' कर्कटी स्त्रियौ'

१ परकीयान्येव D. २ तत्र शृङ्गाररसो यथा T., G., M. ३ तव D.; मम G., C, M. ४ ननु T, G. ५ चन्द्रिकेव सुमधुरा T. ६ °ज्वरार्त्तौ T., G. ७ °भयहृत T., G., C, M. ८ इत्यादि K.

हृदये वससीति मत्प्रियं
यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।
उपचारपदं न चेदिदं
त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ॥'

केयं माता पिशाची क इव स जनको भ्रातरः केऽत्र कीटा
वध्योऽयं बन्धुवर्गः कुटिलविटसुहृच्चेष्टिता ज्ञातयोऽपि ।

हस्तौ निष्पीड्य

आगर्भे यावदेषां कुलमिदमखिलं नैव निःशेषयामि
स्फूर्जन्तः क्रोधवह्नेर्दधति न विरतिं तावदङ्गे स्फुलिङ्गाः ॥

'क्षुद्राः संत्रासमेनं विजहित हरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भा
युष्मद्गात्रेषु लज्जां दधाति परममी सायका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥'

'ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः
पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥'

इत्यमरः । पथ्या हरीतकी । 'हरीतकी पथ्या' इति विश्वः । पथ्या हिता । जन्तुकेतुर्नाम कश्चिद्दग्धहस्तो वैद्याभासस्तद्विडम्बनेयम् । ग्रीवाभङ्गेत्यादि । पश्चार्धं पश्चादर्धं चरमकायः । पृषोदरादित्वात्साधुः । स्वमते तिर्यग्गतस्यापि रसस्यानाभासत्वात् सारङ्गगत-

---

१ मे प्रिय D. २ इति G. ३ विपुलसुहृ° D. ४ निष्पिष्य D ५ कुलमतिविमल D. ६ निष्पेषयामि D. ७ °मेत T. ८ °यो भिन्न° T, G, O., M. ९ °यका सपत° T., G., O., M १० त्वमपि T. ११ रुषो T, G., O. १२ बद्धदृष्टि G., O., M. १६ कथन दग्ध° K.

'दसमाणुसमांसभालके
कुंभसहस्सवशाहिं शंचिदे ।
अणिसं च पिव्वामि सोणिदं
बालिशशदं समले भवीयदु ॥'

'पश्य कञ्चन चकोरलोचने
लोचनाविषयमैन्द्रजालिकम्
इक्षुरिष्वसनमङ्कुराः शरा
लक्ष्यमेतदखिलं चराचरम् ॥'

कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन
प्रसीदेत्याक्रोशन्निमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥'

अत्र भावितीव्रनरकयातनानुचिन्तनादिभिर्विभावैर्जनितः कौपीन-

भयोदाहरणमित्यनुसधेयम् । दसमाणुसेत्यादि । समरसीम्नि वसासृङ्मांसमत्तायाः कस्याश्चिद्राक्षस्या अपभ्रंशभाषेयम् ।

दशमानुषमांसभाराः कुम्भसहस्रवसाभिः सञ्चिताः ।
अनिशं च पिबामि शोणितं वर्षशत समरो भवतु ॥

पश्येत्यादि । अत्रात्यन्ताघटमानार्थघटनदर्शनाद्भुतः । कदेत्यादि । इह सामान्यलक्षणप्रस्तावोक्तान्यपि विभावादीनि पुनर्विप्रतिपत्तिनिरासशङ्कार्थमुद्भावयति । अत्र भावितीव्रेति । एतेन नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुत्रार्थफलभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपत्तिर्मुमुक्षुत्वं चेति साधनचतुष्टयसंपत्तिरुद्दीपिकेत्युक्तम् ।

---

१ इदमाणुशमशभाअणे कुमशहश्शवशाभि शचिप
अणिश च पिबामि शोणिद बलिशशद शमळे भविभदु ॥ D.

२ 'क्षुकाण्डधनुरङ्कु' D.

धारणशिरोऽञ्जलिपुटघटनादिभिरनुभावैरभिव्यक्तः क्वदेतिपदसूचितेन चिन्ताख्येन व्यभिचारिभावेन पुष्टः स्वात्मावमानलक्षणो निर्वेदः स्थायी शान्तरसरूपतां विश्रान्तिधाम । विभावास्त्वाक्षेपलभ्याः ॥

शृङ्गारादिरसभेदाः पुनः शास्त्रान्तरसुलभनिरूपणा इति नेह प्रपञ्चिताः ॥

भावो यथा ।

भावो हि नाम देवद्विजगुरुबंधुपुत्रमित्रादिविषया रतिर्विभावाद्यैःपूरितो व्यभिचारी च कान्ताविषयाया रतेः शृङ्गारत्वेनाङ्गीकारात् । तत्र देवविषया यथा ।

'छिन्ते ब्रह्मशिरो यदि प्रथयति प्रेतेषु सख्यं यदि
क्षीवः क्रीडति मातृभिर्यदि रतिं धत्ते स्मशाने यदि ।
सृष्ट्वा संहरति प्रजा यदि तथापार्थाय भक्त्या मन-
स्तं सेवे करवाणि किं त्रिजगती शून्या स चेवेश्वरः ॥'

नन्वेते विभावाः श्लोकेनोक्ता इत्याशङ्क्याह । विभावास्त्विति । कौपीनधारणादिकार्योन्नेया इत्यर्थः । ननु शृङ्गारादीनामवान्तरभेदाः किमिति नोदाहियन्तेऽत आह । शृङ्गारादीति । अस्माकं त्वेतावतैव ध्वनिस्वरूपनिरूपणसिद्धेरलमिति भाव. मित्रादीत्यादि । आदिपदाच्छरण्यनृपादिसंग्रहः । अपु-

---

१ °मानल° T., C. २ °लक्षणनिर्वे° T. ३ °धामा T. ४ °भावास्तत्रा° G. ५ °द्विजसुहृत्पुत्रादि° D. ६ °वानुभावाद्य° G., C, M ७ भिन्न G, छिन्न C., M. ८ °प्यादाय T. ९ किं नु जगती C., M. १० °शून्याथवा सेश्वरा G., C, M. ११ °न्ते तत्राह K १२ पुत्रा° K. १३ अङ्कुरित K.

अत्र भगवद्विषया रतिः प्रतीयते। एवं द्विजातिविषयाप्युदाहार्या। पुत्रविषया तु रतिर्वत्सलो रस इति कैश्चिदुच्यते॥

यद्यपि सकलमेव काव्यं रसेनैव जीवति रसश्चैकघनचमत्कारात्मा तथापि क्वापि व्यभिचारिणः सकाशादधिकश्चमत्कारो भवतीति सोऽपि विभावानुभावप्रकाशितो भाव उच्यते। यथा

'किमसुभिर्गलितैर्जड मन्यसे
मयि निमज्जतु भीमसुतामनः।
मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां
नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः॥'

रित उपचित इत्यर्थः। एवं द्विजातीति। तत्र द्विजविषये 'अथ क्रियाः कामदुघाः क्रतूनाम्' इत्यादि। गुरुविषये रघुवंशे 'ससैन्यश्चान्वगाद्रामम्' इत्यादि रामे राज्ञि भरतवृत्तान्तः। पुत्रविषये 'आलक्ष्यदन्तमुकुलान्' इत्यादि शाकुन्तले। मित्रविषये तु 'अद्वैत सुखदुःखयोरनुगतम्' इत्यादिक चोदाहार्यमित्यर्थः। आदिशब्दान्नृपतिविषया ग्राह्याः। तत्र स्वचाटुश्लोक एवोदाहरणमिति भावः। पुत्रविषयारतिर्वत्सलोनाम दशमो रस इति केचित्। न तत्त्वमतमित्याशयेनाह। कैश्चिदिति। तस्याः पृथग्रसत्वे देवद्विजादिविषयाणामपि पृथग्रसत्वप्रसङ्ग इति भावः। ननु रसस्य लोकोत्तरचमत्कारकारित्वाद् ध्वनित्वमस्तु व्यभिचारिणः कथं तथात्वमिति शङ्कामनूद्य विभावादिमहिम्ना कदाचित् सोऽपि तथेत्याह। यद्यपीति। किं तस्य रसत्वमपि नेत्याह। भाव उच्यत इति। किमित्यादि। गलितैरुत्क्रामितैः। तदर्थिकां मृतमनसां चन्द्रमसि विलय इत्येवमर्थपरामित्यर्थः। इह विरहवेदनया चन्द्रातपमसहमाना दमयन्ती चन्द्रमुपालभते। एषा मृता मयि मग्नमना भविष्यति। 'यत्रास्य पुरुषस्य मृत-

---

१ तु वत्सलो T., G., O. २ °घने चम° D. ३ °प्रकाशतो O. ४ °गलिपैते°. D. ५ अत्र क्रिया K. ६ °दुघा इत्यादि. ७ रामभरत° K. ८ °कारित्वध्वनि° K. ९ तथेवे° K. १० मृतापि मन्मना D.

अत्र शशिनं प्रत्यसूया दमयन्त्याः प्रतीयते ऽतिरेकेणेति विप्रलम्भेऽप्यसूयाख्यव्यभिचारिचमत्क्रियाप्रयुक्त आस्वादातिशयः ॥

रसाभासो यथा ।

'ब्रह्मन्नध्ययनस्य नैष समयस्तूष्णीं बहिः स्थीयतां
स्वल्पं जल्प बृहस्पते जडमते नैषा सभा वज्रिणः ।
वीणां संहर नारद स्तुतिकथालापैरलं तुम्बरो
सीतायल्लकभल्लभग्नहृदयः स्वस्थो न लङ्केश्वरः ॥'

अत्र न कथमपि मिथिलाधिराजतनयायाः प्रेमभाजनं भवति

स्याग्निं वागप्येति वात प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते' इति श्रुतिप्रामाण्यादिति यदि तेऽभिमानस्तदपि 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' इति न्यायेन विद्वत्कामदेवव्याख्यानानलमुखेन्दुपरमेव श्रुतेरिति हताशो भवानित्यर्थः । एतेनेह नलैकपराया मम परत्रापि तत्सायुज्यमेवेति व्यज्यते तेन रतेः स्थायित्वं चेति स्थिते सत्याह । अत्रेति । अपकारिणि चन्द्रे मन्युप्रयुक्ता तत्पाण्डित्यासहनरूपासूयेर्ष्यापराख्यो भावो व्यज्यत इत्यर्थः । 'परोत्कर्षाक्षमेर्ष्या स्याद्दौर्जन्यान्मन्युतोऽपि वा' इति लक्षणम् । अत्र विप्रलम्भप्रतीते रसध्वनौ जृम्भमाणे कुतो भावध्वनिरित्याशङ्क्य तत्संभवेऽप्युद्भटत्वादयमुद्राह्य इत्याह । अतिरेकेणेति । अत्र परकीयापकारादयो विभावा निन्दानादरभ्रूभङ्गादयोऽनुभावा इत्यनुसंधेयम् ॥

ब्रह्मन्निति । सीतायल्लकः सीताविरहः । अत्र रावणस्य सीतायां विप्रलम्भशृङ्गारः प्रतीयते । रसाभासत्वं व्यनक्ति । अत्रेति ।

'एकत्रैवानुरागश्चेत् तिर्यङ्म्लेच्छगतोऽपि वा ।
योषितो बहुसक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मतः ॥'

---

१ °यते व्यतिरेकेण T., G., O., M. २ °प्रलम्भसमवे° T., O, G., M. ३ °ध्यय-नाय T. ४ तुम्बुरो T., G., O, M. ५ °वल्लभ° D. ६ °तनयाया भाजनं D. ७ तद्विद्वत्का° D. ८ नलैकव्रताया D. ९ मे K. १० तस्याभास° K.

रामभद्रेतरस्ततः सर्वथा तस्यामनौचित्येन रतिः प्रावर्त्तत रावणस्य रसाभासः समजनि विप्रलम्भशृङ्गारः। इदमत्र तात्पर्यम्। यत्र परस्परानुकूल्यकल्लोलितः प्रवर्त्तते स्थायी तत्र रसः। यत्र पुनरेकतरानुरागस्तत्र स्थायिनोऽनौचित्येन प्रवृत्तत्वात् तदाभास एव। अपरे तु रसाभासं तिर्यक्षु प्रचक्षते तन्न परीक्षाक्षमम्। तेष्वपि विभावादिसंभवात्। विभावादिज्ञानशून्यास्तिर्यञ्चो न भाजनं भवितुमर्हन्ति रसस्येति चेन्न। मनुष्येष्वपि केषुचित्तथाभूतेषु रसविषयभावाभावप्रसङ्गात्। विभावादिसंभवो हि रसं प्रति प्रयोजको न विभावादिज्ञानम्। ततश्च तिरश्चामप्यस्त्येव रसः।

यथा

'ददौ सरःपङ्कजरेणुगन्धि
गजाय गण्डूषजलं करेणुः।
अर्धोपभुक्तेन बिसेन जायां
संभावयामास रथाङ्गनामा॥'

इत्युक्तत्वात् तिर्यग्गतोऽपि रसाभास इति केचित्। तन्मतमुपन्यस्य निरस्यति। अपरे त्विति। तिरश्चां विभावादिसंभवेऽपि तदनुसंधानवैधुर्यान्न रसाश्रयत्वमिति शङ्कते। विभावादिज्ञानेति। समाधत्ते। नेति। कुत इत्याशङ्क्य किमेषां विभावादित्वेन ज्ञानं प्रयोजकं स्वरूपमात्रज्ञानं वेति विकल्प्याद्यं प्रतिबन्द्या समाधत्ते। मनुष्येष्वपीति। रसविषयभावो रसाश्रयत्वम्। द्वितीयं त्वत्राप्यस्तीत्याशयेनाह। विभावादीति। संभवः स्वरूपज्ञानसंभवः। न विभावादिज्ञानं विभावादय इति विशेषज्ञानमित्यर्थः। अन्यथा ज्ञानमात्रनिषेधेऽत्यन्तानुपलभ्यमानानामपि तद्घटादीनामुद्दीपकत्वप्रसङ्गः। उपसंहरति। ततश्चेति। उदाहरति। ददाविति॥

---

१ प्रवर्त्तते T., M. २ °स्येत्याभास T., G., C., M. ३ °शृङ्गारस्य C., M. ४ °मत्रेदम्पर्यम् T., G., C. ५ प्रवृत्तत्वेनाभास° G.; प्रवृत्तत्वादाभास° T., C., M. ६ तिर्यक्ष्वेव G. ७ °ञ्चोऽपि T. ८ भाजनीभवि° G. ९ °विषयीभावा° T., C., M., G. १० °र्धोपयुक्तेन T., C., M. ११ °दुपा इत्यस्यति D. १२ द्वितीय तत्राप्य° D. १३ तत्त्व चेति K. १४ °वित्यर्थना D.

अत्र गजेनालम्बनविभावेन जनिता वसन्तादिभिरुद्दीपनविभावैरुद्दीपिता सुरभिगण्डूषजलदानानुभावप्रकाशिता हर्षादिभि[1]र्व्यभिचारिभिरुपचिता करेणोः संभोगशृङ्गारि[2]तां प्रतिप[3]न्नैव रतिः । एवं रथाङ्गविषयो[4]ऽपि ॥

भावाभासो यथा ।

‘ अस्मद्विक्रमचेष्टितानि निखिलत्रैलोक्यहेलाजय-
प्रह्वीभूतसुरासुराणि भवतो भूमेः सुता शृण्वती ।
पत्यौ द्वेषकषायितेन मनसा स्निग्धा मयि स्थास्यति
स्त्रीणां प्रेम यदुत्तरोत्तरगुणग्रामस्पृहाचञ्चलम् ॥ ’

अत्र रावणस्यौत्सुक्यमनौचित्येन प्रवृत्तम् ॥

रसस्य मुख्यत्वे सत्यपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्य[5]वत् कदाचिदङ्गित्वमनुभवन्ति भावशान्त्यादयः ॥

तत्र भावशान्तिर्यथा ।

‘ पश्यामः किमियं प्रपद्यत इति स्थै[6]र्यं मयालम्बितं
किं मां नालपतीत्ययं खलु शठः कोपस्तयाप्याश्रितः ।
इत्यन्योन्यवि[7]लोलदृष्टिचतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे
सव्याजं हसितं मया धृतिहरो बा[8]ष्पस्तु मुक्तस्तया ॥ ’

ननु रसाङ्गभूतानां भावशान्त्यादीनां ध्वनित्वेऽङ्गित्वं चेति विरोधमाशङ्क्य दृष्टान्तेन निराचष्टे । रसस्येति । यथा राजानुगतभृत्यस्य राजशेषत्वेऽपि विवाहोपाधिना तत्प्रत्येव तात्कालिकं शेषित्वं न विरुध्यते तथैषामपि कंचित्तात्पर्येण प्र[9]तिपादनेन शेषित्वमविरुद्धं प्रत्युत रसो[10]द्दीपकं तदुपकारकमेवेत्यर्थः ॥

पश्याम इति । अत्र कश्चित् कामी स्वप्रिया[11]समागमरहस्यं वयस्याय कथयति ॥

१ हर्षादिव्य° T. २ °शृङ्गारता T., G. ३ प्रपन्नैव G. ४ °विषयेऽपि T., G., C., M. ५ °भृत्यवदङ्गित्व कदाचिदनु° T. ६ °मो मयि किं G. ७ °विलक्ष° T., G., C., M. ८ मुक्तस्तु बाष्पस्तया G., बाष्पश्च मुक्तस्तया C. ९ प्रतिपादनेऽपि K. १० रसस्योद्दीप° K. ११ K. drops समागम.

अत्रेर्ष्याकृतस्य नायिकायाः कोपस्य शान्तिः[1] । विशिष्टस्यापि कोपस्य कोपत्वानवगमात्[2] ॥

भावोदयो यथा ।

'तदद्य विश्रम्य[3] दयालुरेधि मे
दिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी ।
अदर्शि पादेन विलिख्य पत्रिणा
तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ॥'

अत्र नलं प्रति दमयन्त्या औत्सुक्य[4]रूपस्य भावस्योदयः ॥

विरुद्धयोर्भावयोः परस्परस्पर्धि[5]भावेनोपनिबन्धो भावसंधिः । यथा ।

'अर्धे चेतसि जानकी न विरमत्यर्धे च[6] लङ्केश्वरः
किं चार्धे विरहानलः कवलयत्यर्धे[7] च[8] रोषानलः ।
इत्थं दुर्विधिवैशसव्यतिकराद्दाहे समेऽप्यर्धयो-
रेकं वेद्मि[9] तुषाग्निदग्धमपरं दग्धं करीषाग्निना ॥'

तदद्येति[10] । इन्द्रसंदेशहारिणमाविष्कृतनिजाकारं नलं प्रति तत्स्वरूपं जिज्ञासमानायास्तदालोकनकौतुकाक्रान्त[11]चित्ताया दमयन्त्या वचनमेतत् । पक्षिणा पूर्वं नलप्रहितेन हंसेनेत्यर्थः ॥

अर्ध इति । दुर्विधिवैशसव्यतिकराद्दुष्टदैवप्रातिकूल्यमेलनादित्यर्थः । विशसति हिनस्तीति विशसो हिंस्रः । शसु हिंसायामिति धातोः पचाद्यच् । तस्य भावो वैशसं क्रौर्यं प्रातिकूल्यमिति यावत् । युवादित्वादण् प्रत्ययः । अग्नेरिन्धनविशेषाद्दाहकत्वविशेषः प्रसिद्धः । तदिह तुषाग्नेः सह्यत्वं करीषाग्नेर[12]सह्यत्वं चेति विवक्षित्वोक्तम् । एकं वेद्मीत्यादि[13] । 'धान्यत्वचि[14] तुषः' 'गोविट्[15] गोमयमस्त्रियां[16] तत्तु[17] शुष्के करीषोऽस्त्री' इति चामरः ॥

१ निस्पृष्टस्या° D. २ कोपत्वानपगमात् D. ३ विश्राम्य G, M. ४ औत्सुक्यभावस्य D. ५ परस्परविभावे° D. ६ न G, C., M. ७ °त्यर्धे D. ८ न C., M. ९ वेदि T. १० तदेत्यादि K. ११ °काविष्ट° K. १२ कारीषा° K. १३ वेदीत्यादि K. १४ त्वचि तुष पुमान् K. १५ °विष्ठा D. १६ गोमयेऽस्त्रियाम् D. १७ तद्विशुष्क D.

अत्र रतिक्रोधयोः संधिश्चर्वणास्पदम् ॥

बहूनां भावानां पूर्वपूर्वोपमर्देनोपनिबन्धो भावशाबल्यम्।

यथा

'क्काकार्यं शशलक्ष्मणः क्क च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्।
किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति ॥

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता विश्रान्तिधाम ॥

क्केत्यादि। एवच्छकुन्तलायामज्ञाताभिजनविशेषायामासक्तस्य राज्ञो दुष्यन्तस्य ब्राह्मणीशङ्काकलितचेतसो वचनम्। तत्राष्टभिर्वाक्यैः क्रमेणाष्टौ वितर्कादयो भावा ध्वन्यन्ते। तत्र

'तर्को विचारः संदेहाद्भ्रूलताङ्गुलिनर्त्तकः।'
'कालाक्षमत्वमौत्सुक्यम्।'
'तत्त्वमार्गानुसंधानात् तत्त्वनिर्धारणं मतिः।'
'स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥'
'अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षा शङ्का'।
'सत्त्वस्यागात्मनौद्धत्यं दैन्य कार्पण्यसंभवम्।'
'धृतिश्चित्तस्य नैःस्पृह्य ज्ञानाभीष्टागमादिभिः।'
'ध्यानं चिन्तेहितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत्।'

एवमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिरष्टधा निष्टङ्कितः ॥

---

१ °पमर्दोपनिबन्धो T, °पमर्दकभावेनोपनिबन्धो G.; °पमर्दभावेनो° O., M. २ °णा प्रशमाय न T, M., °णा प्रशमाय मे G., O. ३ श्रुतिर° G. ४ धास्यति C. ५ धृति° विभावानां D. ६ K. omits भावा. ७ स्त्वत्यागा° K.

संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तु त्रिधा । शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्य उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यश्चेति । तत्राद्यस्तावदलंकारस्य वस्तुनो वा व्यज्यमानत्वेन भवन् प्रथमं द्विधा भवति । द्विविधोऽपि पदवाक्यप्रकाश्यः स्यादिति चतुर्विधः ।

क्रमेण यथा

नरसिंह धरापाल के वयं तव वर्णने ।
अपि राजानमाक्रम्य यशो यस्य विजृम्भते ॥

अत्र राजपदेनेन्दोर्विषयस्य प्रस्तुतत्वे विषयिणो नृपस्याक्रमणादिप्रकृतोपयोगिनः प्राधान्येन प्रतीतेः परिणामो व्यज्यते ।

अथ संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिं विभजते । संलक्ष्येति । वीणादिवादनानन्तरभावी यो निस्वानस्तदनुरणनं तस्येव रूप यस्य सोऽनुरणनरूपव्यङ्ग्यः । अत एवोक्तं काव्यप्रकाशे ।

'अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः ।
शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ॥' इति ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तु स्वकारणविभावादिसंबन्धितयैव प्रतीतेर्नानुरणनरूप इति भावः । तत्र शब्दशक्तिमूलं चतुर्धा विभजते । तत्राद्य इति । पदगतशब्दशक्तिमूलानुरणनरूपसंलक्ष्यक्रमालंकारध्वनिः पदगतशब्दशक्तिमूलानुरणनरूपसंलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिः । एवं वाक्यगतौ द्वौ भेदावित्येवं चतुर्विध इत्यर्थः । आद्योदाहरणेऽलंकारध्वनिमुद्भावयति । अत्र राजपदेनेति । विषयिण आरोप्यमाणस्येत्यर्थः । आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति लक्षणम् । आरोप्यमाणस्य नृपस्य स्वतादात्म्येन प्रकृतस्येन्दोराक्रमणीयत्वापादनेनोपयोगात् परिणामालंकारो राजपदमहिम्ना ध्वन्यत इति पदगतशब्दशक्तिमूलत्वम् । तस्य ध्वनित्वे हेतुमाह ।

---

१ °एव निरुक्तं काव्य° K. २ प्रतीयते । तत्र D. ३ तादृग्भूतवस्तुध्वनि K.

आक्रम्य स्मरवैरिशेखरसरित्पूरैकसिंहासनं
राजानं नरसिंह पार्थिव तथाहंकारमारोढुरः ।
त्वत्कीर्तिप्रसरो हसत्ययमसौ शक्रस्य दन्तावलं
व्यालेन्द्रं मुसलायुधं किमपरं देव्याश्च पञ्चाननम् ॥

इह करकलितमुसलतया भगवतः सीरपाणेः समरधुरंधरत्वरूपं[1] वस्तु मुसलायुधपदेन व्यज्यते ।

हिरण्यकशिपुक्षेत्रदानदर्शितविस्मयः ।
न कस्य श्लाघनीयोऽसि नरसिंह जगत्पते ॥

अत्र राजनि प्राकरणिकत्वेना[2]भिधाया नियन्त्रितत्वादप्राकरणिक-नृसिंह[3]लक्षणद्वितीयार्थाभिधाने कुतः शक्तिः । सकृदुच्चारितस्य शब्दस्यैकार्थाभिधान एव सामर्थ्यं न द्वितीयार्थाभिधाने । अथाने-

---

प्राधान्येनेति । अन्यथा गुणीभूतव्यङ्ग्यं स्यादिति भावः । आक्रम्येत्यादि । गतमेतत् । अत्र वस्तुध्वनिमुदाहरति । इहेति ।

अथ वाक्यगतशब्दशक्तिमूलमलंकारध्वनिमुदाहरति । हिरण्येति । हिरण्यस्य कशिपुनोऽर्थे[4]आच्छादनस्य क्षेत्रस्य भूमेश्च दानेन वितरणेनान्यत्र हिरण्यकशिपोरसुरस्य क्षेत्रदानेन गात्रखण्डनेन दर्शितविस्मयः । अत्र हिरण्यादिवितरणात्स्तुतो राजेति प्रकृतो वाच्यार्थः । असुरगात्रखण्डनात्स्तुतो भगवान् देवो नृसिंह इत्यप्रकृतो व्यङ्ग्यार्थः । सोऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दशक्तिगम्य एवेति वाक्यगतः शब्दशक्तिमूलोऽलंकारध्वनि-रिति[5] भावः । नन्विह न कश्चिदलंकारः प्रतीयते प्रत्युत वाक्यस्यासंबद्धार्थप्रतिपादकत्वं प्राप्तमिति प्रत्यवतिष्ठते । अत्रेत्यादिना यदभिधीयत इत्यन्तेन । कथमसंबद्ध-त्वमित्याशङ्क्याभिधासंबन्धं तावन्निरस्यति । राजनीति । तर्ह्यभिधान्तरमस्त्वि-त्याशङ्क्याह । सकृदिति । अनेकार्थस्यापि शब्दस्यैकोच्चारणे एकैवाभिधा-शक्तिश्चेष्टते इतरा तु विद्यमानाप्यप्रकृतत्वादुदास्त इत्यर्थः । तर्ह्येकैव शक्ति-रर्थान्तरेऽप्यनुवर्ततामित्याशयेन शङ्कते । अथेति । परिहरति । नेति । कुत

---

१ °दुर्धरत्व° T., C., M., दुर्धरत्व वस्तु G. २ प्राकरणिकगतत्वे° G., C., M.
३ °नरसिंह° T. ४ °कशिपो शयनाच्छादनस्य D. ५ °रित्यर्थे K.

कार्थोऽयं शब्दस्तावन्न विरमति यावन्न[1] द्वितीयमर्थ[2]मभिधत्त इति चेन्न । अनेकार्थस्य शब्दस्यैवाभावात् । यत् पुनरेकस्यैव शब्दस्यानेकार्थत्व[3]मिव क्वचन[4] प्रतीतिसरणिमनुसरति स महिमा सादृश्यनिबन्धनस्य भ्रमस्य । ततो[7]ऽस्य वाक्य[6]स्यासंबन्धार्थाभिधायकत्वमेव प्रसक्तम् । अतो[5] निष्फल एवायं श्लिष्टशब्दान्वेषणप्रयासः कवेरिति यदभिधीयते तदमीमांसितरमणीयम् । नरसिंह[8] इव नरसिंह इत्युपमाया वाक्ये[9]न प्रतीयमानत्वात् ।

यथा वा

गौडगुर्जरकर्णाटलाट[10]मालवसेवणाः[11] ।
नरसिंहनृपे दृष्टे भवन्ति करहाटकाः ॥

इत्याशङ्क्य विरम्य व्यापारा[12]पत्तेरिति परिहारे स्थिते पक्षान्तरावलम्बनेन मूले कुठारमारोपयति । अनेकार्थस्येति । एकस्य शब्दस्यैक एवार्थ इति न्यायादिति भावः । तर्ह्यनेकार्थताप्रतीतेः का गतिरिति चोद्यमनूद्य गतिमाह । यत् पुनरित्यादि । यत्रानेकार्थोऽयमेकः शब्द इति प्रतीतिर्जायते तत्राप्येकस्य शब्दस्यैक एवार्थ इति न्यायादर्थभेदाच्छब्दभेदे सत्यपि सादृश्यादेकत्वभ्रमः कारणमित्यर्थः । ततः किमत आह । तत इति । एकस्यानेकार्थत्वाभावादित्यर्थः । ततोऽपि किमत आह । अत इति । अलंकारध्वनिस्तु दूरापास्त इति भावः । सर्वलोकप्रसिद्धस्यानेकार्थत्वस्य दुरपह्नवत्वादविचारितरमणीयमुक्तमिति समाधत्ते । तदिति । भ्रान्तत्वाभ्रान्तत्वचिन्ता तु किं नः कवीनामिति भावः । किं त्वभिधायाः कुण्ठत्वाद्व्यङ्ग्यत्वमुच्यते असंबद्धत्वं च नास्त्यौपम्यपर्यवसानादित्याह । नरसिंह इवेति । तस्मादयमलंकारध्वनिरिति भावः । अक्लिष्टमुदाहर्तुमाह । यथा वेति । गौडेति[13] । करे हाटकं येषामिति करहाटकाः सुवर्णोपायनपाणयो भवन्तीत्यर्थः । करहाटको नाम देशविशेषोऽप्यस्ति तथा च कथं गौडादयः करहाटका इति

---

१ यावद् द्विती° T. २ द्वितीयार्थं° T. ३ °नेकार्थमिव D. ४ D. omits क्वचन; यत्र क्वचन G., C., M. ५ अतो° T., G., C., M. ६ वाच्यस्या° D. ७ ततो T. ८ स नर° T. ९ वाच्येन D. १० °कलिमाल° D. ११ °सेहुणा C. १२ व्यापारापत्ति° D. १३ गौडेत्यादि K.

अपिप्रभृतेर्विरोधाभिधायिनः शब्दस्यात्राभावाच्छब्दशक्त्यैव विरोधो वाक्येन व्यज्यते। यद्यप्ययं क्वचन वाक्यार्थे पुरालंकारभावमुपमादिरूपतयानुभवन्नासीत् संप्रति पुनरलंकार्यतामवलम्बते तथापि प्रत्यभिज्ञानबलादलंकारदशापरित्यागेऽप्यलंकारध्वनिरित्यभिधीयते ब्राह्मणश्रमणन्यायेन। तद्रूपाभावेन तूपलक्षितं वस्तुमात्रमुच्यते । मात्रग्रहणमिह रूपान्तरनिराकरणाय । तत्तु यथा

सत्त्वसागर नृसिंह भूपते
तावकैरलममीभिराशुगैः ।
वैरिणामसव एव यद्भव-
न्त्याशुगाः कलितकार्मुके त्वयि ॥

विरोधालंकारः शब्दशक्त्या वाक्येन ध्वन्यते। ननु यद्यत्र विरोधो व्यङ्ग्यः क तर्हि वाच्य इत्याशङ्क्याह । अपिप्रभृतेरिति। यत्र विरोधार्थस्याप्यादेः प्रयोगस्तत्र विरोधस्य परिस्फूर्तिकत्वाद्विरोधो वाच्यः । अत्र तु वैपरीत्याद्व्यङ्ग्य इति भावः । नन्वलंकारस्य ध्वनित्वेऽलंकार्यत्वे सतः कथमलंकारव्यपदेशः प्राधान्याप्राधान्ययोरेकत्र विरोधादित्याशङ्क्याह । यद्यपीति । यद्यप्यलंकार्यतामवलम्बते तथापीत्यन्वयः। ब्राह्मणश्रमणन्यायेनेति। श्रमणः शबरः । यथा ब्राह्मणः शबरत्वमागतोऽपि भूतपूर्वगत्या ब्राह्मण इति व्यपदिश्यते तद्वदित्यर्थः । वस्तुतस्तु तदपि वस्त्वेवेति द्रष्टव्यम् । तर्हि वस्तुध्वनिः कीदृगत आह । तद्रूपेति। भूतपूर्वालंकारत्वरहितं यद्वस्तु तद्वस्तुमात्रमित्युच्यते तद्ध्वनिर्वस्तुध्वनिरित्यर्थः । रूपान्तरं भूतपूर्वालंकारभावः। सत्त्वेत्यादि । आशुगा बाणाः शीघ्रमार्गगत्वराश्च। अत्र व्यङ्ग्य-

---

१ पुनरल॰ T., G.; पुरार्थालंका॰ C., M. २ तद्भावाभावेन D. ३ °भावेनोपलक्षित तु T.; अलकाररूपाभावेनोपलक्षित C., M. ४ इत्यर्थं D. ५ °स्यासत K. ६ °लंकार्यव्य॰ K. ७ श्रमणत्व॰ K. ८ ब्राह्मणव्यपदेशभाक् K. ९ तद्रूपेणेति D. १० °वस्तुमात्रमुच्यते K. ११ शीघ्रनिर्गत्वराश्च K.

अत्र तव[1] धनुर्धरणमात्रेणैव समरप्राङ्गणेषु सत्वरमेव भवन्ति गत्वराः परिपन्थिनां प्राणा इति वस्तु शब्दशक्ति[2]महिम्नैव वाक्येन व्यज्यते ॥

अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपे[3]व्यङ्ग्ये त्वर्थस्य[4] स्वतःसंभवी कवि-प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरश्चेति त्रयो भेदाः। तेषु त्रिष्वपि भेदेषु वस्तुना वस्त्वलंकारो वालंकारेणापि[5] वस्त्वलंकारो वा व्यज्यत इति चतुष्प्रकारतया[6]स्यार्थशक्तिमूलस्य ध्वनेर्द्वादश प्रकाराः संभवन्ति। एते च पदवाक्यप्रबन्धप्रकाश्यतया प्रत्येकं त्रिधा भवन्तः षट्त्रिंशद् भवन्ति। एकावयवगतेन भूषणेन कामिनीव पदप्रकाश्येनापि व्यङ्ग्येन भारती भवति चमत्काराय[7] सहृदयानाम्। तत्र पद[8]प्रकाश्यत्वेनोदाह्रियन्ते[9]।

वस्तु व्यनक्ति। अत्रेति[10]। आशुगादिशब्दशक्त्यैवोक्तवस्तुप्रतीतेरयं वाक्यगतशब्दशक्तिमूलः सलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिरित्यर्थः। एवं शब्दशक्तिमूलश्चतुर्धा दर्शितः॥

अथार्थशक्तिमूलं विभजते। अर्थशक्तीत्यादि। ननु पदगतेन ध्वनिना काव्यैकदेशवर्तिना चमत्कारः कियानित्याशङ्क्याह। एकावयवगतेनेति। यथा नासामलग्नेन मुक्ताफलेनेति भावः। तत्र पदप्रकाश्यत्वेनेति। तत्र षट्त्रिंशतो भेदानां मध्ये इत्यर्थः। तत्र द्वादश पदगता द्वादश वाक्यगता द्वादश प्रबन्धगताश्च। तत्र पदगतास्तावदुच्यन्त इत्यर्थः। तेऽपि स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूला वस्तुना वस्त्वलंकारध्वनी अलकारेण च वस्त्वलंकारध्वनी इति चत्वारः। एवं कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलाः कविनिबद्धार्थशक्तिमूलाश्चेति विवेकः। एवं वाक्यगतप्रबन्धगतेष्वपि द्रष्टव्यम्। तत्र पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलकं संलक्ष्यक्रमे वस्तुना

१ T. drops तव २ T. drops शक्ति. ३ °रूपे तु व्यङ्ग्ये T. ४ °र्थंत संभवी C.
५ °लङ्कारेण व° T., G. ६ चतुःप्रकार° D. ७ °चमत्कारिणी C., M. ८ पदगतप्रका°.
९ उदाह्रियते G., M. १० अत्रेत्यादि K.

नृसिंह वसुधाधिप त्वयि रणोन्मुखे धावतः
प्रतीपपृथिवीपतेः पथि पथि प्रदीप्तक्षुधः ।
चिरादगुरवन्ध्यतां दुरवगाहविन्ध्याटवी-
पलाशि[1]विटपाञ्चलाहृतफलार्पणेन द्विपाः ॥

अत्रावन्ध्यतामगुरित्यादिना वस्तुना गजगतं युद्धवन्ध्यत्वरूपं[2] वस्तु चिरादिति पदेन व्यज्यते ।

नृसिंह क्ष्मापाल त्रिदशतटिनीवीचितुलिते[3]
यशःपूरे दूरात्तव जगदिदं पूरितवति ।
समुन्मीलत्कालागरु[4]बहुल[5]धूम[6]प्रणयिनी-
स्तमस्तोमस्ताम्यन् विशति कबरीः पक्ष्मलदृशाम् ॥

अत्र प्रवेशनादिरूपेण वस्तुना त्वद्यशोधवलिते जगति पक्ष्मलदृशां कबरीष्वेव श्यामिकेति परिसंख्यालंकारः कबरीपदेन व्यज्यते ।

समरवसुन्धरासु नरसिंह धराधिपते
रिपुनृपमौलिनील[7]मणयस्तव पादयुगे ।
सरसविकस्वरारुणसरोरुहलोभलग-
न्मधुकरमण्डलीललितडम्बरमादधते ॥

वस्तुध्वनिमुदाहरति । नृसिंहेति[8] । पलाशि[9]विटपाञ्चला वृक्षशाखाग्राणि । विन्ध्याटवीग्रहणं वृक्षाणामस्यौन्नत्यद्योतनार्थम् । चिरादिति पदेनेति । तदर्थशक्त्येत्यर्थः । पदस्य तु तत्सहकारित्वम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । वस्तुनालंकारध्वनिमुदाहरति । नृसिंहेत्यादि । कबरीः केशपाशान् । "जानपद—" इत्यादिना ङीप्प्रत्ययः । कबरीष्वेवेति । कबरीष्वन्यत्र च प्राप्तायाः श्यामिकायाः कबरीष्वेव नियमनात् परिसंख्या । 'एकस्यानेकत्र प्राप्तावेकत्र नियमनं परिसंख्या' इति लक्षणादित्यर्थः । अलंकारेण वस्तुध्वनिमुदाहरति । समरेत्यादि । अत्र निदर्श-

---

१ पलाश° G, C, M. २ °रूपवस्तु D. ३ °ललिते D. ४ °गुरु° G. ५ °वहल° T.
६ °धूप° M. ७ °नीतमणय° D. ८ नृसिंहेत्यादि K. ९ पलाश° K.

अत्र निदर्शनालंकारेण रणक्षोणीषु[1] क्षणमपि तव[2] चरणप्रणामाद्विरमन्ति न त्राणार्थिनः प्रत्यर्थिन इति वस्तु लगदिति पदेन व्यज्यते ।

पूर्वं पयोधेरुदरे स्थितासि
ततः सुधे त्वं हृदये सुधांशोः ।
मुखे कलिङ्गाधिपतेरिदानीं
यथोत्तरं धाम तवाभिरामम् ॥

अत्र पर्यायालंकारेण वाक्सुधयोर्भेदेऽप्यभेद इत्येवंरूपातिशयोक्तिर्मुख इति पदेन व्यज्यते । एषूदाहरणेषु स्वतःसंभविनोऽर्थस्य व्यञ्जकत्वम् ॥

हेमाद्रेः कन्दरायां[3] रतिरमणरणाटोपविच्छिन्नहारं[4]-
व्यस्तं मुक्ताफलानां तमसि तत इतः स्तोममन्वेषयन्त्याः ।
कस्याश्चित् स्वस्तरुण्या निकटगतनिजप्राणनाथोपगीता
कीर्त्तिज्योत्स्ना त्वदीया क्षणमकृत मुदं श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र वस्तुना तमस्यापि[5] प्रकाशं कृतवती भवतः कीर्त्तिरिति वस्तु मुदमिति पदेन प्रकाश्यते ।

नेति । अन्यस्यान्यधर्मस्वीकारासंभवात् डम्बरमिव डम्बरमिति सादृश्याक्षेपाद्वस्तुसंबन्धरूपा निदर्शनेत्यर्थः । विरामे लग्नत्वासंभवाल्लग्नत्वादस्य व्यञ्जकत्वमित्यर्थः । अलंकारेणालंकारध्वनिमुदाहरति । पूर्वमिति[6] । अत्रैकस्याः सुधाया उदराद्यनेकाधारवृत्तिनिबन्धनात् क्रमेणैकस्यानेकत्र वृत्तिरूपः पर्यायभेदः । तस्य च मुखे मुख्यसुधानुपपत्तेः वाचि सुधात्वाध्यवसानमन्तरेणानिर्वाहान्मुखपदार्थशक्त्या तद्व्यञ्जकत्वमित्यर्थः । स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलाश्चत्वारो भेदा दर्शिता इत्याह । एष्विति ॥

अथैव कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलानपि चतुरो भेदान् क्रमेणोदाहरति । हेमाद्रेरिति । रतिरमणरणं सुरतक्रीडा । अत्र वस्तुनेति । मोदकरणरूपेणेत्यर्थः ।

---

१ °क्षोणिषु T. २ T. and M. drop तव. ३ कन्दराणां D. ४ °हारे D. ५ D. drops अपि. ६ °मित्यादि K.

अम्भोजभूचन्द्रकलावतंस-
कंसद्विषः कुत्र पदं लभन्ताम् ।
यशश्रियस्ते महिमा समन्ताद्
व्याप्नोत्ययं वीर नृसिंह देव ॥

अत्र वस्तुना त्वद्यशोधवलिते जगति पुण्डरीक[1]प्रभृतयो न[2] शक्यन्ते विभावयितुमिति महिमेति पदेन सामान्यालंकारः प्रकाश्यते ।

तनौ दत्त्वा पाकोन्मुखशरसखीं कामपि रुचिं
रिपुस्त्रीभ्यस्तासां कलयसि[3] कलिङ्गक्षितिपते[4] ।
प्रभां ताटङ्कानां श्रवणकुसुमानां विलसितं[5]
स्मितानामालोकं स्तनमलयजानां श्रियमपि ॥

अत्र परिवृत्त्यलंकारेण त्वत्[6]पलायितारितरुणीतनौ विरहपाण्डिमा समुज्जृम्भत इति वस्तु पाकोन्मुखशरसखीमिति पदेन प्रकाश्यते[7] ।

अम्भोजेत्यादि । कुत्र पदं लभन्तामिति । स्वाश्रयपुण्डरीकहिमाद्रिक्षीराब्धीनां यशोमग्नतया दुर्ग्रहत्वान्न कुत्रापि पदलाभ इत्यर्थः । अत्र वस्तुनेति । यशोव्याप्तिरूपेणेत्यर्थः । पुण्डरीकप्रभृतय इत्येव पाठः । क्वचिद् भूशब्दः प्रामादिकः । अन्यथा सामान्यालकारानुत्थानात् । 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति तल्लक्षणम् । न च पुण्डरीकभूप्रभृतीनामिव पुण्डरीकप्रभृतीनां गुणसाम्येन यशसैक्यं संभवति । अन्यथा श्लोके पदग्रहणं बाध्येत । प्रभृतिशब्देन हिमाचलपयःपारावारयोः संग्रहः । तनावित्यादि । शरसखीं शरसदृशीमित्यर्थः । स्वपरपदार्थविनिमयः परिवृत्तिः सा चेह न्यूनाधिकस्वीकारान्न्यूनपरिवृत्तिरिति विशेषः ।

---

१ पुण्डरीकभूप्रभृतयो D. २ विभावयितु न शक्यन्त इति T. ३ कलयति D. ४ °क्षितिपति. D. ५ विकसित G. ६ त्वद्भयपला° T, G., O., M. ७ प्रकाशते G.

त्वत्खड्गधारा समरे पतन्ती
मूर्ध्नि द्विषां वीर नृसिंह देवे।
विलोक्यतां[2] क्षालयति क्षणेन
तदङ्गनानां स्तनपत्रभङ्गान् ॥

अत्रासंगत्यलंकारेण नवजल[3]धाराविलक्षणेयं तव करवालधारेति व्यतिरेकालंकारो विलोक्यतामिति पदेन प्रकाश्यते। एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्यार्थ[4]स्य व्यञ्जकत्वम् ॥

भुवः केलीतल्पं जयति नरसिंहक्षितिभुजो
भुजः शौर्यक्रीडाडमरसमरारम्भलट[5]हः।
नवप्रेयोलाभप्रमुदितसमस्ताम्बरचरी-
विकीर्णैर्मन्दारै[6]र्विततमुपहारं भजति यः ॥

अत्र वस्तुना समराभिमुखानशे[7]षानपि सर्वथा निहन्त्येव रिपूनयमिति वस्तु नवप्रेयोलाभेनेत्यादिना पदेन द्योत्यते।

धूर्त्ताधोरण देव वासव कथं पङ्केन लिप्तः करी
पातुं तोयमुपागतः सुरनदीं[8] तत्रास्ति पङ्कः कुतः।
सर्वाशाविजयोत्सवं प्रति कृतोद्योगे कलिङ्गेश्वरे
स्फायन्ते[9] करि[10]कर्णतालपवनोद्धूताश्वमूरेणवः ॥

त्वदित्यादि। अत्र कार्यकारणयोः क्षालनधारापातयोर्भिन्नदेशत्वादसंगत्यलंकारः। उपमेयस्य करवालधाराया धारान्तरादुपमानादाधिक्यप्रतीतेर्व्यतिरेको ध्वन्यत इत्यर्थः। कुतूहलपदेत्यनेन श्लोके विलोक्यतामित्यत्र कुतूहलादिति पाठ उन्नेय।

अथ कविनिबद्धार्थशक्तिमूलांश्चतुरो भेदान् क्रमेणोदाहरति। भुव इत्यादि। डमरो भयकरः। लटहः प्रौढः। अत्र वस्तुनेति। विशिष्टमन्दारोपहारभजनरूपेणेत्यर्थः। धूर्त्तेत्यादि। स्फायन्ते संमूर्च्छन्तीत्यर्थः।

---

१ भूप D. २ कुतूहलात् is also noticed in the Com. ३ नवजलभरधार° C, M. ४ D. omits अर्थस्य. ५ लमट D.; लडह C. ६ °र्मन्दारैः स्तिमित° G. ७ T. omits अशेषान्. ८ स च नदी M. ९ स्फायन्ति D. १० द्विपकर्ण° D.

अत्र वस्तुना सुरनद्याश्च भूरेणुभिरसंबन्धेऽपि संबन्धः कृत इति स्फायन्त इति पदेनातिशयोक्तिरलंकारो द्योत्यते।

आयोधनेषु रभसादधिरूढवत्या
वीरश्रियः स्तननितम्बभरातिभारात्।
हन्तुं नृसिंह नृपतेर्न भुजः कथंचित्
पादोपकण्ठपतितान् क्षमते विपक्षान्॥

अत्र जीवन्त एव परिपन्थिनो मुक्ता इति कार्ये पृष्टे नृसिंहनृपतिभुजः कथमपि न हन्तुं क्षमते इति कारणाभिधानरूपाप्रस्तुतप्रशंसोपजीवनप्रवृत्तप्रतीयमानहेतूत्प्रेक्षानुप्राणितेन व्याजस्तुत्यलंकारेणानवरतक्षात्त्रधर्माचरणप्रवणत्वरूपं वर्णनीयविषयं वस्तु पादोपकण्ठपतितानित्यनेन पदेन द्योत्यते।

अत्र वस्तुनेति करेणुभिः पङ्कलेपरूपेणेत्यर्थः। आयोधनेष्वित्यादि। इहाप्रस्तुतप्रशंसोत्प्रेक्षाव्याजस्तुतीनामङ्गाङ्गिभावेन सकरः। तेन राज्ञो नित्यविजयित्व वस्तु व्यज्यते इत्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिरिति व्यनक्ति। अत्रेत्यादि। कार्यकारणसामान्यविशेषसरूपाणामन्यतमस्याप्रस्तुतस्य कथनात् तत्प्रतियोगिनः प्रस्तुतस्य गम्यत्वेऽप्रस्तुतप्रशंसा। अत्र हन्तुमक्षमत्वरूपकारणाज्जीवनामोचनरूपकार्यावगमेन कारणात् कार्यावगमरूपाप्रस्तुतप्रशंसा। पृष्ट इत्यनेन कार्यस्याप्रस्तुतत्वमुक्तम्। तद्विषयभूताक्षमत्वेऽतिभारादिवेति हेतोरुत्प्रेक्षणादुत्प्रेक्षायास्तदुपजीवनप्रवृत्तत्व व्यञ्जकाप्रयोगात् प्रतीयमानत्वम्। निन्दया स्तुतेः स्तुत्या वा निन्दाया गम्यत्वे व्याजस्तुतिः। अत्राक्षमत्वरूपया निन्दया राज्ञः शरणागतत्राणपरायणत्वपरमकारुणिकत्वनिषेधभीरुत्वादिरूपस्तुतिप्रतीतेर्व्याजस्तुतिभेदः। स चाक्षमत्वनिर्वाहायोक्तोत्प्रेक्षासापेक्षत्वात् तदनुप्राणित. 'क्षात्रधर्मोऽपि विजयः क्षत्रि-

---

१ स्फायन्तीति D. २ °योत्त्यलकारो T. ३ व्यज्यते T. ४ दृष्टे D., T. ५ क्षम इति G. ६ °वस्तूत्प्रे° G. ७ °त्प्रेक्षणानु° T. ८ °प्रवणात्मरूप G. ९ °जीविता° K. १० कार्यत्वा° K. ११ कार्याप्र° K.

बाहुस्ते नरसिंह देव विजयश्रीकेलिसौधध्वज-
स्तत्रापि प्रलयाग्निधूमरुचिना खड्गेन सख्यं गतः।
निर्मर्याद[1]विशीर्यमाणविशिखप्राग्भारशात्कारिणि
प्राक्रीडत् समरे सपत्नहरिणाक्षीणां ह हा हा विधिम्॥

इह कारणाभिधानरूपाप्रस्तुतप्रशंसानुगृहीतेन काव्यलिङ्गेन सपत्नहरिणाक्षीणां[2] दशा वचनगोचरतामपि[3] नेतुं न शक्यत इति भणितिनिषेधेन[4] वक्ष्यमाणविषये[5] आक्षेपालंकारो ह हा हा विधिमिति पदेन द्योत्यते। एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम्॥

वाक्यप्रकाश्यत्वेन यथा॥

यस्य हि जीवितम्' इति तदुक्तिस्मरणादिति भावः। बाहुरित्यादि। त्वद्बाहुर्निसर्गजित्वरस्तत्रापि खड्गग्राही रणे प्रवृत्तः किल तदारिनारीणां विधिं दुर्दशां हा धिक् विधिः किमुच्यते इत्यर्थः। "अभितः परितः——" इत्यादिना हा शब्दयोगे द्वितीया। अत्र प्रस्तुतारिनारीविधिज्ञानाय तत्कारणभुजमहिमाभिधानादप्रस्तुतप्रशंसाभेदे तद्विषयभूतस्य महिम्नो भुजविशेषणानुप्रवेशनारीदुर्दशाज्ञानहेतुत्वेन पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोत्थापकत्वादनुगृहीत तदिति तत्संकीर्ण[6]काव्यलिङ्गमिह वाच्योऽलङ्कारः। 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्'। तेनाक्षेपो व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिरित्यर्थः। प्रकृतस्योक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा निषेधाभास आक्षेपः। तत्र द्वितीये उक्तनिषेध एव यथा। 'सा नूनमाः किमथवा हतजीवितेन' इति। उक्ताः पदगताः॥

अथ वाक्यगतानपि पूर्ववद्द्वादश[7]भेदानुदाहर्तुमाह। वाक्यप्रकाश्यत्वेनेति।

---

१ °विकीर्यमाण° D. २ °क्षीणामपि G. ३ °गोचरता नेतु G. ४ इति निषेधे वक्ष्य° T. ५ °विषयाक्षेपा° D. ६ °सकीर्ण K. ७ पूर्ववद् वाक्यदशभे° K.

एतास्तारा: समन्ताद्दिशि दिशि नभसि प्राप्य धाम स्वकीयं
निःसापत्न्यप्रकर्षप्रकटनपटुतां[1] नाटयन्त्यः स्फुरन्तु।
किं चन्द्रः कुत्र तिष्ठत्ययमियमधुना तस्य वार्त्तापि[2] लुप्ता
कीर्त्तौ[3] विस्फूर्त्तिमत्यां शुभचरितनिधेः श्रीनृसिंहस्य राज्ञः॥

अत्रैतास्तारा: स्फुरन्त्विति[4] विधिरूपेण वस्तुना न स्फुरन्त्विति निषेधरूपं वस्तु व्यज्यते। विधिनिषेधौ हि भावाभावरूपतया विरुद्धाविति न कस्यापि विमतिः। अनयोस्तु वाच्यत्वं तावन्न यौगपद्येन[5]। असंभवात्। नापि क्रमेण। विरम्य व्यापाराभावात्।

संघर्षोत्कर्ष[6]रिङ्खत्प्लवन[7]कपिकुलोन्मूलितोच्चालशैल-
प्राग्भारैः सेतुबन्धो दशवदनशिरश्छेदनाय व्यधायि।
पूर्वं तावत् त्वयासौ महति जलनिधौ सांप्रतं तत्र सेतुं
कं वा जेतुं नृसिंह क्षितिप रचयसि स्थैर्यशश्चन्द्रकान्तेः॥

अत्र रावणवधाय वारिधौ सेतुस्त्वया बद्ध इत्येवंरूपेण वस्तुना त्वमेव राम इति रूपकं व्यज्यते।

ततः स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलेषु वस्तुना वस्तुध्वनिमाह। एता इत्यादि। यत्र चन्द्रोऽपि तत्र स्फुरति न तारा. स्वयं स्फुरन्तु नामेति काक्का तासां कुतः स्फुरणमिति निषेधो व्यज्यत इत्याह। अत्रेति। नन्विह विधिनिषेधयोर्द्वयोरपि वाच्यत्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य तयोः परस्परपरिहारात्मकत्वं तावदाह। विधिनिषेधाविति। ततः किमित्याशङ्क्य नानयोर्युगपत् क्रमाद्वा न[8] वाच्यत्वमित्याह। अनयोरित्यादिना। वस्तुनालङ्कार[9]ध्वनिमाह। संघर्षेत्यादि। संघर्षोत्कर्षः स्पर्धातिरेकः तेन रिङ्खत्प्लवनैः प्रवृत्तप्लवैः कपिकुलैरुन्मूलिता

---

१ °परतां T. २ वार्त्ता विलुप्ता T., G ३ कान्तौ D. ४ स्फुरन्तीति G. ५ यौगपद्ये त्वसंभ° T. ६ सकर्षो° T. ७ °रिङ्खत्वल्कापि° T., G., O., M. ८ नानाध्यत्व° K. ९ वस्त्वलङ्कार° K.

पृथ्वीभारावतारं कृतवति भवतो दोष्णि हर्षेण दूतः
शेषेण प्रेषितोऽसौ निवसति भुजगः कोऽपि संवादहेतोः ।
क्रुध्यत्कालीकटाक्षद्युतिदलनकलाकेलिकारस्त्वदीये
पाणौ नायं कृपाणः शुभचरितनिधे श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्रापह्नुत्या सकलैरपि विपक्षैर्दुनिरीक्ष्यस्त्वत्कौक्षेयक इति वस्तु व्यज्यते ।

सेनारजोभिस्तव तिग्मभानु-
राच्छादितोऽसौ नरसिंह देव ।
विरोधिशुद्धान्तमृगेक्षणानां
वक्त्रेन्दुरासीन्मलिनप्रकाशः ॥

इहासंगत्यलंकारेण ध्वजिनीसमुद्भूतधूलीश्यामलितनभोमण्डलावलोकनसमकालमेव रिपुभूपालाः पलायन्त इत्यतिशयोक्तिरलंकारो व्यज्यते । उत समरपराङ्मुखत्वमभजन्त भूभुज इति कार्ये प्रस्तुते रजःपुञ्जपिञ्जरितगगनतलनिभालनानुमितस्याप्रस्तुतस्य

उत्पाटिता उत्ताला उन्नता ये शैलप्राग्भाराः शैलराशयस्तैरित्यर्थः । पृथ्वीत्यादि । संवाद एव हेतुस्तस्य तदर्थमित्यर्थः। "षष्ठी हेतुप्रयोगे" इति षष्ठी । अत्रापह्नुत्येति । भुजङ्गोऽयं न कृपाण इत्यारोप्यापह्नवरूपयेत्यर्थः। कुक्षौ भवः कौक्षेयकोऽसिः । "कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलंकारेषु" इति शैषिको ढकञ्प्रत्ययः । सेनेति । अत्र भानौ रजश्छादनं वक्त्रेन्दोर्मालिन्यमिति कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वरूपोऽयमसंगत्यलकारो वाच्यः । तेन बहवोऽलंकारा व्यज्यन्त इत्याह इहासंगत्यलंकारेणेति । अतिशयोक्तिरिति पलायनावलोकनयोः समकालमेवेत्येककालत्वोक्त्या कार्यकारणपौर्वापर्यविध्वंसनरूपेत्यर्थः । उतेति । अयवेत्यर्थः ।

---

१ दोषेण D. २ प्रेरितो G. ३ क्रुध्यन् D. ४ °रीक्ष्यस्ते कृपाण° T., G., O., M. ५ °प्रभाव M. ६ अत्रा° O. ७ °धूलि° T., M. ८ °भूपा T. ९ भूपतय G., O., M. १० °विभावना° D. ११ °त्यादि K. १२ °कारेणेत्यादिना K.

सेनाबाहुल्यरूपस्य कारणस्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । उतस्विद्विषादाद्यनुभावत्वेनोपनिबद्धाद्विरोधिवधूवदनमालिन्यलक्षणात् कार्यात् प्रस्तुताज्झटिति रिपुसुभटरणापसरणादिरूपस्य कारणस्य प्रस्तुतस्यैव प्रतीतेः पर्यायोक्तम् । एषूदाहरणेषु स्वतःसंभविनोऽर्थस्य व्यञ्जकत्वम् ॥

सुपङ्गनाभ्यो मलये त्वदीयं
श्रुत्वा यशो वीर नृसिंह देवं ।
जिह्वाञ्चलान्युल्लुलयन्ति दुग्ध-
मृणाललोभादुभयेऽपि नागाः ॥

अत्र रसनाञ्चलोल्लोलनरूपेण वस्तुना विशिष्टचैतन्यशून्यानामपि चमत्कारं करोति यशस्त्वदीयमिति वस्तु व्यज्यते ।

वियोगिनो बिभ्यति वैरिवीराः
कौतूहलीमश्नुवते चकोराः ।
त्वत्कीर्त्तिमालोक्य कलिङ्गनाथ
विजृम्भमाणां बहुलेऽपि पक्षे ॥

निभालनमीक्षणम् । निभालयत ईक्षत इति भट्टमल्लः । अप्रस्तुतप्रशंसेति । कारणकथनात् कार्यावगमरूपेत्यर्थः । प्रस्तुतकार्योक्त्या प्रस्तुतस्यैव कारणस्य गम्यत्वे पर्यायोक्तम् ॥

अथ कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलानाह । सुराङ्गनाभ्य इति । दुग्धं क्षीरम् । उभयेऽपि नागाः सर्पा गजाश्च । अत्र वस्तुना वस्तुध्वनिमुद्भावयति । अत्रेति । अत्र नागानां यशसि दुग्धमृणालभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलकारः । तेन यशसो दुग्धमृणालौपम्यं गम्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिरप्यस्ति तथापि व्युत्क्रम इति नोद्भावितः । वियोगिन इत्यादि । कुतूहलमेव कौतूहली । चातुर्वर्ण्यादित्वात्

---

१ °निबद्धविरोधि° D. २ भूप D. ३ °भूपा G, O., M ४ कौतूहल सदधते T., G, O., कुतूहल सदधते M. ५ बहुलेऽथ G ६ निहालन° K. ७ निहालयत K. ८ °त्यादि K. ९ K omits अत्र. १० °ध्वनिरस्ति D.

अत्र वस्तुना भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते।

उद्गीयमानमनिशं सुरसुन्दरीभिर्-
दानं निशम्य भवतो नरसिंह भूप।
म्लानेषु निर्जरतरोर्नवपल्लवेषु
शय्या तवैव यशसा विहितोऽवतंसः॥

अत्र परिणामेन निरतिशयं तव वितरणमिति वस्तु व्यज्यते।

पृथ्वी पूर्वापरगिरिघनोत्तुङ्गवक्षोजनम्रा
भूषा बाहोरजनि भवतः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र।
बाहुश्चास्याः सुरगजकरस्थूलदीर्घः समग्रां
कान्तिं पुष्णात्यघटघटनाचातुरीयं विधातुः॥

अत्रान्योन्यालंकारेणोपमेयोपमा व्यज्यते। एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम्॥

स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययः। "षिद्गौरादिभ्यश्च" इति ङीष्। अत्र वस्तुनेति। वियोगिनां चकोराणां च कीर्तिविलोकनहेतुकभयकुतूहलप्राप्तिरूपेणेत्यर्थः। तस्य यशसि चन्द्रिकाभ्रान्तिनिबन्धनत्वाद्भ्रान्तिमदलंकारव्यञ्जकत्वमित्यर्थः। उद्गीयमानमित्यादि। अत्र यशसावतंसं विहितमिति यशस्यारोप्यमाणस्यावतंसस्य स्वतादात्म्येन प्रसाधकत्वसाधकत्वेन तदुपकारकत्वात् परिणामः। पृथ्वीत्यादि। न घटत इत्यघटो दुर्घटः। पचाद्यजन्तेन नञ्समासः। तस्य घटना। अत्र पृथ्वीबाह्वोरन्योन्यशोभाजनकत्वादन्योन्यालंकारः। 'तदन्योन्यं मिथो यत्रोत्पाद्योत्पादकता भवेत्।' तेनानयोरन्योन्यमेकैकस्यैव क्रमेणोपमानोपमेयरूपतारूपोपमेयोपमालंकारो व्यज्यते। 'पर्यायेण द्वयोस्तस्मिन्नुपमेयोपमानता' इति॥

---

१ °भि श्रुत्वा यशस्तु भव° T. २ रचितो' G, O., M. ३ हे नृसिंह M. ४ G. drops मात्र. ५ D. drops शरीर. ६ यशसां वतसत्व K. ७ °कारकत्वेन K.

कस्त्वं भद्र वनेचरः कथय नः कुञ्जं कमप्युद्भट[1]-
ध्वान्तं साध्वसमीदृशं तव कुतो जातं कलिङ्गेश्वरात्।
गीतैस्तस्य यशोभिरस्ततमसः कुञ्जास्ततः किं मया
कार्यं मा भव कातरः स हि सदा जागर्ति वीरव्रते॥

अत्र वस्तुना [2]वाक्यार्थरूपेण भीतं पलायितमरण्यवासिनं हन्ति किं भवन्तमिति नरसिंहनरपतिविषयमनवरतक्षत्रधर्माचरणप्रवण[3]-त्वरूपं वस्तु व्यज्यते।

युक्ता विपक्षेषु कृपा न कर्त्तु-
मेते विकुर्वन्ति हि[4] कार्यकाले।
इत्याहवे वीक्ष्य कलिङ्गनाथं
नाथन्त्यमी प्राञ्जलयः सपत्नाः॥

अत्र वस्तुना तद्दूषणावसरे न वयं शात्रव इति ध्वन्यते। निषेध

अथ वाक्यगतानेव कविनिबद्धार्थशक्तिमूलांश्चतुरोऽपि भेदानाह। कस्त्वमित्यादि। इष्टाष्टप्रश्नोत्तरवाक्यानि। वीरव्रतमपरावृत्तहनन तत्र जागर्त्ति ततो न प्रमाद्यति। अतस्त्वामेष न हन्तीति भावः। अत्र व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वे विविनक्ति। अत्र वस्तुनेति। वाक्यार्थेनेति। वीरव्रतजागरणरूपेणेत्यर्थः। हन्ति किं न हन्त्येव। 'न भीतं न पलायितम्' इति निषेधादितिभावः। क्षात्रधर्मो धर्मविजयित्वम्। वस्तुनालंकारध्वनिमाह। युक्तेत्यादि। आहवे सपत्नाः कलिङ्गनाथ वीक्ष्य स्वामिन् विपक्षेषु कृपा न युक्ता हि यस्मात् ते कार्यकाले विकुर्वन्त्यपकुर्वन्तीति नाथन्ति याचन्त इत्यन्वयार्थौ। अत्र केन वस्तुना कोऽलंकारो व्यज्यत इत्याकाङ्क्षायामाह। अत्र वस्तुनेति। शत्रवो नानुकम्प्या इति याञ्चारूपवाक्यार्थेनेत्यर्थ.। तद्दूषणावसरे एते विकुर्वन्तीति शत्रुदूषणसमय इत्यर्थः। तेन स्वयमेव स्वदूषणायो-

---

१ किमप्यु° T. २ वाक्यात्मरूपेण G. ३ D. drops प्रवण. ४ च D. ५ इति भाव K.

एवायमिति किं हृदयम्। न हि न हि। स्वयं शत्रुभिरेव शत्रुत्वनिषेधस्य कृतत्वात्। ततश्च एष निषेधो बाधितः शत्रूणां निर्विकारत्वसततहितकारित्वादिविशेषं व्यनक्तीत्युक्तविषय आक्षेपो व्यज्यते।

प्रागासीन्मकरन्दपिच्छिलतले[2] पद्मस्य गर्भे ततः
शौरेः कौस्तुभकान्तिपूर[3]सुभगाभोगे भुजाभ्यन्तरे।
आवासस्तव लक्ष्मि संप्रति पुनर्निर्व्याजमूर्च्छत्कृपा-
स्रोतःशीतलिते नृसिंहवसुधानाथस्य नेत्राञ्चले॥

अत्र पर्यायालंकारेणोन्नतपदप्राप्तिकृतार्थीकृतात्मनो लक्ष्म्याः कलिङ्गेश्वरं प्रति प्रेमातिशयरूपं वस्तु व्यज्यते।

गाशात्मनि शत्रुनिषेधप्रतीतेराक्षेपालंकारो व्यङ्ग्य इत्यर्थः। गूढाभिसन्धिः परः पृच्छति। निषेध एवेति। मुख्यनिषेध एव किमित्यर्थः। एवकारो निषेधाभासव्यावृत्त्यर्थः। निषेधस्य मुख्यत्वे तदाभासात्मक आक्षेपो न संभवतीति भावः। ज्ञातपराभिसंधिरुत्तरमाह। न हीति। न मुख्योऽयं निषेध इत्यर्थः। अमुख्यत्वे हेतुमाह। स्वयमिति। अग्नावुष्णत्ववत् प्रमाणसिद्धस्यैव शत्रुत्वनिषेधा[4]दित्यर्थः। ततः किमत आह। ततश्चेति। ततश्चोष्णत्वनिषेधवदाभास इत्यर्थः। निषेधाभासस्य फलमाह। शत्रूणामिति। निर्विकारत्व[5]मेते विकुर्वन्तीत्युक्तदोषरहितत्वम्। फलितमाह। इतीति। न शत्रवो वयमिति शत्रुत्वानुवादेन निषेधादुक्तविषय आक्षेप इ[6]त्यर्थः। उक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा प्रकृतस्य निषेधाभास आक्षेप इत्युक्तम्। अलङ्कारेण वस्तुध्वनिमाह। प्रा[7]गिति। [8]व्यङ्ग्यव्यञ्जके विविनक्ति। अत्रेति। पर्यायालंकारेणेति। क्रमेणैकस्यानेकाधारवृत्तिरूपेणेत्यर्थः।

१ °निर्विकारित्वात् तदहित° T.; निर्विकारत्वात् तदहित° C., M. २ °पिच्छलदले D.; °पिञ्जरतले M. ३ °पुञ्ज° G. ४ °निषेधवदेवा° D. ५ निर्विकारित्व°D. ६ D. drops इत्यर्थ ७ प्रागित्यादि K. ८ व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वे D.

का त्वं भीरु वधूः प्रसूनधनुषः किं कर्तुमागाः पुनः
स्नातुं कुत्र मुने निसर्गविमले मन्दाकिनीस्रोतसि ।
मा गास्तत्र नृसिंहपार्थिवकरश्लाघासमाकर्णन-
म्लानस्वस्तरुशीर्णपर्णपटलीपातैः कषायं पयः ॥

अत्रातिशयोक्त्यानितरसाधारणं नृसिंहभूपतिवितरणमिति व्यतिरेको व्यज्यते । एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम् ॥

यद्यपि शब्दार्थयोः प्रत्येकं व्यञ्जकत्वमुक्तं तथापि यत्र शब्दस्य व्यञ्जकत्वं तत्रार्थस्यापि सहकारित्वम् । यत्र पुनरर्थस्य व्यञ्जकत्वं तत्र शब्दस्य ॥

अलंकारेणालंकारध्वनिमाह । का त्वमित्यादि । अत्र कस्यचित् मुनेः कामस्य वध्वाश्च प्रश्नोत्तरवाक्यानि पूर्वार्धे षट् । तत्र स्नातु कुत्रेति चागमनक्रियानुपक्षात् पृथग्वाक्यद्वयम् । कषायं गन्धदूषितमित्यर्थः । अत्रातिशयोक्त्येति । मन्दाकिनीपयसोऽपि विशिष्टदुर्गन्धासबन्धेऽपि संबन्धोक्तिरसबन्धे सबन्धरूपयेत्यर्थः । व्यतिरेक इति । उपमानात् कल्पतरोरुपमेयस्य राज्ञ आधिक्याद्राधिक्यवर्णनरूप इत्यर्थः ।

ननु शब्दस्य व्यञ्जकत्वेऽर्थस्य वैयर्थ्यं तथार्थस्य व्यञ्जकत्वेऽपि शब्दस्येत्याशङ्क्याह । यद्यपीति । शब्दव्यङ्ग्येष्विति शेषः । सर्वत्र शब्दार्थयोरन्यतरस्य प्राधान्यमन्यस्य तत्सहकारित्व न तु वैयर्थ्यमित्यर्थः । उक्ता वाक्यगताः ॥

---

१ °जीर्ण° T. २ °पुञ्जे D. ३ नेतर° D. ४ G., O. and M. have the following before यद्यपि—अथेदानीं मध्यकाव्य निरूप्यते । अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् । सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥ यद्यपि ध्वनन नाम शब्दव्यापार and D. has the following —यद्यपि ध्वनन नाम शब्दव्यापार.

प्रबन्धप्रकाश्यत्वेन यथा श्री[१]महाभारते गृध्रगोमायुसंवादे

'अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले।
कङ्कालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे॥
न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी॥'

अत्र बन्धुषु निवृत्तेषु ममोपभोगाय भवत्वयं[२] शव इति दिवावलोकिनो गृध्रस्य गोमायुवञ्चनाभिलापरूपं वस्तु[३] वस्तुनैव[४] प्रबन्धेन व्यज्यते[५]।

'आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतम्।
बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन॥
अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम्।
गृध्रवाक्यात् कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः॥'

अत्रापि रात्रौ ममै[६]वायमुप[७]भोगाय संपत्स्यत इति पुरुषव्यावर्त्तनपरस्य गोमायोर्गृध्रप्रतारणाभिप्रायरूपं वस्तु[८] वस्तुनैव प्रबन्धेन द्योत्यते। एवमपरेऽप्यर्थशक्तिमूलस्य[९] ध्वनेरेकादशप्रबन्धप्रकाश्यभेदाः प्रबन्धान्तरेषु[१०] द्रष्टव्याः॥

अथ प्रबन्धगतार्थशक्तिमूलानपि वक्तुमाह। प्रबन्धेति। तत्रापि स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलेषु वस्तुना वस्तुध्वनिमाह। अलमिति[११]। वस्तुनैवेति। प्रबन्धार्थरूपेणेत्यर्थः। भेदान्तराणि[१२] स्वेकादशापि प्रबन्धगतानि स्वयमूह्यानि। विस्तरभयान्नोदाह्रियन्त इत्याह। एवमपरेऽपीति॥

---

१ D. omits श्री २ भवत्यय D. ३ G. drops वस्तु. ४ अनेनैव वस्तुना T. ५ द्योत्यते T., G., O., M. ६ ममाय° T; °वयमेव ममोपभोगाय G. ७ °मुपयोगाय D. ८ G. drops वस्तु ९ °मूलध्वने° D. १० G. drops प्रबन्धान्तरेषु. ११ °मित्यादिना K. १२ °न्तराण्येकादशा° K.

उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्तु वाक्य एव संभवति । यथा

> सच्चक्रनन्दकः श्रीमान् महात्यागदयान्वितः ।
> महानुभावः केन त्वं नरसिंह न सेव्यसे ॥

अत्र नरसिंह इव नरसिंह इति वाक्येनोपमालंकारो[1] व्यज्यते । अत्र सच्चक्रादौ शब्दशक्तिमूलत्वं [2]महानुभाव इत्यादावर्थशक्तिमूलत्वम् । एषां ध्वनिभेदानामङ्गाङ्गिभावेन संदेहैनैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन च संकरस्त्रिविधो भवति संसृष्टिस्त्वेकविधैव ॥

[3]इति श्रीमतो महामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकावलीनाम्न्यलंकारशास्त्रे ध्वनिभेदनिरूपणं नाम तृतीय उन्मेषः ॥

अथोभयशक्तिमूलध्वनेः स्वरूपमुदाहरणं चाह । उभयेत्यादि । यत्रोभाभ्यां शब्दार्थशक्तिभ्यामेकोऽर्थो व्यज्यते स उभयशक्तिमूलानुरणनव्यङ्ग्याख्यो ध्वनिरित्यर्थः । [4]स च वाक्यगत एव न पदगतः प्रबन्धगतो वा । असंभवादित्यर्थः । सच्चक्रेति । हे नरसिंह नरसिंहभूप सच्चक्रस्य [5]साधुजनमण्डलस्य नन्दक आनन्दकरः । महदुत्सव त्यागो वितरणं दया कृपा ताभिरन्वितः । [6]महानवाङ्मनसगोचरोऽनुभावः सामर्थ्यशक्तिर्यस्य स त्वं केन न सेव्यसे । राज्ञामपि सेव्य इति वाच्योऽर्थः । व्यङ्ग्यस्तु हे नरसिंह भगवन् नृसिंहावतार [7]सती चक्रं सुदर्शनं नन्दकः नन्दकनामा खड्गः ते यस्य सः । [8]श्रीर्मा तया समेतः । महानुभावोऽचिन्त्यमहिमा त्वं केन न सेव्यसे [9]सर्वलोकाराध्योऽसीत्यर्थः । वाक्यास्यासंगतार्थत्वं परिहरति । अत्र नरसिंह इवेति [10]औपम्यपर्यवसितार्थव्यञ्जकत्वान्नासंगतार्थत्वमित्यर्थः । संकरसंसृष्टिप्रयुक्तावान्तरभेदास्तु ग्रन्थान्तरे द्रष्टव्या इत्याशयेनाह । एषामिति ॥

[11]इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायामेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां [12]ध्वनिभेदनिरूपणं नाम [13]तृतीय उन्मेषः ॥

---

१ पदेनो° T. २ महानुभावादावर्थ° T. ३ इत्येकावल्यां D. ४ अय च D. ५ सुजन° K. ६ महान् जनागोचरो D. ७ सच्चक्र सुदर्शन नन्दक खड्गश्च D. ८ श्रीमान् मासमेत D. ९ सर्वलोकस्यापीत्यर्थं D. १० उपमापर्यवसित° D. ११ इत्येकावली°D. १२ K. omits ध्वनिभेदनिरूपण. १३ तृतीयोन्मेषः D

अथ चतुर्थ उन्मेषः ।

तरुणीकुचमण्डलमिव गूढं यस्माच्चमत्कुरुते ।
वाच्यायमानमस्माद् व्यङ्ग्यमगूढं गुणीभूतम् ॥ १ ॥

यथा

गण्डैरस्थिरपत्रखण्डरचनैः कर्णैरतालीदलै-
रङ्गैरच्छुरिताङ्गरागपरुषैर्नेत्रैरदत्ताञ्जनैः ।
वक्षोजैरनुपात्तमौक्तिकसरैः शंसन्ति ते पौरुष
निःसीमं नरसिंह देव भुवने प्रत्यर्थिवामभ्रुवः ॥

उक्ता उत्तमकाव्यस्य ध्वनेर्भेदा अथ मध्यमकाव्यस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदा उच्यन्ते । ते चाष्टावगूढादयः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे ।

'अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः ।' इति ।

तत्राद्यं निरूपयति । तरुणीति । सर्वमभ्यर्हितद्रव्यं प्रच्छादनमपेक्षत इति न्यायेन व्यङ्ग्यमङ्गनास्तनमण्डलवद्गूढमेव प्रियं सच्चमत्कुरुततरामिति गूढमेव प्रधानं ध्वनिरिति च व्यपदिश्यते । अगूढं तु प्रसिद्धत्वाद्वाच्यवत् प्रकाशमानतया न तथा चमत्करोतीति गुणीभूतमित्यर्थः । के पुनरिमे गूढत्वागूढत्वे । उच्येते । इह व्यङ्ग्यस्य द्रुतविलम्बितमध्यभेदेन त्रेधा प्रतीतिः । तत्र यद् द्रुतं प्रतीयते तदगूढं यद्विलम्बितं तदस्फुटं यन्मध्यं तद्गूढमिति विवेकः । उदाहरति । गण्डैरिति । पौरुषं शंसन्ति ज्ञापयन्तीत्यर्थः । शंसिधात्वर्थस्य कथनस्यासंभवात् तत्कार्यं ज्ञापनमात्र

---

१ °भङ्ग° C, G, M. २ °रनात्ताञ्जनै D. ३ गुणीभूत D. ४ प्रधान° K. ५ D. drops च. ६ K. drops इह. ७ °रित्यादि K. ८ °धात्वर्थकथन°.D.

अत्र शंसनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्यातिप्रसिद्धत्वादगूढत्वम् ॥

वाच्यस्य[1] रसादेर्वा वाक्यार्थस्यापरस्य यत्राङ्गम् ।
व्यङ्ग्यं भवति तदेतत्तज्ज्ञैरपराङ्गमाख्यातम् ॥२॥

यत्रानुरणनरूपं व्यङ्ग्यं वाक्यार्थीभूतस्य वाच्यस्यापरस्याङ्गं[2] तादृशस्य रसादेरपरस्यापरं रसादि वाङ्गम् ।

क्रमेण यथा

तत्तद्वीर नृसिंह भूप भवतो दानापदानं मुहु[3]:
श्रुत्वा सिद्धपुरन्ध्रिगीत[4]रचनाशिल्पेषु कल्पद्रुमः ।
नाश्लिष्टो लतया न पल्लवपुटैः पुष्णाति रागोद्गमं
पुष्पैर्नोद्गिरति स्मितं मधुकरध्वानैर्न चाभाषते ॥

लक्ष्यते तेन प्रत्यर्थित्वं व्यज्यते । एवं स्थिते तत्त्वाह । अत्र शंसनस्येति । शासन-व्यङ्ग्यस्य प्रत्यर्थिपदरूपस्येत्यर्थ. । तस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं जहल्लक्षणामूलत्वात् । तस्य प्रसिद्धया[5] प्रयोगप्राचुर्येण वाच्यमानतया द्रुतप्रतीतेरगूढमित्यर्थ. ॥

अपराङ्गाख्यं[6] द्वितीयभेदमाह । वाच्यस्येति । अपराङ्गमित्यत्रापरशब्देनाङ्ग्यभिधीयते । स चेह वाक्यार्थीभूतो[7] रसादेरन्यो वाच्यो रसादिर्वा तथाभूत इति द्विविध. । अङ्गं च व्यङ्ग्यत्वं द्विविधमनुरणनरूप रसादिश्च तयोस्ताभ्यामाङ्गिभ्यां यथासंख्यं सबन्धे द्विविधमपराङ्गमिति संग्रहार्थं व्याचष्टे । यत्रेति । तादृशस्य[8] वाक्यार्थीभूतस्येत्यर्थः । तत्राद्यभेदोदाहरण तत्तदिति[9] । दानापदान दानाद्भुतम् । गीतरचनाशिल्पेषु गीतप्रबन्धनिर्माणे इत्यर्थः । व्यङ्ग्यं तावदत्र सभावयति ।

---

१ वाच्यस्य च रसादे° D. २ ° परस्य यत्राङ्ग C., G, M. ३ बहु T. ४ °गीति° D.
५ प्रसिद्धत्वात् K. ६ अपराङ्गाख्यद्वि° K. ७ वाक्यार्थीभूतरसादे° D. ८ तादृशस्य च K.
९ तत्तदित्यादि K.

अत्र समासोक्तिस्तावदलंकारः । तत्र च प्रतीयमानेनानुगतस्य[1] वाच्यस्य प्राधान्येनाङ्गित्वम्[2] । आरोपितनायिकानायकमिथुनधर्मयोर्लताकल्पद्रुमयोरेव वाक्यार्थत्वात् ।

यथा वा

नरसिंह देव न वयं कवयो[3] नास्माकमीदृशो धर्मः ।
एष वचसां विलासः केवलमुपहारकुसुमतां व्रजतु ॥

अत्रोक्तस्य कवित्वरूपस्य वस्तुनो निषेधः कृतः सन्नत्र राजनि सर्वेषामपि गुणानां विद्यमानत्वात्तद्[4]धिकगुणारोपणासंभवान्निरतिशयनरसिंहनरपति[5]गुणानुवादमात्रपर्यवसायि काव्यमिदमिति कमपि विशेषमभिव्यनक्ति । स च वाच्यस्यैवोपस्कुरुत इति वाच्याङ्गमेवैतत् ॥

अत्रेति । प्रस्तुतविशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिस्ततोऽस्ति व्यङ्ग्यमिति भावः । तस्यापराङ्गत्वं[6] व्यनक्ति । तत्र चेति । नायकमिथुनरूपस्य प्रतीयमानस्य वाक्यार्थीभूतलताकल्पद्रुमवाच्यस्योपस्कारकत्वात् तदङ्गत्वमित्यर्थः । मिथुनधर्म आश्लिष्टत्वादिः । अत्रैवोदाहरणान्तरमाह[7] । नरसिंहेति । अत्राङ्गाङ्गिनौ विविनक्ति । अत्रोक्तस्येति । एतेनोक्तवस्तुविषय आक्षेपालंकारभेदोऽयमित्युक्तम् । अधिकगुणारोपणासंभवात् अशेषगुणाधारे[8] तस्मिन्नारोपितगुणवर्णनात्मकस्य कवित्वशब्दार्थस्यासंभवादित्यर्थः । इत्येवंरूपं विशेषमित्यन्वयः[9] । स च विशेषो वाच्यस्य पूर्वोक्तनिषेधाभासरूपस्येत्यर्थः । वाक्यार्थीभूतस्येति शेषः । तदुपस्कारकत्वेन तच्छेषात्तदङ्गमित्यर्थः ॥

---

१ °मानेनांशेनानुगत° C., G., M. २ प्राधान्येन व्यङ्ग्यत्वं C., M. ३ कवयो न वय D. ४ विद्यमानतया तद° C, G., M.; विद्यमानतया तत्तद° T. ५ °नृपति° G. ६ अस्यापराङ्ग° K ७ D. drops आह. ८ °गुणाकरे K. ९ इत्येवरूपविशेष° D.

यथा वा

ब्रूमः किं पद्मनाभं वसति यदुदरे विश्वमेतत् समस्तं
किं वा नागाधिराजं स्वपिति सुखमसौ यत्र लक्ष्म्या समेतः।
किं वा चन्द्रार्धचूडं यदुपरि भजते सोऽपि हारस्य लक्ष्मी-
माधत्ते सोऽपि चित्ते तव वसतिरुचि गाङ्गवंशावतंस ॥

अत्र प्रभुविषयस्य रतिभावस्याङ्गमद्भुतः ।

स्तोतव्यस्तिग्मरोचिस्त्रिभुवनभवनप्राङ्गणं लङ्घते य-
श्चक्षुर्यस्यायमासीत् स भवति जगति श्लाघनीयो मुकुन्दः।
देवः सोऽप्येप यस्याः कलयति कुचयोश्चूचुकाद्वैतलक्ष्मीं
लक्ष्मीं श्रीमन्नृसिंह क्षितिप रमयते तामपि त्वत्कटाक्षः ॥

अत्र तिग्मरोचिःप्रभृतिविषयो रत्याख्यो भावः प्रभुविषयस्य रतिभावस्याङ्गम् ।

त्वत्प्रत्यर्थिवसुन्धरेशरमणीः संत्रासतः सत्वरं
यान्तीर्वीर विलुण्ठितुं सरभसा[2] याताः किराता वने ।
तिष्ठन्ति स्तिमिताः प्ररूढपुलकास्ते विस्मितोपक्रमा-[3]
स्तासामुत्तरलैः स्तनैरतितरां लोलैरपाङ्गैरपि[4] ॥

अथ रसाद्यपराङ्गमष्टविधं च क्रमेणोदाहर्तुमाह। यथा वेत्यादि । तत्र रसमप-राङ्गमुदाहरति । ब्रूम इत्यादि । वसतिरुचि निवासेच्छाम् । अत्राङ्गाङ्गिनौ विविनक्ति। अत्रेति । मद्भुतवस्तुदर्शनोत्थोऽद्भुतरसोऽङ्गमित्यर्थः । यद्यपीह रसभावादीनामष्टाना-मप्यनियमेन मिथोऽङ्गाङ्गिभावो भवति तथापि चाटुषु कविभावस्यैव प्रायशः प्राधा-

---

१ °मादत्ते T. २ सरभस याता C, G, M. ३ विस्मृतोपक्रमा° C., M. ४ लोलै कटाक्षैरपि G., M. (M. notices अपाङ्गैरपि also, '°रपाङ्गैरिति वा'). ५ °दर्शनोऽद्भुत-रसो° K.

अत्र रसाभासः प्रभुविषयस्य रतिभावस्याङ्गम् ।

त्वयि लोचनगोचरं गते
सफलं जन्म नृसिंह भूपते ।
अजनिष्ट ममेति सादरं[1]
युधि विज्ञापयति द्विषां गणः ॥

अत्र भावाभासः प्रभुविषयस्य रतिभावस्याङ्गम् ।

नृसिंह भवतो दानं निशम्य निभृतेक्षणाः ।
वि[2]स्रस्तहस्ताः कान्तारेष्वासते राजकुञ्जराः ॥

अत्र मदाख्यस्य भावस्य शान्तिरङ्गं प्रभुविषयस्य रतिभावस्य ।

समालोक्यालेख्यस्थितमपि मृगाक्ष्यः फणभृतं
प्रकम्पन्ते धैर्यं त्वदरि[3]तरुणीनां त्वनुपमम् ।
यदेतास्त्वद्भाटीमधिरजनि यान्त्यः [4]फणभृतां
फणारत्नं हस्तैः पिदधति दृढं वीर विपिने ॥

न्यात् तस्यैव सर्वत्राङ्गित्वं निबद्धमित्यनुसंधेयम् । अत्र रसाभास इति । मनौचित्यप्रवृत्तत्वा[5]दिति भावः । त्वयीत्यादि । अत्र शरणार्थिनां द्विषां नरसिंहदर्शनो[6]त्थहर्षस्त्वयीत्यादिना वागारम्भेण व्यज्यते । स च न वीरधर्म इत्यनौचित्यप्रवृत्तत्वादेव भावाभासः पूर्ववदङ्गमित्याह । अत्र भावाभास इति । नृसिंहेत्यादि । दान खण्डन मदश्च । राजान एव कुञ्जरा इति रूपकसमासः । दानादिलिङ्गात् । निभृतेक्षणा निश्चलाक्षाः । विस्रस्तहस्ता विहस्ताश्चिन्तानिर्वेदाभ्यामिति भावः । एतेन मदक्षयो व्य-

---

१ सादरमिति G. २ विन्रस्त° D. ३ °तरुणीनामनुपमम् D. ४ फणभृत C., M.
५ °दित्यर्थ K. ६ °दर्शनोत्थो हर्ष K.

इह रिपुभूपालभामिनीभयरूपस्य भावस्योदयो नरसिंहनरपति-विषयस्य रतिभावस्याङ्गम्।

एकाभूत् कुसुमायुधेषुधिरिव प्रव्यक्तपुङ्खावलि-
जैंतुं मङ्गलपालिकेव पुलकैरन्या कपोलस्थली।
लोलाक्षीं क्षणमात्रभाविविरहक्लेशासहां पश्यतो
द्रागाकर्णयतश्च वीर भवतः प्रौढाहवाडम्बरम्॥

अत्र लोलाक्षीप्रेमसमरौत्सुक्ययोः संधिः प्रभुविषयस्य रतिभावस्याङ्गतया स्थितः।

सौभाग्यं तस्य चित्रं तदधि चपलता कापि मद्वीरलक्ष्म्याः
पश्यत्सु श्लाघते या रणभुवि नृपतिष्वद्भुतं तद्भुजाय।
धिग्धातुः प्रातिकूल्यं मयि बलमतुलं तस्य कस्य ब्रवीमी-
त्याचक्षाणो विरोधी श्रयति गिरिवनं श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र॥

च्यते। स च पूर्ववदङ्गमित्यर्थः। यान्त्यो धावन्त्यः। भावसंधिमाह। एकेति। एका भवतः कपोलस्थलीत्यन्वयः। मङ्गलपालिका मङ्गलार्थमङ्कुरपात्रम्। द्वयोस्तुल्यबलयोर्विरुद्धयोर्भावयोः समावेशः संधिः। बहूनां पूर्वपूर्वोपमर्देन समावेशः शबलता। तां चाह। सौभाग्यमिति। सौभाग्य सौन्दर्यं चित्रमद्भुतं तत्तस्मादधिचपलताधिकचापलम्। नृपतिषु पश्यत्सु पश्यतो नृपतीननादृत्येत्यर्थः। "षष्ठी चानादरे" इति चकारात् सप्तमी। भुजाय श्लाघते भुजमभिलषतीत्यर्थः। "श्लाघह्नुङ्—"

---

१ नृसिंह° G. २ प्राग्व्यक्त° D. ३ माङ्गल्° T. ४ नृपतिष्वेकतस्तद्भुजायाम् D. ५ तद्भुजया G. ६ °त्येव शसन् D. ७ एकेत्यादि K. ८ °मालिका D. ९ °मित्यादि K. १० °चापल्यम् K.

अत्र स्मृतिनिर्वेदमति[1]चिन्तानां शबलता पूर्ववदङ्गम् । एत एव[2] रसवदादयोऽलंकाराः ॥

वाच्यस्य सिद्धिहेतुं कृतिनः कथयन्ति वाच्य-सिद्ध्यङ्गम् ।

पत्रावलीकवलनान्यरिभूमिपाल-
लीलावतीस्तनतटेष्वलमादधाना ।
गङ्गातरङ्गधवलानि यशःपयांसि
दुग्धे धरातिलक वीर तवासिधेनुः ॥

इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । अत्रेति । रणात् पलायमानस्य शत्रोरिमे स्मृत्यादयश्चत्वारो भावाः क्रमात् सौभाग्यभुजश्लाघना[3]रिवनिन्दाबलप्रशंसावाक्येषु व्यज्यन्ते तेषां शबलता पूर्ववत् कविभावस्याङ्गमित्यर्थः । नन्वेवं[4] रसादीनां प्राधान्ये ध्वनित्वमप्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवं च सति रसवदाद्यलंकाराणां कोऽवकाश इत्याशङ्क्याह । एवं चेति । गुणीभूता एवेत्यर्थः । तथा च सर्वस्वकारः सूत्रयां चकार । 'रसभावतदाभासभावप्रशमानां निबन्धे रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितानि भावोदयभावसंधिभावशबलताश्च पृथगलंकाराः' इति[5] । रसस्याङ्गत्वेन निबन्धे रसवान् । भावस्याङ्गत्वे प्रेयोऽलंकारः । तदाभासत्वे ऊर्जस्वी । भावप्र[6]शमनस्याङ्गत्वे समाहितम् । भावोदयादीनां तथा निबन्धने[7] तु तन्नामकास्त्रयः पृथगलंकारा इति सूत्रार्थः ॥

तृतीयं भेदं लक्षयति । वाच्यस्येति । यद्विना वाच्यं न सिध्यति तद्वाच्यसिद्ध्यङ्गमित्यर्थः । अत एवार्थस्य द्रव्यदेवतादिवत् करणशरीरनिर्वर्तकतया संनिपत्योपकारकाङ्गस्य वाच्योपस्कारमात्रकारितया प्रयाजादिवदारादुपकारकादपराङ्गाद्भेदः । पत्रावलीत्यादि । पत्रावलीकवलनानि मकरिकापत्र[8]लुण्ठनानि पर्णपुञ्ज[9]ग्रसनकानि च[10] स्तनतटेषु[11] गिरिप्रस्थेष्विति च प्रतीयते । आदधाना[12] कुर्वाणा ।

---

१ T. drops मति. २ हि T. ३ श्लाघनद° D. ४ K. omits ननु. ५ इति च D. ६ °प्रशमाङ्गत्वे D. ७ °निबन्धेन D. ८ °पत्रलाञ्छनानि D. ९ °ग्रसनानि D. १० K. omits च. ११ D. inserts च after °तटेषु. १२ आददाना K.

अत्रासिधेनोर्धेनुत्वं व्यङ्ग्यं यशसः क्षीरत्वरूपकलक्षणस्य वाच्यस्य सिद्धिमादधाति ।

यथा वा

धाराविषं त्वदसिकालभुजङ्गमस्य
दंष्ट्वा[1] सुदुःसहतरं समरे नरेन्द्राः ।
मूर्च्छां भजन्ति नरसिंह वसुन्धरेश
किं[2] चोद्वहन्ति वपुराश्रितवर्णभेदम् ॥

पयांसि क्षीराणि । असिधेनुश्छुरिका । 'छुरिका चासिधेनुका' इत्यमरः । लक्षणार्थमत्र दर्शयति । अत्रेति[4] । वाच्यव्यङ्ग्ययोरसिधेनुधेन्वोरभेदाध्यवसानादिति[5] भावः । विषयविशेषे किञ्चिन् मीमांसितुमुदाहरणान्तरमाह । धारेत्यादि । धारा शस्त्रमुखं जलसंततिश्च । विषं तोयं गरलं च[3] गम्यते । 'धाराश्राग्राम्बुसंतत्योर्विषं गरलतोययोः' इत्यभिधानात् । असिरेव कालभुजङ्गमः कृष्णसर्प इति रूपकम् । नरेन्द्रा राजानो विषवैद्याश्च । 'नरेन्द्रो विषवैद्येऽपि' इति वैजयन्ती । मूर्च्छा बाह्यान्तःकरणानां[6] शक्तिविघातः । वर्णभेदो वैवर्ण्यम् । नरेन्द्राणामपि तत्रापि दर्शनादेव विषवेगाविर्भाव इति विरोधश्च ध्वन्यते । अत्रासिकालभुजङ्गमस्य धाराविषमित्यत्र चतुर्धा संशयः । किं विद्वन्मानसेत्यादिवच्छ्लिष्टपरम्परितरूपकम् । किं वा श्लेषवशादेव सविषत्वसाधर्म्यात् कालभुजङ्गम इवासिरित्युपमितसमासाश्रयणादुपमा । आहोस्विन्निरवकाशतया सर्वालङ्कारसंकोचको मूर्च्छादिकार्यविशेषोत्थापितगरलार्थप्रतिभोल्लसितो[7] विषमिति श्लेष एव तन्निर्वाहकतया तु तदङ्गमसिभुजङ्ग इति रूपकम् । यद्वा विषपदव्यङ्ग्येन गरलेनासिभुजङ्गमस्येति वाच्यरूपकसिद्धेर्वाच्यसिद्ध्यङ्ग[8] नाम गुणीभूतव्यङ्ग्यभेद[9] इति । तत्र व्यङ्ग्यपक्षं सिद्धान्तयिष्यं-

---

१ दृष्ट्वापि दु सह° C, G, M. २ किं चोद्वहन्ति D. ३ K. drops च. ४ तत्रेति K. ५ °ध्यवसायादिति K. ६ बाह्याभ्यन्तरकरणानां K. ७ °ल्लासितो D. ८ °ङ्गव्यङ्ग्य K. ९ व्यङ्ग्य भेदे° D.

अत्र धाराविषमिति विषशब्देन सलिलमभिधीयते । तस्यैव वाक्यार्थत्वात्[1] । न तावदिदं श्लिष्टशब्दनिबन्धनं[2] परम्परितम् । विषशब्दादाविर्भवन्त्या गरलार्थप्रतीतेः प्राक् कृपाणस्य फणित्वरूपणासिद्धेः । अत्र हि[3] प्रकरणादिनाभिधाम्भसि[4] नियमिता । अम्भस्तु कृपाण एव संभवति न भुजङ्गमे तस्मादम्भःसंभव एव रूपके बाधकं प्रमाणम् । नाप्युपमा । भुजङ्गमेऽम्भःसंभवाभावेन

स्तदुपयोगितया विषपदस्येह वाच्यार्थं[5] तावदाह । अत्र धारेति । गरलं तु व्यङ्ग्यमिति भावः । सलिलार्थत्वे हेतुमाह । तस्यैवेति । प्रकरणादिना तस्यैव वाक्यार्थान्वयित्वादित्यर्थः । ननु व्यङ्ग्यपक्षे वृत्तिद्वयाश्रयणं गरीयः । अतोऽभिधैकमूलश्लिष्टपरम्परितरूपकाश्रयणमेव श्रेय इति प्रथमं पूर्वपक्षमुत्थाप्य निराचष्टे । न तावदिति । रूपकहेतुकं रूपकं परम्परितरूपकम्[6] । युक्तिमाह । विषशब्दादिति । विषमेव विषमिति श्लिष्टरूपकादित्यर्थः । यथा विद्वन्मानसहंसेत्यत्र वर्ण्यस्य प्रभोर्हंसत्वरूपणं मानसमेव मानसमिति श्लिष्टरूपकहेतुकं तद्वदसे फणित्वरूपणं विषमेव विषमिति श्लिष्टरूपकहेतुकं न भवति । ततः प्रागेव भीषणत्वादिनापि तत्सिद्धेरित्याह । प्रागिति । एतेन साधकप्रमाणाभाव उक्तः । अथ बाधकं प्रमाणं वक्तुमाह । अत्र हीति । तर्ह्युभयोरम्भस्त्वनिमित्तमेवास्तु रूपकमितीमां शङ्कां परिहरति । अम्भस्त्विति । ननु कृपाणेऽपि कुतोऽम्भःसंभव इति चेद्धाराद्वारेति ब्रूमः । धाराशब्दवाच्यशस्त्रमुखे[7] प्रतीयमानसलिलसपक्षभेदाध्यवसायेनाम्भःसामान्यसंभवादिति । फलितमाह । तस्मादिति । रूपके श्लिष्टपरम्परितरूपकेऽम्भसः प्रकरणादिना गरलाभिधानिवारकत्वेन तत्संभव एव बाधकमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षं परिहरति[8] । नाप्युपमेति । भुजङ्गमेऽम्भःसंभवाभावेनेत्युपलक्षणं करवाले गरलाभावश्चेति द्रष्टव्यम् । ननु श्लेषमहिम्ना सविषत्वं साधर्म्यमुपमाप्रयोजकमस्तीति शङ्कते ।

---

१ वाक्यस्यार्थत्वात् T.; वाच्यार्थत्वात् D. २ °निबन्धनपरम्परित D. ३ T., G., C., and M. drop हि. ४ °दिनाम्भस्यभिधा नियमिता T. ५ °पदस्यैतिह्यवाच्यार्थं D. ६ परम्परितमुच्यते D. ७ °शब्दवाच्ये शस्त्र° K. ८ परिहरन्नाह K.

साधर्म्याभावात् । विषशब्दस्य श्लिष्टत्वेन साधर्म्यमस्त्येवेति चेत् तर्हि श्लेषः कारणमुपमाया इति वाच्यम् । तच्च विचारविकलम् । कृपाणस्य वाक्यार्थत्वेऽम्भस्याभिधानियमनेन श्लेषस्यैवानुदयात् । तस्माद्विषशब्देन शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यमहिम्ना गरलं व्यङ्ग्यं कृपाणभुजङ्गमस्येति रूपकस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोतीति वाच्यसिद्ध्यङ्गम् ॥

यत्र न सदपि व्यङ्ग्यं स्फुटतां भजते तदस्फुटाभिख्यम् ॥ ३ ॥

नृसिंह भूप भवतः संख्यामत्सरिणो गुणाः ।
त्रिविक्रमपदैरेव मितमेतज्जगत्त्रयम् ॥

अत्र यद्यप्यनन्तानां गुणानां त्रिविक्रमपदत्रयमिते जगति समावेशो न घटत इत्यस्ति व्यङ्ग्यं तथापि झटिति न प्रतिभासत इत्यस्फुटम् ॥

विषशब्दस्येति । यत्र श्लेष एव न संभवति कुतस्तत्र तन्मूलसाधर्म्यसंभावनेति परिहरति । तर्हीति । वाक्यार्थत्वे इति प्राकरणिकत्वकथनम् । अम्भसि धाराम्भसीत्यर्थः । अत एव यः केवलश्लेष एवायमिति तृतीयः पक्षः स खुरक्षेपादेवाहत इत्याशयेन तुरीयो व्यङ्ग्यपक्ष एवेति निगमयति । तस्मादिति ।

अस्फुटव्यङ्ग्याख्यं भेदान्तरमाह । यत्रेति । झटिति न प्रतिभासत इति । किन्तु विलम्बतः प्रतिभासते अतोऽस्फुटव्यङ्ग्यमतदित्यर्थः ॥

---

१ वाच्यार्थत्वे° D. २ °नियमेन D. ३ °व्यङ्ग्यवस्तुना O., M., °व्यङ्ग्यमहिम्ना च गरल D. ४ विलम्बित K.

यदि वाच्यं व्यङ्ग्यं वा मुख्यतया निश्चितं न भवेत्।
संदिग्धप्राधान्यं तत्तु सुधीभिर्विनिर्दिष्टम् ॥ ४ ॥

त्वामारूढं मदगजपतिस्कन्धमाधूतखङ्ग-
च्छायाविद्युद्वलयितभुजं वीक्ष्य युद्धे नृसिंह।
दूरोदञ्चत्पुलकपटलीवर्मिताङ्गस्तुरङ्गे
दत्ते दृष्टिं विदितरभसे न्यक्कृतेभः सपत्नः ॥

अत्र वेगवत्तरतुरङ्गावलोकनेन किं पलायितुमचकमतेति व्यङ्ग्यं प्रधानं किं वा दत्ते दृष्टिं तुरङ्ग इति भयानुभावरूपं वाच्यं प्रधानमिति संदिग्धम् ॥

संदिग्धतुल्यप्राधान्ये इत्यत्र संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यं चेति द्वौ भेदौ विवक्षितौ तत्राद्यं लक्षयति । यदीति । मुख्यतया प्रधानतयेत्यर्थः । संदिग्ध प्राधान्यं यत्र तत्तथोक्तम् । त्वामित्यादि । छाया लोहभासः ताभिरेव विद्युद्भिर्वलयितः संजातवलयो भुजो यस्य तम् । पुलकपटलीवर्मिताङ्गत्वं नृसिंहवीक्षणात् पूर्वं रणोत्साहात् पश्चात्तु भयादित्यनुसंधेयम् । विदितरभसे प्रसिद्धवेगे । अचकमतेति । अकामयतेत्यर्थः । कर्मणि ङित्वादात्मनेपदम् । लुङि " णिश्री———इत्यादिना च्लेश्चङादेशः ॥

---

१ °मारूढोन्मद° T., C., G. २ °मारूढखड्ग° T., G., M. ३ °वेष्टिताङ्ग° T.; °वेल्लिताङ्ग° C., G., M. ४ वेगवत्तुरङ्गा° T., C., G., M. ५ दृष्टिं दत्ते M.

यस्मिन्ननयोः साम्यं तुल्यप्राधान्यमिष्यते तदिदम्।

अस्पृष्टाञ्जनसंपदः स्मृतिपथावस्थायिलीलास्मिताः
प्रत्याख्यातवतंसदामरचनास्त्यक्ताङ्गरागश्रियः।
दूरोद्भूतकुरङ्गनाभिमकरीभङ्गास्तरङ्गभ्रुवः
संजाता नरसिंह पार्थिव भवत्प्रत्यर्थिपृथ्वीभुजाम्॥

अत्र रिपुनृपकान्ताकर्तृकस्याञ्जनस्पर्शाभावरूपस्य कार्यस्य वाच्यस्यारिनरपतिमरणरूपस्य कारणस्य व्यङ्ग्यस्य च समं प्राधान्यम्॥

आक्षिप्तं यत् काक्वा काक्वाक्षिप्तं तदाख्यातम्॥५॥

सर्वार्थिनामर्थितपूरणार्थं
परिस्फुरत्त्यागमहोत्सवेऽत्र।
त्वयि स्थिते वीर नृसिंह भूप
न लज्जते संप्रति पारिजातः॥

तुल्यप्राधान्यं लक्षयति। यस्मिन्निति। अनयोर्वाच्यव्यङ्ग्ययोः। साम्यं समप्रधानत्वम्। निश्चितमिति शेषः। तुल्य तुल्यत्वेन निश्चितं प्राधान्यं यत्र तत्तयोक्तम्। अस्पृष्टेति। अत्र पर्यायोक्तमलंकारः। तत्राञ्जनादिपरिहाररूपं प्रस्तुत कार्यं वाच्यं तत्कारणं प्रस्तुतमेव भर्तृमरणं व्यङ्ग्यं तयोश्चमत्कारसाम्यात् समप्राधान्यमित्याह। अत्रेति॥

काक्वाक्षिप्तं लक्षयति। आक्षिप्तमिति। काकुः स्वरविकारः। सर्वेत्यादि। इह न लज्जत इत्यत्र न लज्जते किमिति काक्वा लज्जत एवेति व्यज्यत इत्याह।

---

१ °दामश्रिय G. २ °नृपतिकान्ता° C., G., M. ३ °नृपतिमरण° T. ४ देव T.

अत्र लज्जत एवेति व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन स्थितम् ॥

यद्व्रजति न सौन्दर्यं तदसुन्दरमीरितं सद्भिः ।

इत्थममुष्य भिदाष्टकमुट्टङ्कितमेतदस्माभिः ॥६॥

अयज्ञः स्वर्लोकः सुकृतमतपःक्लेशसुभगं

सुधासारोऽनभ्रः फलमकुसुमश्रीसहचरम् ।

अशौर्यं साम्राज्यं निधिरखननायाससुलभो

नृसिंह क्षोणीन्द्रो नयनपथमस्माकमगमत् ॥

इह निरतिशयसुखजनकत्वरूपं कारणं व्यङ्ग्यं सदपि न सौन्दर्यमावहति ।

अत्रेति । तस्य गुणीभावे हेतुमाह । वाच्येति । वाच्यो यो निषेधः काकुयुक्तस्तत्सहभावेन चमत्करणे तदनुगामितया स्थितं न तु स्वातन्त्र्येणेत्यर्थः ॥

अष्टमं भेदमाचष्टे । यदिति । यत् सदपि न हृद्यं तदसुन्दरमित्यर्थः । अयज्ञ इति । नृसिंहनृपतिसाक्षात्कारोऽयमयज्ञस्वर्गादितुल्य इत्यर्थः । तत्रायज्ञ इति यज्ञनिषेधात् तत्कारणं निरतिशयसुखजनकत्वं व्यज्यते तच्च वाच्यान्नातिरिच्यते चमत्क्रिययेत्यसुन्दरमित्याह । इहेति । अत्रैवोदाहरणान्तरमाह ।

---

१ °निषेधसभावनेन M.; °निषेधसमावेन O., G. २ यद्व्राजि T. ३ अयज्ञस्वर्लोक T, O., M. ४ °सुलभ G., M. ५ क्षोणीन्दो D., O. ६ °मगम. D., O. ७ °रूपकारण T. ८ भेदमाह D. ९ इत्यादि K. १० °नृपते साक्षा° K.

उत्तिष्ठ कन्दखननाय गृहाण चापं
गाहस्व काननमिति प्रहितोऽपि वध्वा ।
आकारितोऽपि सहकेलिसखैः किरातै-
रद्रेर्न वीर विजहाति दरीमरिस्ते[1] ॥

अत्र त्वच्चापविलसितस्मरणजनितं[2] भयमात्रं प्रतीयते । तस्य[3] किमपि सौन्दर्यं न प्रतिभासत इत्यसुन्दरम् ॥

इति श्रीमतो[4] महामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकावलीनाम्न्य-लंकारशास्त्रे गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणं नाम चतुर्थ उन्मेषः ॥

उत्तिष्ठेति[5] । आकारित आहूतः । सुगममन्यत् । एषा च भेदानां ध्वनिभेदवदन्योन्यसंकरसंसृष्टी द्रष्टव्ये । तथा ध्वनेरपि स्वैर्भेदैर्[6]गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदैरलंकारव्यङ्ग्यभेदैश्च सह[7] संभेदः पुनर्भूयात् । प्रपञ्चादुक्तं ध्वनिकारेण—

'सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः ।
संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा ॥' इति ।

इति[8] पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायामेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणं[9] चतुर्थ उन्मेषः ॥

---

१ दरीं रिपुस्ते T., C., G., M. २ यत्त्वच्चापल° T. ३ तत्र न किमपि सौन्दर्यमावहति T., C and G. insert च after तस्य ४ D. has इति चतुर्थोन्मेषः. ५ °त्यादि K. ६ स्वतो भेदै° D. ७ सह सभवे प्रवर्त्तनात् प्रपञ्च D. ८ इति चतुर्थोन्मेषः । गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणम् D. ९ K. omits गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरूपणम्.

अथ पञ्चम उन्मेषः ।

अङ्गिनि रसे स्थिता ये बिभ्रत्युत्कर्षहेतुतां सततम् ।
आत्मनि शौर्यादय इव ते नामैते गुणाः कथिताः ॥ १ ॥

आत्मनि शौर्यादय इव समवायवृत्त्याङ्गिनि रसे स्थिताः सन्त उत्कर्षहेतवो भवन्ति माधुर्यादयो गुणाः । अलंकारास्तु हारादय इव कण्ठादीनां संयोगवृत्त्या वाच्यवाचकरूपाणामङ्गानामतिशयमादधाना रसमुपकुर्वन्ति । अत एव माधुर्यादयो रसधर्माः समु-

---

तदेवमुत्तममध्यमकाव्यनिरूपणानन्तरं यदव्यङ्ग्यं चित्राख्यमधमकाव्य तन्निरूपणं प्राप्तावसरमपि काव्यगडुत्वान्नातीवोपयुज्यते यावदुपयुज्यते तावदलंकारप्रस्तावे भविष्यतीत्याशयेनोपेक्ष्य सम्प्रति काव्यात्मनिरूपणानन्तरं तद्धर्मनिरूपणमेव संगतमित्यभिप्रेत्य गुणान्निरूपयंस्तेषां सामान्यलक्षणं तावदाह । अङ्गिनीति । ननूत्कर्षहेतुत्वमलंकारेष्वतिव्याप्तमित्याशङ्क्य व्याचष्टे । आत्मनीति । अलंकारास्तु नैवमित्याह । अलंकारास्त्विति । काव्यात्मरससमवेतास्तदुत्कर्षहेतवो धर्मा गुणाः काव्याङ्गसंयुक्तास्तदुत्कर्षहेतवोऽलंकारा इति भेद इत्यर्थः । वाच्यवाचकरूपाणां शब्दार्थरूपाणामित्यर्थः । शब्दार्थौ वपुरित्युक्तम् । रसमुपकुर्वन्तीति । लोके वपुषि भूषितेऽहं भूर इतिवदेवाहं भूषित इत्यप्यभिमानदर्शनादङ्गसंगिभिरलंकारैरङ्गिनो रसस्यापि तद्द्वारोपकारश्चमत्कारातिशयदर्शनादेवसेयः । रसाभावे त्वङ्गोपकार एव । गुणास्तु रसं विना न सन्त्येव तद्धर्मत्वात्तेषामित्यर्थः । माधुर्यादिगुणानां सुकुमारादिवर्णान्वयव्यतिरेकानुविधानं तु तद्व्यङ्ग्यत्वनिबन्धनं न तु तद्धर्मत्वनिबन्धनमित्याह । अत एवेति । केषांचित्तद्धर्मताबुद्धिस्तु भ्रान्तिरे-

---

१ G, O, and M. drop तु. २ °मधम काव्य D. ३ प्राप्तमपि K. ४ °दवधेय K.
५ तत्तद्व्यङ्ग्य° K.

चितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते । यथा प्रांशुतममवलोक्याशूरेऽपि शूरोऽयमिति शूरत्वबुद्धिं विदधत्यविश्रान्तबुद्धयस्तथा मधुरादिरसधर्मव्यञ्जकत्वदर्शनात् सुकुमारेषु वर्णेष्वपि माधुर्यादि व्यवहरन्ति । वस्तुतस्तु रसस्य धर्मा गुणा गुणालंकाराणां समवायवृत्त्या स्थितिरिति गड्डुरिकाप्रवाहेण ।

युवतेरिव रूपमङ्ग
स्वदते शुद्धगुणं
विहितप्रणयं निरन्तरं
सदलंकारविकल्पकल्पनाभिः

चेति स दृष्टान्तमाह । यथा प्रांशुतममित्यादि । अविश्रान्तबुद्धयोऽगाढमतयः । तस्मादङ्गिसमवेता गुणा अङ्गसंयुक्तास्त्वलंकारा इत्युक्तम् । उभयेषां भेदो लोकवदेवेत्युपसंहरति । वस्तुतस्त्विति । ननु लोके तयोस्तु काव्ये तु गुणालंकाराणां द्वयानामपि समवायवृत्तिरेवेति मतं न समीक्ष्य भाषितमिति दूषयति । गुणालंकाराणामिति । गड्डुरिकाप्रवाहेणेति । गड्डुरिका मेषी । लोके मेष्यामेकस्यामेकेन पथा प्रयोजनं विनैव गच्छन्त्यामितरा अपि मेष्यस्तथैव तेनैव पथा यद्गच्छन्ति स गड्डुरिकाप्रवाहो गतानुगतिरन्धपरम्परेति यावत् । युक्तिशून्यैवेति भावः । रचनाधर्मा गुणा अत एव काव्यव्यवहारहेतवः । अलंकारास्तु सन्ति चेत्तदतिशयाधायका इति भोजवामनौ । तन्मतं दूषयितुमनुभाषते । युवतेरित्यादि । अलंकारविकल्पकल्पनाभिरलंकारविशेषसृष्टिभिः । विहितप्रणयं कृतसख्यं तद्युक्तमित्यर्थः । अथान्वय-

---

१ प्रांशुत्वमालोक्य T ; प्रांशुत्वमवलोक्य G., C., M. २ T. drops धर्म, रसस्य व्यञ्ज° G., C. ३ सुकुमारादिषु G., C, M. ४ दृष्टान्त° K. ५ प्रांशुत्वमित्यादि K. ६ °विगाढ° K. ७ °लंकारा इति K. ८ D. drops तु. ९ K. drops यत्

यदि भवति वचश्च्युतं[1] गुणेभ्यो

वपुरिव यौवनवन्ध्यम[2]ङ्गनानाम् ।

अपि[3] जनदयितानि दुर्भगत्वं

नियतमलंकरणानि संश्रयन्ते ॥ '

इति भोजः[4] । 'काव्यशोभायाः कर्त्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलंकाराः ' इति वामनोऽप्याह । तन्न विचारितरमणीयम् । तथा हि यद्येते काव्यव्यवहारप्रयोजकी[5]भवन्तः संभूय काव्यव्यवहारं प्रयोजयन्ति तदानीमसमग्रगुणयोर्गौडीपाञ्चाल्योः काव्यानात्मत्वप्रसङ्गः[6] । अथ कतिपये तदा गुणमात्रसंभवेऽपि काव्य[7]व्यव-

---

मुक्त्वा व्यतिरेकमाह । यदीति[8] । दूषयति । तन्न विचारितेति । किं सर्वे गुणाः संभूय काव्यलक्षणं कतिपये वेति द्वेधा विकल्प्याद्यं दूषयति । यद्येत[9] इति । गुणविशिष्टपदरचनात्मिका रीतिरात्मा काव्यस्येति तेषां मतम् । ताश्च तिस्रो वैदर्भी गौडी पाञ्चाली चेति । तत्र 'समग्रगुणा वैदर्भी ' इत्युक्त्वोक्तम् ' ओजःकान्तिमती गौडीया माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली' इति । तत्र गुणसाकल्यस्य काव्यलक्षणत्वे गौडीपाञ्चाल्योरव्याप्तिः स्या[10]दित्यर्थः । द्वितीये त्वतिव्याप्तिरित्याह । अथेति ।

' अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्चैः

प्राज्यः प्रोद्यन्नुज्ज्वलत्ये[11]ष[12] धूमः ।'

इत्यादावप्योजःप्रभृतिगुणसत्तामात्रेण काव्यत्वापत्तिः । अथ स्वमतं लिगमयति ।

---

१ °श्च्युत D., C., G., M. २ °मङ्गनायाः D. ३ जनयति तानि C., M. ४ भोजराजः T, G. ५ प्रयोजकीभूता भवन्त T., प्रयोजकीभूता सम्भूय C. ६ °प्रसङ्गात् G. ७ D. omits काव्य. ८ यदीत्यादि K. ९ K. omits काव्य. १० D. omits स्यात्. ११ प्रज्वलन्नग्नि° K. १२ °त्येव धूम K.

हारप्राप्तिः। तस्मादलंकार एव काव्यव्यवहारप्रयोजकः। गुणस्तु वस्तुतोऽस्त्येव तस्य रसधर्मत्वात्। किन्त्वलंकारस्तं नापेक्षते ततस्तत्कृता शोभैव नास्ति कुतस्तरां तदतिशयोऽलंकारजन्य इति॥

संक्षेपेणाधुना लक्ष्म गुणानां प्रणिगद्यते।
आनन्दस्यन्दिता तज्ज्ञैर्माधुर्यमभिधीयते॥ २॥

संभोगे करुणे विप्रलम्भे शान्ते च तत् क्रमात्।
काष्ठां पुष्यति चित्तस्य विलीनत्वमिवार्पयत्॥३॥

ओजो दीप्त्यात्मविस्तारकारणं परिकीर्त्तितम्।
क्रमेण वीरबीभत्सरौद्रेष्वेतत् प्रकर्षति॥ ४॥

तस्मादिति। शोभैव नास्तीति। अव्यभिचारिणीति शेषः। स्वयमेवोत्कर्षहेतव इत्युक्तत्वात्॥

तदेवं गुणानां सामान्यलक्षणमभिधाय संप्रति प्रतिज्ञापूर्वकं विशेषलक्षणान्याह। संक्षेपेणेति। तत्र माधुर्यमोजः प्रसादश्चेति त्रय एव गुणा इति सिद्धान्तमभिसन्धायादौ माधुर्यं लक्षयति। आनन्देति। आह्लादैकमयत्वमित्यर्थः। स च शृङ्गारकरुणशान्तानां धर्म इत्याह। संभोग इति। चित्तस्य विलीनत्वं द्रवत्वम्। ओजो लक्षयति। ओज इति। दीप्तिः प्रज्वलनं तद्रूपो य आत्मविस्तारश्चित्तविकासस्तत्का-

---

१ °रास्त नावेक्षन्ते C.; °रास्त नापेक्षन्ते M.; °रास्तन्नापेक्षन्ते T. २ D. omits सम्प्रति. ३ आनन्दस्यन्दितेति K. ४ आनन्दे° D. ५ इत्यादि K. ६ द्रवभावमिवेति यावत् K.

किं[1] च मग्नमनोवृ[2]त्ति स्वभावेऽपि भयानके ।
दीप्तत्वेन विभावस्य भजत्योजः परां भुवम् ॥ ५ ॥
यश्चित्तं व्यश्नुतेऽह्नाय शुष्केन्धनमिवानलः ।
स प्रसादो मतः सर्वरससा[3]धारणस्थितिः ॥ ६ ॥
श्लेषः समाधिरौदार्यमपि स्वीकृतमोजसा ।
अर्थव्यक्तिः प्रसादाच्च कथंचिन्नातिरिच्यते ॥ ७ ॥
समता दोषराहित्यमात्रं स्यान्न पुनर्गुणः ।
सौकुमार्यं च कान्तिश्च भवेद्दोषविपर्ययः ॥ ८ ॥

रणमित्यर्थः । न केवलं वीरादिष्वेवायं गुणः किं तु भयानकेऽपीत्याह । किं चेति । ननु मनोमज्जनात्मके तत्र कुतो दीप्तेरवकाश इत्याशङ्क्याह । दीप्तत्वेनेति । विभावस्य भीषणालोकनाद्युद्दीपनविभावस्येत्यर्थः । प्रसादं लक्षयति । य इति । अनलवदिति रौद्राद्यभिप्रायेण शृङ्गारादिषु तु स्वच्छाम्बुवदिति द्रष्टव्यम् । अत एवोक्तं काव्यप्रकाशे ।

'शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत् सहसैव यः ।
व्याप्नोत्यन्यत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ॥' इति ।

ननु श्लेषादयो दश गुणाः । तदुक्तम्

'श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृताः ॥' इति ।

तत् कथं त्रय एवोक्ता इत्याशङ्क्य सत्यमेषां केषांचिदेष्वेवान्तर्भावात् केषांचिद्दोषविपर्ययरूपत्वाच्च त्रित्वं सिद्धमित्याह । श्लेष इति । अन्तर्भावाद्यभिव्यक्तये श्लेषा-

---

१ किं त्वसन्न° D. २ °वृत्ते G. ३ °साधारण स्थित T. ४ °विपर्ययात् T., M., C.
५ K. omits तु. ६ विजितस्थिति K. ७ °इत्यादि K.

पदानामेकपदवद्भासमानत्वं श्लेषः । आरोहावरोहक्रमरूपः समाधिः । विकटत्वमौदार्य्यम् । एषामन्तर्भाव ओजसि । झटित्यर्थप्रतिपत्तिहेतुरूपार्थव्यक्तिः प्रसादान्नापरा । मार्गाभेदरूपा समता दोषाभावमात्रं न गुणः । अपारुष्यरूपं सौकुमार्यं श्रुतिकटुकस्य दोषस्य विपर्य्ययः । पदानामौज्ज्वल्यरूपा कान्तिर्ग्राम्यस्य ॥

त्रीनभिधाय गुणान् वयमधुना रीतीः
प्रचक्ष्महे तिस्रः ।
वैदर्भीपाञ्चालीगौडीयेत्यत्र संक्षेपात् ॥ ९ ॥

अकृतसमासस्पर्शा समग्रगुणगुम्फितादिमा तत्र ।
एकैव जयति रीतिर्विदलितवीणाभिमानसर्व-
स्वा ॥ १० ॥

ओजःकान्तिविहीनामाहुः श्लथसंधिबंधुरां कवयः ।
पञ्चषपदसमुदञ्चल्ललितसमासां च पाञ्चालीम् ॥ ११

ओजःकान्तिकरम्बितसकलोद्धतपदविराजिताम्
वृत्तिम् ।

दिस्वरूपमाह । पदानामिति ॥

अथ गुणप्रसङ्गात् तद्विशिष्टरचनात्मिका रीतिरिति प्रतिज्ञायाः सगतिं सूचयन् लक्षयति । त्रीनित्यादि । ननु सन्त्येव रीत्यन्तराण्यपि कथं तिस्र एवेत्युक्तं

---

१ °कटुत्वरूपस्य T. २ विपर्यास. G., ३ °समासाञ्च T. ४ °लोचित° G., C., M.
५ °मित्यादि K.

बिभ्राणा रीतिज्ञैर्गौडीया रीतिराम्नाता ॥ १२ ॥

एतासामेव साङ्कर्याद्भवन्त्यावन्तिकादयः ।
पार्थक्येन ततोऽस्माभिर्नाभ्यधीयंत ताः पुनः॥१३

तल्लक्षणं राज्ञोक्तम् । यथा

'अन्तराले तु पाञ्चालीवैदर्भ्योर्यावतिष्ठते ।
सावन्तिका समस्ता स्याद् द्वित्रैस्त्रिचतुरैः पदैः ॥
समस्तरीतिव्यामिश्रा लाटीया रीतिरुच्यते ।
पूर्वरीतेरनिर्वाहात् खण्डरीतिस्तु मागधी ॥'

दर्शनान्तरे त्वेता वैदर्भीपाञ्चालीगौडीया चेति तिस्रो रीतयो मधुरमध्यमपरुषवर्णारब्धत्वान्मधुरा मध्यमा परुषा चेति वृत्तयो रसविषयव्यापारत्वेन कथ्यन्ते । यदुक्तमलंकारसर्वस्वकारेण । 'वृत्तिस्तु रसविषयो व्यापारः' इति ॥

इति श्रीमतो महामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकावलीनाम्न्यलंकारशास्त्रे गुणनिरूपणं नाम पञ्चम उन्मेषः ॥

तत्राह । एतासामिति । अत्र मतान्तरमाह । दर्शनान्तरेष्विति । तत्र संमतिमाह । यदुक्तमिति । वृत्त्यनुप्रासशब्दनिर्वचनप्रस्ताव इत्यर्थः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायामेकावलीव्याख्याया तरलाख्यायां गुणनिरूपणं नाम पञ्चम उन्मेषः ॥

---

१ D. drops तिस्रो. २ मध्या D., M. ३ °व्यापारत्वे D. ४ इति विद्याधरकृतैकावली° D. ५ एतासामेवेत्यादि K. ६ इत्येकावलीव्याख्यायां गुणनिरूपणं नाम पञ्चमोन्मेषः D.

अथ षष्ठ उन्मेषः ।

न विधेयप्राधान्यं वृत्तिर्वक्तुं प्रगल्भते यस्मात् ।
अविमृष्टविधेयांश[1]स्तस्मादस्यामुदीर्यते दोषः ॥१॥

परस्परसव्यपेक्षप्रधानोपसर्जनभावापन्नविध्यनुवादरूपावयवद्वि[2]तयशालि तावद्वाक्यम् । अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रमाणान्तरसिद्धस्य पदार्थस्य प्रयोजनान्तरेण[3] स्वरूपकीर्त्तन[4]मनुवादः । यथा गौरयं पदा न स्प्रष्टव्य इत्यत्र[5] गौरयमित्यनुवादभागः पदा न स्प्रष्टव्य इति

तदेवमुपादेयतया जिज्ञासिता गुणा उक्ता अथ हेयतया जिज्ञासमाना[6] दोषाः प्रदर्श्यन्ते । तत्र काव्यापकर्षहेतवो दोषा इति सामान्यलक्षणम् । ते चान्यत्र पदवाक्यार्थगतत्वेन त्रिविधा अपि बहुधा[7] प्रपञ्चिताः । ते च तत्रैव द्रष्टव्या इत्याशयेन तेषु बहुवक्तव्यानविमृष्टविधेयांशप्रभृतीन् पञ्चैषान्[8] व्याकुर्वन् पदवाक्यगतत्वेन द्विभेदेऽविमृष्टविधेयांशे आद्यं भेदं लक्षयति । नेत्यादि । वृत्तिः संसर्गः सा च कृत्तद्धितसमासरूपेण त्रिधा[9] तया विधेयप्राधान्यं यत्र न्यक्क्रियते स पदगताविमृष्टविधेयांश इत्यर्थः । कथं वृत्तेः प्राधान्यतिरोधायकत्वमित्याशङ्क्य विध्यादिस्वरूपनिरूपणपूर्वकं तद्दर्शयति । परस्परेत्यादि । अवयवद्वितयमवान्तरवाक्यद्वयं तच्छालि तावद्वाक्यं तदुक्तं महावाक्यमित्यर्थः । एकवाक्यत्वे हेतुमाह । परस्परसव्यपेक्षेति । सापेक्षत्वे हेतुमाह । प्रधानेति । तत्रापि हेतुर्विध्यनुवादेति । तत्र विधिशब्दार्थमाह । अज्ञातेति । अनुवादस्वरूपमाह । प्रमाणान्तरेति । प्रमाणान्तरेत्यनेन पौनरुक्त्यपरिहारः । उदाहरति । गौरित्यादि ।

---

१ °विधेयाश त° D. २ °द्वय° D., C., M. ३ °रोद्देशेन T., C., G., M. ४ स्वरूपसंकीर्तन° C, G., M. ५ T omits इति. ६ जिज्ञासिता K. ७ बहुविधा K. ८ पञ्चदोषानुद्धृत्य व्याकुर्वाण K. ९ त्रेधा D.

हि[1] विधीयते । अत्र[2] च विधेयस्यार्थस्य प्राधान्यमनुवाद्यस्य पुनर[3]प्राधान्यम् । स चायं विधेयानुवाद्ययोः प्रधानोपसर्जनभावो वाक्यात् प्रतीयते न वृत्तेः । वृत्तिमासाद्य प्रधानोपसर्जनभावस्य निमज्जनप्रसङ्गात् । तत्र[4] समासेषु[5] कर्मधारये यथा

तत्र प्रधानाप्रधाने विविनक्ति । अत्र[6] चेति । ननु किमिदमुच्यते विधेयस्य प्राधान्यमप्राधान्यमनुवाद्यस्येति । एवं चेद्दध्ना जुहोतीत्यत्रापि विधेयस्य दध्नः प्राधान्यमनुवाद्यस्य होमस्याप्राधान्यं प्राप्येत । किं च वाजपेयाधिकरणपूर्वपक्षे वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र धात्वर्थस्य यजेस्तन्त्रेण गुणफल[7]संबन्धे विरुद्धत्रिकायापत्तिं वदता सिद्धान्तिना विधेयस्य गुणत्वमनुवाद्यस्य प्राधान्यं प्रोक्तम् । तथा च वार्त्तिकम् । 'ततः स्वफलेनोपादेयविधेयगुणभूतयागग्रहणाद्गुणेन चोद्देश्यानुवाद्यप्रधानभूतापेक्षणात्तन्त्रत्वाभावः' इति । तथा च संग्रहः ॥

'उपादेयविधेयत्वगुणत्वानि यजेः फले ।
उद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्राधान्यानि गुणान्वये' ॥

इति । उद्देशो मानसी विवक्षा । उपादेयत्वमनुष्ठेयत्वम् । तत्र सिद्धस्योद्देशः साध्यस्यानुष्ठानमिति सिद्धसाध्यभावादुद्देश्यत्वोपादेयत्वयोर्विरोधः प्राप्ताप्राप्तरूपत्वादनुवाद्यविधेयत्वयोर्गुणप्रधानत्वयोस्तत्त्वादेवेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । तदेतत् सम्यग्विवेचितमस्माभिस्तन्त्रवार्त्तिकटीकायां वाजपेयाधिकरणे । तस्माद्विधेयस्य प्राधान्यमप्राधान्यं चानुवाद्यस्येति न मीमांसामांसलं वच इति प्रतीमः । नैष दोषः । इह विधेयस्य प्राधान्यं नाम तात्पर्यविषयत्वमात्रमप्राधान्यं चानुवाद्यस्यातद्विषयत्वमात्रं न तु दधिहोमयोरिव पारार्थ्यहेतुकः शेषशेषिभावलक्षणो गुणप्रधानभाव इति । अस्तु प्रस्तुते किमायातमत आह । स चायमिति । तत्रेति । वृत्तित्रय[8]मध्ये

---

१ T. omits हि; इति व्यपदिश्यते G. २ तत्र T., G. ३ चाप्राधान्यम् G. ४ D. omits तत्र. ५ समासेऽपि षट् प्रकारा G.; समासेऽपि कर्म° C., M. ६ तत्र चेति K. ७ °संबन्धोक्तौ तत्र D. ८ °त्रितयमध्ये K.

जाते वीर नृसिंह भूप चलत[2]स्त्वत्सैन्यपाथोनिधे[3]-
न्यंञ्चत्क्ष्मातलभारभङ्गुरफणोत्सङ्गोरगाधीश्वरे।
बाष्पोत्सङ्कितलोचनं कुचतटीविन्यस्तहस्ताञ्चलं
तस्यान्तःपुरसुभ्रुवामु[4]दचरन् हाकारगर्भा गिरः॥

अत्र न्यञ्चत्क्ष्मातलभारभङ्गुरफणोत्सङ्गत्वं तावद्विधेयम्। तच्चोरगाधीश्वरेणानुवाद्येन समं समास[5]तया न्यग्भावमानीतम्। '°फणोत्सङ्गे भुजङ्गेश्वरे' इति स[6]मुचितः पाठः।

बहुव्रीहौ यथा

त्यागभ्रीहसितेन्द्रकेलिविपिनक्षोणीरुहाहंकृतिः
कीर्त्तिव्रीडितकार्तिकेन्दुमहिषीगण्डस्थलीपाण्डिमा।
हेलाताण्डवितप्रतापलहरीनिर्धूतकल्पानलः
केषामेष न वर्णनीयमहिमा वीरः कलिङ्गेश्वरः॥

अत्र कल्पद्रुमाहंकारादिनानुवाद्येन स[7]मं हसनादि वेधयत्वात् प्रधानया विवक्षितं समासेन [8]गुणीभूतम्।

'त्यागेनोपहसन् महेन्द्रविपिनक्षोणीरुहाहंकृतिं
कीर्त्त्यापत्रपयन् सुधांशुमहिषीगण्डस्थलीपाण्डुताम्।
[9]निर्धुन्वन् प्रबलप्रतापलहरीनृ[10]त्येन कल्पानलम्

इति निर[11]वद्यः पाठः।

इत्यर्थः। न्यग्भावमानीतमिति। विधेयांशस्य समासे गुणभावेन प्राधान्यं तिरोहितमित्यर्थः। एव 'मौर्वी द्वितीयामिव कार्मुकस्य' इत्यत्र द्वितीयमौर्वीमिति पाठेऽय दोष इत्याद्यूह्यम्। त्यागेत्यादि। इन्दुमहिषी चन्द्रिका। समं

---

१ देव T. २ चलिते G; चलति O., M.; भरतस्त्व° T. ३ °निधौ न्यञ्च° O., M., G. ४ °मुदभवन् T., G., M., O. ५ समासवशात् T, G., O., M. ६ युक्त D. ७ T. drops समं. ८ गुणीकृतम् D. ९ निर्धून्वन् T., G., O., M. १० °नृत्तेन T., G., O, M. ११ निरवकर O, G.

द्विगौ यथा

विधुन्तुद ममाधुना बत करिष्यते किं भवा-
नित्ति स्फुरदहंकृतिस्तुहिनदीधितिर्निर्भयम्[1] ।
विधाय तव कीर्त्तिभिर्निजवपुःसहस्राण्यसौ
कलिङ्गवसुधाधिप त्रिषु जगत्सु विद्योतते ॥

अत्र संख्यायाः संख्येयेषु जगत्सु निरवशेषतावगमैकप्रयोजनम-तिशयमादधानायाः प्राधान्यमभिमतं[2] तच्च त्रिजगत्यामिति समा-सेनोपसर्जनत्वमानीयते[3] ।

तत्पुरुषे यथा

यदिह ककुभां सीम्नि व्योम्नः स्थलेऽप्यमितं यश-
स्तव कथमपि ज्योत्स्नागौरं[4] नृसिंह नरेश्वर[5] ।
तदिदमखिलं चित्रं पञ्चाशता परमक्षरैः
कृतपरिकरे वाग्व्यापारे निवेशयते कविः ।

समासेनेति सबन्धः । हसनादीति[6] विच्छेदः[7] । विधुन्तुदेति । विधुं तुदतीति विधु-न्तुदो राहुः । "विध्वरुषोस्तुदः" इति खश् प्रत्ययः । "अरुर्द्विषत्—" इत्यादिना मुमागमः । नन्वत्र द्विगुरेव नास्ति कथमिदं द्विगूदाहरणमित्याशङ्क्य प्रत्युदाहरण-मेतदुदाहरणं तु त्रिजगत्यामिति व्यतिरेकादुन्नेयमित्याशयेनाह । अत्र संख्याया इति । प्राधान्ये हेतुमाह । निरवशेषतेति । अन्यथा जगत्स्विति बहुवचनेन त्रित्वसंख्यायाः पौनरुक्त्यादिति भाव- । त्रिजगत्यामिति, "तद्धितार्थे—" इत्यादिना समाहारे द्विगुः । यदिहेत्यादि[8] । कृतपरिकरे कृतपरिवारे कृतसहाय इत्यर्थः । अत्रामितमिति नञ्समासस्तत्पुरुषस्तेन विषयस्य निषेधस्य प्राधान्यं न्यक्-

---

१ °निर्भय T., G., C., M. २ °मभिहित T., G. ३ °सर्जनतामा° G., M. ४ ज्यो-त्स्नागौर T. ५ महीश्वर T. ६ हसनादि° K. ७ छेद D. ८ °त्यादि K.,

अत्रामितमिति निषेधस्तावद्विधेयत्वेनाभिधित्सितः । मानं पुनरनुवाद्यत्वेन । अनयोः समासेनाभिधानमनुचितम् । समासे विध्यनुवाद्गतत्वेन[1] विवक्षितयोः प्राधान्याप्राधान्ययोर्विपर्यासप्रसङ्गात् । अतश्च[2]

'यदिह न दिशां सीम्नि व्योम्नः स्थलेऽपि मितं यशः'

इति पाठः परिणमयितव्यः । यत्र तु विध्यनुवादभावो[3] नाभिमतस्तत्र समासः स्याद्देव । यथा 'निधिरखननायाससुलभः ।'

यथा वा

आक्रम्य स्मरवैरिशेखरसरित्पूरैकसिंहासनं
राजानं नरसिंह पार्थिव तथाहंकारमारोक्षुरः ।
त्वत्कीर्त्तिप्रसरो हसत्ययमसौ शक्रस्य दन्तावलं
व्यालेन्द्रं मुसलायुधं किमपरं देव्याश्च पञ्चाननम् ॥

अत्र प्रलयघनघटारटितपटुतरहुङ्कारैः[4]परिपीतहरिदन्तदन्तावलमदस्रोतस्तयानितरकेसरिसाधारणत्वं पञ्चाननस्याभिधातुमभिमतं तावद्भगवत्याः पार्वत्याः[6] संबन्धित्वेनेति देव्याः प्राधान्यं पञ्चाननेन समं समासमकुर्वता नोपसर्जनतां नीतम् । समासे हि पञ्चाननस्य प्राधान्यं न तु देव्याः । तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । एवं कृत्तद्धितयोरपि वृत्तिर्नादरणीया ।

कृतमित्याह । अत्रेति । अनौचित्ये हेतुमाह । समास इति । एवं तर्हि नञ्समासो निरवकाश इत्याशङ्क्याह । यत्र त्विति । तत्पुरुषान्तरं व्यतिरेकोन्नियमाह । आक्रम्येति । एव विधेयस्य समासे गुणीभावो दोषायेत्युक्तं तद्वृत्त्यन्तरेऽप्यातिदिशति । एवं कृत्तद्धितयोरपीति । तत्र कृद्वृत्तेः प्रत्युदाहरणमाह । सर्वमिति ।

१ °गतत्वेनापि G. २ ततश्च T. ३ °नुवादलभो T. ४ °पटुतरझङ्कार° D. ५ °परिवीत° T., G., C., M. ६ D. omits पार्वत्याः. ७ °म्येत्यादि D ८ °मित्यादि K.

सर्वं कषति न केषामेषां[1] समरेषु विद्विषां गर्वम्।
कालीव दानवानां वीर कृपाणी तव स्थिता पाणौ॥

अत्र कषणस्य कर्मत्वेन सर्वमिति गर्वविशेषणमुत्कर्षप्रकाशनपरतया प्राधान्येन विवक्षितम्। सर्वंकषेति कृद्वृत्त्या न गुणतां नीतम्।

न कस्य कर्णयोर्हर्षमेषा वर्षति[3] भारती।
कविर्त्वतत्त्वनिष्ठस्य नरसिंहस्य भूपतेः॥

अत्र नरसिंहसंबन्धित्वेन भारत्याः प्रकर्षो वक्तुमिष्ट इत्यस्याः प्राधान्यं नारसिंहीति तद्धितवृत्त्या न म्लानिमानीतम्। विभक्त्य-

---

सर्वंकषेति व्यतिरेकेण कृद्वृत्तेरुदाहरणोक्तिः। ननूपपदसमासत्वात् समासवृत्तिरेवेयं किं न स्यात्। समासात् पूर्वमेव "सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः" इति सर्वोपपदेन खचा समासात् पूर्वभाविना विधेयस्य सर्वशब्दार्थस्य प्राधान्यव्यक्कारे पश्चात् समासोत्पत्तेरिति। तद्धितवृत्तेरपि प्रत्युदाहरणमाह। नेति[7]। अत्रापि नारसिंहीति व्यतिरेकेणोदाहरणोक्तिः। यथा वैश्वदेव्यामिक्षेत्यत्र वैश्वदेवीशब्दस्य तद्धितप्रत्ययसामर्थ्याद्देवताविशिष्टद्रव्यपरत्वं तथा नारसिंही भारतीत्युक्ते नरसिंहसंबन्धभारतीपरत्वं प्रतीयते न तु नरसिंहपरत्वं प्रकृत्यर्थप्राधान्यव्यक्कारेण प्रत्ययेन स्वार्थप्राधान्यप्रकाशनादित्यर्थः। ननु नरसिंहस्येति च नारसिंहीति च षष्ठीतद्धितयोः संबन्धमात्रविहितयोः को विशेषो येनैकत्र विशेषणप्राधान्यमन्यत्र विशेष्यप्राधान्यं चेत्याशङ्क्याह। विभक्तीति। विभक्तिर्हि प्रातिपदिकादुत्पन्ना तदर्थस्य विशेषतः सामान्यतो वा सबन्धं बोधयन्ती न तस्य विधेयस्य प्राधान्यतात्पर्यविषयतारूपं तिरोधत्ते। तद्धितस्तु तस्येदमिति तत्संबन्धिन्यर्थान्तरे विहितस्तस्यैव प्राधान्यं गमयन् प्रकृत्यर्थप्राधान्यं व्याहन्तीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यत इत्यर्थः। ननु नरसिंहस्य भारतीति विभक्तिप्रयोगेऽपि नरसिंहस्य विशे-

---

१ °मेषावसरेषु D. २ वृत्त्या T. ३ कर्षति D. ४ कविविद्वत्त्वनिष्ठस्य O. ५ नरसिंहमहीपतेः D. ६ °रुदाहरणम् K. ७ नेत्यादि K. ८ व्याहरती° K. ९ विभक्तेः प्रयोगेऽपि K.

न्वयव्यतिरेकानुविधायिनी विशेषणानां विधेयतावगतिः । विशेष्ये- षूत्कर्षापकर्षविधायिनामेषां शाब्दे गुणभावेऽप्यार्थं प्राधान्यं विशे- ष्याणां शाब्दे प्राधान्येऽप्यार्थो गुणभावोऽनूद्यमानत्वात् । समासे तु समुदितार्थाभिधायितया नोत्कर्षः प्रतीयतेऽपकर्षो वा ।

अव्ययीभावे यथा

नाथः काकोदराणां कथयति लिखति क्ष्मापतिः कार्त्तवीर्यो
मेलानन्दो जलानां निधिरचलपतिर्लेखनी व्योम पत्रम् ।
संख्या पारेपरार्धं यदि भवति पुनः किं च वैरिञ्चमायुः
संख्येयत्वं तदानीं दधाति तव गुणाः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

षणत्वादेवाप्राधान्यं विशेष्यत्वादेव भारत्याः प्राधान्यं च गम्यते कुतस्तेन नरसिंहस्य प्राधान्यमित्याशङ्क्याह । विशेष्येष्विति । अकलङ्कं मुखं कलङ्की चन्द्र इति प्रयोगे शब्दान्वयात्तेऽपि विशेष्यमुखचन्द्रगतोत्कर्षापकर्षहेतुत्वेन तद्विशेषणयोः सकलङ्कत्वाकलङ्कत्वयोर्विधेयत्वात् प्राधान्यं तात्पर्यविषयत्वरूपं विशेष्ययोर्मुखचन्द्रयोरनूद्यमानयोरप्राधान्य चार्थाद्विध्यनुवादसामर्थ्यरूपादवगम्यत इत्यर्थः । वृत्तौ तु नैवमित्याह । समासेति । समासः संसर्गस्त्रिविधापि वृत्ति- रिति यावत् । समुदितार्थो विशिष्टार्थः । पुनः सिंहावलोकेन समासवृत्तिमेवाह । अव्ययीभावे यथेति । नाथ इत्यादि । फणिपतेः सहस्रमुखत्वात् कथक- त्वं कार्त्तवीर्यस्य सहस्रकरत्वाल्लेखकत्वं चेति भावः । मेलानन्दो मषीपात्रम् । अचल- पतिर्हिमाद्रिः । लेखनी लेखवर्णिका । परार्धस्य पारे पारेपरार्धम् । " पारे मध्ये षष्ठ्या

---

१ °विधायिनी ही विशे° C. २ विधेयत्वावगति C., G., M. ३ विशेष्योत्कर्षापकर्षानुया- यिना° T. ४ D. omits अपि. ५ मेलामन्दो T., C., G., M. ६ वैरिञ्चमा° D. ७ ददाति D. ८ भारत्या विशेष्यत्वादेव प्राधान्य K. ९ मेलामन्दो K.

अत्र प्रभोः प्रकर्षप्रकाशनं प्रस्तुतं तच्च गुणबाहुल्यप्रतिपादनेना- भिमतम्। तत् पुनर्गुणानामगणनीयतया क्रियते। सा च संख्याया अभावादेवाभूत्। अत एव संख्याधिक्याशंसनं[1] कृतम्। इहाल्पी- यसी संख्या परार्धरूपा तया गुणगणनं कर्त्तुमशक्यम्। अतः पारे[2] इत्यस्याव्ययार्थस्य विशेष्यस्या[3]नूद्यमानत्वान्न प्राधान्यम्। परार्धस्य तु विशेषणस्य विधेयत्वात् प्राधान्यम्। तच्च न्यग्भावितं समासेन। तत[4]श्च 'संख्या दूरे परार्धात्' इति न्याय्यः[5] पाठः। द्वन्द्वस्य विशेष्यविशेषणभावाभावेऽपि यदा प्रत्येकं क्रियासंबन्धो- [6]पलक्षणं प्राधान्यम[7]भिमतं तदा न समासः कर्त्तुमुचितः। उपसर्ज- नत्वप्रसङ्गात्।

वा" इत्यव्ययीभावः। को नु दोष इत्याशङ्क्याह। अत्रेत्यादि। अत्र पारेशब्दार्थ- प्रतियोगित्वेन परार्धस्यैव विधेयत्वात् तस्य च पूर्वप[8]दप्रधानेऽव्ययीभावे उत्तरपदार्थभा- वेन प्राधान्ये तिरोधानादविमृष्टविधेयांशोऽयं दोष इत्याह। अतः पार इत्यादि। द्वन्द्वेऽप्यस्य दोषस्य क्वचिदवकाशं संपादयति। द्वन्द्वस्येति। यत्र द्विदैवत्येषु[9] द्वयो[10]र्दैवतयोरिव मिलितयोः क्रियासंबन्धो विवक्षितस्तत्रैव द्वन्द्वे न दोषः। यथा

'स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीढचन्दनौ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ॥'

इत्यत्र मलयदर्दुरयोः स्तनौपम्यसामर्थ्यान्मिलितयोर्निर्वेशनाक्रियाकर्मत्वेन द्वन्द्वः कृतः।

'नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम्।'

इत्यत्र सदसतोः प्रत्येकमेवोपदर्शनक्रियाकर्मत्वात् द्वन्द्वो न कृतः। अत एवो- पदर्शितमित्येकवचनप्रयोगश्चेत्यर्थः। उपसर्जनत्वप्रसङ्गादिति। द्वन्द्वकरणे

---

१ °धिक्याशासनम् T. २ इत्यन्ययार्थस्य C., M. ३ °नूद्यमानतया न D. ४ तत D. ५ पाठो न्याय्य T. ६ °लक्षणप्राधान्य° T. ७ °मभिहित T. ८ पूर्वपदार्थप्राधान्ये K. ९ द्विदेवत्येषु K. १० °दैवतयो° D.

प्रत्युदाहरणं यथा

गर्जद्दुर्जयशत्रुसैन्यजलधेर्मन्थाय विद्वज्जना-
भीष्टानां परिपूरणाय वसुधावष्टम्भदानाय च।
राजन् वीर नृसिंह देव भवतः सृष्टे भुजे वेधसा
व्यर्थः संप्रति मन्दरः सुरतरुः सर्पाधिपश्चाभवत् ॥

अत्र भवनक्रियायां मन्दरादीनां प्रत्येकं सम्बन्धः प्राधान्येनाभिधातुमभिमतो न समासेनावसादितः ॥

अनुवाद्यविधेयांशावुक्तौ स्यातां विपर्ययेण यदा।
अविमृष्टविधेयांशो भवति तदानीं तु वाक्यगतः ॥ २ ॥

यथा

कलानिधे वीर कलिङ्गनाथ
प्रायस्त्वमिन्दोरपरावतारः।
त्वां पश्यतामेव मुदः स्फुरन्ति
यदुत्तरङ्गाः कविकैरवाणाम् ॥

अत्र त्वांमनूद्य चन्द्रावतारत्वं विहितम्। यदि पुनरस्य पद-

उक्तलक्षणप्राधान्यन्यक्कारप्रसङ्गादित्यर्थः। गर्जदित्यादि। अत्राभवदित्येकवचनप्रयोगाद्द्वन्द्वबहुवचनमप्युक्तोपसर्जनताहेतुत्वाद्धेयमित्यनुसन्धेयम् ॥

वाक्यगताविमृष्टविधेयांशं लक्षयति। अनुवाद्येति। अत्र त्वामिति 'अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्' इति न्यायादिति भावः। विपरीतोपन्यासे तु व्यत्यासेनोद्देश्यविधेयांशत्वप्रसङ्गादयं दोषः स्यादित्याह। यदि पुनरिति। धर्मिण-

---

१ त्वामित्यनूद्य T., C., G., M. २ त्वामित्यनु° K. ३ विवक्षितोप° K. ४ व्यत्यासेऽविमृष्टविधे° D.

द्वयस्य वैपरीत्येनोपादानमकरिष्यत्तदा निर्विवादमिदं दूषणम-भविष्यत्। धर्मिणमुद्दिश्य धर्मो विधीयत इति सिद्धस्योद्देश्यत्वं साध्यस्य च[1] विधेयत्वम्। तयोर्विपर्ययेणोपादाने तार्किकैरपि नित्य-माकाशमित्यादावप्राप्तकालस्य निग्रहस्थानस्याभ्युपगतत्वात्[2]।

यथा वा

लोकत्रयेऽपि चरितैस्तव कोऽपि तुल्य-
स्तैस्तैर्बभूव भवितास्ति च किं न वेति।
आलोकनाथ नृपते नरसिंह[3] नूनं
देवैः सुधाकिरणमौलिरभूत् त्रिनेत्रः[4] ॥

अत्र सुधाकिरणमौलित्वमनूद्य[5] त्रिनेत्रत्वं विहितमिति नायं दोषः। विपर्ययोपादाने भवत्येव।

यथा

उत्कण्ठाभारताम्यत्कुवलयनयनामानसाम्भोजभानु-[6]
श्चिन्तासंतापमीलत्कविकुलकुमुदव्यूहनक्षत्रनाथः।
ईर्ष्यासंवर्धमानप्रतिनृपतिकुलाम्भोधिकुम्भोद्भवश्च
ख्यातः सर्वत्र योऽसौ जगति विजयते श्रीनृसिंहः क्षितीन्द्रः[7] ॥

अत्र यदः प्रयोगो नोचितः। यत्र हि यत्तदोरन्यतरस्य निर्देश-

मिति। सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयत इति न्यायादिति भावः। अप्राप्त-कालस्येति। 'अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम्' इति लक्षणसूत्रम्। अथ यत्त-च्छब्दयोरनुवाद्यविधेयपरयोः प्रयोगव्यवस्यातिक्रमेऽप्ययमेव दोष इति वक्तुमाह-रति। उत्कण्ठेति[9]। कोऽत्र दोषस्तत्राह। अत्र यदः प्रयोगो नोचित इति।

---

१ D. drops च. २ °भ्युपगमात् T. ३ नरसिंह नराधिनाथ D. ४ जात- सुधाकर-कलातिलकस्त्रिनेत्र D. ५ सुधाकरकलातिलकत्वमनूद्य D. ६ लोचनाम्भोज° T. ७ °नृसिंह-क्षिती° T., C., G. ८ °विपर्यासे K. ९ °त्यादि K. १० प्रयोगोऽनुचितः K.

स्तत्र तत्प्रत्यवमर्शिना तदितरेणोपसंहारो न्याय्यः । तयोरनुवाद्यविधेयार्थत्वेनाभिधातुमभिमतयोः परस्परंसव्यपेक्षत्वेन संबन्धस्य नित्यत्वात् । स पुनरुपक्रमोपसंहारक्रमो द्विविधः शाब्दश्चार्थश्चेति । तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः ।

यथा

हिमकरकलामौलिः कृष्णः सरोरुहसंभवः
फणधरकुलं नालं वोढुं नृसिंह नरेश्वर ।
यदमरधुनीं दुग्धाम्भोधिं मरालमहीश्वरं
स खलु महिमा विश्वाख्यातस्तवैव यशःश्रियः ॥

अत्र यदित्युक्त्वा स इत्युक्तम् ।

एकतरोपादाने त्वार्थः । तदितरस्य सामर्थ्येनावसीयमानत्वात् । तत्र केवलस्य तद् उपादाने सत्यार्थो न त्रैविध्यमतिक्रामति । प्रक्रा-

योऽसाविस्यं सर्वत्र दैयात इति पूर्वस्मिन्ननुवाद्यवाक्ये यच्छब्दं प्रयुज्याप्युत्तरस्मिन् विधेयवाक्ये स विजयत इति तच्छब्दस्यावश्यप्रयोक्तव्यस्याप्यप्रयुक्तत्वादिति भावः । कोऽयं निर्बन्ध इत्याशङ्क्य न्यायबलमाह । यत्र हीति । यत्तदोः परस्परसापेक्षार्थबोधकत्वेन नित्यसंबन्धित्वादन्यतरेणोपक्रमे तदितरेणोपसंहारो न्यायसिद्धतया दुर्वार इत्यर्थः । हिमकरेति । अत्र हरादयश्चत्वारोऽपि गङ्गादींश्चतुरोऽपि वोढुं नालमिति यत् स ते यशःश्रियो महिमेत्यन्वयार्थौ । अत्र यत्तदोर्द्वयोरुपादाना-च्छाब्दोऽयं क्रम इत्याह । यदिति । आर्थं क्रमं निरूपयति । एकतरेति । एकतरोपादान इत्युपलक्षणम् । उभयानुपादान इत्यपि द्रष्टव्यम् । तथा च केवलतच्छब्दोपादानात् केवलयच्छब्दोपादानादुभयानुपादानाच्चेत्यर्थात् त्रिविध इत्यर्थः । तथाप्याद्यस्त्रिविध इत्याह । तत्र केवलस्येति । तिस्रो

१ D., G., and M. omit तत्र. २ T. omits सति. ३ व्याख्यात° K. ४ °त्यादि K. ५ यत्तदोरुपा° D ६ आर्थक्रम D. ७ °नुपादानाच्चेत्यर्थं K.

न्तप्रसिद्धानुभूतविषयतयोपकल्पितसंनिधिना यच्छब्देन तच्छब्दस्याभिसंबन्धात्[1]।

क्रमेण यथा

लोकेऽस्मिन् नरसिंहदेवनृपतिर्दाता न कल्पद्रुम-
स्तेजस्वी स न पद्मिनीसहचरः कान्तः स नो चन्द्रमाः।
गम्भीरः स न वाहिनीपरिवृढस्तुङ्गः स नो मन्दरः
शिल्पज्ञः स न पद्मभूः किमपरं वाग्मी स नो वाक्पतिः॥

अत्र तेजस्वी स इत्यादौ प्रक्रान्तेऽर्थे[2] तच्छब्दः।

सा किं दत्तवती कदा बत शिला कस्मै स शाखी पुनः
कस्यालोकपथं गतो निविशते कस्यान्तिके सा पशुः[3]।
पर्याया नरसिंह पार्थिव तव प्रख्यातिचिन्तामणि[4]-
मन्दारो दिविषद्गवी त्रिभुवनश्लाघ्याः[5] समस्ता अमी॥

इह निरतिशयवितरणचणतया प्रसिद्धा या शिलेति प्रसिद्धेऽर्थे[6] तच्छब्दः।

विधा[7] दर्शयन्नार्थत्वं समर्थयते। प्रक्रान्तेति। लोक इत्यादि। परिवृढः प्रभुः। "प्रभौ परिवृढ" इति परिपूर्वाद्वृहेर्धातोर्निष्ठान्तो[8] निपातः। अत्र सर्वत्र तच्छब्देन नृसिंहदेवनृपतिरिति प्रक्रान्तस्य नृपतेः परामर्शात् प्रक्रान्तगोचरोऽयं भेद इत्याह। अत्र तेजस्वीति। सा किमित्यादि। निविशत इति। "नेर्विशः" इत्यात्मनेपदम्। दिविषदां गौर्दिविषद्गवी कामधेनुः। "गोरतद्धितलुकि" इति समासान्तष्टच्। "टिड्ढाणञ्——" इत्यादिना ङीप्। अत्र सा शिलेत्यादितच्छब्देन प्रसिद्धचिन्तामण्यादिपरामर्शात् प्रसिद्धार्थगोचरोऽयं द्वितीयो भेद इत्याह। इहेति। वितरणचणतया दानवित्ततयेत्यर्थः। "तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ" इत्यादिना चणप्

---

१ °स्याभिधानसबन्धात् D. २ प्रक्रान्तार्थे D ३ वसति सा धेनुश्च कस्यान्तिके G., C., M. ४ प्रख्यातचिन्ता° M.; प्रख्यान्ति चिन्ता° T. ५ °द्रवीति भुवि न श्ला° O.; °द्रवीनि भुवन° T., G., M. ६ प्रसिद्धार्थे M. ७ D. has अपि before विधा. ८ °द्रुहतेर्धातो° D.

त्वत्प्रत्यर्थी गिरिचरगजस्याङ्गके दत्तदृष्टि-
स्तस्मिंस्तस्मिन् स्मरति मधुरं तत्तदङ्गं प्रियायाः ।
कुम्भाभोगे गुरुकुचतटं दन्तयोर्गण्डलक्ष्मी-
मुरू हस्ते गतिषु च गतिं श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र तत्तदित्यनेन पदेनानुभवैकगोचराः प्रकाश्यन्तेऽर्था इत्यनुभूतेऽर्थे तच्छब्दः ।

यच्छब्दस्तूत्तरवाक्यगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यगततच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते ।

यथा

श्रीमन्नृसिंह नृपते कविकाव्यशय्यां
त्वत्कीर्त्तिरेति भुवनत्रयगर्भभारात् ।
यस्याः प्रभा भजति दौर्हृदपाण्डुभावं
प्रौढीभवत्यसिमिषेण च रोमराजिः ॥

प्रत्ययः । सदृशदर्शनादयो विरहिणां विनोदा इति स्थिते तस्याह । त्वदित्यादि । कुम्भाभोग इत्यादौ सर्वत्र दत्तदृष्टिरित्यनुषङ्गः । सदृशदर्शनात् स्मृतिर्जायते इति भावः । तद्वदत्रापि । तथा तच्छब्दस्य पूर्वानुभूतपरामर्शित्वादनुभूतार्थगोचरोऽयं तृतीयो भेद इत्याह । अत्रेति । अथ केवलयच्छब्दोपादानाख्यः क्रमस्तमाह । यच्छब्दस्त्विति । अस्य भेदस्य सभावनार्थं विषयमाह । उत्तरवाक्यगतत्वेनेति । श्रीमदित्यादि । शय्या परमैत्री तल्पं च । भुवनत्रयस्य गर्भत्वं कीर्त्तेस्तत्क्रोडीकारेण वृत्तेः । दोहदं गर्भिणीमनोरथस्तेन यः पाण्डुभावः पाण्डुता तामित्यर्थः । एवं यच्छब्दस्य पूर्ववाक्यगतत्वेनाप्यार्थे भेदान्तरमस्तु तथा च योऽसावि-

---

१ दत्तदृष्ट॰ D. २ तत्र M. ३ ॰गतस्य तच्छ॰ T. ४ ॰शब्दोपादान G. ५ वहति D ६ ॰दर्शनादौ D. ७ इत्यर्थ K. ८ नुभूतार्थपरामर्शि॰ D. ९ ॰करणादृते D.

प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षः।

यथा

यत्र द्वीपस्तुषाराक्षितिभृदुडुगणो मौक्तिकानां निकायः
शैवालं व्योम शङ्खः कुमुदकुलगुरुर्धाम सान्ध्यं प्रवालः[1]।
यूथं दिक्कुञ्जराणां करिमकरकुलं किं च कृष्णः कृपाण-
स्त्वत्कीर्त्तिक्षीरवार्धिः[2] स जयति जगति श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र॥

इह स जयतीति यदि न क्रियेत[3] तदा यच्छब्दस्य साकाङ्क्षत्वम्।

यासामम्बुधिरालवालवलयं चक्राचलेन्द्रो वृतिः[4]
कुल्याः सह्यकलिन्दविन्ध्यतनया मुख्या महानिम्नगाः।
मेरुः संश्रयभूरुहो मधुकरालापाः कवीनां गिर-
स्ताः प्रीतिं जगतां नृसिंह दधति[5] त्वत्कीर्त्तयो वीरुधः॥

अत्र ताः प्रीतिमिति यदि न क्रियेत[6] तदा यच्छब्दसाकाङ्क्षत्वम्[7]॥

क्वचित्पुनरुपात्तवस्तुविषयतयोपकल्पितयोरुभयोरपि सामर्थ्या-
दाक्षेपः।

यथा

न भवसि कथंकारं श्लाघ्यः कलिङ्गपुरन्दर
स्मर इति वरारोहाः साक्षान्मुकुन्द इतीन्दिरा।
सुरतरुरिति त्वां सेवन्ते निरन्तरमर्थिनो
भरतमुनिरित्यार्यास्तौर्यत्रयीनिपुणा अपि॥

स्यात्प्रयोगोपपत्तिरित्याशङ्क्य तन्न सम्भवतीत्याह। प्रागुपात्तस्त्विति॥

अथोभयानुपादानाख्यस्तृतीयो भेद उद्दिष्टस्तमाह। क्वचित् पुनरिति। यत्तदो-
रनुपादानेऽपि तद्विषयोपादानसामर्थ्यादेव तल्लाभ इत्यर्थः। उदाहरति नेति।

---

१ प्रवालम् O. २ °क्षीरसिन्धुः O, G., M. ३ क्रियते T., M. ४ धृतिः D.
५ ददति T., O. ६ क्रियते T., C. ७ यच्छब्दस्य G.

अत्र ततः[1] कथं न श्लाघ्यो भवसि यतस्त्वां सेवन्त इति । एवं तु[2] योऽसावित्यत्र तच्छब्दोपादानं[3] विना साकाङ्क्षत्वम् । असाविति तच्छब्दार्थ एवेति यद्यभिसंधिस्तत्र[4] बन्धुरम् ।

कविकुवलयप्रालेयांशुर्जगत्त्रयपावनै-
र्भवसि न गुणैः कस्य श्लाघ्यः कलिङ्गपुरन्दर ।
हिमरुचिरसौ कीर्त्या यस्य प्रकामपराजितः
स्मरहरशिरःस्रोतस्विन्यां निमज्जति लज्जितः ॥

अत्रादःशब्दस्य तच्छब्दार्थप्रतीतिपथानधिरोहात् । अत्र तच्छब्दार्थप्रतीति[5]पद्धतिमभ्यास्त एवेति यदि यौष्माकीणमाशयमधिवसति तदा

इह यत्तदोरर्थसिद्धिं व्यनक्ति । अत्रेति । इतिशब्दः प्रकारवचनः । इत्येव यत्तदोरर्थसिद्धेरार्योऽयमुपक्रमोपसंहारक्रम इत्यर्थः । अस्तु योऽसावित्यत्र किमायातं तत्राह । एवं त्विति । उक्तरीत्यास्य भेदस्य उक्तसकलभेदबहिर्भावादित्यर्थः । तर्हि यः ख्यातोऽसौ विजयत इत्यदःशब्दस्यैव विध्यन्वयेन तच्छब्दार्थतेति शङ्कते । असाविति । नैतद्युक्तम् । अदःशब्दश्रवणे तच्छब्दार्थप्रतीत्यनुदयादित्युदाहरणेन परिहरति । तत्रेत्यादिना[6] । अदःशब्दस्येति । हिमरुचिरसावित्यस्येत्यर्थः । नन्वत्रादःशब्दात्तच्छब्दार्थ एव न प्रतीयत इति शङ्कते । अत्र तच्छब्दार्थेति । अदःशब्द इति शेषः । यौष्माकीणं युष्मदीयम् । "युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च" इति खञ्प्रत्ययः । "तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ" इति युष्माकादेशः । "मद्कुम्भाद्——" इत्यादिना णत्वम् । आशयमधिवसति । आशये वसतीत्यर्थः । "उपान्वध्याङ्वसः" इति कर्मत्वम् । तदा तददसोः सहप्रयोगो न स्यादिति परिहरति । तदेति । अपि च योऽसाविति यच्छब्देन सह प्रयोगादपि

---

१ C. omits तत. २ T., C., and G. drop तु. ३ °दानमन्तरेण T. ४ °भिहितं तत्र° G. ५ C., G., and M. drop the word प्रतीति. ६ तत्रेति D.

कति कति भुवः कोणे कोणे कचित् कचिदूर्जितै-
विंतरणगुणैः प्राप्ताः ख्यातिं न सन्ति नराधिपाः ।
अलमधरयन्नेतानिन्दुश्रिया स्वयशःश्रिया
स जयति महीमन्दारोऽसौ नृसिंहनरेश्वरः ॥

अत्रादस्तच्छब्दयोः प्रयोगे पौनरुक्त्यं दुष्परिहरं स्यात् । किं चादःशब्दस्तच्छब्दार्थमाहेति यदुच्यते तत्तुच्छम् । तच्छब्दस्य यच्छब्दसांनिध्यमभ्यासीनस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वात् ।

यथा

यत्तदुत्तीर्णमर्यादं नरसिंह नभस्तलम् ।
कीर्त्तेस्तव तदप्यासीत् कस्तुरीतिलकं मुखे ॥

अत्र यत्तत्तदपीत्युक्तम्

यथा वा ।

यत्तद्वैरिवसुन्धरेशरमणीताटङ्कलीलायित-
स्तेयारम्भनिरङ्कुशं तव धनुस्तत् केन न श्लाघ्यते ।
मौर्वीचुम्बितकोटिना जलनिधिव्यालोलकाञ्चीगुणा
जाता येन नृसिंह देव समरे सभ्रूविलासा मही ॥

नादसस्तच्छब्दार्थत्वमित्याशयेनाह । किं चेति । तच्छब्दस्याप्येवं किमु वाक्यमन्ये-षामित्यपिशब्दार्थः । एवं यच्छब्दयोगिनस्तच्छब्दस्य प्रसिद्धिमात्रपरत्वमुदाहरत्या-

---

१ ख्यातीर्न T. २ अरमधरय° D. ३ नृसिंहमहीश्वर G.; नृसिंहमहेश्वर ४ प्रयोगपौनरुक्त्य C., M. ५ तच्छब्दस्यापि D. ६ नभस्थलम् T., C., G., M. ७ यत्तदुत्तीर्णं तदपीत्युक्तम् C., M.; यत्तदुत्तीर्णमर्याद तदपीत्युक्तम् G. ८ भूप T. ९ °मन्येषामपीत्यपि° K.

अत्र यत्तदित्यभिधाय तदित्यभिहितम्। एवमिदमदसावपि यच्छब्दसंनिधाने प्रसिद्धिं परामृशतः। इतरथा तु प्रत्यक्षायमाणमर्थम्। तस्माद्योऽसावित्यत्र यच्छब्दसांनिध्यमध्यासीनस्यादःशब्दस्य प्रसिद्धिपरामर्शित्वात्तच्छब्दाकाङ्क्षा न विरमति। अतस्तच्छब्देन भवितव्यम्। ततश्च जगति स जयतीति पाठः परिणमयितव्यः॥

न्यत्राप्यतिदिशति। एवमिदमिति। एतदोऽप्युपलक्षणमेतत्। तथा च 'यदेतदस्यानुतटं विभाति' 'योऽयमश्वः पताकेयम्' 'अत्र विटपममुं ददस्व तस्यै' इत्यादि। 'य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः' 'यदिद किं च' 'योऽसौ तपन्नुदेति' इत्यादौ सर्वत्र लोकवेदयोः तदेतदिदमदसां यच्छब्दयोगिनां प्रसिद्धिपरत्वमेव दृष्टम्। अन्ययोत्तरवाक्येषु पुनस्तच्छब्दानुपपत्तेरित्यतिदेशार्थः। तथाप्यनङ्गीकारे बाधकमाह। इतरथेति। परमप्रकृतमुपसहरति। तस्मादिति। ननु 'एष निष्कण्टकः पन्था यत्र सपूज्यते हरिः' 'पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा' 'यत्तु सन्दह्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम्' 'एतद्धाग्नेः प्रियं धाम यद् घृतम्' 'अयं वाव यः पवते सोऽग्निर्नाचिकेतः' 'अमुना सह निर्गच्छ योऽस्मान् द्वेष्टि' इत्यादौ लोकवेदयोरेतदिदमदसामपि तच्छब्दार्थत्वं दृश्यते। कथं योऽसावित्यत्र तच्छब्दं विना साकाङ्क्षत्वं तत्राह। यच्छब्दसांनिध्यमध्यासीनस्येति। यत्र यच्छब्दस्य व्यवधानेनैषां प्रयोगस्तत्र तथास्तु। यत्र त्वव्यवधानं तत्र त्वेषां प्रसिद्धिपरत्वप्रतीतेर्दुर्वारत्वात् तच्छब्देन भवितव्यमित्यर्थः। एवं तच्छब्दयोगिनामप्येषां प्रसिद्धिपरत्वमेवेत्यनुसंधेयम्। 'सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्' 'मृदुतीक्ष्णतरं यदुच्यते तदिदं मन्मथ दृश्यते त्वयि' 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या' 'तामिमामप्रदाय' 'तदश्चन्द्रमसि कृष्णम्' इत्यादिलोकवेदप्रयोगदर्शनात्। इत्यविमृष्टविधेयांशः॥

---

१ एवमिदमदसोरपीति K. २ हर K.

भवति प्रक्रमभङ्गः प्रक्रान्तं यत्र भज्यते वस्तु ।

प्रक्रमस्य प्रस्तावस्य भङ्ग इति कृत्वान्वर्थाभिधानोऽयम् । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावः प्रक्रमस्य विषयः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावाभावविषयं च पौनरुक्त्यम् । अयं च प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गविभक्तिवचनकालकारकलिङ्गसर्वनामविशेषणपर्यायवाक्यसमासालंकारगतत्वेन भवन्ननेकधा भवति । क्रमेण प्रत्युदाह्रियते ॥

जीयात् पार्वणरोहिणीशकिरणश्रेणीसमालिङ्गित-
क्षीराम्भोधितरङ्गलङ्घितयशोराशिः कलिङ्गेश्वरः ।
आश्चर्यं समरे निमज्य सहसा यत्खड्गधाराम्भसि
प्रोन्मज्जन्ति समन्ततः प्रतिभटाः स्ववाहिनीस्रोतसि ॥

अथ प्रक्रमभङ्गं लक्षयति । भवतीत्यादि । प्रक्रमस्य प्रक्रान्तस्य भङ्गो बाधिरु स प्रक्रमभङ्ग इति व्याचष्टे । प्रक्रमस्येति । ननु प्रक्रान्तस्य भङ्गः प्रक्रमभङ्गोऽभङ्गे पौनरुक्त्यं तथा चैकं संधित्सोरपरं प्रच्यवत इति न्यायापात इत्याशङ्क्योभयोर्विषयव्यवस्थां दर्शयति । उद्देश्येति । उद्देशो निर्देशः । निर्दिष्टस्यैव शब्दस्य प्रयोजनवशात् पुनर्निर्देशः प्रतिनिर्देशः । तत्र सर्वथा तस्यैव शब्दस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगः कर्त्तव्यः । अन्यथा पर्यायप्रयोगेऽपि तदर्थप्रत्यभिज्ञातिरोधानात् प्रक्रमभङ्गः । यत्र तूद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावो नास्ति तत्र तस्यैव प्रयोगे पौनरुक्त्यस्यावकाश इत्य-

---

१ उद्देश प्रतिनिर्देश प्रक्रमस्य T., G.; उद्देश्यं प्रति प्रतिनिर्देश प्रक्रमस्य O., M.
२-साध्य कस्य-न रोहिणी° T., G., O., M. ३ -°जाह्निकयशो° T. ४- संग्रामेषु-निमज्य यस्य सहसानिर्स्त्रिंशधारापय-T., G., C., M. ५ स्युन्मज्जन्ति सम° T., G., C., M.

अत्र निमज्येत्यस्य स्थाने निपत्येति यद्यकरिष्यत तदा प्रकृतिप्रक्रमभङ्गः समपत्स्यत।

लोके विक्रमितुं त्रिविक्रमपदाद्दातुं सुरक्ष्मारुहा-
च्छात्रीं धातुमहीश्वरात् प्रभवितुं पत्युश्च नाकौकसाम्।
तत्तत्कीर्त्तिविकासवासितनभःसीम्नां गुणानां निधिः
को वा वीर नृसिंह देव नृपतिस्त्वामन्तरेणाधिकः॥

अत्र दानाय कल्पद्रुमादिति पाठे प्रत्ययप्रक्रमभङ्गो भवति।

दयायै दृक् कर्णः सरसकविसूक्ताय वदनं
सरस्वत्यै पृथ्व्यै भुजशिखरमीशाय हृदयम्।
इति प्रत्तास्तावत् स्वयमवयवा अप्यविरतं
प्रदेयं किं कस्मै न तव नरसिंह क्षितिपते॥

अत्र प्रत्ता इत्यभिधाय प्रदेयमित्याभिहितम्। इतरथोपसर्गप्रक्रमभङ्गप्रसङ्गः।

नयोर्विषयविभाग इत्यर्थः। अत्र निमज्येति। लोके निमग्नस्यैवोन्मज्जनमिति स्थितिः। निपत्येत्युक्ते शब्दभेदमहिम्ना निमज्जनादर्थान्तरप्रतीतेरुक्तस्थितिभङ्गादयं दोषः। तत्र मङ्जिप्रकृतेरेवोत्र वृत्त्यपेक्षणात्तदभावे प्रकृतिप्रक्रमभङ्ग इत्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि सर्वत्रोह्यम्। लोक इत्यादि। पदादित्यादौ सर्वत्र "पञ्चमी विभक्ते" इति पञ्चमी। प्रत्ययप्रक्रमभङ्ग इति। दानायेत्युक्ते तुमुन्प्रत्ययस्य प्रक्रान्तस्य भग्नत्वादित्यर्थः। प्रत्ता इति। प्रपूर्वाद्ददातेः कर्मणि क्तः। "अच उपसर्गात्तः"

---

१ °करिष्यत्तदा O., G., M. २ भवति त्वा° M., G., O., T. ३ भवति D. ४ °सर्गक्रमभङ्ग° D. ५ K. omits अत्र.

मदान्धास्त्वन्नागाः प्रतिभटपुरं वीर सहसा
घनाक्रीडं क्रीडाशिखरिकमनीयं जगृहिरे ।
ददुस्तेभ्यः कल्पद्रुमपरिगतोद्यानसुभगं-
भविष्णुभ्राजिष्णुत्रिदशगिरिगीर्वाणनगरम् ॥

अदुरिति पाठे त्वत्र विभक्तिप्रक्रमभङ्गः[1] ।

वीर नृसिंह कवित्वं चम्पकसौरभ्यमिन्दुसौन्दर्यम्[3] ।
गङ्गाजलमाधुर्यं कस्य न भुवनेषु सर्वदा मान्यम् ॥

अत्रैकवचनं निर्व्यूढमिति न वचनप्रक्रमभङ्गः[4][5] ।

सुत्रामा गोत्रभेदं रचयति भजते दृष्टिवैषम्यमीशो
हीनं कृष्णोऽधिशेते क्षिपति सुमनसो मार्गणान् पुष्पचापः[6][7] ।
इन्दुर्दोषाकरत्वं कलयति कुमुदं मन्दयत्यंशुमाली
पश्यामस्ते नृसिंह क्षितितलतिलक क्वापि नैवोपमानम् ॥

इति दस्तकारादेशः । इतरथेति । देयमित्येवोक्त इत्यर्थः । मदान्धा इति । न्यूनग्रहणेनाधिकदानान्मदान्धत्वमिति भावः । अत एवाधिकपरिवृत्तिरलंकारः । घनाक्रीडं निरन्तरोद्यानम् । असुभगं सुभगं भवतीति सुभगभविष्णुः । "कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ" इति सुभगोपपदात् भवतेः खिष्णुच्प्रत्ययः । भ्राजनशीलो भ्राजिष्णुः । "भुवश्च" इति चकाराद्दिष्णुच् । स त्रिदशगिरिर्यस्मिन् तथोक्तम् । अदुरिति पाठे त्विति । लुङ्विभक्त्युपादाने जगृहिरे इति लिड्विभक्तिप्रक्रमभङ्ग[9] इति भावः । सूत्रामेत्यादि[8] । गोत्रभेदं पर्वतभेदं कुलभेदं च । दृष्टिवैषम्यं त्रिनेत्रत्वमतुल्यदर्शित्वं च । अहीनमहिपतिं हीनं क्षुद्रं च । सुमनसः पुष्पाणि विदुषश्च । दोषाकरत्वं निशाकरत्वं[10] दोषाणामाकरत्वं च । कुमुदं कैरवं कौ भुवो मुद[11]

---

१ अत्रादुरिति पाठे विभक्ति° C., M. २ °भङ्गप्रसङ्ग T., C., G., M. ३ चम्पकसौभाग्यमिन्दु° T. ४ निर्व्यूढं न वचन° C., M. ५ °भङ्गप्रसङ्ग T. ६ क्षिपति सुमनोमार्गणान् G. ७ पुष्पबाण T., G. ८ इत्यादि K. ९ °विभक्ते प्रक्रमभङ्गादिति D. १० चन्द्रत्व K. ११ °भूमेर्मुद K.

अत्र वर्त्तमानस्य कालस्य प्रक्रान्तस्य निर्वाहाच कालप्रक्रमभङ्गः।

तव क्रियन्ते करुणाकटाक्षैः
श्रियः कवीनां नरसिंह देव।
ताभिर्विकासो मनसः पुनस्तैः
सूक्तानि तैस्त्वद्गुणवर्णनानि॥

इहानुक्तस्य कर्त्तुः प्रक्रान्तस्य निर्वहणान्न कारकप्रक्रमभङ्गः[2]।

बिम्बं चन्द्रमसः कलङ्कमयते धत्ते विकारं पयः
कुन्दं म्लानिमुपैति किं न[3] कुरुते मैत्रीं मृणालं जलैः।
मालिन्यं भजते हरित्करिमदस्यन्देन मन्दाकिनी-
स्रोतो वीर नृसिंह भूप भवतः केनोपमेयं यशः॥

अत्र नपुंसकमेव[4] प्रतिकर्तृगतत्वेनोपनिबद्धमिति न लिङ्गप्रक्रमभङ्गप्रसङ्गः[5]।

लोकेऽस्मिन्नरसिंहदेवनृपतिर्दाता न कल्पद्रुम-
स्तेजस्वी स न पद्मिनीसहचरः कान्तः स नो चन्द्रमाः।
गम्भीरः स न वाहिनीपरिवृढस्तुङ्गः स नो मन्दरः
शिल्पज्ञः स न पद्मभूः किमपरं वाग्मी स नो वाक्पतिः॥

अत्र तच्छब्देनैव[6] प्रक्रान्तेन निर्वाहान्नास्त्येव[7] सर्वनामप्रक्रमभङ्गः[8]।

प्रागासीन्मकरन्दपिच्छिलदले[9] पद्मस्य गर्भे ततः
शौरेः कौस्तुभकान्तिपूरसुभगाभोगे भुजाभ्यन्तरे[10]।

च। अनुक्तस्य कर्त्तुरिति। कटाक्षैरित्याद्यनभिहितकर्तुरित्यर्थः। तत्र

---

१ इत्यनुक्तकर्तु G २ भङ्गप्रसङ्ग D. ३ च कुरुते C., G. ४ T., G, C., M. drop एव. ५ °सिंहेत्यादि। अत्र T ६ D. drops एव. ७ निर्वाहो नास्त्येव D. ८ °भङ्गप्रसङ्गः T., G., C, M. ९ °पिच्छल° D., C., M., G. १० °तले C., M., G.

आवासस्तव लक्ष्मि संप्रति पुनर्निर्व्याजमुच्छंत्कृपा-
स्रोतःशीतलिते नृसिंहवसुधानाथस्य नेत्राञ्चले ॥

अत्र सविशेषणस्य विशेष्यस्याभिधातुं प्रक्रान्तस्य निर्वाहान्न विशेषणप्रक्रमभङ्गः ।

किमेतासामन्तःपुरपरिसरे केवलमभू-
दसूर्यंपश्यत्वं त्वदरिसुदृशामुत्कलपते ।
इदानीमप्येता गिरिगहनगेहप्रणयिनी-
रसूर्यंपश्यत्वं सततमुपबध्नाति किमिदम् ॥

अत्र द्वितीयस्यासूर्यंपश्यत्वमिति शब्दस्य स्थाने 'अनर्कालोकित्वम्' इति यदि क्रियते तदा पर्यायप्रक्रमभङ्गः ।

संत्यज्य पुष्पसमयं कुसुमाभिवृद्धिं
ज्योत्स्नाविजृम्भितमपास्य तुषारभानुम् ।
मुक्ताफलोल्लसितमम्बुनिधिं विहाय
कीर्त्तिस्तव स्फुरति वीर कलिङ्गनाथ ॥

"कर्तृकरणयोस्तृतीया" इति तृतीयाविधानात् । किमेतासामिति । सूर्यं न पश्यन्तीत्यसूर्यंपश्या राजदारत्वात्तया गुप्ता इत्यर्थः । असमर्थसमासोऽयम् । नञो दृशिना सह संबन्धात् । पूर्वमैश्वर्यादेवासूर्यंपश्यत्वं संप्रति तु भयादिति भावः । इतः परमेतद्दोषशेषः स्पष्टार्थः ॥

१ वसन्तीनामन्त पुरभवनगर्भे चिरमभू-T., C., G., M. २ त्वदहितमहीपालसुदृशाम् T., C., G, M. ३ °मप्यासीद्विहितवसतीनां गिरिगुहा-T., C., G., M. ४ स्वसूर्यंपश्यत्व निशमय नृसिंह क्षितिपते T., C., G., M. ५° मित्यस्य शब्द° D. ६ क्रियेत C., M, G ७ °भङ्गप्रसङ्ग D. ८ कुसुमानुविद्धं T. ९ नृसिंह देव C., G. १० मित्यादि K. ११ मैश्वर्यादसूर्य° K. १२ इत परं स्पष्टार्थम् D.

अत्र वाक्येन वक्तुं प्रक्रान्तं निर्वाहं प्रापितमिति न वाक्यप्रक्रमभङ्गः[1]।

काश्मीरपांसु[3]रुचिरांशुकचारुहारै-
र्या प्राग्बभौ कुचतटी रि[4]पुसुन्दरीणाम्।
सैवाद्य भाति कुपिते त्वयि वीर भूभृद्-
धातुच्छटातरुणपल्लवरक्तसूत्रैः॥

अत्र समासस्य निर्व्यूढत्वान्न समासप्रक्रमभं[5]ङ्गः।

त्यागस्तावत् सुरतरुयशःकौमुदीकालमेघः
शौर्यं कु[6]न्तीतनयचरितश्रुत्यनध्यायपर्व।
कान्तिः पुष्पायुधवपुरहंभावरुद्रावलोकः
कस्ते वक्तुं प्रभवति गुणान् श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र॥

अत्र रूपकस्य निर्वाहान्नालंकारप्रक्रमभं[7]ङ्गः।

अत्र प्रकृतिप्रत्ययपर्यायादीनां प्रक्रान्तानामर्थभेदाभावेऽप्येकरसायाः प्रतीतेः परिस्खलनं प्रतिभातीति न शब्दभेदमाद्रियन्ते कवयः॥

यदवाच्यस्य वचः स्यादवाच्यवचनं तु तद्गदितम्॥ ३॥

ननु प्रकृत्यादिप्रक्रमभङ्गेऽपि अर्थप्रतीतेरविघातात् कोऽयं निर्बन्धो यत् प्रक्रान्तस्य न भङ्गः कार्य इत्याशङ्क्याह। अत्र प्रकृतिप्रत्ययादीनामिति। एकरसाया एकरूपाया इत्यर्थः॥

अथावाच्यवचनं नाम दोषान्तरं लक्षयति। यदवाच्यस्येति। उदाहरति।

---

१ प्राप्तमपि C., M. २ °भङ्गप्रसङ्ग T, C, G., M. ३ °पांशु° D. ४ सुरसुन्दरीणाम् D. ५ °भङ्गप्रसङ्ग D. ६ कुन्तीतनुजचरित° T. ७ °भङ्गप्रसङ्ग T., C., G., M.

निःशेषनिर्जरजनमस्कृतपादपद्मं
यं नीलपूर्वमिह लोहितमामनन्ति ।
देवः स एष भवतः शशिखण्डमौलिः
श्रेयः[1] श्रियं दिशतु वीर नृसिंह देवं[2] ।

इह नीललोहित इति प्रसिद्धायाः संज्ञाया विशेषणविशेष्यभावेनाभिधानमनुचितम् । विरोधात् । संज्ञायाः संज्ञिगतत्वेनैव विशेषणत्वमुचितं न स्वगतत्वेन । किं चायमभिधानानुकारः । स[3] पुनरुभयप्रकारः शाब्दार्थत्वभेदात्[4] । तत्र शाब्दो यत्रेतिनावच्छेदः क्रियते । यथात्रैव 'यं नीललोहित इति स्फुटमामनन्ति' इति पाठे । आर्थो[5] यत्रेतिना नावच्छेदः । यथात्रैव 'यं नीललोहितमिति स्फुट-

निःशेषेति[6] । नीलपूर्वं लोहितं नीललोहितमित्यर्थः । अत्र दोषांशं दर्शयति । इहेति । नीलपूर्वं लोहितमिति विशेषणविशेष्यभावेन निर्देशो न युक्त इत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । विरोधादिति । को विरोधस्तत्राह[7] । संज्ञाया इति । सज्ञा हि संज्ञिनं[8] विशिंषती तस्यैव विशेषणं स्यात् न तु स्वस्य । स्वस्यैव स्वविशेषकत्वे आत्माश्रयप्रसङ्गात् । न ह्युत्पलनीलिमापि[9] नीलिम्ना व्यावर्त्यते । ननु नात्र सज्ञायाः संज्ञाविशेषणत्वमुच्यते किं तु तदेकदेशस्यैकदेशान्तरविशेषणत्वमतो नात्माश्रय इति चेत् सत्यं किं तु नीलपूर्वो लोहित इत्युक्ते नीलशब्दपूर्वो लोहितशब्द इत्युक्तं स्यात् । अर्थस्य तत्पूर्वकत्वासंभवात् । तच्चासंगतत्वादवाच्यमेवोच्यत इत्यवाच्यवचनमेवेदं सिद्धम् । अत्रैव युक्त्यन्तरमाह । किं चेति । अभिधानानुकारो नामधेयानुकरणम् । इतिनावच्छेदः क्रियते इति शब्देनाभिधीयत इत्यर्थः । एव नावच्छेदः क्रियत इत्यत्रापि नाभिधीयत इत्यर्थः । एवं च पूर्वत्र प्रथमा उत्तरत्र द्वितीया । अत एव 'निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः' इति वामनः ।

१ श्रेय पर T. २ भूप D. ३ स पुन शब्दार्थभेदादुभयप्रकार G. ४ शाब्दत्वार्थत्वभेदात् D.; शब्दार्थभेदात् C, M ५ तत्रार्थो यत्र T, C, M. ६ °षेत्यादि K. ७ विरोधस्तमाह D. ८ सज्ञिन विशेषयाति तस्यैव विशेषणत्वात् D. ९ K. drops अपि.

मामनन्ति' इति पाठे। प्रकृते तावदभिधानं नीललोहित इति न तु नीलपूर्वो लोहित इति। अतोऽभिधानेतरानुकरणस्यावाच्यस्य वचनं दोषः।

चमत्कारं गौरीसहचरतनुस्पर्धि न कथं
विधत्ते भूयांसं भुवि तव कलिङ्गेश्वर यशः।
यदन्तः कालिन्दीतटरुहतमालद्युति नभः
सुधाभानुक्रोडस्थितहरिणकेलिं कलयाति॥

अत्र तनुतटरुहस्थितपदान्यवाच्यानि। तस्मात् परिस्पर्धिकालिन्दीपरिसरक्रोडीकृतेति पठनीयम्॥

कारणाधारसंबन्धैर्व्यभिचारो न दृश्यते।
यत्र तस्य प्रयोगे स्यादवाच्यवचनं यथा॥ ४॥

यथा

हृदा हृष्यति जानाति ध्यायत्यध्येति खिद्यते।
विलोकयति नेत्रेण श्रवणेन शृणोति च॥
चित्रं चेतसि चिन्तेर्ष्याहर्षेच्छाक्रोधविस्मयाः।
मनसि प्रमदोत्साहभयज्वरमदात्ययाः॥

अस्त्वयमपि नामधेयानुकार एवेत्याशङ्क्याह। प्रकृते तावदिति। फलितमाह। अत इति। अस्यैव प्रकारान्तरमाह। चमत्कारमित्यादि। अत्रावाच्यांशं दर्शयति। अत्रेति। तदवचनेऽपि तदर्थस्य सामर्थ्यलब्धत्वादित्यर्थः॥

पुनर्भङ्ग्यन्तरमाह। कारणेत्यादि। कारणाव्यभिचारमुदाहरति। हृदेत्यादि।

१ तदेतत् कालिन्दी° D. २ करणा T., C, G. ३ T. and C. drop यथा. ४ मनस D, C, G., M. ५ प्रमदोद्बोधमदज्वरमयत्रपा C., M. ६ °मदज्वर° T., G. ७ °भयात्यया T., G.

दिक्कुक्षिंभरिभिः कठोरकर[2][1]भीकर्णप्रभाभासुरै-
श्चित्रं वीर नृसिंह भूप तुरगोत्कीर्णैः परागोत्करैः।
त्वत्सेनाविजयोत्सवव्यतिकरे व्याप्तं वियन्मण्डलं
हम्मीरक्षितिपालचेतसि परं मालिन्यमुन्मीलितम् ॥

अत्र तुरगखुरोत्कीर्णैरिति नोक्तम्। उत्किरणस्य खुरकरणत्वे व्यभिचाराभावात्।

दारिद्र्यस्य दयालुत्वं नृसिंह नृप किं स्तुवे।
यन्मत्वापि निजं नाशमस्माभिस्त्वामदर्शयत्।

अत्र दृशेः परस्मैपदे प्रयोज्यकर्त्तुः कर्मत्वविधानादस्माभिरित्यस्यावाच्यस्य वचनं दोषः। 'मां भवन्तमदर्शयत्' इति पठनीयम्।

आधाराव्यभिचारमुदाहरति। चित्रमित्यादि। संबन्धाव्यभिचारमुदाहरति। दिगित्यादि। कुक्षीन् बिभ्रति पूरयन्तीति कुक्षिंभरयस्तैः। "फलेग्रहिरात्मंभरिश्च" इति चकारान्निपातः। अत्र मालिन्यपरागव्याप्त्योर्वैयधिकरण्यादसंगत्यलंकारः। उत्किरणस्येति। तुरगकर्त्तृकस्येति शेषः। भिदान्तरमाह। दारिद्र्यस्येति। मत्वापि निश्चित्यापीत्यर्थः। यः स्वोच्छेदमविगणय्य परदुःखप्रहाणे प्रवर्त्तते तस्य दयां कः परिच्छेत्स्यतीत्यर्थः। त्वया चैतद्दर्शिनामर्थिनां सद्यो दारिद्र्यविमुक्तिरिति भावः। अत्राप्यवाच्यांशमुद्घाटयति। अत्र दृशेरिति। ण्यन्तस्येति शेषः। प्रयोज्यकर्त्तुरिति। अणि कर्त्तुरित्यर्थः। कर्मत्वविधानादिति। दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वाद् "गतिबुद्धि——" इत्यादिना परस्मैपदे नित्यमणि कर्त्तुर्ण्यन्ते कर्मत्वविधानादित्यर्थः। आत्मनेपदे तु "अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम्" इति कर्मसंज्ञाविकल्पः। अत एव 'दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वान्नित्यप्राप्तौ पक्षे निवर्त्त्यत' इति कैयटः। अस्माभिरि-

---

१ करिणी° G. २ °कण्ठप्रभा° T., G. ३ °विजये जयव्यतिकरे T. ४ °मुन्मीलति C., M. ५ °करणव्यभिचार° T. ६ °प्रयोज्यस्य कर्त्तुं D., T., C., G. ७ वक्तव्यम् G. ८ दिगिति D. ९ °परागकार्यकारणयोर्वैयधिकरण्या° D.

अस्मिन् पुनः पाठे किं स्तुव इत्येकत्वेनात्मानं निर्दिश्यास्माभिरिति बहुत्वेन निर्देशाद्वचनप्रक्रमभङ्गोऽपि नास्ति ।

यद्वाच्यस्यावचनं वाच्यावचनं तदुच्यते चतुरैः ।

निजचरणसंविधनिपतनपरमपि पुर एव वीक्ष्य हम्मीरम् ।
राजन् नृसिंह समरे तिष्ठति तूष्णीमसौ खड्गः ॥

इह निजेत्यनेन नृसिंहनृपतिसंबन्धे चरणयोरभिमते खड्गसंबन्धप्रतीतिरित्येतन्न वाच्यम् । अभवन्मतयोगमितीदं मतान्तरे प्रसिद्धम् । तवेति समुचितः पाठः । अन्यस्यालंकारस्य विषयेऽलंकारान्तरोपनिबन्धो यत्र तत्रापि वाच्यावचनमेवं ॥

त्यवाच्यस्येति । उक्तरीत्या कर्तृत्वेनाप्रयोक्तव्यस्येत्यर्थः । पाठान्तरे लाभान्तरमप्याह । अस्मिन् पुनरिति ॥

एवमवाच्यवचनमुक्त्वा तद्विपर्ययाद्वाच्यावचन नाम दोषान्तरमाह । यद्वाच्यस्येति । उदाहरति । निजेत्यादि । पुर एव वीक्ष्यापीत्यपेरन्वयः । तूष्णीं तिष्ठतीति । चरणागतवधनिषेधादिति भावः । एतेनास्य कारुणिकत्वं व्यज्यते । अत्र कवेः प्रमादाल्लेखकदोषाद्वा प्रथमपादो मात्राहीन. । अतो निपतनेति सोपसर्गः पाठः कार्यः । अत्र चरणयोर्नृपे सबन्धो वाच्य. स नोक्त इति वाच्यावचनमेतदित्याह । इहेति । अभवन्नविद्यमानो मतयोग इष्टसबन्धो यस्मिन् सोऽभवन्मतयोगः । इष्टश्चेह चरणयोर्नृपयोगः स नास्तीत्यन्वर्थेय सज्ञा । विषयान्तरेऽप्यमु दोषं सञ्चारयति । अन्यस्येति । 'मृगीपरिभवो व्याघ्यामित्यवेहि त्वया कृतम्' इत्यादावेकवाक्यतया निदर्शनाविषये दृष्टान्तोक्तौ तदवचनाद्वाच्यावचनम् । न चेदमवाच्यवचनमेवेति वाच्यम् । दुष्टस्योक्तावयाच्यवचन देवपूर्वं गिरिमित्यादौ । अन्यथा वाच्यावचनमेव पुरः स्फूर्तिकत्वादुद्भाव्यम् । एवं 'स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तम्' इत्यादौ सादृश्यप्रतीतिव्यतिरिक्तनिमित्तस्मृतावलङ्कारान्तरविषये स्मरणोक्तावपि सभवतोऽलंकारान्तरस्यावचनाद्वाच्यावचनमेवोद्भाव्यमित्याद्यूह्यम् । **वाच्यावचनम् ॥**

---

१ °भङ्गप्रसङ्गोऽपि T, C. २ °सविधपतन° D. ३ °नृपसबन्धे C., G. ४ °मेव वाच्यम् D. ५ व्याघ्र्या मृत्यवे हि त्वया कृतम् D. ६ सुप्तिम् D.

दोषोऽर्थपौनरुक्त्यं प्ररूढमभिधीयते बहुधा ॥ ५ ॥

यथावभासनं तथैवार्थस्य[1] विश्रान्तिः प्ररूढत्वम् । शब्दपौनरुक्त्यस्य न दोषत्वम् । तस्यानुप्रासाद्यलंकारत्वेनाङ्गीकारात् । बहुधा प्रकृत्यादिविषयत्वात् ।

तत्र प्रकृतिविषयत्वं यथा

करटविलुठद्दानस्रोतस्विनीसुरभीकृत-
त्रिभुवनपुटप्रेङ्खत्पुष्पन्धयध्वनिडिण्डिमः ।
समयकुतुकं दृष्टः पौरैः कलिङ्गपुरन्दर
प्रथयातितरां कस्यानन्दं न ते गजतागणः ॥

अत्र गजतेति समूहार्थायाः प्रकृतेर्गणस्य च पौनरुक्त्यम् । 'करिणां गणः ' इति पाठः परिणमयितव्यः ।

प्रत्ययविषयं यथा

अर्धमङ्गमुपगूढवल्लभं[2]
बिभ्रदर्धमपि भस्मभासुरम् ।

अथ पौनरुक्त्यं लक्षयति । दोष इत्यादि[3] । किमिदं प्ररूढत्वमत आह । यथेति । अन्ययासिद्धत्वं प्ररूढत्वमित्यर्थः । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह । शब्देति । कुतो बहुधात्वं तदाह । प्रकृतीति । करटेति[4] । पुष्पाणि धयन्तीति पुष्पन्धयाः पुष्पलिहो मधुपा इत्यर्थः । "नाडीमुष्ट्योश्च" इति चकारादनुक्तसमुच्चयार्थाद्धेटः पुष्पोपपदात् खश्प्रत्यये मुमागमः । गजानां समूहो गजता । 'गजाच्चेति वक्तव्यम्' इति समूहार्थे तल्प्रत्ययः । प्रकृतेः सुप्प्रत्ययप्रकृतेरित्यर्थः । प्रत्ययविषयं यथेति[5] । इहान्ध्रदेशीयेषु कोशेषु प्राचीनः प्राकृतराजनामाङ्कित उदाहरणश्लोकः[6] प्रमादाद् भ्रष्ट । अर्धमङ्गमित्यादिरिन्दुशेखरविषयस्तु केनापि प्रक्षिप्त । पौन-

---

१ तथैव विश्रान्ति T. २ °मुपनम्रवल्लभ T. ३ इति D. ४ °टेत्यादि K. ५ °विषयमिति D. ६ प्रकृतिनामाङ्कित उदा° K.

एक एव सुहृदिन्दुशेखरो
रागिणामपि विरागिणामपि ॥

अत्र विरागिणामिति मत्वर्थीयस्य पौनरुक्त्यम् । बहुव्रीहिणैव तदर्थावगतेः । कर्मधारयगर्भितान्मत्वर्थीयाद्बहुव्रीहिरेव वरमपरथा प्रक्रियागौरवापत्तेः । भूमनिन्दार्थानामप्यस्त्यर्थानुयायित्वान्न पौनरुक्त्यपरिहारः शक्यक्रियः ।

उभयविषयं यथा

दुर्वारैस्ते यशोभिः सकलमपि मम ध्वान्तमाचान्तमेतत्
तत् किं कुर्यामिदानीमिति तव गदितुं श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ।
लोकालोकेन पाथोधरनिवहनिभाः प्रेपिताः पश्य भान्ति
प्राप्ताः प्रत्यन्तपृथ्वीभृत इव गजता द्वारदेशोपकर्णम् ॥

रुक्त्यांशं दर्शयति । अत्रेति । पुनरुक्तत्वे हेतुमाह । बहुव्रीहिणैवेति । ननु मा भूदिह बहुव्रीहिः कर्मधारयादयं मत्वर्थीय इत्याशङ्क्याह । कर्मधारयगर्भितादित्यादि । मत्वर्थीयादिति पाठः । बहुव्रीहिरिति तु प्रामादिकोपात्तः । बहुव्रीहिरेव वरमिति । न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधादिति भावः । सर्वधनीत्यादौ त्विनन्तो बहुव्रीहिरिति स्थितगतिः । विपक्षे बाधकमाह । अपरथेति । तर्ह्यस्त्यर्थे बहुव्रीहिर्भूमाद्यर्थे मत्वर्थीय इति न पौनरुक्त्यमित्याशङ्क्याह । भूमेति । भूमादिष्वपि "तदस्यास्त्यस्मिन्—" इत्यस्त्यर्थ एव मत्वर्थीयविधानाद्बहुव्रीहेरप्यस्त्यर्थत्वाद् दुर्वार पौनरुक्त्यमित्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययोभयपौनरुक्त्यमुदाहरति । दुर्वारैरिति[12] । किं कुर्यामिति । किं प्रिय कुर्यामित्यर्थः । गदितु प्रिय वक्तुमित्यर्थः ।

१ विरागिणामपीति मत्वर्थीय° T. २ °गर्भगतान्मत्वर्थीया° M.; गर्भत्वान्मत्व° D. ३ D. drops अपि ४ °विषयो T. ५ °स्तैर्यशोभि D. ६ °कण्ठे D, O., G, M. ७ पौनरुक्त्य D. ८ तत्र हेतुमाह K. ९ कर्मधारयेति D. १० °दाविन्नन्तो बहुव्रीहिरिति तु D. ११ स्थितिगति K. १२ °रित्यादि K.

अत्र समूहार्थायाः प्रकृतेर्बहुवचनस्य च पौनरुक्त्यम्। 'प्राप्ताः प्रत्यन्तशैला इव मदकरिणः' इति पाठः परिणमयितव्यः।

पद[1]पौनरुक्त्यं यथा।

देवस्यास्य चिराय मत्प्रभुकुलै[2]राध्यस्य गौरीपते-
रेषा नैव कदाप्यनुग्रहकथालक्ष्मीधुरामर्हति।
इत्यालोच्य रुषेव केतकदल[3]द्रोणीभियं निन्दति
स्वैरं वीर नृसिंह देव भवतः कीर्त्तिर्जगज्जाङ्घिकी॥

अत्रालोचनार्थस्य पौनरुक्त्यम्। इतिशब्देनैव तदवगतेः।

प्रत्युदाहरणं यथा[4]

पलायनपरस्य मे नियतमन्तरायो महा-
नियं भवति दुर्वहा वसुमती भुजालम्बिनी।
इतीव विरहय्य तामजनि जैत्रयात्रोत्सवे
विरोधिनृपतिर्लघुस्तव नृसिंह पृथ्वीपते॥

अत्रालोच्येति न कृतम्। यां क्रियां प्रत्यसाधारण्येन प्रसिद्धो यः कर्त्ता तस्योपादाने सा न वाच्या। अत एव

देवस्येति[5]। अनुग्रहकथालक्ष्मीधुरामनुग्रहातिशयमित्यर्थः। "कृत्पुर्——" इत्यादिना समासान्तोऽच्प्रत्ययः। नार्हति न भजति। 'नाक्षतैः पूजयेद्विष्णुं न केतक्या महेश्वरम्' इति निषेधस्मरणादिति भावः। जङ्घया चरतीति जाङ्घिकी। "चरति" इति ठक्। "टिड्ढाणञ्——" इत्यादिना ङीप्। विरहय्येति। त्यक्त्वेत्यर्थः। "ल्यपि लघुपूर्वात्" इत्ययादेशः। सा न वाच्येति। यस्यां क्रियायां यः कर्त्ता प्रतिनियतस्तदुक्त्यैव तस्या अ[7]पि गम्यमानत्वात् सा क्रिया पृथङ् न वाच्या। उक्तौ[8]

---

१ अर्थपौनरुक्त्य T. २ °प्रभुक्रमाराध्य° C. ३ °दलश्रेणीमिय D., G. ४ D., G., and M. omit यथा. ५ °स्येत्यादि K. ६ सदाशिव° K. ७ K. drops अपि. ८ उक्ता K.

उत्कण्ठाभारताम्यत्कुवलयनयनामानसाम्भोजभानु-
श्चिन्तासंतापमीलत्कविकुलकुमुदव्यूहनक्षत्रनाथः।
ईर्ष्यासंवर्धमानप्रतिनृपतिबलाम्भोधिकुम्भोद्भवश्च
ख्यातः सर्वत्र योऽसौ जगति स जयति श्रीनृसिंहक्षितीन्द्रः॥

'इत्यत्र मानसाम्भोजादिषु विकासादिक्रिया नोपात्ता।

वीराः प्राक् कति नात्र तैरहमसावित्थं न संवर्धिता
न त्राता न च लालितेति भवतः प्रत्यायनं कुर्वती।
त्वत्कीर्तिः कलहंसकम्बुरजनीजानिच्छलेन स्पृश-
त्यम्भोजासनकंसशासनपुरारातीन् कलिङ्गेश्वर॥

अत्र शासनपदस्य पौनरुक्त्यम्। अरातिपदेनैवाभिमतार्थावग-
मात्। कंसशासनश्च पुरारातिश्चेति द्वन्द्वाश्रयणमिह नोचितम्।

वा पौनरुक्त्यमित्यर्थः। नोपात्तेति। भान्वादेः कर्तुरुपादानादिति शेषः। वीरा इति। संवर्धिता पोषिता। त्राता भयहेतुभ्यो रक्षिता। त्रातेः कर्मणि क्तः। लालिता उपलालिता। प्रत्यायनं विश्वासनं शपथमिति यावत्। रजनी जाया यस्य स रजनिजानिश्चन्द्रः। "जायाया निङ्" इति समासान्तो निङादेशः। इह कलहंसादीनामम्भोजासनादिचिह्नत्वात् तत्स्पर्श एव तत्तद्देवतास्पर्शः। 'देवतापादसंस्पर्शस्तल्लिङ्गस्पर्शेन तथा' इति वचनादित्यभिप्रेत्याह। छलेनेति। अभिमतेति। कंसपुरशब्दयोरेव द्वन्द्वे तदन्ते श्रुतस्यारातिशब्दस्य प्रत्येकसंबन्धे कंसारातिः पुरारातिश्चेत्यर्थस्यावगमादित्यर्थः। ननु द्वन्द्वान्तराश्रयणेऽपि तदर्थावगतिरस्त्येवेत्याशङ्क्याह। कंसशासनश्चेति। ननूभयत्रापि द्वन्द्वलक्षणस्य चार्थस्य

---

१ °लोचनाम्भोज° T. २ °नृपतिकुलाम्भोधि° T., C., M. ३ नोक्ता T. ४ °पदेनैकेनैवा° T. ५ °वगमनात् T. ६ तदन्तस्याराति° D.

उपायलाघवासंभवात् । कंसपुरयोररातीति तत्पुरुषे पुनराश्रीयमाणे कतरोऽपि न विरोधः । तत्रोपायलाघवसंभवात् प्रतीतिः प्रधानमिति[2] सैवानुसरणीया । न लक्षणमात्रम् । प्रतीत्यर्थमेव लक्षणस्याश्रीयमाणत्वात् । 'अम्भोजासनकैटभारिगिरिशानेषा कलिङ्गेश्वर' इति पाठे नायं दोषः । सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य पुनः[3] स्वशब्देनाभिधानं कथितपदापरपर्यायं पुनरुक्तमेव मन्तव्यम् । इवशब्देन यत्रैकेनैव[4] दीपकत्वात् कर्तृकर्मादीनामप्युपमानोपमेयभावः प्रतीयते तत्र द्वितीयस्येवशब्दस्य प्रयोगो न योग्यः । पदपौनरुक्त्यप्रसंगात्[5] ।

संभवे कुतोऽन्यतरपक्षपातोऽन्यतरदोषश्चेत्याशङ्क्याह । उपायेति । अन्यत्र[6] लाघवं दर्शयति । कंसेति । ननु लक्षणमुपेक्ष्य लाघवे कः पक्षपातस्तत्राह । प्रतीतिरिति । लघुप्रतीतिरित्यर्थः । सैवेति । लघुप्रतीतिरेवेत्यर्थः । प्रतीत्यर्थं लघुप्रतीत्यर्थम्[7] । सर्वनामपरामर्शयोग्यस्येत्यादि । यथा

'शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिया ।
प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥'

इत्यत्र प्रशमाभरणमिति प्रशमस्य पुनः स्वशब्देनोपादानं पुनरुक्तम् । अन्यत्र सर्वनाम्नैव परामर्शान्न दोषः[8] । नन्वेतन्मतान्तरेऽपि कथितपदं नाम दोषान्तरमुच्यते तत् कथं पुनरुक्तमत आह । कथितपदापरपर्यायमिति । अनेकेवोपमां[9] केचिदाहुः । यथा

'ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम् ।
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव ॥'

इति स्वमते तदपि पुनरुक्तमेवेत्याह । इवशब्देनेति । पौनरुक्त्यन्तराण्याह ।

---

१ अत्रो° T., C., G., M. २ T. omits इति. ३ D. and G. omit पुन.
४ यद्येकेनैव T; इवशब्देनैकेनैव यत्र C. ५ °पौनरुक्त्यस्य प्रसगात् T. ६ °न्यत्र दोष° K.
७ °र्थमित्यर्थ K. ८ परामर्शान्नायं दोष K. ९ अनेकधोपमा D.

विशेष्यस्याभिधाने तु सामान्योक्तिर्न युज्यते ।
यथा मेरुगिरिः[1] श्वासमरुच्चन्दनपादपः ॥ ६ ॥
[2]और्वो वह्निर्मणिर्मुक्ता शेषोऽहिः पुष्पमम्बुजम् ।
वसन्तर्तुः शरत्कालः कल्पान्तसमयादि च ॥ ७ ॥
मदाम्भोऽश्रुजलं स्वेदसलिलं पैचनादिषु[3] ।
विधिव्यापारकर्मादि प्रयोज्यं न कैदाचन[4] ॥ ८ ॥

प्रत्युदाहरणं यथा

संगीतादिविचारवार्धितरणे सांयात्रिकः कस्य न
श्लाघ्यो वीर कलिङ्गपार्थिव भवान् भूलोकचिन्तामणिः ।
रेखालाञ्छितकैतवेन[5] सुकृती पद्माभिधानो निधिः
साक्षाद्यस्य करे कुबेरनगरीसर्वस्वमुज्जृम्भते ॥

अत्र तरणव्यापार इति नोक्तम् । तरणस्य व्यापारे[6] व्यभिचाराभावात् ॥

इति श्रीमतो[7] महामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकावलीनाम्न्यलंकारशास्त्रे दोषनिरूपणं नाम षष्ठ उन्मेषः[8] ॥

वि[9]शेष्यस्येत्यादि । पचनादिष्विति । पचनविधिः पाकव्यापारो भोजनकर्मेत्यादि[10] पुनरुक्तमित्यर्थः । सुगममन्यत्[11] ॥

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायामेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां[12] दोषनिरूपणं[13] नाम षष्ठ उन्मेषः ॥ ६ ॥

---

१ मेरुगिरिश्वासमरुच्चन्दनपादपा T. २ शेषाहिर्मालतीपुष्पमौर्वोऽग्निर्विद्रुमो मणि T., O, M. ३ वचनादिषु T. G., भोजनादिषु O, M. ४ कथचन T., O, G, M. ५ °लाञ्छन° T, G., O, M ६ व्यापारत्वे D ७ इति विद्याधर° D ८ कृतैकावल्यां दोषनिरूपणं षष्ठोन्मेषः D. ९ विशेष्येति D १० भोजनव्यापार इत्यादिक K. ११ K. omits सुगममन्यत्. १२ इत्येकावलीव्याख्यायां तरलिकाख्यायां D. १३ K. omits दोषनिरूपणं नाम.

अथ सप्तम उन्मेषः ।

अथ दोषव्यावृत्त्यालंकारः कथ्यते[1]ऽधुनास्माभिः ।
पुनरुक्तवदाभासो भवति प्रमुखावभासनं द्वेधा ॥१॥

यद्यपि शब्दालंकारनिरूपणानन्तरमर्थालंकारनिरूपणमुचितं तथाप्यर्थपौनरुक्त्यस्यैव प्ररूढस्य दोषत्वेनाभिधानात् तद्विपर्ययस्यालंकारत्वदर्शनाय व्युत्क्रमेणात्र कथनमेतस्य[2] । प्रमुख[3] आपाततः प्रतिभासनं[4] न पुनस्तत्रैव विश्रान्तमर्थैक्यम् । अन्यथा पर्याय-

---

[5]अथालंकारनिरूपणाय संगतिमाह । अथेति[6] । दोषनिरूपणानन्तरं तद्व्यतियोगितयालंकारनिरूपणं संगतमित्यर्थः । तत्र पुनरुक्तवदाभासो नाम कश्चिदर्थालंकारस्तमसौ[7] लक्षयति । पुनरुक्तवदाभास इति । अपुनरुक्तोऽपि यत्र अर्थ आपाततः पुनरुक्तवदाभासते स पुनरुक्तवदाभासो नामालंकार इत्यर्थः । द्वेधेत्यस्य विभागकथनं नामाख्यातगतत्वेनेति शेषः । नन्वर्थालंकारोऽयं कथमस्तावे निरूप्यत इत्याशङ्क्य चिरन्तनप्रसिद्धयेति पूर्वेषां परिहारे स्थिते स्वयं परिहारान्तरमाह । यद्यपीति । अर्थपौनरुक्त्यस्यैवेत्येवकारः शब्दपौनरुक्त्यव्यवच्छे[8]दार्थः । प्ररूढस्येत्यत्र रूढव्यवच्छेदः । तद्विपर्ययस्येति । प्ररूढार्थपौनरुक्त्यविपर्ययस्याप्ररूढपौनरुक्त्यस्येति यावत् । प्रमुखशब्दार्थमाह । आपातत इति । आरम्भ इत्यर्थः । प्रतिभासनशब्द[9]तात्पर्यमाह । न पुनरिति । ननु तत्रैव विश्रान्तिः कथं न भविष्यती[10]त्याशङ्क्याह । अन्यथेति[11] । अर्थान्तरस्वीकारमन्त-

---

१ कथ्यतेऽस्माभिरधुना G. २ T. drops कथनमेतस्य. ३ प्रमुखत आपातत T.; प्रमुखमापातत G. ४ प्रतिपादनं T. ५ K. drops अथ. ६ अथेत्यादि K. ७ °स्त-माह । पुनरुक्त° K. ८ °व्यवच्छेदार्थ इति K. ९ °शब्दस्य तात्पर्यं° K. १० °भविष्यती-त्याह D. ११ अन्यथा पर्यवसानवशादिति K.

स्ववशाच्छब्दान्तरस्यार्थान्तरवृत्तेरसंभवात् । तद्द्वेधा नामाख्यात-गतत्वेन । क्रमेण यथा

अभ्यस्ताशेषविद्याभरगुरुधिषणं विद्विषद्रक्तपान-
क्रीडानिस्त्रिंशखड्गं विरचितवसुधाचक्ररक्षाविभूतिम् ।
किं चालोकप्रभावक्षपितबुधविपद्ध्वान्तमुद्गायति त्वां
तुङ्गे शृङ्गे सुमेरोः सुरयुवतिगणः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र गुरुधिषणयोर्निस्त्रिंशखड्गयो रक्षाविभूत्योरालोकप्रभयोर्नाम्नोः पुनरुक्तवदाभासनम् ।

तान् निर्माति करोति हस्तिततरिपून् युद्धेषु ते विक्रमान्
यैर्लोको भरते बिभर्ति कुतुकं रामेऽपि न प्रस्तुते ।
किं चाभ्यर्थनदुष्कृतानि शमयस्याकर्णयस्येकदा
यद्याकृष्टसुधारसं सुमनसां सूक्तं कलिङ्गेश्वर ॥

अत्र निर्माति करोतीत्यादिकयोराख्यातयोः ।

रेणानुपपत्तेरित्यर्थः । विभजते । तद् द्वेधेति । अभ्यस्तेति । गुरुधिषणं भरितबुद्धिमित्यर्थः । निस्त्रिंशखड्गं निर्दयखड्गम् । 'निस्त्रिंशो निर्दये खड्गे' इति विश्वः । वसुधाचक्रस्य रक्षा रक्षणं विभूतिरैश्वर्यं च विरचितं येन तम् । आलोक-, प्रभावो दृष्टिमहिमा । कुत्रेह पुनरुक्तवदाभासनं तदाह । अत्रेति । 'गीष्पतिर्धिषणो गुरुः' । 'विभूतिर्भूतिरक्षयोः' । 'तेजः प्रभाव आलोकः' इत्यभिधानैः पर्यायत्वप्रतीतेरित्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति । तानिति । कर इति च्छेदः । अतिहस्तितारिपून् हिंसितशत्रून् । यैर्विक्रमैर्भरते भरताख्ये शाकुन्तलेये राज्ञि रामे दाशरथौ प्रस्तुते प्रशस्ते । अभ्यर्थनदुष्कृतानीति च्छेदः । याच्ञादुःखानीत्यर्थः । इह पुनरुक्तवदाभासमुद्भावयति । अत्रेति । आदिशब्दाद् भरतेबिभर्तीत्यनयोर्निशमयस्याकर्णयसीत्यनयोश्च संग्रहः ॥

---

१ °वदवभासनम् T. २ चास्यार्थन° T. ३ T adds पुनरुक्तवदाभासनम् after °राख्यातयो. ४ अभ्यस्तेत्यादि K. ५ निर्दय खड्ग' D ६ अत्रेत्यादि K. ७ इत्याद्यभिधाने K. ८ पर्यायप्रतीते° K. ९ तानित्यादि K. १० °रिपूनतिहिंसित° D.

पुनरुक्तवदाभासं कथयित्वार्थैकनिष्ठमपि ।
अथ शब्दालंकाराः प्रस्तूयन्ते त्रयोऽधुना-
स्माभिः ॥ २ ॥

शब्दस्य पौनरुक्त्यं व्यञ्जनसमुदायमाश्रितं यस्मात्[1] ।
स च्छेकानुप्रासः संख्यानियमे समुल्लसति ॥ ३ ॥

द्वयोर्द्वयोर्व्यञ्जनयोर्[2]ययोः कयोश्चिदन्योन्यमसकृत्सादृश्यं संख्यानियमः । छेका विदग्धास्तैः प्रयुक्तोऽयमनुप्रास इत्यन्वर्थः ।

कलाकलापं दधदुज्ज्वलोज्ज्वलं
मुहुस्तमस्तोममपाकरोति यः ।

अथ संगतिकथनपूर्वकं शब्दालंकारान् प्रस्तौति । पुनरुक्तवदिति[3] । अर्थालं-कारत्वे[4]ऽप्यर्थपौनरुक्त्यदोषप्रसङ्गाच्चिरन्तनप्रसिद्ध्या च पुनरुक्तवदाभासं पूर्वमभिधाय पुनरर्थापेक्षया शब्दस्य प्रतीतावन्तरङ्गत्वेन प्रथमं शब्दालंकाराः प्रस्तूयन्त इत्यर्थः ॥

इह शब्दपौनरुक्त्यं शब्दालंकारोऽनुप्रासाख्यः। स च त्रिविधः। छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासो लाटानुप्रासश्चेति । तत्राद्यं लक्षयति । शब्दस्येति । तत्र शब्दपौनरुक्त्यं द्विविधं व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यं स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं च । तत्र व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यं सति संख्याविशेषनियमे छेकानुप्रास इत्यर्थः । नियतसंख्याविशेषं दर्शयति । द्वयोर्द्वयोरिति । अत्र[5] 'सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः' इत्यादिना सकृद्व्यञ्जनयुग्मावृत्तिश्छेकानुप्रासः । असकृत्तदावृत्तिर्वृत्त्यनुप्रास इत्याह काव्यप्रकाशकारः । अलंकारसर्वस्वकारस्तु तद्विपरीतं सिद्धान्तयांचकार । तन्मतावलम्बेनाह । असकृत्सादृश्यमिति । उदाहरति । क[6]लेति । अत्र छेकानु-

१ यत् स्यात् G, M. २ व्यञ्जनयो G. ३ °दित्यादि K. ४ °कात्वे त्वयं° D.
५ K drops अत्र. ६ कलेत्यादि K.

न कस्य हर्षं वसुधासुधाकरः
करोत्ययं वीरनृसिंहभूपतिः ॥

संख्यानियमाभावे भवति पुनर्वृत्त्यनुप्रासः ।

केवलव्यञ्जनसादृश्यं सकृद्व्यञ्जनसादृश्यं[2] त्र्यादीनां व्यञ्जनानामितरेतरसादृश्यं संख्यानियमाभावः । वृत्तिस्तु रसविषयो व्यापारस्तत्समुचिता वर्णरचनेह वृत्तिः । तदुपलक्षितोऽयमनुप्रास इत्यन्वर्थाभिख्योऽपि । क्रमेण यथा

श्रीमन्नृसिंह नरनाथ कथं यशस्ते
कृत्तारिकण्ठरुधिरारुणितात् कृपाणात् ।
कैलासकाशकरकाकुमुदेन्दुकुन्द-
मन्दारमौक्तिकमृणालमनोज्ञमासीत् ॥

प्रासे व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यस्येष्टत्वात् कलाकलासुधासुधेत्यादौ स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्याद्यमकभेदेनास्यैकाभिधानलक्षणः संकरः ॥

द्वितीयभेदं लक्षयति । संख्येत्यादि । संख्यानियमाभाव इत्येतद्विवृणोति । केवलेति । केवल्यमसमुदितत्वम् । सादृश्य पौनरुक्त्यम् । सकृद्व्यञ्जनेत्यत्र व्यञ्जनद्वयसादृश्य विवक्षितम् । एवं च सव्यसकृदेकैकव्यञ्जनपौनरुक्त्यं सकृद्व्यञ्जनद्वयपौनरुक्त्य त्रिचतुरादिव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं चेत्यर्थः । अलंकारसर्वस्वकारोक्तरीत्या वृत्त्यनुप्रासशब्दं निर्वचन् वृत्तिशब्दस्य तावत्तदुक्तं मुख्यार्थमाह । वृत्तिस्त्विति । इह तद्वती वर्णरचना वृत्तिरुपचारादुच्यत इत्याह । तत्समुचितेति । क्रमेणेति । प्रथमोदाहरणे केवलव्यञ्जनपौनरुक्त्य व्यक्त द्वितीयोदाहरणे नाथ नाथमिति सकृद्व्यञ्जनद्वयपौनरुक्त्यं तृतीये जगति जगतीति त्र्यादिसादृश्यम् ॥

---

१ कथितोऽयं वृत्त्यनुप्रास T. २ °व्यञ्जनद्वयसादृश्य G. ३ °त्यादि K. ४ निर्ब्रूय K. ५ °त्यादि K.

युक्ता विपक्षेषु कृपा न कर्त्तु-
मेते विकुर्वन्ति हि कार्यकाले ।
इत्याहवे वीक्ष्य कलिङ्गनाथं
नाथन्त्यमी प्राञ्जलयः सपत्नाः ॥

जगति[1] गजगतिर्नन्दतु श्रीनृसिंहः ।

इदमेव स्वरसहितं व्यञ्जनसमुदायमाश्रितं यमकम् ॥ १ ॥

अत्र क्वचिद्भिन्नार्थकत्वं[2] क्वचिदनर्थकत्वं[3] क्वचिदेकस्यानर्थकत्वमन्यस्य सार्थकत्वमिति संक्षेपतः प्रकारत्रयम् । क्रमेण यथा

कलिङ्गनाथ यस्मात् त्वं प्रभवः सर्वसंपदाम् ।
अतस्तव तुलां[4] प्राप्तुं प्रभवः केऽपि नापरे[5] ॥

अत्र प्रभवः प्रभव इत्यभिहितयोर्भिन्नार्थकत्वम्[6] ।

भाग्यसौभाग्यसौजन्यनिधिं नरहरिं स्तुमः[7] ।
चतुरं चतुरम्भोधिमेखलावनिपालने ॥

अत्र भाग्यसौभाग्यसावित्यनयोरनर्थकत्वम् । प्रथमस्य चतुरमित्यस्य[8] सार्थकत्वमपरस्यानर्थकत्वम्[9] ।

एवं व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्ये छेकानुप्रासवृत्त्यनुप्रासावुक्त्वा शब्दमात्रपौनरुक्त्यसाम्यात् स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्याश्रितं यमकाख्यं शब्दालंकारान्तरमाह[10] । इदमेवेति । इदमिति पौनरुक्त्यं परामृश्यते । नियतसंख्याकस्वरव्यञ्जनपौनरुक्त्यं यमकमित्यर्थः । तत् त्रेधा विभजते । अत्र क्वचिदिति । भागभेदयोरिति शेषः । अत्र प्रभव इति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणम् । "करो-

---

१ जगति जगति नित्य नन्दतु D.; जगति जगति नन्दति श्रीनृ° M.; दृप्यद्दुर्वारवैरिक्षितिपतिवनितालोचनाम्भोरुहेन्दु । क्रीडासौध कलानां जनयति जगदानन्दन श्रीनृसिंह G. २ °भिन्नार्थत्व D. ३ °दनर्थत्व G. ४ तुलां T. ५ नो परे C. ६ °भिन्नार्थत्वम् C., G. ७ नुम T; C. ८ °मित्येतस्य T., C. ९ T. drops अपरस्यानर्थकत्वम्. १० शब्दालङ्कारमाह K.

प्रायशो यमके चित्रे रसपुष्टिर्न दृश्यते ।
दुष्करत्वादसाधुत्वमेकमेवात्र दूषणम् ॥ ५ ॥
रलयोर्डलयोस्तद्वल्लळयोर्बवयोरपि[1] ।
नमयोर्णणयोश्चान्ते[2] सविसर्गाविसर्गयोः[3] ॥ ६ ॥
सबिन्दुकाबिन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्पनम् ।
यमकं तु विधातव्यं कथंचिदपि न त्रिपात् ॥ ७ ॥
वर्णानामथ पद्माद्याकृतिहेतुत्वमुच्यते चित्रम् ।

कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशसमवेतैः ककारादिभिरभेदेन ग्रहणाल्लिप्यक्षरेष्वप्ययं ककार इत्यैक्यप्रतीतेः शब्दालंकारत्वमत्रौपचा-

---

रम्[4] "। प्रभवन्तीति प्रभव समर्थाः । "विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्" इति डुप्रत्ययः । इत्युभयोः पार्थक्यमित्यर्थः । ननु कथमास्था कवीनां नीरसयोश्चित्रयमकयोरित्याशङ्क्याह । प्रायश इति । वैचित्र्यवशादेव चमत्कारकारित्वसंभवात् न रसापेक्षा प्रेक्षावतामित्यर्थः । तर्हि कथं न सर्वादरस्तत्राह । दुष्करत्वादिति । अशक्तानामनादरो न तु शक्तानामिति भावः । तत्र वर्ज्यावर्ज्ये दर्शयति । रलयोरित्यादिना[5] । न त्रिपादिति । त्रिपादवृत्तियमकं स्वमताभिधानम् । मतान्तरे तु तदप्यस्त्येव । 'एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पना' इत्यादिना दण्डिना लक्षणोदाहरणाभ्यां बहुधा प्रपञ्चितत्वादिति ॥

तदेवं यमकमुक्त्वा स्वरसहितव्यञ्जनावृत्तिमत्त्वसाधर्म्यात् तदनन्तरं चित्राख्यं[6] शब्दालंकारविशेषं लक्षयति । वर्णानामित्यादि । नन्वशब्दात्मलिप्यक्षरगताकारचित्रस्य कथं शब्दालकारतेत्याशङ्क्याह । कर्णेति । अशब्देष्वपि लिप्यक्ष-

---

१ र्लव्योस्तद्वड्ल्यो° C. २ °णंनयो° D.; °र्णमयो° G. ३ °श्चैव D. ४ °मस्यौपचारिकम् T., C., M. ५ °रित्यादि K. ६ चित्राख्यशब्दा° D.

रिकम्। कर्णिकाप्रमुखस्थानविशेषश्लिष्टानां वर्णानां पुनः पुनरावृत्तिव्यावृत्तिभ्यामादानादक्षरसंकोचश्चित्रम् ॥

अत्र यद्यपि बन्धचित्रमाकारचित्राद्भिन्नं मन्यमानैरपि चिरन्तनैर्न किञ्चिद्भेदकमुक्तं तथापीश्वरकर्तृकत्वे सत्यपि यदेककर्तृकतया प्रसिद्धं तत् पद्मशैलादिकमाकारचित्रम्। यत्तु द्विकर्तृकं हलमुसलमुरजगोमूत्रिकाचापचक्रादि तद्बन्धचित्रमित्यनयोर्भेदः कल्पयितुं शक्य एवास्माभिः। तथापि न कल्पितः। आकारचित्र इवेह बन्धचित्रेऽपि वर्णानामाकारोल्लासकत्वात् पद्मादिरूपतयाक्षराणां

रेषु गम्यगमकयोरभेदोपचारात्तयात्वमित्यर्थः। चित्रमात्रव्यापकलक्षणं निष्कृष्याह। कर्णिकेति ॥

अथ बन्धचित्रगतिचित्रस्थानचित्राणामप्याकारचित्र एवान्तर्भावं कर्तुमनन्तर्भाववादिभिरनुक्तमपि बन्धचित्राकारचित्रयोश्चोत्प्रेक्षापरिकल्पितमेव भेदमुपन्यस्यति। अत्र यद्यपीति। चिरन्तनैर्नोक्तं चेत् कोऽन्यो वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह। तथापीति। ईश्वरकर्तृकत्वे सत्यपीति। कृत्स्नस्य जगत इति शेषः। एककर्तृकतयेति। ईश्वरमात्रकर्तृकतयेत्यर्थः। द्विकर्तृकामिति। ईश्वरकर्तृकमस्मदादिकर्तृकं चेत्यर्थः। अस्मदादिकर्तृकेऽपीश्वरस्य सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तत्वेन कर्तृत्वस्य शब्दलिङ्गाभ्यामङ्गीकारादिति भावः। तर्हि तथैवास्त्वित्यत आह। तथापि न कल्पित इति। कुत इत्यत आह। आकारेति। आकारोल्लासहेतुत्वाविशेषादाकारचित्र एवान्तर्भूतं बन्धचित्रमपीत्यर्थः। 'आश्चर्यालेख्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः। तत्रालेख्यार्थत्वमाश्रित्य चित्रशब्दस्येह प्रवृत्तिनिमित्तमाह। पद्मादिरूपतयेति। चित्रसदृशत्वाच्चित्रमित्यर्थः। तर्ह्याकारोल्लासहेतुत्वाभावान्नतिचित्रेऽर्धभ्रमसर्वतोभद्रादावव्याप्तिरित्याशङ्क्य चित्र-

---

१ कर्णिकामुख° T. २ °विशेषाश्लिष्टानां D. ३ °पीश्वरकर्तृत्वे D. ४ यदेककर्तृतया T. ५ D. drops तत्. ६ यत्र O. ७ °व्यापकं लक्षण K. ८ वक्तु° K. ९ °चित्रयो सापेक्ष° K. १० भेदमुप° K. ११ °नोंक्तमेवान्यो वक्ष्यती° D. १२ सर्वोत्पत्तिनिमित्तत्वेन D. १३ अथापि D.

लि[illegible]पानत्वेन चित्रसादृश्याच्चित्रमिदमुच्यते। अहो येन क्रमेण गता वर्णपङ्क्तिस्तेनैव क्रमेण प्रत्यागतेत्याश्चर्यकारित्वाद्वा चित्रमित्यन्वर्थबलाद्वर्णानामाकारानुल्लासकत्वेनाव्याप्तावपि गतप्रत्यागतार्थभ्रमसर्वतोभद्रधेनुप्रभृतिगतिचित्रमत्र संगृहीतम्। अभिनवपदपदार्थपर्यालोचनेन मन्दबुद्धीनां चितो ज्ञानस्य त्राणाद्वा चित्रमित्यन्वर्थमहिम्ना निष्कण्ठ्यनिरोष्ठ्यनिस्तालव्यादिस्थानचित्रं च स्वीकृतम्। एतच्च काव्ये गडुभूतमिति नेह प्रतायते। यत् पुनः स्वरविरहितव्यञ्जनमात्रसादृश्यप्रयुक्तं वर्णचित्रमपरैरभ्यधायि तदस्मिन् दर्शने वृत्त्यनुप्रास एव। यथा

कलङ्किकङ्ककाकोलकुले कलकलाकुले।
कङ्केलिकलिकालोल किं का कोकिल काकली॥

शब्दस्याश्चर्यार्थताश्रयणेन तत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तं संभावयति। अहो येनेति। गतागताभ्यां चित्रत्वादाश्चर्यत्वाच्चित्रमिति गतिचित्रेऽपि नाव्याप्तिरित्यर्थः। तर्हि गतप्रत्यागतरहिते स्थानचित्रे निरोष्ठ्यादावव्याप्तिरित्याशङ्क्य रूढिं विहाय चितो ज्ञानस्य त्राणाच्चित्रमिति योगाश्रयणेन तत्रापि चित्रशब्दं प्रवर्तयति। अभिनवेति। निरोष्ठ्यनिष्कण्ठ्याद्यपूर्वार्थपरिशीलनेनेत्यर्थः। अन्वर्थेति। चितं संविदं त्रायत इति चित्रं व्युत्पत्तिविशेषहेतुरिति यावत्। "आतोऽनुपसर्गे कः।" इदं चित्र निरोष्ठ्यादिस्थानचित्रेऽप्यस्तीति न क्वाप्यव्याप्तिरित्यर्थः। ननु चित्रस्य किमुदाहरणमत आह। एतच्चेति। गडुभूतं दुर्गन्धिरित्यर्थः। नेह प्रतायते न प्रतन्यत इत्यर्थः। "तनोतेर्यकि" इति विकल्पादनुनासिकस्याकारादेशः। द्व्यक्षरत्र्यक्षरादिचित्रमनुप्रासेऽन्तर्भावयति। यत् पुनरिति। तत्र द्व्यक्षरमुदाहरति। कलङ्कीत्यादि। कलकलाकुले कोलाहलसंकुले कलङ्किनो दुष्टा ये कङ्का लोहपृष्ठाख्याः

१ आहोस्विद्येन T., C, G, M. २ °र्थभ्रमक T, C, M ३ एतत्तु T.; एतत् काव्यस्य गडु° C, M. ४ चित्र परै° T. ५ तदस्मद्दर्शने C, M. ६ °प्रासभेद एव D. ७ येनेत्यादिना K. ८ योगवृत्त्याश्रयणेन K. ९ अभिनवेत्यादि K. १० °द्यपूर्वपरिशीलने° D. ११ गडुग्रन्थि K.

स्वरचित्रं तु बन्धशैथिल्यकारितया दोष एवेति नालंकारतया स्वीकृतम्। यदाह राजा

उरुगुं द्युगुरुं युत्सु चुक्रुधुस्तुष्टुवुः पुरु।
लुंलुवुः पुपुषुर्मुत्सु मुमुहुस्तु मुहुर्मुहुः॥

शब्दार्थपौनरुक्त्यं प्ररूढमभिधीयते दोषः॥५॥

अस्यार्थपौनरुक्त्येनैव[2] गतार्थत्वादत्राभिधानं शब्दार्थपौनरुक्त्यलक्षणतृतीयकक्ष्यागतालंकारनिरूपणैकप्रयोजनम्।

तात्पर्यभेदयुक्तं लाटानुप्रास इत्यदः कथितम्।

पक्षिविशेषाः काकोला द्रोणकाकास्तेषां कुले सङ्घे हे कोकिल कङ्केलयो लताविशेषास्तासां कलिकासु लोल सतृष्ण काकली त्वदीयः कलस्वरः[3] का किं कापि किं न कापीत्यर्थः। उरुगुमिति[4]। उरुर्महती गौर्वज्रं यस्य तमुरुगुं वज्रहस्तमित्यर्थः। द्युगुरुं दिवस्पतिमिन्द्रं युत्सु युद्धेषु बुबुधुः सारवत्तया विविदुः। बोधतेर्भौवादिकाल्लिटि परस्मैपदम्। पुरु प्रभूतं तुष्टुवुरस्तुवन् लुंलुवुः[5] लुनन्ति[6] स्म मुत्सु मोदेषु पुपुषुः पुष्टिं गताः मुमुहुर्मुह्यन्ति स्म॥

केवलार्थपौनरुक्त्यं[7] दोषः केवलशब्दपौनरुक्त्यमनुप्रास इति चोक्तम्। अयोभयपौनरुक्त्यमपि प्ररूढं चेद्दोष एवेत्याह। शब्दार्थेति[8]। नन्वस्याप्यर्थद्वारकत्वादर्थपौनरुक्त्येन गतार्थस्येह पुनरभिधाने प्रयोजनमाह। अस्येति। उभयपौनरुक्त्योपजीविनो लाटानुप्रासस्यैतस्माद् भेदेन लक्षणार्थमित्यर्थः। तथा तं लक्षयति। तात्पर्येति। अत्र उभयपौनरुक्त्यमित्यर्थः। अन्यथा दोष इति भावः। तात्पर्यप्रा-

---

१ लुलुपु C., M., रुरुदु T. २ °नैवात्रगतार्थ° T. ३ कल स्वर D. ४ °मित्यादि K. ५ लुलुपु K. ६ लुम्पन्ति K. ७° रुक्त्येष्टो दोष K. ८ °पौनरुक्त्य वृत्त्यनुप्रास इति K.

तात्पर्यमन्यपरत्वं तदेव भिद्यते न शब्दार्थस्वरूपम्[1]। नायमनन्वयः। पौनरुक्त्यस्य तात्पर्यमात्रभिन्नस्यात्र प्रयोजकत्वात्। अनन्वये चार्थमात्रगतयुगपदुपमानोपमेयभावस्योपयुक्तत्वात्[2]। शब्दैक्यस्य पुनरौचितीवशेन[3] प्रसङ्गसङ्गतत्वात्। तस्माद्भिन्नविषयत्वमनयोः।

प्रतिभटकान्ताकुचतटमकरीलुण्टाक[4]चापटङ्कारः।
वीरनृसिंह इवाजौ वीरनृसिंहश्चिरं जयति॥

इत्यादावेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः स्यात्।

उदाहरणं[5] तु[6]

ताला जाअन्ति गुणा जाला दे सहिअएहि घेपन्ति।
रइकिरणाणुग्गहिआ इहोन्ति कमलाइ कमलाइ॥

र्थेनाह। अन्यपरत्वमिति। नन्वनन्वयार्यालिकारास्य भेदो न स्यात्तत्राह। नायमिति। उभयोर्भेदकमाह। पौनरुक्त्यस्येति। उभयपौनरुक्त्यं लाटानुप्रासे प्रयोजकमनन्वये स्वर्थपौनरुक्त्यं तावतैवैकस्य युगपदुपमानोपमेयभावसिद्धेरित्यर्थः। किमर्थं तर्हि तत्र शब्दैक्यं कुर्वन्ति कवयो नियमेनेत्याशङ्क्याह। शब्दैक्यस्य पुनरिति। औचितीवशेनेति। उद्देशप्रतिनिर्देशयोरैकरूप्यमिति न्यायबलेनान्यथा पर्यायप्रक्रमभङ्गापत्तेर्न तु लक्षणत्वेनेत्यर्थः। एवं सत्यन्योन्यसापेक्षशब्दार्थपौनरुक्त्यं लाटानुप्रासोऽनन्वये स्वर्थमात्रपौनरुक्त्यमिति विषयभेद इति निगमयति। तस्मादिति। एवं चानन्वयेऽनयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकर इति सोदाहरणमाह। प्रतिभटेति[7]। लुण्टाको[8] निवर्त्तक इत्यर्थः। "जल्पभिक्ष——" इत्यादिना षाकन्प्रत्ययः। लाटानुप्रासस्य प्रसिद्धोदाहरणमाह। तालेति[9]।

१ न तु शब्दार्थ॰ T २ ॰मेयभावस्यैवात्रोपयुक्त॰ T. ३ ॰रौचित्यवशेन M. ४ ॰लुण्टाक॰ D. ५ T. has यथा for उदाहरणं तु. ६ O. and G. drop तु ७ ॰भटेत्यादि K. ८ लुण्ठाको D. ९ तालेत्यादि K.

अत्र प्रथमः[1] कमलशब्दो वस्तुमात्राभिधायी। द्वितीयस्तु सौरभसौकुमार्यकान्तिमत्त्वसंभावितकान्तावदनोपमानत्वादिधर्मरूपार्थ इत्यस्त्येव तात्पर्यभेदः।

पञ्चैतेऽलंकारा निर्णीताः पौनरुक्त्यकक्ष्यायाम्[2]॥६॥

इति[3] श्रीमतो महामाहेश्वरस्य विद्याधरस्य कवेः कृतावेकावलीनाम्न्यलंकारशास्त्रे शब्दालंकारनिरूपणं[4] नाम सप्तम उन्मेषः[5]।

तदा जायन्ते गुणा यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते।
रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि॥

अत्र तात्पर्यभेदं दर्शयति। अत्र प्रथमेत्यादि। बुद्धिसौकर्याय पौनरुक्त्यमूलालंकारसंख्यामाह। पञ्चेत्यादि। केवलार्थपौनरुक्त्यमूलः पुनरुक्तवदाभासः। अव्यवधानेनासकृद्व्यञ्जनद्वयपौनरुक्त्याश्रितश्छेकानुप्रासः। अनियमेनैकद्वित्र्यादिव्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्याश्रितो वृत्त्यनुप्रासः। स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं यमकम्। शब्दार्थोभयपौनरुक्त्याल्लाटानुप्रासः। इत्येवं पौनरुक्त्यरूपाः पञ्चालंकारा निर्णीता इत्यर्थः। तत्राद्योऽर्थालंकारः। अन्ये चत्वारः शब्दालंकाराः। चित्रं च पञ्चमः शब्दालंकार इति विवेकः।

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायामेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां शब्दालंकारनिरूपणः सप्तम उन्मेषः

---

१ प्रथमकमल° T. २ °कक्षाया D.; °कक्षायाम् C, G. ३ इति श्रीविद्याधरकृतावेकावल्यां D. ४ K. omits शब्दालंकारनिरूपणः. ५ सप्तमोन्मेष· D.

अर्थालंकरणानि प्रकटीकुर्मोऽधुना तु तत्रापि ।
ब्रूमः प्रथमं भेदाभेदप्राधान्यतस्तावत् ॥ १ ॥
विलसति सति साधर्म्ये स्यादुपमानोपमेययोरुपमा ।
द्विधा[1]भ्यधायि कविभिः पूर्णालुप्ता[2]विभेदेन ॥ २ ॥

उपमेति लक्ष्यनिर्देशः । शेषस्तु लक्षणम् । समानो धर्मो ययोस्ते सधर्मणी अर्थादुपमानोपमेये इन्दुवदनादिके तयोर्भावः साधर्म्यं कविसमयप्रसिद्धं[3] कान्तिमत्त्वादि न तु वस्तुत्वप्रमेयत्वादि ग्राह्यम् ।

तदेवं शब्दालंकारानुक्त्वा सम्प्रत्यर्थालंकारनिरूपणाय संगतिमाह । अर्थालंकरणानीति । तुशब्दः प्रस्तावभेदकः । पूर्वं प्रतीतावन्तरङ्गत्वा[4]च्छब्दालंकारा उक्ताः । अधुना त्वर्थालंकारा उच्यन्त इत्यर्थः । आदावुपमानिरूपणस्य कारणमाह । तत्रापीति । अर्थालंकारेष्वपीत्यर्थः । मुखमेव चन्द्रः मुखचन्द्रः मुखं चन्द्रश्च शोभते मुखं वा चन्द्रो वा न मुखं किन्तु चन्द्र इत्यादिसादृश्यविच्छित्तिविशेषे रूपकदीपकाद्यनेकालंकारबीजतयोपमायाः प्रथमं निरूपणमित्यर्थः । सादृश्यमूलत्वाविशेषादस्याः को भेद इत्याशङ्क्याह[5] । भेदाभेदेति । इह सादृश्यमूलेष्वलंकारेषु केचिद् भेदप्रधाना यथा व्यतिरेकादयः । केचिदभेदप्रधाना यथा रूपकादयः । इयं तूभयप्रधानेति सर्वालंकारोत्तीर्णोऽयमलंकार[6] इत्यर्थः । एवं संगतिमुक्त्वा लक्षणं विभागं चाह । विलसतीति[7] । इह षष्ठ्यन्तस्य लक्ष्यपदसंबन्धशङ्कानिरासार्थं लक्ष्यलक्षणांशौ विविनक्ति । उपमेति । सादृश्यार्थताप्रतीत्यर्थं साधर्म्यशब्दं व्याचष्टे । समान इति । किं तत् साधर्म्यं तदाह । कविसमयेति । अन्यथा पर्वतपरमाण्वोरप्यौपम्यप्रसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह । न त्विति । ननु

---

१ द्वैधा° C. २ °लुप्तादिभेदेन C., G., M., D. ३ °समयसिद्ध G. ४ त्वानन्तर्यादर्था° K. ५ इत्याह K. ६ °यमुपमालङ्कार° K. ७ °तीत्यादि K.

अत एवोपमानोपमेययोरुपादानमिह कविसमयबाह्यभूतोपमानोपमेयनिरसने पर्यवसितम्। इतरथा कुमुदमिव मुखं कारणमिव कार्यमित्यादावप्युपमा स्यात्। कार्यकारणयोः साधर्म्यमेव कुतस्त्यमिति चेन्न। कारणगुणप्रक्रमेण कार्ये गुणारम्भ इत्यनयोरपि साधर्म्यस्य संभवास्पदत्वात्। ननु भेदाभेदप्राधान्यवचनमिह न समीचीनमिति चेदुच्यते। तन्न चतुरचेतसां विचारधुरमधिरोहति।

नायमर्थो लक्षणाक्षरेषु प्रतीयत इत्याशङ्क्याह । अत एवेति । येनाधिकगुणेन सहोपमीयते तदुपमानमप्रकृतं चन्द्रादिकं यत्तु न्यूनगुणं सदुपमीयते तदुन्यतया वर्ण्यते तदुपमेयं प्रकृतं मुखादिकं तयोरित्यर्थः । इहोक्तलक्षणोपमानोपमेयैकनियतसाधर्म्यग्रहणसाधर्म्यादेव तदवगमे पुनस्तयोः स्वशब्देनोपादानं सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति न्यायात् पूर्वोक्तनियमपर्यवसितमिति तात्पर्यम्। विपक्षे बाधकमाह । इतरथेति । तत्र कार्यकारणयोः साधर्म्यप्रसक्तिरेव नास्तीति शङ्कते । कार्येति । कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वात्तयोर्गुणतः साधर्म्यमस्तीति परिहरति । नेति । भेदाभेदप्राधान्ये उपमानोपमेययोः साधर्म्यमुपमेति लक्षणं तत्र भेदाभेदप्राधान्यमिति विशेषणं व्यर्थं व्यावर्त्यानुपलम्भादिति शङ्कते । नन्विति । रूपकव्यतिरेकादिसकलौपम्यगर्भालंकारव्यावर्त्तकत्वान्न वैयर्थ्यमिति परिहरति । उच्यत इति । भेदो विशेषः । अभेदः सामान्यम् । तदुभयात्मकं हि सादृश्यम् । यथाहुः । 'यत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेषः स विषयः सदृशतायाः' इति । तत्र क्वचित् भेदस्य प्राधान्यं क्वचिदभेदस्य । इहतूभयोः प्राधान्यं तेन भेदाभेदप्राधान्य इत्यनेनान्यतरप्रधानसादृश्यमूलरूपकव्यतिरेकादिसर्वौपम्यगर्भालंकारव्यावृत्तिः । साधर्म्यादनौपम्यगर्भालंकारव्यावृत्तिः । उपमानोपमेयग्रहणं तु कविसमयाविरुद्धसाधर्म्यनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम्। तेन सर्वालंकारोत्तीर्णयमुपमेति सूक्तं

---

१ °पमेययोरुभयोरुपादान° D. २ °निरसनपर्यवसि° G, D. ३ कार्यगुणा° C., M. ४ D. has साधर्म्यसंभवास्पदत्वात् ५ भेदाभेदतुल्यत्ववचन° D; भेदाभेदतुल्यप्राधान्य° C., M. ६ °धुरामधि° T., °धुरामारोहति C. ७ स्वशब्देनोपादान K. ८ कारणपूर्वक° K. ९ ननु भेदाभेदेति K. १० इत्यादि K.

साधर्म्ये सति प्रकारत्रयस्य संभवात्। तथा हि क्वचिद् भेदप्राधान्यं दृष्टं यथा[1] व्यतिरेके । क्वचिदभेदप्राधान्यं यथा रूपके। क्वचित् पुनर्[2]उभय[3]प्राधान्यं यथास्यामेव। तच्चेदत्र[4] नोपादीयेत[5] तदा व्यतिरेकरूपकयोरपि विषयमियं[6]माक्रामेत् । साधर्म्ये तु गुणक्रियारूपमनुगतमिह भवेदेकेनैव श्लिष्टेनाश्लिष्टेन वा शब्देनोपादानमर्हति । श्लिष्टशब्दोपादानेऽप्यत्र न श्लेषः । तस्य धर्मरूपतयाङ्गत्वात्[7] । श्लिष्टशब्दोपात्तयोर्वस्तुनो भिन्नयोरेव धर्मयोरिहैकरूपतावगतिः भेदे सत्यभेद इत्येवंरूपातिशयोक्तिमहिम्नेति श्लेषप्रतिभोत्थापिता[8]तिशयोक्त्यनुप्राणितेयमुपमेति मन्तव्यम्। उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमावाचकानामुपादाने भवन्त्येषा[9] पूर्णा स्यात्। एषामुपमानादीनामन्यतमस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे भवन्ती[10] लुप्तेति योगोऽप्य-

---

भेदाभेदप्राधान्य इति। समानधर्मनिर्देशं द्वेधा दर्शयति। साधर्म्ये त्विति। ननु समानधर्मस्य श्लिष्टशब्देनोपादाने श्लेष एव स्यान्नोपमेत्याशङ्क्याह। श्लिष्टशब्देति । न श्लेष इति। प्रधानमिति शेषः । अप्राधान्ये[11] हेतुमाह। तस्येति । शेषः परार्थत्वादिति न्यायेनोपमापेक्षितसमानधर्मसंपादकतया तादर्थ्यात्तदङ्गत्वं यथावघाताद्[12]र्यागोपाधिकतण्डुलादिनिष्पादनेन यागार्थत्वात्तदङ्गत्वं तद्वेतदाह । धर्मरूपतयेति । धर्मं समानधर्मं रूपयतीति संपादयतीति धर्मरूपस्तस्य भावस्तत्ता तयेत्यर्थः । ननु श्लिष्टशब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्वस्तुतो भेदात् कथं श्लेषस्य साधर्म्यसंपादकत्वं तत्राह । श्लिष्टशब्दोपात्तयोरिति । भिन्नयोरप्यभेदाध्यवसायात् साधर्म्यसिद्धिरित्यर्थः। सा च पूर्णा लुप्ता चेति द्विविधेत्युक्तम्। [13]द्विधेत्यादि विभागवचने। तयोः स्वरूपमाह।उपमानेति । उपमावाचकाः सादृश्यवाचका इवा-

---

१ D. omits यथा २ C drops पुनर् ३ °रुभयो प्राधान्य° C. ४ तदत्र D. ५ नोपादीयते D. ६ D. drops इयम् ७ °रूपतया गतत्वात् C, M. ८ °प्रतिभानोत्थापिता° D.; °प्रतिभोत्पत्तिसमुत्थापिता° T. ९ भवन्त्येषा G., M., D. drops एषा. १० भवति C., G., M. ११ अप्राधान्यहेतु° K. १२ °घातादेर्यां गोपाधि° D. १३ द्विविधे° K.

नयोः संभवति । पूर्णा[1] द्विविधा श्रौती आर्थी चेति । इवादयस्तु यत्पराः शब्दास्तस्यैवोपमानत्वमिति यद्यप्युपमानमेव विशिषन्ति तथापि श्रुतेर्महिम्ना षष्ठीवत्[2] संबन्धं द्योतयन्तीति तत्सद्भावेनान्वि[3]तार्था श्रौती । तेन तुल्यमित्यादावुपमेय एव तत्तुल्यमस्येत्युपमान एव इदं च तच्च तुल्यमित्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिः साम्य[4]पर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति तत्र साधर्म्यस्यार्थत्वात् । तुल्यसदृशसनाभिसन्निभसंकाशनीकाशसदृचरसोदरादि[5]पदोपादा·

दयः । तत्र पूर्णामपि द्विधा विभजते । पूर्णेति । साक्षात् सादृश्यप्रतिपादका इववद्या· दयः शब्दाः तत्प्रयोगे श्रौती धर्मिव्यवधानेन सादृश्यप्रतिपादकास्तुल्यादिशब्दास्त· त्प्रयोगे त्वार्थीत्यर्थः । ननु किमिवादिशब्दाः सादृश्य[6]पर्यवसायिनस्तद्विशिष्ट· धर्मिपर्यवसायिनो वा । आद्ये चन्द्र इव मुखमित्युक्ते चन्द्रसादृश्यं मुखमित्युक्त स्यादित्यसंबन्धोक्तिरेव । द्वितीये तुल्यादिशब्दवदुपमानविशेषकत्वाविशेषे सर्वा· प्यार्थ्येवेति कैयमार्थी[7] श्रौती चेति विभागप्रत्याशेत्याशङ्क्याह । इवादय· स्त्विति । यथा राज्ञः पुरुष इत्यादौ संबन्धार्थे विधानात् षष्ठी श्रुत्या संब· न्धमेव बोधयन्ती संबन्धिनि पर्यवस्यति तद्वदिवादीनामप्यर्थात् सदृशपर्यवसानं श्रुत्या तु सादृश्यगमकत्वमेवेति तत्प्रयोगे श्रौतीत्यर्थः । तुल्यादिशब्दानां तु श्रुत्या सदृशपरत्वमर्थात्तु सादृश्यपर्यवसानमिति तेषां प्रयोगे त्वार्थीत्याह । तेन तुल्यामि· त्यादाविति । अथानयोर्वाक्यसमासतद्धितगतत्वेनैकैकस्यास्त्रैविध्ये षाड्विध्यमाह ।

---

१ पूर्णापि D. २ षष्ठीव T., G. ३ तत्सद्भावेऽन्वितार्था D.; तत्सभावितार्था G.
४ तात्पर्यलोचनया C., M. ५ °सहोदरादि° C, M. ६ सादृश्यमात्रपर्यवसायिन° K.
७ इयमार्थीय श्रौती चेति का विभागप्रत्याशत्योशङ्क्याह D.

ने सार्थेकाभिधानेयमार्थी। एवमियं श्रौती चार्थी चेति द्विविधापि पूर्णा वाक्ये समासे तद्धिते च भवन्ती न षट्प्रकारमतिक्रामति। क्रमेण यथा

महीमण्डलमन्दार नरसिंह नरेश्वर।
यशः पीताम्बरं भाति तव विष्णोर्वपुर्यथा॥

इयं वाक्ये श्रौती पूर्णा। यथाशब्देन समं समासस्याभावात्।

कृपाणस्तव विध्वस्तविश्वामित्रमनोरथः।
नरसिंह धरानाथ वसिष्ठ इव राजते॥

इयं समासे श्रौती पूर्णा। इवशब्देन समं समासस्य संभवात्।

वाहिनीश्वरता लक्ष्मीशालिता भूरिसत्त्वता।
अकूपारवदाभाति नृसिंह नृपते तव॥

इयं श्रौती पूर्णा तद्धिते। अकूपारस्येवाकूपारवदिति संबन्ध इवार्थे वतेर्विहितत्वात्।

एवमिति। महीति। पीताम्बर तिरोहिताकाशं पीतवस्त्रं च। अतः श्लिष्टविशेषणत्वाच्छ्लेषप्रतिभोत्थापितामेदातिशयोक्त्यनुप्राणितेयमुपमा। एवमनन्तरोदाहरणेष्वपि द्रष्टव्यम्। कृपाण इति। विश्वेषाममित्राणां मनोरथा इत्येकत्र विश्वस्य मित्र विश्वामित्रः कौशिकः। "मित्रे चर्षौ" इति दीर्घः। तस्य मनोरथा इत्यन्यत्र। समासस्य संभवादिति। 'इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्युपसंख्यानादिति भावः। वाहिनीति। वाहिन्यो नद्यः सेनाश्च। लक्ष्मीः पद्मा संपच्च। सत्त्वा जन्तवः सत्त्वं बलं च। इवार्थे इति। "तत्र तस्येव" इति सादृश्यार्थविहितत्वादिति भावः। तस्येवेति षष्ठ्यर्थे

---

१ च D, C. °प्येव M. २ °प्रकारत्व° T., C. ३ वतेर्विधानात् T., C., M. ४ महीत्यादि K. ५ पीतवर्णवस्त्र K. ६ इत्यादि K. ७ °नीत्यादि K. ८ °दित्यर्थं K.

नृसिंह भूप भवतः कराय श्लाघते न कः ।
दानवारिस्थितिर्यत्र भाति सागरवत् सदा ॥

इयमपि श्रौती पूर्णा तद्धिते । सागर इव सागरवदित्यधिकरण इवार्थे वतेर्विधानात् ।

हेलयैव विनिर्धूततारापति यशस्तव ।
सदृशं भाति रामेण नरसिंह नरेश्वर ॥

इयमार्थी पूर्णा वाक्ये ।

नरसिंह महीपाल समस्तोऽपि रिपुस्तव ।
पारावारसमानत्वं दधाति स्वपदच्युतः ॥

इयमार्थी पूर्णा समासे । पारावारसमानत्वमिति समासस्य विद्यमानत्वात् ।

अयं तव यशोराशिरुच्चैरावणजित्वरः ।
इह रामवदाभाति नरसिंह महीपते ॥

अत्र रामेण तुल्यं वर्त्तत इते तुल्यार्थे वतेर्विधानादियमार्थी पूर्णा तद्धिते दर्शिता । एवमियं षोढा ॥

वतिमुदाहृत्य सप्तम्येवेत्यधिकरणार्थेऽप्युदाहरति । नृसिंहेति[२] । कराय भुजाय । "श्लाघह्नुङ्——" इत्यादिना सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । दानवारि दानोदकं दानवाना मरिर्विष्णुश्च तस्य स्थितिः । हेलयेति । तारापतिश्चन्द्रो वालिश्च । नरसिंहेति । स्वपदच्युतः स्वस्थानभ्रष्टः स्वपदच्युतो विष्णुर्यस्मिन् स इति च । अयमि त्यादि । उच्चस्योन्नतस्यैरावणस्येन्द्रवारणस्य जित्वरस्तद्वद्धवल इत्यर्थः । अन्यत्रो च्चैरितिच्छेदः । रावणो दशकण्ठः । तुल्यार्थ इति । "तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः" इति सूत्रेण विधानादित्यर्थः ॥

---

१ सप्तम्येव G. २ °हेत्यादि K. ३ "ह्नुङ्स्थाशप—" K. ४ °येत्यादि K. ५ °हेत्यादि K.

लुप्तापि द्वेधा श्रौती चार्थी चेति । तत्र धर्मानुपादाने श्रौती लुप्ता वाक्ये समासे चेति द्वेधा । तद्धिते त्वेषा न संभवती । इवार्थे संभवतोऽपि धर्मानुपादाने वतेरसंभवात् । कल्पबादेरिवार्थे विधानाभावाच्च । आर्थी तु वाक्ये समासे तद्धिते चैवं भवन्ती त्रिधा भवति । तेनेयं पञ्चधा । क्रमेण यथा ।

खङ्गो यथोरगपतिस्तव कौमुदीव
कीर्त्तिर्युगान्ततपनेन समः प्रतापः ।
वाक्यं पचेलिमरसालफलानुकारि
बाहुस्तु वीर नरसिंह सुमेरुकल्पः ॥

अत्र खङ्गो यथोरगपतिरित्यादौ क्रूरत्वादेर्धर्मस्यानुपात्तत्वादियं लुप्ता पञ्चप्रकाराप्येकस्मिन्नेव श्लोके दर्शिता ।

उपमानानुपादाने वाक्ये यथा

साहित्यार्णवकर्णधार करुणापीयूषपाथोनिधे
विद्वच्चातकवारिवाह कमलापर्यङ्कपङ्केरुह ।

अथ लुप्तां विभजते । लुप्तेति । इयमेकलोपे द्विलोपे त्रिलोपे च वक्ष्यते । तत्रैकलोपे यदा धर्मलोपस्तदा श्रौती द्विधा आर्थी तु त्रिधेति पाञ्चविध्यमाह । तत्र धर्मानुपादान इति । द्विधात्वे हेतुमाह । तद्धिते त्विति । असंभवे को हेतुरित्याशङ्क्य किं स तद्धित इवार्थो वतिः कल्पबादयो वेति द्वेधा विकल्प्याद्य परिहरति । इवार्थ इति । द्वितीये न श्रौतीत्याह । कल्पबादेरिति । सुगममन्यत् । उपमानानुपादाने श्रौती न संभवति आर्थी च वाक्यसमासगतत्वेन द्विधैव । तामुदाहरति । साहित्येति । इहोपमाननिषेधसाम्याद-

---

१ D. drops अपि २ द्विधा C., G.; द्विविधा T. ३ तद्धिते समासे M. ४ D. and G. omit च. ५ लुप्तापीति K. ६ द्वयोर्लोपे D. ७ °स्येत्यादि K.

त्वां केनोपमिमीमहे त्रिजगति प्राप्तप्रकर्षैर्गुणै-
स्तुल्यं ते नरसिंह पार्थिव वयं कुत्रापि न प्राप्नुमः ॥

अत्र तुल्यशब्दोपादानादार्थी वाक्ये। तुल्यशब्देन समासाकरणात्। त्वत्तुल्यमिति पाठे त्वेषैव समासे भवति। अत्रोपमानस्य सत्तायाः संभाव्यमानत्वादनन्वयालंकारो न शङ्कनीयः। अत्र न प्राप्नुम इत्यनेनोपमानस्याप्राप्तिरुक्ता न त्वभावः।

वाचकानुपादाने यथा

समसमयसमुद्यद्द्वादशादित्यशङ्का-
चकितजगदसोढप्रौढतापे प्रतापे।
शिशिरयितुमशेषं गाङ्गवंशावतंस
प्रभवति तव कीर्त्तिर्दुग्धवीचीसमीची ॥

अत्र दुग्धवीचीव समीची व्यापिनीति वाचकलोपः।

यथा वा

पृथुलकुचभारमुत्कटमदनं तरलाक्षमाकुलश्वसनम्।
अन्तःपुरीयति वनं यवनावनिवल्लभो नृसिंह नृप ॥

नन्वयाद्भेदमाशङ्क्याह। अत्रोपमानस्येति। संभावनां दर्शयति। अत्रेति। अनन्वये उपमेयस्यैवोपमानत्वकथनादुपमानस्यात्यन्तमभावः प्रतीयते। अत्र तु प्राप्तिमात्रनिषेधात् स्वरूपसत्ता संभाव्यत इति भेद इत्यर्थः। सादृश्यवाचके-याद्यनुपादानेऽपि कतिचिद्भेदानाह। वाचकेति। वाचकलोप इति गम्यमान-स्याप्रयोग एव लोप इति सर्वत्र ज्ञेयम्। पृथुलकुचेति। पृथुलकुचानां भारो य-

---

१ °प्रकर्षे गुणै° T., G. २ न त्वसमव T. ३ °त्यन्तमबाध० प्रती° K. ४ वाचकानुपादान इत्यादि K., ५ गम्यमानार्थस्याप्रयोग K.

अत्रान्तःपुरमिवाचरतीति वाचकलोपः।

तव वीर कलिङ्गेश कृपाणः पन्नगायते।
पानक्रीडासु यस्याजौ रिपुकीर्त्तिः पयायते॥

अत्र पन्नग इवाचरति पय इवाचरतीति वाचकलोपः।

यथा वा

पश्यन्नवघनदर्शं तव वीर नृसिंह निस्त्रिंशम्।
वङ्गः सङ्गरसीमनि संचरति मरालसञ्चारम्॥

अत्र नवघनमिव दृष्ट्वा मराल इव संचरतीति वाचकलोपः।

द्विलोपे[1] यथा

तुलामालम्बते यस्य नृसिंह नृपते भवान्।
न व्यलोकि न चाश्रावि[2] स कश्चन महीतले॥

अत्र यस्येत्युपमानस्य शौर्यादेर्धर्मस्य च लोपः।

स्मिन् तत्। 'लकुचो[3] लिकुचो डहुः'। पृथुलः कुचभारो यस्मिन्नित्यन्यत्र। मदनः स्मरो धुर्धूरश्च[4]। श्वसनो मदनद्रुमो निश्वासश्च। 'श्वसनो मदनद्रुमो मदनस्मरधुर्धूराः'[5]। इत्यादि विश्वः। अक्षो विभीतकवृक्षः अक्षि चक्षुरिति च[6]। पक्षे "बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः—" इति षच्। वनमन्तःपुरीयति अन्तःपुरमिवाचरति। "उपमानादाचारे" इति उपमाने कर्मणि क्यच्। "क्यचि च" इतीकारः। तवेति[7]। पन्नग इवाचरति पन्नगायते। पयः क्षीरमिवाचरति पयायते। "कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च"[8] इति कर्त्तरि क्यङ्। 'ओजसोऽप्सरसो नित्यं पयसस्तु विभाषया' इति विकल्पात् सकारलोपः। पश्यन्निति[9]। नवघनमिव दृष्ट्वा घनदर्शं मराल इव सञ्चर्य मरालसंचारम्। "उपमाने कर्मणि च" इति कर्मण्युपमाने चकारात् कर्त्तर्युपमाने च क्रमादुभयत्र णमुल्प्रत्ययः। कषादित्वादुभयत्रानुप्रयोगश्च। तुलामिति। भव

---

१ द्विलोपो C. २ न चाश्रावि D. ३ लकुचो द्रुम. D. ४ धत्तूरश्च D. ५ °स्मरो K. स्मरधत्तूरा D. ६ D. omits च. ७ तवेत्यादि K. ८ क्यङ् सलोपश्च D. ९ °न्नित्यादि K.

त्रिलोपे यथा

समालोक्यालेख्यस्थितमपि मृगाक्ष्यः फणभृतं
प्रकम्पन्ते धैर्यं त्वदरितरुणीनां त्वनुपमम् ।
यदेतास्त्वद्धाट्यामधिरजनि यान्त्यः फणभृतां
फणारत्नं हस्तैः पिदधति दृढं वीर विपिने ॥

अत्र मृगस्याक्षिणी इव आयते अक्षिणी यासां ता मृगाक्ष्य इत्युपमानवाचकधर्माणां लोपः ॥

इयं च क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावेन भवति । यथा

परार्ध्यमणिकेयूरस्तव वीर भुजार्गलः ।
धत्ते फणामणिश्लाघ्यां फणिनामीशितुः श्रियम् ॥

शौर्यादेर्धर्मस्यानिर्देशादुपमानस्य च यस्य तुलामालम्बते स न कश्चनेति प्रसक्तिमात्रेण सर्वनाम्नानूद्य निषेधः कृतः न तु शृङ्गमौह्निकतया कस्यचिन्निर्देश इत्यन्ययोर्लोपः तव तुलामित्युपमेयवाचकयोर्निर्देश इति द्विलोपः । त्रिलोपं व्यनक्ति । अत्र मृगस्येति । अत्र वाचकस्येवशब्दस्य गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपः । धर्मस्य चायतत्वस्य सामर्थ्यलब्धस्याप्रयोग एव लोपः । उपमानस्य तु प्रथमाभिधानस्य 'सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिर्वाच्य उत्तरपदलोपश्च' इति लोपः । अत्र कान्ताक्ष्णोर्मृगाक्षिणी उपमानं तदवयवत्वान्मृगोऽप्युपमानमुच्यते । एवं स्थिते मृगस्याक्षिणीति षष्ठीसमास उपमानपूर्वपदः । तस्य "अनेकमन्यपदार्थे" इत्युत्तराक्षिशब्देन सह बहुव्रीहौ पूर्वोक्तषष्ठीसमासोत्तरपदस्य पूर्वाक्षिशब्दस्य लोपो भवतीति सूत्रार्थः ॥

एवं कतिचिल्लुप्ताभेदानुक्त्वा भेदान्तराणि स्वयमूह्यानीत्युपेक्ष्य संप्रति समानधर्मनिर्देशप्रकारमाह । इयं चेति । समानधर्मः क्वचिदेक एव साधारण्येनोभयानुगामितया सकृन्निर्दिश्यते यथा वागर्थाविव संपृक्ताविल्यत्र संपृक्तत्वम् । क्वचित् पुन पार्थक्येन

१ परार्ध्यकेयूरमणिर्नरसिंह भवद्भुज॰ T., C., M. २ °आह्निकया K. ३ °लोपे D. ४ °स्येत्यादि K.

अत्र परार्ध्यत्वं श्लाघ्यत्वं चेत्येक एव धर्मः कथितपदस्य दुष्टत्वाभिधानात् पर्यायशब्देनोपनिबद्धः । एकस्यैव धर्मस्य वारद्वयमुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । क्वचित् पुनर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन यथा

वक्षस्थली तव नृसिंह धराधिनाथ
विन्यस्तनिस्तलतरङ्गिततारहारा[2] ।
चामीकरक्षितिधरस्य तटीव भाति
मन्दाकिनीसलिलवेणीविटङ्कितश्रीः ॥

अत्र विन्यस्तनिस्तलतरङ्गिततारहारत्वं मन्दाकिनीसलिलवेणिविटङ्कितश्रीत्वं च वस्तुतो भिन्नावेव धर्मावभिन्नतयातिशयोक्त्याध्यवसितौ साधारण्यं भजतः । भिन्नयोरेव धर्मयोर्द्विरुपादानं बिम्बप्रतिबिम्बभावः ॥

निर्दिश्यते । स च वस्तुप्रतिवस्तुभावेन बिम्बप्रतिबिम्बभावेन चेति द्वेधा । तत्राद्यमुदाहरति । परार्ध्येति । अत्र फणिनामीशितुः श्रियमिति निदर्शनायां तामिवेत्युपमोपजीविन्यां परार्ध्यत्वं साधारणो धर्म एक एव श्लाघ्य इति शब्दान्तरेण पृथङ् निर्दिष्टः स वस्तुप्रतिवस्तुभाव इत्यर्थः । शब्दान्तरेणोपादाने कारणमाह । कथितेति । दोषोन्मेषे पौनरुक्त्यप्रस्ताव इति शेषः । वस्तुप्रतिवस्तुभावस्य लक्षणमाह । एकस्यैवेति । वारद्वयमिति । एकस्यैव धर्मस्यैकत्रोपमेये वस्तुत्वेन निर्देशः पुनरुपमानेऽपि प्रतिवस्तुत्वेन प्रतियोग्यर्थत्वेन शब्दान्तरेण निर्देशो वस्तुप्रतिवस्तुभाव इत्यर्थः । न चार्थपौनरुक्त्यमत्र शङ्कनीयम् । धर्मिभेदेन भिन्नस्य तस्य प्रत्युत वैचित्र्यावहत्वात् । बिम्बप्रतिबिम्बभावमुदाहरति । वक्षःस्थलीति । नन्वत्र भिन्नयोर्धर्मयोः कथं समानधर्मत्वं तत्राह । अत्रेति । हारसलिलयोरत्यन्तभिन्नयोरपि सादृश्याद्बिम्बप्रतिबिम्बवदवस्थितयोरभेदाध्यवसायादुभयानुगतैकधर्मत्वाभिमानात् समानधर्मत्वसिद्धिरित्यर्थः । बिम्बप्रतिबिम्बभावं लक्षयति । भिन्नयोरेवेति । भिन्नयोरेव वस्तुनोरत्यन्तसदृशयोरुभयत्र धर्मत्वेन पृथङ् निर्देशो बिम्बप्रतिबिम्बभाव इत्यर्थः ॥

---

१ धर्मस्य वाचकद्वयेन वार° G. २ °भारा G. ३ °भारत्व G. ४ साधर्म्य T. ५ °र्ध्येत्यादि K. ६ °स्थलीत्यादि K. ७ °रुभयत्र धर्म° K. ८ °निर्देशाद्बिम्ब° D.

यत्रोपमानगतानेकधर्मसंबन्ध उपमेयस्याभिधातुमभिमतस्तत्र साधारणमुपमावाचकं पदं वाच्यमेव कर्त्तव्यं न तु धर्माभिधायि-पदोपादानेन प्रतीयमानम् । यथा

कलिङ्गक्ष्मापाल त्रिदशतटिनीवीचितुलिते
यशःपूरे दूरात् तव जगदिदं पूरितवति ।
समुन्मीलत्कालागरुबहलधूमप्रणयिनी-
स्तमस्तोमस्ताम्यन् विशति कबरीः पक्ष्मलदृशाम् ॥

अत्र त्रिदशतटिनीवीचिवद् व्यापकत्वमपि यशःपूरस्याभिमत-मतो वीचितुलित इत्युक्तं न तु वीचिधवल इति । धवल इत्युक्ते धवलत्वसहचरितैर्धर्मान्तरमपि प्रतीयत इति चेन्न । अतिप्रसङ्गात् । यत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यमहिम्नैवोपमाप्रतीतिस्तत्र वाच्या न कार्या पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । यथोदाहृतं प्राक्

हिरण्यकशिपुक्षेत्रदानदर्शितविस्मयः ।
न कस्य श्लाघनीयोऽसि नरसिंह जगत्पते ॥

वाचकोपादाने विशेषमाह । यत्रोपमानेति । साधारणमित्यनेकधर्मसाधारण तत्प्रत्यायनक्षममित्यर्थः । उपमावाचकं सादृश्यवाचकं तुल्यादिपदमित्यर्थः । धर्माभिधायि साधारणधर्मविशेषवाचकमित्यर्थः । न प्रतीयमानमिति कर्त्तव्यमित्यनुषङ्गः । अत्र तुलित इति सादृश्यवाचकप्रयोगात् वीचिगतानेकसमानधर्मवतीति स्यात् । धवल इत्युक्ते तु धावल्यस्यैव प्रतीतिः स्यान्नान्यस्येति वाचकमेवोक्तमित्यर्थः । ननु धर्माभिधायिपदप्रयोगेऽपि तत्साहचर्यात् धर्मान्तरप्रतीतिः संभवतीति शङ्कते । धवल इति । अतिप्रसङ्गेन परिहरति । नेति । 'तया स पूतश्च विभूषितश्च' इत्यत्र पूतत्वविभूषितत्वयोरन्यतरोपादानवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । यत्र तूपमाया व्यङ्ग्यत्वं न तत्र वाचकप्रयोगः कार्य इत्याह । यत्र शब्दशक्तीति । अत्र प्रागुक्तमुदाहरणं स्मारयति । यथेति । हिरण्येत्यादि । व्याख्यातार्थमेतत् । अत्र भगवान् नृसिंह इव नृसिंहो नृप इत्युपमा व्यङ्ग्यत्वान्न वाच्या कार्या पौनरुक्त्यादित्यर्थः ।

इत्युपमा ॥

---

१ एकधर्माभिधायि° M. २ °कालागुरु° T. ३ °धूप° C., G., M. ४ °सहचरित धर्मान्तर° T., C., M. ५ वाच्याति D. ६ यथोदाहृतमिति K. ७ नृसिंह इत्युपमा K. ८ K. omits इत्युपमा.

यद्युभयोः पर्यायात् स्यादुपमानोपमेयत्वम् ।
सन्निहितवाक्यभेदे सत्युपमेयोपमा द्विविधा ॥३॥

अत्रोपमेयस्योपमानत्वकरणमुपमानान्तरनिरसनैकप्रयोजनम् । **द्विविधा**[1] **धर्मस्य वस्तुप्रतिवस्तुतया निर्देशे साधारण्ये चेति ।** क्रमेण यथा

भूयसा[2] साधर्म्यादुपमानन्तरमुपमेयोपमां लक्षयति । **यद्युभयोरिति** । उभयोरुपमानोपमेययोः । इह सर्वत्रोपमेयमुद्दिश्योपमानं विधीयते । यन्मुखं तत् कमलमिवेति । तस्योद्देश्यविधेयभावस्य सिद्धसाध्यभवनान्तरीयकतया[3] युगपदेकत्र विरोधादुक्तं **पर्यायादिति** । स[4] च पर्यायोऽनेकस्मिन् वाक्ये संभवतीत्यत उक्तं **वाक्यभेदे सतीति** । ननु वाक्यभेदे एकं वाक्यमुपमा स्यात् मुखं पद्ममिवेत्यपरं प्रतीपभेदः स्यात् पद्मं मुखमिवेत्येवमलङ्कारद्वयमापद्येतेत्याशङ्क्याह । **सन्निहितेति** । सन्निहितत्वमेकवाक्यता । अयमर्थः । यत्रोभयोर्वाक्ययोर्विध्यर्थवादयोरिव सन्निहितयोराकाङ्क्षावशादेकवाक्यता तत्रोपमेयोपमा । यत्र तु व्यवहितयोरनयोर्द्वयोर्विध्योरिव मिथो निराकाङ्क्षता तत्र पूर्वोक्तमलङ्कारद्वयमुपतिष्ठत इति । तथापि विरुद्धधर्मसंसर्गाद्वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तिरित्याशङ्क्याह । **अत्रोपमेयस्येति** । विरोधे गुणवादः स्यादिति न्यायादादित्यो यूपो यजमानः प्रस्तर इत्यादिवत् प्रशंसापरत्वेनाविरोधान्नाप्रामाण्यमित्यर्थः । एतेन विरुद्धधर्मसंसर्गित्वाविशेषेऽप्यनन्वये पदैकवाक्यता । इह तु वाक्यैकवाक्यतेत्यादिभेदोऽनुसंधेयः[5] । विभागवचनं व्याचष्टे । **द्विविधेति** । द्वैविध्यमेव दर्शयति । **धर्मस्येति** । बिम्बप्रतिबिम्बभावे तु प्रायेणोक्तैकवाक्यस्वाभावान्न वैचित्र्यमिति नायमस्य

---

१ द्विधा T., O., M. २ D. drops भूयसा साधर्म्यात् ३ सिद्धसाध्यभावनान्तरीयक° D. ४ K. omits स च. ५ वाक्यैकवाक्यतेति भेदानुरूपविभागवचन D.

लोचनमधुकरमधुरं मधुकरलोचनमनोहरं भवतः ।
कमलमिवाननमाननमिव कमलं भाति वीर नरसिंह[1] ॥

अत्रैकस्मिन् वाक्ये तावदाननमुपमेयम् । तत्र[2] च लोचनं संभवति न मधुकरः[3] । ततो लोचनं मधुकर इव लोचनमधुकरः । कमले तु लोचनासंभवाल्लोचनमिव मधुकरः लोचनमधुकरस्तेन मधुरमित्युपमासमासः । अपरत्र तु कमलमुपमेयम् । तत्र[4] मधुकरः संभवति न तु लोचनम् । ततो मधुकरो लोचनमिव मधुकरलोचनम् । आनने[5] तु मधुकरासंभवान्मधुकर इव लोचनं मधुकरलोचनं तेन मनोहर[6]मित्यत्राप्युपमासमास एवं[7] । ततश्चार्थभेदादिह[8] धर्मभेद इति चेन्न । भेदे सत्यभेद इत्येवंरूपातिशयोक्तिमाहिम्ना

विषय[9] इति भावः । लोचनेति[10] । अत्र लोचनमधुकरमधुरत्वमेकत्र समानधर्मः । अपरत्र मधुकरलोचनमनोहरत्वम् । तयोरुपमेयसंबन्धे[11] उपमितसमासाश्रयणादुपमानसंबन्धे उपमासमासाश्रयणाच्चार्थभेदे समानधर्मत्वं न संभवतीति प्रत्यवतिष्ठते । अत्रेत्यादिना चेदित्यन्तेन । एकस्मिन्निति । कमलमिवाननमिति वाक्ये इत्यर्थः । लोचनमधुकर इत्यत्रोपमितसमास इति शेषः । अपरत्रेति । आननमिव कमलमित्यस्मिन् वाक्य इत्यर्थः । मधुकरलोचनमित्यत्राप्युपमितसमास इति शेषः । फलितमाह । ततश्चेति । ततः समासभेदादित्यर्थः । लोचनमधुकरमधुरमित्यत्रोपमितसमासे मधुकरसदृशलोचनमधुरमित्यर्थः । उपमासमासे लोचनसदृशमधुकरमधुरत्वमर्थः । एवं मधुकरलोचनमनोहरमित्यत्राप्येकत्र लोचनसदृशमधुकरमनोहरत्वमपरत्र मधुकरसदृशलोचनमनोहरत्वं चेत्यर्थभेदः । ततो धर्मभेद इत्यर्थः । सत्यम् । तथाप्यनयोरभेदाध्यवसायाददोष इति परिहरति । नेति ।

१ भाति नरसिंह नृपते वदनं कमलमिव वदनमिव कमलम् T, O., M. २ अत्र T, C., M. ३ न तु मधु° T, O., M. ४ तत्र च मधु° O., G. M. ५ वदने तु T.; वदनेषु O., M. ६ मनोहरमित्युपमा° D. ७ D. drops एव. ८ T. omits इह. ९ विविधरि D. १० °नेत्यादि K. ११ °रुपमेये सबन्धे K.

भिन्नस्यापि धर्मस्यैकरूपतो[1]ध्यवसायः[2] । एकस्यैव धर्मस्य वारद्वय-मुपादानं वस्तुप्रतिवस्तुभावः । द्विरुपादाने च निमित्तं संबन्धिभेदः[3] । संबन्धिभेदश्च वाक्यभेदात् ।

वीर नरसिंह विभाति क्षितिमण्डलभारभरणहेमाद्रे ।
मन्दाकिनीव भवतः कीर्त्तिर्मन्दाकिनी च कीर्त्तिरिव ॥

अत्र विमलत्वादिरूपः साधारणो धर्मः प्रतीयत एवेति धर्मसा-धारण्यम्[4] ॥

अनुगतिरूपमङ्गनामेकस्मिन्नेव जायते वाक्ये ।
यद्येकस्य तदानीमन्वर्थोऽनन्वयः कथितः ॥ ४ ॥

अत्र योऽयं लोचनमधुकरमधुरत्वं नाम धर्मः वस्तुतस्तस्यैव मधुकरलोचनमनोहर-मिति शब्दान्तरेण पृथङ्निर्देशाद्वस्तुप्रतिवस्तुभावोऽयमित्याशयेनाह । एकस्यै-वेति । नन्वेकस्य द्विरुपादाने किं निमित्तं पौनरुक्त्यादित्याशङ्क्याह । द्विरिति । इहाननकमले एकं संबन्धि कमलानने चापरं तच्छब्दद्वयेनोपादानमित्यर्थः । संब-न्धिभेदोऽपि कथमाननकमलयोरेव द्विः श्रवणादित्याशङ्क्याह । संबन्धिभेद-श्चेति । तयोरेवोपमानोपमेयभाव[5]विनिमयेन वाक्यद्वये निर्देशादेव इत्यर्थः । द्विती-य[6]भेदमुदाहरति । वीरेति । न कश्चिदत्र धर्मः श्रूयते कुतः साधारण्यमत आह । अत्रेति ॥

इत्युपमेयोपमा ॥

उपमेयस्यैवोपमानोक्तिसाम्यादुपमेयोपमानन्तरमनन्वयं निरूपयति । अनुग-तिरिति । एकस्ये[7]त्युपमाव्यावृत्तिः । एकस्मिन् वाक्ये इत्युपमेयोपमाव्या-

---

१ °रूपत्वाध्यव° T., C., M. २ °ध्यवसायात् M., °ध्यवसानात् C. ३ भेदमात्रम् T., C, M. ४ °धर्मस्य साधारण्यम् T., G., M. ५ °भावनियमेन K. ६ द्वितीय भेद° K. ७ एकस्येत्यादि K.

उपमाङ्गानामित्युपमानोपमेयोपमावाचकसाधारणधर्माणाम्।[1] ए-
कस्य तूपमानोपमेयत्वादिविरुद्धधर्मसंबन्धः सदृशान्तरनिषेधध्व-
ननाय। अत एवास्यान्यसंबन्धवन्ध्यत्वादन्वर्थत्वम्।[3] यथा

प्रतिभटकान्ताकुचतटमकरीलुण्टाकचापटङ्कारः।
वीरनृसिंह इवाजौ वीरनृसिंहश्चिरं जयति॥

अत्रोपमेयस्योपमानत्वं क्रियमाणमुपमानमेव नास्त्यस्येति कि-
मपि लोकोत्तरं वस्तु व्यनक्ति॥

सदृशं सदृशानुभवाद्यत्र स्मर्येत तत् स्मरणम्।

नेदमनुमानम्। सदृशमनुभूय सदृशमेव स्मर्यत इति नियमा-
भावात्। सदृशादर्शनेन विसदृशस्यापि स्मरणसंभवात्। यत्र तु
सदृशं दृष्ट्वा सदृशमेव स्मर्यते तत्र स्मरणमलंकारः।

यथा

वृत्तिः। इहापि पूर्ववदेव विरुद्धधर्माध्यासो निरसनीय इत्याह। एकस्येति।
उदाहरति। प्रतिभटेति। लुण्टाको व्याख्यातः। इहालंकारेण वस्तुध्वनिमुद्रा-
वयति। अत्रेति॥

अनन्वयः॥

अथ सादृश्यप्रस्तावात् तदेकनिबन्धनं स्मरणालंकारं लक्षयति। सदृशमिति।
अनुमानेऽन्तर्भावमाशङ्क्याह। नेदमिति। नियमाभावात् सदृशदर्शनात् सदृ-
शस्यैवस्मृतिरिति व्याप्त्यभावादित्यर्थः। तत्र हेतुमाह। सदृशस्येति। उदाहरति।

---

१ °वाचकधर्माणाम् D. २ एकस्योपमानोप° D. ३ °वास्यानुसंबन्ध° T.; °वास्य संबन्ध° D., G. ४ लुण्ठाक° D. ५ °भटेत्यादि K. ६ लुण्ठाको D. ७ K. omits अनन्वय ८ अत्र D. ९ सदृशदर्शनेन विसदृशस्यापीति D.

त्वत्प्रत्यर्थी गिरिचरगजस्याङ्गके दत्तदृष्टि-
स्तस्मिंस्तस्मिन् स्मरति मधुरं तत्तदङ्गं प्रियायाः ।
कुम्भाभोगे गुरुकुचतटं दन्तयोर्गण्डलक्ष्मी-
मूरू हस्ते गतिषु च गतिं श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र कुम्भाभोगाद्यनुभवात् पीनस्तनतटादेः सदृशस्यैव स्मरणमुपनिबद्धम् । सादृश्येतरकारणाङ्कुरिता तु स्मृतिर्नास्यालंकारस्य गोचरः ।

अहो स रणदुन्दुभिः क नु गतं तदा तैर्बलै-
रहो स पुरविप्लवः क खलु सा कुरङ्गेक्षणा ।
अहो तदपि दुर्दिनं क नु गतः कुमारो भवे-
दिति भ्रमति ते रिपुर्गिरिवनं कलिङ्गेश्वर ॥

अत्राहो इति वागारम्भानुभावेन सूचिता सैन्यवियोगादिजनिता स्मृतिर्व्यभिचारिभाव एव ॥

संप्रति कतिचिदभेदप्राधान्येऽलंकृतीर्ब्रूमः ॥ ५ ॥

त्वदिति । गतमेतत् । स्मृतिमात्रस्य स्मरणालंकारत्वशङ्कां वारयति । सादृश्येति । सादृशीं स्मृतिमुदाहरति । अहो इति । पुरविद्रवः पुरविप्लवः । दुर्दिनं धारादुर्दिनमित्यर्थः । अत्र सर्वं परित्यज्य पलायितस्य रिपो रणदुन्दुभिप्रभृतीनां स्मृतिस्तद्वियोगोत्थचिन्तादिहेतुका न सादृश्यहेतुकेत्याह । अत्रेति । भाव एवेति न तु स्मरणालंकार इत्यर्थः । प्रेयोऽलंकारस्य तु विषय इति भावः ॥

स्मरणालंकारः ॥

एवं सादृश्याश्रयणेन भेदाभेदतुल्यत्व उपमादीन्चतुरोऽलंकारान्निरूप्य सम्प्रत्यभेदप्राधान्येनालंकारान् प्रस्तौति । संप्रतीति । अभेदप्राधान्येऽपि केचिदारोपमूलाः

१ °स्तस्मिन् दृष्टे O. २ गतीः श्री° M. ३ °कुरा तु D. ४ पुरविद्रुर D. ५ तद. सिदुर्दिनं T., M, O. ६ °दित्यादि K. ७ सादृश्येतरेति D. ८ इत्यादि K. ९ K. drops स्मरणालकारः १० °तुल्यत्वेन K.

प्रथमं निरूपयामस्तत्राप्यारोपगर्भितास्तावत् ।
तद्रूपकमारोपे यत्रापह्नूयते न तद्विषयः ॥ ६ ॥

अत्राभेदप्राधान्याभिधानाद्वस्तुतोऽस्त्येव भेदः । अत एवोपमा प्रतीयते । भेदाभेदप्रयुक्तस्य साधर्म्यस्यैतां प्रति प्रयोजकत्वात् । अभेदप्रयुक्तं साधर्म्यं रूपकं प्रति प्रयोजकम् । विषयस्यापह्नूयमानत्वे त्वपह्नुतिरभिधास्यते । यदा तु विषयी विषयं रूपयति रूपवन्तं करोति तदान्वर्थाभिधानं रूपकम् । इदं तु निरवयवं सावयवं

केचिदध्यवसायमूलास्तत्रारोपमूलाः प्रथमं निरूप्यन्त इत्याह । प्रथममिति । तत्र बहुप्रपञ्चतया रूपकमादौ लक्षयति । तदिति । आरोपोऽन्यत्रान्यस्यावापः । यथा मुखं चन्द्र इत्यत्र मुखे चन्द्रत्वस्य । एतेनाध्यवसायमूलोत्प्रेक्षातिशयोक्तिभ्यां भेदः । विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिरध्यवसायः । विषयानिगरणमन्तरेणाभेदप्रतिपत्तिरारोप इत्यनयोर्भेदादिति । अत्र साधर्म्यमित्युपमातोऽनुवर्तते । तच्च भेदाभेदात्मकमित्युक्तम् । तदुभयप्राधान्यादुपमादय उक्तास्तद्वैलक्षण्यार्थमिहोक्तमभेदप्राधान्य इति । तत्र प्राधान्यग्रहणस्य प्रयोजनमाह । अत्राभेदेति । प्राधान्यमेवेह निषिध्यते भेदस्य तेनोभयमप्यत्रास्तीत्यर्थः । ततः किमत आह । अत एवेति । उभयसद्भावादेवेत्यर्थः । तत्सद्भावस्योपमाप्रत्यायकत्वे हेतुमाह । भेदाभेदेति । तत्प्राधान्यप्रयुक्तस्येत्यर्थः । रूपकस्य ततो भेदमाह । अभेदप्रयुक्तमिति । अभेदप्राधान्यप्रयुक्तमित्यर्थः । भेदस्तु तिरोहितो वर्तत इति भावः । यथाहुः ।

‘उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते’ इति ।

विषयानपह्नवविशेषणस्य व्यावर्त्यमाह । विषयस्येति । रूपकसंज्ञां व्युत्पादयति । यदा त्विति । रूपवन्तं करोतीति । महारञ्जनरागः पटमिव स्वरूपेण विषयमुपरञ्जयतीत्यर्थः ।

---

१ तत्रा° M. २ °धर्म्यस्यैनां T., G. ३ °प्रयुक्त तु साधर्म्यं T., M. ४ °नत्वेऽपह्नुतिं C, M. ५ आरोपोऽन्यस्यान्यत्र वाप K. ६ मुखचन्द्र D. ७ °चन्द्रस्य K. ८ °भेदात्मकम् K. ९ भेदाभेदप्रयुक्तस्येति K. १० व्यावर्त्यमपह्नुतिरित्याह K.

परम्परितं चेति प्रथमं त्रिधा । तत्राद्यं केवलं मालया चेति द्विधा[1] । द्वितीयमपि समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्ति चेति द्विधा । तृतीयं तु श्लिष्टाश्लिष्टशब्दनिबन्धनत्वेन द्विविधम् । तत्तु प्रत्येकं केवलं मालया चेति चतुर्विधम् । तदेवामिह[2] भेदाष्टकमेवोट्टङ्कितम् । व्यस्तसमस्तत्वादिकथने वैचित्र्याभावात् । तत्रावयवतो[3] निष्क्रान्तं निरवयवं केवलं यथा

हेमाद्रेः कन्दरायां रतिरमणरणाटोपविच्छिन्नहार-
व्यस्तं मुक्ताफलानां तमसि तत इतः स्तोममन्वेषयन्त्याः ।
कस्याश्चित् स्वस्तरुण्या निकटगतनिजप्राणनाथोपगीता
कीर्त्तिज्योत्स्ना त्वदीया क्षणमकृत मुदं श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

इदं निरवयवं केवलमेकवारमेव निरूपणात्[4] । निरवयवं मालया यथा

कलानामालम्बः कुसुमविशिखस्य प्रतिकृतिः[5]
क्षितेः क्षेमं लक्ष्म्याः शरणमरातिः क्षात्रमहसः[6] ।

'अनपह्नुतरूपस्य विषयस्योपरञ्जनम् ।
भवेद्विषयिणा यत्र रूपकं तत् प्रकीर्त्यते ॥'

तद्विभजते । इदं त्विति[7] । निरवयवादिसञ्ज्ञाः स्वयमेव व्युत्पादयिष्यति । न न्वन्येऽपि समस्तव्यस्तादिभेदाः सन्ति कथमष्टैव निष्टङ्किता इत्याशङ्क्याह । व्यस्तेति । अथ सञ्ज्ञाव्युत्पादनपूर्वमेकैकश उदाहरणान्याह । तत्रेति[8] । यत्रावयव्येव रूप्यते नावयवास्तन्निरवयवम् । तदेकं चेन्निरवयवकेवलरूपकमित्यर्थः । हेमाद्रेरित्यादि । गतमेतत्[10] । अथ कीर्त्तिरेव ज्योत्स्नेत्येकवारमवयविन एव रूपणान्निरवयवं[11] केवलमित्याह । इदमिति । कलानामिति[12] । कलानां विद्यानामालम्ब आधारः । प्रतिकृतिः प्रतिनिधिः । क्षेममिति । क्षेम-

१ द्वेधा द्विविध तु D. २ तदेवमेव भेदा° T. ३ °त्रावयवेभ्यो° T., O., M. ४ रूपणात् T. ५ प्रतिनिधिः T., O., M. ६ क्षात्रमहसाम् D. ७ °त्वित्यादि K. ८ तत्रावयवत इत्यादि D. ९ निरवयव D. १० गतार्थम् D. ११ °रवयव D. १२ °मित्यादि K.

विलासो भारत्याः सुकृतपरिपाकः प्रणयिनां
खर्लूरी सौख्यानां जयति नरसिंहक्षितिपतिः ॥

इदं निरवयवं मालया । एकस्यानेकधा निरूपणात् । समस्तानि वस्तूनि विषयो यस्येति समस्तवस्तुविषयं सावयवं यथा ।

यत्र द्वीपस्तुषारक्षितिभृदुडुगणो मौक्तिकानां निकायः
शैवालं व्योम शङ्खः कुमुदकुलगुरुर्धाम सान्ध्यं प्रवालः ।
यूथं दिक्कुञ्जराणां करिमकरकुलं किं च कृष्णः कृपाण-
स्त्वत्कीर्त्तिक्षीरवार्धिः स जयति जगति श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र ॥

इदं सावयवम् । वार्ध्यवयवानामपि द्वीपादीनां रूपणात् । एकदेशे विशेषेण वर्त्तत इत्येकदेशविवर्त्ति सावयवं यत्रैकं रूपकं कृतं सदकृतमपि रूपकान्तरं सामर्थ्याद्गमयति । यथा

भुवः केलीतल्पं जयति नरसिंहक्षितिभुजो
भुजः शौर्यक्रीडाडमरसमरारम्भलटहः ।
नवप्रेयोलाभप्रमुदितसमस्ताम्बरचरी-
विकीर्णैर्मन्दारैर्विततमुपहारं भजति यः ॥

क्ष्मेरे क्षेमत्वोपचारः । शरणं गृहम् । अरणिरग्निमन्थनदारु । क्षात्त्रमहसः क्षात्त्रतेजसः प्रतापाग्नेरित्यर्थः । प्रणयिनामर्थिनाम् । खर्लूरी औषधमर्दनशिला । अत्र क्षितिपतेरवयविन एवैकस्यानेकधा निरूपणान्निरवयवमालारूपकमित्याह । इदं निरवयवं मालयेति । यत्रावयव्यवयवाश्च कार्त्स्न्येन रूप्यन्ते तत् समस्तवस्तुविषयं सावयवरूपकमित्याह । समस्तेति । यत्रेत्यादि । स्पष्टम् । कृष्णो विष्णुः । विवर्त्ति विपरिणामीति शङ्कां वारयति । विशेषेण वर्त्तत इति । एतदेव व्यनक्ति । यत्रैकमिति । यत्रावयवावयविनामन्यतमरूपणादन्यस्य रूपणं गम्यते तदेकदेशविवर्त्ति सावयवरूपकमित्यर्थः । भुव इति । लटहः प्रौढः । गतमेतत् । अत्र केली-

१ खदूरि D. २ रूपणात् T, G. ३ विषयोऽस्येति D. ४ अत्रैकं T, C., M. ५ सामर्थ्याद्दर्शयति T. ६ खदूरिरौषध॰ D. ७ इत्यादि K.

इह दोष्णः केलीतल्पत्वेन रूपणाद्भुवो नायिकात्वेन रूपणं गम्यते। परम्परा जातास्येति परम्परितं श्लिष्टशब्दनिबन्धनं केवलं यथा।

किं वर्ण्यसे वीर कलिङ्ग भूप
विलासिनीमानसराजहंस।
भवन्ति यत्कान्तिसुधापयोधेः
पयो मनुष्या नलकूबराद्याः॥

अत्र वीरनरसिंहभूपस्य राजहंसत्वेन रूपणं मनसः सरस्त्वेन रूपणं प्रति निमित्तम्। तच्च मानसमेव मानसमिति श्लिष्टेनैव शब्देन कृतमिति श्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितमिदम्। केवलमेकवारमेव रूपणात्।

तल्पस्य नायिकाशयनधर्मकत्वादवयविरूपणादवयवरूपणं गम्यत इत्यभिप्रायवानाह। इह दोष्ण इति। उपलक्षणमेतत्। 'विगलन्मधुव्रतकुलाश्रुजलं न्यमिमीलदब्जनयनं नलिनी॥' इत्यत्राब्जनयनाद्यवयवरूपणान्नलिनीनायिकेत्यवयविरूपणं गम्यते। तथा 'निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका॥' इत्यत्र वियदालयादपरदिग्गणिकेत्यत्रावयवावयविरूपणाद्रविमित्यत्र विटमित्यवयवान्तररूपणं गम्यत इत्याद्यूह्यम्॥

अथ परम्परितभेदान् निरूपयितुं परम्परितशब्दार्थमाह। परम्परेति। तारकादित्वादितच्प्रत्ययः। यत्र रूपकद्वय हेतुहेतुमद्भावेन स्थितं तत् परम्परितं तच्चादि श्लिष्टशब्देन सकृत् कृतं तदा श्लिष्टकेवलपरम्परितमित्यर्थः। तदुदाहरति। किमित्यादि। अत्र राज्ञो राजहंसत्वेन रूपणस्यान्यथानुपपत्तेर्मानसमेव मानसमिति

---

१ क्रीडातल्प° G. २ °नायिकात्वरूपण T. ३ नाथ T. ४ °नृसिंह° T, C, M. ५ °केत्यवयविरूपणा° K. ६ इत्यूह्यम् D. ७ परम्परा सञ्जातेति K. ८ °प्रत्यय इति भाव. K.

श्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितं मालया यथा

रविः पद्मोल्लासे कुवलयविकासे हिमकरः
क्षमाभृत्पक्षालीदलनपरिहासे हरिहयः।
अयास्यद्दानाम्भःप्रसरणविलासे करिपति-
र्न केषामासेव्यः स भवति कलिङ्गेश्वर भवान्॥

अत्र राज्ञो रवित्वादिरूपणं पद्मायाः उल्लास एव पद्मस्योल्लास इत्यादिरूपणकारणम्।

अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितकेवलं यथा

वीर नरसिंह भूप प्रतिभटविषधरगरुत्मता भवता।
एष कमलासहायश्चित्रं हृदयेन धार्यते भगवान्॥

अत्र वीरनरसिंहस्य गरुत्मत्वरूपणहेतुकं प्रतिभटानां विषधरत्वरूपणमित्यश्लिष्टशब्दनिबन्धनमिदं केवलं सकृदेव निरूपणात्।

अश्लिष्टशब्दनिबन्धनं मालया यथा

यशस्त्रिदशवाहिनीहिमगिरिः प्रतापातप-
प्रथाप्रथमभूधरः प्रतिबलाब्धिमन्थाचलः।

श्लिष्टरूपकप्रवृत्तिहेतुत्वादिदं श्लिष्टपरम्परितरूपकं तच्चैकाकित्वात् केवलं चेत्याह। अत्रेति। श्लिष्टमालापरम्परितमुदाहरति। रविरिति। पद्माया उल्लासः स एव पद्मस्योल्लासः। कुवलयं भूवलयं तदेव कुवलयमिन्दीवरम्। क्षमाभृत्पक्षा राजवर्गास्त एव क्षमाभृत्पक्षाः पर्वतगरुतः। परिहासो विनोदः। दानं द्रव्यप्रतिपादनं तदम्भ एव दानाम्भो मदोदकम्। अत्रैकस्यैव राज्ञोऽनेकधा श्लिष्टपरम्परितरूपणाच्छ्लिष्टमालापरम्परितमित्याह। अत्र राज्ञ इति। अश्लिष्टकेवलपरम्परितमुदाहरति। वीरेत्यादि। हृदयेनेति। न तु स्कन्धेनेति व्यतिरेक इति भावः। अश्लिष्टमालापरम्परितमुदाहरति। यश इति। प्रताप एवातपस्तस्य प्रथा प्रथनमावि-

१ इतिरूपण° T, इत्यादिनिरूपण° M. २ केवल परम्परित T., O., M. ३ °नृसिंहस्य G., M. ४ विषधररूपण° D, ५ T. drops इदम् ६ °रूपणात् O., M. ७ प्रतिभटाब्धि° T. ८ तस्यैकाकि° K. ९ अत्रेत्यादि K. १० इत्यादि K.

पराक्रममहामदद्विरदकेलिविन्ध्याद्रिरं
गुणौघमणिरोहणो विजयते कलिङ्गेश्वरः ॥

इदमश्लिष्टशब्दनिबन्धनं मालया। अनेकशो रूपणात्।

इदं तु वैधर्म्येणापि संभवति।

[1]त्यागस्तावत् सुरतरुयश इत्यादि ॥

यत्र व्यस्तं रूपकं तत्र न विप्रतिपद्यामहे। यत्र समस्तं तत्रोपमारूपकयोः साधकबाधकप्रमाणसद्भाव एवान्यतरनिश्चयकारणम्। तत्रोपमायाः परिग्रहे साधकं यथा

शरासनमिदं नमत्तव विलोक्य लोकोत्तरं
पिनाकमिव दानवास्तुहिनरश्मिचूडामणेः।
अमी रिपुमहीभृतो युधि कलिङ्गपृथ्वीपते
सरत्नविरुदाङ्गदं तव नमन्ति पादाम्बुजम् ॥

भावत्तस्याः प्रथमभूधर इत्यादिः। परं तु स्पष्टमेव। तदेवं प्रवर्तकविषयत्वेन परम्परितमुक्तम्। क्वचिन्निवर्तकविषयत्वेनापि दृश्यत इत्याह। इदं त्विति। वैधर्म्येण व्यतिरेकेणेत्यर्थः। त्याग इत्यादि। यशोगङ्गादिप्रवर्तकत्वेन हिमगिरित्वादिरूपण कृतं प्रागत्र तु यशःकौमुद्यादिनिवर्तकत्वेन त्यागादीनां [2]कालमेघत्वादिना रूपणमिति [3]वैधर्म्येणेत्युक्तम्।

तदेवं रूपकमष्टधा निरूप्य संप्रति प्रसङ्गात् समस्तरूपके किञ्चिन्मीमांसितुमारभते। यत्र व्यस्तमिति[4]। समस्ते तु समासस्योभयसाधारणरूपत्वादुपमारूपकयोर्यस्य साधकं प्रमाणमस्ति तस्य परिग्रहोऽर्था[5]दितरस्य त्यागः। यस्य तु बाधकं तस्य परित्यागोऽर्थादितरस्य स्वीकार इत्याह। यत्र समस्तमि[6]ति। तत्रोपमास्वीकारे साधकमुदाहरति। शरासनमिति[7]। रत्नखचितं यद्विरुदाङ्गदं विरुदाङ्कितकटकं तेन

---

१ C. inserts यथा before त्यागस्ताव° २ कालमेघा.देरूपण° D. ३ वैधर्म्येणोक्तम् D.
४ °मित्यादि K. ५ °दितरत्याग K. ६ °मित्यादि K. ७ °मित्यादि K.

इह रत्नविरुद्धाङ्गदसंबन्धः पादे संभवतीत्युपमां प्रत्यनुगुणतां भजते । अम्बुजे तु न संभवतीति न रूपकं प्रत्यनुगुणता । बाधकं यथा

शोषिताशेषदुर्वारवैरिस्त्रीजनमानसः
नृसिंह भूपते भाति प्रतापतपनस्तव ॥

अत्र शोषिताशेषदुर्वारवैरिस्त्रीजनमानसत्वलक्षणसाधारणधर्मोपादानमेव प्रतापस्तपन इवेत्युपमायाः शङ्कामपाकरोति । "उपमितं व्याघ्रादिभिः—" इत्यादिना सूत्रेण सामान्याप्रयोग एव तस्याः प्रादुर्भावात् ।

रूपकपरिग्रहे साधकं यथा

यस्यानिशं दिविषदश्चरणारविन्द-
मुत्तंसयन्त्यमितभक्तिभरावनम्राः ।
देवः सुधाकरकिशोरकचारुचूडः
स श्रेयसेऽस्तु भवतो नरसिंह देव ॥

अत्रोत्तंसनमरविन्देन क्रियते न पुनश्चरणेनेति रूपकपरिग्रहे उत्तंसनमेव साधकं प्रमाणम् ।

सहेति तथोक्तम् । अत्र पादाम्बुजमित्युपमास्वीकारे साधकमुद्भिनत्ति । इहेति । तेनेह व्याघ्रादीनामाकृतिगणत्वात् "उपमितं व्याघ्रादिभिः—" इत्यादिनोपमितसमास आश्रयणीय इत्यर्थः । उपमाबाधकमुदाहरति । शोषितेति । मानसं मनः सरोविशेषश्च । बाधकमुद्भावयति । अत्रेति । समानधर्मोपादानस्य बाधकत्वे हेतुमाह । उपमितमिति । व्याघ्र इव शूर इति प्रत्युदाहरणादिति भावः । यस्येति । स्पष्टम् ।

१ नृपते C., M. २ व्याघ्रादिभि सामान्याप्रयोगे" इति सूत्रेण T. ३ भूप T., C, M. ४ रूपकत्वपरिग्रहे C., M. ५ D. omits अत्र. ६ उपमाया बाधक° K. ७ °तेत्यादि K. ८ °स्येत्यादि K.

यथा वा

तल्पेषु कल्पद्रुमपल्लवानां
निषेदुषीभिः सुरसुन्दरीभिः।
त्वत्कीर्त्तयो वीर कलिङ्गनाथ
मनःकुरङ्गं रञ्जयन्ति गीताः॥

इह रञ्जेरनुषङ्गलोप एव रूपकं प्रत्यनुकूलतामालम्बते न तूपमां प्रति। तस्यैतां प्रति प्रतिकूलत्वात्। यदाह दुर्गसिंहः। रञ्जेर्मृगरमण इत्यनुषङ्गलोपः। यत्र पुनरन्यतरपरिग्रहे साधकबाधकप्रमाणविरहस्तत्र संदेहसंकरः। यत्रारोपविषयं विनैव रूपणं क्रियते तत्र दोष एव। यथा

एतत्तत् समरस्थलं कलयत श्लाघ्यं कलिङ्गेशितुः
सैन्यैर्यत्र पुनश्च पाण्डवचमूसंरम्भसंभावनाः।

रूपकसाधकस्यैवोदाहरणान्तरमाह। तल्पेष्विति। सुरसुन्दरीभिर्गीतास्त्वत्कीर्त्तय इत्यन्वेतव्यम्। अत्रापि रूपकसाधकमुद्घाटयति। इह रञ्जेरिति। अनुषङ्गलोपोऽनुनासिकलोपः। तस्यैतां प्रतीति। तस्यानुषङ्गलोपस्य एतामुपमां प्रतीत्यर्थः। प्रतीतितुल्ये हेतुमाह। यथा हीति। अनुषङ्गलोपमाहेत्यन्वयः। इह मृगरमणे ह्यनुषङ्गलोप उक्तः। तत्र मन एव कुरङ्ग इति रूपके मृगरमणं भवति। कुरङ्ग इव मन इत्युपमितसमासे तु मनोरमणं स्यान्न मृगरमणमित्यनुषङ्गलोप एव नोपमा सहते। ततो "मयूरव्यंसकादयश्च" इति रूपकसमास आश्रयणीयः। तेषामाकृतिगणत्वादित्यर्थः। रूपके बाधकं तु 'मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दैर्घनमहतामिव पक्ष्मणां भरेण' इत्यत्र मुखैरेवारविन्दैरिति रूपकपरिग्रहे मुकुलितनयनैरिति विशेषणं बाधकम्। अरविन्दानां नयनसंबन्धायोगात्। ततः पारिशेष्यात् व्याघ्रादित्वादुपमितसमास इत्यादूह्यम्। यत्र त्वन्यतरनिश्चायकप्रमाणाभावस्तत्र संदेहसंकरः। यथा 'पाणिपल्लवविधूननमन्तः' इत्यादावित्यभिप्रेत्याह। यत्र पुनरिति। यत्र रूपके निर्विषयारोपः क्रियते स दोष एवेत्याह। यत्रारोपेति। एतदिति। कलयतेति च्छेदे लोट्। यत्र समरस्थले सैन्यैः कर्त्तृभि-

१ रञ्जेर्णौमृग° T. २ °रमणे उपसंख्यानमित्य° T. ३ कलयत T., C., G., M., D. ४ यथा वा तल्पेष्विति K. ५ इत्यन्वय K.

दिक्कान्ताकुचकुम्भकेलिपुलकैर्बाणैः कृपाणैरपि
क्रीडाकृष्टकरालकालरजनीचक्रैश्चिरं चक्रिरे ॥

इह कुचकुम्भविषयो नोपात्तः ।

यत्र त्वारोप्यमाणस्य विषयिण एकत्वेऽपि बहुत्वं तत्र न दोषः । विषयेषु प्रत्येकमारोपात् । यथा मुखेन्दव इति ॥

तं परिणामं द्विविधं कथयन्त्यारोप्यमाणरूपतया ।
परिणमति यत्र विषयः प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥७॥

बाणैः कृपाणैरपि करणैः पाण्डवचमूसंरम्भसंभावनाश्चक्रिर इत्यन्वयः । अत्र दोषमुद्घाटयति । इह कुचकुम्भेति । दिक्कान्तानां प्रसिद्धकुचासम्भवात् । क्वचिच्छैलादिविषये कुचकुम्भत्वमारोप्यम् । न चेह कश्चिद्विषय उपात्त इति दोषप्रायमित्यर्थः । लोके प्रसिद्धैकाक्षिभावस्याप्यनेकेष्वारोप्यमाणस्यैकस्य वस्तुनोऽनेकत्वेन निर्देशो न दोषः । आविष्टलिङ्गत्ववदाविष्टसंख्याकत्वानियमाभावादित्याह । यत्र त्विति । अदोषत्वे हेतुमाह । प्रत्येकमिति । न हि मुखेन्दव इत्यत्र मुखसमुदाये चन्द्रस्यारोपः किं तु प्रतिमुखं ततो विषयबहुत्वारोपः । विषयिणि बहुत्वव्यपदेशो न विरुध्यते प्रतिमाचन्द्रवत् । बुद्धिपूर्वकत्वं तु विशेष इति भावः ॥

रूपकम् ॥

तदेवमारोपमूलेषु प्रकृतोपरञ्जकतया रूपकं निरूप्य तद्वैधर्म्येण प्रकृतोपयोगितया परिणामं लक्षयति । तमित्यादि । यत्र प्रकृतकार्योपयोगितया विषयो विषय्यात्मना परिणमति स परिणामालंकारः । स च वक्ष्यमाणभङ्ग्या द्विविध इत्यर्थः । ननु विषयस्य विषय्यारोपणाविशेषात् को विशेषो रूपकपरिणामयोः

१ दोष एवायमित्यर्थं D. २ लोकप्रसिद्धे° D. ३ °नेकेषामारोप्य° D. ४ परिणमते K. ५ विषय्याकारारोपणा° D.

एष न रूपकम् । आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपरञ्जकत्वे रूपकस्य जागरूकत्वात् । यत्रारोपविषयः प्रकृतकार्यसिद्ध्यर्थमारोप्यमाणात्मतया परिणमति तत्र यथार्थाभिधानः परिणामः । सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्याभ्यां भवन्न द्वैविध्यमतिक्रामति ।

यथा

अमरनगरीसौधोत्सङ्गाधिरोहमहोत्सव-
व्यतिकरधुराधौरेयाणामरातिमहीभुजाम् ।
मरकतमयी निश्रेणिस्त्वत्कृपाणलता कवीन्
कति न कुरुते श्लाघाव्यग्रान् कलिङ्गपुरन्दर ॥

अत्रारोप्यमाणनिश्रेणिरूपतया परिणमन्ती कृपाणलता प्रकृतममरनगरीसौधोत्सङ्गाधिरोहणं कार्यं प्रत्युपयोगितां भजते ।

रित्याशङ्क्याह । एषं न रूपकमिति । कुत इत्याशङ्क्य रूपके भेदमाह । आरोप्यमाणस्येति । परिणामे विशेषमाह । यत्रारोपविषय इति । आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपरञ्जकत्वे रूपकं प्रकृततादात्म्येन प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इत्यर्थः । यथाह सर्वस्वसंजीविनीकारश्चक्रवर्ती

'विषय्याकारमारोप्य विषयस्यगनं यदा ।
रूपकत्वं तदा तत्र रञ्जनेन समन्वयः ॥
यदा तु विषयो रूपात् स्वस्मादप्रच्युतो भवेत् ।
उपयुक्त्यै पराकारः परिणामस्तदा मतः ॥' इति ।

पूर्वोद्दिष्ट द्वैविध्यं दर्शयति । सामानाधिकरण्येति । अमरेति । व्यतिकधुरा संपर्कभारः । 'ऋक्पूर-' इत्यादिना अप्रत्ययः समासान्तः । धुरं वहतीति धौरेयः । "धुरो यड्ढकौ" इति ढक्प्रत्ययः । श्लाघाव्यग्रान् प्रशंसोत्सुकान् । लक्ष्ये लक्षणं पातयति ।

---

१ °रञ्जकत्वेन T., O. २ °रोहसदुत्सव° D. ३ °महीभृताम् T. ४ निःश्रेणि° T. ५ °निःश्रेणि° T, ६ K. omits एष. ७ भेदकमाह K. ८ संजीविनीकार° K. ९ °त्येत्यादि K. १० °दिना समासान्त K. ११ °णमापातयति K.

राजन् नृसिंह भवतः समरोत्सवेषु
धूलिभिरन्धतमसं सपदि व्यधायि।
निस्त्रिंशकृत्तशिरसाममरत्वभाजां
स्वर्गाङ्गनासुरतकेलिषु शात्रवाणाम्॥

अत्रारोप्यमाणान्धतमसरूपतया परिणतानां धूलीनां प्रस्तुतसुरतोपयोगित्वम्॥

किसलयति कविः प्रतिभावशतः प्रकृतार्थभित्तिकं यत्र।
संशयमप्रकृतेऽर्थे संदेहोऽयं समाख्यातः॥ ८॥

यत्र सादृश्यदर्शनात् स्वप्रतिभावशेन वर्णनार्थं कविः संदेहमुपनिबध्नाति तत्र प्रकृतस्य संदिह्यमानत्वादन्वर्थोऽयमलंकारः। न तु स्थाणुर्वा स्यात् पुरुषो वा स्यादितिवत् स्वरसप्रवृत्ते संदेहे इत्याशयेनाभिहितं प्रतिभावशात इति।

अत्रेति। द्वितीयमुदाहरति। राजन्निति। अन्धं तमोऽन्धतमस गाढध्वान्तम्। "अवसमन्धेभ्यस्तमसः" इति समासान्तोऽच्प्रत्ययः। धूलीभिरन्धतमसं व्यधायि धूल्योऽन्धतमसत्वेन परिणता इत्यर्थः। धूलिभिरिति वैयधिकरण्यम्। अत्रापि लक्षणार्थं योजयति। अत्रेति॥

परिणामः॥

अथारोपप्रस्तावारम्भप्राधान्य एव संदेहालंकारं लक्षयति। किसलयतीति। कविप्रतिभोत्थापितसादृश्यनिबन्धनः प्रकृताप्रकृतगोचरः संदेहः संदेहालंकार इति लक्षणार्थ इत्याह। यत्रेति। प्रतिभावशात इति विशेषणस्य व्यावर्त्यमाह। न त्विति। अयं तु त्रिविधः निश्चयान्तः शुद्धः निश्चयमध्यमेति। तत्राद्य-

---

१ कलयति T. २ °दर्शनवशात् D.; °वर्णनात् C., M. ३ स्वरसप्रवृत्तसंदेहे C, स्वरसप्रवृत्त्वेन संदेहे T.; स्वरसप्रयुक्तसंदेहे M. ४ °न्नित्यादि K. ५ गाढ ध्वान्तम् D. ६ °रण्ये D. ७ °प्रस्तावान्तदभेद° K. ८ °तीत्यादि K.

यथा[1]

कान्तः किं कैरविण्याः कलयति कमलोल्लासने नैष शङ्कि
नाथः किं वासराणामुदयति कुमुदे नैष लक्ष्मीं वितन्वन्।
किं कृष्णो न द्विजानामधरयति पतिं भूयसोक्तेन किं वा
ज्ञातः पश्चान्नृसिंहक्षितितलतिलक त्वं विचित्रैश्चरित्रैः[2]॥

अत्र चन्द्रादिरूपतया संदिह्य ज्ञातस्त्वमिति निश्चयः कृत इति निश्चयान्तः संदेहः। किं[3] चैष निश्चयसाधककमलोल्लासनादिपदद्योतनीयव्यावर्त्तकांशगतश्लेष[4]मूलाभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्त्यनुप्राणितोऽत्र वर्त्तत इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः। भूयसोक्तेन

मुदाहरति। कान्त इति। कमलाया उल्लासनं कमलस्योल्लासनं च। कुमुदे कोर्भुवो मुदे मोदाय अन्यत्र कुमुदे कैरवे। कृष्णो विष्णुर्द्विजानां पतिं ब्राह्मणोत्तमं पक्षिराजं च। अधरयत्यवधीरयत्यधिरोहति च। किं भूयसोक्तेनेति अलमतिबहूक्तेनेत्यर्थः[5]। विचित्रैश्चरित्रैरन्येष्वसंभावितैरसाधारणैर्गुणैरित्यर्थः। इह संदेहस्य निश्चयान्तत्वं व्यनक्ति। अत्रेति। अभ्युच्चयत्वेनालंकारविशेषमिहोद्भावयति। किं चेति। इह संदेहभेदस्य निश्चयान्तत्वेन विच्छित्तिविशेषस्तावद्विवक्षितः। निश्चयान्तत्वं च सति निश्चये। स च व्यावर्त्तकधर्मायत्तः। स चेह कमलोल्लासनादिः। अत्र कमलस्योल्लासनं चन्द्राद् व्यावर्त्तकं। तच्च प्रकृते राज्ञि न संभवति। यत्तु संभवति कमलाया उल्लासनं न तद् व्यावर्त्तकम्। तथापि तस्य व्यावर्त्तकाभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिमहिम्ना व्यावर्त्तकत्वे ततो निश्चयान्निश्चयान्तः संदेह इत्यस्यानया श्लेषमूलातिशयोक्त्या द्रव्यदेवतावत् संनिपत्योपकारितयाङ्गाङ्गिभावेन संकर इत्यर्थः। न केवलं संकरः किं तु संसृष्टिरपीत्याह। भूयसेति। साम्यविषये किंचिच्चन्द्रादिकमुक्त्वा वक्तव्यान्तरस्यारुच्या निषेधार्ह[6]वक्ष्यमाणविषयेऽभिधेयांशोक्तावशान्तरनिषेधरूप आक्षेपभेदस्तेन सहास्य संसृष्टिरित्यर्थः। इहाल-

---

१ D. drops यथा २ चरित्रैर्विचित्रै T., O, M., G. ३ किं चायं G., किं च निश्चय° D.
४ °श्लेषमूलातिशयोक्त्य° T. ५ अलमतिबहूक्त्या K. ६ °द्वक्ष्यमाणविषयांशोक्तावशान्तरानिषेध° D.

किं वेति वाक्याभिहितेनाक्षेपालंकारेण सह संसृष्टिरपि । तेन चाक्षेपालंकारेण निर्दिष्टेष्वन्येषु वा त्रिदशेष्वपि कोऽपि न तेऽस्ति तुल्य इति व्यतिरेको व्यज्यते । अयं च संदेहः शुद्धोऽपि संभवति यत्र संशय एव पर्यवसानम् । क्वचिदारोप्यमाणानां भिन्नाश्रयत्वेऽपि दृश्यते । यथा

किं निम्नेषु समीकृता वसुमती शैलाः किमुत्सारिताः
किं प्रक्षालितमम्बरं धवलिताः किं वा वनश्रेणयः ।
अप्येताः कवलीकृताः किमु दिशः सर्वाः किमेकीकृताः
कीर्त्या वीर नृसिंह भूप भवतः सप्तापि पाथोधयः ॥

अत्रारोपविषयभूतायां कीर्त्तावारोप्यमाणानि समीकरणादीनि वसुमतीप्रभृतिभिन्नाश्रयगतत्वेनोपनिबद्धानि ॥

कारेणालंकारध्वनिमप्याह । तेन चेति । अथ शुद्धभेदमाह । शुद्धोऽपीति । एवं धर्मिणि धर्म्यन्तरारोपेण भेधा संशय उक्तः । अथैकस्मिन् धर्मिणि नानाविषयानेकक्रियारोपेण भेदान्तरमाह । क्वचिदारोप्यमाणानामिति । किमित्यादि । कवलीकृता मिश्रीकृता एकलोलीकृता इत्यर्थः । अथारोप्यमाणानां भिन्नाश्रयत्वं व्यनक्ति । अत्रेति । इह कीर्त्तौ विषयभूतायामारोप्यमाणानां कीर्त्त्येककर्तृकाणां समीकरणाद्यनेकक्रियाणां वसुमत्याद्यनेककर्मकत्वमेव भिन्नाश्रयत्वम् । अयं भावः । प्रायेण क्रियाभेदे कारकैक्यं यथा 'सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम्' । तथा कारकभेदे तु क्रियैक्यं यथा 'अस्तशैलगहनं नु विवस्वानाविवेश जलधिं नु महीं नु' इत्यादि । अत्र तूभयमपि भिन्नमिति विशेष इति ॥

संदेहः ॥

---

१ किं वाम्बुदश्रेणयः C., M. २ देव C., M. ३ T. inserts तव before कीर्त्या. ४ क्रियाया भेदे K. ५ °गहनानि नु भास्वानाविवेश D. ६ K. omits संदेहः.

वस्त्वन्तरप्रतीतिर्विलसति सादृश्यहेतुका यत्र ।
तं भ्रान्तिमन्तमेतं ब्रुवतेऽलंकारपारदृश्वानः ॥१॥

अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भ्रान्तिः । सो विद्यते यस्मिन्निति भ्रान्तिमान् । नायं स्मरणम् । तत्तांशस्पर्शिज्ञानरूपतया स्मरणस्याङ्गीक्रियमाणत्वात् । नापि संदेहः । विरोधस्फूर्त्तिपुरःसरतया परस्परविरुद्धकोटिद्वयनिविष्टज्ञानरूपत्वेन संदेहस्याभ्युपगम्यमानत्वात् । न चैवमतिव्याप्तिः । प्रकृताप्रकृतत्वेन मिथो विरोधिनी जानामीत्यादिवाक्यस्यालंकारतयानाद्रियमाणत्वात् । इदन्तांशावच्छिन्नं ज्ञानं हि भ्रान्तिमतो विषयः ।

असम्यग्ज्ञानप्रस्तावात् संशयानन्तरं भ्रान्तिमन्तमाह । वस्त्वन्तरेति । कविकल्पितसादृश्यनिबन्धना भ्रान्तिर्यस्मिन् कृतिविशेषे विधीयते स भ्रान्तिमदलंकार इत्यर्थः । भ्रान्तेर्लक्षणमाह । अतस्मिन्निति । मत्वर्थमाह । सेति । नन्वसंनिकृष्टार्थगोचरा सादृश्यनिबन्धना स्मृतिरेवेयमिति स्मरणालंकारादभेदमाशङ्क्य तत्तामात्रोल्लेखिनी प्रतीतिः स्मृतिरिदन्तोल्लेखिनी तु भ्रान्तिरित्यनयोर्भेद इत्याह । नायमिति । तर्हीदन्तोल्लेखित्वाविशेषात् संदेहेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह । नापीति । इदमिदं वेत्यनवधारणात्मा विरुद्धकोटिद्वयावलम्बी विमर्शः संशयः भ्रान्तिस्त्विदमेवेत्यवधारणात्मिका मिथ्याप्रतीतिरिति भेद इति भावः । एवं च सति द्वे इमे विरुद्धे इत्यादिज्ञानेषु संदेहशङ्का न कार्येत्याह । न चैवमिति । तस्मात् संदेहस्मरणाभ्यां विविक्तविषय एव भ्रान्तिमानित्याह । इदन्तेति ।

---

१ °मेनं O, M, °मेव D. २ स T. ३ यस्मिन्नय M.; यस्मिन्नसौ O., G. ४ °गम्यमानत्वम् D. ५ प्रकृताप्रकृतत्वे मिथो° D. ६ °नाश्रीयमाणत्वात् O., M. ७ °च्छिन्नज्ञान M. ८ O. and M. omit हि ९ भणितिविशेषे K. १० K. omits विद्यते. ११ अन्वर्थमाह D. १२ °ल्लेखनी D. १३ °ल्लेखनी D.

यथा

सुराङ्गनाभ्यो मलये त्वदीयं
श्रुत्वा यशो वीर नृसिंह भूप ।
जिह्वाञ्चलान्युल्ललयन्ति[1] दुग्ध-
मृणाललोभादुभयेऽपि नागाः ॥

सादृश्येतरकारणाङ्कुरिता च[2] भ्रान्तिर्नास्यालंकारस्य गोचरः ।

कल्पान्तक्षुभ्यदम्भोभरतरलतरोदन्वदुत्तुङ्गरिङ्गत्-
कल्लोलश्रेणिहल्लीसकवलितामिव प्रेक्ष्यते क्षोणिचक्रम् ।
त्वत्खड्गोत्कृत्तवक्षःस्थलविवरवलत्प्राणवायुप्रयाण-
भ्राम्यच्चेतोभिराजौ प्रतिभटसुभटैः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र गाढतरमर्मप्रहारः कारणं भ्रान्तेः । संदेहानन्तरं तु[3] भ्रान्तिमतो निरूपणमसम्यग्ज्ञानत्वसाधर्म्येण[4] ।

तत्तन्निमित्तभेदादेकमनेकैरनेकधा यत्र ।
उल्लिख्यते स धीरैरुल्लेखः कथ्यतेऽन्वर्थः[5] ॥ १० ॥

इदमिति मिथ्यावधारणमित्यर्थः । उदाहरति । सुराङ्गनाभ्य इति । उभये नागाः सर्पा गजाश्च । तेषां यशसि सादृश्यादिदं दुग्धमिदं मृणालमिति च भ्रान्तेरिह[6] वर्णनाद्भ्रान्तिमदलंकार इति ज्ञेयम् । कल्पान्तेति[7] । हल्लीसकं मण्डलाकारनृत्तविशेषः । 'यन्नृत्यं मण्डलाकारं तद्धल्लीसकमुच्यते' इति लक्षणात् । अत्र भ्रान्ति[8]कारणमुद्भावयति । गाढतरेति । एतेनेदं रजतमित्यादिविशेषभ्रमाणामलंकारत्वं निराकृतमित्यनुसंधेयम् । अस्य संदेहानन्तर्ये कारणमाह । संदेहानन्तरमिति ॥

भ्रान्तिमान्[9] ॥

अतस्मिंस्तद्बुद्धिसाम्याद्भ्रान्तिमदनन्तरमुल्लेखं लक्षयति । तत्तदिति[10] । एक-

१ जिह्वाञ्चलं चञ्चलयन्ति D. २ T., O., and M. drop च. ३ T., O., and M. drop तु. ४ °मसत्यज्ञान° T. ५ कथ्यतेऽयमन्वर्थ O., M. ६ D. omits इह ७ °न्तेत्यादि K. ८ K. omits भ्रान्ति. ९ K. omits भ्रान्तिमान्. १० तत्तदित्यादि K.

अस्य न रूपके तावदन्तर्भावः । वस्तुनस्ताद्रूप्येऽस्य प्रगल्भमानत्वात् प्रकृतोपरञ्जकत्वमात्रेण रूपकस्य चरितार्थत्वात् । नापि भ्रान्तिमति । अतद्रूपस्य तद्रूपताप्रतिभासेऽप्यनेकधोल्लेखलक्षणं विच्छित्त्यन्तरमुररीकृत्यास्य प्रवर्तमानत्वात् । नाप्यभेदाध्यवसायरूपायामतिशयोक्तौ । एकस्यानेकप्रतिपत्तृकर्तृकत्वेनानेकधोट्टङ्कितत्वात् । सर्वथा रूपकादेर्विभक्त एवास्य विषयः । यदि पुनः क्वचन तत्प्रतिभासस्तदानीमपि न विरोधः कश्चन । रूपकादिना संदेहास्यैकवाचकानुप्रवेशलक्षणस्य संकरस्याभिमतत्वात् । तस्माद्यत्रैकस्यानेकधोल्लेखः क्रियते तत्रोल्लेखालंकारः । अनेकधोल्लेख-

---

स्यानेकनिमित्तयोगादनेकैरनेकधोल्लेखनमुल्लेख इत्यर्थः । अन्यस्यान्यत्वेन रूपणाद्रूपकमेवेदमित्याशङ्क्याह । अस्येति । भेदकमाह । वस्तुन इति । विषयस्यारोप्यमाणतादात्म्यनिमित्तवैविध्यमुल्लेखः रूपके तु तदुपरञ्जकतामात्रनिमित्तमिति भेद इत्यर्थः । तर्ह्यस्य भ्रान्तिमत्यन्तर्भाव इत्याशङ्क्यैकधानेकधोल्लेखनाभ्यामनयोर्भेद इत्याह । नापि भ्रान्तिमतीति । तर्हि भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तावन्तर्भावः स्यादित्याशङ्क्य महीतृभेदाभेदाभ्यामनयोर्भेद इत्याह । नाप्यभेदेति । अनन्तर्भावं निगमयति । सर्वथेति । तादृग्विच्छित्तिविशेषसंभवादिति भावः । एवं च सति यत्र रूपकादेरप्यवभासस्तत्र संकरः न तु सर्वथास्याभावः । अन्यत्र विविक्तविषयसंभवादित्याह । यदि पुनरिति । विविक्तविषयमेव निष्कृष्याह । तस्मादिति । एकस्यानेकधोल्लेखने योग्यता कथमत आह । अनेकधेति । अनेकेषामप्यारोप्यमाणानां ये धर्मा असाधारणगुणास्तेषां संबन्धः सद्भावः । स एवास्यानेकधोल्लेखनयोग्यतापादक इत्यर्थः । तथापि किमर्थमुल्लिखन्तीति

---

१ तद्रूपापत्तिभावे O, तद्रूपत्वापत्तिभावे M. २ °रूपातिशयोक्तौ° T. ३ °नेकधोट्टङ्कनात् T, G, ४ संदेह° T. ५ °स्यानेकैरनेकधो° O. ६ °दनेकैरनेकैरनेकधो° D. ७ °तीत्यादि K. ८ °देत्यादि K. ९ पश्च सति K १० रूपकादेरप्यन्तर्भाव° D. ११ °रित्यादि K, १२ अनेकेषामारोप्य° D.- १३ °स्यानेकोल्लेखन° K.

अत्रापह्नवपूर्वक[1] आरोपः । मधुकरकुलमिदं न भवतीत्यपह्नवं विधाय नीलपटाव[2]गुण्ठनरूपतयारोपस्य कृतत्वात् ।

पृथ्वीभारावतारं कृतवति भवतो दोष्णि हर्षेण दूतः
शेषेण प्रेषितोऽसौ निवसति भुजगः कोऽपि संवादहेतोः ।
क्रुध्यत्कालीकटाक्षद्युतिदलनकलाकेलिकारस्त्वदीये
पाणौ नायं कृपाणः सकलगुणनिधे श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्रारोपपूर्वकोऽपह्नवः । फणधरपतिप्रहितोऽयं दूतभुजग[3] इत्यारोपं विधाय न भवति कृपाण इत्यपह्नवस्य कृतत्वात्[4] । किं चात्रापह्नुत्या सकलरिपुवधूवैधव्यमचिरेण रणे भवता करिष्यत इति वस्तु प्रतीयते ।

वीरश्रीसिंह[5]कान्ताविहरणकनकक्ष्माधराकारबाहो
कीर्त्तिज्योत्स्नासुधांशो गुणमणिजलधे श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ।
प्रत्यग्रोदग्रजाग्रद्दवदहनघनज्वालमालापदेशा-
द्देशाः शोकं वहन्ते निजपतिविरहाद्दुःखितास्त्वद्रिपूणाम् ॥

अत्रापदेशशब्देनापह्नवनिर्देशः कृतः । एकस्मिन्नेव वाक्येऽपह्नवाभिधायिभिश्छलादिशब्दव्यतिरिक्तैर्वपुर्भङ्गि[6]नामादिभिः शब्दैरपह्नवानिर्देशो[7] द्रष्टव्यः ॥

अपरं[8] सुगमम् । वीरेति[9] । वीरश्रीरेव सिंहकान्ता सिंहाङ्गना । देशा जनपदाः । निजपतिविरहात् स्वस्वामिनाशात् । इह लक्षणार्थे[10] योजयति । अत्रेति । छलादिशब्दैरपह्नवनिर्देश[11] इत्युपलक्षणम् । वपुर्भङ्ग्यादिशब्दैरपह्नवनिर्देशोऽप्येष भेदः स्यादेवेत्याह । अपह्नवाभिधायिभिरिति ॥

अपह्नुतिः[12] ॥

---

१ पूर्वं आरोप T, M, °पूर्वारोप C. २ °वकुण्ठन° T., C., M. ३ दूतो भुजग T. ४ विहितत्वात् T., C., M. ५ °केसरिण्या विहरण° T., C., M. ६ D. omits भङ्गि ७ °निर्देशोऽन्यत्र द्रष्टव्य° T, C., M. ८ इत परं K. ९ °रेत्यादि K. १० लक्षण D. ११ निर्देश इत्यश इत्यु° K. १२ K. drops अपह्नुतिः.

अप्रकृतत्वेन स्यादध्यवसायो गुणाभिसंबन्धात् ।
साध्यः प्रकृतस्य यदा कथितोत्प्रेक्षा तदा तज्ज्ञैः ॥ १२

आरोपादध्यवसायस्य प्रकृष्यमाणत्वादत्र निरूपणं समुचितमेतस्याः । अभिन्नत्वेन प्रतिभासनमध्यवसायः । स द्विविधः सिद्धः साध्यश्च । यत्र लक्ष्यमाणगुणसंबन्धाद् विषयिणो

एवमभेदप्रधानेष्वलङ्कारेष्वारोपमूलास्तावदुक्ताः । अथाध्यवसायमूलामुत्प्रेक्षां तावल्लक्षयति । अप्रकृतत्वेनेति । अप्रकृतगुणक्रियाभिसंबन्धात् प्रकृतस्याप्रकृतत्वेन संभावनमुत्प्रेक्षेत्यर्थः । संगतिमाह । आरोपादिति । अप्रकृतगुणक्रियाभिसंबन्धाच्चमत्कारविशेषकारित्वं प्रकर्षः । अध्यवसायस्य लक्षणमाह । अभिन्नत्वेनेति । विषयनिगरणेनेति शेषः । अन्यथारोपेऽतिव्याप्तेः । अत एव 'विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः' इति सर्वस्वकारः । इद तावद्विवेक्तव्यम् । अध्यवसायो निश्चयज्ञानं स च सम्यङ् मिथ्या चेति द्विप्रकारो लोके यथा शुक्तावेव शुक्तिरियमिह रजतमिति च । स द्विरूपोऽपि नालंकारः । चमत्काराभावात् । किं तु बुद्धिपूर्वकैवेयमतस्मिंस्तद्बुद्धिरन्यधर्मसंबन्धनिबन्धना अयं पारिजात इत्यादि । सोऽयमलौकिकोऽपरोऽध्यवसायं इहालंकारमूलत्वेन विवक्षितस्तस्यैव लोकोत्तरचमत्कारकारणत्वात् । त[11] विभजते । स द्विविध इति । तत्र सिद्धाध्यवसायस्य स्वरूपमाह । यत्र लक्ष्यमाणेति । विषयगतत्वेनेति । अयं पारिजात इति पुरोवर्तिविषयतादात्म्येनेत्यर्थः । नन्वन्यशब्दस्यान्यत्रप्रयोगे कः संबन्धोऽत आह । लक्ष्यमाणगुणसंबन्धादिति । लक्ष्यमाणा ये गुणा वितरणादयस्तद्योगादियं पुनर्लक्षितलक्षणेत्यर्थः । विवेचितं चैतद् द्वितीयोन्मेषे । तादात्म्यारोपणस्य फलमाह ।

---

१ अप्रकृतत्वेनान्यत्राध्यव° D. २ °सायोऽस्य गुणा° D. ३ निरूपणमेतस्या T.; निरूपणमुचितमेतस्या O., M. ४ स च द्वि° M. ५ साध्यश्चेति T., M. ६ °मूलप्रस्तावे तत्र साध्याध्यवसायमूलामुत्प्रेक्षां K. ७ K. omits अप्रकृतगुणक्रियाभिसंबन्धात् ८ °संबन्धेन अय D. ९ °किकोऽध्यव° १० °ध्यवसाय. स इहा° D. ११ K. omits त.

विषयगतत्वेनारोप्यमाणत्वाद्भिन्नस्यापि विषयिणो [1]विषयक्रोडी-कारेण प्रवृत्तत्वादभिन्नत्वेन प्रतीतिस्तत्राध्यवसायः सिद्धः । एतदाश्रयेणातिशयोक्तेः प्रथमः प्रकारः कथयिष्यते [3]। यत्र पुन-रुपात्तविषयत्वाद्विषयिणो भिन्नत्वेन प्रतिभानं[2] तत्र व्यञ्जनव्या-पारेणाभिन्नत्वप्रतीतेः साध्यमानत्वात् साध्यः । एतदवलम्बनेन प्रवर्त्तमानायाः पुनरस्याः संभावनमभिमानस्तर्क ऊहश्चेति पर्यायाः[3] ।

भिन्नस्यापीति । कथं भिन्नस्याभिन्नतया प्रतीतिसंभवस्तत्राह । क्रोडीकारेणेति । विषयस्य क्रोडीकारो निगरणमनुपादानमिति यावत् । यत्र विषयस्योपादानं तत्राध्य-सायः साध्य इति वक्ष्यति । यत्र तु तस्यानुपादानं तत्र विषयिण एवोपादानमहिम्ना तस्य वस्तुतोऽसत्यस्यापि सत्यताप्रतीतौ विषयस्य तदात्मनाध्यवसितत्वादध्यवसित-प्राधान्ये ज्ञातो घट इत्यत्र घटं प्रति ज्ञानस्येवाध्यवसायस्याध्यवसितं प्रत्युपसर्जनत्वं प्रतीयते । एतदेवाध्यवसायस्य सिद्धत्वं नाम । तदेतदाह । तत्राध्यवसायः सिद्ध इति । सिद्धाध्यवसायस्योपयोगमाह । एतदाश्रयेणेति । प्रथमः प्रकार इति । भेदेऽभेदरूप इत्यर्थः । इतरेषु भेदेष्वभेदाध्यवसायासंभवादिति भावः । अलंकारसर्वस्वकारस्तु तेष्वपि स्वतःसिद्धकविप्रौढोक्तिसिद्धातिशयोरभेदाध्य-वसायसंभवान्नाव्याप्तिरित्याह ' अत्र चातिशयाख्यं यत् फलं प्रयोजकत्वान्निमित्त तत्राभेदाध्यवसायः ' इत्यादिना संदर्भेण । अथ साध्या[4]ध्यवसायस्वरूपमाह । यत्र पुनरित्यादि । अभिन्नत्वप्रतीतेरध्यवसायस्येत्यर्थः । साध्यमानत्वात् प्राधान्येन प्रति-पाद्यमानत्वात् साध्योऽयमध्यवसाय इत्यर्थः । साधकमाह । व्यञ्जनव्यापारेणेति । अभिधायाः किं प्रतिबन्धकं तदाह । भिन्नत्वेन प्रतिभानमिति । तथा प्रतिभाने हेतुमाह । उपात्तेति । यत्र विषयविषयिणोर्द्वयोरुपादानं तत्र भेदवैस्वभासादभेदो[5] नावभासते । विषयिणोऽसत्यताप्रतीतेः । तथापि विषयस्य तया व्यपदेशतद्धर्मयो-गित्वाभ्यामभेदो[6]ऽध्यवसीयते संभाव्यत इति व्यापारप्राधान्याध्यवसायः साध्य इत्यर्थः । अस्यो[7]त्प्रेक्षादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपयोगमाह । एतदवलम्बनेनेति ।

---

१ °क्रोडीकरणप्रवृत्त° T. २ प्रतिभासनं D, M. ३ C. and M. have उदाहरणम् after पर्याया ४ साध्याध्यवसायस्य D. ५ भेदावभासाद° D. ६ °दोऽध्यवसीयते K. ७ तस्यो° D.

श्रीमन्नृसिंह नृपते भवतो यशोभिः
क्षीरार्णवं स्वपितरं परिभूयमानम्।
उत्पश्यतः सितकरस्य कुरङ्ग एष
शोकाग्निधूम इव भाति तदात्मजस्य ॥

अत्र धूमत्वेनोत्प्रेक्षणे कुरङ्गस्य प्रवृत्तिनिमित्तं श्यामत्वं गुणो लक्ष्यमाणः। तदभिन्नत्वप्रतीतिः साध्या प्रयोजनम्। उपमोपक्रमादुत्प्रेक्षा यथा

स्वःसिन्धौ विबुधेन्द्रविभ्रमवने खे हाटकाद्रौ दिशां
कण्ठे वीर नृसिंह देव भवतः कीर्तेः परिस्फूर्तयः।
डिण्डीरप्रकरन्ति फुल्लकलिकाभारन्ति तारावधू-
नाथांशुप्रसरन्ति निर्झरसरित्पूरन्ति हारन्ति च ॥

इयं च व्यञ्जकेवादिशब्दप्रयोगे वाच्या। तदप्रयोगे प्रतीयमाना चेति प्रथमं द्विविधा। द्विविधाया अपि गुणः क्रिया वा निमित्तं तच्च क्वचिदुपात्तं क्वचिदनुपात्तं च। विषयोऽपि जातिगुणक्रियाद्रव्यतदभावरूपेणाष्टविधः। स च स्वरूपेण हेतुत्वेन फलत्वेन च यथायोगमुत्प्रेक्ष्यते। सेयं निमित्तविषयविशेषयोजनाभेदाद्बहुधा प्रपञ्चितेयमुत्प्रेक्षान्यत्र। अत्र तु दिङ्मात्रमुदाहरति। श्रीमदिति। अत्र स्वपितरमित्यनेनैवात्मजत्वे प्रतीयमाने पुनरात्मजग्रहणं शोकातिशयद्योतनार्थम्। उत्प्रेक्षाया विषयमाह। अत्रेति। निमित्तमाह। प्रवृत्तीति। धूमशब्दस्य लक्षितलक्षणया कुरङ्गे प्रयोगं विवक्षन्नाह। गुणो लक्ष्यमाण इति। एतेनेयमुपात्तगुणनिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षेति द्रष्टव्यम्। लक्षणाप्रयोजनमाह। तदभिन्नत्वप्रतीतिरिति। सिद्धाध्यवसायव्युदासार्थमुक्तं साध्येति। उपमयोपक्रमो यस्यां सोपमोपक्रमा। स्वरिति। डिण्डीरप्रकरन्ति डिण्डीरप्रकरा इवाचरन्ति। "सर्वप्रातिपदिकेभ्य." इत्युपमानादाचारार्थे क्विप्। "सना-

---

१ धूमस्योत्प्रेक्ष° O., M. २ अभिन्नत्व° T., M., O. ३ कर्णे O., M. ४ तादिद K. ५ °विषयविशिष्टनिमित्तयोजना° K. ६ °दित्यादि K. ७ K. drops पुनर् ८ °ग्रहणार्थं K. ९ विवदन्नाह K. १० स्वरित्यादि K.

अत्रोपमानत्वेनोपनिबद्धस्यापि डिण्डीरप्रकरादेः स्वःसिन्धुप्रमुखेषु स्थानविशेषेषु संभवौचित्यादभिन्नत्वेन प्रतीतेरुत्प्रेक्षायामुपमायाः पर्यवसानम् । धर्मिणि धर्मारोपणे तु व्यङ्ग्या । तत्र गुणस्योत्प्रेक्षणं हेतुत्वेन । क्रियायाः फलत्वेनापि ।

यथा

कैलासान् कीर्त्तिरेषा सृजति कति न ते दत्ततिग्मांशुयात्राभङ्गांस्त्यागस्तु शृङ्गाञ्चलदलितनभःपर्वणः स्वर्णशैलान् ।
इत्थं मन्दाक्षचिन्ताप्रसरविधुरधीरात्मभूरात्मगुप्त्यै
लीनो वैकुण्ठनाभीसरसिजकुहरे श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

वन्ता धातवः" इति धातुसंज्ञायां वर्त्तमाने लट् । एवं सर्वत्र । अत्र स्वःसिन्ध्वादिभिर्डिण्डीरप्रकरादीनां यथासंख्यमन्वयाद्यथासंख्यालङ्कारे तत्त्वकीर्णेयमुपमोपक्रमोत्प्रेक्षा । उपक्रमत्वं व्यनक्ति । अत्रेति । उक्तानुशासनप्राबल्यान्मुखतो डिण्डीरप्रकरादेरुपमानत्वावभासेऽपि कीर्त्तिस्फूर्तीनां स्वःसिन्ध्वादिषु डिण्डीरादिरूपतानियमाभावो न संभवौचित्यात् । संभावनमात्रस्य न्याय्यत्वात् डिण्डीरप्रकराः किमित्यभेदाध्यवसाये पर्यवसानादियमुत्प्रेक्षैवेत्यर्थः । इह क्वचित् धर्मिणि धर्म्यन्तरारोपः यथोदाहृतं प्राक् । क्वचिद्धर्मस्यारोपः । यथा वक्ष्यति । तत्र विशेषमाह । धर्मिणीति । व्यङ्ग्येति । उच्यत इति शेषः । अत्र धर्मौ गुणः क्रिया च तयोः स्वरूपोत्प्रेक्षायामविचारः । हेतुफलोत्प्रेक्षयोर्विशेषमाह । तत्रेति । गुणस्य हेतुत्वेनैवोत्प्रेक्षा क्रियायास्तु स्वहेतुत्वेन फलत्वेन चेत्यर्थः । तत्र गुणहेतूत्प्रेक्षामुदाहरति । कैलासानित्यादि । तत्रात्मभुवो लीनत्वं प्रति चिन्ताविधुरधीहेतुत्वोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तगुणहेतूत्प्रेक्षेयं व्यञ्जकाप्रयोगाद् गम्येत्यभिप्रेत्याह ।

---

१ °मानत्वेनोपनिबद्ध° C. २ °निबद्धस्य डिण्डीर° C., M. ३ धर्मारोपेण C., M. ४ °प्रेक्षणं तु हेतुत्वेन T. ५ °मुत्प्रेक्षेत्यर्थः.. D. ६ °रोपेणोदाहृत D. ७ D. drops तु. ८ D. drops तत्र ९ °हेतुकत्वोत्प्रेक्षणात् D.

अत्र विधुरधीत्वं गुणो हेतुः।

त्वत्तः कोऽप्यपरः[1] कदापि पुरुषश्चित्तेऽपि न स्थापित-
स्त्वच्चिन्तापरया मयेति भवतः प्रत्यायनां कुर्वती।
तन्वी दुःसहपञ्चबाणदहनोत्सङ्गं प्रविष्टा सती
पाण्डिम्ना विरहोत्थितेन सुभगा व्याख्याति[2] शुद्धिं निजाम्॥

अत्र प्रत्यायना[3]करणं शुद्धि[4]प्रकाशन[5]हेतुः

त्रैलोक्यप्रथमानवीरपरिषद्[6]व्यावृत्त[7]वीरायित
श्रीमन् वीर नृसिंह देव भवतः[8] कर्त्तुं वतंसं यशः।
यत् पूर्वं श्रवणावतंसपदवीं नीतं धरित्रीभुजां
तत्कम्पेन निरन्तरेण शिरसः प्रभ्रंशयन्ते बुधाः॥

अत्र वतंसीकरणं फलम्। यत्र सचेतनधर्मस्याचेतनगतत्वेनारोपणात् सादृश्यं प्रतीयते तत्र तदभिधायिन इवादेरुपादानं न कार्यम्। पौनरुक्त्यापत्तेः। यथा[9]

ननु मृगाङ्कमृगस्य तृणैर्विना
कथममुष्य भविष्यति जीवितम्।
इति मृगाङ्करुचः कुरुते तृणं
तव कृपालु[10] कालिङ्गपते यशः॥

अत्रेति। क्रियाहेतूत्प्रेक्षामुदाहरति। त्वत्त इति। एषा च क्रियानिमित्तक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा पूर्ववद् गम्येत्याह। अत्र प्रत्यायनेति। क्रियाफलोत्प्रेक्षामुदाहरति। त्रैलोक्येति[11]। वीरायितं वीरकर्म। अत्र शिरःकम्पस्य यशोवतंसीकरणार्थत्वोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्ताक्रियाफलोत्प्रेक्षेयमित्याह। अत्र वतंसीति। विशेषान्तरं वक्तुमाह। यत्रेति। अत्रापि विषयव्याप्त्यर्थमुदाहरणचतुष्टयमाह। नन्विति[12]। इह तृणकरणमनादरकरणम्। तद्घाससंपादनेनाभेदाध्यवसायात् कृपालुत्वगुणरूप-

---

१ प्रत्यायन T. २ मख्याति T. ३ प्रत्यायनकरण T. ४ °करणमग्निशुद्धि° O., M. ५ °प्रकाशने हेतु T. ६ वीरपुरुषव्यावृत्त° O ७ °व्यावृत्ति° D ८ श्री श्रीमन् नरसिंहदेव भवत O,-M. ९ T drops यथा. १० दयालु T. ११ °क्येत्यादि K. १२ नन्वित्यादि K.

कान्त्यानया तव तुलातपनीयराशि-
मन्दीकृतद्युतिरवाञ्चति लज्जमानः ।
किं चामुनार्थिभवनेषु[1] निधीकृतेन
जाता नृसिंह नृपते वसुधा यथार्था ॥

मरुत्पाथोवह्निव्यतिकरसुतीक्ष्णेन तपसा
तुलामध्यारूढं तव तदपि कान्त्या जितमहः ।
इति स्नात्वा दानाम्भसि तव नृसिंह क्षितिपते
सुवर्णं निर्विण्णं विरचयति तीर्थेषु वसतिम् ॥

दिङ्मातङ्गैः सह स्पर्शे भ्रान्तितः प्राप्य शुद्धये ।
पुष्करं गाहते कीर्त्तिर्नृसिंह नृपते तव ॥

अध्यवसितिसिद्धत्वं प्रकृतस्यान्यत्वकल्पनं यद्वा ।
संबन्धासंबन्धौ तद्व्यत्यासे भवेदतिशयोक्तिः ॥१३॥

हेतूत्प्रेक्षायां निमित्तमिति श्लेषमूलाभेदातिशयोक्तिप्राणितक्रियानिमित्तगुणहेतूत्प्रेक्षेयम् । तत्र कृपालुत्वस्य चेतनधर्मस्याचेतने यशसि विरोधात् कृपालुरिवेत्युत्प्रेक्षागमकस्यान्नेवादिशब्दप्रयोगावकाश इत्याशयः । कान्त्ये[2]ति । अत्र तुलातपनीयराशेरवाञ्चनस्य लज्जाहेतुकत्वोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तगुणहेतूत्प्रेक्षा । लज्जमान इवेत्युत्प्रेक्षाक्षेपकत्वं[3] तुल्यमिति व्याख्यातम् । म[4]न्दादिति । धमनतापनसंशोधितमेव सुवर्णं देयमिति भावः । तुलामध्यारूढमिति । तुलापुरुषदानमित्याशयः । तीर्थेषु पात्रेषु गङ्गादिषु च । अ[5]त्रापि सुवर्णस्य तीर्थवसतेर्निर्वेदहेतुकत्वोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तगुणहेतूत्प्रेक्षैव । निर्विण्णमिवेत्युत्प्रेक्षालाभः[6] पूर्ववत् । दिगि[7]ति । मातङ्गा गजाश्चण्डालाश्च[8] । भ्रान्तिः पर्यटनं व्यामोहश्च । पुष्करमम्बरं तीर्थविशेषश्च । चण्डालस्पर्शिनोऽपि[9] शुद्ध्यर्थं तीर्थमवगाहन्त इति भावः । इहापि शुद्धये इति फलोत्प्रेक्षा । पुष्करावगाहनक्रियानिमित्ता श्लेषमूलाभेदातिशयोक्त्युत्थापितेति संकरः । फलस्य लिप्सालक्षणत्वात् अचेतनायां कीर्त्तौ विरोधाच्छुद्धय इवेति सादृश्याक्षेपादिवाद्यनपेक्षा[10] ॥

उत्प्रेक्षा[11] ॥

तदेवमध्यवसायप्राधान्येनोत्प्रेक्षां लक्षयित्वा संप्रत्यध्यवसितप्राधान्येनातिशयोक्तिं विभागपूर्वकमाह । अध्यवसितीति । अध्यवसितिरध्यवसायः । तस्याः सिद्धत्व

---

१ °मुनात्र भवनेषु T. २ कान्त्येत्यादि K ३ °क्षेपकत्वं तु लज्जाया कृपया व्याख्यातम् K. ४ मन्दादित्यादि K. ५ अत्रापि च ६ °लाभश्च पूर्ववत् K. ७ दिगित्यादि K. ८ °श्चण्डालाश्च K. ९ °स्पर्शिनो हि K. १० °दिवानपेक्षा K. ११ K drops उत्प्रेक्षा.

अध्यवसितिसिद्धत्वमिति भेदे सत्यभेदः । प्रकृतस्यान्यत्वकल्पनमित्यभेदे भेदः । तदन्यत्यासे संबन्धासंबन्धाविस्यसंबन्धे संबन्धः संबन्धे त्वसंबन्ध इति चतुर्धा भवत्यतिशयोक्तिः । अतिशयस्योक्तिरिति यौगिकत्वमस्याः । क्रमेण यथा ।

सिद्धरूपता अध्यवसितप्राधान्यमिति यावत् । एतेनाध्यवसायप्रधानोत्प्रेक्षाव्यावृत्तिः । एतच्च प्रथमभेदे एव न भेदान्तरेष्विति दर्शयन् भेदान् विभजति । अध्यवसितिसिद्धत्वमिति । अभेदप्रतिपत्तेरध्यवसायशब्दार्थत्वादिति भावः । चतुर्धेति । एतत्प्रस्तावं निरूप्य भेदाभिप्रायम् । भेदान्तरस्यापि कार्यकारणपौर्वापर्यभङ्गाख्यस्य अलंकारसर्वस्वकारोक्तच्छायासंगतिवशेन कार्यकारणभावमूलालंकारमस्तोव वक्ष्यमाणत्वात् । काव्यप्रकाशकारस्तु भेदेऽभेदः अभेदे भेदः यद्यर्थस्वप्रयोगादसंभावितार्थान्तरकल्पनं कार्यकारणपौर्वापर्यभङ्गश्चेत्येवं चातुर्विध्यं सिद्धान्तयांचकार । तदपि चिन्त्यम् । तथा हि तन्मते संबन्धासंबन्धाख्यौ नालंकारावत॰ पृथग्भूतौ वा स्वोक्तभेदान्यतमान्तर्भूतौ वा । नाद्यः । विच्छित्तिविशेषसद्भावात् । न द्वितीयः । भेदकानिरूपणात् । न तृतीय॰ । प्रथमभेदयोर्धर्मितादात्म्यविधिनिषेधात्मनोः संसर्गमात्रविधिनिषेधात्मकत्वेनानयोरन्तर्भावायोगात् । चतुर्थे त्वप्रसक्तिरेव । तृतीयभेदे तु किमनयोस्तत्रान्तर्भावस्तस्य वानयोरिति विमृश्यताम् । तथा हि ।

'पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ।'

'राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥'

इत्यादिकं हि तस्योदाहरणम् । तत्राद्येऽसंभावितोऽयं पुष्पप्रवालयोर्मुक्ताफलविद्रुमयोश्च संबन्ध एव यदिशब्देन संभाव्यते इत्यसंबन्धे संबन्धभेद एवायम् । द्वितीये तु अकलङ्कं चेदिति कलङ्कासंबन्ध इन्दोश्चेच्छब्देन संभाव्यत इति संबन्धेऽप्यसंबन्धभेद एवायम् । एवं स्थिते सामान्ये विशेषस्यान्तर्भाव उचितः विशेषे वा सामान्यस्य तदत्रभवन्त एव विदांकुर्वन्तु । तस्मादस्मदुक्तः पञ्चधा विभाग एव न्याय्य इत्यलम् । तर्हि किमत्रानुगतं सामान्यलक्षणम् । 'अध्यवसितप्राधान्ये त्वतिशयोक्तिः' इति सर्वस्वकारोक्तमेवेति ब्रूम॰ । न चाव्याप्तिः । स्वतःसिद्धकविप्रौढोक्तिसिद्धातिशययोः फलभूतयोरभेदाध्यवसानस्य सर्वभेदव्यापकत्वात् । यथाह संजीविनीकारः।

'अभेदाध्यवसायो हि फलेऽतिशयनामनि ।
न पुनः फलितोऽस्त्यत्र भेदोऽभेदे न सिध्यति ॥' इति ।

फलितविषयाभेदाध्यवसायो न व्याप्नोतीत्यर्थः । एतल्लक्षणविवक्षयैव सामान्यसंज्ञां व्युत्पादयति । अतिशयस्योक्तिरिति । तदेतदाश्रयेणातिशयोक्ते.

---

१ 'छायाया संगति' D. २ 'संबन्धाख्यभेदेनालंकारौ K ३ पृथग्गुणौ D. ४ 'चानयो' D. ५ तत्स्फुट' D. ६ 'रुचिस्मितस्य K. ७ संबन्ध एवा' D. ८ 'प्यसंबन्ध एवा' D. ९ न्याया॰नित्यलं प्रपञ्चेन K.

पल्लवतः कल्पतरोरेष विशेषः करस्य ते वीर ।
भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णं तिरस्कुरुते ॥

अत्र कर्णशब्दवाच्ययोरर्थयोर्भेदेऽप्यभेदनिर्देशः ।

अशेषभोगाधारं त्वामक्रमात्तबलिश्रियम् ।
कलिङ्गेश्वर जानामि नूतनं पुरुषोत्तमम् ॥

अत्रापि पुरुषोत्तमशब्दवाच्ययोरर्थयोर्भेदेऽप्यभेदो निर्दिष्टः ।

इदमन्यत् सारस्वतमन्यद्गाम्भीर्यमन्यदौदार्यम् ।
त्वं नरसिंह नरेश्वर न भवसि पैतामही सृष्टिः ॥

अत्र सारस्वतादीनामभेदेऽप्यन्यत्वेन भेदः ।

स्थाने स्थाने कुलशिखरिषु त्वद्यशो गीयमानं
सिद्धद्वन्द्वैस्तटतरुलताकेलिदोलाधिरूढैः ।

प्रथमः प्रकारः कथयिष्यत इति कथमुक्तं प्राक् । कालितामेवाध्यवसानविवक्षयेत्यविरोधः । तस्मान्निष्कण्टकमेतत् सर्वथेति सतोष्टव्यम् । पल्लवत इति पल्लवादित्यर्थः । कर्णं श्रोत्रं राधेयं च । एकः पल्लवो भूषयत्यवतंसतया । अन्यः करास्तिरस्कुरुते वितरणेनेत्यर्थः । नन्वयं व्यतिरेको न त्वतिशयोक्तिरित्याशङ्क्याह । अत्र कर्णशब्दवाच्ययोरिति । श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितो व्यतिरेकसंकर इति भावः । अस्यैवोदाहरणान्तरमाह । अशेषेति । अशेषाणां भोगानामाधारः शेषशरीरशायी न भवतीति तथोक्तम् । अक्रमेण यौगपद्येनात्ता बलिनां प्रबलद्विषां श्रीर्येन तं क्रमेण पादन्यासेनात्ता बलेरसुरस्य श्रीर्येन स न भवतीति तथोक्तम् । पुरुषोत्तमं पुरुषश्रेष्ठं हरिं च । अत्र व्यतिरेकश्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापिता नूतनपुरुषोत्तमत्वोत्प्रेक्षा । तत्रातिशयोक्त्यंशं दर्शयति । अत्रेति । द्वितीयभेदमुदाहरति । इदमन्यदिति । तृतीयं भेदमुदाहरति । स्थान इति । औपवाह्ये राजवाह्ये । यद्यपि 'राजवाह्यस्त्वौपवाह्यः' इति कुञ्जरभेदेऽमरस्तथापि कुञ्जरे उपचर्यते । मन्त्रायन्ते मन्त्राभवन्ति । "भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः" इति क्यङ्प्रत्ययः ॥

अतिशयोक्तिः ॥

---

१ कर्णवाच्ययो° M., C. २ त्वा विक्रमात्त° C., M. ३ पुरुषोत्तमवाच्ययो°T. ४ डोन्न° T., C., M. ५ सर्वं सतोष्टव्यम् D. ६ इत्यादि K. ७ °क्षेत्यादि K. ८ °न्यादित्यादि K. ९ इत्यादि K. १० तुरङ्गे K. ११ K. drops अतिशयोक्ति°

श्रुत्वा हर्षात् प्रमुषितगतावौपवाह्ये कुरङ्गे
मन्दायन्ते मलयमरुतः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र कुरङ्गेण मलयमरुतामसंबन्धेऽपि संबन्धः ।

त्वयीत्थं सर्वेभ्यो वितरति कलिङ्गेश्वर सदा
न दानप्रस्तावो दिविचरतरूणां समजनि ।
यदि स्यादेतेषामपि विषमकण्डूविनयन-
क्षणारम्भेष्वैरावणकरटकाषव्यतिकरैः ॥

अत्रामरतरूणां वितरणसंबन्धेऽप्यसंबन्धः ॥

इत्थमलंकारद्वयमध्यवसायाश्रयेण निर्णीय ।
अधुनालंकृतिवर्गं गम्यौपम्याश्रयं ब्रूमः ॥ १४ ॥
औपम्यगम्यतायां प्रकृतानां तुल्यधर्मसंबन्धे ।
अप्रकृतानामथवा चतुर्विधा तुल्ययोगिता ज्ञेया १५

तुल्यधर्मेण योगो जातोऽस्यामित्यन्वर्थनामा तुल्ययोगिता । धर्मस्तु द्विविधो गुणः क्रिया च । ताभ्यां सह प्रत्येकं प्रकृतानामेवाप्रकृतानामेवाभिसंबन्धादियं चतुर्धा । क्रमेण यथा

अथालंकारान्तरनिरूपणाय संगतिमाह । इत्थमिति । औपम्यगर्भेष्वपि पदार्थवाक्यार्थगतत्वेन द्वैविध्ये वाक्यार्थस्य पदार्थपूर्वकत्वात् पूर्वं पदार्थगतमलंकारद्वयं न्याय्यं तत्रापि समासस्य व्यासपूर्वकत्वात् प्रकृताप्रकृतसमासाश्रयाद्दीपकात् पूर्वं व्यासाश्रिता तुल्ययोगिता लक्षयति । औपम्येति । औपम्यगम्यतायामित्यधिकारकथनम् । केवलप्रकृताना केवलाप्रकृतानां वा तुल्यधर्मयोगे तुल्ययोगिता । सा च वक्ष्यमाणभङ्ग्या चतुर्विधेत्यर्थः । संज्ञां व्युत्पादयति । तुल्यधर्मेणेति । तारकादित्वादितच्प्रत्ययान्तेत्यर्थः । धर्मस्वरूपनिरूपणपूर्वकं चतस्रो विधा दर्शयति । धर्म इति ।

---

१ °कटकषायव्यतिकरैः C., M. २ व्याख्यास्याम D. ३ भवति T., C, भाति M. ४ व्यासमाश्रित्य D. ५ °म्येत्यादि K. ६ °प्रत्यय इत्यर्थ D. ७ धर्मस्त्वित्यादि K.

प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमानमर्दनं
सेवासमायातनृपालपालनम् ।
कात्यायनीपादसरोजपूजनं
नैसर्गिकं ते नरसिंह भूपते ॥

अत्रारिमर्दनादीनां प्रकृतस्य राज्ञो धर्मत्वात् प्रकृतत्वम् । नैसर्गिकत्वं गुणः । अत्रैव विद्योतत इति पाठे क्रिया ।

गर्जद्दुर्जयशत्रुसैन्यजलधेर्मन्थाय विद्वज्जना-
भीष्टानां परिपूरणाय वसुधावष्टम्भदानाय च ।
श्रीमन्नुत्कलभूमिपाल भवतः सृष्टे भुजे वेधसा
व्यर्थः संप्रति मन्दरः सुरतरुः सर्पाधिपश्चाभवत्[1] ॥

अत्र मन्दरादीनामुपमानत्वादप्राकरणिकत्वम्[2] । व्यर्थत्वं गुणः । अत्रैव निन्द्य इति पाठे क्रिया ।

श्लेषप्रतिभोत्थापिताप्येषा संभवति ।

यथा

अलंकाराववद्धानि[3] काव्यान्यरिकुलान्यपि ।
नरसिंह महीपाल कीर्त्तिं पल्लवयन्ति ते ॥

अत.पर सुगमम् । अलंकारेति[4] । अलकारैरुपमादिभिरवबद्धानि संनद्धानि । अन्यत्रालमत्यन्त कारायामवबद्धानि निगलितानि । अभेदाध्यवसायेन त्वलंकाराव बद्धत्वं काव्यानामरिकुलानां च केवलप्रकृतानां समानधर्मः । एवमप्रकृतत्वेना- प्युदाहार्य्यम् ॥

तुल्ययोगिता[5] ॥

१ °श्चाभवन् T. २ मन्दारा° T. ३ °भतिबद्धापि M. ४ °रेत्यादि K. ५ K. drops तुल्ययोगिता.

मिलितानां तु तथैषां दीपकमित्युच्यते षोढा।
एतदलंकृतियुगलं कथितं तावत् पदार्थगत्वेन॥१६॥

अत्रोपमागर्भत्वे सत्यपि वाच्यालंकारमुखेनैव चारुत्वम्। अतो न ध्वनित्वेन व्यपदेशः। किं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन। एषां प्रकृतानामप्रकृतानां प्रकृताप्रकृतानां च। तथेति ग्रहणं गुणक्रियायोग इत्याद्यनुवृत्त्यर्थम्। संभूय वर्त्तमानानि प्रकृताप्रकृतान्यत्र प्रयोजकानि। अत एवोपमानोपमेयभावस्य वास्तवत्वम्। इवादेरनुपादानादौपम्यस्य गम्यत्वम्। परमार्थतो वाक्यार्थगतत्वेनास्यालंकारस्य संभवेऽप्येकया क्रिययानेकवस्तुनो भिन्नस्य संबन्धादौचिती-

एवं प्रकृताप्रकृतव्यासाश्रयणेन तुल्ययोगितामुक्त्वा तत्सामस्त्याश्रयणे दीपकं निरूपयति। मिलितानामिति। तुशब्दस्तुल्ययोगितावैलक्षण्यार्थः। व्यासे तुल्ययोगिता दीपकं तु मिलितानां समस्तानामेषां प्रकृताप्रकृतानां तुल्यधर्मसम्बन्धे संपद्यते। तच्च वक्ष्यमाणरीत्या षड्विधमित्यर्थः। इहौपम्यस्य गम्यमानत्वात् ध्वनिरेवायं किं न स्यादत आह। अत्रेति। इह विद्यमानमपि व्यङ्ग्यमौपम्यरूपं वाच्यालंकारोपस्कारकतया स्थितत्वादपराङ्गनामा गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदो भवन्न ध्वनिव्यपदेशमर्हतीत्यर्थः। समस्तानां प्रयोजकत्वे फलमाह। अत एवेति। तुल्ययोगितायां हि केवलं प्रकृतानामुपमेयत्वं केवलाप्रकृतानां तूपमानत्वमेवेति वैवक्षिक एवोपमानोपमेयभावः अत्र तूभयेषां सामस्त्यान्मुख्य एव गम्यत इत्यर्थः। गम्यत्वे हेतुमाह। इवादेरिति। ननु समानधर्मस्य प्रत्यर्थसंबन्धे वाक्यार्थगतत्वमेवास्य तत् कथं पदार्थगतत्वमत आह। परमार्थत इति। वस्तुतो वाक्यार्थगतत्वेऽपि सर्वत्र सम्बध्यमानैकधर्मस्य पदार्थत्वात् तद्दृष्ट्या पदार्थगतत्वोपचार इत्यर्थः। क्रियाग्रहणं गुणस्या-

१ पदार्थगतत्वेन D., M. २ °गर्भितत्वे T. ३ इत्याद्यर्थम् D ४ °मित्यादि K.
५ °सबन्धिवाक्यार्थ° K.

वशेन पदार्थ[1]गतत्वेनाभिधानम् । प्रकृताप्रकृतान्यतरसांनिध्यमधितिष्ठन्नपि साधारणो धर्मः प्रसङ्गेनान्यदपि दीपयतीति दीपकम् । यदुक्तं विद्व[2]लंकारे कविचक्रवर्त्तिना हरिहरेण

'यः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्वर्गे कुत्रापि संगतः ।
समानो धर्म [3]एकोऽन्यद्दीपयेत्तत्तु दीपकम् ॥'

इति । साधर्म्यस्य तु वाक्यादिमध्यान्तगामित्वादेतत् षट्प्रकारम् । क्र[4]मेण यथा

त्युपलक्षणम् । प्रवृत्तिनिमित्तमाह । प्रकृताप्रकृतेति । कथमेकत्रावस्थितस्यानेकत्रोपकारकतेत्याशङ्क्याह । प्रसङ्गेनेति । अन्यार्थमनुष्ठि[5]तस्यान्योपकारकत्वप्रसङ्गः । यथा पश्वर्थानुष्ठितप्रयाजादीनामिष्ट्युपकारकत्वम् । यथा वा लोके[6] देवसमीपे स्थापितस्य दीपस्य कुम्भस्तम्भाद्युपलम्भो[7]पकारकत्व तथायमप्येकत्र स्थितः सर्वं दीपयतीति दीपकमुच्यत इत्यर्थः । अत्राभियुक्तसंमतिमाह । य[8]दिति । विभागं द[9]र्शयति । साधर्म्यस्य त्विति । साधर्म्यं समानधर्मो गुणक्रियारूपो द्विविधः । तस्यैकस्यैवादिमध्यान्तगतत्वेन त्रैविध्ये द्वैविध्यमित्यर्थः । वाक्यादिमध्यान्तगामित्वादिति । वाक्यानामादिमध्यान्तवाक्यानां यथासंख्यं य आदिमध्यान्तास्तद्गतत्वादित्यर्थः । एवं च[10] वैचित्री[11]विशेषोच्छित्तिविशेषलाभः । आदिमध्यान्तवाक्ये[12]गतत्वमात्रेणाप्ययमलङ्कार इष्यत एव ।

---

१ °गत्वाभिधान C., M. २ विद्वदलङ्कारे D., C. ३ एकोऽस्य दीपये° T. ४ क्रमेणोदाहरणं यथा D. ५ °ष्ठितस्याङ्गस्यान्यत्राप्यनुषङ्ग उपकारप्रसङ्ग D. ६ K. omits लोके देवसमीपे ७ °पकारत्व K. ८ य इत्यादि K. ९ विशदयति K. १० D. omits च ११ वैचित्रीविशे° D. १२ K. omits वाक्य.

करोति न मुदं कस्य नरसिंह नरेश्वर[1]।
राकाचन्द्रमसो बिम्बं पुण्डरीकं यशस्तव ॥
क्षीरोदवीची कमलासखेन
प्रकाशते भानुमता दिनश्रीः।
द्यौः पारिजातेन कलिङ्गनाथ
निशा शशाङ्केन मही त्वया च ॥
वीर नृसिंह कवित्वं चम्पकसौरभ्यमिन्दुसौन्दर्यम्।
गङ्गाजलमाधुर्यं कस्य न भुवनेषु सर्वदा मान्यम् ॥

एवं गुणयोगेऽपि ॥

वाक्यार्थगतत्वेन स्यात् सामान्यं पृथग्विनिर्दिष्टम्।
[2]यस्यां द्वेधा तज्ज्ञैः सा प्रतिवस्तूपमा समा-
म्नाता ॥ १७ ॥

पदार्थगतालंकारनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थगतालंकारनिरूपणावसरः। [3]पदार्थारब्धत्वाद्वाक्यार्थस्य[4]। वस्तुशब्दस्य वाक्यार्थाभिधा-

तत्र क्रियायोगे भेदत्रय क्रमेणोदाहरति। करोतीत्यादि। [5]गुणयोगे भेदत्रयस्याप्युदाहरणमूह्यमित्याह। एवं गुणयोगेऽपीति ॥

दीपकम्[6] ॥

अथौपम्यगर्भेषु पदार्थगतालङ्कारनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थगतालङ्कारप्रस्तावे सामान्यधर्मस्य सकृन्निर्देशेन दीपकमुक्त्वा तद्वैधर्म्येणासकृन्निर्देशेन प्रतिवस्तूपमामाह। वाक्यार्थगतत्वेनेति। यत्रोपमानोपमेयवाक्ययोरेक एव समानधर्मः पर्यायशब्देन पृथङ्ग निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा सा च साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां [7]द्विविधेत्यर्थः। सगतिमाह। पदार्थगतेति[8]। वाक्यार्थस्य पदार्थसंसर्गात्मकत्वात् तदारब्धत्वव्यपदेशः। संज्ञां व्युत्पादयति। वस्तुशब्दस्येति। प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मोऽ-

१ महीश्वर T. २ यस्माद् द्वेधा D. ३ पदार्थत्वा° O. ४ वाक्यस्य T. ५ गुणयोगे तु D.
६ K. omits दीपकम्. ७ द्वेधेत्यर्थं D. ८ °गतेत्यादि K.

यित्वात् प्रतिवाक्यार्थमुपमेति सार्थ[1]कताभि[2]धानेयं द्विधा । साधर्म्येण वैधर्म्येण च[3] । क्रमो[4] यथा

दातारः कति न प्रभाकरकरक्रीडासखीनां दिशां
चक्रे किं तु नृसिंहपार्थिवतुलामेकोऽपि नारोहति ।
अध्यास्ते न परोऽपि कश्चन मणिश्चिन्तामणिप्रक्रिया-
मब्धिः क्षीरपयोधिभङ्गिमचलः कैलासहेलामपि ॥

अत्रारोहणमध्यासनं चेत्येक एव धर्म उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च पर्यायपदेनोपानिबद्धः ।

याञ्चादैन्यपराङ्मुखी भवतु वो जिह्वा नृपेष्वर्थिनः
सर्वस्यापि कलिङ्गभूपतिरिह क्षेमङ्करः सेव्यताम् ।
तच्चाहृक्फलभारवैभवनमन्नीरन्ध्रशाखाभरे
मन्दारे पुरतः स्थिते किमपरैर्लक्षेण वृक्षैरपि ॥

अत्र मन्दार एव सेव्यतामिति प्रतीतिरस्तीत्येक एव [5]साधारणो धर्म उभयत्रापि वर्त्तते ।

संतोषकरणनिपुणो नरसिंह नरेश्वर त्वमखिलस्य ।
नानन्ददानच[6]तुरश्चिन्तामणिमन्तरेण कोऽप्यस्ति ॥

स्यामिति प्रतिवस्तूपमेत्यर्थः । दातार इ[7]ति । दिशां चक्रे दिङ्मण्डले परशब्दस्य मण्यब्ध्यचलैः प्रत्येकं संबन्धः । क्वचित् समानधर्मस्यैकत्रैव प्रयुक्तस्यापरत्र गम्यत्वेऽप्येषा सम्भवतीत्याशयेनोदाहरणान्तरमाह । याञ्चेति । क्षेमं करोतीति क्षेमङ्करः । "क्षेमप्रियमद्रेऽण् च" इति खच्प्रत्ययः । अत्रोपमेयवाक्ये प्रयुक्तं सेव्यत्वमुपमानवाक्येऽपि प्रतीयत इत्याह । अत्रेति । वैधर्म्योदाहरणमाह । संतोषे[8]ति ॥

प्र[9]तिवस्तूपमा ॥

---

१ सार्थकाभिधाने° T, M. २ °भिधाने द्विधा C. ३ D. omits च. ४ क्रमेण यथा T., M. ५ साधारणधर्म. T ६ °निपुण° T., C., M. ७ इत्यादि K. ८ °षेत्यादि K ९ K. omits प्रतिवस्तूपमा.

अत्र व्यतिरेकमुखेनाभिधानाद्वैधर्म्यम् ॥

बिम्बप्रतिबिम्बत्वं यद्युपमानोपमेययोर्भवति ।
धर्मस्यापि तदानीं दृष्टान्तः कथ्यते द्विविधः ॥१८॥

अत्र दृष्टान्तालंकारमहिम्नैव बिम्बप्रतिबिम्बभावेन प्रतीयमानमुपमानोपमेयभावमनादृत्य दृष्टान्तोदाहरणनिर्दर्शनरूपाः शब्दाः कविना न प्रयोक्तव्याः । पौनरुक्त्यापत्तेः । दृष्टोऽन्तो निश्चयो यत्रेति यथार्थाभिधानम् । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भवन्नुभयथा भवति । क्रमेण यथा

त्वमसि रिपुनराधिनाथमाथ-
  प्रकटभुजार्गलविक्रमो नृसिंहः ।
मदकरटिकठोरकुम्भपीठी-
  दलनदुरन्तनखाङ्कुरो मृगेन्द्रः ॥

अपि सहजमनोहरं कवित्वं
  भवति नृसिंहगुणान्वितं मनोज्ञम् ।

एवं शुद्धसामान्यनिर्देशेन प्रतिवस्तूपमामुक्त्वा सम्प्रति बिम्बप्रतिबिम्बभावेन वाक्यभेदाश्रितं दृष्टान्तमाह । बिम्बेति । न केवलं धर्मिणोः किं तु धर्मस्यापि बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशो यत्र स दृष्टान्तः । स च पूर्ववत् साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविध इत्यर्थः । दृष्टान्तादिवाचकप्रयोगे तु नायमलंकार इत्याह । अत्रेति । भिन्नयोरेव वस्तुनोरत्यन्तसदृशयोरुभयत्र पृथङ्ग निर्देशो बिम्बप्रतिबिम्बभावः । संज्ञां व्युत्पादयति । दृष्ट इति । दार्ष्टान्तिके संदिग्धस्यार्थस्यात्र निश्चयदर्शनादयं दृष्टान्त इत्यर्थः । त्वमित्यादि । अत्रारिमथनकरिमथनयोर्भुजनखरयोश्च बिम्बप्रतिबिम्बभावः । अपीति । अत्र नृसिंहगुणाङ्कितत्वकुचकलशसंगतत्वयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः ॥

---

१ D. has दृष्टान्तालंकारमहिम्नैव after °रूपा शब्दा २ °निदर्शना° C. ३ °भिधान T. ४ °माथि° C. M. ५ °पाटी T., C ,M. ६ सुजनमनो° C. ७ °म्बेत्यादि K. ८°पीत्यादि K.

अकुचकलशसंगतं तरुण्याः
कलयति मौक्तिकदाम दुर्भगत्वम् ॥

प्रतिबिम्बनस्य करणं संभवता यत्र वस्तुयोगेन।
गम्यमसंभवता वा निदर्शना सा द्विधाभिमता॥११॥

पूर्वत्र प्रतिबिम्बनस्य प्रक्रान्तत्वादिहैव लक्षणमुचितमेतस्याः। **वस्तुयोगेन** वस्तुसंबन्धेन। **द्विधा** संभवद्वस्तुसंबन्धासंभवद्वस्तुसबन्धा च। क्रमेण यथा

यद्प्येकाकिन्यो यदपि रमणीया युवतय-
स्तथापि स्वच्छाश्चेद्धाति जगति श्लाघनधुराम्।
इहार्थे प्रामाण्यप्रकटनपरा कीर्त्तिरनिशं
भुजङ्गानां लोके चरति नरसिंह क्षितिपते ॥

अत्र स्वच्छत्वाद्भुजङ्गलोके भ्रमन्त्याः कीर्त्तेरुक्तार्थप्रामाण्यप्रकटनपरत्वेन संबन्धः प्रतिबिम्बनमाक्षिपति।

दृष्टान्तः ॥

अथ बिम्बप्रतिबिम्बभावे वाक्यभेदेन दृष्टान्तमुक्त्वा तदभेदेन निदर्शनां दर्शयति। **प्रतिबिम्बनस्येति**। यत्र वस्तुसबन्धेन प्रतिबिम्बन गम्यते सा निदर्शना। सा च संभवद्वस्तुसबन्धासभवद्वस्तुसबन्धा चेति द्विविधेत्यर्थः। सगतिमाह। **पूर्वत्रेति**। सभवन् बाधरहितः सन्नेव वस्तुसबन्धः स्वसामर्थ्यात् प्रतिबिम्बनं कल्पयति यत्र सा सभवद्वस्तुसबन्धा। यत्र त्वसभवन् बाधितः सन्ननुपपत्त्या प्रतिबिम्बनमाक्षिपति सा त्वसभवद्वस्तुसबन्धेत्यर्थः। **यद्पीति**। इहार्थे स्वच्छानां सर्वत्र श्लाघ्यत्वरूपार्थे। भुजङ्गाः सर्पा विटाश्च। सभवद्वस्तुसबन्धत्व दर्शयति। **अत्रेति**। प्रामाण्यप्रकटनपरत्व तत्प्रतिपादनपरत्व तेन सबन्धः सभवन्नेवेति शेषः। कारीषोऽग्निरध्यापयतीतिवत् तत्समर्थाचरणरूपतया संभवात्। **प्रतिबिम्बनमाक्षिपतीति**। कीर्त्तिप-

---

१ °दुर्गतत्वम् C, M. २ प्रतिबिम्बितस्य T., C., M. ३ °सबन्धेनेति D. ४ K. omits दृष्टान्त ५ द्वैधेत्यर्थ D. ६ °पीत्यादि K.

दृप्यद्दुर्वारवैरिक्षितिपतिवनितालोचनाम्भोरुहेन्दुः
क्रीडासौधं कलानां जगति गजगतिर्नन्दतु श्रीनृसिंहः ।
यत्कीर्त्तिक्रोडलीनं कलयति गगनं क्षीरनीराकरान्त-
र्निद्राणस्य स्रवन्तीसहचरदुहितुः प्राणनाथस्य लीलाम् ॥

अत्र भगवतः श्रीकृष्णस्य लीलया संबन्धः कथमपि[1] गगनस्य न संभवतीति लीलामिव लीलामवगमयति । एषा पदार्थवृत्तिरुदाहृता । वाक्यार्थवृत्तिर्यथा

वीरनर[2]सिंहतेजः स्तुतिवर्त्मनि यः प्रणेतुमभिलषति ।
अभिनवकमलकलाची[3]कुहरे विनिवेशयेत् स वडवाग्निम् ॥

अत्र दृष्टान्तालंकार[4] इति चेन्न । परस्परनिरपेक्षवाक्यार्थगतत्वेन तस्य प्रगल्भमानत्वात् । अत्र पुनः परस्परसापेक्षत्वं[5] वाक्यार्थयोरिति निदर्शनैव भवितुमर्हति । इयं पुन[6]ः प्राकरणिकधर्मस्याप्राक-

तिन्नतयोरिति भाव॰ । दृप्यदित्यादि । स्पष्टम् । वीरेति[7] । कलाची पात्रविशेष. । अत्र यदेतत्तेजःस्तुतिकरण तत् कमलक्रोडे वडवाग्निनिवेशनमिति सामानाधिकरण्येन सबन्ध प्रतीयते । स च विरोधादसभवस्तद्वदुष्करमिति वाक्यार्थयोः प्रतिबिम्बनमाक्षिपतीति वाक्यार्थवृत्तिरिय निदर्शनेति भावः । उदाहृतभेदेऽस्य दृष्टान्तादभेदमाशङ्कते । अत्रेति । परिहरति । नेति । भेदक्रमाह । परस्परेति । यत्र परस्परनिरपेक्षार्थत्वेन वाक्यार्थभेदस्तत्र दृष्टान्तः । यत्र सापेक्षार्थत्वेन विधयर्थवादयोरिव वाक्ययोरेकवाक्यता तत्र निदर्शनेति भेदः । सापेक्षत्व चोक्तरीत्या वाक्यार्थे [8]वाक्यार्थसमारोपादिति भाव॰ । एवं पूर्वाचार्यानुसारादुपमानधर्मस्योपमेयेऽसंभवादिय निदर्शनोक्ता । वस्तुतस्तूपमेयधर्मस्योपमानेऽसभवादपीय सभवतीत्याह । इयं पुनरिति । तत्राद्यभेद॰ प्रागुदाहृतोऽपि स्फुटार्थं पुनरुदाह्रियत इत्याशयेनाह ।

१ कथंचिदपि M. २ 'नृसिंह' O., M. ३ कुहरेऽपि निवेश' M. ४ दृष्टान्तोऽलंकार M. ५ परस्परापेक्षत्वं O., परस्परव्यपेक्षत्व T. ६ 1. drops पुन. ७ वीरनरसिंहेत्यादि K. ८ स्ववाक्यार्थ' K.

राणिकगतत्वेनासंभवे निरचायि चिरन्तनैः। वस्तुतस्तु विपर्ययेऽपि संभवति। उभयथापि संबन्धानुपपत्तेः समानत्वात्। क्रमेण यथा

या चण्डांशुमयूखमण्डलमहाहंकारसर्वंकषा
ख्याता वीर नृसिंह देव जगति प्रौढिः प्रतापस्य ते।
त्वद्धाटीचकिताः पलाय्य विपिने वासं परःकोटयः
कुर्वन्तोऽनुभवन्ति संततामिमां दावानले विद्विषः॥

प्रतापः प्रकृतस्तद्धर्मस्य प्रौढेरप्रकृते दावानले कुतः संभव इत्युपमानोपमेयभावः प्रतीयते।

यः कैलासनिवासधूर्जटिजटाकोटीरतारापति-
ज्योत्स्नाचुम्बितसिद्धसिन्धुलहरीगर्भत्विषां विभ्रमः।
उद्वेलाम्बरचूडकालिमकथानिर्मन्थनोत्कन्धरः
सोऽयं वीर नृसिंह देव नृपते त्वत्कीर्त्तिषु प्रेक्ष्यते॥

अत्र सिद्धसिन्धुलहरीगर्भत्विषोऽप्रकृतास्तद्धर्मस्य विभ्रमस्य प्रकृतासु कीर्त्तिष्वसंभवादौपम्यं गम्यम्॥

क्रमेणेति। येति। सर्वं कषतीति सर्वंकषा। "सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कषः" इति खच्प्रत्यये मुमागमः। कोटेः परं परःकोटयः अपरिमिता इत्यर्थः। "पञ्चमी" इति योगविभागात् समासः। राजदन्तादित्वात् कोटेः परनिपातः। पारस्करादित्वात् सुडागमः। शेषं सुगमम्॥

निदर्शना॥

---

१ °सभवेन निरचायि M. २ विरचायि D. ३ परा कोटय T, C., M. ४ °न्तो-ऽपिद्विष T. ५ °स्तस्य T. ६ °निवासि° T., M. ७ य इत्यादि K. ८ K. omits निदर्शना.

उपमानादुपमेयं यत्राधिक्यस्य गोचरीभवति ।
सति भेदप्राधान्ये व्यतिरेकोऽयं समाख्यातः ॥२०॥

भेदो वैलक्षण्यम् ।

पवित्रसद्गोत्रमुदीरयन्ति
त्वामुत्कलाधीश विडौजसं च ।
इयान् विशेषो युवयोर्यदेष
नापारिजातस्त्वमपारिजातः ॥

अथौपम्यगर्भेष्वेव भेदप्राधान्यात् व्यतिरेकं लक्षयति । उपमानादिति । अत्रोपमानादुपमेयस्याधिक्ये अल्पत्वे वा द्वेधा व्यतिरेकः इत्यलंकारसर्वस्वकारः । तत्राद्यभेदे न विवादः । द्वितीये तु

'क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्त्ति यातं तु ॥'

इत्येतदुदाहृत्य चन्द्रादुपमानादुपमेयस्य यौवनस्य यातस्यानिवर्त्तित्वादल्पत्वमिति व्याख्यातं तत् काव्यप्रकाशकारेणास्थैर्यस्यानिर्वर्त्तितत्वमाधिक्यमेव नाल्पत्वमित्येकत्वमेव[1] न द्वैधमिति प्रत्याख्यातम् । न[2] चान्यदस्योदाहरणं दृश्यते युज्यते वा । तस्मात्तन्मतेनैव स्वयमप्याह । आधिक्यस्येति । यत्रोपमानादुपमेयस्याधिक्यं भेदप्राधान्येन कथ्यते स व्यतिरेक इत्यर्थः । आधिक्यं चोपमेयस्योत्कर्षहेतावुपमानस्यापकर्षहेतौ च सति संभवेत्तत्र द्वयोर्हेत्वोरुक्तौ द्वयोरनुक्तौ एकैकोक्तौ च चत्वारोऽस्य भेदाः । ते पुनरिवादिशब्दप्रयोगात् सदृशादिशब्दप्रयोगादर्थाक्षेपाच्च शाब्दत्वार्थत्वाक्षिप्तत्वैः सादृश्यत्रैविध्येन त्रैविध्ये द्वादशभेदाः । ते च श्लेषाश्लेषाभ्यां द्वैधेत्येव चतुर्विंशतिरस्य भेदाः । तत्र दिङ्मात्रमुदाहरति । पवित्रेति[3] । पवित्रं पावनं

---

१ °मिति कथमेतद् द्वैविध्यमिति K.   २ न चान्य° K.   ३ °वित्रेत्यादि K.

अत्र श्लेषप्रतिभोत्थापितदीपकानुप्राणितो व्यतिरेकः ॥

श्रीमन्नुत्कलभूमिपाल भवतो दानाम्बुकल्लोलिनी-
मेतां पूरपवित्रितावनितलां दृष्ट्वापगानां पतिः ।
शिप्रां नेच्छति नर्मदां न मनुते गोदावरीं नेक्षते
कालिन्दीं न धिनोति सिद्धतटिनीं नाश्लिष्यति प्रागिव ॥

अत्रेतराभ्यो दानाम्बुकल्लोलिनी सौभाग्येन विशिष्यत इति व्यतिरेकः ॥

प्राधान्येन निबद्धं यदुपमानोपमेययोरेकम् ।
अन्यत् सहार्थसहितं भवति सहोक्तिस्तदा ख्याता ॥ २१ ॥

सच्छोभन गोत्र कुल नाम वा यस्य तम् । अन्यत्र पर्वतेभ्यो भात् असन्तत्रास्यन्तो गोत्रा भद्रयो यस्य तम् । 'गोत्रं नामकुलाद्रिषु' इति विश्वः । एष विडौजा अपगतपरिजात यस्य सोऽपारिजातः निःसपत्नो न नित्यमसुरोपद्रुतत्वात् । त्व त्वपारिजात इत्युपमानादाधिक्यमुपमेयस्य । अपारिजातः पारिजातरहितो नेति च प्रतीयते। अयं च द्वयोर्द्वयोरुक्तावाक्षिप्तसादृश्यः श्लेषाश्रितो भेदः । स च पवित्रेत्यादिमकृताप्रकृतसमानधर्मस्यावाक्यगतत्वाद्दीपकभेदेनापि संकीर्ण इत्याशयेनाह । अत्र श्लेषेति । श्रीमन्नित्यादि। अयं तु द्वयोरनुक्तावाक्षिप्तसादृश्योऽश्लेषाश्रितः। इतरानादरकारणाद्वाधिक्यं प्रतीयत इत्याह । अत्रेति ॥

व्यतिरेकः ॥

अथ भेदप्राधान्येनैव सहोक्तिं लक्षयति । प्राधान्येनेति । इहोभयोः प्रकृतत्वादुपमानोपमेयभावो वैवक्षिकः । तत्र सहार्थनिर्दिष्टस्याप्राधान्यादुपमानत्वमर्थादितरस्य प्राधान्यादुपमेयत्वम् । यत्रोपमानोपमेययोरेकस्य शाब्दः क्रियासंबन्ध इतरस्य

---

१ न श्लिष्यति D. २ D. omits सौभाग्येन. ३ 'नाम्नि कुले चाद्रौ' K. ४ यस्यासावपा° K. ५ K. omits व्यतिरेकः.

यथा

संग्रामाङ्गणभूषणस्य भवतः कर्णावतंसीभव-
ज्ज्यावल्लीवलयोद्धुरेण धनुषा मुक्तैः समं मार्गणैः।
एतैस्तैः प्रतिमल्लभूमिपतिभिः स्पर्धानुबन्धादिवे
श्रीमन् वीर नृसिंह देव सहसा दिक्चक्रमुल्लङ्घितम् ॥

अत्र मार्गणानां प्रतिमल्लपलायनं प्रति निमित्ततामातन्वतामपि समसमयत्वेनोपनिबन्धः। रिपुगतादिक्चक्रलङ्घनं शाब्दं बाणगतं तु सहार्थसामर्थ्यात् प्रतीयते।

सहार्थनिर्देशाद्रम्य. सा सहोक्तिरित्यर्थः । सा च नियमेनातिशयोक्तिमूला सती कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूला श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूला चेति द्विधा । तत्राद्यामुदाहरति । सग्रामेति । अत्र मूलभूतामातिशयोक्तिं तावद्दर्शयति । अत्रेति । लक्षणार्थं च योजयति । रिपुगतेति। रिपूणां क्रियासंबन्धः शाब्दः। अत एव तेषां प्राधान्यम्। बाणानां तु सहार्थसामर्थ्यगम्य इत्यप्राधान्यम् । "सहयुक्तेऽप्रधाने" इत्यप्राधान्ये तृतीयाविधानादिति भावः । अयं चात्र गुणप्रधानभावः शाब्द एव। वस्तुतस्तु कालोपलक्षणत्वादुभयेषां समप्राधान्यमेव दिक्चक्रोल्लङ्घने शाखाप्रस्तरयोरिव प्रहरणे । यथा सह शाखया प्रस्तर प्रहरतीत्यत्र प्रस्तरप्रहरणस्य प्रक्षेपात्मनः कृष्णविषाणप्रासनवदुपयुक्तसंस्कारस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन हविरासादनादिप्रयुक्तप्रस्तरवदेव वत्सापाकरणादिप्रयुक्तशाखायामपि विनियुक्तविनियोगप्रसङ्गेनाप्रयोजकत्वात् प्रस्तरवच्छाखाया अपि तत्र प्राधान्यमेव नाङ्गत्वमिति निर्णीत चतुर्थषष्ठयोस्तृतीयेऽङ्गत्व चोक्तमिति चेन्नैष दोषः। तत्र हि सूक्तवाक्येन प्रस्तर प्रहरतीत्यत्र तृतीयाश्रुत्या सूक्तवाक्यस्य साधनत्वावगमात्मान्त्रवर्णिकदेवतासंबन्धेन निर्वापालम्बनादिवद्याजिकल्पनायां प्रहरणोपलक्षितेष्टदेवतानमस्कारार्थे होमे प्रस्तरस्तस्याङ्गत्वमुक्तम्। इह तु प्रहरणमात्रे प्रस्तरस्यापि प्राधान्यमे-

---

१ °दित M. २ भवता दिक्' T. ३ °मुल्लम्बितम् T ४ °मेत्यादि 'K. ५° पलक्षिते तत्रेष्ट' K. ६ 'देवतासस्कारार्थे D. ७ परस्याङ्ग° D. ८ K, omits उक्तम्.

श्लेषभित्तिकाध्यवसायमूला यथा

रणे वीरनृसिंहस्य सिंहनादेन तर्जिताः ।
मदं मुञ्चन्ति मातङ्गैः सहैव परिपन्थिनः ॥

अत्र मदयोर्भेदेऽप्यभेदः ॥

ब्रूमोऽधुना सहोक्तिप्रतिभटभूतं[1] विनोक्त्यलंकारम् ।
एकेन विना किञ्चिद्यत्रान्यत् स्यात् सतोऽसतो यद्वा ॥ २२ ॥

सतः शोभनादन्यदशोभनम् । असतोऽशोभनादन्यच्छोभनम् । क्रमेण यथा

न[2] त्वद्वैरिवधूवक्त्रं विना कान्त्या विराजते ।
ज्योत्स्नया न विना चन्द्रमण्डलं क्षितिमण्डन ॥

वेत्यविरोधः । यत्र न सहार्थनिर्देशः कालोपलक्षकस्तत्र वास्तवोऽपि गुणप्रधानभावोऽस्ति । यथा शतेन राजपुत्रैः सहाश्वर्युः सहालंकारैर्गौर्दैयेत्यादौ राजपुत्रगुणकत्वमश्वयोरलंकारगुणकत्वं गोश्चेति । ततः शाखाप्रस्तरयोरिव चरचाश्वयोरपि शाब्द एव गुणप्रधानभाव इति सिद्धम् । द्वितीयामुदाहरति । रणे[3] इति । मदयोरिति । दानाहङ्कारयोरित्यर्थः[4] । अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥

सहोक्तिः[5] ॥

विनोक्तेः[6] सगतिमाह । ब्रूम इति । लक्षणमाह । एकेनेति । यत्र केनचिद्विना कस्यचिदशोभनत्वं शोभनत्वं वा सा विनोक्तिर्द्वैधेत्यर्थः । अत्र शोभनत्वाशोभनत्वनिवृत्त्योरन्यवृत्तिनिमित्तत्वख्यापनाय[7] तदन्यथाकथनम् । नेति[8] । अत्र कान्तिज्योत्स्नयोर्विनाभावाद्वैरिवर्गचन्द्रमण्डलयोर्न विराजत इत्यशोभनत्वं शोभ-

१ °प्रतिभटरूप D २ न ते रिपुवधू° O., M. ३ रण इत्यादि K. ४ °काररूपयो° D.
५ K. omits सहोक्ति ६ विनोक्तिसगति° D. ७ °निमित्तताख्या° K. ८ नेत्यादि K.

विना पद्माकरो ग्राहैश्चन्दनं भुजगैर्विना।
विना भाति खलैर्वीर नृसिंह भवतः सभा ॥

साधारणधर्मवशाद्गम्येनाप्रस्तुतेन चारुत्वम्।
प्रस्तुतमुपैति वाच्यं यस्यामेषा समासोक्तिः ॥२३॥

व्यङ्ग्येऽपि रूपके प्रस्तुतोपरञ्जकत्वमेवाप्रस्तुतस्य। यत्रारोप्यमाणपदार्थत्वेनारोपविषयस्य प्रतिभासनादप्राधान्यं तत्र परिणामः। यत्र पुनरारोप्यमाणपदार्थधर्मविशिष्टत्वेन[1] प्रति-

---

नत्वनिवृत्तिरुक्ता। विने[2]ति। अत्र ग्राहादिविनाभावात् पद्माकरादीनां भातीति शोभनत्वमशोभनत्वनिवृत्तिरुक्ता॥

[3]विनोक्तिः॥

अथ विशेषणविच्छित्त्याश्रयेणालङ्कारद्वयमुच्यते तत्रौपम्यगर्भत्वसाम्याद्विनोक्त्यनन्तरं समासोक्तिमाह। सा[4]धारणेति। य[5]त्र प्रस्तुतविशेषणसाम्यादप्रस्तुत गम्यते सा समासोक्तिरित्यर्थः। नन्वेतदेकदेशविवर्त्तिरूपकेऽतिव्याप्तमाशङ्क्य ततो भेदमाह। व्यङ्ग्येऽपि रूपक इति। व्यङ्ग्यरूपकेऽपीत्यपेरन्वयः। एकदेशविवर्त्तिरूपक इत्यर्थः। तस्यैकदेशविवर्त्तमानस्यैकदेशान्तरे[6] व्यङ्ग्यत्वादिस्युपरञ्जकत्वं रूपकत्व स्वेन रूपेण प[7]ररूपाच्छादकत्वमिति यावत्। एकदेशे तूपरञ्जकत्वेन प्रक्रान्तत्वादेकदेशान्तरमप्युपरञ्जकत्वेनैव व्यज्यते। समासोक्तौ तु विशेषणमात्रव्यङ्ग्यत्वादप्रस्तुतस्य प्रस्तुतावच्छेदकत्वमात्रं न तूपरञ्जकत्वमिति भेद इत्यर्थः। तर्हि रूपकपरिणामयोः को भेदस्तत्राह। यत्रेति। अप्रस्तुतस्य स्वतादात्म्येन प्रस्तुतोपयोगित्वं परिणामे नोपरञ्जकत्वमित्यर्थः। तदुभयविविक्तसमासोक्तेः स्वरूपमाह। यत्र पुनरिति। विशेषणसाम्यमात्रगम्यत्वेन रूपसमारो-

---

१ पदार्थधर्मविशिष्टत्वेनारोप' C., M, 'पदार्थस्य विशिष्टत्वे' T. २ विनेत्यादि K. ३ K. omits विनोक्ति ४ साधारणेत्यादि K. ५ यत्र च प्रस्तु' D. ६ 'कदेशे वर्त्तमान' D. ७ पररूपानच्छेदकत्व' D.

भासनादारोपविषयस्य प्राधान्यं तं[1]सेयम् । अतस्तु प्रस्तुतात्सा- म्यादप्रस्तुतस्य प्रतीयमानत्वे संक्षेपेणार्थयोः कथनमित्यन्वर्था समासोक्तिः। निमित्तमन्तरेण प्रस्तुतादप्रस्तुतस्य गम्यत्वेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत्र निमित्तं साधारणो धर्मः। स द्वेधा गुणः क्रिया च । गुणो यथा

गुणप्रणयिनी मुष्टिग्राह्यमध्या सुवंशजा ।
नरसिंहधनुर्वल्ली करोति भवतो मुदम् ॥

अत्र श्लेषोपपादितस्य गुणप्रणयित्वादिगुणरूपस्य धर्मस्य साधा- रणत्ववशादपरित्यक्तस्वरूपाया एव धनुर्वल्याः स्त्रीत्वधर्मविशिष्ट- त्वप्रतीतिः ।

यथा वा

विशालवल[2]भीभुजान् लघुविशीर्णलूतागुण-
प्रतानवसनाश्रियः स्फुरत्सुधाविलासस्मितान् ।

पायोगादप्रस्तुतस्य विषयावच्छेदकत्वमात्र न तु तादात्म्येनावच्छेदकत्वमेवेति सर्वालंकारोत्तीर्णेयं समासोक्तिरित्यर्थः । संज्ञां व्युत्पादयति । अत इति । कथन प्रतिपादनं तेनोभयोरवाच्यत्वेऽप्यदोषः । अत्र विशेषणं गमकमित्युक्तं कीदृशस्य तस्य गमकत्वं कस्य वा विशेषणत्वं कतिविध वेत्यपेक्षायामाह । निमित्तमिति[5] । गुणेति[6] । गुणो मौर्वी रूपलावण्यादिश्च । मध्यो लस्तकः अवलग्न च । वंशो वेणुरन्वयश्च । अत्र को गुणः कथं च तस्य साधारण्यं तद् दर्शयन् लक्ष्ये लक्षणं पातयति । अत्रेति । साधारणत्ववशादिति। श्लेषमूलाभेदाध्यवसायवशा- दित्यर्थः । अत्र व्यवहारसमारोपो न रूपसमारोप इति यदुक्तं तद्दृढयन्ति । अपरित्यक्तेति[7] । इह त्रयी विशेषणगतिः । श्लिष्टमौपम्यगर्भं साधारण चेति। तत्राद्यमुक्तम् । द्वितीयमाह । विशालेति[8] । लूता तन्तुवायकीटः । तस्या

---

१ तत्र सेयम् D. २ °वलभीभुजा T. ३ तादात्म्यमाच्छादकत्वं वेति K. ४ D. drops तस्य ५ °मित्यादि K. ६ °णेत्यादि K. ७ °क्तेत्यादि K. ८ °लेत्यादि K.

नृसिंह वसुधाधिप त्वदरिवीरलीलागृहान्
विशङ्कमुपगूहते विपिनपावकज्वालिका ॥

अत्र वलभी भुजेव वलभीव भुजेत्याद्युपमासमाससामर्थ्योप-जातगुणसाधारणत्वमाहात्म्याद्गृहाणां पावकज्वालायाश्च नाय-कताख्यधर्मविशिष्टत्वप्रतीतिः ।

क्रिया यथा

विश्राणनैस्तैः परिभूयमानः
कल्पद्रुमो वीर कलिङ्गनाथ ।
लतोपगूढोऽपि न भृङ्गनादै-
राभाषते न स्मयते च पुष्पैः ॥

अत्राभाषणादिक्रियारूपधर्मसाधारण्याल्लताकल्पद्रुमयोर्नायकत्व-प्रतीतिः ।

गुणप्रतानः तन्तुवितानः । सुधा लेपद्रव्यविशेषः । अत्रापि विशेषणस्य साधारण्य-मापादयन् लक्षणं योजयति । अत्रेति । वलभी भुजेवेत्युपमितसमासः । वलभीवत् भुजेति मयूरव्यंसकादिः । एवं लूतागुणप्रतानो वसनश्रीरिव सुधा विलासस्मितमिवे-त्यादि योज्यम् । उक्तसमासद्वयविवक्षयाह । उपमासमासेति । गुणो विशाल-भुजत्वादिः तस्य साधारणत्वमभेदाध्यवसायादिति भावः । नायकयोर्भावो नायकता तदाख्यधर्मविशिष्टप्रतीतिरित्यनेन व्यवहारसमारोप एवायं न रूपसमारोप इति सूचितम् । क्रियेति । स्पष्टम् । औपम्यधर्मविशेषणे यत्रोपमासमासस्तत्र समासोक्तिरित्युक्तम् । यत्रोपमारूपकसमाससंकरस्तत्रापि समासोक्तिरस्तीत्याह ।

---

१ D. has वलभी भुजेव वलभीभुजेत्युपमा°, T. has वलभी भुजेव वलभीभुजेत्याद्युपमा°
२ विश्रागनैस्ते T. ३ °नायिकानायकत्व° T., C., M. ४ क्रियेत्यादि K.

धाटीं वीर नृसिंह देव भवतः श्रुत्वा वनान्तं भिया
यान्तीनां रभसादरातिसुदृशां शाखाभुजैः शाखिनः ।
आकर्षन्ति कचान् हरन्ति सिचयं मृद्नन्ति गण्डस्थली:
श्लिष्यन्ति स्तनयोः स्पृशन्ति जघने गृह्णन्ति कण्ठे मुहुः ॥

अत्र शाखाभुजैरित्युपमारूपकसंदेहसंकरसमासोत्थापिता समासोक्तिः ।

रूपकगर्भत्वे पुनः समासान्तराश्रयणात् साधारणधर्मत्वं संभवदपि न समासोक्तेर्गोचरः । एकदेशविवर्तिरूपकमुखेनैवार्थान्तरस्य व्यज्यमानत्वेनास्याः कैमर्थ्यप्रसङ्गात् ।

धावन्तीर्नरसिंह देव रभसाद्वीक्ष्य प्रसूनेक्षणै-
स्तासां बाहुलतासहोदरतया वात्सल्यनिघ्ना इव ।
आहारोऽस्तु फलैरिति प्रतिवनं पादे लगन्त्यो लता
याचन्ते त्वदरातिराजरमणीः पुष्पन्धयानां रुतैः ॥

धाटीमिति । विनापि विनाभूयेत्यर्थः । सिचयं वस्त्रम् । सकरं दर्शयति । अत्रेति । उभयथाप्याकर्षणादिक्रियानिर्वाहात् संदेहः । यत्र पुना रूपकनिश्चयः न तत्र समासोक्तेरवकाश इत्याह । रूपकगर्भत्वेनेति । कैमर्थ्यं वैयर्थ्यम् । धावन्तीरित्यादि । सहोदरता सादृश्यमेकोदरता च । वात्सल्यनिघ्नाः प्रेमपरतन्त्रा इत्यर्थः । पुष्पाणि धयन्तीति पुष्पन्धयाः भृङ्गाः । "नाडीमुष्टयोश्च" इति चकाराद्धेटः खश्प्रत्यये मुमागमः । अत्र लता वात्सल्यनिघ्नाः सत्यो रमणीर्याचन्त इवेति चेतनधर्मः प्रार्थनमुत्प्रेक्ष्यते । तत्सिद्ध्यर्थमचेतनासु लतासु सखी-

---

१ °स्थलीं O., M. २ रूपकगर्भितत्वे T. O. ३ कैमर्थक्यं T. ४ विना विनाभूतेत्यर्थः D.
५ कैमर्थक्य K. ६ चेतनाधर्म D.

अत्र विलोकनानुगुण्यात् पुष्पाणां नयनत्वेन रूपणसिद्धौ लतानां सखीत्वरूपणं प्रतीतिपथमवतरदुत्प्रेक्षाया निमित्ततामातनुते।

विधुरीकुर्वन् कबरीं लुम्पन् मकरीं विसूत्रयन् हारम्।
वीर विरोधिमृगीदृशि खेलति कामीव ते खड्गः॥

अत्र विधुरीकरणादिसाधारणधर्मसामर्थ्यादेवाप्रस्तुतस्य कामिनः प्रतीयमानत्वादुपमायाः पौनरुक्त्यमिति समासोक्तिविषय उपमा न कार्या। तस्मात् 'हम्मीरमानमर्दन खेलति खड्गस्तवारिनारीषु' इति पाठः परिणमयितव्यः॥

विलसति विशेषणानां प्रतीयमानार्थगर्भता यत्र। सहृदयहृदयाह्लादी परिकरनामा स निर्दिष्टः॥२४॥

स्वबुद्धिर्व्याख्या। तत्र निमित्ततयैकदेशविवर्तिरूपकसमासोक्त्योः प्रसक्तौ रूपकस्य प्राबल्यमाह। अत्रेत्यादि। प्रसूनेक्षणैरित्यत्रोक्तसाधकबलात् रूपकसिद्धौ [1]एकान्तप्राबल्यादेकदेशान्तरेऽपि तदेव प्रवृत्तं सन्निमित्तत्वं भजतीति न समासोक्तेरवकाश इत्यर्थः। एवं समासोक्त्येकदेशविवर्तिरूपकयोः समावेशे रूपकं बलीय इत्युक्तम्। उपमासमासोक्तिसमवाये तु समासोक्तिरेव बलीयसीति दर्शयन् साधारणविशेषणाश्रितां समासोक्तिं चोदाहरति। [3]विधुरीति। विधुरीकुर्वन् विरहितं कुर्वन् कबरीं [1]केशपाशम्। "जानपद—" इत्यादिना ङीप्। विसूत्रयन् विच्छिन्दन्। ननु [4]कामीवेत्युपमैवेयं न समासोक्तिरित्याशङ्क्य सत्यं तां वराकीं बाध्यतयोपस्थापितां निष्कासयाम इत्याह। अत्रेति। तथापि कुतः समासोक्तिरत आह। तस्मादिति। अस्याः प्रपञ्चस्त्वलंकारसर्वस्वे द्रष्टव्यः॥

समासोक्तिः[5]॥

विशेषणविच्छित्तिसाम्यात् समासोक्त्यनन्तरं परिकरं लक्षयति। [6]विलसतीति। प्रतीयमानार्थगर्भतार्थान्तरप्रत्यायकत्वमित्यर्थः। साभिप्रायविशेषणत्वं परि-

[1] कबरी O., M. [2] प्रक्रान्तबलादेकदेशान्तरेऽपि K. [3] विधुरीत्यादि K. [4] कामिनी सेत्युप॰ K. [5] K. drops समासोक्तिः [6] ॰सतीत्यादि K.

नरसिंहनरेन्द्रेण नन्दनद्रुमबाहुना ।
धनेशांशावतारेण धन्याः केनार्थिनः कृताः ॥

ताहक् किमपि विशेष्यं साभिप्रायत्वमश्नुते यत्र।
स परिकराङ्कुरनामालंकारःकीर्त्तितःकविभिः॥२५॥

परिकरवैपरीत्येनास्य प्रवृत्तेरिहाभिधानम् ।

नरसिंह महिपाल कीर्त्तिस्त्रिपथगा तव ।
न कस्य भविता श्लाघ्या पुनाना भुवनत्रयम् ॥

अत्र त्रिपथगेति त्रिभुवनपवित्रीकरणायोपपत्तिरूपमभिप्रायम- भिव्यञ्जयन् वाच्योन्मुखीभवतीति नायं ध्वनेर्विषयः । क्वचित् पुनः

कर इत्यर्थः । समासोक्तौ प्रस्तुतविशेषणानां साधारण्यादप्रस्तुतविशेष्यगमकत्वं परिकरे तु प्रस्तुतगतविशेषप्रत्यायनेन तदुपस्कारकत्वमिति भेदः । नरसिंहेति । अत्र कल्पद्रुमादप्युदारः कुबेरादप्याढ्य इति विशेषणाभिप्रायः ॥

परिकरः ॥

विशेषणविच्छित्त्याश्रयणादलंकारद्वयमभ्यधायि । अथ विशेष्यविच्छित्त्याश्रयणात्मकमलंकारं परिकराङ्कुरनामानं लक्षयति । तादृगिति[४] । तादृक् तथाहृद्यमित्यर्थः । साभिप्रायविशेष्यत्वं परिकराङ्कुर इत्यर्थः । संगतिमाह । परिकरेति । नरसिंहेति[६] । विशेष्यस्य साभिप्रायत्व विवृणोति । अत्र त्रिपथगेति । त्रिभिः पथिभिर्गच्छतीति व्युत्पत्त्या योगबलात् त्रिभुवनाभिव्यापकपावनत्वं गम्यते । गङ्गादिशब्दैस्तु नैवमिति भावः । वाच्योन्मुखत्वं वाच्योपस्कारकत्वम् । अतो न ध्वनिशङ्केत्याह । इति नायमिति । क्वचिद्योगमनपेक्ष्य प्रसिद्धैव व्यञ्जकत्वमित्याह । क्वचित्पुनरिति । अत्र व्यङ्ग्यव्यञ्जने विवृणोति ।

---

१ D. drops गत २ °इत्यादि K. ३ K. drops परिकर ४ °गित्यादि K.
५ तथातुल्यमि° D. ६ °इत्यादिना K. ७ ध्वनित्वशङ्के° D. ८ नायमिति D.

प्रसिद्धत्वाद्विशेष्यमतथाभूतं प्रयुक्तमपि तथाभूतमभिप्रायमभिव्य-
नक्ति । यथा

नाथः काकोदराणां कथयति लिखति क्ष्मापतिः कार्त्तवीर्यो
मेलानन्दो जलानां निधिरचलपतिर्लेखनी व्योम पत्रम् ।
संख्या दूरे परार्धाद्यदि भवति पुनः किं च वैरिञ्चमायुः
संख्येयत्वं तदानीं दधति तव गुणाः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र काकोदरनाथादीनि विशेष्याणि सहस्रमुखत्वादिरूपमभि-
प्रायमभिव्यञ्जयन्ति ॥

यत्र विशेष्यविशेषणसाम्यं स श्लेष एष तु द्वेधा ।
किं चास्मिन् वाच्यत्वं विशेष्ययोस्तुल्ययोरेव॥२६॥

नायं समासोक्तिः । विशेषणमात्रसाम्यस्य तां प्रति प्रयोजकत्वात् । विशेष्यविशेषणसाम्यमधिकृत्य चास्य प्रवृत्तत्वात् । नाप्ययं तुल्य-योगिता । विशेष्यगतश्लिष्टत्वस्य तस्याममभावात् । अयं तुल्ययोरेवेति

अत्रेति । काकोदरनाथादीनां सहस्रमुखत्वादिरूपेणैव प्रसिद्धत्वादिति भावः ॥

परिकराङ्कुरः ॥

विशेषणमात्रविच्छित्त्या समासोक्तिपरिकरावुक्तौ विशेष्यमात्रविच्छित्त्या परिकराङ्कुरालङ्कारः । अथोभयविच्छित्त्याश्रयणेन श्लेषमाह । विशेषणेत्यादि । विशेषणविशेष्यनिष्ठ शब्दमात्रसाधर्म्यं श्लेषः । स केवलप्रकृतगोचरः केवलाप्रकृत-गोचरश्चेति द्विविध इत्यर्थः । उभयगोचरस्तृतीयोऽपि भेदोऽस्तीति केचित् । तन्निरासार्थमाह । किं चेति । यतस्तुल्ययोरेव विशेष्ययोर्वाच्यत्वं नातुल्ययोरतो द्विविध एवायमित्यर्थः । समासोक्तितुल्ययोगितयोः क्रमेणातिव्याप्तिं निरस्यति । नायमिति । द्वितीयार्धं तृतीयभेदनिरासपरत्वेन व्याचष्टे । अयं तुल्ययोरेवेति ।

---

१ °द्विशेष्य प्रयुक्तमतथाभूतमपि तथाभूतमभिप्राय° D. २ नाथ काकोदराणामित्यादि T. ३ मेलामन्दो O., M. ४ °र्लेखिनी O, M. ५ प्रवर्तमानत्वात् T. ६ K. drops परिकराङ्कुरः ७ नायमित्यादि K.

वचनसामर्थ्यात् प्राकरणिकयोरेव वाप्राकरणिकयोरेव वाभिधेयत्वेन भवन्न द्वैविध्यमतिक्रामति। क्रमेण यथा

कन्दर्पोदयमाश्रयद्भिरलसैः कान्तारसंप्रापितैः
शश्वत्सानुचरैः प्रभूतकनकोत्तुङ्गक्षयैर्भूषितैः।
राजन् वीर नृसिंह देव भवतोमित्रैः समस्तैरपि
प्राप्यन्ते ननु चित्रमत्र युगपत्तास्ताः पराभूतयः॥

अत्र त्यागशौर्ययोर्वर्ण्यमानत्वान्मित्रामित्राणां प्राकरणिकत्वम्।

निजकरकलितस्वाहं काष्ठाश्लेषोपनीतमाहात्म्यम्।
दुर्म्मारमानमर्दन भवतस्तेजो विभावसुं जयति॥

केवलप्रकृतयोःकेवलाप्रकृतयोर्वा विशेष्ययोः प्रकृतत्वाप्रकृतत्वयोरविशेषाद्भिधाभिग्रन्तुमशक्यत्वाद्वाच्यत्वं संभवति। प्रकृताप्रकृतयोस्तु प्रकृतनियन्त्रणादप्रकृतप्रतीतेर्ध्वनित्वेन त्रैविध्यासंभवात् द्वैविध्यमेवेत्यर्थः। तयोः पृथक्शब्दनिर्देशे तूपमादिपकाद्यलंकारान्तरैर्बाध इति भावः। कन्दर्पेति[2]। कन्दर्पोदयं कामोद्रेकमन्यत्र कुत्सितदर्पोद्रेकमित्यर्थः। कान्तारसं कान्तारागमन्यत्र कान्तारं वर्त्मदुर्गमम्। सानुचरैरनुचरसहितैः प्रस्थचरैश्च[3]। कनकैः सुवर्णैर्धुर्धूरैश्च[4]। उत्तुङ्गक्षयैस्तुङ्गभवनैः प्रबलनाशैश्च। भूषितैरलङ्कृतैर्भुव्युषितैः शयानैश्च। भवतोमित्रैरि[1]त्यत्र मित्रैरमित्रैरिति च्छेदः। समस्तैर्मिलितैः समन्ततः क्षिप्तैश्च। परा उत्कृष्टाः भूतयः संपदः। अन्यत्र पराभूतयः पराभवाः। अत्र कनकवर्जं सर्वत्र शब्दश्लेषः। निजे[5]ति। 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यमरः। करेण राजदेयेन बलिना कलिताः स्वाहाः स्वान्यहानि सपत्नानि यस्य तत् कलितस्वाहं करदानफलीकृतजीवितकालमन्यत्र हस्तगृहीतस्वाहादेवीकं तथांशुकृतनिजवासरं च। स्वान्यहानि स्वाहाः। प्रतिमासं दिनकरभेदात् स्वशब्दः। काष्ठाश्लेषः प्रकर्षप्राप्तिरिन्धनसबन्धो दिग्व्याप्तिश्च तेनोपनीतमाहात्म्यं प्राप्तप्रभावम्। तेजः प्रतापः। विभावसुमग्निमर्कं च।

---

१ मित्रैरमित्रैरपि *D.* २ कन्दर्पेत्यादि K. ३ °सचिवै *D.* ४ °धुर्त्तुरैश्च *D.* ५ निजेत्यादि K.

अत्र विभावसुशब्दवाच्ययोर्दहनतपनयोरुपमानत्वादप्राकरणिकत्वम्। विशेष्यविशेषणसाम्येन पुनर्यत्र प्रकरणादिना प्रकृतार्थ एव शृङ्खलितायामभिधायामप्रकृतार्थाभिधानाय सामर्थ्यविधुरत्वेऽपि शब्दस्याप्रकृतार्थोऽपि प्रतीतिसरणिमनुसरति तत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यो ध्वनिः। यथा

हिरण्यकशिपुक्षेत्रदानदर्शितविस्मयः।
न कस्य श्लाघनीयोऽसि नरसिंह जगत्पते॥

अयं च प्रयत्नादिभेदात् प्रातीतिक एव शब्दान्यत्वे जतुकाष्ठन्यायेन स्वयमेव शब्दयोः श्लिष्टत्वाच्छब्दगतः। अत एवास्य सभङ्गपद-

---

मय तु शब्दश्लेष एव। प्रकृताप्रकृतगोचरे तूभयसाम्ये ध्वनिरेव न श्लेष इत्याह। विशेष्येति। ननु विशेष्ययोः पृथङ्निर्देशे विशेषणमात्रसाम्ये प्रकृताप्रकृतश्लेष इत्यन्यैरुक्त किं नेष्यते। तत्रोपमादीपकाद्यलंकारान्तरावरोधे श्लेषस्य प्रतिभासमात्रसारत्वात्। ननु गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यमुपमायां प्रयोजकमपि तूपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एवायम्। अन्यथात्रापि विविक्तविषयालाभात् सर्वत्रैवास्य बाधः स्यात् ततो निरवकाशत्वात् सर्वालंकारापवादोऽयमित्यलंकारसर्वस्वकार इति चेन्न। पूर्वोक्तभेदद्वयेऽस्यावकाशत्वात्। न च तत्रापि तुल्ययोगिताद्यवकाशः। तत्र विशेष्यश्लेषाभावात्। तस्माद् द्विविध एव श्लेष इति सिद्धम्। द्विविधोऽप्ययं पुनः शब्दगतोऽर्थगतश्चेति द्विविध इति ब्रुवन्नाद्यं दर्शयति। अयं चेति। प्रातीतिकः प्रतीतिसिद्धो न त्वौपपत्तिक इत्यर्थः। यत्र प्रयत्नस्वरादिभेदाद्वस्तुतो भिन्नयोरेव शब्दयोः मिथःसंश्लेषभेदाज्जतुकाष्ठवदेकत्वेनावभासः शब्दश्लेष इत्यर्थः। अत एवेति। शब्दभेदादेवेत्यर्थः। सभपदस्य

---

१ महीपते T. २ विशेष्येत्यादि K. ३ प्रयोजकमप्युपमा° D. ४ पूर्वभाषित° K.

त्वम् । यत्र पुनः प्रयत्नादिभेदाभावाच्छब्दैक्ये सत्येकनालावलम्बितफलद्वयन्यायेनार्थयोः श्लिष्टत्वं तत्रार्थगतः । अत एवात्राभङ्गपदत्वम् । शब्दपरिवर्त्तनसहिष्णुत्वमर्थश्लेषस्य विषय इति पुनः काव्यप्रकाशकारस्य सिद्धान्तः ॥

मर्थावभासवेलायामिति शेषः । द्वितीयं निरूपयति । यत्र पुनरिति । यदप्यर्थभेदाच्छब्दभेद इति दर्शने प्रत्यर्थं शब्दभेदस्तथापि तस्योत्पत्तिकत्वात् प्रत्यर्थं शब्दभेदो ऽप्यत इत्युपपत्तिगम्यत्वादभेदस्य तु प्रतीतिसिद्धस्य गुरुपदत्वाच्छब्दैक्यमेव युक्तमित्यभिप्रेत्याह । शब्दैक्ये सतीति । अत एव शब्दैक्यादेवेत्यर्थः । यत्रैकवृन्तफलद्वयवदखण्डैकशब्दे अर्थद्वयसंश्लेषः सोऽर्थश्लेष इत्यर्थः । इहालंकार्यालंकारभावो लोकगम्यः । यथा लोके कण्ठगतः कण्ठालंकारः कर्णगतः कर्णालंकार इत्यादिव्यपदेशस्तथा शब्दगतः शब्दालंकारोऽर्थगतोऽर्थालंकार इत्युभयरूपः श्लेषः । स उभयोऽप्यर्थश्लेषद्वारसंगत्यार्थालंकारप्रस्ताव एवालंकारसर्वस्वकारमतेनात्र निरूपितः । काव्यप्रकाशकारेण त्वलंकार्यालंकारभावस्यान्वयव्यतिरेकावसेयत्वात् भास्वत्करेत्यादावभङ्गपदत्वेऽपि भास्वरहस्तसूर्यकिरणरूपार्थद्वयस्य भास्करशब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानाच्छब्दाश्रयत्वाच्छब्दश्लेष एवेति द्वितीयोऽपि शब्दालंकारप्रस्तावे निरूपितस्तर्हि तन्मते कोऽयमर्थश्लेषस्य विषय अत आह । शब्दपरिवर्त्तनेति । यथाह । 'अर्थश्लेषस्य स विषयो यत्र शब्दपरिवर्त्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना' इति । यत्र शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधान विनैवार्थयोः स्वमहिम्नैव श्लिष्टत्वं सोऽर्थश्लेष इत्यर्थः । यथोदाहृतं तेनैव ।

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम् ।
अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥

इत्यत्रोन्नमनावनमनयोरौद्धत्यानौद्धत्ययोश्चार्थयोस्तुलाखलवर्त्तिनोः शब्दपरिवर्त्तनेऽपि श्लिष्टताप्रतीतिः ॥

श्लेषः

---

१ काव्यप्रकाशिकाकारस्य T., M. २ राद्धान्त T., O., M. ३ अर्थभासवेलां° K. ४ तद्द्वितीय K. ५ न्याय्य इत्यु° K. ६ शब्देत्वर्थद्वय° K. ७ तेन D, ८ K, drops श्लेषः.

सामान्यविशेषत्वे सारूप्ये कार्यकारणत्वे च।
अप्रस्तुतप्रशंसा निर्दिष्टा प्रस्तुतस्य गम्यत्वे ॥२७॥

इहाप्रस्तुतस्याप्रस्तुतत्वादेव वर्णनमनुचितमपि प्रस्तुतपरत्वेनौचितीमालम्बत[1] इति प्रस्तुतं व्यङ्ग्यमप्रस्तुतस्य वाच्यस्य सिद्धिमादधातीति वाच्यसिद्ध्यङ्गमिदं गुणीभूतव्यङ्ग्यम्। अत एवाप्रस्तुतस्य प्रशंसा कथनमित्यन्वर्थताश्रयणसामर्थ्यादप्रस्तुतस्य वाच्यत्वमत्र सूत्रेऽनुपात्तमपि लभ्यते। संबन्धेन विना पुनरप्रस्तुतात्प्रस्तुतावगतावतिव्याप्तिः[2] स्यादित्यर्थान्तरप्रतिपत्तिनिमित्तेन भवितव्यं संबन्धेन। संबन्धे[3] तु भवन्ती[4] सामान्यविशेषत्वकार्यकारणत्वसारूप्यरूपसंबन्धत्रयोल्लङ्घनजङ्घालतां नावलम्बते[5]। सामान्यविशेषत्वे

प्रस्तुतादप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिरुक्ता तद्वैपरीत्येनाप्रस्तुतात्प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसामाह। सामान्येत्यादि। परिकरादीनां तु त्रयाणां विशेषणविच्छित्तिप्रसङ्गान्मध्यप्रवेशः। यत्र सारूप्यादिसंबन्धत्रयान्यतमवशेनाप्रस्तुतकथनात् प्रस्तुतं गम्यते साऽप्रस्तुतप्रशंसेत्यर्थः[6]। ननु प्रस्तुतमुपेक्ष्याप्रस्तुतस्य कथने कोऽलंकारः। प्रत्युत वाजपेयशरद्वर्णनवत् परिहासहेतुरयं दोष एवेत्याशङ्कामनूद्य प्रस्तुतावगमकत्वान्न[7] दोष इति परिहरति। इहेति[8]। प्रस्तुतावगमे कोऽयमतिशय[9] इत्यत आह। प्रस्तुतमिति। ननु[10] न्यूनं[11] लक्षणमप्रस्तुतस्य कथनमित्यनुक्तेरित्याशङ्क्य सञ्ज्ञानिर्वचनात्तल्लभ्यत इत्याह। अत एवेति[12]। संबन्धापेक्षायाः प्रयोजनमाह। संबन्धेनेति। अन्यथा सर्वं सर्वेण गम्यत इत्यतिप्रसङ्गः स्यादित्याह। अतिव्याप्तिः स्यादिति। अतः[13] परमासमाप्तेरस्याः स्पष्टोऽर्थः श्लोकाश्च गताः

१ °चितीमालम्बते O; °चित्यमवलम्बते T., M. २ °वतिप्रसङ्ग स्यादि° D. ३ सबन्धेन तु T. ४ भवन्ती न T. ५ जघालतामवलम्बते T. ६ सारूप्यादिनियमवशत्र° K. ७ °शेयमप्रस्तुत° K. ८ इहेत्यादि K. ९ °शय अत आह K. १० D omits ननु ११ न्यूनलक्ष° D. १२ अत एव° D. १३ स्पष्टार्था श्लोका प्रायेण गतार्थाः D.

सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्य प्रतीयमानत्वे द्वैतं कार्य-कारणत्वेऽपि कार्यात् कारणस्य कारणाद्वा कार्यस्य व्यज्यमानत्वे द्वैविध्यं सारूप्ये त्वेक एव प्रकार इत्यस्याः पञ्च प्रकाराः । तत्र सामान्याद्विशेषस्य प्रतीतौ यथा

दयायै दृक् कर्णः सरसकविसूक्ताय वदनं
सरस्वत्यै पृष्ठ्यै भुजशिखरमीशाय हृदयम् ।
इति प्रत्तास्तावत् स्वयमवयवा अप्यविरतं
प्रदेयं किं कस्मै न तव नरसिंह क्षितिपते ॥

अत्र मनोरथपथातिशायि तव वितरणमिदं येन कृतार्थीकृतोऽहमिति विशेषे प्रस्तुते किं कस्मै न त्वया प्रदीयत इति सामान्यमुक्तम् । तेनात्र सामान्यादप्रस्तुताद्वाच्यात् प्रस्तुतो विशेषः प्रतीयते । विशेषात् सामान्यप्रतीतौ यथा

नृसिंह वसुधाधिप त्वयि रणोन्मुखे धावतः
प्रतीपपृथिवीपतेः पथि पथि प्रदीप्तक्षुधः ।
चिरादगुरवन्ध्यतां दुरवगाहविन्ध्याटवी-
पलाशिविटपाञ्चलाहृतफलार्पणेन द्विपाः ॥

अत्र रणाय स्पृहयति नरसिंहक्षितिपतौ काति काति न दुरवस्था-मन्वभवन्नरपतय इति सामान्ये प्रस्तुते प्रतीपपृथ्वीपतेरिति विशेषः कथितः ।

कार्यात् कारणप्रतीतौ यथा

क्षीरोदो लवणोदवत् कुमुदिनी नीलोत्पलिन्याकृति-
ज्यौत्स्ना ध्वान्तमलीमसा मलयजः कालागुरुश्यामलः ।

प्रायेण व्याख्याताश्च । इह व्यङ्ग्यस्य प्रस्तुतस्य स्वय वाच्यासिद्ध्यङ्गत्वमुक्तमन्यैस्तु-

१ पलाशविटपा° C, M. २ नृसिंह° C. ३ °मन्वभूवन्नरिनरपतय D. ४ कारणगुणप्रतीतौ C. कारणगुणप्रतीतिर्यथा T.

हंसाः क्रौञ्चसहोदराः किमपरं मुक्ताश्च नीलोपमाः
श्रीमन् वीर नृसिंह देव भवतः कीर्त्तेः स्फुरन्त्यग्रतः ॥

इह क्षीरोदप्रभृतीनामुपमानत्वेनोपनिबद्धानामप्रस्तुतत्वं कीर्त्तेश्चोपमेयत्वेनोपात्तायाः प्रस्तुतत्वम् । ततः क्षीरसागरादिगतेन लवणार्णवत्वादिसंभावनावशोन्मिषितेनाप्रस्तुतेन मालिन्यरूपेण कार्येण लोकोत्तरं किमपि कीर्त्तिगतमवदातत्वं प्रस्तुतमेव प्रतीयते। कारणात् कार्यप्रतीतौ यथा

बाहुस्ते नरसिंह देव विजयश्रीकेलिसौधध्वज-
स्तत्रापि प्रलयाग्निधूमरुचिना खड्गेन सख्यं गतः ।
निर्मर्याद्विशीर्यमाणविशिखप्राग्भारशात्कारिणि
प्राक्रीडत् समरे सपत्नहरिणाक्षीणां ह हा हा विधिम् ॥

अत्र सपत्नहरिणाक्षीणां कीदृशी दशा वर्त्तत इति राज्ञा कार्ये पृष्टे केनापि कारणमुदीरितम् । सारूप्ये यथा

पणश्रेणी शशकपरिषच्छल्यकानां कुटुम्बं
कोकिव्यूहः श्रयति सुखितां यत्र कुत्रापि कुञ्जे ।
कोऽसौ धन्यः कथय सुकृती पादपोऽभ्रंलिहश्री-
र्यस्य च्छायामयमनुसरत्यातपार्त्तः करीन्द्रः ॥

अत्र सरूपादप्रस्तुताद्वाच्यात्तरोः सरूप एव प्रस्तुतो महान्तमपि रक्षितुं क्षमो नरसिंहमहीपतिः प्रतीयते । अभिनवगुप्ताचार्याः पुनरस्यां वाच्यव्यङ्ग्ययोः सममेव प्राधान्यमाहुः ॥

यत्प्राधान्यमुक्त सोऽपि गुणीभूतव्यङ्ग्यभेद एवेत्याह । अभिनवगुप्तेति ॥
अप्रस्तुतप्रशंसा

१ नीलोपम॰ D., G. २ ॰विशिखाग्र॰ D., G. ३ दशा कीदृशी वर्त्तत T. ४ पणश्रेणि. D. ५ R. omits अप्रस्तुतप्रशंसा.

सामान्येन विशेषः सामान्यं वा यदा विशेषेण।
कथितः समर्थ्यतेऽर्थो भवति तदार्थान्तरन्या-
सः ॥ २८ ॥

अर्थ्यत इत्यर्थः प्रस्तुत इति यावत् । इहाप्रस्तुतप्रशंसाप्रसङ्ग[1]संगतत्वेनास्य निरूपणम् । अपूर्वत्वेन[2] प्रतीतेरविद्यमानत्वादनु[3]मानवैलक्षण्यम् ।

लक्ष्मीस्ते परिचारिका दश दिशो दास्यस्तवाज्ञापराः
पृथ्वी ते करदायिनी तव गिरां देवी विनोदास्पदम् ।
गाढं वीर नृसिंह देव निखिलप्रत्यर्थिलक्ष्मीर्मुदा
त्वामालिङ्गति मन्त्रशक्तिमहतां का वा न वश्याः स्त्रियः ॥

अत्र मन्त्रशक्तिमहतामिति सामान्येन लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गतीति विशेषः समर्थितः ।

वीरैः[4] सर्वानपि नरपतीञ्छौर्यगाम्भीर्यभाजः
शक्यो[5] जेतुं निशितविशिखैः कार्मुकाणां कदम्बैः ।

सामान्यविशेषभावप्रसङ्गादर्थान्तरन्यासमाह । सामान्येनेति । यत्र प्रस्तुतस्य सामान्यस्य विशेषस्य वा पूर्वं पश्चाद्वा निर्दिष्टस्य तदितरेण समर्थनमर्थान्तरन्याव इत्यर्थः । संग्रहकारः समर्थशब्दं प्रस्तुतसामर्थ्यपरत्वेन व्याचष्टे । अर्थ्यत इति । संगतिमाह । इहेति । अनुमानाद् भेदमाह । अपूर्वत्वेनेति । अप्रतीतप्रत्यायनमनुमाने प्रतीतस्य समर्थनमत्रेति भेद इत्यर्थः । यद्यपि कार्यकारणभावमूले च द्वौ भेदावुक्तावलंकारसर्वस्वे तथापि तयोः काव्यलिङ्गेऽन्तर्भाव इति काव्यप्रकाशकारसिद्धान्तावलम्बनेन भेदद्वयमेव लक्षयित्वोदाहरति । लक्ष्मीरिति[6] । स-

१ प्रसगत्वेनास्य O., प्रसङ्गपरत्वेनास्य M. २ अपूर्वकत्वेन O., M. ३ °दनुमानत्वेन वैलक्षण्यम् O., M. ४ वीरा. G., D. ५ शक्ता G., D. ६ लक्ष्मीरित्यादि K.

एतत् सत्यं भुवनभवनाभोगसाम्राज्यलक्ष्मी-
शिक्षादक्षो जयति नृपतीनुत्कलक्षोणिपालः ॥

अत्र सकलवीरवृत्तान्तः सामान्यरूपो विशेषरूपेण नरसिंहनरपतिवृत्तान्तेन समर्थितः । अयमत्र प्रतिफलितोऽर्थः । सामान्यविशेषयोर्वाच्ययोर्वाच्यत्वेऽर्थान्तरन्यासः । सामान्ययोरेव विशेषयोरेव वा वाच्यत्वे दृष्टान्तः । अत्र वीप्सासमानफलं बहुवचनमवश्यं प्रयोक्तव्यं सर्वादिशब्दो वा यथा सर्वोपसंहाररूपा व्याप्तिर्व्यज्यते । इतरथा वाच्यावचनं स्यात् ॥

यत्र व्यङ्ग्यस्य सतो हेतोः कार्याभिधानभङ्गीभिः।
स्यादभिधानं सुधियः पर्यायोक्तं विदुस्तदिदम् ॥२१॥

अत्र प्रतीयमानप्रस्ताव एवास्य निरूपणकारणम् । ध्वन्यमानत्वमनुभवत एव कथं वाच्यत्वानुभव इत्यभिधानस्य व्याघातः

ष्टोऽर्थः । अस्य दृष्टान्ताद्विषयं विविनक्ति । अयमत्रेति । अस्यैव विशेषान्तरमाह । अत्रेति । बहुवचनादिप्रयोगस्य फलमाह । यथेति । अन्यथा वाच्यावचनाख्यो दोषः स्यादित्याह । इतरथेति ॥

अर्थान्तरन्यासः ॥

अथाप्रस्तुतप्रशंसानन्तरं सामान्यविशेषभावप्रसङ्गादर्थान्तरन्यासमुक्त्वा गम्यप्रस्तावात् पर्यायोक्तं लक्षयति । यत्रेत्यादि । हेतोः कारणस्येत्यर्थः । यत्र प्रस्तुतकार्यकथनात् प्रस्तुतमेव कारणं गम्यते तत्र कार्यद्वारा कारणस्यैव पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेणोक्तत्वात् पर्यायोक्तमित्यर्थः । संगतिमाह । अत्रेति । कार्याभिधानेत्यादिविशेषणवैयर्थ्यमाशङ्क्य शङ्कोत्तरमाह । ध्वन्यमानत्वमिति । व्याघाताभावं ध्वनक्ति ।

---

१ साधित G. २ वीप्साफल D. ३ अयमत्रेत्यादि K. ४ K. drops अर्थान्तरन्यासः

स्यादित्याशयवानाह। **कार्याभिधानभङ्गीभिरिति**। कार्योपनिबन्धनद्वारेण यत्र कारणमभिधीयते तत्र पर्यायोक्तम्। नेदमप्रस्तुतप्रशंसा। अत्रोभयोः प्रस्तुतत्वात्। तस्याः पुनरप्रस्तुतकार्यात् प्रस्तुतस्य कारणस्य [1]गम्यत्वमित्यनयोर्नैकविषयत्वम्। यत् पुनरिह कार्यस्यैव वर्णनं [2]तत्कारणापेक्षयास्य चमत्कारातिशयकारित्वात्। यथा

[3]अस्पृष्टाञ्जनसंपदः स्मृतिपथावस्थायिलीलास्मिताः
प्रत्याख्यातवतंसदामरचनास्त्यक्ताङ्गरागश्रियः।
दूरोद्धूतकुरङ्गनाभिमकरीभङ्गास्तरङ्गभ्रुवः
संजाता नरसिंह पार्थिव भवत्प्रत्यर्थिपृथ्वीभुजाम्॥

अत्रारिभूपालकलत्रगताञ्जनवर्जनादिरूप[4]कार्यमुखेन विरोधिवधलक्षणं [5]कारणं [6]पर्यायेणोक्तम्। किं चात्रनृसिंहनृपप्रभावस्तावद्वर्ण्यते। स च रिपुकुलकदनलक्षणात् कारणादिव वैरि[7]वधूवृत्तान्तरूपात् कार्यादपि वर्णितो भवतीत्युभयोरपि वर्ण्यमानराजप्रभावजन्यत्वेन प्रस्तुतत्वाद्वर्णनमुचितमेव। तथापि यदत्र [8]कार्यस्यैव

कार्योपनिबन्धनेति। व्यङ्ग्यस्यसतः साक्षादभिधानं व्याहत न तु भङ्ग्यन्तरेणाभिधानमिति भावः। ननु कार्यात् कारणप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसाप्रभेदादस्य को भेदस्तत्राह। नेदमिति। प्रस्तुतादेवकार्यात् प्रस्तुतकारणप्रतीतौपर्यायोक्तमप्रस्तुतादप्रस्तुतप्रशंसेत्यनयोर्भेद इत्यर्थः। नन्विह कारण साक्षादेवाभिधीयतां किं भङ्ग्यन्तरेणेत्यत आह। यत् पुनरिति। अस्पृष्टेत्यादि। स्पष्टम्। इह लक्षणार्थं योजयति। अत्रेति। नन्विह कार्यवत् कारणस्यापि प्रस्तुतत्वेन वर्णनार्हत्वात्तदेव किं न वर्ण्यते अत आह।

---

१ गम्यमानत्व° T. २ तत्तत्कारणा° C. ३ अस्पष्टा° D., G. ४ कार्येण T. ५ C., M., and D. drop कारण ६ पर्यायोक्तम् T. ७ T. and G. omit वधू ८ कार्यस्य T.

वर्णनं तत् कारणापेक्षयास्ये चमत्कारातिशयकारित्वात्। यदि पुनरिह प्राधान्येन प्रतिभाति व्यङ्ग्यं तदा भवतु ध्वनावस्यान्तर्भावः। न तु ध्वनेरत्रान्तर्भावः। अङ्गित्वेन महाविषयत्वेन च ध्वनेः स्थितत्वात्॥

यत्र प्रक्रान्तायां स्तुतौ कथंचित् प्रतीयते निन्दा।
निन्दायां स्तुतिरथवा सेयं व्याजस्तुतिर्द्विविधा॥३०॥

किं चेत्यादि। कारणापेक्षयेति। कारणस्य साक्षाद्वर्णनात् कार्यमुखेन वर्णनेन चमत्कारातिशय इत्यर्थः। नन्वयं शान्तिकर्मणि वेतालोदयो यद् व्यङ्ग्यविशेषात्मकत्वाद्रसध्वनेरलङ्कारान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह। यदि पुनरिति। तस्य व्यङ्ग्योपजीव्यैवायमलङ्कारः। किं त्वालोचनायां व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये ध्वनिरेवायमलंकारो मा भूत् अप्राधान्ये त्वयमलंकारः। प्राधान्याप्राधान्ये अगूढापराङ्गत्वादिगुणीभावहेतुसद्भावपर्यालोचनाच्चतुरचेतसां सुलभः सर्वाह एवेति भावः। अलंकारानन्तर्भावे हेतुमाह। अङ्गित्वेनेति। अलंकार्यत्वेनेत्यर्थः। तर्ह्यलंकारोऽलंकार्यस्य शेषो न तु विपरीतम्। तथा च प्रधानालंकार्यानुरोधादलंकारस्यैवान्यथाभावो युक्तः। यथैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र द्वितीयानिर्देशात् प्रधानगार्हपत्यानुरोधेनाप्रधानस्य ऐन्द्रीशब्दस्यान्यथानयनं तद्वदितिभावः। हेत्वन्तरमाह। महाविषयत्वेन चेति। बहुविषयत्वाच्चेत्यर्थ। सर्वत्र लब्धात्मकस्यैकत्र प्राधान्यसंदेहमात्रेण दुरपह्नवत्वादिति भावः॥

पर्यायोक्तम्॥

गम्यत्वविच्छित्तिप्रस्तावात् व्याजस्तुतिमाह। यत्रेति। यत्र प्रक्रान्तया स्तुत्याप्रस्तुतत्वाद्बाधितया प्रस्तुता निन्दा निन्दया वा तादृश्या तादृशी स्तुतिः प्रतीयते

---

१ T. omits अस्य. २ चमत्कारावहत्वात् T, C., M. ३ T. drops प्रतिभाति. ध्वनावन्तर्भाव T. ५ °भाव आयात इत्या° D. ६ °पजीव्य एवा° K. ७ °प्राधान्ये त्वगूढा° D. °गार्हपत्यावरोधेना° D. ९ K. omits पर्यायोक्तम्.

कथंचित् प्रमाणान्तरबाधितत्वेनेति यावत् । अत्र निन्दायां प्रस्तुतायामप्रस्तुता स्तुतिः प्रारभ्यमाणा प्रमाणान्तराद्बाधमनुभवन्ती निन्दापर्यवसायिनी भवति । एवं स्तुतौ प्रस्तुतायामप्रस्तुतनिन्दा प्रक्रम्यमाणा प्रमाणान्तराद्बाधमश्नुवाना स्तुतौ पर्यवस्यति । इयं च स्तुतिनिन्दात्मकविच्छित्तिविशेषावलम्बनेन प्रवृत्तेत्यप्रस्तुतप्रशंसायाः पार्थक्येन स्थिता । अलीकत्वाद् व्याजरूपा स्तुतिः व्याजेन निन्दामुखेन वा स्तुतिरित्यन्वर्थताद्वैविध्यमधितिष्ठन्ती न द्वैविध्यमतिवर्त्तते ।

क्रमेण यथा

प्राणेश्वर स्वजनतुल्यसुखस्त्वमेवं
त्वय्यभ्युपेतबहुवल्लभताविलासे ।

सा व्याजस्तुतिरित्यर्थः । कथंचिच्छब्दविवक्षितमर्थमाह । कथंचिदिति । उभयत्र बाध्यत्वे हेतुमाह । अत्र निन्दायामिति । अन्यप्रस्तावे प्रक्रान्तत्वमेवोभयत्र बाधहेतुरित्यर्थः । नन्वप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतेरविशेषादप्रस्तुतप्रशंसातोऽस्याः को भेद इत्याशङ्क्याह । इयं चेति । यत्र स्तुतिनिन्दयोरेवैकस्य गमकत्वमितरस्य गम्यत्वं तत्रेयं व्याजस्तुतिः । ततोऽन्यत्राप्रस्तुतप्रशंसेति भेद इत्यर्थः । संज्ञानिर्वचनमुखेनास्या द्वैविध्यमाह । अलीकत्वादिति । व्याजरूपत्वादित्यस्य व्याख्यानमेतत् । व्याजत्वेन वा व्याजेन वा स्तुतिरस्यामिति व्याजस्तुतिरिति द्वेधा व्युत्पत्त्या स्तुतिनिन्दा निन्दास्तुतिश्चेति द्विविधेत्यर्थः । तत्राद्यामुदाहरति । प्राणेश्वरेत्यादि । सखिसमाचाराः कामुका इति स्थिते सख्याह काचित् हे प्राणेश्वर त्वं स्वजने तुल्यसुखस्तुल्यवृत्तिरसीत्यर्थः । कुतः । यद्यस्मादेव त्वय्यभ्युपेतबहुवल्लभताभिलापेऽङ्गीकृतबहुवाल्लभ्यव्यपदेशे सति भवदाननबन्धुस्त्वन्मुखसख इन्दुरपि पूर्वेणु-

१ प्रारभ्यमाणात् T. २ °प्रस्तुता निन्दा O, M. ३ प्रक्रम्यमाणात् T., G.; प्रक्रम्यमाणा M. ४ गमकत्वे K. ५ °प्रशंसेतिभाव K. ६ सखीसमाचारात् कामुका K. ७ यतः K. ८ °ताभिलाषे D.

याभिर्विवेश रजनीरमणीः सहस्र
पूर्वेद्युरेष भवदाननबन्धुरिन्दुः ॥

अत्र भवान् स्वजनतुल्यसुख इति स्तुतिः प्रक्रान्तान्यासक्तो भवानिति निन्दामभिव्यनक्ति ।

दिङ्मातङ्गाः कनकशिखरी सप्तयः सप्तसप्ते-
श्चिन्तारत्नं दिविचरतरुः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ।
अद्याप्येतत् सकलमकृथा नार्थिसादित्यपार्थ-
स्तेनायं ते वितरणकलाकौशलेनावलेपः ॥

इह परिगणितपदार्थातिरिक्तमखिलमप्यर्थिसात् कृतवानिति वस्तु वस्तुना व्यज्यते । तेन च व्यज्यमानेन वाच्यमेवोपस्क्रियत इत्यस्योपसर्जनत्वम् ॥

किमपि विशेषं वक्तुं प्रकृतस्योक्तस्य वक्ष्यमाणस्य ।
यः प्रतिषेधाभासः कथितः सोऽयं द्विधाक्षेपः ॥ ३१ ॥

रजन्य एव रमण्यस्तासां सहस्रं निर्विवेश । यद् दृष्ट्वा सोऽपि बहुवल्लभोऽभूदित्यर्थः । एकैव सा रजनी सहस्रकल्पाजनीति भावः । स्तुतिनिन्दां व्यनक्ति । अत्रेति । निन्दास्तुतिमुदाहरति । दिङ्मातङ्गा इत्यादि । गतमेतत् । अत्र दिङ्मातङ्गादिवितरणनिषेधरूपया निन्दया विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानमिति न्यायादेतदतिरिक्तमखिलमर्थिसात् कृतमिति स्तुतिर्व्यज्यत इत्येषा निन्दास्तुतिरित्याह । इहेति । न चात्र ध्वनिशङ्का कार्येत्याह । तेन चेति । अपराङ्गनामा गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदोऽयं न ध्वनिरिति निरङ्कुशोऽयमलंकार इति भावः ॥

व्याजस्तुतिः ॥

प्रस्तुतगम्यत्वे व्याजस्तुतिरुक्ता तद्विशेषगम्यत्वेनाक्षेपमाह । किमपीत्यादि । प्रकृतनिषेधाभासस्तद्गतविशेषप्रतिपत्त्यर्थं आक्षेपः । स चोक्तविषयो वक्ष्यमाण-

---

१ परिगणितव्यातिरिक्त° O.; व्यतिरेकपरिगणित° M. २ कृतमिति T., O., G., M. ३ °प-स्कार्यते T. ४ K. omits व्याजस्तुतिः ५ °गम्यत्वे इहा° K.

इह प्रकृतस्यार्थस्य प्रकृतत्वादेवाभिधातुमभिमतस्य क्रियमाणः प्रतिषेधो बाधितः सन्नाभासे पर्यवस्यन् विधिमाक्षिपति । स चाभासमानो निषेध उक्तवक्ष्यमाणप्राकरणिकगतत्वेन द्वैविध्यमधितिष्ठन्नाक्षेपमपि द्विविधमुत्थापयति । उक्तविषये च क्वचिद्वस्तु निषिध्यते [2]क्वचन वस्तुनः कथनमित्ययमपि द्विधा भवति । वक्ष्यमाणविषये च कथनमेव निषिध्यते । तत्रापि क्वचन सामान्येन कथयितुमभ्युपगतस्याभिमतस्य [3]भणितिप्रतिषेधो भवति । क्वचन पुनः कियन्तमप्यंशमभिधाय कियतोऽप्यंशस्य प्रतिषेधः स्यादित्ययमपि द्विधा भवति । ततश्चतुर्धायमाक्षेपः । [4]तत्रोक्तविषयो वस्तुप्रतिषेधो यथा

नाहं दूती भवामि प्रथितपृथुगुण श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र
ब्रूमः श्रेयस्करं ते शृणु हरिणदृशो जृम्भमाणेऽङ्गतापे ।
[5]उद्बुद्धं पुण्डरीकैः कुमुदकुवलयैर्मीलितं चक्रवाकैः
संतुष्टं किं च जातं ज्वलदनलशिखा भासुरैः सूर्यकान्तैः ॥

विषयश्चेति द्विविध इत्यर्थः । भत्र च लक्षण विभागं च [6]विविञ्चन् व्याचष्टे । इहेत्यादि । तत्रोक्तनिषेधो वस्तुनिषेधस्तत्कथननिषेधश्चेति द्विविध इत्याह । उक्तविषये चेति । वक्ष्यमाणविषये तु वस्तुनोऽनुक्तत्वात् कथननिषेध एवेत्याह । वक्ष्यमाणेति । सोऽपि सामान्येन वक्तुमिष्टस्योक्तिमात्रनिषेधोऽशोक्तावशान्तरनिषेधश्चेति द्विविध इत्येवं चतुर्धायमाक्षेप इत्यर्थः । नाहमित्यादि । स्पष्टम् ।

१ पर्यवस्येद्विधि° T. २ तत्रापि क्वचन कथन° T. ३ D. omits भणिति ४ अत्रोक्त° T, G. ५ उद्बूत M. ६ विविच्य D.

अत्रोक्तस्य दूतीत्वरूपस्य[1] वस्तुनो निषेधः कृतः सत्यमृषाभाषितादिरूपं कमपि विशेषमभिव्यनक्ति। स च वाच्यस्यैवोपस्कुरुते।

वस्तुकथनप्रतिषेधो यथा

किं त्वां ब्रूमः कृपालुं यदरिमृगदृशां दृष्टयो बाष्पदिग्धाः
किं सद्वृत्तं रमन्ते त्वदुरसि यदरिक्ष्माभुजां वीरलक्ष्म्यः।
आज्ञा किं ते सुधांशोः श्रियमपहरति[2] त्वद्यशः किं मनस्ते
हिंसाशून्यं त्वयास्मिञ्जगति कृपणतोन्मीलिता श्रीनृसिंह॥

अत्र कृपालुमित्यादिवचनस्योक्तस्य निषेधः कृतो निरतिशयशौर्यादिरूपं विशेषमभिव्यनक्ति।

वक्ष्यमाणविषयः[3] सामान्याभ्युपगतस्य भणितिनिषेधो यथा

क्षणं प्रतीक्षस्व वियोगकातरं
विधाय यावत् प्रिय सुस्थिरं मनः।
अयं जनः किञ्चिदुदीरयिष्यति
व्रजाथवा तावदुदीरणेन किम्॥

किमित्यादि। स्त्रीशोककारिणः पराङ्गनारतस्य चोरनिवारणासमर्थस्य स्त्रीहन्तुः कुतः कृपासद्वृत्ताज्ञासिद्ध्यहिंसा इति तात्पर्यम्। अत्र किं ब्रूम इति कृपालुत्वादिकथननिषेधस्योक्तविषयस्य विशेषगमकत्वमुद्घाटयति। अत्रेति। क्षणमित्यादि। वियोगकातर मन' सुस्थिर विधायेत्यनेन महानुपद्रवो वर्त्तत इति सूचितम्। किञ्चिदुदीरयिष्यतीत्यभिधातुमुद्यतस्य[4] वक्ष्यमाणस्य किमुदीरणेनेति कथननिषेधो

---

१ दूतीस्वरूपस्य C., दूतीत्वस्वरूपस्य G.; दूतीरूपस्य T. २ °मपंहरते D, G.; °मपि हरति T ३ °विषये C. ४ °मुद्यत विवक्ष्यमाणस्य D.

अत्र सामान्येनाभिधातुमभ्युपगतस्य भणितिनिषेधः कृतः संधिजनिधननिश्चयात्मानं विशेषमभिव्यनक्ति ।

अंशप्रतिषेधो यथा

कान्तः किं कैरविण्याः कलयति कमलोल्लासने नैष शक्तिं
नाथः किं वासराणामुदयति कुमुदे नैष लक्ष्मीं वितन्वन् ।
किं कृष्णो न द्विजानामधरयति पतिं भूयसोक्तेन किं वा
ज्ञातः पश्चान्नृसिंह क्षितितलतिलक त्वं चरित्रैर्विचित्रैः ॥

अन्यैरपि दुर्लभं भवतः साम्यमतः कियदभिधास्यामह इति चन्द्रादिरूपतया कियानप्यंश उक्तः कियानपि निषिद्धश्च । अशक्यवचनीयत्वरूपस्तुतिविशेषो व्यङ्ग्यः । अयमत्र फलितोऽर्थः । यत्र प्रतिषेधेन विधिराक्षिप्यते तत्राक्षेपः । यत्र तु विहितः प्रतिषेधस्तत्र नायमलंकारः । यथा

जटाबन्धं वल्कावरणमपि तीव्रातपकृत-
स्थितिं कुर्वन् कल्पद्रुम सुचिरमुग्रं चर तपः ।
अथेदं मा चारीः कथमपि कदाचिन्न भविता
नृसिंह क्षोणिन्दोरिव वितरणं हन्त भवतः ॥

जीवितसंशयरूपं विशेषं गमयतीत्याह । अत्रेति । कान्त इत्यादि । गतमेतद् । अत्र चन्द्रार्कादिरूपेण किंचिदुपमानांशमुक्त्वा किं भूयसोक्तेनेत्युपमानान्तरनिषेधादयमशोक्तावशान्तरनिषेध इति दर्शयंस्तद्व्यङ्ग्यं विशेष दर्शयति । अन्यैरपीति । अथास्य विषय विविनक्ति । यत्र विधिपर्यवसायी निषेध आभासो भवति स आक्षेपस्य विषयः । यत्र तु निषेधस्य स्वार्थ एव विश्रान्तिर्न तत्राक्षेप इत्याह । यत्र प्रतिषेधेनेति । जटेत्यादि । अत्र पूर्वार्धे नृसिंहसमावितरणसिद्धये तप

१ °भ्युपगमस्य T २ स निज° D. ३ °यात्मक C, M. ४ विशेष व्यनक्ति T. ५ °फलितोऽत्र T.,C., M.,G. ६ °वस्तुविषयो व्यङ्ग्य T.; °वस्तुविशेषो व्यङ्ग्य G. ७ वल्काभरण° D., M.

इह विहितस्य तपसः प्रतिषेध उक्तः ।

अपरस्त्वनिष्टविध्याभासस्तस्याभिधीयते भेदः ।
यत्रानभिमतपिशुनो विधिर्निषेधं प्रकाशयति ॥३२॥

तत्रानिष्टस्यानिष्टत्वादेव विधिर्बाधितः प्रतिषेधमाक्षिपतीत्यन्वर्थाभिधानोऽयम् । अनिष्टविध्याभासो यथा

त्वं चेद्गच्छसि गच्छ सिध्यतु तवाभीष्टं मृधे वल्लभ
प्रख्यातं तव को न वेद भुजयोरव्याजमोजायितम् ।
किं चैतत् कथनीयमस्ति भुवनोत्तुङ्गः कलिङ्गेश्वरः
संग्रामेऽभिमुखान् निहन्ति न पुनर्वैमुख्यमासेदुषः ।

अत्रानभिमतमेव प्रियतमप्रस्थानं यदा प्रमुख एवानुमन्यते तदायमनिष्टविधिराभासे पर्यवस्यति । आयोधनोन्मुखविरोधिवधविधानं पुनर्गमननिषेधमेव पिशुनयति । अयं चाक्षेपसमानन्यायेनात्र निरूपितः ।

अत्रेति विहितस्य तपसः उत्तरार्धे तपसापि तस्य दौर्लभ्यान्माचारीरिति निषेधस्य विधिपर्यवसानं विनैव राज्ञो लोकोत्तरावतरणव्यञ्जकतया निषेधात्मनैव चमत्कारणादाक्षेपत्वमित्यभिप्रायवानाह । इह विहितस्येति ॥

यथेष्टनिषेधाभास आक्षेपालंकारस्तथानिष्टविध्याभास आक्षेपालंकार एवेति तमपि भेदं प्रतिज्ञापूर्वकं लक्षयति । अपरस्त्वित्यादि । यत्र प्रकृतस्यानिष्टस्य विधिरनुपपद्यमानस्तन्निषेधे पर्यवस्यति सोऽनिष्टविध्याभासो नामाक्षेपभेद इति व्याचष्टे । तत्रेति । त्वमित्यादि । स्पष्टम् । सगतिमाह । अयं चेति ॥

आक्षेपः ॥

---

१ प्रकाशयते M. २ °भासनामा आक्षेपभेद K. ३ K. omits आक्षेपः

विलसद्विरोधगर्भं ब्रूमोऽलंकारवर्गमधुना तु ।
स्फुरति विरोधाभासे भवति विरोधाभिधो दशधा ॥ ३३ ॥

इष्टनिषेधस्यानिष्टविधेश्च बाधितत्वादाक्षेपे विरुद्धत्वादनुप्रवेशेन विरोधगर्भालंकारनिरूपणस्य संप्रति प्रस्तावः । जात्यादीनां चतुर्णां पदार्थानां मध्ये सजातीयाभ्यां विजातीयाभ्यां वा परस्परसंबन्धे विरोधः । स च यथा प्रमुख एवाभासते तथैव यदि विश्राम्यति तदा प्ररूढो विरोधो दोष एव । यदि तु समाधानमस्ति तदा प्रमुख एवावभासमानत्वाद्विरोधाभासः । तत्र

जातेर्जात्यादिभिः सार्धं चतस्रः प्रथमं भिदाः ।
जायन्ते ताः पुनस्तिस्रो गुणस्य च गुणादिभिः॥३४॥
क्रियायाः क्रियया सार्धं द्रव्येण च भिदा द्वयम् ।
द्रव्यस्य तु भिदैकैव द्रव्येणेति भिदा दश ॥ ३५॥

गतो गम्यप्रधानालंकारवर्गप्रस्तावः । संप्रत्याक्षेपालंकारगतेष्टनिषेधानिष्टविधिषु विरोधप्रसंगाद्विरोधगर्भालंकारवर्गं वक्तुं प्रतिजानीते । विलसदिति । तत्र विरोधालंकारमादौ लक्षयति । स्फुरतीति । विरोधाभासो विरोधालंकारः । स दशविध इत्यर्थः । संगतिमाह । इष्टनिषेधस्येति । विरोधाश्रयं दर्शयति । जात्यादीनामिति । ननु विरोधोऽलंकारश्चेति व्याहतमित्याशङ्क्याह । स चेति । प्ररूढो विरोधो दोषः अप्ररूढस्त्वलंकार इति न किञ्चिद्व्याहतमित्यर्थः । दशापि भेदान् श्लोकेन संगृह्याह । जातेरित्यादि । अथोदाहरणान्याह ।

---

१ सजातीयविजातीयाभ्यां C., M., T. drops वा. २ एवावभासते T., G. ३ एव भासमान° C., M. ४ दर्शयाति K.

क्रमेण यथा

यशोनिधे वीर नृसिंह देव
करोऽपि कर्णोऽजनि तावकीनः ।
किं चारिनारीजनतापकारी
धाराधरस्ते करवाल एषः ॥

अत्र पूर्वार्धे करकर्णयोर्जात्योर्विरोधः । उत्तरार्धे धाराधरत्वतापकारित्वयोर्जातिगुणयोः ।

अश्रान्तविश्राणनकेलिकौतुकः
काम्यो न कस्यैष नृसिंह भूपतिः ।
शौर्योदधेर्यस्य चिराय दन्तिभिः
दिग्दन्तिनोऽष्टावपि वामनीकृताः ॥

अत्र दिग्दन्तिवामनीकरणयोर्जातिक्रिययोः ।

शैलाः सर्वेऽपि कैलासाः सिन्धवः सुरसिन्धवः ।
नरसिंह महीपाल संजातास्तव कीर्त्तिभिः ॥

अत्र जातिद्रव्ययोः ।

परदारपरोऽपि त्वं परदारपराङ्मुखः ।
नरसिंह महीपाल विचित्रचरितो भवान् ॥

अत्र परदारपरत्वपरदारपराङ्मुखत्वयोर्गुणयोः ।

यश इत्यादि । कर्णः श्रोत्रं राधेयश्च । वामनो याम्यदिग्दन्ती ह्रस्वश्च । परदारपरः परदाररतः शत्रुविदारणपरश्च । शेषं सुगमम् । अथास्य विषयं विविनक्ति ।

---

१ कस्येह O, M. २ शौर्योदये यस्य विरोधि° O., M, कौतूहल यस्य चिराय D. ३ °क्रिययोर्विरोध D. ४ T. drops गुणयो. ५ शत्रुविदारणपर पराङ्गनारतश्च K.

चापस्थितगुणस्यापि गुणैस्तव जगत्त्रयम् ।
[1]व्याप्यते स्म जगद्वीर नरसिंह नरेश्वर ॥

अत्र गुणक्रिययोः ।

कर्पूरहारनीहारपटीरविशदोऽपि सन् ।
तव वीर यशोराशिः कथं पीताम्बरोऽभवत् ॥

अत्र विशदत्वपीताम्बरत्वयोर्गुणद्रव्ययोः ।

सजयति वीर नृसिंहः प्रतिभटनृपशैलकोटिशतकोटिः ।
यो रञ्जयन्नपि गुणैः सततमुदारं न रञ्जयति ॥

अत्र रञ्जनारञ्जनयोः क्रिययोः ।

विस्मयमसौ नृसिंहः करोति परिपन्थिगन्धगजसिंहः ।
यस्य प्रतापतपनः कुमुदमुदञ्चयति सर्वतोदिक्कम् ॥

अत्र कुमुदोदञ्चनतपनयोः क्रियाद्रव्ययोः ।

आयोधनारम्भविजृम्भमाण-
क्षोणीरजोगत्वरशत्रुलोकः ।
उग्रोऽपि कृष्णस्तव खड्ग एष
विराजते वीर नृसिंह देवे[2] ॥

अत्रोग्रकृष्णयोर्द्रव्ययोः।

एष च तत्र प्रगल्भते यत्र विषयस्याभिन्नत्वम् । भिन्नविषयत्वे त्वसङ्गतिप्रमुखाणां[3] जागरूकत्वात् ॥

एष चेति । यत्र धर्मयोः सामानाधिकरण्यनिबन्धो विरोधः स्फुरति तत्र विरोधालंकारः । यत्र तु वैयधिकरण्यनिबन्धो[4] विरोधस्तत्रासङ्गत्यादिरित्यर्थः ॥

[5]विरोधः ॥

१ यद्वद्यार्त तदिदं चित्र D. २ भूप D. ३ ह्यसङ्गति° T., °ऽप्यसङ्गति° O., K.
४ वैयधिकरण्ये विरोध° K. ५ K. drops विरोध.

असति प्रसिद्धहेतौ कार्योत्पत्तिर्विभावना भवति।

इह कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्यस्य कारणाभावे र्यस्याप्यभाव इति कारणमन्तरेणोपनिबध्यमानायां कार्योत्पत्तौ रिस्फुरतो विरोधस्य परिहाराय प्रसिद्धेतरकारणगतत्वेन वस्तु-ाऽस्तित्वमापूरयन्ती प्रसिद्धकारणविरहोपनिबन्धनरूपा नियमेन ङ्गीकरणीया। अपरथा विरोधस्य परिहर्त्तुमशक्यत्वात्। त एव विशिष्टतयास्यां कार्यस्य विभावनादन्वर्थाभिधाना विभा-ना। किं चात्र कारणविरहेणोपक्रान्तत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन तीतिगोचरीभवति। न पुनरनेन कारणविरह इत्यस्याः परस्पर-

---

विरोधानन्तरं तन्मूलेषु प्रसिद्धत्वात् कार्यकारणरूपां विभावनामाह। असती-ति। प्रसिद्धकारणं विना कार्योत्पत्तिर्विभावनेत्यर्थः। प्रसिद्धविशेषणस्य योजनं दर्शयन् व्याचष्टे। इहेति। उक्तनियमानङ्गीकारे बाधकमाह। अप-रथेति। सञ्ज्ञाप्येवमेवान्वर्थेत्याह। अत एवेति। प्रसिद्धकारणविरहोपनिब-न्धनियमादेवेत्यर्थः। विशिष्टतया भावनादुत्पादनाद्विभावनेत्यर्थः। ननु प्रसि-द्धकारणाभावनिबन्धनस्य विरोधस्याप्रसिद्धकारणभावेनाभासीकरणाद्विरोधालंकार त्वायमित्याशङ्क्येह व्यवस्थितबाध्यबाधकभावानुप्राणितो विरोधो विरो-धालंकारे तु परस्परबाधकत्वानुप्राणित इति भेदकमाह। किं चात्रेति। कारण-विरहेणोपक्रान्तत्वादित्यस्यायमर्थः। इह कारणाभावकार्ययोर्हि विरोधः। तत्र श्रुतेर्जाताधिकारः स्यादिति न्यायादप्रतिमहेष्टिन्यायाद्वानुपसंजातविरोधितयोप-क्रमगतबलीयस्त्वेन कारणाभाव एव बाधकः कार्यमेव बाध्यं नान्यथा। तदेव-मन्यतरबाधकत्वोपलक्षितो विरोधो विभावनायां विरोधालंकारे तु विशेषाभावात् अन्योन्यबाधकत्वोपलक्षित इत्यनयोर्भिन्नविषयतेति। अथ विभावनोक्तमर्थं विशेषो-

---

१ कारणस्याभावे C. २ °कारणस्यान्तरत्वेन T. ३ वस्तुनो वस्तुत्व° C, M., वस्तुतो-ऽस्तिता° G. ४ °माश्रयन्ती C., M., G; °मुदीरयन्ती T., C. ५ °रूपनियमेन C., M. ६ °विषयत्वामिति K.

बाधकत्वानुप्राणितो[1] विरोधः कथमिव विषयापहारमाचरति। एवं बलवत्त्या कार्यानुत्पत्त्या कारणसत्तायामेव बाध्यमानायां भवन्ती[2] विशेषोक्तिरपीतरेतरबाधकत्वलब्धस्वरूपाद्विरोधाद्भिन्नविषयत्वे[3][4] न स्थितिमातनुते। उदाहरणम्

अयज्ञः स्वर्लोकः[5] सुकृतमतपःक्लेशसुभगं
सुधासारोऽनभ्रः फलमकुसुमश्रीसहचरम्।
अशौर्यं साम्राज्यं निधिरखननायाससुलभो
नृसिंह क्षोणीन्द्रो नयनपथमस्माकमगमः॥

अत्र स्वर्लोकादेः प्रसिद्धयज्ञादिकारणाभावो निरतिशयसुखज-नकत्वेनोपनिबद्धः। यथा वा

भूत्या भासय सर्वतोऽपि विदुषो[6] मुञ्च द्विजिह्वान् वृषं
स्वात्मन्येव निवेशय प्रकटय ज्ञाने तृतीयां दृशम्।

क्तावप्यतिदिशति। एवमिति। अत्रापि परिदृश्यमानया कार्यानुत्पत्त्या कारण-सामग्र्येव बाध्यते कार्यभावाभावयोः सामग्रीभावाभावव्याप्तत्वात्। अतः प्रतिनियतबा-ध्यबाधकभावापन्नो[7] विरोधो विशेषोक्तौ विरोधालंकारे तु विशेषाभावादुभयोः परस्प-रबाधकभावापन्न इत्यनयोरपि भिन्नविषयत्वमेवेत्यर्थः। सा च विभावना मालया केवलं च द्विधा। तत्राद्यामुदाहरति। अयज्ञ इत्यादि। अत्र कारणाभाव व्यनक्ति। अत्रेति। तदुपनिबन्धे निमित्तमाह। निरतिशयेति। एतच्च निमित्तमनुक्तम-प्युन्नीयत इति भावः। एतेनोक्तनिमित्तानुक्तनिमित्ता चेति द्विविधा विभावना तत्रेयमनुक्तनिमित्तोक्तनिमित्ता तु स्वयमुदाहार्येत्यनुसंधेयम्। द्वितीयामुदाहरति। भूत्येत्यादि। 'भूतिर्भस्मनि संपदि' इत्यमरः। तयोरभेदाध्यवसायः भूत्या विदुषो भासय न त्वीश्वरवदात्मानमिति भावः। द्विजिह्वान् सर्पान् पिशुनांश्च। वृषो धर्मो वृषभश्च त स्वात्मन्येव निवेशय। ईश्वरस्तु वृषे स्वात्मानं निवेशय-तीति भावः। ज्ञाने इति। न तु ललाटे इति भावः। दृश दृष्टिं शास्त्रं च।

---

१ °बाधकत्वेनानु° T. २ भवतीति G., D. ३ °बाधकत्वस्वरूपाद्विरोधा° T. ४ °द्विभिन्न-विषय° C. ५ स्वर्लोक इत्यादि T. ६ विबुधान् C., M. ७ °भावमापन्नो D.

दुर्गाश्लेषरसं जहीहि जहिहि प्रीतिं च दोषाकरे
लोकोत्तुङ्ग कलिङ्गनाथ तदपि ज्ञातो भवानीश्वरः ॥

अत्र परगतत्वेनोपात्तं भूतिकरणकं भासनमीश्वरज्ञानं प्रति न भवति कारणं तथापीश्वरज्ञानमभूदिति विभावनेयम् । श्लेषप्रतिभोत्थापितातिशयोक्तिप्रभावितेति संकरः ॥

यदि कारणसाकल्ये कार्यासिद्धिस्तदा विशेषोक्तिः ॥ ३६ ॥

इह यदि विद्यमानापि सामग्री न कार्यमाविष्कुरुते तदा सामग्र्येव कथमपि न भवति । अथ कमपि विशेषं प्रकाशयितुं सत्यामेवैतस्यां कार्यानुत्पत्तिरुपनिबध्यते तदा विशेषप्रतिपादनायोक्ति-

गाणामाश्लेषः प्राप्तिरन्यत्र दुर्गाया आश्लेषस्तत्र रसमनुरागम् । दोषाणामाकरो दोषाकरो दुष्टः । दोषा करोतीति दोषाकरो निशाकरश्च । तत्र प्रीतिं जहिहि त्यज । "भाव हौ" इति चकाराद्यन्यतरस्यामिकारविधानाद् द्वैरूप्यम् । तदपि तथापीत्यर्थः । ईश्वरविरुद्धधर्मोऽपीश्वर इति ज्ञातोऽसीति तात्पर्यार्थः । अत्रापि कारणाभाव दर्शयति । अत्रेति । स्वाङ्गभूतिभासुरीकरणादिकारणाभावेऽपीश्वरत्वज्ञानोत्पत्तेर्विभावनेत्यर्थः । अत्राभ्युच्चयत्वेन विशेषमाह । श्लेषेति । एषा तूक्तनिमित्ता लोकोत्तुङ्गत्वस्यैव निमित्तस्योक्तत्वादिति ।

विभावना ॥

विभावनाविपर्ययेण विशेषोक्तिं लक्षयति । यदीत्यादि । सामग्रीसद्भावेऽपि कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिरित्यर्थः । ननु सामग्रीसद्भावेऽपि कार्यं नोत्पादयतीति व्याहतार्थनिबन्धात्मनो विशेषोक्तेः कथमलंकारत्वमित्याशङ्क्य यथैतत्तथा व्याचष्टे । इहेत्यादि । सत्यमयं व्याहतोऽप्यर्थो विशेषद्योतनार्थमुच्यतेऽस्यामिति विशेषोक्ति-

१ अथापी॰ C, M. २ ॰मप्यस्या C, M ३ K. omits विभावना.

रिति यौगिकत्वमप्यसावाश्रयति । इयं च निमित्तस्योक्तत्वानुक्तत्वाभ्यां भवन्ती न द्वैविध्यातिवर्त्तिनी । तत्रोक्तनिमित्ता यथा

अयं[2] स ते वीर नृसिंह देव
प्रतापभानुः प्रथितोदयश्रीः ।
चित्रं न दत्ते रिपुसुन्दरीणां
विकासलक्ष्मीं[3] नयनाम्बुजेभ्यः ॥

अत्र तपनोदये कारणे सत्यम्बुजविकासलक्ष्मीलक्षणं कार्यं नाभूदिति विशेषोक्तिः । रिपुसंबन्धित्वं[4] च निमित्तमुपात्तम् । किंत्वियं रूपकोपजीवनेन प्रवृत्तेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । आश्चर्यस्य रूपकं प्रति साधकत्वात् ।

अनुक्तनिमित्ता यथा

उत्तिष्ठ कन्दखननाय गृहाण चापं
गाहस्व काननमिति प्रहितोऽपि वध्वा ।
आकारितोऽपि सहकेलिसखैः किरातै-
रद्रिं[5] न वीर विजहाति दरीमरिस्ते ॥

रन्वर्थाभिधानेयमित्यर्थः । एषा चोक्तनिमित्तानुक्तनिमित्ता चेति द्विविधेत्याह । इयं चेति । अयमित्यादि । स्पष्टम् । ननु नयनाम्बुजेभ्य इत्यत्रोपमितसमासाश्रयणे कुतो रूपकसंकर इत्याशङ्क्य रूपकसाधकमाह । आश्चर्यस्येति । भानोरम्बुजविकासाप्रदानमाश्चर्यं न तु नयनविकासाप्रदानं तच्च रूपकाश्रयणे उत्तरपदार्थप्राधान्यादम्बुजानामेव समासार्थत्वात् संभवतीति चित्रत्वमेव रूपकसाधकमित्यर्थः । कश्चित् संदेहसंकरमाह । उत्तिष्ठेत्यादि । गतम् । अत्रानुक्तनिमित्तमुद्घाटयति ।

१ °तिलङ्घिनी T. २ अयं च ते T. ३ लक्ष्मी नयना° M., D. ४ °संबन्धश्च D.
५ दरी रिपुस्ते C., M. ६ अत्रानुक्त निमित्त° D.

अत्र प्रस्थापनाह्वानयोर्वनगमनं प्रति कारणत्वेऽपि तदनुत्पत्तौ नरसिंहकार्मुकस्मरणविजृम्भमाणभयाविह्वलितत्वमनुक्तमपि निमित्तं प्रतीयते। इह च कार्यासिद्धिः कार्यविरुद्धसिद्धिमुखेन क्वचिदुपनिबध्यते विभावनायामिव कारणविरहः कारणविरुद्धमुखेन। तथा सति

ये पतन्ति तव हस्तसीकराः
पाणिशुक्तिविवरे द्विजन्मनाम्।
उत्कलेन्द्र नवमौक्तिकावली-
स्तत्कलत्रहृदये सृजन्त्यमी॥

इत्यत्र किं विभावना विशेषोक्तिर्वा। तथा हि स्वात्यम्भःकणानां मौक्तिकोत्पत्तिं प्रति कारणत्वं प्रसिद्धम्। अभावेऽप्येषामेषा-

अत्र प्रस्थापनेत्यादि। अथ विभावनाविशेषोक्तिविशेषयोः कश्चित् संदेहसंकरमाह। इह चेत्यादि। तत्र विशेषोक्तिविशेषस्य स्वरूपमाह। कार्येति। कार्यासिद्धिः कार्यानुत्पत्तिः। सिद्धिरुत्पत्तिः। कारणसद्भावे कार्यानुत्पत्तिर्हि विशेषोक्तिस्तत्रानुत्पत्तिर्यथा साक्षान्निबध्यते तथा क्वचित् कार्यविरुद्धोत्पत्तिमुखेनापि निबध्यते। इयमन्यैका विशेषोक्तिः। विभावनाविशेषं च दृष्टान्तर्वदाचष्टे। विभावनायामिवेति। कारणाभावे कार्योत्पत्तिर्विभावना। तत्रापि कारणाभावो यथा साक्षान्निबध्यते तथा कारणविरुद्धमुखेनापि निबध्यते सापि विभावनेत्यर्थः। अनयोः संकरं वक्तुमुदाहरति। ये पतन्तीत्यादि। हस्तसीकराः करसीकरा दानोदबिन्दव इत्यर्थः हस्तनक्षत्रभवा वर्षोदबिन्दवश्च। ते च द्विजपाणिशुक्तिषु पतिताः तत्कलत्रहृदयेषु मुक्तावली सृजन्तीति वाक्यार्थः। अत्र विभावनां तावदुद्भावयति। स्वात्यम्भःकणानामिति। स्वातिवर्षबिन्दू-

१ °नयोर्गमन D. २ नृसिंह° T, C. ३ °स्मरणे जृम्भमाण° D. ४ कार्यासिद्धिः विरुद्धमुखेन D. ५ तथा च सति T., C. ६ °शीकरा T, C., M. ७ इयमेका K. ८ °वदत्राचष्टे K. ९ °शीक° K. १० स्वाती° K.

त्रोपनिबद्धेति कारणाभावे कार्योत्पत्तौ विभावना तावत् कारणाभावश्च हस्तसीकरा इति कारणविरुद्धमुखेनोपन्यस्तः । हस्तसीकराणां मौक्तिकोत्पत्तिं प्रत्यकारणत्वात् । हस्तशब्दस्य द्वैविध्येऽप्यत्राभेदाध्यवसायोऽतिशयोक्त्या सा चास्यामव्यभिचारिणी । किं चात्र हस्ताम्भःकणानां मौक्तिकानुत्पत्तिं प्रति कारणत्वे सत्यपि मौक्तिकानुत्पत्तिर्नाभूदिति कारणसद्भावे कार्यानुत्पत्तिरिति विशेषोक्तिरपि । कार्यानुत्पत्तिश्च मौक्तिकानि सृजन्तीति कार्यविरोधोत्पत्तिमुखेन द्योतिता । अत एवानयोरस्फुटत्वम् । उभयोरपि साधकबाधकप्रमाणविरहिण्योः संदेहेन संकरः । असंगत्या च सहाङ्गाङ्गिभावेन ॥

नामित्यर्थः । एषां स्वात्यम्भःकणानामित्यर्थः । एषा मौक्तिकोत्पत्तिरित्यर्थः । एवं विभावनास्वरूपं प्रदर्श्य तत्रोक्तकारणाभावस्य कारणविरुद्धमुखेनोपनिबन्धं व्यनक्ति । कारणाभावश्चेत्यादि । हस्तसीकराणां कारणविरुद्धत्वे हेतुमाह । **हस्तसीकराणामिति** । हस्तनक्षत्रोदबिन्दूनामित्यर्थः । ननु प्रकृते हस्तशब्दः करवाची न तु नक्षत्रवाच्यसंभवादित्याशङ्क्य श्लेषमूलाभेदाध्यवसायातिशयोक्त्या संभवतीत्याह । **हस्तशब्दस्येति** । अवर्जनीया चेयमिहातिशयोक्तिरित्याह । **सा चेति** । अथ विशेषोक्तिं चोद्भावयति । **किं चेत्यादि** । हस्तसीकररूपकारणसद्भावेऽपि मौक्तिकानुत्पत्तिरूपकार्यस्यानुत्पत्तेर्मौक्तिकोत्पत्तिमुखेनोक्तत्वाद्विशेषोक्तिविशेषश्चात्र प्रतिभातीत्यर्थः । न चेहान्यतरावधारणं शक्यमित्याह । **अत एवेति** । विरुद्धमुखत्वादेवेत्यर्थः । फलितमाह । **उभयोरिति** । संकरान्तरमाह । **असंगत्या चेति** । अनयोरेव मिथः संदेहसंकरः । अनयोरसंगत्यासहाङ्गाङ्गिभा

---

१ °निबद्धा चेति D. २ °शीकरा° T, C., M. ३ °शीकराणां T., C., M. ४ °साया तिशयोक्त्या T. ५ नास्तीति T. ६ विशेषोक्तिर्भवति D. ७ °शीकराणा K. ८ °शीकराणामिति K. ९ प्रकृतहस्त° K १० °शीकर° K.

अनयोः समसमयत्वे पौर्वापर्यस्य वा विपर्यासे।
कार्याशुभावगमिका द्विविधातिशयोक्तिराख्याता ॥ ३७ ॥

इह कार्यकारणयोर्नियतोत्तरपूर्वकालभावित्वे सत्यप्येतद्रूपान्यथाकरणं कार्यस्याशुभावित्वलक्षणविशेषप्रकाशनैकप्रयोजनम्। यथा

कोशगृहचिरनिषण्णा रिपुनृपलक्ष्मीर्निजासिलतिका च।
उत्कलभूपाल कथं युगपद् भवता समाकृष्टा ॥

अत्र रिपुश्रीसमाकर्षणं प्रत्यासिलतासमाकर्षणं कारणमैककाल्येनोपनिबद्धम्।

द्वितीया यथा

कवीन्द्राणामासन् प्रथमतरमेवाङ्गणभुव-
श्चलभृङ्गासङ्गाकुलकरिमदामोदमधुराः।

मसकर-इत्यर्थः। द्विजपाणिशुक्तिषु हस्तसीकरपाते तत्कालचहृदयेषु मौक्तिकोत्पत्तिरिति कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वादसंगतिरिति ज्ञेयम्। हस्तसीकरान्मौक्तिकोत्पत्तिरिति विरोधश्चेति शेषः॥

विशेषोक्तिः ॥

अथ लक्षितायामतिशयोक्तौ कार्यकारणपौर्वापर्यविध्वसरूप तद्भेदमिह कार्यकारणभावमूलालङ्कारप्रस्तावे संगतिवशेनाह। अनयोरिति। अनयोः कार्यकारणयोरित्यर्थः। यत्र कार्याशुभावप्रतीत्यर्थं कार्यकारणपौर्वापर्यनियमविध्वंसो निबध्यते सातिशयोक्तिः। सा च तद्यौगपद्यनिबन्धना तद्विपर्यासनिबन्धना चेति द्विविधेत्यर्थः। कोशेत्यादि। कोशोऽर्थागारमसिपिधानं च। कवीत्यादि। क्षीरमु-

---

१ °स्खलद्भृङ्गा° T., G., M. २ °शीकर° K. ३ °रापाते K. ४ °शीकरा° K.
५ K. omits विशेषोक्तिः.

अमी पश्चात्तेषामुपरि पतिता वीर भवतः
कटाक्षाः क्षीरोदप्रसरदुरुवीचीसहचराः ॥

अत्र करिकुलैश्वर्यरूपकार्यानन्तरं नृसिंहनृपावलोकनलक्षणं कारणमुपात्तम् ॥

एषासङ्गतिरुक्ता हेतोः कार्यस्य भिन्नदेशत्वे ।

इह न पर्वतनितम्बचुम्बिनं जनयति धूमं महानससंगतो हुतवह इति दृष्टान्तावष्टम्भादभ्युपेतेऽपि कार्यकारणयोर्भिन्नदेशगतत्वेन जन्यजनकत्वविरहे कारणाद् भिन्नाश्रयगतत्वेन कार्यस्योपनिबन्धेन समुचितायाः संगतेरविद्यमानत्वादियमन्वर्थाभिधाना कार्यकारणविरोधावसरप्राप्तनिर्देशा ।

दकं यस्य स क्षीरोदः । "उदकस्योदः सञ्ज्ञायाम्" इत्युदादेशः । वीचीसहचरा वीचीसदृशा इत्यर्थः । स्फुटमन्यत् ॥

अतिशयोक्तिः ॥

अथातिशयोक्तिगतकार्यकारणकालनियमभङ्गप्रसङ्गाद्देशनियमभङ्गमूलामसंगतिं लक्षयति । एषेत्यादि । यत्र कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वं निबध्यते सेयमसङ्गतिरित्यर्थः । इह लोके कार्यकारणभावापन्नानां धूमाग्न्यादीनां समानदेशत्वदर्शनात्तद्विरोधेनेह भिन्नदेशनिबन्धनान्नास्ति कार्यकारणयोरेकदेशतालक्षणसंगतिरस्यामित्यन्वर्थाभिधानेयमित्याह । इहेत्यादि । सुगममन्यत् । चित्रहेतुर्नाम हेत्वलंकारभेदः कश्चिदिति भोजराजः । तदुक्तम् ।

'दूरकार्यस्तत्सहजः कार्यानन्तरजस्तथा ।
अयुक्तो युक्तकारी चेत्यसंख्याश्चित्रहेतवः ॥' इति ।

---

१ करिकुलमदामोदमधुरत्वरूप° T. २ नरसिंह° T. ३ महानसे सगतो C. ४ K. drops अथिशयोक्तिः.

यथा

प्रतिभटमुकुटेषु खड्गधारा
परिपतिता भवतो नृसिंह भूप ।
सरभसमगलत्तदङ्गनानां
गुरुकुचभारतटीपटीरपङ्कः ॥

अत्र धारापरिपतनं चन्दनच्यवनस्य भिन्नदेशो हेतुः ।

आयोधने वीर नृसिंह देवे
समुद्धृतेयं भवतासिवल्ली ।
म्लाना पुनः शत्रुविलासिनीनां
पयोधरे चन्दनपत्रवल्ली ॥

अत्र म्लानत्वस्य कार्यस्य समुद्धरण कारणं व्यधिकरणतयो-पात्तम् । राज्ञा स्वङ्गीकृतस्य चित्रहेतुनाम्नो हेतुभेदस्यात्रैवान्त-र्भावो द्रष्टव्यः ॥

विषमं विरूपघटना विसदृशकार्यानभीष्टयोर्जन-नम् ॥ ३८ ॥

अथ दूरकार्याख्यो यः प्रथमोद्दिष्टो भेदस्तस्यासंगतावन्तर्भाव इत्याह । राज्ञेति । तस्येदमुदाहरणं ।

'त्वदपाङ्गाह्वयं जैत्रमनङ्गास्त्रं यदङ्गने ।
मुक्तं तदन्यतस्तेन सोऽप्यहं मनसि क्षतः ॥'

इत्यत्रान्यत्रास्त्रपातोऽन्यत्र क्षतिरित्यसंगतिरेवेयमित्यर्थः ॥

असंगतिः[2] ॥

विरोधप्रस्तावाद्विषमं लक्षयति । विषममिति । विषमार्थनिबन्धनं विषमं तच्च विरूपघटनं विरुद्धकार्यजननमनर्थोत्पादनं चेति त्रिविधमित्यर्थः ।

१ भूप D. २ K. omits असंगति..

अस्याप्यत्र विरोधावसर एव निरूपणकारणम्। इदं तु त्रिविधम्। अत्र विरूपयोः सर्वथाननुरूपयोर्घटनादेकं विषमम्।

यथा

क्व तव नृसिंह देव भुवनत्रयलङ्घि यशः
क्व च कविता मम स्वरसवाल्गितफल्गुपदा।
इह दिवमारुरुक्षुरहमास्मि तुषारमहः-
किरणपरम्परासु रचितैः पदचङ्क्रमणैः॥

अत्र सर्वथाननुरूपयोर्यशःकवितयोः संघटनं कृतम्।

कारणगुणप्रक्रमेण कार्ये गुणारम्भः कारणानुविधायित्वात् कार्यस्येति स्थितौ सत्यामपि यदि कयापि भङ्ग्यान्यथाभाव उपनिबध्यते तदा विसदृशकार्योत्पत्तिर्द्वितीयं विषमम्।

यथा

राकागर्वितशर्वरीसहचरप्रस्तावसौवस्तिकैः
क्षीराम्भोधितरङ्गकान्तिलहरीवैवर्ण्यकर्णेजपैः।
चित्रं वीर नृसिंह देव भवतः कीर्त्तेर्विलासैः कृतः
स्वैरं वैरिवधूमुखे कथमहो मालिन्यमुद्रादरः॥

संगतिमाह। अस्यापीति। विरूपशब्दार्थमाह। अननुरूपयोरिति। अघ-क्यसंघटनयोरित्यर्थः। क्वेत्यादि। स्वरसवाल्गितानि स्वशक्तिप्रयुक्तानि फल्गुपदानि निःसारपदानि यस्याः सा। तुषारमहाश्चन्द्रः। पदचङ्क्रमणैः पादन्यासैः। मत्कवितया त्वद्यशोविषयीकरणमिन्दुकिरणश्रेणीनिःश्रेण्या गगनारोहणप्रायमधिकसाध्यासिद्धेरित्यर्थः। कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वे प्रमाणमाह। कारणानुविधायित्वादिति। कार्ये शुक्लाच्छुक्लं नीलान्नीलमित्यादि कारणगुणानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः। राकेत्यादि। चन्द्रस्य प्रस्तावे प्रमुखे सौवस्तिकैः स्वस्तिप्रश्नकैस्स्वस्समानैरिति यावत्। स्वस्ति पृच्छति सौवस्तिकः।

---

१ स्वरसवाल्गित° T. २ °प्रवृत्तानि D. ३ कारणगुणदर्शना° D. ४ मुखे D. ५ स्वस्तीत्याह सौवस्तिक D.

इह धवलतरयशःपूरकर्तृकतया मालिन्यस्य विसदृशस्यैव कार्यस्योत्पत्तिरभेदाध्यवसायसामर्थ्यादुपनिबद्धा।

कथमप्यभिमतमर्थं निष्पादयितुं यतमानस्य तदनवाप्तिस्तावदास्तां यावदनर्थान्तरमपि परापतति तृतीयं विषमम्।

यथा

उदितवति प्रतापतपने तव वैरिवधू-
वदनसरोरुहं भवति वीर कलिङ्गपते
अपि कलया कयापि न विकासविलासमुपै-
त्यपि तु[२] विवर्णतां नयनतापकरीं भजते॥

अत्र सत्यपि प्रतापतपनोदये वैरिवधूवदनसरोरुहस्य विकासविलासलाभो नाभूदिति तावत्तिष्ठतु प्रत्युत नयनतापकरविवर्णतालक्षणोऽनर्थः प्रादुरासीत्[३]॥

अस्य प्रथमभिदायाः सममिति कविभिर्विपर्यये कथितम्।

सुस्नातादित्वात् ठञ्। द्वारादित्वात् वृद्ध्यभाव ऐजागमश्च। वैवर्ण्यस्य कर्णेजपैः सूचकैस्ततोऽपि धवलैरिति यावत्। कर्णे जपतीति कर्णेजपः। "स्तम्बकर्णयो रमिजपोः" इत्यच्प्रत्ययः। "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" इत्यलुक्। मालिन्यं वैवर्ण्यं नीलिमा च तयोरभेदाध्यवसायः। तृतीयभेदं व्युत्पादयति। कथमपीति। स्फुटमन्यत्॥

विषमम्[४]॥

सगतिसूचनापूर्वकं समं लक्षयति। अस्येत्यादि। सगतिं व्यनक्ति।

१ कमप्य° T., D. २ च T. ३ तृतीय भेद D. ४ K. omits विषमम्

विषमवैधर्म्यादिहास्याभिधानम् । अस्य विषमस्य विरूपसंघटनारूपायाः प्रथमभिदाया विपर्ययोऽनुरूपसंघटनारूपश्चारुत्वहेतुत्वादलंकारत्वेन गणितः । इतरभेदद्वयाविपर्ययस्य तु तदभावान्नालंकारत्वम् । अनुरूपसमागमस्तु प्रस्तूयतेऽत्रेति समम् ।

यथा

कौमुदीव तुहिनांशुमण्डलं
जाह्नवीव शशिखण्डमण्डनम् ।
पश्य कीर्त्तिरनुरूपमाश्रिता
त्वां विभाति नरसिंह भूपते ॥

कारणविपरीतफलोत्पत्तौ यत्नो विचित्रमित्युक्तम् ॥ ३१ ॥

यथा

मलिनयितुं खलवदनं विमलयति जगन्ति देव कीर्त्तिस्ते ।
मित्राह्लादं कर्तुं मित्राय द्रुह्यति प्रतापोऽपि ॥

विषमेति । ननु संग्रहे विपर्ययग्रहणाद्विषमविपरीतं सममिति लक्षण भवति । तया च समविपरीतं विषममित्यपि सुवचत्वादन्योन्याश्रयता स्यादसंभवि च लक्षणं द्वितीयतृतीयभेदविपर्यासासंभवादित्याशङ्क्य व्याचष्टे । अस्येत्यादि । प्रथमभेदमात्रविपर्ययस्य विवक्षितत्वान्नासंभवो नाप्यन्योन्याश्रयता विपर्ययशब्दस्य संगतिसूचनार्थस्यानुरूपसंघटनं सममित्येतल्लक्षणोपलक्षकत्वादित्यर्थः । ननु प्रथमभेदविपर्ययवदितरभेदविपर्ययोऽपि किं नालंकार इत्याशङ्क्याह । इतरेति । संज्ञां व्युत्पादयति । अनुरूपेति । शेष सुगमम् ॥

समम्[२] ॥

। विरोधप्रस्तावादेव विचित्रं लक्षयति । कारणेत्यादि । कारणविपरीतकार्योद्योगो विचित्रमाश्चर्यहेतुत्वादित्यर्थः । उदाहरति । विमलयितुमिति । लक्ष्ये

[१] T. notices कथित also. [२] K. omits समम्.

अत्र विमलीकरणलक्षणस्य[1] कारणस्य मलिनीकरणरूपं कार्यं विपरीतमेव प्रयत्नाविषयत्वेनोपात्तम्। यदि मलिनयितुमभिलषति [2]किमिति विमलयतीति कारणप्रतिषेधद्वारात्र कार्यवैपरीत्यप्रतीतिः। यदि धवलं[3] कारणं तर्हि कथं जनयति मालिन्यमिति। कार्यवैपरीत्यप्रतीत्या कारणप्रतिषेधस्तु विषयो विषमालंकारस्य॥

अधिकमिदं गदितं यद्यत्रानानुरूपताश्रयाश्रयिणोः।

अत्र विरोधस्य प्रक्रान्तत्वमेवैतन्निरूपणकारणम्। [4]अत्रानानुरूप्ये हि विरोधस्य जागरूकत्वात्।

लक्षणं पातयति। अत्रेति। एव मित्रसंतापकारिणो मित्रद्रोहस्य तद्विपरीतकार्यमिष्टाभावः प्रयत्नगोचर इति बोध्यम्। नन्वस्य विरुद्धकार्यजननरूपाद् द्वितीयविषमभेदात् को भेद इत्याशङ्क्येह कारणप्रतिषेधमुखेन कार्यवैपरीत्यप्रतीतिः विषमप्रभेदे तु कार्यवैपरीत्यप्रतीत्या कारणप्रतिषेध इति भेद इत्याह। यदीत्यादि। इह हि विपरीतकार्यनिष्पादनप्रयत्नोपलक्षणं तत्र मलिनीकर्तुं धवलीकरोतीत्युक्ते प्रवृत्त्यवस्थायामेव नेदं मालिन्यकारणमिति कारणनिषेधः प्रतीयते पश्चान्नेदं धावल्यकार्यमिति कार्यवैपरीत्यं प्रतीयते। विषमे तु विपरीतकार्यजननस्यैव सिद्धावस्थस्य लक्षणत्वात् धवलेन मलिनीकृतमित्युक्ते कथं कृतमिति कार्यवैपरीत्यं प्राक् प्रतीयते पश्चात् धवलस्य कारणत्वप्रतिषेध इति विषमाद्वैषम्यमित्यर्थः॥

विचित्रम्[5]॥

अथ विरोधप्रस्तावादेवाधिकं लक्षयति। अधिकमिति। आधाराधेययोरनानुरूप्यमधिकमित्यर्थः। संगतिमाह। अत्रेति। को विरोधस्तत्राह। अनानुरूप्ये हीति। तच्च द्विविधमाधेयाधिक्यादाधाराधिक्याच्चेति। तत्राद्यमुदाहरति।

---

१ °लक्षणकारणस्य T. २ तत् किमिति C, M. ३ धवल करण D; धवलीकरण C, M. ४ अतदानुरूप्ये T. ५ K. omits विचित्रम्.

यदिह न दिशां सीम्नि व्योम्नः स्थलेऽप्यमितं यश-
स्तव कथमपि ज्योत्स्नागौरं नृसिंह नरेश्वर।
तदिदमखिलं चित्रं पञ्चाशता परमक्षरैः
कृतपरिकरे वाग्व्यापारे निवेशयते कविः॥

अत्र [1]यथा दिगन्ताद्याधारादाधेयस्य यशसो महत्त्वमुपनिबद्धं तथा वाग्व्यापारस्य पारिमित्येऽपि यशसो महत्त्वम्॥

भवति क्रियोपजननं यद्यन्योन्यं तदान्यो-न्यम्॥ १०॥

परस्परस्य क्रियाजननस्य विरुद्धत्वादत्र निरूपणावसरोऽस्यालंकारस्य।

पृथ्वी पूर्वापरगिरिघनोत्तुङ्गवक्षोजनम्रा
भूषा बाह्वोरजनि भवतः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र।
बाहुश्चास्याः सुरगजकरस्थूलदीर्घः समग्रां
कान्तिं पुष्णात्यघटघटनाचातुरीयं विधातुः॥

यदिहेत्यादि। यद्दिगन्तादिष्वप्यमितं तत्परिमिते वचसि निवेश्यते तन्मुष्टौ करियूथशतं वसतीतिवच्चित्रमित्यर्थः। अत्राधेयाधिक्यं दर्शयति। अत्रेति। द्वितीयं तु स्वयमूह्यमिति भाव॥

[2]अधिकम्॥

विरोधप्रस्तावादन्योन्यालंकारं लक्षयति। भवतीत्यादि। अन्योन्यक्रियाव्यतिहारोऽन्योन्यालंकार इत्यर्थः। संगतिमाह। परस्परेति। पृथ्वीत्यादि। स्पष्टम्।

---

१ T. and C. drop यथा. २ K. omits अधिकम्.

अत्र भुजस्य भूमिरभवद्भूषणं तस्याश्चायमित्यनयोर्भूषणक्रियां प्रत्यन्योन्यजनकत्वमुक्तम्। अत एवोपमानोपमेयभावः प्रतीयते। भेदास्तु सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्याः॥

आधेयमनधिकरणं युगपद्यदेकमप्यनेकत्र।
यदसंभावितवस्त्वन्तरकरणं च त्रिधा विशेषो-
ऽसौ॥ ४१॥

इह विरोधावसर एवास्य निरूपणमुचितम्। त्रिधा[1] क्रमेण यथा

निपीतोऽयं वीर क्षणमपि विलासस्तव गिरा-
महो यावज्जीवं मनसि विदुषां पल्लवयति।
रसालानां[2] स्वादं कुवलयदलानां परिमलं
प्रसादं ज्योत्स्नानामपि च शरदारम्भसुहृदाम्॥

अत्र गिरां विलासस्याधारस्य श्रवणाञ्जलिपुटपानानन्तरक्षणेऽवस्थानासंभवेऽप्याधेयानां माधुर्यादीनां गुणानामवस्थितिरुक्ता[3]।

रणक्षीवाणक्षीवलयतुमुलोन्नेयसुभट-
स्वयंग्राहोद्वाहाद्द्रुतमपगतो वीर समरात्।

साक्षादन्योन्यजननस्यासंभवेऽपि क्रियाद्वारा न विरोधः। क्रिया चात्र भूषणरूपैस्त्याह। अत्रेति॥

अन्योन्यम्[4]॥

पूर्विकयैव संगत्या विशेषालंकारं लक्षयति। आधेयमित्यादि। आधारमन्तरेणाधेयस्थितिकथनं परिमितस्यैकस्य वस्तुनो युगपदनेकत्रावस्थानमशक्यवस्तुकरणं चेति त्रिविधो विशेष इत्यर्थः। निपीत इत्यादि। सुगमम्। रणादित्यादि।

१ असौ त्रिधा C, M. २ रसानामास्वाद C., M, ३ गुणाना स्थिति? C., M. ४ K. omits अन्योन्यम्.

समस्तोऽप्येष त्वां भयविधुरधीरध्वसु वने

वने शैले शैले पुरि पुरि च पश्यत्यरिजनः ॥

अत्रैकस्याप्याधेयस्य वीरस्य यौगपद्येन मार्गादिष्वनेकेषु स्थितिरुपनिबद्धा ॥

मन्दारमालोकयितुं गृहीत-

व्रतं मदीयं नयनं यदासीत्।

तत् साम्प्रतं वीर नृसिंह देव

त्वदीक्षणेनाजनि पूर्णकामम् ॥

अत्र त्वां पश्यता मम[1] नयनेन सुरतरुर्दृष्ट इति प्रतीतेरसंभावितमेव तद्दर्शनं कृतम् ॥

किञ्चित् केनापि यथा विहितं तद्वस्तु तत्ततोऽन्येन।

क्रियतेऽन्यथा तथैव व्याघातोऽयं समाख्यातः॥४२॥

वलयतुमुलः[2] कङ्कणरवस्तेनोन्नेयः सुभटानां स्वयंग्राह एवोद्वाहो यत्र तस्मात् समरात्। लक्षणार्थं योजयति। अत्रैकस्येति। वीरस्येति। श्लोके वीरेति संबुद्धिनिर्दिष्टस्य राज्ञो नरसिंहस्येत्यर्थः। अनन्तरोदाहरणेऽत्यन्तासंभावितमन्दारदर्शनं कृतमित्यशक्यवस्तुकरणमित्याह। अत्र त्वामिति ॥

विशेषः[3] ॥

तथैव संगत्या व्याघातं लक्षयति। किञ्चिदित्यादि। यत्र केनचित् कर्त्रा येन साधनेन यद्वस्तु यथा कृत ततोऽन्येन कर्त्रा तेनैव साधनेन तदेव वस्तु ततोऽन्यथा

---

१ T. drops मम २ °तुमुल K. ३ K. omits विशेषः.

येनोपायेन यत् किमपि कार्यं कोऽप्येकः करोत्यपरः पुनस्तेनै-वोपायेन तदन्यथा कुरुते तदा कृतस्य कार्यस्य व्याघातहेतुत्वाद् व्याघातनामालंकारः।[1]

यथा

तेजसा जगतस्तापं कृतं किरणमालिना।
नरसिंह महीपाल तेजसैव निरस्यति॥

अत्र तेजोरूपेण येनोपायेन किरणमालिना तापः कृतस्तेनैव त्वयापहृत[2] इति कृतस्य कार्यस्य व्याहतत्वादयं[3] व्याघातः॥

सौकर्येण निबद्धा कार्यविरुद्धा क्रिया भवेद्यत्र।
ख्यातोऽभिमतव्याहतिहेतुर्व्याघात एषोऽपि॥४३॥

किमपि कार्यं कर्तुं यत् संभावितं भवति कारणं तद्यदि तत्कार्यविरुद्धकार्यकारित्वेन सौकर्यादुपपाद्यते तदा संभाव्यमानकार्य-[4]व्याहतिहेतुत्वादयमपि व्याघात एव। कार्यविरुद्धक्रियायाश्चात्र[5]

क्रियते स व्याहन्यते कृत कार्यमनेनेति व्याघातो नामालङ्कार इति व्याचष्टे। येनेति। उदाहरति। तेजसेत्यादि। स्पष्टम्॥

व्याघातः[6]॥

व्याघातान्तरमाह। सौकर्येणेत्यादि। कस्यचित् कार्यस्य निष्पत्तये संभावितस्य कारणविशेषस्य सौकर्येण तद्विरुद्धकार्यनिष्पादनं यत् सोऽपि संभाव्यमानकार्यव्याहतिहेतुत्वात् व्याघात इति व्याचष्टे। किमपीत्यादि। ननु कार्यान्तरस्य कथ सुकरत्वमत[7] आह। कार्यविरुद्धेति। नन्वस्य तृतीयाद्विषम-

---

१ व्याघातो नामा° C., M; °व्याघातनामायमल° T. २ त्वया परिहृत° T., C., M. ३ व्याघातादय° T. ४ संभाव्यकार्यव्याहति° C., M. ५ °कार्यस्य विरुद्ध° ., M. ६ K. omits व्याघातः. ७ सुकरतात्व° D.

सौकर्यं कारणस्य सुतरां तदनुगुणत्वात्। अभिमतेतरस्य पुनरिह कारणस्य सुकरतयोपपद्यमानत्वादभिमतकार्यानुत्पत्तावनभिमतप्रादुर्भावे च भवतो विषमालंकाराद्भिन्नविषयत्वेन स्थितः।

यथा

जटाबन्धं वल्कावरणमित्यादि।

अत्र नरसिंहदेववितरणसदृशस्य लाभकरणं यत्तपः संभावितं तल्लाभविरुद्धमलाभं प्रति सौकर्यादुपपादितम्। यथा वा

जयश्रियं प्राप्तुमकामयन्त
नृसिंह युद्धात्तव वैरिवीराः।
त्वया तु चक्रीकृतकार्मुकेण
सुरश्रियं संगमितास्ततस्ते॥

इत्थं निरूप्य कतिचिद्विरोधगर्भानलंकारान्।
कथयामो वयमधुनालंकारान् शृङ्खलाकारान्॥ ४४॥

मभेदात् को भेदस्तत्राह। अभिमतेतरस्येति। अनभिमतस्येत्यर्थः। कार्यस्येति पाठः। इह संभावितकार्यस्य कार्यत्वे हि सौकर्यादनर्थेतरकार्यकारित्वं विषमे तु कार्यस्यानुत्पत्तिरनर्थोत्पत्तिश्चेति भेद इत्यर्थः। अनभिमतप्रादुर्भावोऽनर्थोत्पत्तिः। उदाहृत्य योजयति। जटेत्यादि। उदाहरणान्तरमाह। जयेत्यादि। अत्र जयश्रीप्राप्तिकार्यं प्रति संभावितकारणस्य युद्धस्य सौकर्यात् तद्विरुद्धसुरश्रीसंगमरूपानर्थेतरकार्यान्तरजनकत्वमुक्तम्॥

व्याघातः॥

अथोत्तरालंकारसंदर्भस्य संगतिमाह। इत्थमित्यादि। तत्र प्रथमं कारणमालां

१ वल्काभरण° D. २ °वितरणस्य लाभ° D.; वितरणसदृशत्वलाभाय कारणं यत्तत् संभा° T.; °वितरणसदृशस्य वितरणस्य G. ३ जयश्रिय T., C., M. ४ त्वयाशुचक्री° D. ५ सुरश्रिय T., सुरश्रिय C., G., M.

यद्यत्पूर्वं तत्तद्यथोत्तरं चेत् क्रमेण संश्रयति ।
हेतुत्वं भवति तदा कारणमालेत्यलंकारः ॥ ४५ ॥

वितरणे करुणा तव कारणं
　वितरणं सुकृतस्य निबन्धनम् ।
सुकृतहेतु यशो यशसा न किं
　भवति वीर नृसिंह महीपते ॥

यत्र विशेषणभावं पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेणैव ।
भजति परं परमेषालंकृतिरेकावली कथिता॥४६॥

राज्ञां समाः सकवयः कवयो निसर्ग-
　सारस्वतप्रसरनिर्मितरम्यकाव्याः ।
काव्यानि वर्णितभवच्चरितान्यतीव
　चित्राणि वीर भवतश्चरितानि भान्ति ॥

निरूपयति । यदित्यादि । पूर्वपूर्वस्य क्रमादुत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वेन कारणमालेत्यर्थः । वितरण इत्यादि । सुकृतस्य निबन्धनं सुकृतहेतुकमित्यर्थः । किं न भवति । सर्वं सिध्यतीत्यर्थः । अत्र करुणा वितरणं प्रति कारण तत् सुकृतं प्रतीत्यादि योज्यम् । कार्यकारणक्रम एवात्र चमत्कारहेतुः ॥

कारणमाला ॥

कार्यकारणभावाश्रितां कारणमालामुक्त्वा सम्प्रति तद्वैधर्म्येण विशेषणविशेष्यभावाश्रितामेकावलीमाह । यत्रेत्यादि । यत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वोपस्कारकत्वं स एकावल्यलंकारः । राज्ञामित्यादि । भवतश्चरितान्यतीव चित्राणि भान्ति चित्रतया भान्तीत्यर्थः ॥

एकावली ॥

उत्तरोत्तरोपस्कारकत्वेनैकावल्युक्त्वा तद्वैधर्म्येण पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरोपस्कारकत्वेन

यत्रोत्तरोत्तरगुणावहत्वमुल्लसति पूर्वपूर्वस्य ।
तदिदं मालादीपकमित्याम्नातं विपश्चिद्भिः ॥१७॥

मालारूपविच्छित्तिविशेषावलम्बनेन दीपकप्रस्तावं त्याजयित्वास्य लक्षणमिह दर्शितम् ।

तव क्रियन्ते करुणाकटाक्षैः
श्रियः कवीनां नरसिंह भूप ।
ताभिर्विकासा मनसः पुनस्तैः
सूक्तानि तैस्त्वद्गुणवर्णनानि ॥

अत्र कटाक्षादिभिः क्रमेण श्रीप्रभृतीनामुत्कर्षः करणक्रियानिबन्धनं च दीपकम् ॥

वस्तुस्पृहणीयत्वे विश्रान्तिं चेद्यथोत्तरं तनुते ।
सारो नाम तदानीं कथितोऽलंकारसारज्ञैः ॥१८॥

मालादीपकमाह । यत्रोत्तरोत्तरमित्यादि । यत्र पूर्वस्योत्तरोत्तरोपस्कारकत निबध्यते तन्मालादीपकमित्यर्थः । दीपकप्रस्तावातिक्रमेणेह निरूपणे कारणमाह । मालारूपेति । तवेत्युदाहरणे लक्षणार्थं योजयति । अत्र कटाक्षेति । दीपकांशं दर्शयति । करणक्रियेति । तव क्रियन्त इत्याख्यातनिर्दिष्टकरणक्रियानिबन्धनं मालादीपकमित्यर्थः ॥

मालादीपकम् ॥

मालाविच्छित्तिप्रस्तावात् सारालंकारं निरूपयति । वस्त्वित्यादि । यत्र पूर्व॰

---

१ C. and M. have यथा वा before तव क्रियन्ते°. २ देव T., C. ३ मनसं ...न्ते D. ४ T. drops क्रमेण. ५ °मुत्कर्षं एकक्रिया° T.; °मुत्कर्षंकरणमेकक्रिया° C.,]

एके चन्द्रकलावचूडमपरे मौलौ तदीये स्थितां
स्वर्गङ्गामितरे तदाश्रितपदाम्भोजं मधुध्वंसिनः ।
सर्वे तन्मनसि स्थितां श्रियमनुध्यायन्ति सैषापि यद्-
भ्रूभङ्गैकवशंवदा स जयति श्रीमान् नृसिंहो नृपः ॥

इह भगवतः खण्डेन्दुचूडस्यापेक्षया सुरसिन्धोरुत्कृष्टत्वं तदपेक्षया परमपुरुषस्य तदपेक्षया लक्ष्म्यास्तदपेक्षया श्रीमतो नृसिंहदेवस्य ।

यथा वा

अन्तर्विष्णोस्त्रिलोकी निवसति फणिनामीश्वरे सोऽपि शेते
सिन्धोः सोऽप्येकदेशे तमपि चुलुकयां कुम्भयोनिश्चकार ।
धत्ते खद्योतलीलामयमपि गगने श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र
त्वत्कीर्त्तेः कर्णनीलोत्पलमिदमपि च प्रेक्षणीयं विभाति ॥

वाक्यार्थो यदि हेतुर्भवति पदार्थो विशेषणद्वारा ।
द्विविधं कथयन्ति तदालंकारं काव्यलिङ्ग-
मिति ॥ ४१ ॥

पूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य सारत्वं निबध्यते स सारालकार इत्यर्थः । एक इत्यादि । निगदव्याख्यातम् । अन्तरित्यादि । अत्र त्रैलोक्यादिपूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरस्य सारत्वकथनात् कीर्त्तेः सर्वोत्तरत्वसिद्धिः । "कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि" इत्यत्रानुग्रहणस्य व्यवहितप्रयोगभिन्नस्यः । कालिदासादिमहाकविप्रयोगप्राचुर्यादनुमाद्यः ॥

सारः ॥

एवं शृङ्खलावैचित्र्याश्रितानलंकारान् निरूप्य तर्कन्यायमूलालंकारद्वये काव्यलिङ्गं तावदाह । वाक्यार्थ इत्यादि । यत्र हेतुः कारण वाक्यार्थगत्या पदार्थगत्या

---

१ °मपरे T., O., M. २ स्थिता श्रियमनु° D. ३ T., O., and M. drop श्रीमत. °नृपस्य T., O. and M. ५ नभसि T., O., G., and M. ६ बभूव D., G.

नेदमनुमानम् । ज्ञाप्यज्ञापकभावाभावात् । समर्थ्यसमर्थकभावेऽप्यत्र नार्थान्तरन्यासाविर्भावः । समर्थ्यवाक्यार्थस्य समर्थकवाक्यार्थं प्रति सापेक्षत्वात् । यत्रेतरनिरपेक्षस्य वाक्यार्थस्य हेतुत्वं तत्रार्थान्तरन्यासः । ततश्च सामान्यविशेषरूपवाक्यार्थगत एवार्थान्तरन्यासो भवितुमर्हति यत्र संभवतीतरनिरपेक्षत्वम्।

नापि दृष्टान्तः। सामान्यरूपयोरेव विशेषरूपयोरेवं वाक्यार्थयोरेवं परस्परनैरपेक्ष्येण हेतुत्वे तस्य संभवात् । यदि तु कार्यकारणरूपयोरेव तयोः परस्परसव्यपेक्षत्वेन हेतुत्वं तदा तावदेवं

वा विशेषणद्वाराङ्गत्वेन निबध्यते तद् द्विविधं काव्यलिङ्गं वाक्यार्थहेतुकं पदार्थहेतुकं चेत्यर्थः । अस्यानुमानाद्भेदमाह । नेदमिति । हेतुमाह । ज्ञाप्येति । व्याप्त्यपेक्षया अप्रतीतप्रत्यायनाभावादित्यर्थः । तर्हि प्रतीतसमर्थकत्वादर्थान्तरन्यासोऽस्त्वित्याशङ्क्याह । समर्थ्यसमर्थकभावेऽपीति । अत्रोपपत्तिमाह । समर्थ्यवाक्यार्थस्येति । समर्थ्यसमर्थकवाक्यार्थयोः सापेक्षत्वे काव्यलिङ्गं निरपेक्षत्वे त्वर्थान्तरन्यास इत्यर्थः । फलितमाह । ततश्चेति । सामान्येन विशेषसमर्थनं विशेषेण सामान्यसमर्थनं चेति द्विविध एवार्थान्तरन्यास इत्यर्थः । कार्येण कारणसमर्थनं कारणेन कार्यसमर्थनं चेति द्वौ भेदावित्युद्भटः । तन्निरासायैवकारः । कुत इत्यत आह । यत्रेति । निरपेक्षत्वस्य तत्रैव संभवात् तद्गत एवार्थान्तरन्यासः कार्यकारणगतं तु काव्यलिङ्गमेवेति भावः । तर्हि दृष्टान्तेऽतिव्याप्तिरित्यत आह । नापि दृष्टान्त इति । केवलसामान्यरूपयोः केवलविशेषरूपयोर्वा निरपेक्षयोर्हेतुत्वे दृष्टान्त इत्यर्थः । प्रकृते किमायातमत आह । यदि त्विति । कार्यकारणरूपयोर्वाक्यार्थयोः सापेक्षयोर्हेतुत्वे वाक्यार्थहेतुत्वे काव्यलिङ्गमित्यर्थः । अत्रायं विवेकः । प्रत्याय्यप्रत्यायकभावेऽनुमानं समर्थ्यसमर्थकभावे तु सामान्यविशेषरूपवाक्यार्थ

---

१ सापेक्षत्वम्. २ °रेव वा T. ३ T., O., M. omit एव. ४ प्रतीतिसमर्थादर्थान्तर L. ५ °तन्निनिरासार्थमत्रैवकार D. ६ निरपेक्षत्वस्यैव K. ७ अयमत्र विवेक D.

वाक्यार्थवृत्ति काव्यलिङ्गम्। अत्र च वाक्यार्थ एव हेतुरतस्तद्वाचकस्य हिशब्दादेरुपादाने पौनरुक्त्यम्। यदा पुनः पदार्थस्य हेतुत्वं तदा यदि तृतीयान्तं पञ्चम्यन्तं वा पदमुपादीयते तदा हेतुत्वमात्रं नालंकारः। यदा तु विशेषणद्वारा कारणोपनिबन्धस्तदा पदार्थवृत्ति काव्यलिङ्गम्। एवमिदं द्विभेदम्।

क्रमेण यथा

अलं भोः पौलोमीसहचरपुरीवारमहिलाः
कुचाभोगे कालागरुभिरफलस्थासकविधिः।
कलिङ्गेन्दोः कीर्तिस्त्रिदशपरिषद्गीतमहिमा
समन्ताद्गात्रं वः सरसमनुलिम्पत्यविरलम्॥

अत्र कालागरुस्थासकविधेरफलत्वे साध्ये कलिङ्गेन्दोरित्यादि वाक्यार्थो हेतुत्वेनोपात्तः।

योर्निरपेक्षयोस्ताटस्थ्येन हेतुत्वेऽर्थान्तरन्यासः। केवलसामान्ययोः केवलविशेषयोर्वा निरपेक्षयोरेव हेतुत्वे दृष्टान्तः। कार्यकारणरूपवाक्यार्थयोस्तु सापेक्षयोर्हेतुत्वे वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिति। अत्रापरं विशेषमाह। अत्र चेति। आकाङ्क्षावशेन वाक्यार्थस्य हेतुत्वे सिद्धे हेत्वर्थशब्दप्रयोग पौनरुक्त्याद इत्यर्थ.। पदार्थहेतुकेऽपि काव्यलिङ्गे कंचिद्विशेषमाह। यदा पुनरिति। पदार्थस्य विशेषणगत्या हेतुत्वे चमत्कारकारिहेत्वर्थविभक्तिप्रयोगे तदभावान्नालंकारत्वमित्यर्थः। द्वितीयभेदस्य स्वरूपमाह। यदा त्विति। पदार्थस्येति शेषः। यत्र पदार्थो विशेषणद्वारा हेतुत्वेन निबध्यते तत् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमित्यर्थः। अलमित्यादि। स्पष्टम्।

---

१ C and M. omit च २ वाक्यार्थस्य च हेतुरततिस्ततस्तद्वाचक° T., वाक्यार्थ एव हेतुरभिहितस्तद्वाचक° G. ३ पौनरुक्त्य स्यात् G. ४ °मुदीर्यते T. ५ कारणोपसबन्ध° T.

त्वद्वैरिक्षितिपालसौधवलभीरिञ्छोलिशालामधु-
च्छत्रोड्डीनसरोषघोरसरघादंशव्यथाव्याकुलाः ।
मन्दाः स्यन्दनवाजिनः प्रतिपथप्रस्थानदौःस्थ्यं मुहुः
क्षोणीपालनृसिंह देव नितरां कुर्वन्ति भास्वत्प्रभोः ॥

इह रविरथतुरगगमनान्तराये साध्ये मन्दा इति विशेषणरूपः पदार्थो हेतुतया निर्दिष्टो मन्दतायाश्च त्वद्वैरीत्यादिविशेषणरूपः ॥

अनुमतमनुमानमिदं यत्र स्तःसाध्यसाधने कथिते।

अत्र साध्यसाधनकथनमात्राभिधानं व्याप्त्यादिप्रदर्शनं न कर्त्तव्यमित्युपदेशे पर्यवसितम् । इतरथा कथमेतत् तर्कानुमानतो भेदं भजेत् । किं च पञ्चावयवत्वे सत्यप्यवयवान्तरानुपादानं पौनरुक्त्यपरिहाराय । तथा हि केचिदवयवान्तराभिधानमभिधे

त्वदित्यादि । रिञ्छोलिमधुच्छत्राणि क्षौद्रपटलानि तेभ्य उड्डीना उत्पतिताः सरघा मधुमक्षिकाः । अत्र पदार्थहेतुत्वमुद्भावयति । इहेति ॥

काव्यलिङ्गम् ॥

तर्कन्यायमूलप्रस्तावादनुमानं लक्षयति । अनुमतमित्यादि । साध्यं व्यापकं सिषाधयिषितो धर्म इति यावत् । साधनं व्याप्यं व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गमिति यावत् । तेन तन्मात्रं यन्निर्दिश्यते सोऽनुमानाख्योऽलङ्कार इत्यर्थः । तर्कानुमानाद् भेदस्तत्राह । अत्रेति । केवलसाध्यसाधननिर्देशस्येह लक्षणत्वात् व्याप्त्यादिनिर्देशसापेक्षात् तर्कानुमानाद् भेद इत्यर्थः । ननु तर्कानुमानवदत्रापि पञ्चावयवप्रयोगः किं न क्रियते तत्राह । किं चेति । तावतैव साध्यसिद्धेरिति भावः । किं च तर्कानुमानेऽपि पञ्चावयवत्वं न सर्वसमतमित्याह । तथा हीति । यथाहुः

'त्रीनुदाहरणान्तान् वा यद्वोदाहरणादिकान् ।
मीमांसकाः सौगतास्तु सोपनीतमुदाहृतम् ॥'

---

१ °साधनाभिधानं T., °साधनमात्राभिधान C., M. २ व्याप्त्यादिप्रदर्शनपरमित्युप° C., M.; °व्याप्त्यादि प्रदर्शन कर्त्तव्यमित्युप° T. ३ °त्युपदेशपर्य° ४ D पर्यवस्यति T. ५ भजते T., भजेत G. ६ K. omits काव्यलिङ्गम्. ७ सोपनीतिमुदा° K.

मन्यमानास्तर्कानुमानेऽपि द्विप्रावयवत्वमेवाभ्युपगच्छन्ति । विशेषतश्चमत्काराय श्लेषरूपकापह्नुत्याद्यनुप्राणितत्वेन विच्छित्त्यन्तरमादरणीयम्[१] ।

यथा[२][३]

नरसिंह महीपाल[४] विप्रस्त्वां मकरध्वजम् ।
मार्गणास्तव संजाताः कथं सुमनसोऽन्यथा ॥

अत्र नरसिंहदेवविषयं मकरध्वजत्वं साध्यम् । तद्विशिष्टश्च धर्मी पक्षः । तत्र तावत् सुमनोमार्गणत्वं हेतुर्वर्त्तते सपक्षेऽन्यस्मिन्नपि मकरध्वजे वर्त्तते मकरध्वजादितरत्र[५] क्वापि न वर्त्तते । तेन त्रिरूपो हेतुर्नरसिंहदेवनिष्ठं मकरध्वजत्वमनुमापयतीत्यत्र[६] पक्षे व्याप्तिः सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिश्चेति हेतोस्त्रिरूपत्वं दर्शितम् । अथ[७] व्याप्यात् सुमनोमार्गणत्वाद् व्यापकस्य मकरध्वजत्वस्य ज्ञानमिहेति[८] श्लेषप्रतिभोत्थापितमिदमनुमानम् । रूपकादिच्छायानुगृहीतमप्यनयैव[९] दिशा द्रष्टव्यम् । शुद्धमप्येतत्[१०] संभवति ।

यथा

कार्याणि कारणगुणान् न परित्यजन्ती-
त्यव्याप्तमाहुरिह वीर नृसिंह देव ।

इति । अथेह कञ्चिद्विशेषमाह । विशेषत इति । नरसिंहेत्यादि । मार्गणा अर्थिनः शराश्च । सुमनसो विद्वांसः कुसुमानि च । अत्र साध्यादिकं विविनक्ति । अत्रेति । अत्र हेतोस्त्रैरूप्य दर्शयति । एवमलङ्कारानुप्राणितमनुमानमुदाहृत्य शुद्धमुदाहरति । कार्याणीत्यादि । न्यग्गत्वरेण निम्नगामिनेत्यर्थः ।

---

१ °प्राणितत्त्वेनापि स्थित्यन्तरमादर° D. २ °मादर्त्तव्यम् O., M. ३ T. O., and M. omit यथा. ४ धराधीश D. ५ °ध्वजादन्यत्र T. ६ °यतीत्यमत्र D. ७ अथवा T. ८ °मिहेति च O., M. ९ रूपकादिकार्यानु° T., रूपकादिकार्यच्छायानु° O., M. १० D. omits अपि.

न्यग्गत्वरेण तव दानजलेन सूता
मेरोः शिखामपि विलङ्घ्य विभाति कीर्त्तिः ॥

अत्र राजा त्वत्संभवमनुमानस्याभिधानमकरोत् ॥

प्रथमं निर्दिष्टानां यस्मिन्नर्थान्तराश्रयोऽर्थानाम् ।
अनुनिर्देशो भवति क्रमेण तत् स्याद्यथासंख्यम् ॥ ५० ॥

आयामश्लाघनीयं किमभिमतफलप्रापकं किं प्रियं किं
विस्तीर्णं किं स्थिरं किं विमलमथ च किं श्रूयतां श्रीनृसिंह ।
दोस्तम्भस्त्यागलीला मितवचनमुरो राजलक्ष्मीर्यशस्ते
नाहीशो न द्युशाखी न मधु न गगनं नाद्रिनाथो न चन्द्रः ॥

मेरुशिखाविलङ्घनेन कीर्त्तेस्तदूर्ध्वगामित्वमुक्तम् । अत्र नीचगामिनो जलादनीचगामिन्याः कीर्त्तेरुत्पत्तिरलंकारान्तरासंकीर्णैव । कार्यस्य कारणगुणानुविधानव्याप्तिभङ्गो लिङ्गमिति द्रष्टव्यमिति बोद्धव्यम् । अत्र राज्ञो विप्रतिपत्तिरित्याह । अत्रेति ॥

अनुमानम् ॥

एवं तर्कन्यायमूलमलंकारद्वयमुक्त्वा संप्रति न्यायमूलालंकारेषु यथासंख्यालंकारं तावदाह । **प्रथममित्यादि** । यत्रोद्देशिनामनूद्देशिनां चार्थानां क्रमेण सबन्धो निबध्यते स क्रमापरनामा यथासंख्यालंकार इत्यर्थः । प्रथमनिर्दिष्टा उद्देशिनः। पश्चान्निर्दिष्टास्त्वनूद्देशिनः । तेषां प्रथमस्य प्रथमेन द्वितीयस्य द्वितीयेनेत्यादिकः क्रमसबन्धो न्याय्यः । यथा 'क्रमश्च देशसामान्यात्' इति न्यायादैन्द्राग्न्यादिकाम्येष्टीनां तद्याज्यापुरोनुवाक्यायुगलैः'उभा वामिन्द्राग्नी' इत्येवमादिभिः यथा वा समिदादीनां प्रयाजादीनां तदनुमन्त्रणमन्त्रैः 'वसन्तमृतूनाम्' इत्यादिभिरिति भावः । आयामेत्यादि ।

१ त्वसभवित° D. २ पुन श्रूयता T. ३ किं नृसिंह D, T. ४ मृदुवचन° C, ५ राज्य° D. ६ नो सुमेरुर्न D. ७ कीर्त्तेरूर्ध्वगामि° K. ८ K. drops अनुमानम्.

कस्मिन् यदनेकं क्रमादनेकत्र वा भवत्येकम् ।
मलंकारनिरूपणनिपुणाः पर्यायमब्रुवत ॥ ५१ ॥

अत्र क्रमप्रक्रम एवास्य निरूपणकारणम् । यदा यौगपद्येनैकस्या
कत्र स्थितिरुपनिबध्यते तदा विशेषविषयमप्याक्रामत्ययमित्या-
येनात्र क्रमग्रहणम् । न चैष परिवृत्तिः । विनिमयेन विनैवास्य
वृत्तत्वात् । पर्यायक्रमत्वमाश्रित्य प्रेगल्भमानत्वादन्वर्थमस्याभि-
ानम् । क्रमेण यथा

काश्मीरपांसुरुचिरांशुकचारुहारै-
र्या प्राग्बभौ कुचतटी रिपुसुन्दरीणाम् ।

न प्रमोत्तरत्वेनायामादिगुणविशिष्टतयोद्दिष्टानां शेस्स्तम्भादीनां निबध्यतयानुदि
ीश्वरादिभि' क्रमेण सबन्धः ॥

यथासंख्यम् ॥

क्रमप्रस्तावात् पर्याय लक्षयति । एकस्मिन्निति । यत्रानेकस्याधेयस्य क्र-
दिकाधारसंबन्ध' एकस्यैवाधेयस्य क्रमादनेकाधारसबन्धो वा निबध्यते स
द्विविधः पर्यायालंकार इत्यर्थः । सगतिमाह । अत्रेति । नन्वेकस्यानेका-
ारसंबन्धाविशेषात् द्वितीयपर्यायद्वितीयविशेषयोः को विशेष इत्याशङ्क्य
क्रमयौगपद्याभ्यामनयोर्भेद इत्याह । यौगपद्येनेति । ननु क्रमादेकस्यानेकसंब
धाविशेषात् परिवृत्तेः को विशेष इत्याशङ्क्येह विनिमापितधर्मसबन्धाभावाद् भेद
त्याह । न चैष इति । मुख्यार्थकथनपूर्वकं संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमाह । पर्याय
त्यादि । तद्वति तच्छब्दोपचारात् अर्शआदित्वात् पर्यायवान् पर्याय इत्यर्थः ।
काश्मीरेत्यादि । स्पष्टम् । प्रागित्यादि । गतम् ॥

पर्यायः ॥

---

१ अवर्तमानत्वा° O., M २ काश्मीरेत्यादि T. ३ K. omits यथासंख्यम्. ४ K.
mits पर्याय.

सैवाद्य भाति कुपिते त्वयि वीर भूभृ-
द्धातुच्छटातरुपलाशकरक्तसूत्रैः ॥

अत्र कुङ्कुमरजःप्रभृतयो गैरिकप्रमुखाश्चैकस्मिन्नाश्रये कुचतटे क्रमवर्तिनः कथिताः ।

प्रागासीन्मकरन्दपिच्छिलतले पद्मस्य गर्भे ततः
शौरेः कौस्तुभकान्तिपूरसुभगाभोगे भुजाभ्यन्तरे ।
आवासस्तव लक्ष्मि संप्रति पुनर्निर्व्याजमुच्छ्वत्कृपा-
स्रोतःशीतलिते नृसिंहवसुधानाथस्य नेत्राञ्चले ॥

अत्रैकस्या एव लक्ष्म्याः पद्मगर्भादावनेकस्मिन्नाश्रये स्थितिः क्रमवर्त्तिनी ॥

अधिकन्यूनसमानां न्यूनाधिकतुल्यवस्तुभिर्यत्र ।
विनिमय एषा कथिता परिवृत्तिः कोविदैस्त्रि-विधा ॥ ५२ ॥

विनिमयः किंचिन्मुक्त्वा कस्यचित् स्वीकारः । त्रिविधा अधिकपरिवृत्तिर्न्यूनपरिवृत्तिः समपरिवृत्तिश्च । क्रमेण यथा

क्रमादेकस्मिन्ननेकधा संबन्धसाम्यात् पर्यायानन्तर परिवृत्तिं लक्षयति । अधिकेत्यादि । न्यूनाधिकतुल्यैरधिकन्यूनसमानां विनिमयः परिवृत्तिरिति वाक्यार्थः । विनिमयशब्दार्थमाह । विनिमय इति । अधिकदानेन न्यूनोपादानमधिकपरिवृत्तिः । न्यूनदानेनाधिकग्रहणं न्यूनपरिवृत्तिः । समेन समस्वीकारः समपरिवृत्तिरित्यर्थः । सुगममन्यत् ॥

परिवृत्तिः[2] ॥

---

१ कौस्तुभरत्नकान्तिसुभगा° C., M. २ K. omits परिवृत्तिः.

नरसिंह महीपाल मदान्धास्तव दन्तिनः।
ददत्यरिनरेन्द्रेभ्यो दिवमाददते भुवम् ॥

अत्राधिकाया दिवो दानान्न्यूनाया भुवो ग्रहणम्।

तनौ दत्त्वा पाकोन्मुखशरसखीं कामपि रुचं
रिपुस्त्रीभ्यस्तासां कलयसि कलिङ्गक्षितिपते।
प्रभां ताटङ्कानां श्रवणकुसुमानां विलसितं
स्मितानामालोकं स्तनमलयजानां श्रियमपि ॥

इह न्यूनायाः शरत्पाण्डुराया रुचः समर्पणात् ताटङ्कप्रभाप्रभृती-
ामधिकानामादानम्।

प्रतिभटधरणिपतिभ्यो नाराचपरम्पराः शिता दत्त्वा।
हरसि नृसिंह नरेश्वर तज्जयलक्ष्मीकटाक्षपरिपाटीः ॥

अत्र नाराचपरम्परापरित्यागात् तुल्यगुणानां कटाक्षपरिपाटीनां
लनम् ॥

कस्यानेकत्र प्राप्तावेकत्र यो भवेन्नियमः।
याता सा परिसंख्या संख्यावद्भिश्चतुर्भेदा ॥५३॥

एकानेकाभिधानस्य प्रक्रान्तत्वादिहास्याः कथनम्।

एकानेकप्रस्तावात् परिसंख्यामाह। एकस्येत्यादि। एकस्यानेकत्र युगपत्
प्तावेकतरपरिवर्जनेनैकत्र नियमनं यत्र क्रियते सा परिवर्जनेन संख्यानात् परि-
ख्येत्यर्थः। संगतिमाह। एकानेकेति। तस्याश्चतस्रो विधा श्लोकेन सगृह्याह।

---

१ सिन्धुरा D. २ दत्ते T. ३ रुचिं O, M ४ हरसि नरसिंह क्षितिपते O., M.
नृसिंह T. ६ विकसित O., M. ७ ताटङ्कप्रभृतीना° D., O., M. ८ °प्रभृतीनामादा-
् T., D. ९ नरसिंह O. १० °परिपाटिम् M. ११ स्वीकरणम् O., M.

प्रश्नपूर्वान्यथा [1]चेति सा भवेत् प्रथमं द्विधा।
वर्जनीयस्य शाब्दत्वादार्थत्वाच्च द्विधा पुनः॥५१॥

क्रमेण यथा

आयामश्लाघनीयमित्यादि।

इयं प्रश्नपूर्विका वर्जनीयस्य शाब्दत्वे।

अङ्गेष्वाभरणं नृसिंह नृपते किं किं त्वयाङ्गीकृतं
मौलौ चन्द्रकलावचूडचरणद्वन्द्वं श्रुतं कर्णयोः।
वक्त्रे वागधिदेवता मधुरिमा कण्ठे भुजे विक्रमः
कारुण्यं हृदये करे वितरणं पादे रिपुक्ष्माभुजः॥

इयं प्रश्नपूर्विका वर्जनीयस्यार्थत्वे[2]।

लोकेऽस्मिन् नरसिंहदेवनृपतिर्दाता न कल्पद्रुम-
स्तेजस्वी स न पद्मिनीसहचरः कान्तः स नो चन्द्रमाः।
गम्भीरः स न वाहिनीपरिवृढस्तुङ्गः स नो मन्दरः
शिल्पज्ञः स न पद्मभूः[3] किमपरं वाग्मी स नो वाक्पतिः।

इयमप्रश्नपूर्विका वर्जनीयस्य शाब्दत्वे।

प्रश्नेत्यादि। आयामेत्यादि। यथासंख्ये गतमेतत्। अत्रायामश्लाघ्यत्वादिगुण-
दोःस्तम्भादिष्वहीश्वरादिषु च प्राप्तेर्दोःस्तम्भादिष्वेव नियमनात् परिसंख्या। अ-
नादीनां नाहीन इत्यादिना शब्दादेव निषेध इति वर्जनीयस्य शाब्दत्वम्।
अङ्गेष्वित्यादि। अत्राङ्गाभरणत्वस्य भगवच्चरणयुगलादिषु मुकुटादिषु च प्राप्त-
चरणयुगलादिषु नियमन मुकुटादिनिषेधस्यार्थसिद्धत्वाद्वर्जनीयस्यार्थत्वमिदम्।
लोक इत्यादि। अत्रापि दातृत्वादिगुणानामुभयत्र प्राप्तौ राज्ञि नियमः कल्प-

---

१ वेति D. २ °स्यार्थत्वात् T. ३ पद्मज T. ४ अङ्गाभरण° K.

विद्यासु तृष्णा व्यसनं कलासु
दाने विनोदः समरे विहारः ।
कीर्त्तौ रतिः काव्यकथासु राग-
स्तवैव जागर्ति नृसिंह देव ॥[1]

इयमप्रश्नपूर्विका वर्जनीयस्यार्थत्वे ॥

दण्डापूपिकया यत्[2] स्यादेवार्थान्तरापतनम् ।
अर्थापत्तिरियं सा कथितालंकारपारगैर्द्वेधा ॥५५॥

दण्डापूपयोर्भावो दण्डापूपिका । यथा दण्डभक्षणादपूपभक्षणमर्थादापतति तथा कस्यचिदर्थस्य निष्पत्तौ समानन्यायलक्षणसामर्थ्याद्यदर्थान्तरमापतति सार्थापत्तिः । नेयमनुमानम् । समानन्यायस्य संबन्धरूपत्वाभावात् । असंबन्धेन तु[3] तस्यानुत्थानात् ।

विनिषेधश्च शाब्द एव । विद्यास्वित्यादि । अत्रापि तृष्णाव्यसनादीनां विद्याकलादिषु नियमनादर्थाद्व्यसनद्यूतादिनिषेधप्रतीतेर्वर्जनीयस्यार्थत्वम् ॥

परिसंख्या[4] ॥

परिसंख्यायां वर्जनीयसाधकत्वप्रसङ्गादर्थापत्तिं लक्षयति । दण्डापूपिकयेत्यादि । यत्र कस्यचिदर्थस्य निष्पत्तौ दण्डापूपिकया कैमुतिकन्यायेनार्थान्तरस्य सिद्धिर्निबध्यते सार्थादापादनादर्थापत्तिरित्यर्थः । दण्डापूपिकाशब्दं व्युत्पादयति । दण्डापूपयोरिति । मनोज्ञादित्वाद् वुञ्प्रत्ययः । पृषोदरादित्वाद् वृद्ध्यभाव इति केचित् । अन्ये तु दण्डापूपौ यत्र न्याये सा दण्डापूपिका मत्वर्थीयष्ठन्नित्याहुः । दण्डापूपाविव दण्डापूपिका । "इवे प्रतिकृतौ" इति कन्प्रत्यय इत्यपरे । वाक्यार्थमाह । यथेति । यथा दण्डो मूषिकभक्षित इत्युक्ते तत्सहभाव्यपूपभक्षणमर्थसिद्धं[5] तथेत्यर्थः । अनुमानेऽन्तर्भावं[6] परिहरति । नेयमिति ।

---

१ तवैव जाता नरसिंह T. २ यस्मात् O., M. ३ T. drops तु, O. and M. have च in place of it. ४ K drops परिसंख्या. ५ °मर्थात् सिद्ध D. ६ °मानान्तर्भाव D.

इयं च द्वेधा । प्राकरणिकादप्राकरणिकस्यार्थादापतने तावदेका । अप्राकरणिकात् प्राकरणिकस्यार्थादापतने तु[1] द्वितीया ।

क्रमेण यथा

अकलङ्कमपि द्विषद्वधू-
वदनेन्दुं मलिनं वितन्वते ।
तव वीर नृसिंह कीर्त्तयः
सकलङ्कं किमुतेन्दुमण्डलम् ॥

अत्र द्विषद्वधूवदनेन्दुवृत्तान्तः प्राकरणिक इन्दुमण्डलवृत्तान्तमप्राकरणिकमर्थादाक्षिपति ॥

आपातालं निबिडघटितान् कम्पयत्येतदुच्चै-
र्मूर्च्छल्लुम्बापटहरटितं[2] स्थावरानप्यशेषान् ।
एतांस्तूलीसमभुजबलान् जङ्गमान् भूभृतस्तान्
यात्रारम्भे तव किमु पुनः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र स्थावरभूभृद्वृत्तान्तोऽप्राकरणिको जङ्गमभूभृद्वृत्तान्तं प्राकरणिकमर्थादापूरयति ॥

तुल्यप्रमाणशैष्ट्यात् प्राप्तावेकत्र यौगपद्येन ।

संबन्धो व्याप्तिस्तदेकजीविभूतमनुमानम् । अर्थापत्तिस्तु न्यायरूपेति भावः । अकलङ्कमित्यादि । अकलङ्कं निष्कलङ्कम् । आपातालमित्यादि । लम्पा पटहः । स्थावरभूभृतः पर्वताः । जङ्गमभूभृतो राजानः ॥

अर्थापत्तिः ॥

वाक्यन्यायमूलप्रस्तावात् विकल्पं लक्षयति । तुल्येत्यादि । तुल्यबलप्रमाणशिष्टत्वात् तुल्यबलयोर्द्वयोर्विरुद्धयोर्युगपदेकत्र प्राप्तयोः पाक्षिकत्वं विकल्प इत्यर्थः ।

१ C. drops तु २ °लङ्का° D: °लङ्क° C., M. ३ °स्तूलीत्वसमबलान् K. ४ °माक्षिपति C., °मापूरयति T. ५ °जीवित° D. ६ K. omits अर्थापत्ति- ७ K. omits विरुद्धयो. ८ विकल्पो विकल्प सर्वत्र K.

भयोः समानबलयोः स्फुरति विरोधे विकल्प
इत्युक्तः ॥ ५६ ॥

[1]त्वद्विप्रयोगे परितप्यमाना
मृणालमृद्वी[2] मदनज्वरेण।
इत्थं कथंचिद्गत वेपमाना
ब्रूते सखी वीर नृसिंह देव ॥

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः।
किमत्र गच्छामि करोमि किं वा
प्रवालशय्याशरणं[3] शरीरम् ॥

द्भवति यौगपद्यं गुणक्रियाणां समुच्चयः स स्यात्।
षो ऽदर्शि विकल्पप्रतिभटभूतो द्विधास्माभिः॥५७॥

र्वत्र ह्यविरुद्धयोस्तुल्यबलयोः समुच्चयः। विरोधे विषमबलत्वे स्वौदुम्बरीसर्ववेष्टन-स्पर्शनयोरिव बाध्यबाधकभावः। तुल्यबलत्वे व्रीहियववदगत्या विकल्पस्तत्र समुच्चयनिरासार्थमुक्तं विरोध इति। बाधपरिहारार्थमुक्त समानबलयोरिति। समानबलत्वे हेतुस्तुल्यप्रमाणवैशिष्ट्यादिति। उदाहरणार्थस्य विषयं ताव-दाह। त्वदित्यादि। उदाहरति। अस्तीत्यादि। इह दुःसहविरहज्वरप्रती-कारत्वे हिमगिरिगमनप्रवालशय्याशरणयो[4]स्तुल्यबलत्वाद्विकल्पः। अत्र परकी-यवाक्यगर्भीकारोऽपि चमत्कारकारित्वादलकार एवेत्याहुः ॥

विकल्पः[5] ॥

---

१ C. and M. insert यथा before त्वद्विप्र° २ °तन्वी C., M. ३ °शयन C., M. ४ °करणयो° K. ५ K. omits विकल्पः.

गुणानां धवलत्वादीनां क्रियाणां च यौगपद्येन भवन्नेष द्विधा[1] भवति । क्रमेण यथा

अभूद्यशो वीर तवेन्दुसुन्दरं
द्विषां मषीवर्णमभूच्च दुर्यशः ।
विरुद्धकार्यद्वयकारि कौतुकं
रजः करोति स्म धुतं तुरङ्गमैः ॥

स्वःसिन्धौ विबुधेन्द्रविभ्रमवने खे हाटकाद्रौ दिशां
कण्ठे वीर नृसिंह देव भवतः कीर्तेः परिस्फूर्त्तयः ।
डिण्डीरप्रकरन्ति फुल्लकलिकाभारन्ति तारावधू-
नाथांशुप्रसरन्ति निर्जरसरित्पूरन्ति हारन्ति च ॥

एकेन क्रियमाणं यत्रान्यः स्पर्धयैव तत् कुरुते ।
सोऽपि समुच्चयभेदः कथितोऽन्यस्तत्करो द्वैधम् ॥ ५८ ॥

विकल्पप्रतिभटतया समुच्चयं लक्षयति । यदित्यादि । धर्मयौगपद्ये समुच्चयः । स च गुणसमुच्चयः क्रियासमुच्चयश्चेति द्विविध इत्यर्थः । अभूदित्यादि । अत्र स्वपरयशोऽपयशसोर्धवलिमनीलिमगुणयोर्यौगपद्यात् गुणसमुच्चयः । स्वरित्यादि । अत्र कीर्त्तिपरिस्फूर्त्तिषु डिण्डीरप्रकरायिताद्यनेकक्रियायौगपद्यात् क्रियासमुच्चयः । गुणक्रियासामन्त्येन तृतीयमपि भेदं केचिदिच्छन्ति ॥

समुच्चयः[2] ॥

तत्कराख्यं समुच्चयस्य भेदान्तरं लक्षयति । एकेनेत्यादि । यत्रैकेन सिद्धकारणभावेनैव क्रियमाणमन्येऽपि तत्स्पर्धयैव खलेकपोतिकया कुर्वन्ति सोऽपि तत्क

१ द्वेधा O., M. २ K. omits समुच्चयः.

एकेन कर्त्तुमुपक्रान्तं यत् कार्यं तस्यैवाहमहमिकया[1] भूयोभिः क्रियमाणत्वात् तत्कर इत्यन्वर्थेयं संज्ञा। यद्यपि समाधेरभिधास्यमानस्य विषयमयमारुकन्दति[2] तथापि समुच्चय इत्यन्वर्थाभिधानवशादि[3]हान्यस्य तुल्यकक्ष्यतयैवोपादानम्। अत एव यत्रेतरानपेक्षमेक एव कार्यकरणाय क्षमते इतरस्तु काकतालीयेन तदर्थं संघटते तत्र समाधिरभिधास्यते। यत्र तु खलेकपोतिकया परस्परं स्पर्धमाना एव साधयितुमेकमेव साध्यमवतरन्ति भूयांसस्तत्र तत्करः। भूयसां तु[5] शोभनाशोभनत्वाभ्यां भवन्नेष द्विधा भवति।

क्रमेण[4] यथा

> मूर्त्तिः कन्दर्पदर्पज्वरभरदमनी कीर्त्तिरुन्निद्रचन्द्र-
> ज्योत्स्नाहंकारभङ्गव्यसनकुतुकिनी भूपते श्रीनृसिंह।

रणात् तत्करनामा करणान्तरसमुच्चयनात् समुच्चयभेदः स च द्विधेत्यर्थः। संज्ञां मुत्पादयति। एकेनेति। नन्वस्य समाधिसाधर्म्यात् तदानन्तर्यमुचितमित्याशङ्क्य ततो बलीयसा समुच्चयतादात्म्येन समुच्चये निरूपणमित्याह। यद्यपीति। तर्हि समाधेरस्य कोभेदस्तत्राह। अत एवेति। समुच्चयात्मकत्वादेवेत्यर्थः। यत्र निरपेक्षप्रवृत्तकारणे कारणान्तरमपि काकतालीयतया सौकर्याय निबध्यते स समाधिः। यत्र तु समर्थकारणप्रवृत्तौ तत्स्पर्धयैव खलेकपोतिकया भूयसामुपनिबन्धः स तत्कर इति महान् भेद इत्यर्थः। यथा दैवात् पतता तालफलेन काकसमागमो यथा च तेन तस्य वधस्तथा देवदत्तस्य दस्युभिः समागमस्तैश्च तस्य वधः स देवदत्तवधः काकतालीयः। प्रकृते च कार्यस्य यदृच्छासमागतकारणान्तरोत्पादः काकतालीयः। एष एव काकतालीयन्यायः। "समासाच्च तद्विषयात्" इति छप्रत्ययः। खले कपोता इव खलेकपोतिकाः। इवार्थे कन्प्रत्ययः। "हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्" इति सप्तम्या अलुक्। पृषोदरादिपाठाद्वा। द्वैविध्यं विवृणोति। भूयसां त्विति। आद्यमुदाहरति। मूर्त्तिरित्यादि।

---

१ तस्यैव कार्यस्याह° O., M. २ D. drops अयम् ३ °दिहास्य T. ४ T. drops क्रमेण. ५ K. drops तु. ६ °द्दालुक K. ७ स्त्वित्यादि K.

लक्ष्मीर्जागर्त्ति लक्ष्मीपतिमदद्मनी तासु गर्वाय पुंसा-
मेकापि स्यात्त्वेताः किमिदमुपशमारम्भमृज्जृम्भयन्ते ॥

अत्रोक्तरूपा मूर्तिरेव गर्वहेतुस्तत्रापि कीर्त्तिस्ततोऽपि लक्ष्मीरिति बहूनामहंकारकारणत्वं स्पर्धया निबद्धम् । अपि च लावण्यादिभिः शोभनैर्मूर्त्त्यादीनां योगः। किं च गर्वकारणसद्भावेऽपि गर्वो न जात इति विशेषोक्तिरप्यस्तीत्यनया सहास्य संकरः।

कार्पण्यैकनिकेतनं नृपतयो दौर्जन्यभाजो बुधाः
सन्तः क्षीणधनाः कृपानभिमुखो लोकः कठोरः कलिः।
शक्यन्ते विपदः किमत्र कविभिः सोढुं भवेयुर्यदि
स्वैरं वीर नृसिंह देव भवता नैताः समुन्मीलिताः ॥

अत्राशोभनैः कार्पण्यादिभिर्नृपतिप्रभृतीनां योगः ॥

हेत्वन्तरसंबन्धात् स्फूर्जति कार्यस्य यत्र सौकर्यम्।
स समुच्चयसादृश्यात् समाधिनामात्र निर्दिष्टः॥५॥

यत्र खलेकपोतिकान्यायेनैकमेव कार्यं कर्त्तुमनेकेषामवतारस्तत्र तत्करः कथितः । यत्र काकतालीयेनापतनमपरस्य तत्रायमवं-

अत्र लक्षणार्थं योजयति । अत्रेति । शोभनांशं व्यनक्ति । अपि चेति । अभ्युच्चयमाह । किं चेति । द्वितीयमुदाहरति । कार्पण्येत्यादि । अत्रापि नृपतिकार्पण्यमेकमेव विपदां हेतुस्तथापि भूयसां स्पर्धया हेतुत्वेन निबन्धात् तत्करः सन् वाक्यार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गेन संकीर्यते । अशोभनांशमुद्घाटयति। अत्राशोभनैरिति ॥

तत्करः ॥

तत्करसाधर्म्यात् समाधिं लक्षयति । हेत्वन्तरेत्यादि । यत्र केनचित् कारणेनारब्धं कार्यं काकतालीयन्यायेन सौकर्यात् कारणान्तरेण निष्पादितं नि-

१ °माथिनी D. २ °स्तत्रापि लक्ष्मीरिति बहूना° D., O., M. ३ सह संकर T. ४ समाधिर्मात्र O. M. ५ स्पर्धाहेतु° K.

कारः । अत एव केनचित् कर्तुमुपक्रान्तस्य कारणान्तरव्यतिकरतः सौकर्ये सम्यगाधीयते इति यथार्थाभिधानः समाधिनामायमलंकारः समुच्चयसादृश्यात् तदनन्तरं निर्दिष्टः । यथा

लावण्यमेव सहजं तव मानिनीनां
चेतः प्रसादयति वीर नृसिंह देव ।
तन्वन्ति पञ्चमचमत्कृतिकोमलानि
साहायकं किमपि कोकिलकूजितानि ॥

निर्णीयालंकारान् कतिचिदिमांस्तर्कवाक्यनयमूलान् ।
लोकन्यायाश्रयिणःकेचिदिदानीं निरूप्यन्ते॥६०॥
बलिनं जेतुमनीशः कोऽपि तदीयं कृशं तिरस्कुरुते।
अन्यं कमपि जघन्यो यत्राहुः प्रत्यनीकमिदम्॥६१॥

ध्यते स समाधिरित्यर्थः । स्वेतत्तत्स्कराक्षेरं दर्शयन् व्याचष्टे । यत्रेत्यादि । समाधिं संज्ञां व्युत्पादयति । अत एवेति । श्लोके समुच्चयसादृश्यादिति संगतिकथनपरं न लक्षणान्तःपातीति व्याचष्टे । समुच्चयेति । समुच्चयभागान्तरोक्ततस्कराख्यः । लावण्यमित्यादि । सहायस्य कर्म साहायकम् । "यो पधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" । अत्र लावण्येन कारणेनारब्धस्य मानिनीमनःप्रसादनकार्यस्य काकतालीयैः कोकिलकूजितैः सौकर्येण निष्पादनं समाधिरित्यनुसंधेयम् ॥

समाधिः[१] ॥

उत्तरालंकारकाण्डस्य संगतिमाह । निर्णीयेत्यादि । लोकन्यायाश्रितेषु प्रथमं प्रत्यनीकालंकारं लक्षयति । बलिनमित्यादि । प्रबलप्रतिपक्षप्रतीकाराक्षमस्य

---

१ K. omits समाधिः.

अनीकं सैन्यं तस्य प्रतिनिधिः प्रत्यनीकम् । तत्सादृश्यादलंकारोऽपि प्रत्यनीकमिति व्यपदेशमलभत । यथानीकमभिभवितुमनीश्वरेण केनापि तत्प्रतिनिधिभूतमन्यद् व्यामोहादभिभूयते तथात्र बलवति परिपन्थिनि तदीयमल्पबलं कमपि कोऽपि परिपन्थयतीत्यर्थः । अत्र च प्रत्यर्थिप्रकर्षः प्रयोजनम् ।

यथा

सुधाकरो वीर नृसिंह देव
यशोविलासैर्लेपितानुभावः ।
तवाननस्य प्रियबान्धवाना-
मपाकरोति श्रियमम्बुजानाम् ॥

अत्र नरसिंहदेवः सुधाकरेण दुर्जयस्ततस्तद्वदनबान्धवानां दुर्बलानां कमलानां श्रियो हरणात् सुधाकरप्रत्यर्थिनो नरसिंहदेवस्य प्रकर्षः प्रतीतः ॥

उपमानस्याक्षेप स्यादुपमेयत्वकल्पनं यद्वा ।
यत्र प्रतीपमेतद्विबुधैरभिधीयते द्विविधम् ॥ ६२ ॥

तदीयदुर्बलपीडनं प्रत्यनीकमित्यर्थः । प्रत्यनीकशब्दं व्युत्पादयति । अनीकमिति । प्रत्यनीकं प्रतिपक्षं तत्सादृश्यादलंकारेऽपि लक्षणया प्रत्यनीकव्यपदेश इत्यर्थः । लक्षणायाः प्रयोजनमाह । अत्र चेति ॥ सुधेत्यादि । स्पष्टम् ॥

प्रत्यनीकम् ॥

प्रातिकूल्यसाम्यात् प्रत्यनीकानन्तरं प्रतीपं निरूपयति । उपमानस्येत्यादि । यत्रोपमेयस्य सर्वोत्तरतयोपमानस्याक्षेपः क्रियते उपमेयत्वं वा कल्प्येत स प्रतीपालंकारो द्विविध इत्यर्थः । तत्राद्यभेदं विवृणोति । यत्रेति । आक्षेपशब्दार्थमाह ।

---

१ तत्र प्रत्यर्थि° C., M. २ °विलासै क्षपिता° T. °बान्धवानां पराकरोति T. ४ नृसिंह° C. ५ श्रियोऽपहरणात् C., M. ६ प्रतीतः प्रकर्षः T.; प्रकर्षः प्रतीयते C., M. ७ तत्र T. ८ K. drops प्रत्यनीकम्. ९ द्विधेत्यर्थ K.

अत्रोपमेयमेव लोकोत्तरतयोपमानधौरेयमिति यदुपमानस्याक्षेपः कैमर्थक्यालोचनमाचर्यते तत्तावदेकं प्रतीपम्।

यथा

कान्तिः स्वभावसुभगैव तवाङ्गरागः
प्रैत्यग्रकुङ्कुमरसः खलु मङ्गलाय।
आसीः कलिङ्गनृपते भुवनोत्सवाय
प्रीणातु कैरवकुलानि परं सुधांशुः॥

अत्र स्वभावसुभगया कान्त्यैवाङ्गरागकार्यस्य भूषणस्य सिद्धत्वात् कुङ्कुमानुलेपनेन किं प्रयोजनमिति प्रतीतिः। यथा वा

दानैस्त्वयि प्रीणितजीवलोके
मुधायमासीन्नरसिंह देव।
इत्यालवालस्य मिषेण वेधाः
कल्पद्रुमं कुण्डलनामनैषीत्॥

अत्र मुधायं किमनेन कल्पद्रुमेणेत्युपमानविषयकैमर्थक्यालोचनरूपस्याक्षेपस्य विद्यमानत्वात् प्रतीपम्। किं च तदुपजीवनेन प्रवृ-

---

कैमर्थक्येति। किं प्रयोजनमिति विचारः क्रियत इत्यर्थः। उदाहरति। कान्तिरित्यादि। अत्रोपमानस्याक्षेपं योजयति। अत्र स्वभावेति। एवं द्वितीयार्धेऽपि कलिङ्गेन्द्रस्यैव भुवनानन्दकारत्वादिन्दोः कैमर्थक्यमालोच्यम्। अस्या-स्यैवोदाहरणान्तरमाह। दानैरित्यादि। कुण्डलानां कुण्डलीकरणम्। यथाधिकाक्षरस्य वर्ज्यस्वज्ञानाय कुण्डलाकारा रेखा क्रियते तद्वदिति भावः। अत्रा-प्याक्षेपं दर्शयति। अत्र मुधेति। अभ्युच्चयत्वेन कंचिद्विशेषमाह। किं चेति।

---

१ कैमर्थ्यालोचन° D., C., M. २ प्रत्यग्र° T. ३ प्रीणाति C., M. ४ °सुभगयैव कान्त्या T. ५ निबद्धत्वात् C., M. ६ वृथाय° T. ७ मुधायितमनेन T. ८ °क्षेपरूपत्वस्य C., M. ९ भावस्योदा° D. १० कुण्डलनीकरण D.

त्तां प्रतीयमानामुत्प्रेक्षामपेक्ष्य[1] प्रवृत्तापह्नुतिरित्येषामलंकाराणामिहाङ्गाङ्गिभावेन संकरः। तेन प्रतीपप्रतिभाभावितोत्प्रेक्षानुप्राणितापह्नुतिरत्रास्तीति मन्तव्यम्।

उपमानस्य न्यक्करणायोपमेयत्वकल्पनायां[4] द्वितीयं प्रतीपम्।

यथा

त्वद्दोर्दण्डधुरंधरः फणिपतिस्त्वन्नेत्रमित्रं श्रियः
क्रीडापङ्करुहं त्वदाननरुचिस्पर्धी सुधादीधितिः।
त्वद्गाम्भीर्यनिधिः[5] पयोनिधिरसौ त्वत्कीर्त्तितुल्या वियत्-
सिन्धुर्वीर नृसिंह देव महिमा सर्वोपमानं तव॥

अत्र फणिपतिप्रमुखाणामुपमानत्वेन प्रसिद्धानामुपमेयीकरणं दोर्दण्डाद्यपेक्षयापकर्षाभिव्यञ्जनाय। अस्य[6] चालंकारस्योपमानं प्रति प्रतिकूलत्वात् प्रतीपमिति व्यपदेशः॥

**स्वाभाविकमागन्तुकमथवा वस्त्वन्तरं तिरोधत्ते।
यस्मिन् किंचन वस्तु ज्ञेयं तन्मीलितं द्विविधम्॥ ६३॥**

द्वितीयभेदं विवृणोति। उपमानस्येति। उदाहरति। त्वदित्यादि। लक्षणार्थं योजयति। अत्र फणिपतीत्यादि। अत्रापि संज्ञां व्युत्पादयति। अस्येति॥

प्रतीपम्[7]॥

मीलितालंकारं लक्षयति। स्वाभाविकमित्यादि। यत्र वस्तुना वस्त्वन्तरनिगूहनं क्रियते स मीलनालंकारः। स च सहजेनागन्तुकतिरोधानमागन्तुकेन

---

१ °मवेक्ष्य T. २ प्रवृत्तोऽपह्नव इत्ये° C., M. ३ प्रतीपभावितो°D. ४ °कल्पनाद्वितीयं T.; कल्पनया द्वि° C., M. ५ °गाम्भीर्यनिभ D. ६ अस्य चेति K. ७ K. omits प्रतीपम्.

यत्र साधारणगुणसंभेदाद् भेदानुपलम्भः स विषयः सामान्यालंकारस्य । यत्र तु सहजमागन्तुकं वा किमपि निरतिशयं वस्तु वस्त्वन्तरं तिरयति तत्र सार्थकाभिधानं मीलितं द्विविधम् । क्रमेण यथा

विश्राणनैः कालकलानभिज्ञै-
विनोद्यमानस्य निसर्गसिद्धैः
नृसिंह भूपाल न तेऽधिगन्तुं[1]
पात्रेषु शक्याः परितोषलीलाः[2] ॥

अत्र स्वाभाविकैरेव वितरणैः परितोषतरङ्गितानि वितरणानि तिरोधीयन्ते ।

आलिङ्ग्यमानस्य वधूजनस्य
प्रतीपभूपस्य नृसिंह देव[3] ।
त्वत्सैन्यघोषश्रवणेन जाता[4]
सवेपथोर्नैव विभाविता भीः ॥

अत्रागन्तुकेन कान्तापरिरम्भसंभवेन वेपथुना भयजनितो वेपथुस्तिरोहितः[5] ॥

सहजतिरोधानं चेति द्विविध इत्यर्थः । सामान्यालंकारादस्य भेदमाह । यत्र साधारणेति । समानगुणयोरेकताप्रतिपत्तिः सामान्य सहजागन्तुकयोर्वस्तुनोरेकेनेतरतिरोधानं मीलनमिति महाननयोर्भेद इत्यर्थः । सहजेनागन्तुकतिरोधानमुदाहरति । विश्राणनैरिति[6] । कालकलानभिज्ञैरविच्छिन्नैरित्यर्थः । इह सहजवितरणेनागन्तुकवितरणतिरोधानमित्याह । अत्रेति । वितरणान्यागन्तुकानीति शेषः । आगन्तुकेन सहजतिरोधानं चोदाहरति । आलिङ्ग्यमानस्येत्यादि । अत्रागन्तुना सहजतिरोधानमित्याह । अत्रेति । वेपथुः सहज इति शेषः ॥

मीलनम्[7] ॥

१ तेऽभिगन्तु T. २ परितोषलाभा D ३ भूप O. M. ४ °श्रवणोपजाता O., M. ५ भयभवो वेपथु° C., M. ६ विश्राणनैरित्यादि K. ७ K. drops मीलनम्.

साधारणगुणयोगाद्यत्र प्रकृतस्य वस्तु संवलितम् ।
न विभावयितुं शक्यं तत् सामान्यं समाख्या-
तम् ॥ ६४ ॥

नेदमपह्नुतिः । किंचिदपह्नुत्यै कस्याप्यनारोप्यमाणत्वात् । प्रकृ-तस्याप्रकृतेन समानत्वसंबन्धादौपचारिकोऽस्य सामान्यमिति व्यपदेशः

धराधिप श्रीनरसिंह देव
यशोविलासे तव जृम्भमाणे ।
विधुन्तुदो वेत्ति न शीतभानुं
नागाधिनाथं च न वैनतेयः

अधिकगुणाङ्गीकरणं स्वगुणत्यागेन तद्गुणः कथितः।

किञ्चिन्मीलनसाम्यात् सामान्यमाह । साधारणेत्यादि । यत्र गुणसाम्या-दप्रस्तुतस्य प्रस्तुततादात्म्यं निबध्यते स सामान्यालंकार इत्यर्थः । अस्याप-ह्नुतेर्भेदमाह । नेदमिति । सामान्यसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तमाह । प्रकृतस्येति । उदाहरति । धराधिपेत्यादि । अत्राप्रस्तुतयोश्चन्द्रशेषयो प्रस्तुतेन यशसा धावल्यगुणसाम्यादेकताप्रतिपत्तिः ॥

सामान्यम् ॥

गुणसाम्यसाम्यात् सामान्यानन्तरं तद्गुणालंकारमाह । अधिकेत्यादि । स्वगु-णत्यागेन संनिहितोत्कृष्टान्यगुणस्वीकारस्तद्गुण इत्यर्थः । तद्गुणशब्दं निब्रूते ।

---

१ किंचिदप्यपह्नुत्य T., C. २ °त्यान्यस्य कस्या° C., M. ३ °प्रस्तुतेन C., M. ४ नागाधिराजं T. ५ K omits सामान्यम्.

साम्निध्यमध्यासीनस्य निरतिशयगुणस्य तस्याप्रकृतस्य गुणोऽस्त्यस्मिन्निति तद्गुणः । नायं मीलितम् । इह वस्त्वन्तरगतास्तोकलोकोत्तरगुणान्तरव्यतिकरपरिणतस्वरूपस्य प्रस्तुतस्य वस्तुनः प्रति[1]भासमानत्वात् । मीलिते च प्रस्तुतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरातिरोहितत्वेन प्रतीयमानत्वादित्यनयोः स्फुटमेव भिन्नविषयत्वम् ।

यथा

वीर त्वद्रिपुरमणी परिधातुं पल्लवानि संस्पृश्य ।
न हरति वनभुवि निजकररुहरुचिख[2]चितानि पाण्डुपत्रधिया ॥

अत्रारुणानां पल्लवानां ध[3]वलिमस्वीकारः ।

यथा वा

नृत्यद्भर्गाट्टहासप्रसरसहचरैस्तावकीनैर्य[4]शोभि-
र्धावल्यं नीयमाने त्रिजगति परितः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ।
नेदृग्यद्येष नाभीकमलपरिमलः प्रौढिमासादयिष्य-
द्देवानां नाभविष्यत् कथमपि कमलाकामुकस्यावबोधः ॥

अत्र भगवता कृष्णेन यशःसंबन्धात् धवलिमा स्वीकृत इति

सांनिध्यमिति । मीलनादस्य भेदमाह । नायमिति । इह प्रस्तुतस्याप्रस्तुतगुणावच्छिन्नस्वरू[5]पस्य मीलने त्वप्रस्तुतसछन्नस्वरू[6]पस्वामित्यन[7]योर्महान् भेद इत्यर्थः । उदाहरति । वीरेत्यादि । पाण्डुपत्रधिया जीर्णपर्णभ्रान्त्येत्यर्थः ।. अस्यैवोदाहरणान्तरमाह । नृत्यदित्यादि । ईदृगेव धवल एष कमलाकरजः । नाभीक-

---

१ प्रतिभासमानत्वम् C., M. २ °खचितानि D. ३ T. notices पाण्डुत्व° for धवलिम° ४ °यशोभि सावर्ण्य D. ५ °रूपत्व K. ६ °रूपत्व K. ७ °नयोरस्ति महान K.

तद्गुणत्वम् । किं चात्रासंबन्धे संबन्ध इत्येवंरूपातिशयोक्तिस्तद्गुणानुप्राणितेति संकरः ॥

सति हेतौ तद्रूपाननुहारोऽतद्गुणः कथितः ॥६५॥

अत्र सातिशयगुणं प्राकरणिकं वस्तु सान्निध्यलक्षणे कारणे सत्यपि यदि नाप्राकरणिकगुणस्यानुहरते तदा तस्याप्राकरणिकस्य गुणो नास्त्यस्मिन्नित्यतद्गुणः । तद्गुणवैधर्म्येणात्र प्राप्तनिरूपणावसरः ।

यथा

गण्डाभोगे विहरति मदैः पिच्छिले दिग्गजानां
वैरिस्त्रीणां नयनकमलेष्वञ्जनानि प्रमार्ष्टि ।
यद्यप्येषा हिमकरकराद्वैतसौवस्तिकी ते
कीर्तिर्दिक्षु स्फुरति तदपि क्ष्मापते श्रीनृसिंह ॥

इह मदाञ्जनसंपर्केऽपि यशश्रियो मालिनिमा न जात इत्यतद्गुणः॥

मलपरिमलाभिज्ञानात् कृष्णप्रत्यभिज्ञा देवानां न तु कार्ष्ण्यादिति भावः । अभ्युच्चयमाह । किं चेति ।

तद्गुणः ॥

तद्गुणवैपरीत्येनातद्गुणमाह । सतीत्यादि । उत्कृष्टगुणसंनिधानेऽपि तद्रूपासंस्पर्शित्वमतद्गुण इत्यर्थः । तदेतद्विवृण्वन्नतद्गुणशब्दं निर्ब्रूते । यत्रेत्यादि । संगतिमाह । तद्गुणेति । गण्डेत्यादि । हिमकरकराद्वैतस्य सौवस्तिकी स्वस्तिवादिनी ज्योत्स्नासदृशीत्यर्थः । स्वस्तीत्याह सौवस्तिकी । इत्स्नातादित्वात् ठक् । द्वारादित्वादैजागमः ॥

अतद्गुणः ॥

---

१ सातिशयगुणितं O., M. २ T., O., M. drop कारणे. ३ K. omits तद्गुणः. ४ तद्गुणेत्यादि K. ५ K. drops अतद्गुणः.

यत्र प्रश्नपुरःसरमेवासंभाव्यमुत्तरं किमपि ।
असकृद्भवति निबद्धं तदुत्तरं तावदत्रैकम् ॥ ६६ ॥

अत्र प्रश्नपुरःसरस्य बाढं गूढत्वादसंभावनीयस्यानेकधैवोपनिबध्यमानत्वं चमत्कारकारणम् । किं च व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकतामन्तरेणैव प्रवृत्तमिदमिति न गोचरः परिसंख्यायाः ।

'का विसमा देव्वगई किं दुल्लहं जं जणो गुणग्गाही ।
किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोओ ॥'

यत्र त्वनुपनिबद्धः प्रश्नः स्यादुत्तरोन्नेयः ।
कमपि तदीयं भेदं द्वितीयमाचक्षते सुधियः ॥ ६७ ॥

अथोत्तरालङ्कारं लक्षयति । यत्र प्रश्नेत्यादि । यत्र प्रश्नपूर्वकमसंभाव्यमुत्तरमसकृन्निबध्यते तदेतदुत्तरमित्यर्थः । सकृन्निबन्धे चमत्काराभावादसकृद्ग्रहणमित्याह । अत्रेति । परिसंख्यातो भेदमाह । किं चेति । परिसंख्यायामितरनिषेधपरत्वं यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र गोधादिपञ्चकातिरिक्तपञ्चनखानां श्वमार्जारादीनां भक्षणनिषेधः । इह तु स्वार्थविधिपरत्वमेव नेतरनिषेधपरत्वमिति भावः । चकाराद्व्याख्यापनिर्देशाद्वनुमानतोऽपि भेद इति सूचितम् । का विषमेति ।

का विषमा दैवगतिः किं लभ्यं सज्जनो गुणग्राही ।
किं सौख्यं सुकलत्रं किं दुःखं यत् खलो लोकः ॥

द्वितीयमुत्तरं लक्षयति । यत्र त्वित्यादि । यत्रोत्तरोन्नेयः प्रश्नस्तत्परमुत्तरमित्यर्थः ॥

उत्तरम् ॥

---

१ °नीयस्यैवानेक° T.; °नीयस्यैवानेकधोपनिबध्य° O., M. २ O., and M. drop इदम्. ३ D. omits श्व. ४ °मेव नेतर° K. ५ K. omits उत्तरम्.

यथा

तावत् कुतश्चन्द्रमयूखभूषाः
सौधाङ्गणे प्रेयसि नः प्रदोषाः ।
तस्योत्कलक्षोणिपतेः प्रतापो
जागर्त्ति यावत् ककुभां मुखेषु ॥

इह तुहिनकरकिरणभूषान् सौधाङ्गणे प्रदोषान् कदा निर्वेक्ष्याम इति प्रियायाः प्रश्नः कुतोऽस्माकमुक्तविशेषणाः प्रदोषा इति प्रतीपमहीपतेरुत्तरादुन्नीयते ॥

यत्र प्रश्नःपुरःसरमुत्तरमुभयोर्मिथः समुल्लसति ।
प्रश्नोत्तरिकासंज्ञं तमलंकारं विदुर्विबुधाः ॥ ६८ ॥

यथा

पीतः केनासि रत्नाकर कथय बलान्मूर्ध्नि कालिन्दि कृष्टा
केन त्वं मां च कोपीः कुतुकमभिदधे वर्ण एवं वदामि ।
धावन्त्येते नृसिंहक्षितिपतिपृतनादग्धविद्वेषिवेश्म-
ज्वालाहेवाकहेलाहृतकनकगिरिस्यन्दवारां प्रवाहाः ॥

प्रश्नोत्तरप्रसङ्गात् प्रश्नोत्तरिकालंकारं लक्षयति । यत्रेत्यादि । यत्र द्वयोर्मिथः प्रश्नोत्तरे निबध्येते सा प्रश्नोत्तरिकेत्यर्थः । पीत इत्यादि । कालिन्दीसागरयोः प्रश्नोत्तरिकेयम् । कालिन्दी सागरं पृच्छति पीत इत्यादि । पीतः पीतवर्णः । हेवाकः स्वाच्छन्द्यमिति संजीवनकारः ॥

प्रश्नोत्तरिका ॥

---

१ °भूपते° T. २ T. drops मिथ. ३ केनालि C., M. ४ मे च कोपी M.; वापको वः T. ५ देश्° C., M. ६ °ज्वाला सदोह° C., M. ७ °गत° T. ८ °स्यन्दि° C., M.

अत्र कनकगिरितरङ्गिणीभिः सिन्धोरसंबन्धेऽपि संबन्धः कविप्रौढोक्त्या सिद्धत्वेनोक्तः। इदं तु वाकोवाक्यमिति मतान्तरे प्रसिद्धम्॥

अथ वल्गद्गूढार्थप्रतीत्यलंकारलक्षणं भावि।
गदितमिदं संलक्षित[1]सूक्ष्मार्थस्य प्रकाशनं सूक्ष्मम्॥ ६९॥

नवेषु कान्तेषु कृताभिलाषाः
स्वर्गाङ्गनाः प्रेक्ष्य मरीचिमाली।
नृसिंह भूपाल तवाहवेषु
कम्पाकुलं दर्शयति स्वबिम्बम्॥

इह भाविभे[2]दतया भयानुभावकम्पाकुलमात्ममण्डलं दर्शयता दिवाकरेण नवनवप्रि[3]यतमलाभाभिलाषिणीः स्वर्गाङ्गनाः प्रति नरसिंहनरपतिहनिष्यमाणसमरोद्भटप्रतिभटागमनं प्रकाशितम्॥

यत्रोद्भिन्नं किंचिद्वस्तु कुतश्चिन्निगूह्यते भूयः।
वस्त्वन्तरनिक्षेपाद् व्याजोक्तिं तामुशन्त्येताम्॥ ७०॥

अथ सङ्गतिपूर्वकं सूक्ष्मं लक्षयति। अथेत्यादि। यत्र स्थूलबुद्धिभिरसंलक्ष्यस्य स्वयं विदग्धतया कयाचिदिङ्गितेनाकारेण वा संलक्षितस्य सूक्ष्मार्थस्य विदग्धं प्रति प्रकाशनं निबध्यते स सूक्ष्मालंकार इत्यर्थः। उदाहरति। नवेष्वित्यादि। अत्र स्वर्गाङ्गनाभिलाषः सूक्ष्मोऽपि तच्चेष्टासूचितो मरीचिमालिना स्वमण्डलकम्पनेन ताः प्रति प्रकाशित इति व्याचष्टे। इहेत्यादि॥

[4]सूक्ष्मः॥

सूक्ष्मवैपरीत्येन व्याजोक्तिं लक्षयति। यत्रेत्यादि। निगूहितवस्तूद्भेदनं सूक्ष्म-

---

१ सलक्षित° T, D. २ °भेदभयानुभाव° D.; °भेदतयानुभाव° T. ३ °प्रियतमाभिलाष° T.
४ K. drops सूक्ष्म.

अत्र निगूढं वस्तु कुतश्चित् कारणादुद्भिन्नं प्रकटतां प्राप्तं सद्व-स्त्वन्तरनिवेशनेन निगूह्यते गोप्यते[1]। अत एव वस्त्वन्तरनिवेशरूपस्य व्याजस्योक्तिर्वचनमिह वर्त्तत इत्यस्याः सार्थकमभिधानम्। यत्र सादृश्याय प्रकृतमपह्नूयते[2] तत्रापह्नुतिर्जागर्त्ति। यत्र पुनरपह्नवाय सादृश्यमुपनिबध्यते तत्रेयम्।

आकर्ण्योत्कलभूपते[3] जलमुचां[4] निर्घोषमाकस्मिकं
त्वत्सेनापटहभ्रमेण सहसा संजातकम्पाकुलैः।
अन्तर्भीतिपराहतोऽपि दयिताकण्ठग्रहक्रीडया
सान्द्रानन्दमयीं दशामभिनयत्यङ्गैः शकाधीश्वरः[5]।

अत्र नरसिंहनरपतिवरूथिनीपटहभ्रमाविर्भूतेन कम्पेन प्रकाशिता भीतिः प्रियतमोपगूहनेनापलपिता॥

वाक्यं यदन्यथोक्तं केनाप्यन्येन योज्यतेऽपरथा।
तत् काकुश्लेषाभ्यां यदि वक्रोक्तिस्तदा स्फुरति॥७१॥

इत्युक्तम्। इहोद्भिन्नवस्तुनिगूहनं व्याजोक्तिरिति व्याचष्टे। अत्रेति। नामधेयं निब्रूते। अत एवेति। अपह्नुतिप्रभेद एव व्याजोक्तिर्न[6] पृथगलंकार इत्युद्भटः[7]। तन्निरासार्थं भेदमाह यत्र सादृश्यायेति। यत्रापह्नवमुखेन सादृश्यं प्रतिपाद्यते तत्रापह्नवः। यत्र सादृश्योपजीवनेनापह्नवः क्रियते तत्र व्याजोक्तिरित्यनयोरस्फुटत्वादुद्भटैरप्यपह्नवगन्धमात्रादुद्दुरपह्नवो भेदोऽन्यथातिप्रसंगादित्यर्थः। उदाहरति। आकर्ण्येत्यादि। अत्र रतिभीत्योः कम्पजनकत्वसादृश्योपजीवनेनानन्दप्रकटनव्याजाद्भयापह्नवोक्तेरियं व्याजोक्तिरित्याह। अत्रेति॥

व्याजोक्तिः[8]॥

उक्त्यन्यथात्वसाम्याद् व्याजोक्त्यनन्तरं वक्रोक्तिं लक्षयति। वाक्यमित्यादि। यत्राभिप्रायान्तरेणोक्तवाक्यमन्येनान्यथा योज्यते सा वक्रोक्तिः। सा

---

१ T. drops गोप्यते. २ प्रस्तुत° O., M. ३ O. and M. have यथा preceding आकर्ण्यो° ४ जलमुचो D. ५ सकाधीश्वर O., M. ६ व्याजोक्तिरिति न पृथ° K. ७ इत्युद्भटमतनिरासार्थं K. ८ K. drops व्याजोक्ति.

उक्तिव्यपदेशसामर्थ्यात् व्याजोक्त्यनन्तरं निरूपणमुचितमेतस्याः ।

काकुप्रयोगेण यथा

सर्वार्थिनामर्थितपूरणार्थं
परिस्फुरद्यागमहोत्सवेषु ।
त्वयि स्थिते वीर नृसिंह देव
न लज्जते संप्रति पारिजातः ॥

श्लेषप्रयोगेण यथा

किं मे रोषं करोषि प्रियतम किमहं तोयराशेस्तनूजा
न क्रोधस्ते विधातुं भवति समुचितः प्राप्यते कुत्र नक्रः ।
इत्थं वक्रोक्तिभङ्ग्या हिमगिरिसुतया लम्भितो मूकभावं
देवश्चन्द्रार्धचूडस्तव दिशतु मुदं भूपते श्रीनृसिंह ॥

अत्र मे इति पदं संप्रदानाभिप्रायेण प्रयुक्तं देवेन । अर्थश्लेषभङ्ग्या तु भगवतीसंबोधनपरतया समर्थितवती । क्रोधस्तव कर्तुं

च काक्वा श्लेषेण चेति द्विविधेत्यर्थः । सगतिमाह । उक्तीति । काकुमुदाहरति । सर्वेत्यादि । अत्र न लज्जत इति निषेधोक्तौ काक्वा लज्जत एवेत्यन्यथा योज्यते । श्लिष्टोक्तिमुदाहरति । किमित्यादि । मे ममेत्यर्थः । सबन्धसामान्ये षष्ठी न तु "क्रुधद्रुह—" इत्यादिना चतुर्थी । यं प्रतिकोप इति विशेषणात् । देव्याह । प्रियतमेति । देव आह । न क्रोध इति । पुनर्देव्याह । प्राप्यत इति । इह श्लेषो द्विविधोऽभङ्गः सभङ्गश्च । तत्र मे इत्यभङ्गश्लेषः न क्रोध इति सभङ्ग इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे । अत्रेत्यादि । संप्रदानाभिप्रायेणेति । षष्ठ्यर्थसबन्धसामान्याक्षिप्तविशेषाभिप्रायेणोक्तमन्यथा पूर्वोक्तानुशासनविरोधात् । संबोधनपरतयेति लक्ष्मीसबोधनपरतयेत्यर्थः ॥

वक्रोक्तिः ॥

१ °पूरणार्थमित्यादि T. २ भाणते D; प्रोच्यते T. ३ श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र noticed by T. ४ द्वेषेत्यर्थ D. ५ K. drops वक्रोक्तिः.

न समुचित इत्याशयेन प्रयुक्तं देवेन। अधस्तव कर्तुं नक्तः समुचित इति देव्या शब्दश्लेषभङ्ग्यान्यार्थघटनया योजितम् ॥[1]

वस्तुस्वभाव उच्चैर्यः स्यात् सूक्ष्मो यथावदेतस्य।
यद्वा वर्णनमेषा कथिता कविभिः स्वभावोक्तिः॥७२॥

अस्या अप्यत्रोक्तिक्रम[2] एव निर्देशकारणम्[3]। वस्तुस्वभाववर्णनमात्रस्यालंकारत्वाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गः स्यात्। वस्तुस्वभाववर्णनामात्ररहितस्य काव्यस्यैवाभावात्। अत एवोक्तमुच्चैरतिशयेन सूक्ष्मः कविमात्रेण द्रष्टुमशक्यो यो वस्तुस्वभावः क्रियावर्णसंस्थानात्मकस्[4]तस्या न्यूनानतिरिक्तत्वेन यद्वर्णनं सा स्वभावोक्तिः।

ऊर्ध्वं भुजाभ्यां परिरभ्य जानु-
द्वयं तदन्तश्चिबुकं निवेश्य।

उक्तिसाम्यात् स्वभावोक्तिं लक्षयति। वस्तुस्वभाव इत्यादि। जातिप्रयुक्तधर्मो वस्तुस्वभावस्तस्य सूक्ष्मस्य यथावद्वर्णनं यत् सा स्वभावोक्तिरित्यर्थः। सगतिमाह। अस्या अपीति। सूक्ष्मपदव्यावर्त्यमाह। वस्तुस्वभावेति।

'द्विहस्तं च द्विकर्णं च द्विनेत्रं चैकनासिकम्।
गुरुरेवं शिरः पायात् सशिरस्त्वूषणोदरम्॥'

इत्यादीनामप्यलंकारत्वप्रसङ्ग इति भावः। फलितमाह अत एवेति। उच्चैःशब्दार्थमाह। अतिशयेनेति। सूक्ष्मपदार्थमाह। कविमात्रेणेति। वस्तुस्वभावशब्दार्थमाह। क्रियेत्यादि। क्रिया चेष्टा। वर्णः शुक्लादिः। संस्थानमवयवसनिवेशः। उदाहरति। ऊर्ध्वमित्यादि॥

[5]स्वभावोक्तिः॥

---

१ After this C. and M. insert यथा वा नैषधे काव्ये। स्फुरति हारमणौ मदनोष्मणा हृदयमप्यनलकृतमद्य ते (°मात्मना M.)। ननु हतास्मि तथा यदि हृद्यपि प्रियतम समम्याल्पवाहित॥ अत्र सख्यालकृत नेत्यभिप्रायेणोक्तं वाक्यं दमयन्त्या नलरहितं कृतमित्यभिप्रायेण योजितम्। २ °त्रोक्तिप्रस्ताव एव T. ३ कारणं निर्देशस्य T. ४ °संस्थात्मक° C.,M. ५ K. drops स्वभावोक्ति.

नृसिंह झञ्झानिलवेपितः सन्
वने रिपुः सीदति तावकीनः ॥

भूतस्य भाविनो वा प्रत्यक्षायमाणतार्थस्य ।
विलसति सुतरामेतन्निगद्यते भाविकं कविभिः ॥७३॥

भावः कवेराशयः श्रोतरि प्रतिबिम्बितत्वेनास्तीति भाविकम् । नेदं भ्रान्तिमान् । भूतभाविनां भूतभावितयैव प्रकाशनात् । नाप्यतिशयोक्तिः । अन्यस्यान्यत्वेनाध्यवसायवैधुर्य्यात् । न हि भूतभाविनावभूतभावित्वेनाध्यवसीयेते ।

यथा[2]

वामं बाहुं विधाय द्विगुणितमुरसि स्पष्टमाबद्धमुष्टिं
धृत्वा शंङ्कुं करेण स्फुरदधरपुटस्ताम्रनेत्राञ्चलश्रीः ।
क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा घरट्टे परुषकटकटत्कारशौर्यंत्करोटीन्
शत्रून् पक्षान्निवान्तः स्फुरसि भुजभृतां भूपते श्रीनृसिंह ॥

विदग्धजनवेद्यार्थत्वसाम्यात् स्वभावोक्त्यनन्तरं भाविकं लक्षयति । भूतस्येत्यादि । यत्र भूतस्य भाविनो वार्थस्य चात्यद्भुतत्वादनाकुलसंदर्भसमर्थितत्वाच्च प्रत्यक्षायमाणता प्रत्यक्षवदुपलम्भनं निबध्यते तद् भावो भावना भाविकानां चेतसि निवेशनमस्मिन्नस्तीति व्युत्पत्त्या भाविकमित्यर्थः । व्युत्पत्त्यन्तरमाह । भाव इति । क्रमाद् भ्रान्तिमदतिशयोक्त्योरतिव्याप्तिं परिहरति । नेदमित्यादि । उदाहरति । वाममित्यादि । करेणेति । दक्षिणेनेत्यर्थं । वामस्य बद्धमुष्टेर्वक्षसि निक्षिप्तत्वात् । घरट्टो गोधूमघट्टनशिलायन्त्रभेदः । अनेकस्यैव नरसिंहस्यातिमानुषाद्भुतपौरुषविशेषभीषणतया यैर्दृष्टो यैश्च द्रक्ष्यते तेषामपि चेतसि भूतत्वेन भावित्वेन च

---

१ नितरा° T. २ D. drops यथा. ३ शङ्कं T. ४ °नाकुले संदर्भे सम° D.

अत्र यैस्त्वं दृष्टो द्रष्टव्यश्च समरसीमनि तेषामेवंविध एव हृदये प्रतिभासस इति वर्त्तमानतयोपनिबन्धात् प्रकारद्वयेऽप्येतदेवोदाहरणम् ॥

अभिमतमेतदुदात्तं समृद्धिमद्वस्तुवर्णनं यत्र ।

कविप्रतिभोत्थापितासंभाव्यमानवैभवविभूषितवस्तुवर्णनात्मकमिदं यथास्थितवस्तुवर्णनात्मकाभ्यां स्वभावोक्तिभाविकाभ्यां भिन्नम् ।

यथा

दासीभिः प्रतिसारितानि परितस्त्वन्मार्गणप्राङ्गण-
क्षोणिस्वस्तिकमौक्तिकानि वणिजामादाय वृन्दैर्मुदा ।
विक्रीतानि नृसिंह देव तरसा देशेषु देशेषु ते
मूर्त्तानीव यशांसि राजरमणीकण्ठे लभन्ते स्थितिम् ॥

भिया भाव्यमानस्य प्रत्यक्षायमाणतया निबन्धनादिदमेवोभयविधभाविकोदाहरणमित्याह । अत्रेत्यादि ॥

भाविकम् ॥

अद्भुतवस्तुवर्णनाप्रस्तावादुदात्तं लक्षयति । अभिमतमित्यादि । समृद्धिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तमित्यर्थः । उदात्तस्य भाविकस्वभावोक्तिभ्यां भेदमाह । कवीति । तयोर्यथावद्वस्तुवर्णनमिह तु तद्वैपरीत्येनारोपितं वस्तुवर्णनमिति भेदसंगतीत्यर्थः । दासीभिरित्यादि । मार्गणं मार्गः । स्वस्तिको रङ्गवल्लिरचनाविशेषः । अत्र राजरमणीकण्ठधारणयोग्यानि मौक्तिकानि एतत्सञ्चारपथरङ्गवल्लीविनियोगैः पुष्पोपहारवन्निर्माल्यभावं भजन्तीति समृद्धिमद्वस्तुवर्णनात्मकोऽयमुदात्त उन्नेयः ।

---

१ °मेवमुदात्तं T. २ °वैभवभूषित° T. ३ निबन्धनादेवोभय° K. ४ अत्रेति K. ५ K. omits भाविकम्. ६ °वल्ली° D. ७ मौक्तिकान्येव संचारपथि D.

यच्च महापुरुषाणामङ्गतया चरितवर्णनं भवति ॥ ७४ ॥

तदप्युदात्तं स्यादित्यर्थः ।

यथा

वेलाकाननमग्रतः कलयत श्लाघ्यं कलिङ्गेशितु
प्रौढैर्यत्र चमूभटैः प्रतिभटाहंकारकूलङ्कषैः ।
वीरश्रीपुलकैः शिलीमुखशतैराचान्तरोदस्तटैः
कीर्तेरर्णवलङ्घनाय घटितः सान्द्रक्रमः सङ्क्रमः ॥

अत्र वेलावने वर्णनीये नरसिंहदेवचरितमङ्गत्वेन वर्णितम् ॥

अथोदात्तान्तरं लक्षयति । यच्चेत्यादि । लक्षणमध्याहारेण पूरयति । तदपीति । यत्र प्रकृताङ्गतयोदात्तपुरुषचरितं निबध्यते सोऽप्युदात्तालंकार इत्यर्थः । एतेनोदात्तैश्वर्ययोगादुदात्तः प्रागुक्तः । अयं तूदात्तपुरुषचरितयोगादुदात्त इति पूर्वस्मादन्य एवायमलंकारोऽर्थभेदात् । परं तु शब्दसाम्यादस्यैव निरूपणमित्यलंकारसर्वस्वकारोक्तं तदपीत्यनेन सूचितमित्यनुसंधेयम् । उदाहरति । वेलेत्यादि । कलयत पश्यत इत्यर्थः । कीदृक् काननमित्यपेक्षायामाह । कलिङ्गेशितुरिति । इह लक्षणं योजयति । अत्रेति । ननु वीररस एवायं विजयतां किमुदात्तेनेत्यत आह । अङ्गत्वेनेति । सत्यमाङ्गित्वे रस एव भवेत् । किं त्विह वीरस्याङ्गत्वादुदात्त एव विजयत इति भावः । ननु तथापि रसवदाद्यलंकाराणामयं विषयो न द्वितीयोदात्तस्य । तथा हि रसनिबन्धे रसवदलंकारो भावनिबन्धे प्रेयोऽलंकारस्तदुभयाभासनिबन्धे तूर्जस्वी भावप्रशमनिबन्धे तु समाहितालंकारो भावोदयभावसंधिभावशबलतास्तु स्वतन्त्रालंकारा इत्यलंकारसर्वस्वकारः । अत्रोच्यते । इह

---

१ कलयत T., D., C., M., G. २ प्रस्तुताङ्ग° K. ३ यत्तूदात्त° K. ४ कलिङ्गेति K. ५ °मुदात्तेनेत्याह D. ६ विषय स्यान्न D.

अथ सर्वेषामेषामन्योन्याश्लेषपेशलावधुना ।
कथयामोऽलंकारौ सहृदयचेतश्चमत्कृतये ॥७५॥
एषां तिलतण्डुलवन्मिश्रत्वेनाभ्यधायि संसृष्टिः ।

नन्वमीषामनुप्रासोपमादीनां शब्दार्थालंकाराणां दैवगत्या यदि क्वचिदपि यौगपद्येनावस्थानं भवेत् तथापि पृथक्पर्यवसायितैव तेषाम् । किं तु कटककेयूरादीनामिव पृथक् कामनीयकहेतुत्वे सत्यपि संघटनोपपादितं किमपि रामणीयकमुन्मिषतीति । तिलतण्डुलन्यायस्तु संयोगन्यायः । स्फुटप्रतिभासनत्वमलंकाराणामिति यावत् ।

भामहादीनां मते रसादीनां वाच्यतया वाक्यार्थीभूतानामङ्गित्वे रसवदाद्योऽलंकारा अङ्गत्वे द्वितीय उदात्तः । येषां दर्शने रसाद्यो व्यङ्ग्यस्तत्र तेषामङ्गित्वे ध्वनिरथाङ्गत्व रसवदादिविषयत्वं द्वितीयोदात्तस्य तु विषयो नावशिष्यत इत्यलंकारसर्वस्वकारः । उदात्त एवात्र सविषयो रसवदादय एव निर्विषया इति त एव मा भूवन्निति काव्यप्रकाशकारः । तन्मतानुसारादिदं च रसवदाद्यनादरेणोदात्तमेवास्मिन् विषये वर्णयांचकारेत्यशेषमनवद्यम् ॥

उदात्तम्[६] ॥

तदेवं केवलालंकारकाण्डं समाप्य संप्रति तदाश्रितौ मिश्रालंकारौ संसृष्टिसंकरौ निर्णेतुं प्रतिजानीतेऽथेत्यादि । तत्र लघुत्वात् संसृष्टिलक्षणं तावदाह । एषामिति । यत्रैषामनुप्रासोपमादीनां तिलतण्डुलवन्मिश्रणं निबध्यते सा संसृष्टिरित्यर्थः । ननु संसृष्टिसंकरयोः कुत पृथगलंकारत्वमनुप्रासोपमादीनां कटकमुकुटादीनामिव पृथक्शोभाकरत्वादित्याशङ्क्य तथापि तेषामिवैतेषामपि मेलनादन्यैव शोभेति संसृष्टिसंकरयोरलंकारत्वमवसेयं कार्यभेदेऽपि कारणभेदानङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गादिति परिहरति । नन्वित्यादिनोन्मिषतीत्यन्तेन । तिलतण्डुलन्यायं विवृणोति । तिलतण्डुलेति । संसृष्टेरपि सजातीयविषया विजाती-

---

१ °पेशलानधुना T. २ °लंकारान् T. ३ योगो भवेत् O., M. ४ तदपि D. ५ °घ-तीति T. ६ K. drops उदात्तम्. ७ तेषामिवैषामपि K. ८ °रलकारान्तरत्व° D.

तत्र सजातीयसंसृष्टिर्यथा

उत्तुङ्गा गिरिराजवत् सुविततः क्ष्माचक्रवत् पावना
गङ्गावारिवदुज्ज्वला स्फटिकवत्तापच्छिदश्चन्द्रवत् ।
गम्भीरा जलराशिवत् त्रिभुवनव्याप्तिक्षमाः शंभुवद्
राजन्ते नरसिंह देव भवतः प्रोद्दामकीर्तिक्रमाः ॥

अत्र सजातीयानामुपमादीनां संसृष्टिः ।

विजातीयसंसृष्टिर्यथा

मन्दारस्य मदच्युतिं दिनमणेरौद्धत्यनिर्मूलनं
मेरोर्मानविमर्दनं रतिपतेरुत्सेकनिष्कासनम् ।
अम्भोभर्तुरहंकृतिप्रशमनं शक्रस्य गर्वक्षतिं
सृष्ट्वा त्वां नरसिंह देव गुणिनं किं किं न धात्रा कृतम् ॥

अत्र विजातीययोः वृत्त्यनुप्रासविशेषालंकारयोः संसृष्टिः ॥

चविषया चेति द्विविधा । तत्राद्यामुदाहरति । उत्तुङ्गा इत्यादि । सर्वत्र "तेन तुल्यम्-" इत्यादिना तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । अत एवैताः सप्तापि तद्धितगा आर्थ्यः पूर्णोपमा एव संसृष्टा इति सजातीयसंसृष्टिरित्याह । अत्रेति । मन्दारस्येत्यादि । अत्र मन्दारमदच्यवनादिरूपणैः षड्भिरपि मन्दाराद्यतिशयितौदार्यप्रतापौन्नत्यसौन्दर्यगाम्भीर्यैश्वर्याणि व्यज्यन्ते । अत्रानियतसंख्याकमकारादिवर्णावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः । किं न कृतमिति सर्वकरणाभिधानादशक्यवस्तुकरणात्मा विशेषालंकारप्रभेदोऽर्थालंकारः । तयोस्तिलतण्डुलवन्मिश्रणाद्विजातीयसंसृष्टिरिति व्याचष्टे । अत्रेति । रूपकस्याप्युपलक्षणमेतत् ॥

संसृष्टिः ॥

---

१ °दुज्वला D. २ °निर्धूननं D. ३ °निष्कासन D.

कथितस्तु संकरोऽयं त्रिविधो यः क्षीरनीरवद्भवति ॥७६॥

क्षीरनीरवदिति क्षीरनीरन्यायेन । समवायन्यायेनेति यावत् । अनौत्कट्येन वर्त्तनात् । त्रिविधोऽङ्गाङ्गिभावेन संशयेनैकवाचकानुप्रवेशेन च ।

क्रमेण यथा

एतावन्तमनेहसं सकुतुकं संवर्धिता यैर्वयं
कैते नः प्रभवो गता इति नभश्चूडास्पृशः शाखिनः ।
औत्सुक्यान्मकरन्दबाष्पभारितैः पुष्पेक्षणैस्त्वद्रिपु-
क्षोणीन्द्रान्नरसिंह देव नृपते पश्यन्ति सौधाद्बहिः ॥

अत्र दर्शनानुगुण्येन प्रसूनानामीक्षणत्वेन रूपणात् पादपानां दर्शनोचितपुरुषत्वेन रूपणं सिद्धं प्रतीयमानोत्प्रेक्षां[1] प्रति हेतुत्वमव[2]लम्बत इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ।

अथ संकरं लक्षयति । कथित इत्यादि । यत्रैषामलंकाराणां क्षीरनीरवन्मिश्रणं निबध्यते स संकरः । स च वक्ष्यमाणभङ्ग्या त्रिविध इत्यर्थः । क्षीरनीरवदित्येतद्विवृणोति । क्षीरनीरवदित्यादि । क्षीरनीरवद्भावे युक्तिमाह । अनौत्कट्येन वर्त्तनादिति । मिश्रणस्यानुत्कटभेदत्वेन वर्त्तनात् क्षीरनीरवद्भाव इत्यर्थः । त्रैविध्यं विवृणोति । त्रिविध इत्यादि । एतावन्तमित्यादि । अनेहसं कालम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । नभश्चूडास्पृशोऽभ्रङ्कषा इत्यर्थः । बहिरिति । स्थितानीति शेषः । पश्यन्तीति । पश्यन्तीवेत्यर्थः । अत एव व्यञ्जकाप्रयोगात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अथास्याः पुष्पेक्षणैः शाखिन इत्येकदेशविवर्त्तिरूपकेण सहाङ्गाङ्गिभावं विविनक्ति । अत्रेत्यादि । रूपकसाधकमाह । दर्शनेति । रूपकस्योत्प्रेक्षाङ्गत्वे निमित्तमाह । हेतुत्वमिति । तद्धेतुत्वेन तच्छेषत्वात्तदङ्गमित्यर्थः । हेतुत्वे योग्यतामाह । सिद्धमिति । संदेहसंकर-

---

१ °नोत्प्रेक्षण T. २ हेतुतामव° C, M.

एष चिन्तामणिः किं नु किन्वयं कल्पपादपः ।
किं न्वसौ कामधेनुर्वा न चेत्त्यागः किमीदृशः ॥

अत्र एष इति यदि विशेष्यं तदानीमनेन नरसिंहदेवं निर्दिश्य चिन्तामणित्वेन रूपणाद्रूपकमिदम् । अथ विशेषणं तदा पुरोवर्तिचिन्तामणिरित्यनेन सह नरसिंहदेवस्यैकतयाध्यवसितत्वादतिशयोक्तिरित्यनयोरन्यतरनिश्चयाभावात् संदेहेन संकरः ।

प्रतिभटकान्ताकुचतटमकरीलुण्टाकचापटङ्कारः ।
वीर नृसिंह इवाजौ वीरनृसिंहश्चिरं जयति ॥

अत्र लाटानुप्रासेन सहानन्वयस्यैकवाचकानुप्रवेशेन संकरः ॥*

इति श्रीमतो महामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकावलीनाम्न्यलंकारशास्त्रेऽर्थालंकारनिरूपणं नाम अष्टम उन्मेषः ॥

मुदाहरति । एष इति । इह संदेहमुद्घाटयति । अत्रेत्यादि । किं प्रान् नुशब्देन चिन्तामणित्वादिसंदेहात् संदेहालङ्कारः प्रधानं तस्योक्तसंकरोत्थापितत्वात्तेन सहास्याङ्गाङ्गिभावेन संकर इति विशेषः । तृतीयं भेदमुदाहरति । प्रतिभटेत्यादि । इह वीरनृसिंह इत्येकस्मिन् वाचकेऽनन्वयलाटानुप्रासयोरनुप्रवेशादेकवाचकानुप्रवेशलक्षणसंकरोऽयमित्याह । अत्रेति ॥

संकरः ॥

जगति विविधविद्यासिन्धुमुष्टिन्धयानां
व(प)रभणितिपरीक्षा युज्यते सज्जनानाम् ।

---

१ यद्विशेष्यं T. २ तदाय पुरो° D. ३ पुरोवर्त्ती T. ४ लुण्ठाक° D. ५ D. has श्रीमतो विद्याधरस्य° ६ महेश्वरस्य O, M., G. ७ वेकावलिनामन्यल°D. ८ एष इत्यादि K.

* T., C. and M. have the following verses after the close of the work. G. has only the first of them :—

सविह मम निबन्धे दूषणं भूषणं वा
भवति यदि विदग्धैस्तद्ध्यवश्यं विमृश्यम् ॥
पारीणाः पदसागरस्य कतिचित् तन्त्रे स्वतन्त्राः परे
केचित् कर्कशतास(तर्क)वक्रभणितिप्रौढिप्रियंभावुकाः ।

एकामेकावलीमेव कण्ठे धत्त कवीश्वराः ।
आः किमन्यैरलंकारैरसारैर्भारदायिभिः ॥

उपमा सोपमेयोपमा स्यात्तद्वदनन्वयः ।
स्मरणं रूपकं चापि परिणामस्तथा मतः ॥ १ ॥

संदेहो भ्रान्तिमांस्तद्वदुल्लेखोऽपह्नुतिस्तथा ।
उत्प्रेक्षातिशयोक्ती च तुल्ययोगित्वदीपके ॥ २ ॥

प्रतिवस्तूपमा चैव दृष्टान्तश्च निदर्शना ।
व्यतिरेकः सहोक्तिश्च विनोक्तिश्च तथा स्मृता ॥ ३ ॥

समासोक्तिः परिकरश्लेषौ परिकराङ्कुरः ।
अप्रस्तुतप्रशंसार्थान्तरन्यासस्तथा मतः ॥ ४ ॥

पर्यायोक्तं तथा चैव व्याजस्तुतिरपि स्मृता ॥
आक्षेपश्च मतोऽनिष्टविध्याभासो विरोधकः ॥ ५ ॥

विभावना विशेषोक्त्यतिशयोक्ती तथा स्मृते ।
असङ्गतिश्च विषमं समं चैव विचित्रकम् ॥ ६ ॥

अधिकं तद्वदन्योन्यं विशेषोऽपि तथा मतः ।
व्याघातस्तावदपरस्तथा कारणमालिका ॥ ७ ॥

एकावली तथा चैव मालादीपकमेव च ।
सारश्च काव्यलिङ्गं चाप्यनुमानं तथैव च ॥ ८ ॥

यथासंख्यं च पर्यायः परिवृत्तिस्तथा स्मृता ।
परिसंख्या मता तद्वदर्थापत्तिर्विकल्पकः ॥ ९ ॥

अन्ये सत्कवितामृताब्धिलहरीमुद्रांसमुद्रिन्धया
नैते केऽपि वयं तु किं तु त इमे सर्वे बहूकुर्वते ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायामेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायामर्थालंकारनिरूपणाख्योऽष्टम उन्मेषः ॥

समुच्चयस्तत्करश्च समाधिः प्रत्यनीकक: ।
प्रतीप मीलित चैव सामान्यं च तथा स्मृतम् ॥ १० ॥

तद्गुणातद्गुणावुत्तर प्रश्नोत्तरिका तथा ।
सूक्ष्मं व्याजोक्तिवक्रोक्ती स्वभावोक्तिस्तथा मता ॥ ११ ॥

भाविकं तद्वदपरमुदात्तं च तथा स्मृतम् ।
संसृष्टिः सङ्करश्चेति प्रोक्तालंकारसन्ततिः ॥ १२ ॥

इत्यलंकारसूचिकानि पद्यानि ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

NOTES.

UNMESHA I.

Pages 3-4.

सन्निपत्योपकारकत्वेनेदमभिमतमारादुपकारकत्वेन वा ।—

सन्निपत्योपकारक and आरादुपकारक are technical terms of the Mîmamsâ philosophy and mean 'assisting the main action directly or indirectly.' A '*Vidhi*' or injunction enjoins a new rite which has some purpose in view. It is defined as 'विधिः प्रयोजनवदर्थविधानेनार्थवान् । स चाप्राप्तमर्थं विधत्ते । यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति विधिरप्राप्तं प्रयोजनवद्धोमं विधत्ते अग्निहोत्रहोमेन स्वर्गं भावयेदिति । यत्र तु कर्म प्रकारान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रविधानम् । यथा दध्ना जुहुयादित्यत्र होमस्य अग्निहोत्रं जुहुयादित्यनेन प्राप्तत्वाद्धोमोद्देशेन दधिमात्रविधानं दध्ना होमं भावयेदिति । यत्र तूभयमप्राप्तं तत्र विशिष्टं विधत्ते । तदुक्तम् । न चेदन्येन शिष्टा इति । शिष्टा उपदिष्टा इत्यर्थः । यथा सोमेन यजेतेत्यत्र सोमयागयोरप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टयागविधानं सोमवता यागेनेष्टं भावयेदिति ।. '*Vidhi* is divided into four kinds, उत्पत्तिविधि, विनियोगविधि, अधिकारविधि and प्रयोग. दध्ना जुहोति is an instance of the second kind. It teaches us the connexion between what is principal and what is subordinate, दधि being subservient to होम. It is thus defined·—'अङ्गप्रधानसबन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः। यथा दध्ना जुहोतीति । स हि तृतीयाप्रतिपन्नाङ्गभावस्य दध्नो होमसबन्ध विधत्ते दध्ना होमं भावयेदिति ।. This *Vidhi* is authentically known from six assistants. 'एतस्य विधेः सहकारिभूतानि षट् प्रमाणानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यारूपाणि ।'. The *Angas* of a *Vidhi* are what is subservient to it. 'एतत्सहकृतेन (*i. e.* श्रुत्यादिप्रमाणसहकृतेन) विनियोगविधिना समिधादिभिरुपकृत्य

दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्येवंरूपेण यानि विनियुज्यन्ते तान्यङ्गानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति । तत्र सिद्धानि जातिद्रव्यसंख्यादीनि । तानि च दृष्टार्थान्येव । क्रियारूपाणि च द्विविधानि गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि चेति । एतान्येव संनिपत्योपकारकाणि आरादुपकारकाणीति चोच्यन्ते । तत्र कर्माङ्गद्रव्योद्देशेन विधीयमानं कर्म संनिपत्योपकारकम् । यथावघातप्रोक्षणादि । तच्च दृष्टार्थमदृष्टार्थं दृष्टादृष्टार्थं च । दृष्टार्थमवघातादि । अदृष्टार्थं प्रोक्षणादि । दृष्टादृष्टार्थं पशुपुरोडाशयागादि । तच्च द्रव्यत्यागांशेनादृष्टं देवतोद्देशेन च देवतास्मरणं दृष्टं करोति । इदमेव सामवायिकं कर्मेत्युच्यते ।'. संनिपत्योपकारक कर्म is then divided into two classes. 'तच्च संनिपत्योपकारकं द्विविधम् । उपयोक्ष्यमाणार्थमुपयुक्तार्थं चेति । तत्रावघातप्रोक्षणाद्युपयोक्ष्यमाणार्थम् । व्रीहीणां यागे उपयोक्ष्यमाणत्वात् । प्रतिपत्तिकर्मेडाभक्षणादि उपयुक्तपुरोडाशसंस्कारकम् । उपयुक्तस्याकीर्णकरणतानिवर्त्तकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म ॥.' आरादुपकारक कर्म is further on thus defined.——'द्रव्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म आरादुपकारकम् । यथा प्रयाजादि ॥'.

For a fuller description of these terms and how संनिपत्योपकारक कर्म is more powerful than आरादुपकारक कर्म, the student is referred to आपोदेवीमीमांसान्यायप्रकाश. See also मीमांसादर्शन for the division of कर्म into गुण (संनिपत्योपकारक) and प्रधान (आरादुपकारक). 'यैर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्' (२-१-७) and 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात्' (२-१-८).

'प्रत्यक्षं यजेत इत्येवमादिभिर्द्रव्यं न चिकीर्ष्यते तस्मात्तानि प्रधानकर्मणो वाचकानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् । पिनष्टि इत्येवमादिभिर्द्रव्यं संस्क्रियते तस्मात्तानि गुणकर्मवचनानि ।' शाबरभाष्यम्.

Page 4.

लौकिक is what depends upon the will of people as opposed to अलौकिक, which is not voluntary, but enjoined by S'âstras. नमस्कार, or salutation in the beginning of a work, is अलौकिक, while the composition of a work is लौकिक. The relation of

principal and subordinate (अङ्गाङ्गिभाव or शेषशेषिभाव) cannot subsist between what is लौकिक and what is अलौकिक. Salutation therefore cannot be indirectly subservient (आरादुपकारकाङ्ग) to the composition of a work प्रकरण or प्रकरण means a passage in which a principal sentence depends for its meaning upon subordinate sentences. It is अङ्गवाक्यसापेक्ष प्रधानवाक्यम्. 'उभयाकाङ्क्षा प्रकरणम् । यथा प्रयाजादिषु समिधो यजतीत्यत्र हि इष्टविशेषस्यानिर्देशात् समिद्यागेन भावयेत् किमित्यस्त्युपकार्याकाङ्क्षा । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र दर्शपूर्णमासयागैः स्वर्गं कुर्यात् कथमित्यस्त्युपकारकाङ्क्षेत्युपकार्योपकारकाकाङ्क्षारूपोभयाकाङ्क्षालक्षणप्रकरणेन प्रयाजानां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं सिध्यति ॥'. आपो० मी० न्या०. This shews how प्रकरण is one of the six assistant proofs of a विधि. *Vide* note supra *S'abarasvâmin* defines it as 'कर्त्तव्यस्य इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणम् । प्रारम्भो हि स तस्या वचनक्रियायाः । स एव विध्यादिर्विध्यन्तापेक्षः ।' *Vide* भाष्य on 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्' ३-३-१४.

Page 5.

नित्यमिदं नैमित्तिकं काम्यं वा—

Sacrificial rites are either नित्य, or नैमित्तिक, or काम्य. A नित्य rite is one which is regularly prescribed and the omission of which at the time prescribed causes sin. *Vide* याज्ञवल्क्य. " यदकरणे प्रत्यवायस्तन्नित्यम् । अहरहः सन्ध्यामुपासीत इत्यादौ सन्ध्योपासनाया नित्यत्वम् । ". न्यायकोश pp. 381-2. अकरणे is explained to mean 'विहिततत्कालीनाकरणं तेन अन्यदा सन्ध्यावन्दनाकरणेऽपि न क्षतिः । ". A sacrificial rite which is to be performed when a certain event occurs is नैमित्तिक. Its performance is obligatory. "अनियतनिमित्तकं नैमित्तिकम् । यथा ग्रहणश्राद्धादि । तत्र राहूपरागस्यानियतस्यैव निमित्तत्वात् ॥". "पुत्रजन्माश्रित्य विहितस्य जातेष्ट्यादेः ग्रहणादिनिमित्तमाश्रित्य

विहितस्य स्नानारम्भ नमित्तिकत्वम् ।". न्यायकोश p. 408. A काम्य rite is one which is performed with some object in view. "काम्यं तु फलकामनाधीनकर्त्तव्यताकं कर्म । यथा स्वर्गोद्देशेन कृतमश्वमेधयागादि ।" न्याय० p. 193.

A sacrifice is performed with the object of fulfilling a certain desire and when the performance of that sacrifice is supposed to bring about the fulfilment of that desire, the rite is called काम्य.

Page 7.

नीतिनेत्राचार्याः—

Nîtinetra is quoted in *Somadeva's Yaśastilakachampû Kâvya*. The following verses are given there :—

नीतिनेत्रस्य—

राज्यवृद्धिस्ततोऽमात्याद्यो न कुक्षिंभरिः स्वयम् ।
भन्ति स्थाल्येव चेद्भक्तं भोक्तुर्भुक्तिर्भवेत् कुतः ॥

यः स्याद्दुजगवद्रूपो बहिरीक्षितमोहितः ।
ते खादन्ति न किं नाम लज्जिका इव सेवकाः ॥

परैरबाधनं स्वस्य परेषां बाधनं स्वयम् ।
प्रजाप्रकृतिकोशानां श्रीश्च मन्त्रात् फलं विदुः ॥

कोशोल्लासी प्रजाध्वंसी तन्त्रक्षोभविधायकः ।
यो विद्वेष्टा विशिष्टानां शत्रुर्मन्त्रिमिषादसौ ॥

यश० च० p. 417.

Page 8-9.

अयं च ग्रन्थकारः———प्रत्यूहशमनेनैव सिद्धिः—

C. F. 'स्वयमविच्छिन्नपरमेश्वरनमस्कारसपत्त्विचरितार्थोऽपि व्याख्यातृश्रोतॄणामविघ्नेनाभीष्टव्याख्याश्रवणलक्षणफलसपत्तये समुचिताशीःप्रकटनद्वारेण परमेश्वरसांमुख्यं करोति वृत्तिकारः———स्वेच्छेति । मधुरिपोर्नखा वो युष्मान्

व्याख्यातृश्रोतॄणामायन्ताम्। तेषामेव संबोधनयोग्यत्वात्। सबोधनसारो हि पुरुषार्थः प्राण यामीष्टलाभ प्रति साहायकाचरणम्। तच्च तत्प्रतिद्वन्द्विविघ्नापसारणादि ना भवतीति। इयदत्र प्राणं विवक्षितम्।'. *Abhinavagupta's Lochana* on *Dhvanâyloka.* p. 1.

निर्विघ्नव्याख्यानश्रवणसपत्समासादनसमुचिताशीःप्रकाशनद्वारा seems to be the reading of *Mallinâtha*

Page 10.

तेन चाद्भुतरूपेण मध्यनिवेशितेन शृङ्गाररौद्रयोर्नैरन्तर्यकृतविरोधपरिहारः——

The opposition of sentiments results in two ways. Some sentiments, such as those of heroism and fear (वीर and भयानक), are opposed to each other, when they are found in one and the same person or have the same generating cause (आलम्बनविभाव). The opposition between such sentiments can be removed by representing them as existing in different persons, as for instance by representing the sentiment of heroism in the hero and of fear in his opponent (प्रतिनायक), or as having different generating causes Again some' sentiments are opposed to each other, when one follows the other immediately. Such are the erotic and the quietistic sentiments (शृङ्गार and शान्त), when the latter is described as immediately following the former. The opposition in this case may be removed by placing between them a sentiment which is not opposed to them. Thus the opposition between the sentiments of love and tranquillity can be done away with by representing between them the marvellous sentiment (अद्भुतरस).

'आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः।
रसान्तरेणान्तरितः नैरन्तर्येण यो रसः ॥'

Vide Kâvyaprakâśa VII. *Ullâsa.* pp. 50-6.

The first line of the benedictory stanza (मालेयाचल°) describes God *S'iva* as a lover (कामिन्) and the second line (प्रेङ्खज्ज्वाल°) describes him as an enemy of the God of Love (कामरिपु). The first line represents the sentiment of love and the second that of anger, and these two sentiments are opposed, when both are described as found in the same person at the same time or when one follows the other immediately. Here the opposition implied by *S'iva* being a कामिन् and a कामरिपु suggests the fact that his extraordinary greatness is inconceivable and this implied matter of wonder (वस्तुध्वनि), being thus placed between the sentiments of love and anger, removes their opposition. In नैरन्तर्यकृतविशेषपरिहारः, विशेष appears superfluous and विरोध has to be supplied. नैरन्तर्येण अव्यवधानेन कृतस्य (विरोधस्य) परिहारः.

कृतं विरोधं or कृतविरोधं परिहरता is the reading of most of the Mss. This is a good reading as far as विरोधपरिहार is concerned, but the instrumental तेन चाङ्गतरूपेण will, in that case, have to be construed with संभोगात्मा शृङ्गारः ध्वन्यते and the sentence will be hard to explain.

Page 11.

विधुर=overpowered (विवश).

बिन्दुद्वन्द्व°———

This verse ought to have been printed in small letters with inverted commas. It occurs among the four concluding verses at the end of the *Nâtikâ* कर्णसुन्दरी of बिह्लण. *Vide* कर्णसुन्दरी, printed in the *Kâvyamâlâ* Series p. 56. *Bihlaṇa* is the author of चौरपञ्चाशिका, विक्रमाङ्कदेवचरित, and कर्णसुन्दरी and a fourth work not yet known, as some of the verses ascribed to him in

शार्ङ्गधरपद्धति and सूक्तिमुक्तावली are not found in any of these three works. He was a native of *Kâśmîra*, but left it in his youth and wandered in foreign cities of मथुरा, वृन्दावन, कान्यकुब्ज, काशी, प्रयाग, अयोध्या, धारा, सोमनाथ, सेतुबन्ध, and in Gujarat. He finally visited कल्याण and obtained the title of विद्यापति conferred upon him by कुन्तलेन्दु or त्रैलोक्यमल्ल, or by his son विक्रमाङ्कदेव. He flourished in the eleventh century. *Vide* दुर्गाप्रसाद's Intro. to कर्ण०.

Page 12—

किं चात्र वाक्यार्थीभूतस्याद्——————सूचित एव ध्वनि.——

The suggestion of the emotion of the poet's attachment to *S'iva* (भावध्वनि *i. e.* कवेर्देवताविषयकरतिरूपभावध्वनि) is the final and consequently predominant idea in the verse 'प्रालेयाचल°——'; and this is helped on by the suggestion of three sorts, matter, figure, and sentiment (वस्तुध्वनि, अलंकारध्वनि, and रसध्वनि), the erotic sentiment being suggested by *S'iva's* painting figures on the breasts of *Pârvatî*, the furious sentiment by his burning *Kâma* by the fire of his third eye on his forehead, and the apparent opposition between these sentiments, the erotic and the furious, which suggests the figure विरोधाभास, being removed by the suggestion of the marvellons matter, viz. the extraordinary greatness of *S'iva* (अलौकिकमहिमत्वरूपाद्भुतवस्तुध्वनि). The suggestion of the emotion being helped (उपस्कार्य) by the threefold suggestion of वस्तु, अलङ्कार, and रस which is the helper (उपस्कारक), there is what is known as सङ्कर or fusion of suggestions.

Page 14.

अर्थवादरूपत्वात्——

अर्थवाद is defined by *Laugâkshi* as प्राशस्त्यनिन्दान्यतरपरं वाक्यम्. It recommends a precept by putting forth the good arising from its observance and the evils resulting from its omission and gives historical instances in support of it. *Gautama's Sûtra* about it is 'स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः।'. स्तुति is explained in the *Bhâshya* as विधेः 'फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः।'. The instance given for it is,——'सर्वजिता वै देवाः सर्वमर्जयन् सर्वस्याप्त्यै सर्वस्य जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्येवमादिः'. 'अनिष्टफलवादो निन्दा।', as 'स एष वा प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्ट्वाऽन्येन यजते गर्त्ते पतत्ययमेवैतज्जीर्यते वा इत्येवमादि.' 'अन्यकर्तृकस्य व्याहतस्य विधेर्वादः परकृतिः।', as 'हुत्वा वपामेवाग्रेऽभिधारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्ति। अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यमित्येवमभिदधति इत्येवमादि.' The last पुराकल्प is thus defined and explained,—' ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्पः इति।, as 'तस्माद्वा एतेन पुरा ब्राह्मणा हविः पवमानं सामस्तोममस्तौषन् यज्ञं प्रतनवामहे इत्येवमादिः॥' गौत० न्याय० pp. 106–7.

Page 16.

विम्बोल्लङ्घन°——

The stanza follows exactly *Mammata*'s well-known stanza

'काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे॥'

which is quoted by *Mallinâtha* in his commentary on the first stanzas of all the five *Mahâkâvyas*, commented upon by him. कान्तासंमितत्व is shown by our poet in the 7 th stanza.

The second stanza quoted by *Mallinâtha* to show the purposes that poetry serves is from the सेतुबन्धमहाकाव्य of

प्रवरसेन, p. 9.

The following is the छाया of the Prâkṛita verse :—

'परिवर्धते विज्ञानं सभाव्यते यशोऽर्ज्यन्ते गुणाः ।
श्रूयते सुपुरुषचरितं किं तथेन न हरन्ति काव्यालापाः ॥'

It is also quoted by *Vidyânâtha* in his *Pratâparudrayas'o-bhushana.*

Compare also the following stanza from *Bhâmahâlaṅkâra*:-

'धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
प्रीतिं करोति कीर्तिं च साधुकाव्यनिबन्धनम् ॥'

Rudraṭa too has a similar stanza :—

'अर्थमनर्थोपशमं शमसममथवा मत यदेवास्य ।
विरचितरुचिरसुरस्तुतिरखिलं लभते तदेव कविः ॥' काव्यालं॰ p.4.

Page 18.

बन्धोऽर्धनारीश्वरश्लाघालङ्घनजाङ्घिकः———

The unity of composition, more graceful than the unity of *S'iva* and *Pârvatî.* *Sarasvatîkanthâbharaṇa* gives in one verse the definition of poetry and the advantages of composing it .—

'निर्दोषं गुणवत् काव्यमलंकारैरलंकृतम् ।
रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥'

सरस्वती॰ परिच्छेद 1st, 2nd verse.

Pages 18-19

कृत्वा काव्य॰——

S'rîharsha, son of *Hîra,* king of *Kâśmîra,* is the author of नैषधीयचरित and खण्डनखण्डखाद्य. He is generally placed in the 12 th century.

हरिहर, मदनकीर्त्ति, and सोमेश्वरदेव author of कीर्त्तिकौमुदी and सुरथोत्सव were contemporaries. In सुभाषितरत्नकोष of the poet कृष्ण, हरिहर and मदन are described as under;———

'हरिहर परिहर गर्वं कविराजगजाङ्कुशो मदनः ।
मदन विमुद्रय वदनं *स्मर हरचरितं पुरातीतम् ॥'

Vide Dr. Bhâṇḍârakar's Report on the Search of Sanskrit Mss. for 1883-4. pp. 56-7.

हरिहर and सोमेश्वर were contemporaries as appears from a verse in सोमदेव's सुरथोत्सव. *Vide* Canto XIV.

Arjuna was the son of Malwâ, whose latest known date is Vikrama 1272 (*Vide* Dr. Bhâṇḍârakara's Report for 1883-4 pp. 103-5).

Pandit Durgâprasâda has the following note on अर्ज्जुनदेव in his Introduction to अमरुशतक———

'अर्ज्जुनवर्मदेवः सुप्रसिद्धस्य मालवाधिपतेर्भोजनरेन्द्रस्य वंश्यः सुभटवर्मसूनुरासीदिति तत्कृतटीकाप्रारम्भश्लोकेभ्यः काव्यमालायां १ लेखे मुद्रितात्तदीयदानपत्राच्च ज्ञायते । तच्च दानपत्रं १२७२ मिते विक्रमाब्दे लिखितमिति ख्रिस्ताब्दीयत्रयोदशशतकपूर्वार्धेऽर्ज्जुनवर्म आसीदित्यपि सुव्यक्तम् । अर्ज्जुनवर्मदेवश्च टीकायां 'यदुक्तमुपाध्यायेन बालसरस्वत्यपरनाम्ना' इति वदंस्तत्तत्स्थलेषु मदनोपाध्यायप्रणीतान् बहूञ्श्लोकान् प्रमाणत्वेनोपन्यस्तवान् । दानपत्रसमाप्तौ 'रचितमिदं राजगुरुणा मदनेन' इत्यस्ति । तस्मात् कस्यचनालंकारनिबन्धस्य प्रणेता अर्ज्जुनवर्मगुरुर्मदनोपाध्यायोऽपि तत्समय आसीत् । तत्प्रणीतग्रन्थस्तु नाद्यापि दृक्पथं गतः ।

"हरिहर गर्वं परिहर कविराजगजाङ्कुशो मदनः ।
मदन विमुद्रय वदन हरिहरचरितं स्मरातीतम् ॥"

इति प्राचीनं पद्यमपि कस्यचिदस्यैव मदनोपाध्यायस्य वर्णनपरं स्यात् ॥'

---

*हरिहरचरितं स्मरातीतम् is the reading in Durgâprasâda's Intro. to अमरुशतक.

Page 19.

प्रतिभा बहुशास्त्रदर्शिता———

This stanza closely follows the following stanza of *Mammata* :—

> शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।
> काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥

The singular कारणम् follows the singular हेतुः of *Mammata* and shews that the three things, viz. प्रतिभा or poetic genius ('प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ।' 'अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा' ध्वन्या॰ p 29) which is the most important of all the causes and therefore placed first, बहुशास्त्रदर्शिता or proficiency in many branches of learning, and अभ्यास or practice, form conjointly the cause of the production of poetry. 'दण्ड-चक्रादिन्यायेन परस्परसापेक्षास्त्रयः कारणं न तु तृणारणिमणिन्यायेन प्रत्येक कोऽ-प्युत्पादकाः ।'.

Rudraṭa and *Daṇḍin* consider the same three qualities essential in one who aspires to be a poet :———

> 'तस्यासारनिरासात् सारग्रहणाच्च चारुणः करणे ।
> त्रितयमिदं व्याप्रियते शक्तिर्व्युत्पत्तिरभ्यासः ॥' काव्यालं॰ १–४.
> 'नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतं च बहुनिर्मलम् ।
> अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसंपदः ॥' काव्याद॰ १ १०३.

Some are of opinion that poetic genius (प्रतिभा or शक्ति) is the only essential cause of the production of poetry and that the other two causes व्युत्पत्ति and अभ्यास are not indispensably necessary,— for we sometimes find even a child composing poetry,— but that they simply go to bring about a higher order of poetry.

'त्रिकं समुदितमेव हेतुरित्येके । डिम्भेनापि काव्योत्पादनाच्छक्तिरेव केवलेत्यपरे'। 'अन्यद् द्वयं तु प्रकर्षायैवेति भावः । शक्तिः खल्वनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्त्तिकारणम्। परयोस्तु न तथात्वमिति भावः । न च डिम्भेऽपि पूर्वजन्मार्जितयोर्निपुणताभ्यासयोः प्राचीनयोस्तयोः सत्त्वान्न व्यभिचारः । अत एव "जन्म जन्म यदभ्यस्तम्" इत्याद्युक्तिरिति वाच्यम् । परस्पराश्रयापत्तेः । तथा हि । सिद्धे कारणत्वे तयोः कल्पनम् । तस्मिंश्च सति कारणत्वमिति । तस्मान्मतद्वयमिदं परीक्षणीय सुधीभिः ॥' *Vide Sâhityakaumudî* and the commentary on it. p 4.

Cf. also

'कवित्वं जायते शक्तेर्वर्धतेऽभ्यासयोगतः ।
तस्य चारुत्वनिष्पत्तौ व्युत्पत्तिस्तु गरीयसी ॥'
'प्रतिभा कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् ।
भृशोत्पत्तिकृदभ्यास इत्याद्यकविसंकथा ॥'

Vâgbhaṭâlaṅkâra I. 3.

and

"न विद्यते यद्यपि पूर्ववासना
गुणानुबन्धि प्रतिभानमद्भुतम् ।
श्रुतेन यत्नेन च वागुपासिता
ध्रुवं करोत्येव कमप्यनुग्रहम् ॥' काव्यादर्श १-१०४.

Page 20.

अकवितेव वर कुकवितायाः———

Compare the following stanzas form *Bhâmahâlaṅkâra* :—

सर्वथा पदमप्येकं न निगाद्यमवद्यवत् ।
विलक्ष्मणा हि काव्येन दुःसुतेनेव निन्द्यते ॥
नाकवित्वमधर्माय व्याधये दण्डनाय वा ।
कुकवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्मनीषिणः ॥

Page 21.

काव्यं कर्त्तुं विदन्ति———महिम्नाभिधीयन्ते———

काव्यविदाम् in verse 12 means—of those who know how to compose poetry and of those who know how to appreciate it.

According to the maxim सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति, a word, uttered once, can convey only one meaning. it can not convey two meanings When therefore we have one word signifying two things, we must necessarily assume that there are two words of the same form, which convey two different meanings. But the two words are not perceived to be different, because they are pronounced at one and the same time by the same effort This is what constitutes the figure श्लेष (coalescence) The roots विद् to know (2 nd Conj Par) and विद् to think (7 th Conj. Atm.) have क्विप् added and we have the word काव्यविद् conveying the two senses of 'a composer and an appreciator of poetry.' This is known as प्रकृतिश्लेष or coalescence of the crude forms of roots. The instance of प्रकृतिश्लेष given by *Mammata* is —

> अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदिज्ञेषु च वक्ष्यति ।
> सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृपात्मजः ॥

Here सामर्थ्यकृत् means सामर्थ्यं करोतीति when construed with मित्राणाम् and सामर्थ्यं कृन्ततीति when construed with अमित्राणाम्.

सहृदयाः=Appreciators. ' येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विशदीभूते मनोमुकुरे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता ते हृदयसंवादभाजः सहृदयाः । यथोक्तम्—

> " योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः ।
> शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवाग्निना ॥ " ध्वन्या॰ p. 11.

Page 22.

पाक.———

Vidyânâtha defines it as under.—

> 'रसास्वादप्रभेदाः स्युः पाकाः पाक इव स्थिताः ।'.

शब्दार्थौ वपुरस्य———

Cf. the following stanza from the *Dhvanyâloka* :—

काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्व-
स्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ।
केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं
तेन ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥

Page 23.

शब्दार्थवपुस्तावत् काव्यं———

Ânandavardhana says, 'शब्दार्थशरीरं तावत् काव्यम् and *Abhinavagupta* has the following note on तावत्———

तावद्ग्रहणेन कस्याप्यत्र न विप्रतिपत्तिरिति दर्शयति ।

लोकायतिकाः=The Chârvâkas, Materialists. लोकेषु आयतं विस्तीर्णमनायाससाध्यत्वात् लोकायतं चार्वाकमतसिद्धधर्मः सोऽस्यास्तीति लोकायतिकः । " प्रायेण सर्वप्राणिनस्तावत्

'यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः' ॥ "

इति लोकगाथामनुरुन्धाना नीतिकामशास्त्रानुसारेणार्थकामावेव पुरुषार्थौ मन्यमानाः पारलौकिकमर्थमपह्नुवानाश्चार्वाकमतमनुवर्त्तमाना एवानुभूयन्ते । अत एव तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतमित्यन्वर्थमपरं नामधेयम् ॥' सर्वदर्श॰ p. 2.

According to their views the soul is no other than the body possessed of the vital power, the happiness and the misery experienced in this world constitute heaven and hell, and the destruction of the body is salvation. Their god is no other than the highest king on this world. " चैतन्यविशिष्टदेह एवात्मा देहातिरिक्त आत्मनि प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षैकप्रमाणवादितया अनुमानादेरनङ्गीकारेण प्रामाण्याभावात् । अङ्गनालिङ्गनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकम् । लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः । देहोच्छेदो मोक्षः ॥ ".

Their views are embodied in the following verses :—

" अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्यनलानिलाः ।
चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते ॥

किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ।
अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ॥

देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ।
मम देहोऽयमित्युक्तिः संभवेदौपचारिकी ॥

न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।
नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥

यावज्जीवं सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥ "

Vide सर्वदर्शनसंग्रह pp. 4 and 6.

Siddhântachandrodaya thus explains the views of the followers of *Chârvâka* :———

'चार्वाकास्तु ब्राह्मणोऽहं गौरोऽहं स्थूलोऽहं जानामीत्यादिसामानाधिकरण्यप्रतीतेः ब्राह्मणत्वादिधर्मवति शरीर एव ज्ञानात् सुखाद्याश्रयत्वं सिध्यतीति शरीरमेवात्मा । अत्र श्रुतिरप्याह । स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयं इति । ननु शरीरस्य पार्थिवत्वे घटादिवन्न चेतनं तदिति चेन्मैवं मंस्था । केवलनागवल्लीदलस्य रागानुत्पादकत्वेऽपि नागवल्लीदलखदिरचूर्णक्रमुकसमुदायात्मकताम्बूलस्य रागोत्पादकत्ववत् केवलपार्थिवस्य चैतन्यानुत्पादकत्वेऽपि भूतचतुष्टयसमुदायात्मकशरीरस्य तदुत्पादकत्वे किं बाधकमित्याहुः ।

चार्वाकैकदेशिनस्तु काणोऽहमहं जानामीति इन्द्रियधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनात् सुषुप्तिदशायां सत्यपि शरीरे चक्षुराद्युपरमे घटाद्यनुपलब्धेश्चेन्द्रियमेवात्मेत्याहुः ।

अपरे चार्वाकास्तु सुषुप्तिदशायां चक्षुरादीनामुपरमेऽपि मनसा सर्वव्यवहारदर्शनात् तस्य नित्यत्वाच्च मन एवात्मा । अत्र श्रुतिरप्याह । अन्योऽन्तरात्मा मनोमय इति मन्यन्ते ।

इतरे चार्वाकास्तु प्राणेन विना व्यवहारादर्शनात् पिपासावानहमित्याद्युपलब्धेश्च प्राण एवात्मा । अत्र श्रुतिरप्याह । अन्योऽन्तरात्मा प्राणमय इति कलयन्ति ।'

The following is from *Sadânanda's Vedântasâra* :——

चार्वाकस्तु "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय" इत्यादि श्रुतेः प्रदीप्तगृहात् स्वपुत्रं परित्यज्यापि स्वस्य निर्गमदर्शनात् स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्याद्यनुभवाच्च स्थूलशरीरमात्मेति वदति । अपरश्चार्वाकः "ते ह प्राणाः प्रजापतिमेत्य ब्रूयुः" इत्यादिश्रुतेरिन्द्रियाणामभावे शरीरचलनाभावात् काणोऽहं बधिरोऽहमित्याद्यनुभवाच्चेन्द्रियाण्यात्मेति वदति । अपरश्चार्वाकः "अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमय" इत्यादिश्रुतेः प्राणाभाव इन्द्रियादिचलनायोगादहमशनायवानहं पिपासावानित्याद्यनुभवाच्च प्राण आत्मेति वदति । अन्यस्तु चार्वाकः "अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः" इत्यादिश्रुतेर्मनसि सुप्ते प्राणादेरभावादहं सङ्कल्पवानहं विकल्पवानित्याद्यनुभवाच्च मन आत्मेति वदति ॥ pp. 32-3.

Page 24.——

भाक्तम्=लाक्षणिकम्; derived from लक्षणा or Implication. *Abhinavagupta* has the following ingenious note upon it :——

भज्यते सेव्यते पदार्थेन प्रसिद्धतयोत्प्रेक्ष्यते इति भक्तिर्धर्मोऽभिधेयेन सारूप्यादिः । तत आगतो भाक्तो लाक्षणिकोऽर्थः । यदाहुः ——

अभिधेयेन सारूप्यात् सामीप्यात् समवायतः ।
वैपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता ॥

इति । गुणसमुदायवृत्तेः शब्दस्यार्थभागस्तैक्ष्ण्यादिर्भक्तिः । तत आगतो, गौणोऽर्थो भाक्तः । भक्तिः प्रतिपाद्ये सामीप्यतैक्ष्ण्यादौ श्रद्धातिशयः। तां प्रयोजनत्वेनोद्दिश्य तत आगतो भाक्त इति गौणो लाक्षणिकश्च । मुख्यस्य वार्थस्य भङ्गो भक्तिरित्येवं मुख्यार्थबाधननिमित्तप्रयोजनमिति त्रयसद्भाव उपचारबीजमित्युक्तं भवति ॥ लोचन, p. 9

अभाववादिनः——

Those who maintain that there is no such thing as *Dhvani*, that the suggested sense is no other than the expressed,

sense, in as much as it simply goes to adorn it. *Bhámaha* says :—

> 'शब्दश्छन्दोऽभिधानार्थ इतिहासाश्रयाः कथाः ।
> लोकोयुक्ति कलाश्चेति मन्तव्या काव्ययैर्वशी (काव्यधूर्वहाः ?)'

Page 25.

किं च प्रतीतः प्रतिषिध्यते—कारणत्वात् ।———

This is the argument put forth before those who are अभाववादि's, that is, who deny the existence of *Dhvani* :—

Is *Dhvani* denied, though it is apprehended, or because it is not apprehended? In the first case, is it denied because it does not exist in some places or because it is found no where? If it is denied because it is not found in some places, your argument is open to the fault of (सिद्धसाधन) proving what is already proved; because we too admit that *Dhvani* does not exist in some places (in *Chitrakâvya*). If it is denied (though apprehended) because it is not found anywhere, then you commit the fault of व्याघात or contradicting yourself; for you admit that it is apprehended and say that it is not found anywhere. In the second case, that is, if you deny *Dhvani* because it is not apprehended, then too you are wrong since nothing can be denied without being conceived in the mind. A thing cannot be denied, unless it is conceived in the mind.

सिद्धसाधनम्—"सिषाधयिषाया असत्त्वे प्रमाणान्तरेणावगतार्थसाधनमनुमानम् । यथा पर्वते वह्निनिश्चयानन्तरमपि पुनस्तत्साधनाय विहितं 'पर्वतो वह्निमान् धूमात्' इत्यनुमानम्" *Vide* न्यायकोष, pp. 937–8.

क्वाचित्कनिषेधप्रतियोगित्वस्य ———

यस्य अभावः स तस्य प्रतियोगी, as घट is the प्रतियोगिन् of घटाभाव. *Dhvani* is denied in some cases. ध्वनि is then the प्रतियोगिन् of its क्वाचित्कनिषेध, and there is प्रतियोगित्व in ध्वनि. D.'s reading ध्वनौ for ध्वनेः is also good.

प्रतियोगिप्रतीतेः प्रतिषेधं प्रति कारणत्वात्—

The प्रतीति (apprehension) of *Dhvani* is denied; प्रतीति therefore becomes the प्रतियोगिन् of प्रतिषेध and as the apprehension precedes the denial, प्रतीति becomes the कारण of प्रतिषेध (तस्य पूर्वभावित्वात्).

Pages 26-7.

गुणातिक्रमेणोपजातमहिमानः कथमपि न भवन्ति रीतयः——

रीति's are styles, 'गुणविशिष्टरचनात्मिका,' as defined by Mallinâtha. They are treated of in the text at the end of the fifth *Unmesha*. *Sarasvatîkaṇṭhâbharaṇa* defines, derives and divides it as under:—

'वैदर्भादिकृतः पन्थाः काव्ये मार्ग इति स्मृतः ।
रीङ्गताविति धातोः सा व्युत्पत्त्या रीतिरुच्यते ॥
वैदर्भी साथ पाञ्चाली गौडीयावन्तिका तथा ।
लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते ॥' सर०कण्ठा० pp. 147-8.

Abhinavagupta has the following gloss upon रीति——

'तेषां (i. e. गुणानां) च समुचितचित्तवृत्त्यर्पणे यदन्योन्यमेलनक्षमत्वेन पानक इव गुडमरिचादिरसानां संघातरूपतागमन दीप्तललितमध्यमवर्णनीयविषयं गौडीयवैदर्भपाञ्चालदेशहेवाकप्राचुर्यदृशा तदेव त्रिविधं रीतिः ॥' ध्वन्या० लो० p. 6.

रीति's cannot thus be contemplated apart from *Guṇas* and are therefore included in *Guṇas*. This is the argument of the पूर्वपक्षिन्.

Page 27.

वृत्तयस्तावदलंकारान्तर्भूता एव———

वृत्ति's are styles of dramatic composition. They are included under different sorts of *Anuprâsa;* as they are formed by a special arrangement of letters to convey different sorts of meanings agreeable to different sentiments.

" वर्त्तन्तेऽनुप्रासभेदा मास्विति । "
' सरूपव्यञ्जनन्यास तिसृष्वेतासु वृत्तिषु ।
पृथक्पृथगनुप्रासमुशन्ति कवयस्तथा ॥ '

इति । पृथक्पृथगिति परुषानुप्रासः उपनागरिकानुप्रासः कोमलानुप्रास इति वृत्तयोऽनुप्रासजातय एव ॥' *Abhinavagupta* on *Dhvanyâloka*, pp.5–6.

वृत्ति is thus defined aud divided in सरस्वतीकण्ठाभरण—

" या विकासेऽथ विक्षेपे सङ्कोचे विस्तरे तथा ।
चेतसो वर्त्तयित्री स्यात् सा वृत्तिः सापि षड्विधा ॥
कैशिक्यारभटी चैव सात्वती भारती तथा ।
मध्यमारभटी चैव तथा मध्यमकैशिकी ॥ " pp. 151–2.

It is generally taken to be of four kinds .———

' भारती सात्वती चैव कैशिक्यारभटी तथा ।
चतस्रो वृत्तयो ह्येता यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम् ॥ '

नाट्यशास्त्र १-२५.

वृत्ति's are नाट्यरचनाविशेषाः and are favourable to the development of sentiments as under :—

' शृङ्गारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥
चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः ॥ '

Vide साहित्यदर्पण ६-१०.

Pages 27-8.

जातिस्तु जातिमतो नातिरिच्यते ——

As the *Mîmaṁsakas* who place संकेत in जाति derive व्यक्ति by आक्षेप, so is जाति to be taken to mean जातिमत्. This is the solution of the difficulty as to how वृत्ति which is an अनुप्रास-जाति is to be included in अलंकार's. bf. 'जातिर्जातिमतो नान्या समुदायश्च समुदायिभ्यो नान्यः इति वृत्तिरीतयो न गुणालंकारव्यतिरिक्ताः' *Abhinavagupta* on *Dhvanyâloka*, p. 6.

Pages 28-9.

तस्मादभिधाव्यापार——को वेद किं निमित्तम्——

This exactly follows the passage of the *Dhvanyâloka* below:—

'किं च वाग्विकल्पानामानन्त्यात् संभवत्यपि वा कस्मिंश्चित् काव्यलक्षणविधायिभिः प्रसिद्धैरप्रदर्शिते प्रकारलेशे ध्वनिर्ध्वनिरिति यदलीकसहृदयत्वभावनामुकुलितलोचनैर्नृत्यते तत्र हेतुं न विद्मः ॥' ध्वन्या॰ p. 8.

The पूर्वपक्षिन् now sums up his argument in these words :—

Who can say the reason why you bestir yourself, parading so much proficiency in subtlety of reasoning, giving a technical name *Dhvani* to a certain suggested sense which at the most is no other than a *Guṇa* or an *Alaṅkâra* and is not represented as a separate thing by old *Âlankârikas*, such as *Bhâmaha* and others, because it comes under the general definition of producing a charm (*Guṇa*, *Alaṅkâra* and *Dhvani* being all included under the definition of what produces a charm) even where it is possible on account of the endlessness of the varieties of the literal power or denotation of words.

Pages 29-30.

यत्र तु समासोक्त्यादिषु स्फुटैव प्रतीतिः——तदन्तर्भावो न भङ्गुरः——

Cf. 'यत्र तु प्रतीतिरस्ति यथा समासोक्त्याक्षेपानुक्तनिमित्तविशेषोक्तिपर्यायोक्तापह्नुतिदीपकसंकरालंकारादौ तत्र ध्वनेरन्तर्भावो भविष्यति।' ध्वन्या० p. 35.

Pages 29-31.

गुणेषु तावन्न ध्वनेरन्तर्भावो——त्रिविधस्य ध्वनेरलंकारत्वं तावत् प्रत्यादिष्टम्——

The *Siddhântin* meets the arguments of the *Pûrvapakshin* as under :——

Dhvani cannot be included under *Gunas*; because *Gunas* are the properties of *Rasa* (*Vide Unmesha* V.). As bravery and other properties reside in the soul, so do *Mâdhurya* and other *Gunas* reside in sentiment (रस) which is the soul of poetry. Since properties cannot be identified with substances in which they reside by intimate relation (समवायसंबन्ध), so cannot *Gunas* be comprehended under *Gunins* or *Dhvani*. Nor can *Dhvani* be placed under *Alaṅkâras*. For certain *Alaṅkâras*, such as *S'lesha*, have no connection whatever with the suggested sense, they being concerned only with the expressed sense. *Dhvani* therefore cannot be included under such *Alaṅkâras*. Nor can it be included under those *Alaṅkâras* like *Samâsokti* in which there is a clear apprehension of the suggestion of matter (suggestion of matter being included by *Bhâmaha* and others under *Alankâras*); because a poem is called *Dhvani* when the suggested sense is predominant in it, and a poem full of *Gunas* and *Alaṅkâras* in which the

suggested sense is subordinate to the expressed sense is called *Chitra.* The predominance of the suggested sense thus constituting *Dhvani* and the subordination of it to the expressed sense constituting *Samâsokti* and other *Alaṅkâras,* it is clear that *Dhvani* cannot be included under *Alaṅkâras.* Nor is the suggestion of *Alaṅkâras* included under *Alaṅkâras.* The figure *Upamâ* is no doubt suggested by the figures *Rùpaka, Dîpaka, Tulyayogitâ* and others and it adorns the expressed meaning. But as the suggestion of *Upamâ* is subordinate to the expressed sense, there is no *Dhvani. Rasa, Bhâvâ, Rasâbhâsa, Bhâvâbhâsa,* and *Bhâvaśânti* (which are treated of in the 3rd *Unmesha)* are also suggested in the figures *Rasavat, Preyas, Ûrjasvin,* and *Samâhita*; but the suggestion of *Rasa* &c. cannot be included in the figures *Rasavat* &c.; because the figures *Rasavat* &c. are constituted only when *Rasa* &c. are subordinate. When they are predominant, there is *Dhvani.* How can *Rasa* which constitutes the soul of poetry, and which is fit to be adorned (अलंकार्य), be an ornament (अलंकार)? Moreover the argument that *Dhvani* is not different from *Guna* and *Alaṅkâra* because it produces a charm is vitiated by the fallacy called असिद्धहेतु (where the middle term is not proved); because *Dhvani* is not the adorner (चारुत्वहेतु) but the adorned.

Cf. the following explanation and refutation of the views of *Bhâmaha* and others by *Râjânaka Ruyyaka* in his *Alaṅkârasarvasva* :——

इह हि तावद्भामहोद्भटप्रभृतयश्चिरन्तनालंकारकाराः प्रतीयमानमर्थं वाच्योपस्कारकतयालंकारपक्षनिक्षिप्तं मन्यन्ते । तथा हि पर्यायोक्ताप्रस्तुतप्रशंसासमासो-

स्याक्षेपव्याजस्तुत्युपमेयोपमानन्वयादौ वस्तुमात्रं गम्यमानं वाच्योपस्कारकत्वेन 'स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम्' इति यथायोगं द्विविधया भङ्ग्या प्रतिपादितं तैः । रुद्रटेन तु भावालङ्कारो द्विधैवोक्तः । रूपकदीपकापह्नुतितुल्ययोगितादावुपमाद्यलङ्कारो वाच्योपस्कारकत्वेनोक्तः । उत्प्रेक्षा तु स्वयमेव प्रतीयमाना कथिता । रसवत्प्रेयःप्रभृतौ तु रसभावादिर्वाच्यशोभाहेतुत्वेनोक्तः । तदित्थं त्रिविधमपि प्रतीयमानमलङ्कारतया ख्यापितमेव । . . . .

. . . . । तस्माद्विषय एव व्यङ्ग्यनामा (Scil. न तु व्यापारो भट्टनायकरीत्या) जीवितत्वेन वक्तव्यः । यस्य गुणालंकारकृतचारुत्वपरिग्रहसाम्राज्यम् । रसादयस्तु जीवितभूता नालंकारत्वेन वाच्याः । अलंकाराणामुपस्कारकत्वाद्रसादीनां च प्राधान्येनोपस्कार्यत्वात् । तस्माद् व्यङ्ग्य एव वाक्यार्थीभूतः काव्यजीवितमित्येष एव पक्षो वाक्यार्थविदां सहृदयानामावर्जकः । व्यञ्जनव्यापारस्य सर्वैरनपह्नुतत्वात् तदाश्रयेण च पक्षान्तरस्याप्रतिष्ठानात् ॥' अलं॰ सर्व॰, pp. 3–6 and 11–12.

Dhvanikâra says, "यदप्युक्तम्–'कामनीयकमनतिवर्तमानस्य तस्योक्तालंकारादिप्रकारेष्वन्तर्भावः' इति तदप्यसमीचीनम् । यतो वाच्यवाचकमात्राश्रयिणि प्रस्थाने व्यङ्ग्यव्यञ्जकसमाश्रयेण व्यवस्थितस्य ध्वनेः कथमन्तर्भावः वाच्यवाचकचारुत्वहेतवो हि तस्याङ्गभूता न तु तदेकरूपा एवेति प्रतिपादयिष्यमाणत्वात् । परिकरश्लोकश्चात्र———

'व्यङ्ग्यव्यञ्जकसंबन्धनिबन्धनतया ध्वनेः ।
वाच्यवाचकचारुत्वहेत्वन्तःपातिता कुतः ॥' " ध्वन्या॰, p. 34.

Pages 32-35.

यत् पुनरनुमानतो———तयोराविर्भावदर्शनात्————

In this passage are refuted the views of *Mahimabhaṭṭa*, the author of *Vyaktiviveka*. *Mahimabhaṭṭa's* statement, that *Dhvani* is not different from *Anumâna*, is worthless. For *Vyâpti* is a constituent part of *Anumâna*. There can be no

Anumâna without *Vyâpti.* It is the invariable concomitance of the *Sâdhana* (middle term) with the *Sâdhya* (major term). In the case before us ध्वनि is the साध्य and शब्दार्थौ the साधन put forth by the पूर्वपक्षिन्. Now the invariable concomitance of the middle term with the major term is ascertained by अनुपलब्धि (non-cognition, as when the absence of knowledge is to be proved by the absence of what is fit to be known, the व्याप्ति, यत्र यत्र ज्ञेयाभावस्तत्र तत्र ज्ञानाभावः, being proved by the non-cognition of what is fit to be known), or by तादात्म्य (identity, as when *S'ins'apâ* is to be proved a tree, the व्याप्ति between शिंशपात्व and वृक्षत्व is ascertained by their identity), or by तदुत्पत्ति (production from it, as when the existence of fire is to be proved from the existence of smoke, the व्याप्ति between धूम and वह्नि is decided by धूम being produced from वह्नि). As stated above, ध्वनि is the साध्य, and शब्दार्थौ, साधन of the पूर्वपक्षिन्. Now अनुपलब्धि cannot prove the साध्य in this case; for it can prove only that साध्य which consists of absence of some thing, as the absence of a jar (कुम्भाभाव) can be proved from अनुपलब्धि. The fact, that there is no jar here, can be proved from the fact that it is not cognised here; since, had it been here, it would have been cognised. If the पूर्वपक्षिन् were to argue that he is going to prove ध्वन्यभाव from अनुपलब्धि, the हेतु is vitiated, it being असिद्ध (inconclusive). When the cognition of ध्वनि is evident, how can its non-cognition be accepted? The सिद्धान्तिन् does nor prove the absence of ध्वनि from its non-cognition, but the existence of ध्वनि from its cognition. Nor can ध्वन्यभाव be proved from he non-cognition of words and their sense. For the

noncognition of a jar cannot prove the absence of a pillar. The non-cognition of one thing cannot prove the absence of another and therefore the non-cognition of words and their sense cannot prove the absence of ध्वनि. Thus अनुपलब्धि cannot establish the व्याप्ति between साध्य and साधक (ध्वनि and शब्दार्थ). Let us now see whether तादात्म्य can establish the व्याप्ति. The following is the syllogism in which it establishes the व्याप्ति. This is a tree, because it is a *S'iṁs'apâ*. Whatever is a *S'iṁśapâ* is a tree, as this one which is admitted by all. This is a *S'iṁśapâ*. Therefore it is a tree. Here the व्याप्ति between *S'iṁs'apâ* and a tree is established by identity between them. Though one might say that there is no व्याप्ति in the form, whatever is a tree is a *S'iṁśapâ*, because sandal and *Champaka* are not *S'iṁśapâs*, yet there is a व्याप्ति in the form, whatever is a *S'iṁśapâ* is a tree. Therefore, this is a tree because it is a *S'iṁśapâ*, is a correct अनुमान. For though the हेतु, वृक्षत्व, cannot prove the साध्य, शिंशपात्व, the हेतु, शिंशपात्व, proves the साध्य, वृक्षत्व. There is no व्यभिचार of the हेतु, or no instance in which हेतु is found where साध्य is not found, there being no शिंशपात्व in वृक्षत्वाभाववत् (where there is no वृक्षत्व). Thus the व्याप्ति between शिंशपा and वृक्ष being established by their identity, the हेतु, शिंशपात्व, proves the साध्य, वृक्षत्व. But तादात्म्य cannot establish the व्याप्ति in the case before us. As the हेतु, शिंशपात्व, proves the साध्य, वृक्षत्व, by its identity with it, so neither words nor sense, whatever is taken as *Hetu*, can prove the suggested sense by identity; because there can be no identity between the suggested meaning and that which suggests it (words or their primary

signification). On the contrary the suggested meaning comes out prominently, keeping words and their primary signification in a subordinate position. Thus तादात्म्य cannot be व्याप्तिप्रयोजक. It now remains to see whether the व्याप्ति between साधन and साध्य can be established by तदुत्पत्ति (साधन being produced from the साध्य). But this view also does not stand the test. For this is the instance of तदुत्पत्ति—This region has fire, because it has smoke. Smoke being produced from fire is able to serve as a हेतु in proving the existence of fire, its producer. But in the case in question, words and their sense which are admitted as हेतु (in proving the साध्य, ध्वनि) by the पूर्वपक्षिन् (who considers ध्वनि as included in अनुमान) are not accepted even by him as produced from the suggested sense. Because words and their sense (expressed sense) manifest themselves from their generating causes even before the suggested sense arises. Thus as neither अनुपलब्धि, nor तादात्म्य, nor तदुत्पत्ति can establish the व्याप्ति between the middle term, शब्दार्थौ, and the major term, ध्वनि, there is no व्याप्ति and consequently the view that ध्वनि is included under अनुमान, propounded by *Mahimabhaṭṭa* in his व्यक्तिविवेक, is unsound.

Jayaratha, in his commentary *Alaṅkâravimarshinî* on *Alaṅkârasarvasva*, gives the following verse embodying the views of *Mahimabhaṭṭa*:—

'वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।
संबन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता ॥'

This view is thus touched upon in *Alaṅkârasarvasva*:—

यत्तु व्यक्तिविवेककारो वाच्यस्य प्रतीयमानं प्रति लिङ्गतया व्यञ्जनस्यानुमानान्तर्भावमाख्यत् तद्वाच्यस्य प्रतीयमानेन सह तादात्म्यतदुत्पत्त्यभावादविचारिताभिधानम् । तदेतत् कुशाग्रधिषणैः क्षोदनीयमतिगहनगहनमिति नेह प्रतन्यते ॥ अल० स०, pp. 12-13.

The commentary of *Jayaratha* on this is worth perusal:——

इह लिङ्गलिङ्गिनोस्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव तावत् प्रतिबन्धो निश्चीयते । तन्निश्चयेनैव च साध्यसिद्धिः । अन्यथा हि साध्यसिद्धिर्न स्यात् । व्यभिचारात् । तत्र तादात्म्यं यथा कृतकत्वानित्यत्वयोः । तदुत्पत्तिर्यथा वह्निधूमयोः । वाच्यप्रतीयमानयोः पुनस्तादात्म्यतदुत्पत्ती न स्तः । तथा हि——'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटम्——' इत्यादौ विधिना निषेधो निषेधेन वा विधिः प्रतीयते । न तस्य वाच्येन सह तादात्म्यम् । विरुद्धत्वात् । न ह्यभावो भावात्मा भवति भावोऽप्यभावात्मा । नापि तदुत्पत्तिः । अभावस्य अन्यजनकत्वानुपपत्तेः । नापि निःशेषच्युतचन्दनादीनां विशेषणानां तदन्तिकगमनानुमापकत्वं युक्तम् । तेषां स्नानादावपि सद्भावादनैकान्तिकत्वात् ॥ p. 13.

तादात्म्य and तदुत्पत्ति are put forth as व्याप्तिप्रयोजक by the बौद्ध's as under:——

'तदुत्पत्तिनिश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते । तदुत्पत्तिनिश्चयश्च कार्यहेत्वोः प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः कारणोपलम्भे सत्युपलम्भः उपलब्धस्य पश्चात् कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति पञ्चकारण्या धूमधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते । तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते । यदि शिंशपा वृक्षत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव जह्यादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः । अप्रवृत्ते तु बाधके भूयः सहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचारशङ्कायाः को निवारयिता । शिंशपावृक्षयोश्च तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽयं शिंशपेति सामानाधिकरण्यबलादुपपद्यते । न ह्यत्यन्ताभेदे तत् संभवति । पर्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगायोगात् । नाप्यत्यन्तभेदे । गवाश्वयोरनुपलम्भात् । तस्मात् कार्यात्मानौ कारणमात्मानमनुमापयत इति सिद्धम् ॥" *Vide* सर्वदर्शनसंग्रह of माधवाचार्य, p. 8.

व्यञ्जनावृत्ति is established by *Mammaṭa* in the fifth *Ullâsa*, at the end of which he refutes the view of *Mahimabhaṭṭa* by shewing how व्यञ्जना cannot be included in अनुमान. For the अनुमान in such cases is vitiated by fallacies. He shews how in the well known instance 'भम धम्मिअ विस्सद्धो——' the अनुमान is vitiated by the fallacies अनैकान्तिकत्व, विरुद्धत्व and असिद्धि.

Page 36.

अभिहितान्वयवादिनः——————

They are *Mîmâṁsakas* of the *Bhaṭṭa* school, *i. e.* followers of *Kumârila* or *Tutâta* who are both known as *Bhaṭṭa*. They are *Navyâyikas*. They maintain that words have a general meaning. The logical connection of words that form a sentence is not known from the import of words, but from आकाङ्क्षा, संनिधि and योग्यता. In गामानय, गो means सास्नादिमान् पदार्थ generally, अम् shews कर्मत्व generally, आ hitherward generally, नी motion generally, and हि, मध्यमपुरुषकर्ता and आज्ञा generally. गो does not express the गो meant there, viz. the आश्रय of the कर्मत्व denoted by अम्, nor does अम् mean कर्मत्व residing in गो and with reference to the क्रिया, आनयन, and so with आ and नय. 'एतेषामभिहितान्वयवादिनामयमाशयः । घटं करोतीत्यादौ घटवृत्तिकर्मत्वानुकूला कृतिरित्यर्थो बोध्यते । तत्र घटशब्दस्य घटोऽर्थः अम्प्रत्ययस्य च कर्मता । वृत्तिता तु न कस्यापीत्यपदार्थोऽपि वृत्तिता तात्पर्यवशात् अनयोः संसर्गविधया भासते ॥'. The connection between the पदार्थ's is known from आकाङ्क्षा, संनिधि and योग्यता, and when the connection (अन्वय) is known, a special sense arises, which was not experienced before. This is तात्पर्यार्थ or वाक्यार्थ. It is पदानभिधेय,

because पद's have only a general meaning. According to this view the purport of a sentence arises not from the sense of the words themselves, but from the logical connection among the several notions belonging to them. *Pradîpakâra* thus puts forth this view:——

'लाघवात् पदानां पदार्थमात्रे शक्तिः न त्वन्वयांशेऽपि । गौरवादन्यलभ्यत्वाच्च । संबंधो हि तात्पर्यार्थो वाच्यार्थविलक्षणशरीर आकाङ्क्षायोग्यतासंनिधाद्-पदार्थोऽपि प्रतीयते । न चापदार्थप्रतीतावतिप्रसङ्गः । स्वरूपसतः वाक्यान्वयत्वस्य नियामकत्वादित्यभिहितान्वयवादिनां मतम् ॥' काव्यप्र०, p. 20.

अभिहितानां (साधारण्येन पदशक्त्या प्रतिपादितानां) पदार्थानामन्वय इति वादिनः अभिहितान्वयवादिनः.

Page 38.

यत्र स्वस्वपदार्थमात्राभिधानाय———प्रत्याशा———

The author refutes the views of the *Mîmaṁsakas* who do not accept ध्वनि ('प्रतीयमानं प्रति विवदमानान्' as he puts them, *Vide* p. 36). They hold that there is no व्यञ्जनावृत्ति and that the व्यङ्ग्य sense is conveyed by अभिधावृत्ति. But when according to their views words have only the power of conveying a general meaning and when they cannot express the sense of a sentence which is no other than connected notions belonging to themselves, in other words, when the अभिधावृत्ति of words is not competent to explain to us the logical connection of the ideas conveyed by them and thus to enable us to arrive at the meaning of a sentence, but has to take in the help of आकाङ्क्षा, योग्यता, and सन्निधि for the purpose, it can surely not be expected that it can take us to the ध्वनि or

प्रतीयमानार्थ of a sentence which arises after the sentence is understood.

'यन्मते वाच्यार्थबोधविषयीकृतमपि संसर्गं शक्योपस्थापनपरिक्षीणशक्तिरभिधा नावभासयतीति तदर्थं तात्पर्यवृत्तिरवलम्ब्यते तन्मते वाक्यार्थबोधोत्तरकालीनायां व्यङ्ग्योपस्थितौ नैवाभिधाप्रभाव इति किमु वक्तव्यम् ॥'

Pradīpakāra says:——

'यतः पदेभ्यः प्रथमं पदार्थस्मृतिः । अथ पदार्थविशेषाणामन्वयविशेषरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रत्ययः । ततो व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति तृतीयकक्षायां कुतोऽभिधायाः प्रसरणम् । द्वितीयकक्षायामेव तदनपेक्षणात् । यतोऽभिहितान्वयवादेऽशक्य एवान्वय आकाङ्क्षादिवशेन प्रतीयते ॥'. काव्यप्र०, p. 173.

Pages 38-41.

आरोह जयाय कुञ्जरमित्यादि वाक्यं——पदार्थसार्थ एव वाक्यार्थः——

The *Prābhākaras*, another school of the *Mīmāṁsakas*, followers of *Prabhākara*, otherwise known as *Guru*, hold that in the sentence गामानय, गो does not mean any cow generally, अम् any कर्मत्व generally and so on, but गो expresses गो as the आश्रय of कर्मत्व, and अम्, कर्मत्व residing in गो and so on. Thus the अन्वय too is shewn by the पदशक्ति, and आकाङ्क्षा, योग्यता, and सन्निधि are not required for it. The पदशक्ति does not enable words to express their meanings generally, but connectedly. In actual life meanings of words are learnt not by bringing things and knowing the words that express them, but by sentences. A child hears one say गामानय and he sees the action that follows. That is, he sees another man making a सास्नादिमान् पदार्थ move from one place to another and understands that the whole action of the

man addressed is the meaning of the sentence. He then hears अश्वमानय and sees a different animal brought, but the same movement as before, आनयन being common in both the sentences. He accordingly knows the meanings of गो and अश्व, but he does not know them generally, but as connected with those of other words. So the connection (अन्वय) is known from the पदशक्ति itself. Thus as in actual life a sentence alone can set a man to action or stop him from it, words constituting it, connected together by आकाङ्क्षा, योग्यता, and सन्निधि, express a connected meaning. The sense of a sentence is therefore no other than the collected notions of words which stand in the relation of principal and subordinate (विशेषणविशेष्यभावापन्नः) according to the purpose that they have to serve (कार्योद्देशविशिष्टः).

प्रवृत्तिनिमित्तस्य (p. 40) is to be taken by उपलक्षण in the sense of प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तस्य (Cf. the readings of G., M., and T.), आरोह जयाय कुञ्जरम् being an instance of प्रवृत्ति and अवरोह कुञ्जराजास्ते जयः, of निवृत्ति.

Page 41.

यत्र संकेतनिकेतनीकृत°———वचनीयताम्—

This refutes the view of अन्विताभिधानवादि's (*Mīmāṁsakas*). When a sentence expresses collected notions of words connected with one another (विशिष्टरूप), on which (connected sense) lies the संकेत (convention), and is not able to express even the sense of the words forming it not connected with one another, on which no संकेत is placed, but which is no other than what is expressed by itself, then how can the suggested sense, which is altogether different from the sense

first conveyed by a sentence, being another sense altogethe on which there is no संकेत, be expressed by अभिधावृत्ति।

Page 42.

यदि पुनः सोऽयं°————————वाच्यत्वप्रसङ्गात्°——————

Bhaṭṭa Lollaṭa and others maintain that as a single arrow, discharged by a strong man, destroys, by the single movement, called velocity, the armour of the enemy, pierces his vitals and takes away his life, so a single word, used by a good poet, brings before us, by a single power called अभिधा (Denotation), the sense of a word, teaches us its अन्वय (syntactical connection) and makes us apprehend the suggested sense. In other words, those who hold that the power of words reaches very far like that of arrows say that अभिधा is competent to express whatever sense is apprehended after a word is heard. But this boast is futile. For according to this view in sentences like --"He says, 'This angry *Narasiṁha* king will at once lead his army against you. Do not run away through fear, come near me", the ideas of terror and breathlessness on the part of kings which are suggested and which are not denoted by संकेत will be expressed and this will be wrong, because there is no convention (संकेत) there.

Page 43.

नास्ति यदि व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव————————प्रसज्येत——————

If suggestion is discarded, there will be no such relation as that of the suggester and the suggested (*i. e.* the relation of some words suggesting the suggested sense) and in the

absence of this relation, the classification of *Doshas* (Faults in composition) into permanent and non-permanent (च्युतसंस्कृतित्व being always a fault, while श्रुतिकटुत्व being a fault when the erotic sentiment is suggested, but not when the furious sentiment is suggested or in other circumstances) which is based upon this relation will be useless.

च्युतसंस्कृतित्व is a fault in composition arising from the violation of the rules of grammar, a solecism, as in

विहाय च गृहांस्तान् वै व्यस्यस्तनयवृत्तयः ।
कदा भविष्यते वासः कटकेषु महीभृताम् ॥ प्रतापरुद्र० दोष० प्रक०

भविष्यते constitutes the fault, because the Atmanepada form is ungrammatical.

'भविष्यते इति भवतेरात्मनेपदित्वं शब्दशास्त्रविरुद्धमिति च्युतसंस्कृतिः ।'

This fault is permanent, except in अनुकरण or imitation. *Mammata* says, 'अनुकरणे तु सर्वेषाम्' (Scil. अदुष्टता). The following is the instance given by him.——

मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम् ।
पश्यैष च गवित्याह सुत्रामाणं यजेति च ॥ काव्यप्र०, p. 466.

Here गो without a case-ending constitutes the fault च्युतसंस्कृति, but it is not a fault, because it is अनुकरण or reproduction of another's words as spoken by him.

Rudrata says:——

'अनुकरणभावमविकलमसमर्थादि स्वरूपतो गच्छन् ।
न भवति दुष्टमतावृत्त्विपरीताक्लिष्टवर्णं च ॥ काव्यालं०, p. 73.

On this the commentator *Namisâdhu* says:——

यथा विकटनितम्बायाः पतिमनुकुर्वाणा सखी प्राह——

' काले माषं सस्ये मासं वदति शकाशं यश्च सकाशम्।
उष्ट्रे लुम्पति रं वा षं वा तस्मै दत्ता विकटनितम्बा ॥'.

श्रुतिकटुत्व is a fault arising from the use of an unmelodious word or expression. It is called परुषत्व by *Vidyânâtha.* The following is the instance given by him.——

' कुतः कान्तारवृत्तीनां कार्तार्थ्यार्थित्वमीदृशाम् ॥
अत्रकार्तार्थ्यार्थित्वमिति परुषवर्णारब्धत्वम् ॥'.

The following is the *Pradîpakâra's* note on this *Dosha:*—

अत्रोच्यते———स्वायत्ते शब्दप्रयोगे कर्णोपतापकशब्दप्रयोगेण श्रोतुरुद्वेगो रसापकर्षायेति (It must be remembered that रसापकर्षत्वम् or whatever detracts from रस in a सरस काव्य is the general definition of a *Dosha*) स एव तद्बीजम्। अत एव प्रतिकूलवर्णादस्य भेदः। तत्र कर्णोपतापाहेतुत्वात् (In प्रतिकूलवर्णत्व the *Dosha* arises from the use of letters unfavourable to the growth of a particular sentiment, while in श्रुतिकटुत्व it results from the use of a word which galls the ear)। अत एव चानुकरणे वैयाकरणादौ वक्तरि श्रोतरि वा रौद्रादौ रसे व्यङ्ग्ये नीरसे च काव्येऽस्य दोषत्वाभावः। आद्ये तस्यैवानुकरणीयतया स्वायत्त्यभावात्। द्वितीये च तत्त्वभावावगमेनोद्वेगाभावात्। तृतीये च श्रोतुस्तेनानुद्वेगात्। चतुर्थे तदनुगुणत्वेनोद्वेगाहेतुत्वात्। पञ्चमे मुख्यार्थहतेरभावात्। एवमर्थौचित्यप्रकरणादिवशेनाप्यनुद्वेजकतया दोषत्वाभाव उपपद्यते॥' काव्यप्र॰, p. 203.

Page 43.

अपि च यदि प्रतीयमानोऽर्थो———न समपत्स्यत————

Moreover if there be no suggested sense, a word in a poetic piece, reminding us of some thing indecorous in the absence of its connexion with the sense given to it by context will not be fit to be avoided.

अश्लीलत्व (the use of an indecorous word) implying shame, disgust, and inauspiciousness is a fault and is therefore to be avoided. If there be no व्यञ्जना, a word cannot suggest an indecorous meaning and cannot therefore be fit to be abandoned.

Pages 43-44.

अपि च यदि विद्यमानेऽपि——न भवितव्यं भेदेन——

Cf. 'वैधर्म्यसत्त्वेऽपि यद्यभेदः स्यात् तदा नीलानीलादेरपि न कश्चिद् भेदः स्यात्। वैधर्म्यस्याविशेषात् । यदुक्तम्——"अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च" इति ॥' काव्यप्र०, p. 188.

Page 45.

कारणभेदात्——

कारणभेद is the same as निमित्तभेद of मम्मट, '(शब्दानुशासनज्ञानेन प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्मल्यसहितेन तेन चावगमः) इति निमित्तस्य ॥' काव्यप्रका० ५ उ०. This is explained as ज्ञापकभेद by प्रदीपकार. 'वाच्यस्य व्याकरणकोषादिमात्रेणावगमः । प्रतीयमानस्य तु प्रतिभानैर्मल्येनाप्यधिकेनेति ज्ञापकभेदः ।' काव्यप्र०, p. 189.

वाच्यस्यावबोधः प्रतीतिमात्र°——चमत्कार इति——

This is called कार्यभेद by प्रदीपकार. 'वाच्येन व्युत्पन्नमात्रस्य प्रतीतिमात्रम् । अन्येन तु विदग्धपदवाच्यस्य सहृदयस्य चमत्कृतिरिति कार्यभेदः ।' काव्यप्र०, p. 189.

Pages 46-7.

अथ काचित् स्वैरिणी——विषयभेदाद्भेदः ॥——

With this whole passage compare *Abhinavagupta's Lochana*, which it closely follows.——

'काचिदविनीता कुतश्चित् खण्डिताधरा तत्सविधसविधाने भर्त्तरि तमनवलोकमानयेव कयाचिद्विदग्धसख्या तद्वाच्यतापरिहारायैवमुच्यते । सहस्वेदानीमिति

वाच्यमविनयवतीविषयम् । भर्तृविषयं तु अपराधो नास्तीत्यावेद्यमानं व्यङ्ग्यम् । तस्यां च प्रियतमेन गाढमुपालभ्यमानायां तद्व्यलीकशङ्कितप्रातिवेश्मिकलोकविषयं चाविनयप्रच्छादनेन प्रत्यायनं व्यङ्ग्यम् । तत्सपत्न्यां च तदुपालम्भतदविनयप्रहृष्टायां सौभाग्यातिशयख्यापनं प्रियाया इति शब्दबलादिति सपत्नीविषयं व्यङ्ग्यम् । सपत्नीमध्ये इयत्खलीकृतास्मीति लाघवमात्मनि महीतुं न युक्तम् । प्रत्युतायं बहुमानः । सहस्व शोभस्वेदानीमिति सखीविषयं सौभाग्यप्रख्यापनं व्यङ्ग्यम् । अद्येयं तव प्रच्छन्नानुरागिणी हृदयवल्लभेत्थं रक्षिता । पुनः प्रकटदशनदानविधिर्न विधेयः इति तच्चौर्यकामुकविषयसंबोधनं व्यङ्ग्यम् । इत्थं मयैतदपह्नुतमिति स्ववैदग्ध्यख्यापनं तटस्थविदग्धलोकविषयं व्यङ्ग्यमिति ॥ " ध्वन्या० लो०, p. 23.

Page 48.

येऽपि सहृदय°——————नः समीहितम्——————

Cf. the following from *Dhvanyâloka* which it exactly follows:——

'येऽपि सहृदयहृदयसंवेद्यमनाख्येयमेव ध्वनेरात्मानमाम्नासिषुस्तेऽपि न परीक्ष्यवादिनः । यत उक्तया नीत्या वक्ष्यमाणया च ध्वनेः सामान्यविशेषलक्षणे प्रतिपादितेऽपि यद्यनाख्येयत्वं तत् सर्वेषामेव वस्तूनां तत् प्रसक्तम् । यदि पुनर्ध्वनेरतिशयोक्त्यानया काव्यान्तरातिशायि तैः स्वरूपमाख्यायते तत्तेऽपि युक्ताभिधायिन एव ॥ ' ध्वन्या०, p. 59.

Pages 48-51.

अथ भक्तेरुपचारादागतोऽयम्——उपलक्षणेन विनाप्युपलक्षणीयस्य सिद्धेश्च—

In this passage is refuted the opinion of those who hold that the suggested sense can be arrived at by the process of Implication (भाक्तोऽन्यैः समुदीरितं p. 22).

Those who say that the suggested sense comes from Implication and is therefore no other than the implied sense should be asked whether they consider the non—difference of suggestion from implication to mean the identity

(तादात्म्य) of suggestion and implication, or whether they consider implication to be the constant differentiating property (लक्षण) of suggestion or a differentiating property in some cases (उपलक्षण). Now suggestion cannot be identical with implication; because we know that both have properties opposed to one another. For implication is based upon the consideration of the barring of the expressed sense, while suggestion is based upon that of the particular nature of the speaker, the person to be informed and other things. How then can Implication and Suggestion be ever supposed to be identical! Moreover there is an *Anumâna* to prove that Implication and Suggestion are different·——

Implication and Suggestion are different from each other;

Because they have different properties,

Whatever things have different properties are different from one another,

As a jar, cloth and other things

Nor is the second view that Implication is the definition of Suggestion correct Because the definition (भक्तिमत्त्व, the constant differentiating property of Suggestion) is beset with a number of fallacies that will be pointed out. Since a definition is a constant differentiating property, it is a व्यतिरेकिहेतु (a हेतु or middle term which has व्यतिरेकव्याप्ति* only and no अन्वयव्याप्ति) and the अनुमान is thus arranged ——

*व्यतिरेकव्याप्ति is the invariable concomitance of the absence of the major term (साध्याभाव) with the absence of the middle term (साधनाभाव).

Suggestion is different from other things,

Because it has Implication,

What is not different from other things is not one that has Implication,

As the power of Denotation and other things.

When the अनुमान stands thus, it is fallacious; for the हेतु is vitiated by the fallacies भागासिद्धि and विरुद्धत्व. The हेतु is भागासिद्ध (non-existent in a part of the पक्ष); because Implication is non-existent in suggestive poetry based on Denotation (विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि). * The हेतु is also विरुद्ध (contrary, or साध्याभावव्याप्त, being less extensive than the negation of साध्य, i. e. existing on the विपक्ष, but never existing on the सपक्ष); for the fact of Suggestion being different from other powers (Implication and Denotation) is to be demonstrated (साध्य) and the हेतु, भक्तिमत्त्व is विरुद्ध, being some times found in साध्याभाव (being साध्याभावव्याप्त); because it is sometimes found in words like कुशल, conventional† words which are not different from other sorts of words (लक्षक or वाचक) as they simply *imply*, like कुशल implying discrimination, and *suggest* nothing. Implication cannot therefore be the definition of Suggestion, as it is open to the fallacies of भागासिद्धि and विरुद्धत्व. Similarly the third view that Implication is the differentiating

---

*पक्ष (व्यक्ति) includes both अभिधामूलध्वनि and लक्षणामूलध्वनि and the हेतु, भक्तिमत्त्व being non-existent in अभिधामूलध्वनि (a part of the पक्ष), it is भागासिद्ध.

† 'व्युत्पत्तिरहिता शब्दा रूढा अखण्डलादयः ।'. रूढ words are opposed to यौगिक or etymological words.

property of Suggestion in some cases is not correct; for there is no Implication in suggestive poetry based upon Denotation (विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि) and even if it be accepted that Implication is the उपलक्षण (differentiating property in some cases) of Suggestion, Implication and Suggestion cannot be identical; because व्यक्ति (उपलक्षणीय) can exist without भक्ति (which is taken to be its उपलक्षण) as in अभिधामूलध्वनि.

The readings of T., it may be remarked, 'भाक्तिव्यक्त्योरभिन्नत्वासंभव एव' and 'उपलक्षणेन विनाप्युपलक्षणीयसिद्धेः' are the best.

Our author follows ध्वनिकार who proves that भक्ति cannot be ध्वनि by proving that there can be neither ताद्रूप्य between them, nor can भक्ति be the लक्षण or the उपलक्षण of ध्वनि. It should be remembered that the word ध्वनि is very comprehensive and has five senses. 'पञ्चधापि ध्वनिशब्दार्थे येन यत्र यतो यस्य यस्मै इति बहुव्रीह्यर्थाश्रयेण यथोचितं सामानाधिकरण्यं संयोज्यम्। शब्देऽर्थे व्यापारे व्यङ्ग्ये समुदाये चेति ॥' ध्वन्या० लो०, pp. 48 and 51.

Abhinavagupta says — 'भक्तिश्च ध्वनिश्चेति ताद्रूप्यं लक्षणमुपलक्षणमिति त्रिविधमपि मतं दूषयति । किं पर्यायवत्ताद्रूप्यम् । अथ पृथिवीत्वमिव पृथिव्या अन्यतो व्यावर्त्तकधर्मरूपतया लक्षणम्। उत काक इव देवदत्तगृहस्य संभवमात्रादुपलक्षणम्।' ध्वन्या० लो०, p. 51. Thus ताद्रूप्य is identity as in the case of a synonym of a word (पर्याय), लक्षण is a differentiating property (व्यावर्त्तकधर्म), and उपलक्षण an occasional mark, as a crow sitting on Devadatta's house is an उपलक्षण of the house. उपलक्षण is, as *Mallinátha* well explains it, कादाचित्कव्यावर्त्तकधर्म. 'प्रयोगकाले गृहे काकासत्त्वेऽपि यदा कदाचित् काकसमवधानेऽपि पूर्वोपस्थितकाकस्मरणेन देवदत्तगृहं विज्ञायत इति काकस्योपलक्षणत्वम्।' न्यायकोश p. 151. It is in fact the same as तटस्थलक्षण. Now ध्वनिकार refutes the first view of ताद्रूप्य between

भक्ति and ध्वनि by saying, 'भक्त्या बिभर्त्ति नैकत्वं रूपभेदादयं ध्वनिः।'. He explains the *Kârikâ* thus:——'अयमुक्तप्रकारो ध्वनिर्भक्त्या नैकत्वं बिभर्ति। भिन्नरूपत्वात्। वाच्यव्यतिरिक्तस्यार्थस्य वाच्यवाचकाभ्यां तात्पर्येणार्थप्रकाशनं यत्र व्यङ्ग्यप्राधान्ये स ध्वनिः। उपचारमात्रं तु भक्तिः।' ध्वन्या॰ pp. 50—1. अभिनवगुप्त explains उपचार as 'उपचारो गुणवृत्तिर्लक्षणा'. That भक्ति is the लक्षण of ध्वनि is thus refuted:——'अतिव्याप्तेरथाव्याप्तेर्न चासौ लक्ष्यते तया।'. तया means भक्त्या. The *Kârikâ* is thus explained.——'न च भक्त्या ध्वनिर्लक्ष्यते। कथम्। अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च। तत्रातिव्याप्तिर्ध्वनिव्यतिरिक्तेऽपि विषये भक्तेः संभवात्। यत्र हि व्यञ्जकत्वकृत महत्सौष्ठवं नास्ति तत्राप्युपचरितशब्दवृत्त्या प्रसिद्ध्यनुरोधप्रवर्त्तितव्यवहाराः कवयो दृश्यन्ते।' ध्वन्या॰ p. 51. In a word which has an implied sense, the object of Implication is suggested by ध्वनि (ध्वननव्यापार or Suggestion); but if the object suggested is not very beautiful ('यत्र व्यञ्जकत्वकृत महत्सौष्ठवं नास्ति' or as *Abhinavagupta* puts it, 'यत्र प्रयोजनं सदपि नास्पदम्'), what is the use of व्यञ्जना or ध्वननव्यापार? 'न चैवंविधः कदाचिदपि ध्वनेर्विषयोऽभिमतः।' यतः——

'उक्त्यन्तरेणावश्यं यत्तच्चारुत्वं प्रकाशयन्।
शब्दो व्यञ्जकतां बिभ्रद् ध्वन्युक्तेर्विषयीभवेत्॥' ध्वन्या॰, p. 53.

Thus when व्यञ्जना is not accepted in cases where the प्रयोजन is not charming, it cannot of course be admitted when there is no प्रयोजन. *Ânandavardhana* says:—

'रूढा ये विषयेऽन्यत्र शब्दाः स्वविषयादपि।
लावण्याद्याः प्रयुक्तास्ते न भवन्ति पदं ध्वनेः॥' ध्वन्या॰, p. 53.

Abhinavagupta comments upon this as under:——

"लावण्याद्या ये शब्दाः स्वविषयाल्लवणरसयुक्तत्वादेः स्वार्थादन्यत्र हृद्यत्वादौ रूढाः रूढत्वादेव निमित्तप्रयोजननिरपेक्षणव्यवधानशून्याः यदाह—'निरूढा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत्' इति. ते तस्मिन् स्वविषयादन्यत्र प्रयुक्ता अपि

न ध्वनेः पदं भवन्ति । न तत्र ध्वनिव्यवहारः । आदिग्रहणेनानुलोम्यं प्रातिकूल्यं सब्रह्मचारीत्येवमादय. शब्दा लाक्षणिका गृह्यन्ते । लोम्नामनुगतमनुलोमं मर्दनम् । कूलस्य प्रतिपक्षतया स्थितं स्रोत. प्रतिकूलम् । तुल्यगुरु सब्रह्मचारी । इति मुख्यो विषयः । अन्यः पुनरुपचरित एव । न चात्र प्रयोजनं किञ्चिदुद्दिश्य लक्षणा प्रवृत्तेति न तद्विषयो ध्वननव्यवहारः । " ध्वन्या० लो०, pp. 53-4. Thus the definition, भक्तिः ध्वनिः, is open to the fault of अतिव्याप्ति; for 'यत्र यत्र भक्तिस्तत्र तत्र ध्वनिरिति तावन्नास्ति । '. It is also open to the fault of अव्याप्ति, for in विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि there is no लक्षणा. "यत्र यत्र ध्वनिस्तत्र तत्र यदि भक्तिर्भवेत्त स्यादव्याप्तिः । न चैवम् । अविवक्षितवाच्येऽस्ति भक्तिः । 'शिखरिणि क नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः । तरुणि येन तवाधरपाटलं दशति बिम्बफलं शुकशावकः ॥' इत्यादौ (विवक्षितान्यपरवाच्ये) तु सा कथम् ॥" ध्वन्या० लो०, p. 55. Thus भक्ति cannot be the definition of ध्वनि. Nor can it be the उपलक्षण of it; for 'कस्यचिद् ध्वनिभेदस्य सा तु स्यादुपलक्षणम्' ध्वन्या०, p. 58. *Abhinavagupta's* commentary on this *Kârikâ* is——'ननु मा भूद् ध्वनिरिति भाक्तिरिति चैकं रूपम् । मा च भूद् भक्तिर्ध्वनेर्लक्षणम् । उपलक्षणं तु भविष्यति । यत्र ध्वनिर्भवति तत्र भक्तिरप्यस्तीति भक्त्युपलक्षितो ध्वनिर्न तावदेतत् सर्वत्रास्ति । इयता च किं परस्य सिद्धं किं वा नस्त्रुटितम् ॥' ध्वन्या० लो०, p. 58 भक्ति may be the उपलक्षण of some sort of ध्वनि ('भक्तिर्वक्ष्यमाणप्रभेदमध्यादन्यतमस्य भेदस्य यदि नामोपलक्षणतया संभाव्येत') This, however, does not prove that भक्ति is the same as व्यक्ति or ध्वनि, and thus the views of those who hold that ध्वनि is भाक्त ('भाक्तोऽन्यैः समुदीर्यते' or as आनन्दवर्धन has it, 'भाक्तमाहुस्तमन्ये') are refuted.

प्रदीपकार's note on व्यञ्जना being altogether different from लक्षणा is as under.——

'किं च न लक्षणाव्यञ्जनयोरभेदः । लक्षणामुपजीव्यातद्व्यापारात् । नापि लक्षणानुगतमेव ध्वननमिति ध्वनेस्तल्लक्षणमिति वाच्यम् । अभिधोपजीवनेनापि

भावात् । न च लक्षणाभिधोभयानुसार्येव । वर्णमात्रानुसारेणापि हि दृश्यते रसाभिव्यञ्जना । न च वर्णमात्रेऽभिधा लक्षणा वा । नापि शब्दानुसार्येव । विकसन्नर्त्तकीनेत्रत्रिभागालोकनादावपि प्रसिद्धेः । तस्मादभिधालक्षणातात्पर्यविलक्षणस्तुरीयो ध्वननव्यञ्जनद्योतनप्रकाशनादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव ॥'. काव्यप्र०, p. 192.

Page 51.

यत्तु गुणविशिष्ट°————तस्याः ————

Vâmana, author of *Kâvyâlaṅkâra Sûtras*, gives an arrangement of words containing excellencies (गुण) to be the soul of poetry. 'रीतिरात्मा काव्यस्य' १। २। ६॥. The *Vritti* on the *Sûtra* is, 'रीतिर्नामेयमात्मा काव्यस्य । शरीरस्येवेति वाक्यशेषः ।'. Then the next *Sûtra* defines रीति—'विशिष्टा पदरचना रीतिः' १।२।७॥. It is explained as 'विशेषवती पदानां रचना रीतिः'. The विशेष is explained in the next *Sûtra*, 'विशेषो गुणात्मा' १। २। ८॥, on which the वृत्ति is 'वक्ष्यमाणगुणरूपो विशेषः'. Thus रीति is गुणविशिष्टपदरचना and is the soul of poetry. *Guṇas* therefore are a constituent part of the soul of poetry, and are उपस्कार्य (fit to be adorned) and not उपस्कारक (ornament); but *Vâmana* calls them properties that adorn poetry:—'काव्यशोभायाः कर्त्तारो धर्मा गुणाः' ३। १। १॥ and thereby contradicts himself.

Page 52.

क्रियेत चेत्————बहु स्यात्————

This is a verse from श्रीहर्ष's नैषधचरित, (canto III., verse 23). *Mallinâtha*'s note there in his *Jîvâtu* is:——'अनाभिधायाः प्रकृतार्थनियन्त्रितत्वाल्लक्षणायाश्चानुपपत्त्यभावनाभावादप्रकृतार्थप्रतीतिर्ध्वनिरेव' ॥.

अनामम्=नास्ति नामः नतिर्यस्य तत्.

वाक्यत्वात्—one may consider the हेतु objectionable; but what the author means is that when a man utters a sentence, the hearer tries to find out what he means and not what the sentence expresses. 'एवमयं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्ययः न त्वेवमर्थ इति।'. Every sentence is thus व्यञ्जक or suggestive if we look to the meaning intended by the speaker. आनन्दवर्धन says.—'पौरुषेयाणि च वाक्यानि प्राधान्येन पुरुषाभिप्रायमेव प्रकाशयन्ति। स च व्यङ्ग्य एव न त्वभिधेय। तेन सहाभिधानस्य वाच्यवाचकतालक्षणसबन्धाभावात्। नन्वनेन न्यायेन सर्वेषामेव लौकिकानां वाक्यानां ध्वनिव्यवहारः प्रसक्त.। सर्वेषामेवानेन न्यायेन व्यञ्जकत्वात्। सत्यमेतत्। किं तु वक्त्रभिप्रायप्रकाशनेन यदि व्यञ्जकत्व तत् सर्वेषामेव लौकिकानां वाक्यानामविशिष्टम्॥" ध्वन्या०, pp. 198–9.

अनैकान्तिकम्=A fallacy involving a व्यभिचार (साध्याभाववद्वृत्तित्वम्) of the हेतु with the साध्य. *Gautama* defines अनैकान्तिक as 'अनैकान्तिकः सव्यभिचारः' and *Vâtsyâyana*'s *Bhâshya* on it, which explains the word अनैकान्तिक, runs as under:——'व्यभिचारः एकत्राव्यवस्था। सह व्यभिचारेण वर्तत इति सव्यभिचार.। निदर्शनं नित्यः शब्दोऽस्पर्शत्वात् स्पर्शवान् कुम्भोऽनित्यो दृष्टो न च तथा स्पर्शवान् शब्द-स्तस्मादस्पर्शत्वान्नित्य शब्द इति। दृष्टान्ते स्पर्शवत्त्वमनित्यत्व च धर्मौ न साध्यसाधनभूतौ दृश्येते स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्चेति। आत्मादौ च दृष्टान्ते उदाहरण-साधर्म्यात् साध्यसाधन हेतुरिति। अस्पर्शत्वादिति हेतुर्नित्यत्वं व्यभिचरति अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति। एव द्विविधेऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात् साध्यसाधन-भावो नास्तीति लक्षणाभावादहेतुरिति। नित्यत्वमप्येकोऽन्तः। अनित्यत्वमप्येकोऽन्तः। एकस्मिन्नन्ते विद्यत इत्यैकान्तिकः। विपर्ययादनैकान्तिकः उभयान्त-व्यापकत्वादिति॥" न्यायस०, p. 51.

UNMÉSHA II.

Pages 54-56.

यः संकेतितमर्थं—— जातिरेव विषयः संकेतस्य ——

Words are either वाचक (expressive), लक्षक (implying some sense) or व्यञ्जक (suggestive). A वाचक word is one which expresses directly (i. e. without intervention) the meaning given to it by convention. *Mallinâtha* takes 'य संकेतितमर्थं साक्षाद्ब्रूते स वाचकः शब्दः', to bring out two definitions 'यः संकेतितमर्थं ब्रूते स वाचकः शब्दः', and 'यः साक्षादर्थं ब्रूते स वाचकः शब्दः'. He says it is not nécessary to have both संकेतित and साक्षात् in the definition; for they are intended to prevent the अतिव्याप्ति of the definition to लक्षक words and this अतिव्याप्ति can be prevented by one of them as well. भास्कर puts forth a similar view on *Mammaṭa*'s *kârikâ* 'साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः'. "भास्करस्तु 'लक्ष्यस्याप्यन्विताभिधाननये संकेतितत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति विशेषणम्। तदनभ्युपगमे तु 'साक्षादभिधत्ते' 'संकेतितमभिधत्ते' इति लक्षणद्वयम्। . . .' इत्याह". *Vide* काव्यप्र०, p. 25. कमलाकर says, 'केचित्तु "यः संकेतितमभिधत्ते स वाचकः" "यः साक्षादभिधत्ते स वाचकः" इति लक्षणद्वयमाहुः॥'. प्रदीपकार, however, justifies the use of both, साक्षात् and संकेतित, in *Mammaṭa's* definition. "वस्तुतस्तु संयोगादिनाभिधाया नियमितायां यत्र शक्यान्तरध्वननं तत्र वाचकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदित्यभिधानक्रियाविशेषणं साक्षादिति। तत्र तु वाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन तत्प्रतीतिरित्यप्रसङ्गः। न च संकेतितपदवैयर्थ्यम्। लक्ष्यप्रतीतावपि वाच्यप्रतीतिव्यवधानाभावात्। स्पर्शादिवर्णानां साक्षादेव माधुर्यादिव्यञ्जकत्वाच्च॥' काव्यप्र०, p. 24. साक्षात् modifying ब्रूते or अभिधत्ते in *Mammaṭa's kârikâ* prevents the अतिव्याप्ति of the definition to लक्षक and व्यञ्जक words; for a लक्षक word does not

convey the लक्ष्य sense directly, but by intervention. In वटो ग्रामः, a town so called from its having a bunyan tree ('यन्नाम्ना यत्र चैस्या-विविषयोऽपि स तादृशः'), वट is a लक्षक word; for it directly conveys the sense of a bunyan tree, and indirectly of a village having a bunyan tree. The वाच्य sense of a bunyan tree first arises in the mind and then the sense of a town having a bunyan tree. Thus the sense of the town is not conveyed directly, but by intervention (मुख्यार्थव्यवधान), and the word वट therefore is not the वाचक, but the लक्षक of that sense The word साक्षात् modifying ब्रूते or अभिधत्ते also prevents the अतिव्याप्ति of the definition to a व्यञ्जक word. In cases where words convey more than one meaning by convention, and where संयोग, विप्रयोग, प्रकरण &c. (*Vide* भर्तृहरि's verse on p. 58 of the text) limit words to a particular sense, the other sense arises by व्यञ्जना. Here, though the other sense is संकेतित, still it is not साक्षात्-प्रतिपादित. It is comprehended after the comprehension of the sentence. A sentence first conveys वाच्यार्थ and then व्यङ्ग्यार्थ. Thus the use of साक्षात् in the definition is necessary to prevent its अतिव्याप्ति to लक्षक and व्यञ्जक words. The word संकेतित in the definition is also necessary. For sometimes the लक्ष्य sense is comprehended without the intervention of the comprehension of the वाच्य sense. In words like कुशल, which are रूढ, the sense 'dexterous' which is admitted by all to be लक्ष्य, arises without the intervention of the वाच्य sense 'taking up a *kus'a* '('मुख्यार्थबोधाभावेसंधानेऽपि झटिति लक्षबोधः' प्रभा). *Vide* काव्यप्र॰, p. 32.

संकेत means a convention or common consent that a particular word should convey a particular sense, 'अस्माच्छब्दादयमर्थो

बोद्धव्य इत्याकारः शक्तिग्राहकः समयः'. शक्ति or power of a word to convey a particular sense is comprehended from observing what takes place in the world (व्यवहार) and other means, as mentioned in the *Muktávalí.*——

'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥'

A child first learns the import of words by व्यवहार. He hears an old man direct another to do some thing and sees the action that follows. By constant observation of what thus takes place, he grasps the power of some words. He then comprehends the power of some words by उपमान. Learning from a forester that a गवय is like a cow (गोसदृशो गवयपदवाच्यः), he learns the meaning of गवय. Grammar teaches him the meanings of roots, terminations, cases &c. In some cases he understands the power of words from a dictionary or from the words of a trustworthy person. 'स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' teaches him the meanings of नाक and other words, and sentences like कोकिलः पिकपदवाच्यः, uttered by trustworthy persons, shew him the import of पिक and other words. Sometimes the power of a word in expressing a meaning is grasped from वाक्यशेष (the remaining part of a sentence). In the words 'यवमयश्चरुर्भवति' a man is in doubt as to whether यव means दीर्घशूक in which sense it is used by the Aryas or कङ्गु in which sense it is used by the *Mlechchas.* But the doubt is removed from the वाक्यशेष, 'यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति ।

वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् ।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः ॥'

and he settles that यव means दीर्घशूक and not कङ्गु. Sometimes विवृति (explanation) of a word teaches its signification. The explanation of घटोऽस्ति as कलशोऽस्ति and पचति as पाकं करोति shews a man the meanings of घट and पचति. Lastly the proximity of a well-known word enables a man to learn its meaning In 'इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौति' the meaning of पिक as कोकिल is learnt from its proximity with मधुरम् and सहकार.

The next question is where this संकेत is to be placed. The *Naiyâyikas* apply it to व्यक्ति (a concrete object); but the *Âlaṅkârikas* and the *Vaiyâkaranas* are against this view. It cannot, they say, be placed on व्यक्ति. Although on acccount of its capacity of doing an action for a purpose, a व्यक्ति alone is the subject of action or withdrawal from action, yet it is not possible to place संकेत on व्यक्ति. For if संकेत is to be placed on व्यक्ति, is it to be placed on each and every व्यक्ति or on some व्यक्ति's? We cannot place संकेत on each and every व्यक्ति, for there are endless व्यक्ति's. One cannot go about the world and see each and every व्यक्ति, for they are अनन्त (endless), and as long as all are not seen, there is no संकेत and consequently, no अर्थबोध. If, to avoid this defect (आनन्त्य), संकेत were to be placed in a certain number of व्यक्ति's, there will be another defect, व्यभिचार. व्यभिचारात् can be explained in two ways—व्यभिचारप्रसङ्गात् (साध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारस्तत्प्रसङ्गात्) or नियमाभावात्. If गो, for instance, were to signify a certain number of cows that are संकेतित, it cannot signify one that is not seen and therefore not संकेतित. If it can, it may as well signify a jar,

for it is equally असंकेतित. If it signifies a घट, there will be व्यभिचार (हेतोः साध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारः) of गो to घट (साध्याभाववत्). If it be said that it signifies a cow and not a jar, then it cannot signify असंकेतित cows. For if it can, there will be व्यभिचार or नियमाभाव, *i.e.* a violation of the rule that गो signifies only those cows that are संकेतित. Again if संकेत is to be apprehended in व्यक्ति, there will be no classification of objects (विषयविभाग) into जाति, गुण, क्रिया and संज्ञा. When we see a white ox डित्थ moving, we say गौः शुक्लश्चलो डित्थः. If गो denotes a व्यक्ति, and शुक्ल, चल, and डित्थ the same व्यक्ति, they would be पर्याय's, and there will be no such division as जाति, गुण, क्रिया, and संज्ञा.

संकेत cannot therefore be placed on व्यक्ति, but it should be placed on उपाधि (properties of व्यक्ति). Now उपाधि is either वस्तुधर्म (natural property of a व्यक्ति, a property intimately connected with a व्यक्ति) or वक्तृयदृच्छासंनिवेशितधर्म (a property placed in the व्यक्ति by the wish of the speaker). वस्तुधर्म is further divided into साध्य or सिद्ध. सिद्ध is again पदार्थस्य प्राणप्रदः (जाति) or विशेषाधानहेतुः (गुण), while साध्य is क्रियारूपः. Thus there is संकेत on जाति, गुण, क्रिया, and संज्ञा.

The *Mîmâmsakas* hold that the whiteness in हिम, पयस, शङ्ख, and other things is not the same. If it be said that शुक्ल expresses a गुण, it cannot express all the whiteness in the world (आनन्त्यात् as in व्यक्तिवाद); nor can it express a few शुक्ल's in the world (व्यभिचारात् as in व्यक्तिसंकेत). It must therefore express one common property running in all शुक्ल things. Similarly गुडपाक is different from तण्डुलपाक. पाक

then does not express क्रिया, but the जाति पाकत्व, a common property found in all पाक's. Again one who is designated डित्थ is not the same person in all periods of his life. He is sometimes बाल, sometimes तरुण, and sometimes परिणत. But in the different डित्थ's there is a common property डित्थत्व. 'बालाद्यवस्थापरिणतनानापरिमाणरूपविरुद्धधर्माध्यासाद्भिन्नेषु डित्थत्वादिका जाति.' काव्यप्र०, p 29 It is therefore proper to place संकेत on जाति. (लाघवात् तत्रैव [जातावेव] संकेत इत्यभ्युपेयम्') काव्यप्र०, p. 28.

The *Âlaṅkârikas* answer these objections by saying that there is only one गुण, one क्रिया, and one संज्ञा. There is only one शुक्लगुण, but owing to many things in which the शुक्लगुण resides (आश्रयभेद), there appears a variety of शुक्ल's, and so with क्रिया and संज्ञा. 'गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत एकरूपाणामप्याश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते यथैकस्य मुखस्य खड्गमुकुरतैलाद्यालम्बनभेदात् ।' काव्यप्र०, p 28

Pages 56–7.

अनुवाद्यानामर्थानां———तत्परत्वमेव तात्पर्यम्———

As noted before, words are either वाचक, लक्षक, or व्यञ्जक, and the अर्थ's corresponding to these are वाच्य, लक्ष्य, and व्यङ्ग्य. The *Mîmâṁsakas* of the *Bhatta* school, the अभिहितान्वयवादि's, accept the fourth अर्थ called तात्पर्यार्थ (*Vide* notes, p 366) or वाक्यार्थ which arises from the logical connection among the several notions belonging to words In a sentence the meanings of some words are सिद्ध, *i.e.* already known from other sources, and the purport of a sentence is to make such meanings subordinate to the meanings that are to be brought about (साध्यार्थ). तात्पर्य is defined further on by

the author as 'सिद्धानां साध्यार्थपरत्वं तात्पर्यमुच्यते' (*Vide* p. 60). According to the maxim 'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते' (when both भूत or सिद्ध and भव्य or साध्य words, *i.e.* words of which the meanings are known from other sources and words the meanings of which are to be accomplished, are pronounced together, what is सिद्ध is taught for the purpose of what is साध्य), the meanings of कारक terms (*i. e.* terms connected with verbs), connected with those of क्रियावाचक terms, though सिद्ध, become as it were साध्य through their action which becomes subservient to the principal action denoted by verbs. Then just as fire burns what is not burnt, a sentence conveys the sense that is not known from other sources. As in the sentence 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति, the proceeding of priests (ऋत्विक्प्रचरण) being known from other sources, the assertion is simply meant to signify the idea of their wearing a red turban. In दध्ना जुहोति, the offering being known from other sources, the assertion is intended to signify the instrumentality of दधि with reference to हवन-क्रिया. Similarly in रक्तं पटं वय, either one thing as वयन, or two things रक्तत्व and वयन, or all the three things as रक्तत्व, पटत्व, and वयन, may have to be accomplished. In the example in the text 'इमां स पश्यन्नृजुनेव चक्षुषा,' the action of seeing has always the eye as its instrument; चक्षुषा therefore is सिद्ध and is repeated (अनूदित) in order that it may be qualified by the adjective ऋजुना. Thus the import of a sentence consists in all that is to be established (विधेय or साध्य).

Vide the *Pradîpa*:——

"भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यत इति सिद्धान्तः। अस्यार्थः—'भूतं सिद्धं

-त्वं साध्य तयोः समभिव्याहारे भूत सिद्ध मव्याय साध्यायोपदिश्यत इति। कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः सिद्धा अपि प्रधानक्रियानुकूलया साध्यीभूतया स्वक्रियया योगात् साध्यायमानतामापुवन्ति । स्वरूपेण सिद्धा अपि साध्यक्रियाविशिष्टतया साध्या इव भवन्ति। ततश्च यथा दहनेनादग्धमात्रं दह्यते न तु दग्धमपि तथा यावदेवाप्राप्त तावदेव शब्देन विधीयते न तु प्राप्तमपि। यथा ऋत्विक्प्रचरणेऽन्यत प्राप्ते 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यनेन लोहितोष्णीषत्वमात्र विधीयते न तु ऋत्विक्प्रचरणं वा । उष्णीषस्यापि प्राप्तौ तु लोहित्यमात्रम्। हवनस्यान्यतः सिद्धौ च 'दध्ना जुहोति' इत्यनेन दध्न. करणत्व न तु दधि हवनं वा। एव 'रक्त पट वय' इत्यादौ रक्तत्वपटवयनानां मध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा असिद्धावेकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा । ततश्च यावदेव विधेय तावत्येव तात्पर्यम्॥" काव्यप्र०, pp. 176-77.

Some do not accept तात्पर्यार्थ as a separate अर्थ, but look upon it as व्यङ्ग्यार्थ. *Vidyânâtha* says, 'तात्पर्यार्थोऽपि व्यङ्ग्यार्थ एव'. *Vide* प्रतापरुद्र, काव्यप्रक०.

Page 58.

विना रामं सीता दण्डकारण्यमविशत्———

This reading of D. is adopted in the text as it is found in the commentary. All other Mss. read 'विना रामः सीतां दण्डकारण्यमाविशत्', which signifies what is more in consonance with the story as in the *Râmâyana* than the reading of the text

Page 60.

'आच्छादितायतदिगम्बर———नगेशम्'———

The verse describes रैवतक mountain. It is from माघ (Canto IV 19) The verse conveys two meanings, one applicable to the *Raivataka* mountain, and the other to *S'iva*, the lord of *Kailâsa*. The latter sense cannot arise from the expres-

sive power of words (अभिधा), for it is limited by context (प्रकरण) and cannot therefore express the sense not connected with the context (अप्राकरणिकार्थ). Nor is the other sense तात्पर्य or import of the sentence For तात्पर्य or the purport of a sentence is the dependence of the meanings of words already known from other sources on the meanings that are to be established. तात्पर्य is therefore possible in the case of the sense of words actually expressed ('उपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यं न तु प्रतीतमात्रे' as *Mammaṭa* puts it), and not in the case of the sense that is implied For if whatever sense is implied be taken to be तात्पर्य, the sentence पूर्वो धावति may mean परो धावति also; for पूर्व presupposes पर. तात्पर्य therefore will not take us to the other sense. Nor can it be arrived at by लक्षणा, for there is no मुख्यार्थबाध (the primary signification of गो and other words is not barred) and लक्षणा cannot arise unless the primary sense is barred. Nor does the other sense constitute the *s'lesha* figure, for the *s'lesha* figure is caused when the two meanings are both प्राकरणिक or अप्राकरणिक (connected or not connected with the context), while here the meaning applicable to the mountain is प्राकरणिक, while the other applicable to *S'iva* is अप्राकरणिक. As the sense applicable to *S'iva* arises neither from अभिधा, nor from तात्पर्य, nor from लक्षणा, nor from श्लेष, it must be taken to arise from the fourth power of words, which goes by the name of व्यञ्जना, or ध्वनन, or द्योतन, or प्रत्यायन, or अवगमन, and by the force of व्यञ्जना based upon अभिधा, the verse implies the figure उपमा or similarity between the mountain and *S'iva*.

Mallinâtha's note on the verse in *Mâgha* is as under:——

'नेयं तुल्ययोगिता । प्रकृताप्रकृतविषये तदनुत्थानात् । नापि समासोक्तिः । तस्या विशेषणसाम्यजीवित्वात् । नापि श्लेषः । उभयश्लेषे विशेष्यश्लेषयोगात् । तस्मात् प्राकरणिकार्थमात्रपर्यवसिताभिधाव्यापारेणापि शब्देनार्थान्तरधीकृद् ध्वनिरित्याहुः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे——

"अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम् ॥" इति ॥'.

Pages 62-63.

मुख्यार्थानुपपत्तौ——गङ्गायां घोष इत्यादौ तु प्रयोजनात्——

When there is impropriety of the primary meaning of a word, or the meaning of a word intended by the speaker (तात्पर्यार्थ), a secondary meaning, connected with the primary or the intended sense, which arises either through usage or to express some purpose, is called the लक्ष्य sense; and the power, by which the word expresses it, is called लक्षणा. In the phrases कर्मणि कुशल. and गङ्गायां घोषः, the primary significations of कुशल and गङ्गायाम् are not applicable. कुशलः primarily means कुशान् लातीति (one who takes up *kus'a* or *darbha* grass). This meaning is improper (अनुपपन्न) in the phrase कर्मणि कुशल कुशल is therefore taken to mean दक्ष (clever) and this meaning is connected with the primary meaning, in as much as one who collects *darbha* grass is obliged to be a विवेचक or to distinguish between what is *darbha* and what is mere grass which is useless for religious purposes. The meaning दक्ष is besides रूढ (sanctioned by usage) कुशल is generally used in the sense of दक्ष. रूढि is thus प्रसिद्धि or प्रयोगप्रवाह. All the three essen-

tials of लक्षणा, *viz.* मुख्यार्थानुपपत्ति, तद्योग (मुख्यार्थसंबन्ध) and रूढि or प्रयोजन, are satisfied in the case of the word कुशल and the लक्ष्य sense दक्ष therefore arises by the power लक्षणा. In the opinions of some कुशल does not express the etymological sense of दर्भग्राहक, but at once expresses the sense of दक्ष. They put forth तैल in the sense of सार्षप as an instance of निरूढलक्षणा. 'ये तु कर्मणि कुशलः लावण्य मण्डपः कुण्डलमित्यादौ दक्षत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् व्युत्पत्तिनिमित्तस्य च झटित्यप्रतीतेर्बाधप्रतिसन्धानं विनापि तत्प्रतीतेश्च कुशे· कलच्प्रत्यये कुशलपदस्य वैयाकरणैः साधनाच्च रूढिशक्तिरेवात्रेति वदन्ति तन्मते तैलपदमुदाहरणमिति बोध्यम्। तैलपदस्य तिलविकारद्रवे शक्तस्य सार्षपे निरूढलक्षणा' ॥. *Vide* उद्योत. In the instance गङ्गायां घोषः, the primary sense of गङ्गा, *Viz.* प्रवाह (current), is inapplicable; for there can be no hut ('घोषः आभीरपल्ली स्यात्') on the current of waters. There being thus मुख्यार्थबाध, गङ्गा conveys the secondary (लक्ष्य) sense of गङ्गातट. This sense is connected with the primary sense by the relation of nearness (सामीप्यसंबन्ध) and is resorted to, to convey a certain purpose (प्रयोजन). The object of saying गङ्गायां घोषः instead of गङ्गातटे घोषः is to imply that the hut is cool and purifying. 'गङ्गातटे घोष इत्यादेः प्रयोगात् येषां न तथा प्रतिपत्तिस्तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां तथा प्रतिपादनात्मनः प्रयोजनात् . . .' *Mammaṭa.* In the case of गङ्गायां घोषः also, all the three requisites of लक्षणा, *Viz.* मुख्यार्थबाध, तद्योग and रूढिप्रयोजनान्यतरत्व (प्रयोजन in this case) are fulfilled and the लक्ष्य sense of गङ्गातीर arises by लक्षणा.

Though there is अन्वयानुपपत्ति in गङ्गायां घोषः—for गङ्गा, meaning प्रवाह, cannot be the अधिकरण of घोष—, still तात्पर्यानुपपत्ति and not अन्वयानुपपत्ति is the cause of resorting to लक्षणा (लक्षणा-

तिज). In काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्, there is no impropriety of अन्वय grammatical connection), but लक्षणा is resorted to because of तात्पर्यानुपपत्ति. There is no वाक्यार्थबाध, but there is तात्पर्यार्थबाध; for what is meant to be conveyed is that दधि should be protected from all the birds that destroy it and not from crows alone. 'यद्यपि "काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्" "छत्रिणो यान्ति" इत्यादौ न मुख्यार्थस्य बाधस्तथापि तात्पर्यार्थविषयवाक्यार्थबोधाभावोऽभिप्रेतः। आद्ये उपघातकत्वेनैव मुख्यार्थस्यान्वयो न तु काकत्वेन। अन्त्ये चैकसार्थप्रवृत्तत्वेनैव मुख्यार्थस्यान्वयो न तु छत्रित्वेनेति नाव्याप्तिः। यत्र तु काकमात्रे तात्पर्यं तत्र नैव लक्षणा। एतेन तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं न त्वन्वयानुपपत्तिरिति सूचितम्। यद्यपि "यष्टीः प्रवेशय" "गङ्गायां घोषः" इत्यादौ उभयापेक्षादर्शनात् विनिगमनाविरहस्तथापि "गङ्गायां घोषः" इत्यत्र तात्पर्याभावे घोषपदे एव मीने लक्षणा किं न स्यात् कुतश्च गङ्गापदेऽपि स्वार्थसम्बन्धिनौकादौ न लक्षणा तावताप्यन्वयानुपपत्तिशान्तेः। अतस्तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमित्याहुः॥' बालबोधिनी of वामनाचार्य.

Let us now carefully examine how the लक्ष्य sense arises. We have seen that लक्षणा is resorted to when the primary sense is barred. सान्तरार्थनिष्ठः may be explained in two ways:—अन्तरं व्यवधानं (मुख्यार्थबाधादिव्यवधानं) तेन सह वर्तते इति सान्तरः स चासौ अर्थश्च सान्तरार्थः लक्ष्यार्थः तस्मिन् निष्ठा यस्य सः लक्ष्यार्थविषयकः, or सान्तरश्चासौ अर्थनिष्ठश्च सान्तरार्थनिष्ठः The व्यापार or power is concerned with the sense which arises when the primary meaning is inapplicable. It is really speaking अर्थव्यापार, but it is attributed to words and is thus आरोपितः शब्दव्यापारः Or to explain it another way, first we have शब्द, then वाच्यार्थ by अभिधा and then लक्षणाव्यापार. It is thus सान्तर, वाच्यार्थ coming between it and the शब्द The व्यापार is resorted to when the अर्थ is बाधित and is so far अर्थनिष्ठ.

Kamalâkara has the following note on सान्तरार्थनिष्ठः शब्दव्यापारो लक्षणा——

'अन्तरं मुख्येन व्यवधानं तेन सहितो योऽर्थस्तीरादिस्तन्निष्ठः स्वनिरूपितसबन्धस्य स्वावृत्तित्वाल्लक्ष्यनिष्ठः । . . . . मुख्यार्थधीपूर्वकत्वात् व्यवहितार्थनिष्ठापि मुख्यसबन्धितीरविषयत्वावृत्तेर्विषयतासंबन्धेन शब्दनिष्ठेत्यर्थः ॥'

प्रदीपकार says:——

'शक्यव्यवहितलक्ष्यार्थविषयत्वाच्छब्दे आरोपित एव स व्यापारः । वस्तुतोऽर्थनिष्ठ एवेत्यर्थः । तदेतदुक्तम्-'सान्तरार्थनिष्ठः" इति ॥'.

'रूढितोऽथवापि फलात्' in the fifth *Kârikâ* is one of the requisites of लक्षणा, *viz.*, रूढिप्रयोजनयोरन्यतरत्वम्. But the commentator *Mallinâtha* takes it to be विभागपर, *i. e.* intended to form the divisions of लक्षणा into रूढिलक्षणा and प्रयोजनलक्षणा and not लक्षणान्तःपाति (forming a part of the definition). *Kamalâkara*'s gloss on it is worth reading. It shews that some commentators take this as *Mallinâtha*.

'न च हेतुद्वैधेऽननुगमः । अन्यतरत्वेनानुगमात् । तेन बाधो योगः रूढिप्रयोजनान्यतरत्वं चेति हेतुत्रयम् । अत एव *वक्ष्यति मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुरितीति सुद्धिमिश्रकाव्यप्रदीपादय. । परमानन्दस्तु रूढ्यभावसहकृतप्रयोजनाभावत्वलक्षणत्वान्नानुगमः । पक्षस्य सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभावरूपलक्षणवत् ॥'

Page 64.

रिपुनगराधिकरणता——

This being the reading of the commentator is adopted in the text against the other reading रिपुगणाधिकरणता, which is found in all other Mss and which appears to be a better reading

---

* On 'हेत्वभावान्न लक्षणा' *Mammoṭa* says:—मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुः.

अहत्स्वार्था———अहति पदानि स्वार्थं यस्यां सा अहत्स्वार्था । or अहत् स्वार्थों यां वृत्तिं सा अहत्स्वार्था ।.

Page 64.

सा विपरीता———विपरीतम्——

This sort of जहल्लक्षणा is called व्यतिरेकलक्षणा by अप्पयदीक्षित in his वृत्तवार्त्तिक———

"व्यतिरेकलक्षणापि जहल्लक्षणाप्रभेद एव । यथा—

"उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम् ॥"

अत्रापकारिण्यन्वयायोग्ये उपकृतादिपदैः स्वार्थविरुद्धं लक्ष्यते । 'त्वयापकारे क्रियमाणेऽपि मयैवं प्रियमेवोच्यते' इति स्वसाधुत्वद्योतनं फलम् ॥"

Page 65.

सिद्धिं निजक्रियायाः अजहत्स्वार्था समाख्याता———

The power by which a word retains its own sense and conveys an additional sense is called अजहत्स्वार्था लक्षणा. *Mallinâtha* raises a doubt that one and the same word would in this case be subject to two वृत्ति's. The power by which it retains its meaning is अभिधा and that by which it takes up an additional meaning is लक्षणा. One and the same word will at one and the same time be subject to two *Vrittis*, *Abhidhâ* and *Lakshanâ*. The only possible solution of this difficulty, he says, is that here (in अजहल्लक्षणा) too the word gives up its meaning and takes up another which is qualified by it. स्वार्थविशिष्टार्थान्तर is the लक्ष्य sense here As the meaning of the word (स्वार्थ) is not expressed by अभिधा and is retained, being लक्ष्य (expressed

by लक्षणा), the power by which it expresses it is called अजह स्स्वार्था. In the instance 'गङ्गायां घोषः' the word गङ्गा gives up its meaning altogether. It does not express it by लक्षणा, and the power is therefore called जहत्स्वार्था. The commentary 'किं त्वभिधातः प्राग्वत्स्वाच्यस्यैव लक्ष्यत्वेन तस्यापि स्वीकारादजहत्स्वार्था' means किं तु जहल्लक्षणायामिव (प्राग्वत्) अभिधया अवाच्यस्य स्वार्थस्यापि (तस्यापि) लक्ष्यत्वेन स्वीकारादजहत्स्वार्था ॥. Another reading given in the foot-note (किं त्वभिधातः प्रच्याव्य लक्ष्यत्वेन तस्यापि स्वीकारात्) is also good. *Mallinâtha's* son, *Kumârasvâmin*, has almost reproduced this part of the commentary in his *Ratnâpaṇa* on *Pratâparudrayaśobhushaṇa*. अभिधातः प्रच्याव्य is the reading there.

'एवं चात्रापि स्वार्थं हित्वैव तद्विशिष्टार्थान्तरलक्षणेति सिद्धम् । स्वार्थापरित्यागे तु स्वार्थांशे अभिधा अंशान्तरे तु लक्षणा चेत्येकस्य शब्दस्यैकदा वृत्तिद्वयापत्तेः । तर्हि जहदजहल्लक्षणयोरभेद इति चेत् सत्यम् । किं त्वत्राभिधातः प्रच्याव्य स्वार्थस्यापि लक्ष्यत्वेन स्वीकारादजहत्स्वार्थेति व्यपदेशः । अन्यत्र तु तदपि नास्तीति जहत्स्वार्थेति । तदुक्तं तातपादैरेकावलीतरले तन्त्रवार्तिकव्याख्याने सिद्धाञ्जने च—

स्वार्थत्यागे समानेऽपि सह तेनान्यलक्षणा ।
यत्रेयमजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था तु तं विना ॥

इति । नन्वर्थ एव लक्षक इत्युक्तम् । तथा सत्यजहत्स्वार्थायाः स्वार्थांशे वृत्तिविरोध इति चेन्नैष दोषः । केवलस्वार्थस्य लक्षकत्वं तत्सहितस्यान्यस्य लक्ष्यत्वमिति भेदसद्भावादित्येतदपि तत्रैवोक्तमित्यलमाबालसुलभैः प्रसङ्गैः ॥' रत्ना॰

Page 66.

अंशेनैकेन——समाख्याता——

That power by which a word partly retains its meaning and partly gives it up is called जहदजहल्लक्षणा. It is accepted

by the नैयायिक's and the वेदान्तिन्'s who call it भागलक्षणा. In 'सोऽयं देवदत्तः, सः means तत्कालविशिष्टः and अयम् means एतत्कालविशिष्ट.. Here the qualifications तत्कालीन and एतत्कालीनः have to be left out to establish the identity of the two, so in the *Mahâvâkya* 'तत्त्वमसि' तत् denotes सर्वज्ञ, निर्गुण, and परोक्ष ब्रह्म and त्वम् denotes अल्पज्ञ, सगुण, and अपरोक्ष जीव, and these opposite properties have to be left out to identify both with regard to चैतन्य.

अप्पयदीक्षित thus describes the लक्षणा in his वृत्तवार्त्तिक—

"ग्रामैकदेशदाहादौ सति 'ग्रामो दग्धः' पुष्पितं वनम्' इत्यादिप्रयोगे ग्रामादिपदस्य स्वार्थैकदेशपरित्यागेन तदेकदेशे वृत्तेर्जहदजहल्लक्षणा । दग्धभूयस्त्वाद्योतनं फलम् ॥"

Though *Mammata* does not accept जहदजहल्लक्षणा, एव in the *kârikâ* 'स्वसिद्धये पराक्षेपः &c.' is not to be construed with द्विधा as *Mallinâtha* construes it by a dictum common with commentators, *viz.* एव भिन्नक्रमे, but with शुद्धा. What *Mammata* means is that लक्षणा is of two sorts उपादानलक्षणा and लक्षणलक्षणा, and both are शुद्धा only and not गौणी. In other words, there is no गौणी उपादानलक्षणा and गौणी लक्षणलक्षणा. Now let us see why we can not have गौणी उपादानलक्षणा and गौणी लक्षणलक्षणा. When we see a herd of bulls and persons as stupid as bulls seated on them, we say 'गाव एते' (all these are bulls) Here गावः retains its own meaning and takes up another meaning. Again in the instance 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' काकाः means crows and others like them in destroying the oblation (काकसदृश in being दध्युपघातक). Cannot these be instances of गौणी उपादानलक्षणा as they involve

सादृश्य and make पराक्षेप, retaining at the same time their own meanings? So also cannot गौर्वाहीकः be an instance of गौणी लक्षणलक्षणा? गौ gives up its own meaning and transfers it to वाहीक which is लक्षित by it.

प्रदीपकार thus answers these questions. In 'गावः एते' and 'काकेभ्यो दधि रक्ष्यताम्' you take गावः to mean bulls and dull persons and काकाः to mean crows and other birds destroying the oblation, and the connexion between the लक्ष्य and the लक्षक in these cases is that of similarity (सादृश्य), the लक्षणा's being गौणी. Now the relation between bulls and dull persons is that of similarity and the relation between crows and other oblation-destroying animals is also the same. But how can the संबन्ध between गो's and the real गो's and between काक's and the real काक's, which are also लक्षित by the two words be सादृश्यसबन्ध! For we cannot say गोसदृशो गौः and काकसदृशः काकः

This is how प्रदीपकार refutes गौणी उपादानलक्षणा. He is silent about गौणी लक्षणलक्षणा.

"ननु शुद्धैवेत्यनुपपन्नम्। गौण्या अपि तथात्वसंभवात्। तथा हि 'गौर्वाहीकः' इत्यादौ लक्षणलक्षणा तावत् स्फुटैव। उपादानलक्षणा तु गोवाहीकोभयविषये गाव एते समानीयन्तामित्यादाविति चेत् मैवम्। अत्रोपचारबीजं संबन्धः सादृश्यमन्यो वा। आद्ये शक्यसादृश्यस्य शक्यावृत्तितया कथं शक्यस्यापि लक्ष्यता। येनोपादानलक्षणा स्यात्। अन्त्ये कथं गौणी। सादृश्यसबन्धप्रयुक्तलक्षणाया एव गौणीत्वात्॥' प्रदीप.

अप्पयदीक्षित in his वृत्तिवार्त्तिक expresses the same views:—

"ननु गौण्यामपि जहदजहल्लक्षणाभेदौ संभवतः। 'मुखं कमलम्' 'गौर्वाहीकः' इत्यादौ जहल्लक्षणा तावत् स्फुटैव। अजहल्लक्षणापि गोवाहीकोभय-

विषये 'गाव एते समानीयन्ताम्' इत्यादौ दृश्यते । अतः कथं द्विविधैव गौणी । उच्यते । मुख्यार्थसादृश्येन लक्षणा गौणी । न च तत्रैव तत्सादृश्यमस्ति येन मुखेऽपि गौणी वृत्तिः स्यात् । शुद्धा त्वजहल्लक्षणा 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादौ विशेषणवाचिनो विशिष्टे संभवति विशिष्टविशेषणयोरेकदेश्येकदेशभावरूप-संबन्धसत्त्वात् । अतो 'गाव एते समानीयन्ताम्' इत्यादावभिधालक्षणाभ्यामेवार्थद्वयप्रतिपादनं 'गङ्गायां जलं घोषश्च तिष्ठति' इत्यत्रेवेति न गौण्या अजहत्स्वजहल्लक्षणाभेदसंभवः । तस्मात् सप्तैव लक्षणाभेदा इति । इत्यमय चिरन्तनैः प्रदर्शितो लक्षणाविभाग इति ॥ ".

Page 68.

आरोप्यमाणारोपविषयौ———प्रवर्त्तते———

When the property attributed or superimposed (आरोप्यमाण) and that to which it is attributed (आरोपविषय) are both expressed with their nature not concealed but expressly stated and existing in one and the same person or place, the लक्षणा is called सारोपा. In अग्निर्माणवकः, अग्नि is आरोप्यमाण and माणवक is आरोपविषय. Their nature अग्नित्व and माणवकत्व is not hidden as in साध्यवसाना लक्षणा 'अयमग्निः', but expressly stated. Besides अग्नित्व and माणवकत्व are both found in माणवक. 'सामानाधिकरण्येन' means समानाधिकरणे स्थितत्वेन अग्नित्वमाणवकत्वयोर्माणवकरूपे एकस्मिन्नर्थे स्थितत्वेन. It thus comes to mean समानविभक्तिकत्वेन. अनपह्नुतस्वरूपौ and सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टौ distinguish सारोपा from साध्यवसानिका in which the विषय and the विषयी are अपह्नुतभेदौ and so it is impossible to speak of them by सामानाधिकरण्य सारोपा लक्षणा is either शुद्धा or pure, or गौणी or qualitative. गौणी arises from the relation of similarity. माणवक is called अग्नि on account of his possessing पैङ्गल्य and other properties found in अग्नि. 'अग्नित्व-

लक्षितादर्थात् &c.' quoted by *Mallinâtha* is from कुमारिलभट्ट's तन्त्रवार्त्तिक. The reading in the तन्त्रवार्त्तिक is 'वह्नित्वलक्षितादर्थात्'

The *Mîmaṁsakas* consider गौणी as a separate वृत्ति from लक्षणा.

'अथवा गौण्या वृत्तेरिह निमित्तमभिधीयते न लक्षणायाः । किं चानयोर्भेदोऽप्यस्ति । बाढमस्ति । कुतः,

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेष्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥

तत्र यथैवाकृतिवचनः शब्दस्तत्सहचरितां व्यक्तिं लक्षयति तथैव यष्टिमञ्चाश्वादयस्तत्संबद्धपुरुषलक्षणार्था भवन्ति । अग्निर्माणवक इति तु नाग्न्यविनाभावेन माणवकः प्रतीयते । किं तर्हि ।

वह्नित्वलक्षितादर्थाद्यत् पैङ्गल्यादिगम्यते ।
तेन माणवके बुद्धिः सादृश्यादुपजायते ॥'

तन्त्रवार्तिक, p. 318.

In 'यष्टीः प्रवेशय', 'मञ्चाः क्रोशन्ति', 'अश्वसहस्रेणानुक्तो राजा जितः" the लक्ष्य sense of यष्टिमन्तः पुरुषाः, मञ्चस्थाः पुरुषाः, and अश्वसहस्रारूढाः पुरुषाः is connected with the वाच्य or शक्य sense by अविनाभाव. अविनाभाव in the verse 'अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेष्यते' is explained by मम्मट to mean simply a sort of relation, not व्याप्ति 'अविनाभावोऽत्र संबन्धमात्रं न तु नान्तरीयकत्वम् । तत्त्वे हि मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ न लक्षणा स्यात् ।'. In 'अग्निर्माणवकः', however, the लक्ष्य अग्नि and the वाच्य माणवक are not connected by अविनाभाव; but from the लक्ष्य अग्नि there arises the idea of पैङ्गल्य (yellowishness), brilliance &c. and माणवक is connected with it through similarity (सादृश्यसंबन्ध). The लक्षणा is in fact लक्षितलक्षणा as in द्विरेफ, which first signifies the word भ्रमर and then through it the object, bee.

Page 69.

अथ रिपुविषयसुरपुर°———प्रजन्ते———

Here suggesting an auspicious hour for expedition and other qualities belonging to an astrologer, though invariably associated with the object denoted by the लक्ष्य sense (लक्ष्यमाणाः=लक्ष्यतावच्छेदकभूताः), become the reason why the word 'कार्त्तान्तिक' conveys the लक्ष्य sense खड्ग. The meaning is that the properties common to कार्त्तान्तिक and खड्ग are लक्ष्यमाण properties and they lead us to the लक्ष्य sense of कार्त्तान्तिक, खड्ग, by the connexion of कार्त्तान्तिक with खड्ग through them. The author seems to follow प्रदीपकार's interpretation of 'लक्ष्यमाणगुणैर्योगात् वृत्तेरिष्टा तु गौणता' which is commented upon in various ways as under:———

'लक्ष्यमाणाः साधारण्येन दृश्यमानाः यद्वा लक्ष्यमाणस्य प्रतीयमानस्य गोपदार्थस्य गुणा जाड्यादयस्तैर्योग लक्ष्यतावच्छेदकमवाप्य वृत्तेर्गौणतेत्यर्थः ॥' कमलाकर.

'लक्ष्यमाणा ये गुणा जाड्यादयस्तैरेव यदि योगः शक्यसंबन्धस्तदा गौणी वृत्तिरिति ॥' प्रदीपकार.

Kamalâkara explains लक्ष्यमाण in a general sense and not in a technical sense which would naturally present itself to the mind in a place where लक्षणा is treated. *Pradîpakâra's* explanation is therefore better. Our author seems to follow him. But the best explanation seems to be the following:———

लक्ष्यमाणस्य कार्त्तान्तिकस्य ये गुणाः रिपुविषयकसुरपुरप्रस्थानोपदेशकारित्वादयः साधारणाः (खड्गकार्त्तान्तिकसाधारण्येन लक्षणीयाः) तैः सह खड्गपदार्थस्य योगात् संबन्धात् वृत्तेर्गौणतेष्टा.

This sort of explanation is rejected by कमलाकर who says:—

'लक्ष्यमाणस्य परार्थस्य गुणा जाड्यादय इत्यपव्याख्या। लक्ष्यमाणस्य वाहीकस्य गुणानां गवि योगात् वाहीकशब्दो गौणः स्यात् न तु गोशब्दः॥'.

Kamalâkara means to say that if this explanation be accepted, the sense of the word गौः would be लक्ष्य in 'गौर्वाहीकः' and not that of वाहीक.. In other words, the meaning would be वाहीकसदृशो गौः and not गोसदृशो वाहीकः. But the objection is not valid. For the संबन्ध may be shewn by starting from the लक्षक and coming to the लक्ष्य or by starting from the लक्ष्य and coming to लक्षक.

Pages 69.

ताद्रूप्यप्रतीतिः प्रयोजनम्——

The प्रयोजन in सारोपा लक्षणा is भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः. Though कार्तान्तिक and खड्ग are expressed, and hence the भेद between the विषय and the विषयिन् is shewn, still the विषय is coloured with the form of the विषयिन् and that is the purpose of the लक्षणा.

Page 70.

शुद्धा पुनरुपचारवती——

The word 'उपचार' is used by *Vidyâdhara* in the sense of 'attributing to an object a property which does not belong to it' It is used in the sense which वात्स्यायन gives it in his *Bhâshya* on 'धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम्' १. ५५. उपचारच्छलम् is explained as उपचारविषयं छलमुपचारच्छलम्; and the note on उपचार is as under.——

'उपचारो नीतार्थः सहचरणादिनिमित्तेनातद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति॥'

As गौणी लक्षणा is based on सादृश्यसंबन्ध, to prevent अतिव्याप्ति

to it उपचार is taken to mean any other kind of relation; and is further on shewn to be of five kinds.

Mammata uses the word उपचार in two senses; the relation of similarity (सादृश्यसंबन्ध), and setting one thing against another, (सामानाधिकरण्यम्). He calls लक्षणा pure (शुद्धा) when there is no उपचार 'उभयरूपा चेयं शुद्धा उपचारेणामिश्रितत्वात्'. *Pradîpakâra* explains उपचार here as 'उपचारश्च सादृश्यसंबन्धेन प्रवृत्तिः । सादृश्यातिशयमहिम्ना भिन्नताप्रतीतिस्थगनं वा ॥'. The other place where *Mammaṭa* uses उपचार is 'क्वचित्तादर्थ्यादुपचारः । यथा इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः ॥'. In this connexion the *Prabhâkara, Vaidyanâtha*, explains it as 'उपचारो लक्षणया सामानाधिकरण्येन प्रयोग ॥'.

Page 71.

विषयनिगीर्णे——द्विधा ख्याता——

In साध्यवसाना लक्षणा, the विषय (that to which a property is attributed) is swallowed up by the विषयिन् (आरोप्यमाण) i e., the property which is attributed to it अध्यवसान is explained by प्रदीपकार as 'विषयिणा विषयतिरोभावः'. In 'अयं पारिजातः' and 'अयमानन्दः' the विषय, viz that which is like पारिजात and that which causes joy, is not expressed It is निगीर्ण in the विषयिन् In both these instances अयम् is not to be taken for the विषय, for then they would be instances of सारोपा गौणी and सारोपा शुद्धा लक्षणा, but as going with the विषयिन् "गौर्वाहीकः' इति सारोप । 'गौरयम्' इति साध्यवसानः । यद्यपि वाहीकस्य वाहीकत्वेन इदन्तया वोपस्थितौ सारोपत्वमेवोचित तथापीदन्त्वस्यारोप्यविशेषणतया तदुदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥' *vide* काव्यप्रदीप p 38.

The प्रयोजन in this लक्षणा is सर्वथाभेदावगमः, i. e. complete

identity between the विषय and the विषयिन्. They are quite the same. Although the भेद between the विषय and the विषयिन् is known to the man who makes the आरोप, and so is not अनाहार्य, yet he drops the भेद and means to shew that there is no भेद.

The difference between सारोपा लक्षणा and साध्यवसाना लक्षणा is that in the former, the विषय and the विषयिन् are both expressed. They are अनुपह्नुतभेदौ. While, in the latter, the विषय is निगीर्ण in the विषयिन्. *Kamalâkara* distinguishes between सारोपा and साध्यवसाना लक्षणा as under:——

'गौणभेदयोः सारोपसाध्यवसानयोर्गौर्वाहीकः गौरयमित्यत्र च भेदवैधर्म्ये भासमानेऽपि ताद्रूप्यं तादात्म्यमाहार्यं* सारोपे साध्यवसाने तु सर्वथाऽनाहार्योऽभेदावगमः ॥'.

This, however, does not seem to be correct. For then भ्रान्ति or भ्रम which is अनाहार्य अभेदावगम would not be different from साध्यवसाना लक्षणा. In other words, गौरयम् would be like रज्जौ सर्पधीः and रूपकातिशयोक्ति would not be different from भ्रान्तिमान् अलंकार. The आरोपकर्त्ता does point to the विषय and then says गौरयम्. So he does know the भेद, but he drops it intentionally. If it were अनाहार्य, he himself would not be conscious of the भेद.

* If a man knows that मुख is not चन्द्र and still calls it चन्द्र, his knowledge is called आहार्य. आहार्य thus means purposed or intended. The man who says मुखं चन्द्रः is fully cognisant of the भेद between मुख and चन्द्र and still makes the आरोप of चन्द्रत्व on मुख.

Page 73.

आक्रम्य———संकरः———

In 'तयाहङ्कारभारोद्धुरस्त्वत्कीर्त्तिप्रसरः शक्रस्य हन्तावलं हसति' we have an instance of अङ्गाङ्गिभावसंकर of two लक्षणा's. अहङ्कार and हास are properties that belong to a sentient being and not to a lifeless object like कीर्त्तिप्रसर. अहङ्कारभारः is therefore by लक्षणा to be taken to mean अहङ्कारभारजनकः and हास to mean हासजनकः as in 'आयुर्घृतम्' आयुः is taken to mean आयुर्जनकम्. The meaning is that fame is extremely white and superior in whiteness to *Indra's* elephant, *S'esha, Balarâma,* and the lion of *Pârvatî.* The लक्षणा is शुद्ध सारोपा. As अहंकार causes हास, there is a fusion (संकर) of the two लक्षणा's, and the relation between the two लक्षणा's is that of principal and subordinate (अङ्गाङ्गिभाव), तयाहंकारभारोद्धुरः कीर्त्तिप्रसरः being the अङ्गिलक्षणा (the principal लक्षणा) and कीर्त्तिप्रसरः हसति or हासविशिष्टः being the subordinate लक्षणा, since अहङ्कार causes हास.

Page 74.

न चेत्त्यागः किमीदृशः———

नरे त्यागः किमीदृशः, the reading of D., is also a good reading. In the verse 'एष चिन्तामणिः—' we have an instance of संदेहसंकर, (fusion of लक्षणा's, due to uncertainty). If एषः, अयम्, and असौ be taken as standing for the विषय, राजन्, the लक्षणा will be सारोपा गौणी लक्षणा and if they be taken as adjectives qualifying चिन्तामणिः, कल्पपादपः, and कामधेनुः respectively, the लक्षणा will be साध्यवसाना गौणी लक्षणा; for then the विषय will be निगीर्ण in the विषयिन्. There is here neither साधकप्रमाण

(grounds for accepting a particular लक्षणा), nor बाधकप्रमाण (grounds for rejecting a particular लक्षणा). We have there for सन्देहसंकर of two लक्षणा's.

राकातारकराज°——

This is an instance of the third kind of संकर, arising from one and the same word being subject to two or more लक्षणा's (एकलक्षकानुप्रवेशेन संकरः or एकपदप्रतिपाद्यः संकरः). पाण्डित्यवैतण्डिकी कीर्त्तिः is the instance in question in the verse. पाण्डित्य is attributed to शुभ्रत्व or whiteness of fame. शुभ्रत्व is the विषय and पाण्डित्य, विषयिन्. As the विषय is swallowed up by the विषयिन् the लक्षणा is साध्यवसाना गौणी as in अयमग्निः where अयम् is taken as an adjective of अग्निः. वैतण्डिकी कीर्त्तिः is an instance of सारोपा गौणी लक्षणा. कीर्त्ति is the विषय and वैतण्डिकी, विषयिन्. वैतण्डिक is one who employs वितण्डा in argument ('वितण्डया प्रवर्त्तमानो वैतण्डिकः') *Vide* वात्स्यायन on the first *Sutra* of *Gautama*. वितण्डा is a captious argument. It does not establish a man's own पक्ष or what he wishes to establish, but simply finds fault in another's पक्ष. It is defined as 'स्वपक्षस्थापनाहीना कथा परपक्षदूषणमात्रावसाना।'. पाण्डित्यवैतण्डिकी means destroyer of whiteness. We have thus two लक्षणा's, साध्यवसाना गौणी and सारोपा गौणी in पाण्डित्यवैतण्डिकी; and though पाण्डित्य and वैतण्डिकी are two words, still as they form a compound, they are regarded as one. If one were to object that though the two words being compounded form one *Pada*, yet the words on which लक्षणा's are made (the लक्षक's) are different, the objection is refuted by stating that the लक्षक's, though different, are to be considered as one. The case is parallel to that of two

persons sitting on the same throne. Though they occupy different parts of the throne, yet as the throne is one, they are said to be sitting on the same place. Similarly here though the actual लक्षक's (पाण्डित्य and वैतण्डिकी) are different, yet as they constitute one word, being compounded together, the लक्षक is as it were one and the same and the संकर is एकलक्षकप्रतिपाद्य.

Page 76.

संसृष्टिः——

The combination of लक्षणा's which are not dependent upon one another forms their संसृष्टि. In संसृष्टि they are united together like sesamum and rice, not like water and milk as in संकर. 'एषां तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रत्वं संसृष्टिः क्षीरनीरन्यायेन तु संकरः ॥'. *Vide* अलंकारसर्वस्व. pp. 192 and 197 In 'द्विर्भावः पुष्पकेतोः—' we have संसृष्टि of गौणी सारोपा लक्षणा's, because द्विर्भाव. &c. have the sense of द्विर्भावसदृशः &c. and the विषय, भूपति and the विषयिन्, द्विर्भाव &c are both expressed. तपनतनुभू=the son of the sun or *Karna*. In 'आयुर्दानमहोत्सवस्य—' we have an instance of शुद्धा सारोपा लक्षणा's as आयुः &c. are used in the sense of आयुर्जनकः &c. In both the verses the लक्षणा's are of the same kind, or सजातीय. This verse ('द्विर्भावः—') is quoted by अप्पयदीक्षित in चित्रमीमांसा as an instance of वैयधिकरण्य रूपक He observes, 'इह च वैयधिकरण्य रूपकेऽपि सम्भवति' and then gives two instances——

तारानायकशेखराय जगदाधाराय धाराधर—
च्छायाधारककन्धराय गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणे ।
नद्या शेखरिणे दृशा तिलकिने नारायणेनास्त्रिणे
नागैः कङ्कणिने नगेन गृहिणे नाथाय सेयं नतिः ॥

on which he remarks, 'अत्र नदीदृशोर्विषययोर्विभक्तिरारोप्यमाणयोः शेखरतिलकयोर्नास्ति

and '। द्विर्भावःपुष्पकेतोः ———',

on which he notes, 'अत्र विषयस्य राज्ञो विषयिणां पुष्पकेतुप्रभृतीनां च विभक्तिभेदः ।'. Though 'द्विर्भावः पुष्पकेतोः——' is thus cited by अप्पदीक्षित as an instance of वैयधिकरण्य in रूपक, *Jagannâtha* thinks he has given it as an instance of वैयधिकरण्य in परिणाम and criticizes it as under:———

'द्विर्भावः पुष्पकेतोः—' इति पद्येऽपि कोविदानन्दजननजगदुत्कर्षौ राज्ञो नृसिंहस्य कथ्येते । तत्र कोविदानन्दजनकत्वं राज्ञ आरोप्यमाणद्वितीयमन्मथादितादूप्येण यथा संभवति न तथा केवलेन स्वरूपेण । तथा हि—अहो नयनानामस्मदीयानां साफल्यं यदयमपरो मन्मथोऽस्माभिरालोक्यत इति मन्यमानानां तेषां नयनानामानन्दस्तावत् पुष्पकेतुनैवोत्पाद्यते न राज्ञा । एवमपरोऽयं कल्पतरुः द्वितीयश्चिन्तामणिः कर्णश्च तथा वासवो भूगतोऽयमन्यो दारिद्र्यमस्माकमपहरिष्यति । हरिः खल्वयं ससारं नः परिहरिष्यतीत्यभिमानाज्जायमानस्तेषामानन्दोऽप्यारोप्यमाणैः कल्पवृक्षादिभिरेवेति न विषयात्मना विषयिण उपयोग अपि तु स्वात्मनैवेति कुत्रास्ति परिणामः । अत एवेदं पद्य रूपकप्रकरणे विमर्शिनीकारादिभिरालंकारिकैरुदाहृतमिति तद्ग्रन्थविरोधश्च ।'. चित्रमीमांसाखण्डन pp. 27-28.

Page 77.

ननु सप्रयोजन°—स्फुरन्ति———

The three requisites of लक्षणा are the inapplicability of the primary sense, the connection of the लक्ष्य (implied) sense with the primary sense, and the reason for resorting to लक्षणा. 'मुख्यार्थबाधस्तद्योगो रूढिप्रयोजनान्यतरश्चेति त्रयं लक्षणाहेतुः ॥'. *Vide* प्रदीप p. 46. In गङ्गायां घोषः, all the three requisites of लक्षणा are fulfilled and गङ्गायाम् by लक्षणा conveys the

sense of गङ्गातीरे. The प्रयोजन, the third requisite of लक्षणा, is here शैत्यपावनत्वादि. 'गङ्गातीरे घोषः' does not convey the idea of the hut being cool and purifying, which 'गङ्गायां घोषः' conveys. Now the question arises by what power does a word which signifies लक्ष्य sense convey the प्रयोजन? It cannot be by अभिधा, for the प्रयोजन, शैत्यपावनत्वादि, is not the conventional meaning of गङ्गा. 'नाभिधा समयाभावात्' *Vide* काव्यप्रकाश p. 53. It cannot be by लक्षणा, for the requisites of लक्षणा are wanting. 'हेत्वभावान्न लक्षणा' *vide* काव्य०, p. 53. Just as गङ्गा expresses the लक्ष्य sense of तट, because the primary sense of प्रवाह is inapplicable, so if the sense तट is inapplicable, it may express the प्रयोजन by लक्षणा. But, as a matter of fact, तट is not the primary sense of गङ्गा, nor is the sense of तट inapplicable in 'गङ्गायां घोष.', nor is there any connection between the sense of तट and the प्रयोजन, शैत्यपावनत्वादि, nor is there any प्रयोजन for conveying the लक्ष्य sense of the प्रयोजन, शैत्यादि. Besides just as the word गङ्गा cannot convey the लक्ष्य sense of तीर without the inapplicability of its primary sense (मुख्यार्थबाधादित्रय विना), so it is not incompetent to convey the प्रयोजन. 'लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो। न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्दः स्खलद्गतिः ॥'. *Vide* काव्य० p. 54. Even under these difficulties if प्रयोजन be taken to be लक्ष्य, it will require another प्रयोजन for its being लक्ष्य, that will require a third प्रयोजन and thus there will be अनवस्था or confusion *ad infinitum*, which will prevent the comprehension of the original लक्ष्य sense and its प्रयोजन. 'एवमप्यनवस्थास्याद्या मूलक्षयकारिणी' *Vide* काव्य० p. 55.

Now one might say, 'why should the प्रयोजन of लक्षणा be conveyed by व्यञ्जनाव्यापार, why should not the लक्ष्य sense include the प्रयोजन as well? In other words, why should not the लक्ष्य sense in 'गङ्गायां घोषः' be शैत्यादिविशिष्टतट? To this the answer is, 'ज्ञानविषयाद्भिन्नत्वेन फलस्याभ्युपगमात्'. The लक्ष्य sense cannot include the प्रयोजन; because the subject of knowledge and the fruit of knowledge cannot be one and the same. When a blue jar is seen, नीलघट is the विषय of the perception (प्रत्यक्षज्ञान) and प्राकट्य is the fruit of knowledge. प्राकट्य is a property of the object known (ज्ञेयधर्म), by which an idea arises in the mind in the form 'this object is known by me'. This is the *Mîmâmsika* view. Thus the विषय of ज्ञान (the object known) is different from the फल of ज्ञान, नीलघट which is cognised being different from its प्राकट्य, (the idea that नीलघट is cognised). In every case of knowledge it is an established fact that the object cognised and the fruit of cognition are *different*. Let us now examine whether this holds in the case of the knowledge arising from लक्षणा when the लक्ष्य sense includes the प्रयोजन. Is the विषय of ज्ञान different from its फल in this case? The विषय of ज्ञान, or what is known from लक्षणा here, is पावनत्वादिविशिष्टतट and the fruit of ज्ञान is पावनत्वादि. Both the विषय and the फल of ज्ञान being पावनत्वादि, the लक्ष्य sense cannot include the प्रयोजन. As *Mammaṭa* says, 'प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते। ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्॥'. The latter portion of this 'ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्' is explained by प्रदीपकार, कमलाकर and other commentators to mean यथा ज्ञानस्य विषयो ज्ञानादन्यः तथैव ज्ञानस्य फलमपि ज्ञानादन्यत्.

They say that the apparent meaning ज्ञानस्य विषयः ज्ञानस्य फलादन्यः will not suit here. They take the विषय of ज्ञान in this case to be पावनत्वादिविशिष्टतट and the फल to be not पावनत्व but पावनत्वप्रतीति and say that the two things are different. If therefore 'ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्' be understood in its apparent meaning, there would be nothing wrong in taking the लक्ष्य sense as embracing the प्रयोजन 'ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्' must therefore be taken to mean that as the विषय of ज्ञान is different from ज्ञान itself, so is the फल of ज्ञान different from it. In the case before us, the फल of ज्ञान is पावनत्वप्रतीति and not पावनत्व and it is thus not different from ज्ञान itself. Therefore 'विशिष्टे लक्षणा नैवम्'. This is how most of the commentators explain *Mammaṭa's Kârikâ* 'ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्'. Against this it may be said that if मम्मट meant the *Kârikâ* to convey a sense which it does not apparently convey, he ought to have stated something expressly to this effect in the वृत्ति. There, however, he simply enumerates the विषय of प्रत्यक्षज्ञान and the फल of it, and though the commentators, प्रदीपकार and others, ground their explanation upon the वृत्ति, 'फलं तु प्रकटता संविित्तिर्वा', which shews that फल is taken by *Mammata* in the sense of जन्यप्रतीति, yet if we take the फल of लक्षणाजन्यज्ञान to be पावनत्वादि and not पावनत्वादिप्रतीति, the apparent meaning of the *Kârikâ*, which after all is the natural sense of it, the other being simply far fetched, will suit the place very well. पावनत्वादि may be taken as फल. प्रदीपकार himself says, 'शैत्यादौ तु कश्चित् फलपदमौपचारिकं ब्रूयते'. Moreover फल in the *Kârikâ* 'ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्' corresponds to

प्रयोजन in the preceding *Kârikâ*, 'प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते' and the प्रयोजन is expressed by *Mammaṭa* himself as पावनत्वादि in 'न च गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वाद्यैर्लक्षणीयैः सबन्धः'.

Page 78.

वक्तृबोद्धव्यकाकूनाम्——

काकु= change of voice through fear, anger, grief or other emotions. 'काकुः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनिविकारः।'. प्रदीप. 'भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते।' साहित्यदर्पण. The instance given in काव्यप्रकाश of वाच्य sense suggesting the व्यङ्ग्य sense by काकुवैशिष्ट्य (peculiarity of change of voice) is

'तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु॥'.

प्रदीपकार's note on it is as under:——

'खेदो मात्सर्यम्। अत्र खेदं मयि भजति नाद्यापि कुरुष्विति काकोर्वैशिष्ट्यान्मयि न योग्यं कुरुषु पुनर्योग्यं मात्सर्यमिति व्यज्यते॥'.

The whole verse वक्तृबोद्धव्यकाकूनां——means, suggestion alone is the power by which senses, expressed, implied, or suggested (वाच्य, लक्ष्य, or व्यङ्ग्य) give rise to another sense comprehended by appreciating geniuses (प्रतिभाजुषाम्) through the peculiar character of (1) the speaker, (2) the person who is to be informed, *i. e.* the person spoken to, (3) change of voice indicating emotions, (4) the sentence, (5) the expressed meaning, (6) the proximity of another person, *i. e.* of a person other than वक्तृ and बोद्धव्य, (7) the context, (8) time, (9) place &c.

For instances of these *vide* काव्यप्रकाश, *3rd Ullâsa.*

ULLASA III.

Pages 81-84.

ध्वनिरविवक्षितवाच्यो————प्रथमप्रार्थिताभिक्रमनिवर्त्तनस्यावरोधजनस्येयमुक्तिः———

A काव्य is generally divided into three classes, उत्तम (ध्वनि) when the व्यङ्ग्य (suggested sense) is more charming than the वाच्य (expressed sense), ('इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः' काव्य० उल्ला० १ का० ४), मध्यम or गुणीभूतव्यङ्ग्य where the व्यङ्ग्य sense is not more charming than the वाच्य sense ('अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्' काव्य० उल्ला० १ का० ५), and अधम or चित्र where there is either no व्यङ्ग्य sense or if there is व्यङ्ग्य sense, it is not very clear ('शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम्' काव्य० उल्ला० १ का० ५) अव्यङ्ग्यम् here is explained by प्रदीपकार as 'अव्यङ्ग्यमस्फुटतरातिरिक्तव्यङ्ग्यरहितम्। तादृशं चास्फुटतरव्यङ्ग्यसद्भावे व्यङ्ग्यमात्राभावे वा।' *Pandit Jagannâtha* takes शब्दचित्र and वाच्यचित्र or अर्थचित्र as two separate divisions, and thus divides काव्य into four classes, उत्तमोत्तम or ध्वनि, उत्तम or गुणीभूतव्यङ्ग्य, मध्यम or अर्थचित्र and अधम or शब्दचित्र. He criticises *Mammaṭa* and others who make three divisions thus.———'केचित्तिमानपि चतुरो भेदानगणयन्त उत्तममध्यमाधमभावेन त्रिविधमेव काव्यमाचक्षते। तत्रार्थचित्रशब्दचित्रयोरविशेषेणाधमत्वमयुक्तं वक्तुम्। तारतम्यस्य स्फुटमुपलब्धेः। को ह्येवं सहृदयः सन् 'विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरात्',* 'स च्छिन्नमूलः

---

* विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिराद् भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम्।
ससम्भ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियामरावती॥
from हयग्रीववध, given by *Mammaṭa*.

क्षतजेन रेणुः'* इत्यादिभिः काव्यैः 'स्वच्छन्दोच्छलद्† इत्यादीनां पामरश्लाघ्याना-मविशेषं ब्रूयात्। सत्यपि तारतम्ये यद्येकभेदकत्वं कस्तर्हि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्य-योरीषदन्तरयोर्विभिन्नभेदत्वे दुराग्रहः।' रसग० p. 20.

Against this, however, it may be said that the difference between ध्वनि and गुणीभूतव्यङ्ग्य is not small, as it is alleged. 'ईषदन्तरयोः' is not therefore proper. ध्वनि is thus the best sort of काव्य, उत्तमकाव्य or उत्तमोत्तमकाव्य as *Jagannâtha* calls it. *Mallinâtha* defines it as गूढव्यङ्ग्यप्रधान, *i. e.* that sort of poetry in which the hidden व्यङ्ग्य sense is predominent. ध्वनि is divided into two classes, अविवक्षितवाच्य and विवक्षितान्यपरवाच्य. The former is based upon लक्षणा and is therefore लक्षणामूलध्वनि, while the latter is अभिधामूलध्वनि, being based upon अभिधा. Though अविवक्षितवाच्यध्वनि is based upon लक्षणा and ought therefore to have been taken up after विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनि which is based upon अभिधा, yet it is taken up first; because it is simpler and has not so many divisions as the other. 'सूचिकटाहन्यायेन वा प्रथममाद्यमुद्दिश्य विभजते' says प्रदीपकार. अविवक्षि-तवाच्यध्वनि is that sort of ध्वनि in which the hidden sugges-ted sense based upon implication being predominent, the

* स च्छिन्नमूलः क्षतजेन रेणुस्तस्योपरिष्टात् पवनावधूतः।
अङ्गारशेषस्य हुताशनस्य पूर्वोत्थितो धूम इवाबभासे॥ रघु०, ४२.
given by *Appya Dikshita.*

† स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्भश्छटा—
मूर्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाह्नाय वः।
भिन्द्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुम—
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम्॥
given by *Mammata.*

expressed sense is subordinate, not as it were desired to be conveyed (अविवक्षित). अविवक्षित is thus explained by प्रदीपकार——'अविवक्षितत्वं च वाच्यस्यान्वयानुपपत्तेः । सा च वाच्यस्यानुपयुक्तत्वेन उपयोगिनि रूपान्तरे तात्पर्याद्वा । स्वत एवान्वयायोग्यत्वाद्वा । अनुपयुक्तत्वमपि पुनरुक्तत्वात् विशेषानाधायकत्वमात्राद्वा।' काव्यप्र॰, p. 67. The वाच्य sense is अविवक्षित when the अन्वय does not come out properly; and the impropriety of the अन्वय arises when the expressed sense, though not improper, is not useful and therefore develops into another sense. This sort of अविवक्षितवाच्यध्वनि is called अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य. It is one in which the expressed sense, though compatible, is barred on account of its being not useful and therefore develops into another meaning. अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य. thus means अर्थान्तरे संक्रमितः (उपपद्यमानोऽप्यनुपयुक्तत्वात्) वाच्यः यत्र. संक्रमित is causal in form and means 'made to enter into or assume'. What is it that makes the वाच्य sense change into another? It is व्यञ्जनाव्यापार or the power of suggestion. The causal termination indicates the greatness of the व्यञ्जनाव्यापार. Now the व्यङ्ग्य sense may be conveyed either by a word or by a sentence. Thus अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनि is either पदप्रकाश्य or वाक्यप्रकाश्य. 'श्रीरमणः श्रीरमणः——' is an instance of the first sort. Here the वाच्य sense of the second words श्रीरमण, सुधांशुमौलि and नरसिंह, though compatible, is barred as it is useless, being a mere repetition of that of the first words. These words are therefore to be taken in the sense of possessing the properties of श्रीरमण &c. Here the expressed sense is useless, because it is repeated, 'अनुपयुक्तत्वमपि पुनरुक्तत्वात्' as प्रदीपकार says. The instance given by him is,

'ताला जाअन्ति गुणा जाला ते सहिअएहिँ घेप्पन्ति ।
रइकिरणाणुग्गहिआइँ होन्ति कमलाइँ कमलाइँ ॥'. *Vide* p. 193 of the text where the verse is given as an instance of लाटानुप्रास. Here the second word कमलाइँ means possessing the properties of a lotus. 'अत्र द्वितीयकमलशब्दः सौरभादिगुणयुक्तत्वरूपे लक्ष्ये संक्रमितवाच्यः'. प्रदीप p. 68.

In the second instance 'एषा ते कथयामि——' the expressed sense of कथयामि is barred as it is not useful. कथयामि in the sense of 'I say' is superfluous, as the sense can be inferred even without it. It therefore means उपदिशामि and suggests that the उपदेश must be carried out. कथयामि being a predicate is a वाक्य and not a पद. This therefore is an instance of वाक्यप्रकाश्य अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनि. Here the वाच्य sense is not useful as it conveys nothing particular, is in fact redundant, 'अनुपयुक्तत्वमपि पुनरुक्तत्वात् विशेषानाधायकत्वाद्वा'. Here the uselessness of the expressed sense is from its conveying nothing particular (विशेषानाधायकत्वात्). *Mammaṭa*'s instance is:——

'त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥'

प्रदीपकार's note upon this is as under:——

'अत्र वच्मीत्यनुपयुक्तार्थम् । अनुपादानेऽपि वचनक्रियाप्रतीतेः । अत उपदेशत्वं लक्ष्यम् । तत्र वाच्यार्थः संक्रमितः । एवं त्वामस्मीति पदे अप्यनुपयुक्तार्थे । संबोध्यतयैव युष्मदर्थस्य वचनकर्मतावगतेः । वच्मीत्युत्तमपुरुषेणैवास्मदर्थस्य तत्कर्तृकत्वप्रत्ययात् । अतस्ताभ्यां लक्ष्ययोरुपदेश्यात्मत्वयोस्तद्वाच्यौ संक्रमितौ । तथा आत्मीयाया एव मतेः सर्वैरास्थानादनुपयुक्तत्वेनात्मीयशब्देन प्रमाणपरिगृहीतत्वे लक्ष्यमाणे तद्वाच्यं संक्रमितम् ।'. काव्यप्र०, p. 69.

The other kind of अविवक्षितवाच्यध्वनि is called अत्यन्ततिरस्कृत-वाच्य. In this the expressed sense is barred, being incompatible, and is therefore अत्यन्ततिरस्कृत or neglected wholly. With the explanation of अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य as given in the text, compare *Abhinavaguptâchârya*'s explanation, 'यस्त्वनुपपद्यमान उपायतामात्रेणार्थान्तरप्रतिपत्तिं कृत्वा पलायत इव स तिरस्कृत इति।'. It is also पदप्रकाश्य or वाक्यप्रकाश्य. 'आयेत स्वां—' is an instance of the first sort. Here कण्डूल cannot convey the expressed sense of 'having an itching sensation'. This sense is wholly inapplicable. It therefore develops into the लक्ष्य sense of desiring to praise. What is व्यङ्ग्य is the great love of the poet for the king. कण्डूल being a पद, the ध्वनि is पदप्रकाश्य. 'बाणैः पञ्जरिता—' is an instance of वाक्यप्रकाश्य-ध्वनि where the वाच्य sense is wholly condemned. To those who returned from the battlefield, defeated, the question 'how many elephants were covered over by your arrows?' and others convey no meaning in their expressed sense. By विपरीतलक्षणा they must be taken to mean 'how many elephants of yours were cut off by the enemies?' &c. Well have you experienced the fruit of disregarding my advice is the व्यङ्ग्य.

Pages 84–86.

अभिधामूलोऽपि तथा——————तत्र रसवदादिरलंकारः——————

Having classified and explained the *Dhvani* based upon Implication, the author takes up the other kind of *Dhvani*, *viz.*, that based upon अभिधा (Denotation). अभिधामूलध्वनि is known as विवक्षितान्यपरवाच्य. It is one in which the

expressed sense is not barred, as in लक्षणामूलध्वनि, but is desired to be conveyed and is subordinate to the suggested sense. 'अभिधामूलत्वाद्वाच्यं यत्र विवक्षितमबाधितमन्यपरं व्यङ्ग्योपसर्जनीभूतं च स विवक्षितान्यपरवाच्यो नाम ध्वनिः । इह वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रत्याययन्नेव व्यङ्ग्यस्य प्रकाशकः दीप इव घटस्य ॥'. *Vide Vidyâbhûshaṇa's Sâhityakaumudi*, pp. 27-28. This *Dhvani* is divided into two classes असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य and संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य. The former is treated before the latter by सूचीकटाहन्याय, as the latter has more divisions than the former. 'सूचीकटाहन्यायमाश्रित्यालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य पूर्वमुद्देशः । तस्यैकत्वात् । द्वितीयस्य तु पञ्चदशभेदत्वात् ।'. असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य is that kind of ध्वनि in which the sequence of the expressed sense in regard to the suggested sense cannot be perceived. असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः is a बहुव्रीहि compound having another बहुव्रीहि within. It is बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः. क्रम means पौर्वापर्य or succession between the व्यङ्ग्य, such as रस, and the व्यञ्जक, such as विभाव's; and though there is a diversity of opinions with regard to रस, there is unanimity about its being different from विभाव's, अनुभाव's and व्यभिचारिभाव's. विभाव's &c. are not identical with रस, but produce रस. Thus the विभाव's &c. which suggest रस and are therefore व्यञ्जक's precede रस which is suggested by them and is therefore व्यङ्ग्य There is a sequence of the व्यङ्ग्य with regard to the व्यञ्जक, but it is imperceptible as the perception of the विभाव's &c. very quickly leads to the perception of रस. When a hundred leaves of a lotus are pierced by a needle, all are not pierced at one and the same time, but are said to be pierced at once as the difference of time is too small to be perceived. Similarly

the प्रतीति of the व्यङ्ग्य and the व्यञ्जक comes so suddenly that though there is order of precedence, the idea of the व्यङ्ग्य following that of the व्यञ्जक, it is imperceptible. The *Ratnâpana* explains it clearly:—'यत्र व्यञ्जकस्य विभावादे-र्व्यङ्ग्यस्य च रसादेः सन्नपि क्रमो निशितसूच्या शतपत्रपत्रशतवेधवदाशुभावित्वान्न लक्ष्यते सोऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः', रत्नापण on the 2nd प्रकरण of प्रतापरुद्रयशोविभूषण. *Vidyâbhûshana* has also a similar note—'न खलु विभावादयो रसः किं तु रसस्तैरभिव्यज्यत इत्यस्ति यद्यपि क्रमस्तथापि स न लक्ष्यते लाघवात् युगपत्पद्मपत्रशतवेधवत् ।'. *Jagannâtha* too notes:—'सहृदयेन रसव्यक्तौ झगिति जायमानायां विभावानुभावव्यभिचारिविमर्शक्रमस्य सतोऽपि सूचीशतपत्रपत्रशतवेधक्रमस्येवालक्षणात् ।'.

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य has eight varieties, रस, भाव, रसाभास, भावाभास, भावशान्ति, भावोदय, भावसन्धि, and भावशबलता. When they are predominent in a sentence, they constitute ध्वनि, but when the वाच्य sense is predominent and they are subordinate, they constitute रसवत् and other figures of speech. *Alankârasarvasvakâra* says, 'रसभावतदाभासतत्प्रशमानां निबन्धनेन रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितानि ।' 'भावोदयो भावसन्धिर्भावशबलता च पृथगलंकाराः ।'.* When they are predominent in a poem, they are the soul of poetry and are as such अलङ्कार्य, i. e., fit to be adorned, but when they are subordinate they constitute अलङ्कार's and adorn the अङ्गिन् (principal idea) in a poem. As प्रदीपकार says, 'यत्र प्रधानं रसादिस्तत्र ध्वनिः यत्र त्वप्रधानं तत्रालंकार इति भावः ।'.

Pages 86-88.

विभावैर्ललनादिभि°——शृङ्गारादिको रसोऽभिधीयते——

This passage explains the meaning of रस or poetic

* pp. 185 and 190.

sentiment. Certain lasting or permanent conditions of the mind are in poetry and drama called स्थायिभाव. They are eight or nine according to the number of sentiments. They are:—love, smile, grief, anger, energy, fear, disgust and wonder. They are 'रतिर्हासश्च——' as quoted in the text on page 97 from the नाट्यशास्त्र of भरत. They are so called, because though the feelings of love &c. are transient, their impression is permanent aud they are called up when a poetic sentiment is perceived. 'अन्तःकरणवृत्तिरूपस्य रत्यादेराशुविनाशित्वेऽपि संस्कारात्मना चिरकालस्थायित्वाद्यावद्रसप्रतीतिकालमनुसंधानाच्च स्थायित्वम्। तदुक्तम्—

"विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भावैर्विच्छिद्यते न यः ।
आत्मभावं नयत्यन्यान् स स्थायी लवणाकरः ॥
चिरं चित्तेऽवतिष्ठन्ते संबध्यन्तेऽनुबन्धिभिः ।
न तिरोधीयते स्थायी तैरसौ पुष्यते परम् ॥" (प्रभा on प्रदीप).

The causes, the effects, and the attendent subordinate feelings of these स्थायिभाव's are in poetry and drama known respectively by the names of विभाव, अनुभाव, and संचारिभाव or व्यभिचारिभाव. The causes of the स्थायिभाव's are called विभाव's, because they manifest a little the permanent emotions which live in the heart in the form of impressions. 'विभावादिसंज्ञा च विभावनादिव्यापारयोगात् । तद्यथा । वासनारूपतया स्थितान् रत्यादीन् स्थायिनो विभावयन्ति रसास्वादाङ्कुरयोग्यतां नयन्तीति विभावाः' *Pradîpa*. 'रसास्वादाङ्कुरः' is explained by प्रभाकर as—'रसास्वादाङ्कुरः ईषद्रसाभिव्यक्तिः । तद्योग्यतां प्रापयन्तीत्यर्थः । नायिकादयो हि साधारण्येन काव्यादिगताः सहृदयहृदये वासनात्मकतया स्थितं रत्यादिभावमीषदभिव्यञ्जयन्ति । ईषदभिव्यक्तिरेव च रसादिव्यक्तेरङ्कुर इवोच्यते ॥'. *Bharata Muni* thus explains the term:—'विभाव इति कस्मादुच्यते। विभावो

विज्ञानार्थः । विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इत्यतो विभावः । विभावितं विज्ञातमित्यनर्थान्तरम् । अत्र श्लोकः--

बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गाभिनयाश्रयाः ।
अनेन यस्मात्तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥ ' नाट्यशास्त्र, p. 69

विभाव's are divided into आलम्बन and उद्दीपन. The person or thing with reference to whom or which a sentiment is produced, that on which it hangs as it were is आलम्बनविभाव. For instance, a woman, for whom love is conceived, is the आलम्बनविभाव (the generating cause) of the स्थायिभाव of रति. 'आलम्बनं नायकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात्' (विश्वनाथ). Things which excite the feeling of love &c., such as the moon, the cooing of the cuckoo, the Malaya breeze &c., are called उद्दीपनविभाव's or exciting causes. 'उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये । आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा ॥' (विश्वनाथ). Though they do not generate the feelings, but foster them after they have been generated, yet unless they are excited, they are as it were not generated. The exciting circumstances are therefore classed under विभाव's. 'यद्यप्युद्दीपकस्य स्थायिनि न कारणत्वं किं तूत्पन्ने तस्मिन्नीषदुत्कर्षाधायकत्वरूपमुद्दीपकत्वं तथाप्यनुद्दीपितोऽप्यजातप्राय एवेत्युद्दीपकेऽपि कारकत्वोपचारात् तत्रापि विभावव्यवहारः ॥' प्रदीप p. 72. अनुभाव's are the effects of the स्थायिभाव's. They are jesticulations, such as casting a sidelong glance, smiling, turning the arm and the like, by which the permanent emotions of the heart are manifested. 'स्थायिभावाननुभावयन्तः सामाजिकान् सभ्रूविक्षेपकटाक्षादयो रसपोषकारिणोऽनुभावाः ।' (धनिक, *Vide* p. 137 *Daśarūpa*). *Bharata* thus explains the term:—'अथानुभाव इति कस्मादुच्यते । यदयमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतमभिनयम् । अत्र श्लोकः.——

वागङ्गसत्त्वाभिनयैर्यस्मादर्थो विभाव्यते ।
वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभाव इति स्मृतः ॥'. *Vide* नाट्यशास्त्र, pp. 69-70.

व्यभिचारिभाव's are transient subordinate feelings which rise up and go down like waves in the ocean of स्थायिभाव's. *Dhanañjaya* defines them as 'विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ॥'. *Dhanika* has the following note on the stanza:—'यथा वारिधौ सत्येव कल्लोला उद्भवन्ति विलीयन्ते च तद्वदेव रत्यादौ स्थायिनि सत्येवाविर्भावतिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरन्तो वर्त्तमाना निर्वेदादयो व्यभिचारिणो भावाः ।'. They manifest themselves as it were to nourish the permanent feelings and disappear as soon as their function is discharged.

'ये तूपकर्त्तुमायान्ति स्थायिन रसमुत्तमम् ।
उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥'. प्रभा p. 73.

These evanescent feelings are thirty-three in number and are enumerated in the text on p. 97. Besides these भाव's there are सात्त्विकभाव's which are external indications of internal feelings and are eight in number.

'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥'. (नाट्यशास्त्र p. 61).

Though they are अनुभाव's they are treated separately as they are produced in a sympathetic heart. *Dhanañjaya* thus defines them :—

'पृथग्भावा भवन्त्यन्येऽनुभावत्वेऽपि सात्त्विकाः ।
सत्त्वादेव समुत्पत्तेस्तच्च तद्भावभावनम् ॥' *Vide* दशरूप p. 138.

On this *Dhanika* says :—"परगतदुःखहर्षादिभावनायामत्यन्तानुकूलान्तःकरणत्वं सत्त्वम् । यदाह । 'सत्त्वं नाम मनःप्रभवं तच्च समाहितमनस्त्वादुत्पद्यते'

एतदेवास्य सत्त्वं यतः खिन्नेन प्रहर्षितेन चाश्रु रोमाञ्चादयो निर्वर्त्यन्ते । तेन सत्त्वेन निर्वृत्ताः सात्त्विकास्त एव भावास्तत उत्पद्यमानत्वादश्रुप्रभृतयोऽपि भावा भावसंसूचनात्मकविकाररूपत्वाच्चानुभावा इति द्वैरूप्यमेषाम् ।"

When a permanent feeling is brought to a relishable condition by विभाव's, अनुभाव's, सात्त्विक's and व्यभिचारि's, it constitutes a poetic sentiment.

'विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥' दशरूप p. 136.

Bharata's *Sútra* about रस is, 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' *Vide* नाट्यशास्त्र, p 62. This is explained in various ways by different commentators, thus giving rise to a number of theories about रस.

Bhaṭṭa Lollaṭa interprets the *Sútra* as under:—

The permanent emotions of love &c., generated by generating causes, such as women, excited by exciting causes, such as gardens, made cognizable by effects such as sidelong glances, and embrace, and strengthened by transient attendent feelings, such as desire, become poetic sentiments of love &c. originally in *Râma* and others whose doings are represented on the stage. It is subsequently attributed to the actor who imitates the character in form, dress, and actions and becomes the source of charm to the spectator. निष्पत्तिः is explained as meaning उत्पत्ति, अभिव्यक्तिः, and पुष्टिः for the विभाव's produce रस, the अनुभाव's manifest it and the व्यभिचारिभाव's strengthen it. According to this theory, the poetic sentiment found in the characters, *Ráma* and others, and attributed to the actor, charms the spectator. This theory is weak, because

वागङ्गसत्त्वाभिनयैर्यस्मादर्थो विभाव्यते ।
वागङ्गोपाङ्गसंयुक्तस्त्वनुभाव इति स्मृतः ॥'. *Vide* नाट्यशास्त्र, pp. 69-70.

व्यभिचारिभाव's are transient subordinate feelings which rise up and go down like waves in the ocean of स्थायिभाव's. *Dhanañjaya* defines them as 'विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ॥'. *Dhanika* has the following note on the stanza:—'यथा वारिधौ सत्येव कल्लोला उद्भवन्ति विलीयन्ते च तद्वदेव रत्यादौ स्थायिनि सत्येवाविर्भावतिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरन्तो वर्त्तमाना निर्वेदादयो व्यभिचारिणो भावाः ।'. They manifest themselves as it were to nourish the permanent feelings and disappear as soon as their function is discharged.

'ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिनं रसमुत्तमम् ।
उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥'. प्रभा p. 73.

These evanescent feelings are thirty-three in number and are enumerated in the text on p. 97. Besides these भाव's there are सात्त्विकभाव's which are external indications of internal feelings and are eight in number.

'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः ।
वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥'. (नाट्यशास्त्र p. 61).

Though they are अनुभाव's they are treated separately as they are produced in a sympathetic heart. *Dhanañjaya* thus defines them :—

'पृथग्भावा भवन्त्यन्येऽनुभावत्वेऽपि सात्त्विकाः ।
सत्त्वादेव समुत्पत्तेस्तच्च तद्भावभावनम् ॥' *Vide* दशरूप p. 138.

On this *Dhanika* says :—"परगतदुःखहर्षादिभावनायामत्यन्तानुकूलान्तःकरणत्वं सत्त्वम् । यदाह । 'सत्त्वं नाम मनःप्रभवं तच्च समाहितमनस्त्वादुत्पद्यते'

एतदेवास्य सत्त्वं यतः खिन्नेन प्रहर्षितेन चाश्रु रोमाञ्चादयो निर्वर्त्यन्ते । तेन सत्त्वेन निर्वृत्ताः सात्त्विकास्त एव भावास्तत उत्पद्यमानत्वादश्रुप्रभृतयोऽपि भावा भावसंसूचनात्मकविकाररूपत्वाच्चानुभावा इति द्वैरूप्यमेषाम् ।"

When a permanent feeling is brought to a relishable condition by विभाव's, अनुभाव's, सात्त्विक's and व्यभिचारि's, it constitutes a poetic sentiment.

'विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः ।
आनीयमानः स्वाद्यत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ॥' दशरूप p. 136.

Bharata's *Sûtra* about रस is, 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' *Vide* नाट्यशास्त्र, p. 62. This is explained in various ways by different commentators, thus giving rise to a number of theories about रस.

Bhaṭṭa Lollaṭa interprets the *Sûtra* as under :—

The permanent emotions of love &c., generated by generating causes, such as women, excited by exciting causes, such as gardens, made cognizable by effects such as sidelong glances, and embrace, and strengthened by transient attendent feelings, such as desire, become poetic sentiments of love &c., originally in *Râma* and others whose doings are represented on the stage. It is subsequently attributed to the actor who imitates the character in form, dress, and actions and becomes the source of charm to the spectator. निष्पत्तिः is explained as meaning उत्पत्तिः, अभिव्यक्तिः, and पुष्टिः for the विभाव's produce रस, the अनुभाव's manifest it and the व्यभिचारिभाव's strengthen it. According to this theory, the poetic sentiment found in the characters, *Râma* and others, and attributed to the actor, charms the spectator. This theory is weak, because

... spectator be charmed by a sentiment which does not exist in him. 'सामाजिके तदभावे तत्र चमत्कारानुभवविरोधात्' (*Pradîpa*). This is the *Mîmâṁsaka* view or the view of उत्पत्तिवादि's (those who hold that रस is produced).

The theory of *S'rîs'aṅkuka* is as under.——

The emotions of love &c. are inferred to exist in the actor through excitants &c. exhibited by him in his acting and being relished by the spectator become poetic sentiments. रसनिष्पत्तिः is thus explained by *S'rîs'aṅkuka* as रसानुमितिः. This is the *Naiyâyika* view or the view of अनुमितिवादि's (those who maintain that रस is inferred). This theory too is not acceptable, because it disregards what is well known in the world that it is direct cognition of a thing that gives charm and not its inference. 'एतदप्यहृदयग्राहि। यतः प्रत्यक्षमेव ज्ञानं सचमत्कारं नानुमित्यादिरिति लोकप्रसिद्धिमवधूयान्यथाकल्पने मानाभावः।' *Pradîpa.*

Bhaṭṭa Nâyaka interprets the *Sûtra* in a different way thus—

Rasa cannot be inferred, as existing in the real character, or the actor, or the audience; for the real character is not before the audience, his emotions of love &c. do not therefore exist and what does not exist cannot be inferred as existing in another, nor can *Rasa* be produced; for the causes &c. are not real and cannot therefore produce real effects, nor can it be suggested; for it is only an established object that can be suggested and *Rasa* is not an established object. ('सिद्धस्यैव व्यङ्ग्यत्वात् रसस्य चासिद्धत्वात्' *Pradîpa*). He thus refutes उत्पत्तिवादि's, अनुमितिवादि's and also व्यक्तिवादि's. 'भट्टनायकः

प्रागुक्तौ पक्षौ सिद्धान्तं च दूषयति।' (कमलाकर). Therefore what is meant by the *Sûtra* of *Bharata* is the enjoyment of *Rasa* in its connection with विभाव's &c. by the relation of the enjoyed and the enjoyer (भोज्यभोजकभावसंबन्ध). In poetry, words have three powers, अभिधा, भावकत्व, and भोजकत्व. अभिधा, according to भुक्तिवादि's, embraces अभिधा and लक्षणा. भावकत्व means generalisation (साधारणीकरणम्). By the force of this power the विभाव's &c. and the स्थायिन् are understood in their general character without reference to their specific properties. Thus, for instance, the विभाव, सीता, is not understood in its specific form of सीता, but in the general form of कामिनी; and the स्थायिन्, Râma's love towards her, is understood as love in general without reference to the agent and the object of love, *Râma* and *Sîtâ*. The powers भावकत्व and भोजकत्व are found in dramas also. By the force of भोजकत्व power, the स्थायिन् is enjoyed in a general form, accompanied by the विभाव's &c. in a general form, and devoid of specific properties The enjoyment of *Rasa* is quite of a different sort from that of worldly happiness It is like the knowledge consisting of the bliss arising from the predominence of the attribute of Goodness (सत्त्व) in a man. According to the *Sânkhya* doctrine, happiness, misery, and stupidity arise respectively from the predominence of the attributes of Goodness, Passion, and Ignorance (सत्त्व, रजस्, and तमस्). This is the *Sânkhya* view of the *Sutra* or the view of भुक्तिवादि's, *i. e*, those who hold *Rasa* to be enjoyed. This theory also cannot be accepted, because there is no authority for assuming the two powers of भावक and भोजक. 'तदपि न सम्यक्। एतादृशव्यापारद्वयकल्पने प्रमाणाभावात्।'.

The theory accepted by Rhetoricians is that of *Abhinava-gupta*, which is as under :—

Rasa is suggested by the union of permanent feelings with generating causes &c. by the relation of the suggested and the suggester. रसनिष्पत्तिः is taken to mean रसाभिव्यक्तिः. Love and other permanent feelings frequently inferred* from their causes in the world, such as, women, gardens, and sidelong glances, remain in the hearts of the appreciating as impressions (वासना). When a poem is read or a drama seen exhibited, these feelings which are in the form of impressions, are suggested by the causes &c., which cease to be called causes as in the world, but go by the appellation of विभाव's, अनुभाव's, and व्यभिचारिभाव's taken in their general form without specific connection (for instance, the विभाव *Sîtâ* is not understood in the specific form of *Sîtâ*, but in the general form of कामिनी), and the विभाव's &c. are not understood with specific connexion, as ममैवैते, शत्रोरेवैते, तटस्थस्यैवैते, or न ममैवैते, न शत्रोरेवैते, न तटस्थस्यैवैते and are relished by the reader of a poem or the spectator of a drama. The स्थायिन् too is to be taken as referring not to a particular spectator, but to spectators in general (परिमितापरिमितेति). Though really relished by a particular person, yet at the time of relishing it, he does not think that it is relished by himself alone (ममैवैते विभावादयः अहमेव रसास्वादयिता एवं रीत्या अस्वाद्यमानः) on

* The inference takes this form :—

'अयमेतद्विषयरतिमान् । तत्कार्यकटाक्षादिमावात् । यो नैवं स नैवम् । यथा विरक्त इति ॥ (कमलाकर).

account of the force of विभाव's &c. taken in a general form, but feels that it is relished by all persons of poetic sensibility. This relish constitutes what is known as रस or poetic sentiment. It will thus be seen that those in whom the feelings of love &c. were never produced before and who have consequently no impressions of them in their hearts cannot relish poetic sentiment. Moreover, impression (वासना) is natural or produced by constantly reading and appreciating poems. The grammarians, the *Mîmâmsakas,* those who have become inappreciative by the constant study of the *Vedas* and those who are disgusted with the world have no वासना and cannot therefore relish रस They are like the walls of a stage. 'निर्वासनास्तुरङ्गान्तर्वेश्मकुड्याश्मसंनिभाः' (धर्मदत्त quoted in प्रभा). *Pradîpakâra* well explains this as under :—

"नन्वेवं येषां पूर्वं रत्यादिर्नोत्पन्नस्तेषां तद्वासनाविरहिणां किं रसाभिव्यक्तिर्नास्त्येव । कः संदेहः । अत एव शृङ्गारिणामेव शृङ्गारस्य निर्विण्णस्वभावानामेव शान्तस्याभिव्यक्तिरित्याद्यनुभूयते । किं चापरापि स्वाभाविकी वासना सहकारिणी । यां विना शृङ्गारिणामपि मीमांसकवैयाकरणादीनां न रसाभिव्यक्तिः । तदुक्तम्——'वासनाचेन्न हेतुः स्यात् स स्यान्मीमांसकादिषु' इति ॥". 'रसिका एव रसास्वादे योग्या न तु विरक्तादयः' (कमलाकर)

The *Rasa,* as said above, is suggested or relished by व्यञ्जना in the mind of the reader or the audience by causes (विभाव) &c. understood in a general form without specific connexions. It neither comes under the province of अभिधा, nor of तात्पर्य, nor of लक्षणा, nor of प्रत्यक्ष, nor of अनुमान, nor of स्मरण. Though रस requires विभाव's, अनुभाव's, and व्यभिचारिभाव's and cannot exist without them, it is not regarded as an effect; for an effect like a jar is seen to exist when its efficient cause is de-

stroyed. रस, however, does not exist when the विभाव's &c. disappear. It ceases to exist as soon as the विभाव's cease to exist (विभावादिजीवितावधिः). Being supernatural (अलौकिक) it cannot be known (न ज्ञाप्यः) by ordinary means of proof. It is relished like a beverage which, though made up of black pepper, candied sugar, camphor and other ingredients, gives us a different taste altogether from that of its constituents. Though *Rasa* is constituted of the *Vibhâvas* &c., the whole appears as *Rasa* and *Vibhâvas* &c. are not experienced separately. It is the mixture that constitutes *Rasa*. *Kamalâkara* explains पानकरसन्यायेन as 'पानकेऽम्लखण्डमरीचकादीनां चित्ररसवत् संवलितानां रसत्वमित्यर्थः।'.

Thus the स्थायिन्, being tasted like a beverage made up of many ingredients, becomes रस. रस is thus चर्वणा or आस्वाद. 'चर्वणा आस्वादनम्' (विश्वनाथ). It is one which has चर्व्यमाणता (the state of being relished) as its vital property. *Kamalâkara* explains चर्व्यमाणैकप्राणः thus :——'आनन्दांशस्य व्यज्यमानता वृत्तिर्वा प्राणो यस्य। रसत्वनिर्वाहकत्वात्। अन्यथा रसशृङ्गारादिपदात् सुखोदयः स्यादित्यर्थः।'. *Prabhâkara* makes the following note on चर्वणा——

'विभावादिसमूहालम्बनेन रत्यवच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तिश्चर्वणा। सा च भग्नावरणा चित्।'. *Jagannâtha* has a similar note :——'व्यक्तिश्च भग्नावरणा चित्। यथा हि शरावादिना पिहितो दीपस्तन्निवृत्तौ सन्निहितान् पदार्थान् प्रकाशयति स्वयं च प्रकाशते। एवमात्मचैतन्यं विभावादिसंवलितान् रत्यादीन्। अन्तःकरणधर्माणां साक्षिभास्यत्वाभ्युपगतेः।'. The relish of रस is अलौकिक (not such as is found in the world); because it is like the contemplation of the Supreme Being (ब्रह्मास्वादसब्रह्मचारी), as विश्वनाथ says, 'चर्वणा आस्वादनम्। तच्च "स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दस-

मुकुदः" इत्युक्तप्रकारम् ।'. It is a relish in which the contemplation of any other thing is lost (विगलितवेद्यान्तरः). As the bliss of the contemplation of the Supreme Being, though always existing in a *Yogin*, comes to him when he practises the concentration of the mind continued for a long time, neither before concentration, nor after it, so the poetic sentiment is always found in the subtle form of impressions (वासनारूपेण सूक्ष्मतया स्थितः) in the hearts of the appreciative (सहृदय) who are proficient in understanding the beauty of poetry and shines forth of itself when the cover which keeps the impressions dormant in the heart is removed (भग्नावरणतया) and the sentiment manifested through व्यञ्जना by the consideration of the विभाव's &c. in poetry. Moreover, the poetic sentiment shines forth in such a way that it engrosses the mind completely and no other idea is then present in the mind (विगलितवेद्यान्तरः), as when the mind is lost in the contemplation of the Supreme Being. Thus the relish of the poetic sentiment is like the bliss of the contemplation of the Supreme Being, the only difference being that the former is acquired by the investigation of विभाव's &c., (विभावाद्यनुसंधान) and the latter by meditation (योग). The relish is consequently अलौकिक or unlike that of worldly happiness. That such a relish exists is evident from the fact that it is found in the hearts of all the appreciative ('सकलसहृदयहृदयसंवेदनसाक्षिकेयं रसप्रतीतिः' or as *Mammata* says 'सकलसहृदयसंवादभाजा प्रमात्रा गोचरीकृतः स्थायी').

Pages 89-90.

उत यदि तात्पर्य°——न तत्र तात्पर्यम्——

Vide the note on तात्पर्यार्थ pp. 387–389.

न पुनः प्रतीतिमात्रे———तात्पर्यं or import is powerful in conveying as much sense of a word as is not known from other sources and not in conveying any and every kind of knowledge arising from it (प्रतीतिमात्रे). For, if तात्पर्यं prevails in conveying any knowledge arising from a word, the sentence पूर्वो धावति, would convey the sense of अपरो धावति, for the idea of अपर arises from that of पूर्व. But the तात्पर्यं here does not lie in conveying the sense of अपरो धावति or अपरो न धावति.

प्रतीतमात्रे is a better reading than प्रतीतिमात्रे, but the latter is adopted as it is the reading of *Mallinâtha.*

'ततश्च यावदेव विधेयं तावत्येव तात्पर्यम् । विधेयं च शब्दोपात्तमेवेति सुष्ठूक्तं 'शब्दोपात्त एव तात्पर्यम्' इति । यदि च प्रतीतमात्रे तात्पर्यं तदा 'पूर्वो धावति' इत्यादौ पूर्वादिसमानसंवित्संवेद्यतया प्रतीतेऽपराद्यर्थेऽपि कदाचित् तात्पर्यं स्यात् ।' *Kâvya-Pradîpa* p. 177.

Pages 90-91.

प्रत्यक्षप्रमाण———नानुभूयेत———

The poetic sentiment is not capable of being cognized by perception. For perception is either indeterminate or determinate. Indeterminate perception of an object is the knowledge of the object itself without its distinguishing attributes, 'निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकं यथेदं किञ्चित्'. The cognition of the poetic sentiment is not of this kind, as its existence is based upon the investigation of the generating causes &c. of the sentiment. Nor can the cognition be determinate perception. For, as the determinate perception of an object which is concerned with the object and its distinguishing proper-

ties ('सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकं यथा डित्थोऽयं ब्राह्मणोऽयं श्यामोऽयमिति') follows its indeterminate perception, the former is the cause of the latter; and as there can be no effect without a cause, if the poetic sentiment is not within the range of indeterminate perception, it cannot be within the range of determinate perception, which is a subsequent process of knowledge.

Mammata gives another reason for the incapacity of the poetic sentiment being grasped by determinate perception. As the relish of the poetic sentiment is different from worldly enjoyments, being like the bliss of the meditation of the Supreme Being, it absorbs the mind completely and nothing else is cognised at the time it is relished. The cognition of *Rasa* cannot therefore come under the province of determinate perception. 'नापि सविकल्पकम्। चर्व्यमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात्।'. *Vide* काव्यप्रकाश, 4th *Ullása.*

Page 92.

लोकप्रसिद्धव्याप्तता——व्यभिचारिणः——

The विभाव's simply suggest the permanent emotions of love &c. They are not the causes &c., well known in the world, which shew that the लिङ्ग (the middle term) is व्याप्त (pervaded) by साध्य (the major term). When the union of the sky and a cloud is inferred from the passing of the cloud, the लिङ्ग, नभस्यभ्रगमन is व्याप्त by the साध्य, नभोनभस्सङ्गम; because it is the cause of it, the passing of a cloud being the cause of the union of the sky with the cloud. Thus what brings about the व्याप्ति between the लिङ्ग and the साध्य in this अनुमान is the fact that the लिङ्ग is the cause of the साध्य. कारणत्व is thus

व्याप्तताप्रयोजकीभूत. In some cases कार्य is व्याप्तताप्रयोजकीभूत. As the वैशेषिक *Sûtra*, 'अस्येदं कार्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकम्' १-२-१ says, the लिङ्ग may also be the cause of the साध्य. In the well-known inference वह्निमान् धूमवत्त्वात्, धूम is व्याप्त by वह्नि; because it is the कार्य of it, for there can be no smoke without fire. विभाव's, being simply the suggesters (व्यञ्जक), and not the कारण's &c. well-known in the world, of the permanent emotions of love &c., cannot be taken as लिङ्ग in inferring them. Thus the विभाव's &c. cannot be taken as the middle term in proving the permanent emotions of love &c., in their character of कारण's &c., because they are simply the suggesters of the स्थायिन् and not the usual causes which lead to the व्याप्ति of the लिङ्ग with the साध्य. Nor can the विभाव's &c. be taken as the middle term in inferring the स्थायिन्, in their own character of विभाव's &c. ; for it is only in poetry and dramas that they are known as विभाव's &c. and not in the world.

Page 93.

स्मरणगोचरत्वमपि———व्यङ्ग्य एव———

The poetic sentiment does not come under the province of remembrance. For an object is known when it is cognized by its contact with the organs of sense and other causes. When it is known, it leaves an impression in the mind. When the impression is called up after a time, remembrance of the object is produced. Thus the right apprehension of an object is the cause of its remembrance through its producing an impression on the mind. Now apprehension has really nothing to do with *Rasa*. *Rasa* is never itself ap-

prehended, but when its generating causes (विभाव's) &c. are apprehended, apprehension is attributed to it by implication. Moreover, if *Rasa* is admitted to be apprehended, it cannot consistently be said to be suggested. As there is, therefore, absence of apprehension in the case of *Rasa*, there is absence of remembrance. *Rasa* therefore does not come under the province of remembrance, but is cognized by suggestion alone.

संस्कार आधीयते——By संस्कार is meant भावनासंस्कार which is defined by *AnnamBhatta* as 'अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावनाऽऽत्ममात्रवृत्तिः'.

Pages 93-4.

यत् पुनरिहाकार्यत्वमुक्त——°मभिसन्धाय——

Rasa was said before to be 'अनाक्रान्तः कार्यतया' (no effect). What is meant thereby is that it is no effect, because the *Vibhâvas* &c. which suggest it are not produced in an actor. Though the relish of *Rasa* is brought about by the investigation of its *Vibhâvas* &c. and is absent when there is no such investigation, the investigation of the *Vibhâvas* cannot be taken to be the cause of *Rasa*. For if it can be taken as a cause of it at all, it should be taken as its efficient cause. But an effect may exist even when its efficient cause is destroyed. While the life of *Rasa* is circumscribed by the investigation of *Vibhâvas* &c. (विभावादिपरामर्शावधिजीवितः). In other words, the relish of *Rasa* is no more as soon as the investigation of its *Vibhâvas* &c. disappears. 'ननु विभावादीनां परामर्शस्यान्वयव्यतिरेकात् तत्कार्यं एव

रसः किं नोच्यत इति चेत्। न। विभावादिपरामर्शस्य कारणत्वं यदि स्यात् तदा निमित्तकारणत्वमेव। न च तन्नाशस्य कार्यनाशकता दृष्टा। बुद्ध्यादीनां तथात्वानभ्युपगमात्।'. *Pradîpa* pp. 82-3. Moreover, if *Rasa* be the effect of the investigation of *Vibhâvas,* its relish cannot be contemporaneous with the investigation of the *Vibhâvas* &c., for the cause and the effect are never contemporaneous. 'यस्मादेष विभावादिसमूहालम्बनात्मकः तस्मान्न कार्यः'.

On this the note is as under :—

'यदि रसः कार्यः स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात्। ततश्च रसप्रतीतिकाले विभावादयो न प्रतीयेरन्। कारणज्ञानतत्कार्यज्ञानयोर्युगपददर्शनात्। न हि चन्दनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं चैकदा संभवति। रसस्य च विभावादिसमूहालम्बनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः।'. साहित्यदर्पण p. 21.

Though *Rasa* cannot thus be an effect, it may be called an effect, as accomplishment is attributed to it, though really speaking it is its relish (चर्वणा) that is accomplished and not itself. चर्वणानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरुपचरितेति कार्योऽप्युच्यताम्।' का० प्र०, p. 95.

Page 94.

यद्यपि रसस्या°——रसस्याभिव्यनक्ति——

रस was described before as न ज्ञातो ज्ञाप्यतया. What is meant by this is that the poetic sentiment is not capable of being cognised by ordinary means of arriving at true knowledge, for the permanent emotions of *Râma* and other persons who are represented on the stage (अनुकार्य), being past, cannot come into contact with the organs of sense belonging to the present time and the present place.

Mammaṭa says that *Rasa* cannot be cognised, because it is not an accomplished object. 'नापि ज्ञाप्यः सिद्धस्य तस्यासंभवात् ।'.

Moreover, an object which is cognisable may sometimes remain uncognised, while *Rasa* can never exist without being relished. 'यो हि ज्ञाप्यो घटादिः स सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति । न ह्ययं तथा । प्रतीतिमन्तरेणाभावात् ।'. सा॰ द॰, p. 21.

Thus the विभाव's are neither an efficient cause (कारकहेतु), nor a logical cause (ज्ञापकहेतु) of रस. But they are called causes, simply because they are useful in making us relish a poetic sentiment. They are consequently unlike the usual causes, found in the world. They, being extraordinary, indicate the extraordinary character of रस.

Page 95.

ततश्च करुणादीनां——कुतस्त्यं तु रसवेदनम्——

The relish of the poetic sentiment is extraordinary or supernatural (अलौकिक), being like the bliss of the meditation of *Brahma*. A question then arises, how are करुण, बीभत्स, भयानक, and other sentiments which cause grief and horror to be called रस? The answer is the relish of रस is an extraordinary bliss in which the mind is wholly lost in the enjoyment of रस and nothing else is cognised at the time. If such a state of the mind is brought about at a time when a poem is heard, by the power of the most appropriate arrangement of the विभाव's, अनुभाव's and व्यभिचारिभाव's, how can then pain be felt when the sentiment of grief is relished! That it is not felt is evident from the fact that when grief is represented or described the spectator or the reader says, 'I have enjoyep

great pleasure'. If pain were felt and not joy, no one would like to see or read the representation of sorrow.

Mark what *Viśvanâtha* says :——

'करुणादावपि रसे जायते यत् परं सुखम् ।
सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥
किं च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः ।
तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥
हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् ।
शोकहर्षादयो लोके जायन्तां नाम लौकिकाः ॥
अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् ।
सुखं संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षतिः ॥
अश्रुपातादयस्तद्वद् द्रुतत्वाच्चेतसो मताः ।' सा० द०, pp. 17-18.

Page 96.

स्वादः काव्यार्थ°——वृहत्वात्——

Rasa is relish arising from what the *Vibhâvas* &c. which poetry presents before the mind suggest and is like the bliss of the soul from the contemplation of the Supreme Being. It is thus a state of the mind similar to that in which it is when *Brahma* is meditated. When the heart blooms or opens like a flower, the sentiment is शृङ्गार (love), when it expands like a tree, the sentiment is वीर (heroism), when it is agitated like the ocean, the sentiment is रौद्र (fury), and when it is tossed about like the wind, the sentiment is बीभत्स (horror).

The first verse occurs in the *Daśarûpa* of *Dhananjaya*, on which the *Avaloka* of *Dhanika* is as under :—

'काव्यार्थेन विभावादिसंसृष्टस्याध्यात्मकेन भावकचेतसः सम्भेदेऽन्योन्यसंवलने प्रत्यस्तमितस्वपरविभागे सति प्रबलतरस्वानन्दोद्भूतिः स्वादः। तस्य च सामान्यात्मकत्वेऽपि प्रतिनियतविभावादिकारणजन्यत्वेन सम्भेदेन चतुर्धा चित्तभूमयो भवन्ति। तद्यथा। शृङ्गारे विकासो वीरे विस्तरो बीभत्से क्षोभो रौद्रे विक्षेप इति॥'.

Mallinâtha's reading is the same as that of D. 'विस्तारोपाधिकः' and he therefore notes that the word विस्तार is objectionable as applied to the expansion of a literary work according to the *Sûtra* 'प्रथने वावशब्दे' ३।३।३३॥. It is correct to say पटस्य विस्तारः and ग्रन्थस्य विस्तरः

The poetic sentiments are originally four, the Erotic, the Furious, the Heroic, and the Abhorrent. Four other sentiments are allied to them, *viz.*, the Comic, the Pathetic, the Marvellous, and the Terrific, because in them too the mind blooms, expands, is agitated, and tossed about respectively. As the *Vibhâvas* &c. of these eight sentiments are different, two pairs of four sentiments are not bound by the relation of cause and effect.

Cf. the following from the नाट्यशास्त्र of भरत—

'शृङ्गाराद्धि भवेद्धास्यो रौद्राच्च करुणो रसः।
वीराच्चैवाद्भुतोत्पत्तिर्बीभत्साच्च भयानकः'॥.

Pages 96-98.

ननु तदाद्यावेव—शृङ्गारमेव रसनाद्रसमामनामः—

The four main poetic sentiments of शृङ्गार, वीर, रौद्र, and बीभत्स, allied with the other four sentiments, हास्य, अद्भुत, करुण, and भयानक, make up eight poetic sentiments in all. Some therefore are of opinion that there is no such ninth sentiment as

शान्त (the Quietistic), and *Bharata* has neither defined it nor mentioned its *Vibhâvas*. Besides, it is imposible to destroy completely love, hatred, and other feelings, the stream of which has been running on from times immemorial. There can thus be no such स्थायिभाव as निर्वेद or self-disparagement. Others again hold that the Quietistic sentiment does exist, but that it has no स्थायिभाव in dramatic compositions, as they are meant to be represented on the stage and निर्वेद, being the cessation of all worldly activity, is not fit to be represented. But both these views shew want of thought. Because it is to shew that the Quietistic sentiment has a स्थायिभाव, *viz.*, निर्वेद, that the sage *Bharata* has mentioned it first among the व्यभिचारिभाव's though its mention in the beginning is inauspicious. Its mention in the beginning immediately after the स्थायिभाव's indicates that the sage meant it as both a स्थायिभाव and a व्यभिचारिभाव. In our opinion, therefore, there are nine poetic sentiments and not eight.

Mammaṭa takes eight poetic sentiments in dramas and nine in poetry.

Jagannâtha like *Vidyâdhara* accepts nine poetic sentiments in dramas and refutes those who reject the Quietistic sentiment as under:——

"केचित्तु

'शान्तस्य शमसाध्यत्वान्नटे च तदसंभवात् ।
अष्टावेव रसा नाट्ये न शान्तस्तत्र युज्यते ॥'

इत्याहुः । तदापरे न क्षमन्ते । तथा हि नटे शमाभावादिति हेतुरसगतः । नटे र-
साभिव्यक्तेरस्वीकारात् । सामाजिकानां शमवत्त्वेन तत्र रसोद्बोधे बाधकाभावात् ।

न च नटस्य शमाभावात्तदभिनयप्रकाशकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्। तस्य भयक्रोधादेरप्यभावेन तदभिनयप्रकाशकताया अप्यसंगत्यापत्तेः। यदि च नटस्य क्रोधादेरभावेन वास्तवतत्कार्याणां वधबन्धादीनामुत्पत्त्यसंभवेऽपि कृत्रिमतत्कार्याणां शिक्षाभ्यासादिना उत्पत्तौ नास्ति बाधकमिति निरीक्ष्यते तदा प्रकृतेऽपि तुल्यम्। अथ नाट्ये गीतवाद्यादीनां विरोधिनां सत्त्वात् सामाजिकेष्वपि विषयवैमुख्यात्मनः शान्तस्य कथमुद्रेक इति चेत् नाट्ये शान्तरसमभ्युपगच्छद्भिः फलबलात् तद्गीतवाद्यादेस्तस्मिन् विरोधिताया अकल्पनात्। विषयचिन्तासामान्यस्य तत्र विरोधित्वस्वीकारे तदीयालम्बनस्य संसारानित्यत्वस्य तदुद्दीपनस्य पुराणश्रवणसत्सङ्गपुण्यवनतीर्थावलोकनादेरपि विषयत्वेन विरोधित्वापत्तेः। अत एव चरमाध्याये संगीतरत्नाकरे—

"अष्टावेव रसा नाट्येष्विति केचिदचूचुदन्।
तदचारु यतः कंचिन्न रसं स्वदते नटः॥".

इत्यादिना नाट्येऽपि शान्तो रसोऽस्तीति व्यवस्थापितम्॥'. It is on this account that, as *Nâgeśa* remarks, प्रबोधचन्द्रोदय is accepted as a drama by all. 'अत एव प्रबोधचन्द्रोदयस्य नाटकत्वं स्वीकृतं सर्वैः।'.

Bhoja, who is otherwise known as *Râjan* as *Bharata* is known as *Muni*, accepts only one poetic sentiment, the Erotic.

निर्वेद=Self-disparagement, arising from the knowledge of the reality, adversity, jealousy and such other causes. 'तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननम्' (दशरूप).

अपस्मार=Dementation. 'मनःक्षेपस्त्वपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः। भूपातकम्पप्रस्वेदफेनलालादिकारकः॥' सा० द०.

अवहित्था=Concealment. 'लज्जाद्यैर्विक्रियागुप्ताववहित्थाङ्गविक्रिया।' द० रू०.

Page 90.

स्त्रीपुंस———शृङ्गारः———.

जुगुप्सा (disgust) is reckoned among the permanent emotions, but is here mentioned as a subordinate transient feeling (व्यभिचारिभाव); because the permanent emotions become subordinate (व्यभिचारिभाव) in developing a sentiment in which they are not permanent (स्थायिभाव). 'रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः ।'. सा० द०, p. 31.

Every *Rasa* has got its special marks, colour and presiding deity. The *Muni* says, 'तत्र शृङ्गारो नाम रतिस्थायिप्रभव उज्ज्वलवेषात्मकः । यत् किंचिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं वा तच्छृङ्गारेणोपमीयते । कस्मादुज्ज्वलवेषवान् स शृङ्गारवानित्युच्यते ।'. The following are the colours of the respective poetic sentiments :—

'श्यामो भवति शृङ्गारः सितो हास्यः प्रकीर्त्तितः ।
कपोतः करुणश्चैव रक्तो रौद्रः प्रकीर्तितः ॥
गौरो वीरस्तु विज्ञेयः कृष्णश्चैव भयानकः ।
नीलवर्णस्तु बीभत्सः पीतश्चैवाद्भुतः स्मृतः ॥'.

The presiding deities are as under :—

'शृङ्गारो विष्णुदेवस्तु हास्यः प्रमथदैवतः ।
रौद्रो रुद्राधिदेवस्तु करुणो यमदैवतः ॥
बीभत्सश्च महाकालः कामदेवो भयानकः ।
वीरो महेन्द्रदेवः स्यादद्भुतो ब्रह्मदैवतः ॥'.

The Erotic sentiment is divided into संभोग and विप्रलम्भ. *Dhanañjaya* makes three divisions :—

'अयोगो विप्रयोगश्च संभोगश्चेति स त्रिधा ।' द० रू०, p. 181. विप्रलम्भ is love in separation. 'यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।'. सा० द०, p. 53. विप्रलम्भ is subdivided into पूर्वराग, मान, प्रवास, and करुण. पूर्वराग is incipient love arising from mutual sight or the hearing of each other before their union.

'श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथःसंरूढरागयोः ।
दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ सा० द०, p. 53.

This पूर्वराग may be unswerving, outward, or durable. It is therefore divided into three kinds; नीलीराग, i. e., love as unchangeable as indigo, कुसुम्भराग, i e., outward love comparable to the colour of safflower, and मञ्जिष्ठाराग, i e, love as durable as the colour of madder.

'नीलीकुसुम्भमञ्जिष्ठाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ॥
न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् ।
तन्नीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयोः ॥
कुसुम्भरागं तं प्राहुर्यदपैति च शोभते ।
मञ्जिष्ठारागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते ॥' सा० द०, p. 55.

The second kind of विप्रलम्भ is मान, or separation arising from anger. It is either प्रणयमान, i e., love-anger, arising without any cause, because 'the course of love never runs smooth', or ईर्ष्यामान, i.e., anger arising from jealousy.

'द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि ।
प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना ॥' सा० द०, p. 55.
'पत्युरन्यप्रियासङ्गे दृष्टेऽथानुमिते श्रुते ।
ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ॥
उत्स्वप्नायितभोगाङ्कगोत्रस्खलनसंभवा ॥ सा० द०, p. 56.

The third sort of विप्रलम्भ is प्रवास, separation arising from going abroad on business, or through curse, or confusion. 'प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्याच्छापाच्च संभ्रमात्'. (सा० द०, p 57). सम्भ्रम is explained as 'सम्भ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पातादिजः । यथा विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरूरवसोः ।'. (सा० द०, p. 58).

करुण is the last kind of विप्रलम्भ. It is the sorrow felt by one of the lovers for the other who, though dead, is expected to be united again.

' यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥

यथा कादम्बर्यां पुण्डरीक महाश्वेतावृत्तान्ते ।

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः किं चात्राकाशसरस्वती-भाषानन्तरमेव शृङ्गारः । सङ्गमप्रत्याशया रतेरुद्भवात् । प्रथमं तु करुणः इत्यभियुक्ता मन्यन्ते ॥ ' सा० द०, p. 58.

This is regarded by some as करुण in the beginning and प्रवासाख्यविप्रलम्भ after a hope of union is engendered by आकाशवाणी, as *Dhanika* says, ' कादम्बर्यां तु प्रथमं करुणः आकाशसरस्वतीवचनादूर्ध्वं प्रवासशृङ्गार एवेति । ' द० रू०, p. 190.

संभोग too is of four kinds, coming about after four kinds of विप्रलम्भ. ' कथितश्चतुर्विधोऽसावानन्तर्यात्तु पूर्वरागादेः । '. सा० द०, p. 59.

Mammata divides विप्रलम्भ into five kinds, अभिलाषहेतुक (which is the same as पूर्वराग), विरह, ईर्ष्याहेतुक, प्रवासहेतुक, and शापहेतुक.

Jagannâtha is not in favour of these divisions of शृङ्गार and वीर, though he mentions them, following old writers on poetics.

' इमं च पञ्चविधं प्राञ्चः प्रवासादिभिरुपाधिभिरामनन्ति । ते च प्रवासाभिलाषविरहेर्ष्याशापानां विशेषानुपलम्भान्नास्माभिः प्रपञ्चितः । '. रसगङ्गा०, p. 35.

' इत्थं वीररसस्य चातुर्विध्यं प्रपञ्चित प्राचामनुरोधात् । वस्तुतस्तु बहवो वीररसस्य शृङ्गारस्येव प्रकारा निरूपयितुं शक्यन्ते । '. He mentions सत्यवीर, पाण्डित्यवीर, क्षमावीर and बलवीर.

Page 99.

प्रतिमल्ल°———वीरः————

The heroic sentiment is divided into four kinds, दानवीर, धर्मवीर, दयावीर, and युद्धवीर according as the heroism arises from liberality, piety, mercy, and military prowess परशुराम is a well-known instance of दानवीर, युधिष्ठिर, of धर्मवीर, जीमूतवाहन, of दयावीर, and राम, of युद्धवीर.

निरपेक्षभावत्वात्————

The sentiment of grief does not require any particular अनुभाव's to represent it like विप्रलम्भशृङ्गार.

'करुणस्तु शापक्लेशविनिपतितेष्टजनविभवनाशवधबन्धसमुत्थो निरपेक्षभावः। औत्सुक्यचिन्तासमुत्थः सापेक्षभावो विप्रलम्भकृतः। एवमन्यः करुणोऽन्यो विप्रलम्भ इति।'. नाट्य°, p 64.

Page 100.

तत्र रसो यथा————

Having explained *Rasa* and its divisions, the author gives instances, in order, of the eight varieties of असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य mentioned before, *viz* , रस (of nine sorts), भाव, रसाभास, भावाभास, भावशान्ति, भावोदय, भावसंधि, and भावशबलता

Page 103.

भावो हि नाम———°ङ्गीकारात्————

Love of which the subject is a God, a Brahmin, a Preceptor, or a friend &c (and love of which the subject is a beloved, if not developed into रस, and any other स्थायिभाव which is not developed into a रस), and a subordinate emotion (व्यभिचारिभाव) which is nourished by causes (विभाव) &c. (and is

thus suggested not as a subordinate sentiment, but as a prominent one) become भाव. But love of which the subject is a beloved (if properly developed) becomes रस.

Mammaṭa's difinition of भाव is :—

'रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाञ्जितः। भावः प्रोक्तः'.

On this the *Pradîpa* runs as under :—

"रतिरिति स्थायिभावोपलक्षणम्। देवादिविषयेत्यप्राप्तरसावस्थोपलक्षणम्। तेन देवादिविषया सर्वा कान्तादिविषयाप्यपुष्टा रतिः हासादयश्चाप्राप्तरसावस्थाः प्राधान्येन व्यञ्जितो व्यभिचारी च भाव इत्यवधातव्यम्। यदुक्तम्—

'रत्यादिश्चेन्निरङ्गः स्याद्देवादिविषयोऽथवा।
अन्याङ्गभावभाग्वा स्यान्न तदा स्थायिशब्दभाक्॥

इति।'. काव्य० प्र०, p. 106.

Viśvanâtha thus defines and explains it :—

"सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः।
उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते॥
'न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः।
परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः॥

इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन सहैव वर्त्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवदापाततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणो देवमुनिगुरुनृपादिविषया रतिरुद्बुद्धमात्रा विभावादिभिरपरिपुष्टतया रसतामनापद्यमानाश्च स्थायिनो भावा भावशब्दवाच्याः।" सा० द०, p. 66.

छिन्ने ह्मब्रशिरो—In mythology *Brahman* is represented as having five heads, of which one was cut down by *S'iva* with his ring finger.

Page 104.

किमसुभिर्ग्लपितै°—A verse quoted from नैषध C. IV., St. 52.

Page 105.

रसाभासो यथा——लङ्केश्वरः——

When the poetic sentiments and emotions are employed improperly, we have what is known as रसाभास and भावाभास (semblance of रस and भाव). The cases in which रसाभास arises are enumerated by some writers as in the stanza quoted by *Mallinâtha* which is found quoted in the *Pratâparudra* also, in the verse

'हीनपात्रेषु तिर्यक्षु नायकप्रतियोगिषु ।
गौणेष्वेव पदार्थेषु रसाभासं विजानते ॥' सर० कण्ठा°, परि० ५, १ crsc २०,

in the following verses in the साहित्यदर्पण,

'उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च ।
बहुनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायाम् ॥
प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्यगादिगते ।
शृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ।
शान्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।
ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥
उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र ॥' 3rd Pariccheda,

and in other works.

The verse ब्रह्मन्नध्ययनस्य—occurs in हनुमन्नाटक act 8. It is verse 45th there. The readings there are स्तोत्र सहर for वीणां संहर and सीतारल्लकभल्लभग्नहृदयः for सीतायल्लक°. It is found quoted in the *Rasagaṅgâdhara* also. The reading there in the last line is सीतारल्लकभल्लभग्नहृदयः. रल्लक is explained by *Nâgeśa* as the parting line of the hair. 'सीताया रल्लकः सीमन्तसरणिरेव भल्लो बाणस्तेन भग्न हृदयं यस्य सः । "शिरःसिन्दूरसरणिः स्त्रीणामारल्लकं स्मृतम्" इति हलायुधः ।'. *Jagannâtha* says that if a sentiment is developed by

impropriety, the impropriety does not constitute a fault. After having quoted from ध्वन्यालोक p. 145 the verse

'अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥'

he observes as under :—

"यावता त्वनौचित्येन रसस्य पुष्टिस्तावत्तु न वार्यते । रसप्रतिकूलस्यैव तस्य निषेध्यत्वात् । अत एव

'ब्रह्मन्नध्ययनस्य नैष———'

इति कस्यचिन्नाटकस्य पद्ये विप्रलम्भशृङ्गाराङ्गीभूतवीररसाक्षेपकपरमैश्वर्यपरिपोषकतया स्थितदौवारिकवचनस्य ब्रह्माद्यधिक्षेपपरस्यानौचित्यं न दोषः । एवमेव 'अले ले सद्दःसमुप्पाडिअहरिथकुसग्गन्थिमयान्छमालापइविन्तिविस्सभिअवालविहंवरक्कमणा ब्रह्मणा' इत्यादि विदूषकवचनेऽपि रेफाक्षरादिप्रयोगस्य तत्तथा । हास्यानुगुणत्वात् । एषा हि दिगुपदर्शिता । अनया सुधीभिरन्यदप्यूह्यम् । ' रस०, p. 53.

Page 106.

अपरे तु रसाभासं तिर्यक्षु———परीक्षाक्षमम्———

As shewn above, *Bhoja*, *Viśvanâtha*, *Vidyânâtha* and other writers on poetics describe a sentiment in animals as रसाभास and not रस. This view is refuted by *Vidyâdhara*. *Mammata* too does not consider a sentiment in animals as रसाभास, for he gives ग्रीवाभङ्गाभिरामं—as an instance of the terrific sentiment. "वस्तुतस्त्वनौचित्यमात्रमेवामीषां मनसाभासतामयोजकम् । तिर्यगादौ तु अनौचित्याभावाद्रस एव न तदाभासः । अत एव वृत्तिकारो 'ग्रीवाभङ्गाभिराम—' इत्यादौ तिर्यग्विषयतया भयानकं 'मित्रे क्वापि गते'—इत्यादौ तिर्यग्विषयतया विप्रलम्भं चोदाजहार ।" वामना० on काव्य० प्र०, p. 129.

This portion of the text is quoted by *Kumârasvâmin* in his *Ratnâpaṇa* :—

"रस एवायं नायास इति केचित्। तदुक्तं विद्याधरेण—'विभावादिसंभवो हि रसं प्रति प्रयोजको न विभावादिज्ञानं ततश्च तिरश्चामप्यस्त्येव रस' इति ॥".

Page 107.

अत्र रावणस्यौ°—प्रवृत्तम्———

In the instance अस्मद्विक्रमचेष्टितानि, the emotion of औत्सुक्य (ardent desire) becomes भावाभास, because it is one-sided and therefore improper. औत्सुक्य is ardent desire to obtain a thing which brooks no delay. It is thus defined in साहित्य-दर्पण——

इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।
चित्ततापत्वरास्वेददीर्घनिश्वसितादिकृत् ॥ p. 48.

A similar instance is found in काव्यप्रकाश where *Râvana's* चिन्ता for सीता becomes भावाभास. The instance is

राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी
सा स्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमाङ्गा ।
तत् किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं
तत्स्वीकृतव्यतिकरे क इवाभ्युपायः ॥

On this the प्रदीप runs as under :———

अत्र रतेर्व्यभिचारिभूता चिन्ता अनौचित्यप्रवर्त्तिता । नायिकाया अननुरक्ततया रतेरनुत्कृष्टत्वेन तद्व्यभिचारिणोऽपि तथात्वात् । p. 110.

Page 107.

रसस्य मुख्यत्वेऽपि———भावशान्त्यादयः———

Though रस is prominent in poetry and the व्यभिचारिभाव's are subservient to it, still some times the latter become predominent, as a king who is always followed by his servants follows them himself some times, as on the occasion of their marriage. *Mammaṭa* says :——

'मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन।
ते भावशान्त्यादयः। अङ्गित्व राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत्।'

भावशान्तिः——It means the allayment of an emotion. *Jagannâtha* says that the allayment must be simultaneous with the rise of an emotion. 'स चोत्पत्त्यवच्छिन्न एव ग्राह्यः। तस्यैव सहृदयचमत्कारित्वात्।'. The instance given by him is.—

'मुञ्चसि नाद्यापि रुषं भामिनि मुदिरालिरुदियाय।
इति तन्व्याः पतिवचनैरपायि नयनाब्जकोणशोणरुचिः॥'

His note on it is:—'इह तादृशप्रियवचनश्रवणं विभावः। नयनकोणगतशोणरुचेर्नाशः तदभिव्यक्तः प्रसादो वानुभावः। उत्पत्तिकालावच्छिन्नो रोषनाशो व्यङ्ग्यः।'. रस०, pp. 102-3.

पश्यामः——The verse is from अमरुशतक. *Vide Pandit Durgâprasâda*'s edition p. 24. The reading in the first line as given there is 'पश्यामो मयि किं—'. *Arjunavarman*, the commentator, notes—'कस्मात्त्वमद्य विमना इव लक्ष्यसे इत्यादि केनचित् पृष्टः कश्चिन्नायकः कान्ताप्रणयमानचेष्टामाचष्टे।'—'पश्याम इत्यत्र पश्येयमिति पाठो युक्तः। मयीत्येकवचनव्यपदेशात्।' 'किं मां नालपतीति' इत्यत्रेतिशब्दोऽस्थाननिवेशितः। शठशब्दानन्तरं प्रयोजनीयत्वात्।'.

Page 108.

भावोदयः——*Jagannâtha* says—'यद्यपि भावशान्तौ भावान्तरोदयस्य भावोदये वा पूर्वं भावशान्तेरावश्यकत्वान्नानयोर्विविक्तो व्यवहारस्य विषयस्तथापि द्वयोरेकत्र चमत्कारविरहात् चमत्काराधीनत्वाच्च व्यवहारस्य अस्ति विषयविभागः।' रस०, p. 103.

तदद्य—The stanza is from नैषधचरित. It is St. 66, Canto IX. The reading of the 3rd line there is नखैः किलाख्यायि विलिख्य पक्षिणा. *Mallinâtha*'s reading of the line is the same there.

The preceding stanza also shews the rise of the same emotion, *viz.*, औत्सुक्य. It is

तमर्चितुं संवरणस्रजा नृपं
स्वयंवरः संभविता परेद्यवि ।
ममासुभिर्गन्तुमनाः पुरःसरै-
स्तदन्तरायः पुनरेष वासरः ॥

This stanza represents the rise of औत्सुक्य better than the one quoted in the text. *Mallinâtha*'s note on this is .—'एतेन कालासहत्वलक्षणमौत्सुक्यमुक्तम् ।'.

Pages 108-9.

भावसंधि. and भावशबलता——When two opposite emotions striving for supremacy are represented as relished in one and the same place at the same time, they constitute a Mixture of Emotions When, however, a number of emotions, each succeeding one putting down the preceding one, are represented as not relished simultaneously, they constitute a Variegation of Emotions. 'संधिरेककालमेव तुल्यकक्षयोरास्वादः । शबलता तु कालभेदेन निरन्तरतया पूर्वपूर्वोपमर्दिनाम् । न च भावस्य शबलतायाः शान्त्युदयाभ्यामविशेषः । शान्तेरुदयस्य वा एकैकस्यास्वादे तद्वेदद्वयोपगमात् ।'. प्रदीप, p. 110.

Jagannâtha defines भावसन्धि as 'भावसंधिरन्योन्यानभिभूतयोरन्योन्याभिभावनयोग्ययोः सामानाधिकरण्यम् ।'. *Nâgeśa* explains सामानाधिकरण्यम as 'एकदेशवृत्तित्वविशिष्टैककालवृत्तित्वरूपम्.' He then adds 'सूक्ष्मभेदस्त्वकिंचित्कर इति भावः । शबलतायां त्वेकदेशवृत्तित्वरूपमेव सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।'. The instance of भावसंधि given by *Jagannâtha* is

'यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः
शीलशौर्यबलकान्तिलोभिताः ।
संकुचन्ति विकसन्ति राघवे
जानकीनयननीरजश्रियः ॥'.

Here is suggested the mixture of the emotions of shame and ardent desire.

Jagannâtha does not think that to constitute भावशबलता each succeeding emotion must be पूर्वपूर्वोपमर्दक, *i. e.*, overcoming each preceding one as *Vidyâdhara* and the commentators of *Mammaṭa* take it. His definition is :——

'भावानां बाध्यबाधकभावमापन्नानामुदासीनानां वा व्यामिश्रणम्'.

The instance he gives is :—

'पापं हन्त मया हतेन विहितं सीतापि यद्यापिता
सा मामिन्दुमुखी विना बत वने किं जीवितं धास्यति ।
आलोकेय कथं मुखानि कृतिनां किं ते वदिष्यन्ति मां
राज्यं यातु रसातलं पुनरिदं न प्राणितुं कामये ॥'

Here there is a variegation of the emotions of resolve, envy, despondency, recollection, reasoning, shame, apprehension and humiliation.

Jagannâtha criticizes *Mammaṭa*'s commentators thus :——

'यत्तु काव्यप्रकाशटीकाकारैः 'उत्तरोत्तरेण भावेन पूर्वपूर्वभावोपमर्दः शबलता' इत्यभिधीयते तन्न । 'पश्येत् कश्चित् चल चपल रे का त्वराहं कुमारी हस्तालम्बं वितर हह हा व्युत्क्रमः क्वासि यासि' इत्यत्र शङ्कासूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यमत्यौत्सुक्या-नामुपमर्दलेशशून्यत्वेऽपि शबलताया राजस्तुतिगुणत्वेन पञ्चमोल्लासे मूलकृतैव निरूप-

त्वात्। स्वोत्तरविशेषगुणेन जायमानस्तु नाशो न व्यङ्ग्यः। न वोपमर्दपरवाच्यः। नापि चमत्कारी। तस्मात्

'नारिकेलजलक्षीरसिताकदलमिश्रणे।
विलक्षणो यथा स्वादो भावानां संहतौ तथा॥'.

अर्धं चेतसि——This stanza occurs in हनुमन्नाटक, Act 10th. The first line there reads अर्धं चेतसि जानकी विरमयत्यर्धं च लङ्केश्वरः, and the third line इत्थं दुर्विधवैशसव्यतिकरे दाहे समेऽप्येतयोः.

काकार्यं———This stanza is found in the *Vikramorvaśīya* in the readings given in Appendix by Mr. *Pandit*, *vide* his edition, p. 122. *Mallinâtha* attributes the speech to *Dushyanta* and *Vidyânâtha* and other commentators to *Yayâti*.

Thus end eight sorts of असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनि, which is so called, because the poetic sentiments and their generating causes &c. are apprehended by the appreciating so quickly—the interval of time in their perception being very small—that the order of succession between them is, as it were, not perceived. (*Vide* note, pp. 418–19). The context, however, must be so clear that the perception may be quick. *Jagannâtha* observes :—

'स्फुटे प्रकरणे झगिति प्रतीतेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु सहृदयतमेन प्रमात्रा सूक्ष्मेणैव समयेन प्रतीयत इति हेतुहेतुमतोः पौर्वापर्यक्रमस्यालक्षणादलक्ष्यक्रमो व्यपदिश्यते। यत्र तु विचारवेद्यं प्रकरणमुन्नेया वा विभावादयस्तत्र सामग्रीविलम्बाधीनं चमत्कृतेर्मान्थर्यमिति संलक्ष्यक्रमोऽप्येष भवति। यथा

'तल्पगतापि च सुतनुः श्वासासङ्गं न या सेहे।
संप्रति सा हृदयगतं प्रियपाणिं मन्दमाक्षिपति॥

इति पद्ये 'संप्रति' इत्येतदर्थावगतिविलम्बेन।'. रस०, pp. 105–7.

Page 110.

संलक्ष्यक्रम°——चतुर्विधः——

The suggestive poetry in which the order of sequence between the suggested and the suggesting (व्यङ्ग्य or रस and व्यञ्जक or विभावादि) is perceptible is of three kinds, (1) That in which the suggested meaning is similar to the reverberation of sound and is based upon the power of words, (2) That in which the same is based upon the power of sense, and (3) That in which the same is based upon the power of both (word and sense). Of these the first is subdivided firstly into two classes, *viz.*, (1) Where a figure is suggested, and (2) Where matter is suggested, and each of these two is further divided into two classes according as it is manifested by a word or a sentence.

नरसिंह धरापाल——Oh *Narasimha*, protector of the earth, we have no power to describe you whose glory shines brilliantly, surpassing even the Moon (conquering other kings).

Vidyâdhara thinks that in this verse the word राजानम् suggests prominently the figure called परिणाम, which is defined by him as under :——

'तं परिणामं द्विविधं कथयन्त्यारोप्यमाणरूपतया ।
परिणमति यत्र विषयः प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥'

The object upon which some property is superimposed is the विषय (the object of superimposition) and what is attributed to it is called विषयिन्. विषय corresponds to उपमेय

and विषयिन् to उपमान. विषय is thus आरोपविषय and विषयिन्, आरोप्यमाण. When the विषयिन् colours the विषय with its own form, the figure is रूपक. When, however, the विषयिन् does not colour the विषय with its own form, but makes it accomplish the purpose in hand by assuming its form, the figure, according to विद्याधर, is परिणाम. 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपरञ्जकत्वे रूपकस्य जागरूकत्वात्। यत्रारोपविषयः प्रकृतकार्यसिद्ध्यर्थमारोप्यमाणात्मतया परिणमति तत्र यथार्थाभिधानः।' (*vide* p. 221). In this view of परिणाम, विद्याधर seems to stand alone. Though *Mallinâtha* quotes राजानकरुय्यक who defines it as 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः।' अल॰ स॰, p. 40, प्रकृतोपयोगित्वे is explained by राजानकरुय्यक himself to mean प्रकृतात्मना प्रकृतकार्योपयोगित्वे and not simply प्रकृतकार्योपयोगित्वे. Thus in *Vidyâdhara*'s opinion the identification of the विषय with the विषयिन् constitutes रूपक, and when the identification goes to serve the purpose in view, it constitutes परिणाम. In the instance 'नरसिंह धरापाल—' *Vidyâdhara* takes राजन्, in the sense of the Moon to be the विषय and राजन् in the sense of a king to be the विषयिन्. आक्रमण or conquering is taken as the प्रकृतकार्य. राजन्, the Moon, is the विषय, because the idea of glory surpassing the Moon in whiteness is what at once flashes upon the minds of the poet and the reader. In the next stanza, आक्रम्य स्मरवैरि॰—— also, the glory of *Narasimha* surpassing the Moon and other white things, the elephant of *Indra*, *S'esha*, *Balarâma*, and *Pârvatî's* lion is predominant. The real meaning, however, of the stanza being *Narasimha* surpassing other kings in glory, *Vidyâdhara* takes आक्रमण (surpassing) as the प्रकृतकार्य or purpose in view and as that is, really speaking, brought

but by taking not राजन् the Moon as the object of आक्रमण, but राजन् the king as the object of it, the stanza is an instance of परिणामध्वनि.

The stanza has afforded a subject of much discussion to writers on poetics. They all discuss the question, taking परिणाम to be a figure in which the विषयिन् has to assume the capacity of the विषय to serve the purpose in view, which it cannot serve in its own capacity. 'विषयी यत्र विषयात्मतयैव प्रकृते प्रकृतोपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परिणामः ।' रस०, p. 248. *Appadikshita* explains it clearly as under :—'यत्रारोप्यमाण किंचित्कार्योपयोगित्वेन निबध्यमानं स्वतस्तस्य तदुपयोगित्वासंभवात् प्रकृतात्मतापत्तिमपेक्षते तत्रैव परिणामाङ्गीकारात् । यथा "प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा" इति । अत्र अब्जस्य वीक्षणोपयोगित्वं निबध्यते । मयूरव्यंसकादिसमासेनोत्तरपदार्थप्राधान्यात् । न चोपमितिसमासाश्रयणेन पूर्वपदार्थप्राधान्याद्दृश एव तदुपयोगित्वं निबध्यत इत्यस्तीति वाच्यम् । प्रसन्नेनेति सामान्यधर्मप्रयोगात् । "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे" इति तदप्रयोग एवोपमितसमासानुशासनात् । अब्जस्य च वीक्षणोपयोगित्वं न स्वात्मना संभवति । अतः प्रकृतदृगात्मतापत्त्यपेक्षणात् परिणामालंकारः ।' *Vide* चित्रमीमांसा, pp. 55-6.

Appadikshita criticizes the verse 'नरसिंह धरानाथ–' as under :—

'अथ परिणामस्य व्यङ्ग्यतायां किमुदाहरणम् ।

"नरसिंह धरानाथ———" इति विद्याधरेणोदाहृतम् । अत्र राजपदेन चन्द्रे विषये निर्दिष्टे तत्रारोप्यमाणस्य नृपस्याक्रमणरूपकार्योपयोगिनः प्रतीतेः परिणामो व्यज्यत इति । तदयुक्तम् । अत्र ह्यारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगो न चन्द्रात्मना । विद्याधरेणापि विषयिणः स्वरूपेण कार्यानुपयोगे तदुपयोगाय विषयात्मना परिणत्यपेक्षायामेव परिणामोऽङ्गीकृतः । यदाह——

तं परिणाम द्विविध कथयन्त्यारोप्यमाणविषयतया ।

परिणमति यत्र विषयः प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥' चित्रमी॰, p. 58.

The reading of all the Mss. collated by me, and adopted in the text is आरोप्यमाणरूपतया for आरोप्यमाणविषयतया. Unless we have विषयी for विषयः in the second line, आरोप्यमाणविषयतया must be explained as आरोप्यमाणरूपतया. This then is at variance with what is said above, *viz.*, 'विद्याधरेणापि विषयिणः स्वरूपेण कार्यानुपयोगे तदुपयोगाय विषयात्मना परिणत्यपेक्षायामेव परिणामोऽङ्गीकृतः ।'. In fact, the very objection raised by अप्पदीक्षित, *viz.*, 'अत्र आरोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगो न चन्द्रात्मना' represents the view of विद्याधर with regard to the figure परिणाम as found in the Mss. collated by me.

Jagannâtha defends *Vidyâdhara*, taking परिणाम in the usually accepted sense. He remarks as under :—

'तत्र यत्तावदप्पदीक्षितैर्विद्याधरोक्तमन्युदाहरणमनूद्य दूषितम्—"तथा हि— नरसिंह धरानाथ———

अत्र राजपदेन चन्द्रे विषये निर्दिष्टे तत्रारोप्यमाणस्य नृपस्याक्रमणरूपकार्योपयोगिनः प्रतीतेः परिणामो व्यज्यते" इति तदयुक्तम् । तत्र आरोप्यमाणस्य नृपस्य नृपात्मनैवाक्रमणोपयोगः न चन्द्रात्मनेति तदसत् । अत्र विजृम्भणं नाम न केवलं प्रागल्भ्यमात्रं कवेरभिप्रेतं येन यशःकर्तृकाक्रमणे नृपस्य नृपात्मनैव कर्मतारूप उपयोगः स्यात् । अपि तु निरतिशयनैर्मल्यगुणवत्तायां स्वसमानजातीयद्वितीयराहित्यप्रयुक्तः प्रौढिविशेषः । आक्रमणं तु न्यग्भाव एव । एवं चैवंविधविजृम्भणे चन्द्रकर्मकमेव क्रमणमुपयुज्यते न तु नृपकर्मकमिति विषयितया व्यज्यमानस्यापि नृपस्य चन्द्रात्मनैवाक्रमणोपयोग इति रमणीयमेव विद्याधरेणोक्तं परिणामव्यङ्ग्यतायामुदाहरणम् ।'. रस॰, pp. 54–5.

Jagannâtha's criticism is based upon *Appadîkshita*'s remarks, but as the latter hardly represents the correct view of *Vidyâdhara* about परिणाम, the criticism, though ingenious in defending विद्याधर, is not of much use.

But the criticism on विद्याधर's verse by *Nâgeśa Bhaṭṭa* is worth consideration :——

" अत्रेदं चिन्त्यम् । राजशब्दस्यानेकार्थत्वात् विजृम्भतेश्च प्रागल्भ्यतदुक्तार्योभयपरत्वात् प्रकरणादेश्च शक्तिसंकोचकस्याभावात् तन्त्रेण शक्त्यैव तुल्यतयार्थद्वयोपस्थितौ 'सर्वदोमाधवः पातु' इतिवत् श्लेष एवायं क्व परिणामः क्व वा नृपस्य व्यज्यमानतेति प्रकृतनरसिंहराजोत्कर्षस्य चन्द्रकर्मकाक्रमणेनेवेतरनृपाक्रमणेनापि सूपपादत्वात् ।

अस्तु वारोपः । तथापि नृपस्यैवारोप्यमाणत्वं चन्द्रस्यैव विषयत्वमित्यत्र नियामकाभावः । अत्रैव च दीक्षिततात्पर्यम् । अपि च प्रागल्भ्यस्यापि विजृम्भत्यर्थत्वेन प्रकृतकार्योपयोगिता नृपत्वेनापि नृपस्य संभवति । ". रस०, p. 254.

विश्वेश्वर in his अलंकारकौस्तुभ puts forth a different view about the verse. He accepts the परिणामअलकार, but says it is वाच्य and not व्यङ्ग्य.

'यत्तु

" नरसिंह महीपाल——"

इति विद्याधरेण परिणामध्वनावुदाहृतं तत्तुच्छम् । राजशब्दस्योभयार्थत्वात्तदुपस्थापितयोश्चन्द्रनृपयोरभेदान्वयस्य "विद्वन्मानस—" इत्यादाविव संभवेन परिणामस्य वाच्यत्वात् । एतेन एतदसाधुत्वसाधुत्वविषये चित्रमीमांसारसगङ्गाधरयोः कलहो निरस्तः ।' अल° कौ०, pp. 163–4.

Page 113.

यद्यप्ययं——ब्राह्मणश्रमणन्यायेन————

The question arises as to whether the figures उपमा and विरोध which are suggested in the instances हिरण्यकशिपुक्षेत्र—— and गौडगुर्जरकर्णाट——and similar figures suggested in other instances of अलंकारध्वनि are predominant ideas in the verses or not. If they are predominant, how can they be ornaments? For there is nothing else to be ornamented by them, they being themselves predominant. If they are not predominant, how are the verses instances of ध्वनि, when the व्यङ्ग्य (what is suggested) is not predominant? The solution of this difficulty is that the figures उपमा and others are अलकार's in instances where रस is व्यङ्ग्य, and that though in instances of अलकारध्वनि, they are no longer ornaments, but have reached the state of अलंकार्य (objects to be ornamented) like the soul, they being predominant, yet the name अलकारध्वनि arises; because, though अलंकार्य, they are recognised as अलकार, being known as simply अलंकार's in other instances, as a Brahman, even though he becomes a श्रमण or बौद्ध सन्यासिन्, is called a ब्राह्मण; because he was formerly a ब्राह्मण, though he is now a श्रमण.

'ननूदाहृतेषूपमादीनां प्राधान्य न वा । आद्ये कुतस्तेषामलंकारत्वम् । अन्यानलंकरणात् । द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वम् । व्यङ्ग्यस्याप्राधान्यादिति चेत् न । पूर्वमयमलंकार आसीदित्येतावता अलकारव्यपदेशात् । यथा ब्राह्मणपूर्वबौद्धसंन्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेश. ॥' काव्यप्र०, p. 117.

Page 114.

अर्थशक्तिमूलानुरणन°———°नोदाहियन्ते————

The second division of सलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य is अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्य or that in which the suggested sense is similar to the

reverberation of sound and is based upon the power of sense. This is primarily divided into three classes according as the sense is (1) स्वतःसंभविन् or self-possible (*i. e.*, not established simply by the poet's assertion, but possible as existing in the world, 'न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्बहिरप्यौचित्येन सभाव्यमानः' as *Mammaṭa* puts it), (2) कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः or established simply by the poet's bold assertion, though not existing in the outer world ('कविना प्रतिभामात्रेण बहिरसन्नपि निर्मितः' मम्मट), and (3) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः or established by the bold assertion of some character drawn by the poet. In each of these three divisions matter may suggest matter or a figure of speech and conversely a figure may suggest matter or another figure. Thus we have twelve divisions, and as in each of these the suggester may be a word, a sentence, or a passage, there are in all thirty-six divisions. As a woman looks beautiful with an ornament in one of her limbs, so does speech appear graceful to the appreciating by the व्यङ्ग्य manifested by a single word. ध्वनिकार says :—

'एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी ।
पदव्यङ्ग्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती ॥'.

Page 116.

हेमाद्रे.——क्षितीन्द्र——————

This is an instance of कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलानुरणनरूपः पदप्रकाश्यः वस्तुना वस्तुध्वनिः. Here the matter, *viz.*, that your glory shone even in darkness, is suggested by the matter, that it caused delight, through the word 'मुदम्' and the sense of

glory shedding lustre is not self-possible, but a mere creation of the poet's imagination.

Page 117.

अम्भोजभू°——प्रकाश्यते——————

In this instance the matter, that the greatness of your glory spreads all around, suggests, through the force of the word महिमन्, the figure called सामान्य, (which consists in the identity of one thing with another on account of the similarity of their properties) which is brought about by the lotus, '*the Himâlaya*, and the Milk-ocean, which are respectively the abodes of *Brahman*, *S'iva*, and *Vishṇu*, not being capable of recognition in the general whiteness caused by your glory.

पुण्डरीकभूप्रभृतय. for पुण्डरीकप्रभृतयः is the reading of D. and is noticed by *Mallinâtha*. It is, of course, as *Mallinâtha* says, not a good reading For to bring about the figure सामान्य, there must be गुणसाम्य or similarity of properties. *Brahman*, *S'iva* and *Vishnu* are not white like the glory of *Nrisimha*, but their places of resort, the lotus, the *Himâlaya*, and the Milk-ocean.

Page 119.

आयोधनेषु———द्योत्यते——————

In this verse there are three figures, अप्रस्तुतप्रशंसा, उत्प्रेक्षा, and व्याजस्तुति. When a man is asked, 'were enemies let off alive by *Narasimha*'? he replies, 'the hand of *Narasimha* is never able to kill those who fall prostrated at his feet.'

Here the question 'were enemies let off alive by *Narasiṁha*?' is कार्य (effect) and the reply, 'the hand of *Narasiṁha* is never able to kill those who submit to him', is कारण (cause). The effect, representing the question, is प्रस्तुत, and the cause अप्रस्तुत; and when from the mention of the अप्रस्तुत, the प्रस्तुत is inferred, the figure is अप्रस्तुतप्रशंसा. Now why is not the hand of *Narasiṁha* able to kill those who fall prostrate at his feet? The reason given is वीरश्रियः स्तननितम्बभरातिभारात्. This being not the real reason but the one conceived by the poet, the figure is हेतूत्प्रेक्षा and as a व्यञ्जक word, *i. e.*, a word suggesting उत्प्रेक्षा (such as इव, 'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥' दण्डिन्), is absent, the हेतूत्प्रेक्षा is not वाच्य, but गम्य or प्रतीयमान. Thus the प्रतीयमान हेतूत्प्रेक्षा in स्तननितम्बभरातिभारात् depends for its life on the अप्रस्तुतप्रशंसा in the last two lines of the verse. Now the third figure in the verse is व्याजस्तुति. This consists in the implication of praise from the expression of censure and *vice versa*. The last two lines express censure as the hand is not able to kill the enemies. What is implied, however, is the praise of the king in his being extremely merciful and alive to the duty of a *Kshatriya* which consists in holding forth refuge to those who seek shelter and in not killing them. The व्याजस्तुति is strengthened by उत्प्रेक्षा and thus strengthened, it suggests, through the force of the word पादोपकण्ठपतितान्, the matter, that the king was always intent upon the fulfilment of the duties of a *Kshatriya*.

Page 120.

बाहुस्ते——पदेन योत्स्यते————

This verse exemplifies अलंकारेण अलंकारध्वनिः. It contains three figures, अप्रस्तुतप्रशंसा, काव्यलिङ्ग, and आक्षेप. On the state of the wives of enemies being asked, the cause of it, the prowess of *Nrsimha*'s arms, is described. This constitutes अप्रस्तुतप्रशंसा, as the effect which is प्रस्तुत is left to be inferred from the description of the cause which is अप्रस्तुत. The अप्रस्तुतप्रशंसा favours the figure काव्यलिङ्ग in the word विजयश्रीकेलिसौधध्वजः, supplying the cause of the wretched condition of the wives of the enemies of *Nrsimha*. And the काव्यलिङ्ग in its turn suggests, through the force of the words ह हा हा धिधिग्, the figure आक्षेप which consists in the semblance of negation (निषेधाभास) connected with what is already expressed or what is about to be expressed. Here the wretched state of the wives of the enemies of *Nrsimha* is not described, but is about to be described It is, however, not described, because it is not capable of being described, so horrible it is. सपत्नहरिणाक्षीणां दशां वर्णयिष्यामि । अथवा किं वर्णनेन अतिदुष्टत्वात् तस्या वचनगोचरतामपि नेतु न शक्यत्वात्.

Page 121.

एतास्ताराः——व्यापाराभावात्————

Let the stars twinkle, exhibiting their cleverness in putting forth unrivalled excellence, where is the Moon to stand, we cannot even talk of it when the glory of *Nrsimha* is shining brilliantly. In this instance the matter, ताराः स्फुरन्तु, which is in the form of affirmation, suggests the matter न स्फुरन्तु, which is in the form of negation. For when the Moon cannot stand in the presence of the glory of *Nrsimha*, stars cannot

twinkle in the least. What is suggested then is their inability to twinkle. Now one might say, why cannot affirmation and negation be both वाच्य or expressed by अभिधा, why should the affirmation be वाच्य and the negation व्यङ्ग्य? This objection can be thus removed. All are agreed that affirmation and negation, being of the nature of entity and non-entity, are opposed to each other. They cannot consequently be simultaneously denoted by the expressive power of words. Nor can they be both thus denoted by अभिधा, one after the other. For the power after having denoted one thing stops and cannot rise again.

Pages 122-3.

सेनारजोभिस्तव——पर्यायोक्तम्——————

The figure in this verse is असंगति which consists in the incongruity of the cause and the effect existing in different places. Though the Sun was covered over with the dust of the army of *Nrsimha*, the faces of the wives of his enemies became black. Covering with dust is the cause and the being blackened is the effect, and they are described as existing in different places. Now this असंगति figure suggests any one of the three figures, *viz.*, अतिशयोक्ति, अप्रस्तुतप्रशंसा, and पर्यायोक्त. It may suggest that the enemies ran away as soon as they looked at the sky, darkened by the dust of *Nrsimha*'s army. In this case the figure suggested will be a sort of अतिशयोक्ति, consisting in the simultaneity of the cause and the effect (the enemies running away at the very moment of looking at the sky). Or it may suggest the figure

अप्रस्तुतप्रशंसा by the cause, the immensity of the army which is अप्रस्तुत (not desired to be described) because inferred from their looking at the sky rendered dusky by volumes of dust, suggesting the effect, *viz*, the retreat of the enemies, which is प्रस्तुत (desired to be described). Or the figure suggested may be पर्यायोक्त which consists in the प्रस्तुतकार्य suggesting the प्रस्तुतकारण The effect here is the darkness of the faces of the wives of the enemies, which is represented as an अनुभाव of the transitory emotion of विषाद or grief, and is therefore प्रस्तुत. While the cause too is प्रस्तुत. It is the retreat of the enemies from the battle-field.

Page 124.

उड्डीयमानमनिशं——व्यज्यते——

The figure in the verse is परिणाम for which see the note on pp 452-56 Here वचस् is the आरोपविषय and अवतंस is the आरोप्यमाण. प्रसाधन or ornamenting the body is the प्रकृतकार्य. This is brought about by अवतंस. Thus the आरोप्यमाण is not simply प्रकृतोपरञ्जक as in रूपक, but प्रकृतकार्यसिद्ध्यर्थं प्रकृतोपरञ्जक; for the object of superimposition (आरोपविषय) becomes identical with the object attributed to it (आरोप्यमाण) to accomplish the purpose in hand (प्रकृतकार्यसिद्ध्यर्थम्). The figure therefore is, according to विद्याधर, परिणाम.

Pages 125-6.

युक्ता विपक्षेषु——आक्षेपो व्यज्यते——

' We are enemies and no quarter deserves to be shewn to us, because enemies do harm through disaffection at the

time of need. In this verse, the matter, *viz.*, that the enemies do not deserve to be pitied, suggests the figure आक्षेप. In finding fault with themselves in the words 'एते विकुर्वन्ति हि कार्यकाले' *what is suggested is that they are not enemies* (न वयं शत्रवः). Now आक्षेप is not निषेध but निषेधाभास, not actual negation, but semblance of it. Let us see, then, whether the negation here is pure negation or semblance of it with some object in view. As they are enemies, the negation suggested that they are not enemies cannot be *pure* negation, as heat in the case of fire cannot be denied. It is a semblance of it, made with the object of suggesting that they would remain faithful and would be always their well-wishers after having submitted to them. Thns the figure suggested is आक्षेप and it is उक्तविषयः as the negation refers to what is already asserted. Though it is asserted that they are enemies and will be faithless 'शत्रवः वयम् । एते विकुर्वन्ति', what is suggested is that they are not enemies and will not be faithless, 'न शत्रवो वयम्'. Thus the आक्षेप is उक्तविषय.

Page 128.

प्रबन्ध——A work or a passage made up of a number of sentences. 'प्रबन्धश्च संघटितनानावाक्यसमुदायः । स च मन्यरूपस्तदवान्तरप्रकरणरूपश्चेति ॥' काव्यप्र०, p. 141.

Page 129.

उभयशक्ति°——सम्भवति——

If the व्यङ्ग्य sense depends upon the power of a particular word and disappears if the word is replaced by its synonym, in other words, if the word is परिवृत्त्यसह (incapable of being

changed), the व्यङ्ग्य is पदशक्तिमूलक; if it depends upon the power of sense, in other words, if the word is परिवृत्तिसह (capable of being replaced by its synonym), the व्यङ्ग्य is अर्थशक्तिमूल, and if the व्यङ्ग्य sense depends upon the power of words and sense, in other words, if some words are परिवृत्तिसह and some, परिवृत्त्यसह, the व्यङ्ग्य is उभयशक्तिमूल; and as such a thing can take place only in a sentence, this *Dhvani* can only be manifested by a sentence (वाक्यप्रकाश्य). It cannot be manifested by a word or a passage. 'शब्दार्थोभयशक्तिमूलस्तु पदप्रकाश्यो न भवति। तत्र वाक्यस्यैव प्राधान्यात्।' काव्यप्र॰, p. 141. प्रभाकर has the following note on तत्र वाक्यस्यैव:—'परिवृत्तिसहत्वसहानेकपदरूपस्येत्यर्थः।'.

The following verse affords an instance of त्रिरूप संकर and संसृष्टि—

'पद्मिन्यह कुमुदिनी किल सैव सत्यं
सत्यं भवांश्च मधुसूदन एव मत्तः।
वामेन तामसुखयन्निशि दक्षिणेन
प्रातः प्रबोधयति मामपि लोचनेन' ॥ *Vide* साहित्यकौ॰, p. 55.

Page 130.

अगूढम्—It is one of the eight kinds of गुणीभूतव्यङ्ग्य which is a second sort of काव्य, ध्वनि being the first and चित्र being the last. In this class of poetry the व्यङ्ग्य sense is not more beautiful than the वाच्य sense. 'अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादनुत्तमे व्यङ्ग्ये' साहित्यद०, p. 80. अनुत्तमत्वम् is explained as 'अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च संभवति'. प्रदीपकार's note is .—'वाच्यापेक्षया अचमत्कारकारित्वेन व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः। तच्च स्वत एव असुन्दरत्वेन अगूढत्वादिविशेषणसम्पर्केन वेत्यर्थः। अगूढं चासहृदयैरपि वेद्यम्। तादृशं वाच्यायमानतया न तथा चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलशवद्गूढम्॥' काव्यप्र०, p. 156.

The वाच्य which suggests the व्यङ्ग्य sense may be अर्थान्तरसंक्रमित or अत्यन्ततिरस्कृत. The instance of the first sort is:—

'कृष्णस्य जगदीशस्य वन्द्यस्य विबुधोत्तमः।
शृण्वन्निन्दितमेतस्य जीवन्नैव भवाम्यहम्॥'

In this जीवन् is अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य. In the case of a person who is speaking this verse, जीवन्न भवामि cannot convey the literal sense of 'I am not alive.' By लक्षणा it conveys the sense of प्रशस्तजीवनं नानुभवामि. Thus the वाच्य is अर्थान्तरसंक्रमित. What is suggested here is जीवनान्मरणमेव वरम् and it is clear. एतच्च व्यङ्ग्यं सर्वैर्वेद्यम्। अत एव अगूढम्. The instance of the second kind is .—

'गोप्यस्तपः किमचरन् यदमुष्य रूपं
लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धम्।
दृग्भिः पिबन्त्यनुसवाभिनवं दुराप-
मेकान्तधाम यशसः श्रिय ऐश्वरस्य॥'

Here drinking with eyes is impossible पिबन्ति is therefore अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य. By लक्षणा it conveys the sense of looking respectfully and excessive attachment to him is what is suggested. 'अत्र दृग्भिः पानस्यासम्भवात् सादरावलोको लक्ष्यते। गाढासक्तिर्व्यङ्ग्या। सा च वाच्यवत् प्रतीतेरगूढा ॥' साहित्यकौ॰, p. 16.

Page 131.

वाच्यस्य——°माख्यातम्——

The second sort of गुणीभूतव्यङ्ग्य is अपराङ्ग. अपर means अङ्गिन् or principal and अङ्ग means subordinate or subservient. The principal thing in a verse, which shews the purport of the sentence, may be रसादि (रस, भाव, रसाभास, भावाभास, भावोदय, भावशान्ति, भावसंधि or भावशबलता), or any other expressed sense. The अङ्ग or what is subservient may be the व्यङ्ग्य in which the order of precedence is perceptible and which is like the reverberation of sound (अनुरणनरूपसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य), or the व्यङ्ग्य in which the order of precedence is imperceptible (असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य). The two अङ्ग's are connected respectively with the two अङ्गिन्'s, रसादि being the अङ्ग of रसादि and अनुरणनरूपव्यङ्ग्य being the अङ्ग of वाच्य ('रसादेः रसादि वाच्यस्य अनुरणनरूपम्' इति यथासंख्यान्वयः) by *Vidyâdhara* and *Mallinâtha* who follow the ancient writers on poetics. 'अत्र यथासंख्येनान्वय इति प्राञ्चः। अन्ये तु द्वयोर्द्वयमप्यङ्गम्। न च रसस्य वाच्याङ्गत्वासंभव इति वाच्यम्। "तदिदमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी। निवसन् बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः॥" इत्यादौ रामगतवीरस्य वाच्यारण्योत्कर्षकत्वेन तत्संभवात्। अत एव "महतां चोपलक्षणम्" इत्युदात्तालंकारे महतां रसादीनामप्युपलक्षणमङ्गभाव इति व्याचख्युः॥' *Vide* वामनाचार्य's edition of काव्यप्रका॰, p. 220.

तत्तद्वीर——चाभाषते——

The figure in this verse is समासोक्ति which is brought about by अप्रस्तुत (what is not desired to be described) being inferred from the description of the प्रस्तुत (what is desired to be described) through adjectives common to both प्रस्तुत and अप्रस्तुत. Here through the common attributes आश्लेष, रागपुष्टि, स्मिताविर्भाव and आभाषण, the अप्रस्तुत व्यवहार of नायक and नायिका is inferred. कल्पद्रुम is the नायक and लता, the नायिका. The वाच्य (the expressed) sense of the verse—the wishing-tree is not embraced by the creeper &c.—is the अङ्गिन् or predominant thing and the व्यङ्ग्य which is arrived at through समासोक्ति, *viz.*, the action of the lover towards his beloved, is subservient (अङ्ग) to the expressed sense and only goes to heighten its beauty.

Page 132.

नरसिंह——वाच्याङ्गमेवैतत्——

The figure in the verse is आक्षेप. A poet composes a verse about नृसिंह and says that he is not a poet. This negation cannot be pure. It is a mere semblance of negation made with the object of suggesting that the poem composed by him simply repeats the virtues of the king, and that it cannot attribute to him virtues that he does not possess, for he has all virtues and lacks none. As it is impossible to attribute to him more than he possesses,——for he possesses all virtues——the poem simply repeats his excellent virtues. This suggested sense, however, which is not difficult to grasp (अगूढ), is not

more charming than the expressed sense and only [illegible] to heighten its charm. This verse as well as the last are therefore instances of अपराङ्गाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्य in which अनुरणनरूपव्यङ्ग्य becomes subservient (अङ्ग) to the expressed sense wherein lies the purport of the sentence (वाक्यार्थीभूत).

Pages 136-37.

वाच्यस्य——सिद्धिमादधाति——

वाच्यसिद्ध्यङ्ग is another class of गुणीभूतव्यङ्ग्य. When the व्यङ्ग्य sense becomes the cause of the accomplishment of the expressed sense, it constitutes वाच्यसिद्ध्यङ्ग In the instance पत्रावली°—, असिधेनु (the sword) suggests the sense of the cow, and the व्यङ्ग्य sense of the cow is necessary to accomplish (becomes subservient in accomplishing) the expressed sense of the रूपक, milk of glory (यशःपयांसि).

Pages 137-39.

धाराविष——वाच्यसिद्ध्यङ्गम्——

In this verse which is given as an instance of वाच्यसिद्ध्यङ्ग-गुणीभूतव्यङ्ग्य, a doubt arises as to whether धाराविषं स्वरसिकालभुजङ्गमस्य is परम्परितरूपक, or उपमा, or श्लेष, or वाच्यसिद्ध्यङ्ग. It cannot be परम्परितरूपक; for just as in 'विद्वन्मानसराजहंस–', the well-known instance of श्लिष्टपरम्परितरूपक, the identification of राजन् with हंस is the cause of the identification of मानस, the mind, with मानस, the lake, so the identification विष, water, with विष, poison, is not the cause of the identification of असि with कालभुजङ्गम, for even before the identification of विष, water, with विष, poison, the identification of असि with कालभुजङ्गम is established from the sword possessing the property of being

terrific. In other words, the latter identification does not depend upon the former as in 'विद्वन्मानसराजहंस–' one identification is the cause of the other. There is thus no proof supporting the fact (साधकप्रमाण) of the figure being परम्परितरूपक. On the other hand, there is a proof invalidating (बाधकप्रमाण) the fact of the figure being रूपक. For the context shews that *Narasimha* is fighting with his enemies on the battle field and that they are not able to bear the blows of his sword. Looking to this context, the expressive power of the word विष is restricted to water. Now water is possible only on a sword. It is not possible on a serpent. The possibility of water is therefore a proof invalidating the fact of the figure being रूपक. Nor can the figure be उपमा by taking the compound as उपमितसमास (असिः कालभुजङ्गमः इव); for there is no common property for the उपमेय and the उपमान; as water is not possible on a serpent. If it be asserted that the word विष is श्लिष्ट and will therefore serve as a common property, विष in the sense of water being possible on the sword and विष in the sense of poison being possible on the serpent, then it must be admitted that श्लेष is the cause of उपमा. This, however, does not stand the test of examination For when the sword is, according to the context, the principal idea of the sentence and when the expressive power restricts the sense of विष to water, there is no possibility of श्लेष. Therefore the sense of poison is व्यङ्ग्य or suggested through the force of the व्यङ्ग्य sense which resembles the reverberation of sound and which is based upon the power of words, and the व्यङ्ग्य sense of poison goes to accomplish the expressed sense of रूपक in असिकालभुजङ्गम (असिरेव कालभुजङ्गमः).

Page 139.

अस्फुट=When the व्यङ्ग्य is not clear even to those who have the sense of appreciation, the poem is अस्फुटगुणीभूतव्यङ्ग्य. The following is a good example of it, given by *Mammaṭa* :—

'अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता ।
नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥'

On this the प्रदीपकार notes as under .—

'अत्रादृष्टो यथा न भवसि वियोगदुःखं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्या इति व्यङ्ग्य सहृदयस्यापि न स्फुटमवभासते ॥' काव्यप्र०, p 168.

Page 142

अत्र——स्थितम्——

'सर्वार्थिना—' is an instance of काक्वाक्षिप्त, that is, where the व्यङ्ग्य sense is suggested by the modulation of the voice. Now if in this verse लज्जते एव is the व्यङ्ग्य, why is it not an instance of ध्वनि? It is not ध्वनि, but it is गुणीभूतव्यङ्ग्य; because the व्यङ्ग्य follows in charm the expressed sense of negation. ध्वनिकार says,

'अर्थान्तरगतिः काक्वा या चैषा परिदृश्यते ।
सा व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे प्रकारमिममाश्रिता ॥

या चैषा काक्वा क्वचिदर्थान्तरप्रतीतिर्दृश्यते सा व्यङ्ग्यस्यार्थस्य गुणीभावे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यलक्षण काव्यप्रभेदमाश्रयते ।' ध्वन्या०, p 212.

अभिनवगुप्त thus derives the word काकु—'कक लौल्ये' इत्यस्य धातोः काकुशब्दः । यदि वा ईषदर्थे कुशब्दस्तस्य कादेशः । तेन हृदयस्य वस्तुप्रतीतेरीषद्भूमिः काकुः ।' ध्वन्या०, p 212. Further on अभिनवगुप्त notes —'अन्ये त्वाहुः । "व्यङ्ग्यस्य गुणीभावेऽय प्रकारः अन्यथा तु तत्रापि ध्वनित्वमेव" इति । तदसत् । काकुप्रयोग एव शब्दस्य स्पष्टत्वेन व्यङ्ग्यस्योन्मीलितस्यापि गुणीभावात् । काकुर्हि शब्दस्यैव कश्चिद्धर्मः तेन स्पष्ट 'गोप्यैव गदितः सलेशम्' इति 'हसन्नेत्रार्पिताकूतम्' इति च्छन्देनैवानुगृहीतम् । अत एव 'भम धम्मिअ" इत्यादौ काकुयोजने गुणीभूतव्यङ्ग्यतैव ॥'.

Pages 144–7.

अङ्गिनि रसे——तदतिशयोऽलङ्कारजन्य इति——

Poetic sentiment is the soul of poetry. As heroism and other qualities belong to the soul and adorn it, so those properties which always reside by intimate relation in the poetic sentiment and are the causes of its excellence are called *Guṇas*. सततम् in the definition should be construed with स्थिताः and स्थिताः taken to mean समवायवृत्त्या स्थिताः. सततं corresponds to अचलस्थितयः in the following definition of *Guṇas*, given by *Mammaṭa* :—

'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ' ॥

अचलस्थितयः is explained by प्रदीपकार to mean 'अपृथक्स्थितयः । अव्यभिचारिस्थितय इति यावत् । अव्यभिचारश्च रसेन तदुपकारेण वा । तेन रस विना ये नावतिष्ठन्ते अवतिष्ठमानाश्चावश्यं रसमुपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥' काव्यप्र॰ p. 323. Thus *Gunas* are those which cannot exist without the poetic sentiment and which existing with the poetic sentiment necessarily heighten its beauty. *Pradīpakāra* consequently gives three definitions of *Guṇas*. 'एवं च रसस्योत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं तथात्वे सति रसाव्यभिचारिस्थितित्वमयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वं चेति लक्षणत्रय गुणानां द्रष्टव्यम् ॥' काव्यप्र॰, p. 323.

What is the distinction between *Guṇas* and *Alaṅkāras*? Just as necklaces and other ornaments adorn the throat and other parts of the body by their union with them and thus please the soul, so do figures of speech adorn words and

their sense which are parts of poetry by their union with them and consequently go to heighten the poetic sentiment. *Mammata* defines figures as under.——

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित्।
हारादिवदलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः॥

That is, those properties which, by adorning the parts of poetry, (शब्दालंकार's such as अनुप्रास, by adorning words and अर्थालंकार's, such as उपमा, by adorning sense) sometimes heighten the charm of the poetic sentiment, if it exists, are called figures, as necklaces and other ornaments by adorning the body please the soul. तं (रसं) सन्तमुपकुर्वन्ति means that if रस exists in poetry, figures add to its excellence; but if it does not exist, they simply serve as a sort of variety. 'सन्तमिति। यत्र रसस्य संभवस्तत्र तमुपकुर्वन्ति यत्र तस्यासंभवस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिता इति भावः॥' काव्यप्र०, p. 324. जातुचित् means sometimes, not invariably. That is, figures do not invariably heighten the poetic sentiment. They sometimes do not add to its excellence, but are simply a sort of variety. 'क्वचित्तु सन्तमपि नोपकुर्वन्ति' काव्यप्रका०, p. 521. Thus गुणा रसं विना नावतिष्ठन्ते। अलंकारास्तु रसं विनावतिष्ठन्ते। गुणा रसमवश्यमुपकुर्वन्ति। अलंकारास्त्ववश्यं नोपकुर्वन्ति। गुणा रसधर्मा अतः साक्षाद्रसे तिष्ठन्ति। अलंकारास्तु न रसे साक्षात्तिष्ठन्ति किं त्वङ्गद्वारेण. आनन्दवर्धन thus distinguishes between them :——'तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः। अङ्गाश्रितास्त्वलंकारा मन्तव्याः कटकादिवत्। ये तमर्थं रसादिलक्षणमङ्गिनं सन्तमवलम्बन्ते ते गुणाः शौर्यादिवत्। वाच्यवाचकलक्षणान्यङ्गानि ये पुनराश्रितास्तेऽलंकारा मन्तव्याः। कटकादिवदिति॥ ध्वन्या०, p 78. The three definitions of *Alaṅkāras* like those of *Gunas* given by प्रदीपकार are —'रसोपकारकत्वे सति तदवृत्तित्वं तथात्वे सति रसव्यभिचारित्वमनियमेन रसोपकारकत्वं चेति सामान्यलक्षणत्रयमलंकाराणाम्॥' काव्यप्र०, p. 324.

Now one might say that it is not proved that *Gunas* are the properties of the poetic sentiments. For if they are their properties, how is it that a poem, which has no poetic sentiments, but which has very delicate letters, is said to have the *Guṇa* माधुर्य, while that which has no such delicate letters is said to have no such *Guṇa* as माधुर्य. 'ननु रसधर्मत्वमेषामसिद्धम्। कथमन्यथा नीरसेऽपि सुकुमारादिवर्णशालिनि मधुरादिव्यवहारः। रसवत्यपि ईदृग्वर्णाभाववत्यमधुरादिव्यवहार इति॥' काव्यप्र०, p. 323. The answer to this objection is as follows :—As on looking at a very tall person, those who are not cool-headed consider him to be very brave, even though he may not be so, so on seeing tender letters suggesting माधुर्य and other properties, those who are not far-sighted attribute these properties to the letters though the latter are simply the suggesters of these properties which really reside in the poetic sentiments.

To say that the *Gunas* and the figures do not differ from each other, because they both reside in the poetic sentiment by intimate relation, is to blindly follow others who are of this opinion, as goats follow the bell-weather. 'लौकिकयोर्गुणालङ्कारयोः शौर्यादिहारादयोः समवेतत्वसंयोगित्वाभ्यां भेदः सम्भवति। अलौकिकयोर्माधुर्याद्यनुप्रासोपमाद्योरुभयोरपि समवेतत्वादनुपपन्नो भेदः। तस्मात्तयोर्भेदाभिधानं गड्डुलिकाप्रवाहन्यायेन। तथा हि गड्डुलिका मेषी काचिदेका केनचिद्धेतुना पुरो गच्छति इतरास्तु विनैव निमित्तविचारं तामनुगच्छन्ति तथा केनाप्यालङ्कारिकेण गुणालंकारौ केनचिदभिप्रायेण भिन्नतयोक्तौ इतरे तु हेतुविचारं विनैव तदनुसारेण तद्भेदं वदन्तीति तदसम्यग् वेदितव्यम्॥'. काव्यप्र०, pp 327-8.

Bhoja is of opinion that a poem is relished only if it contains *Gunas*, though it may have various kinds of beautiful figures like the face of a woman and that if it has no *Guṇas*,

even excellent figures that may be dear to men present an ugly aspect as the form of a woman, destitute of youth, looks ugly even though she may have worn excellent ornaments. *Vâmana* too notes that *Gunas* are properties creating charm in poetry, while figures are the causes of the excess of charm. 'युवतेरिव—'and 'यदि भवति—' are verses from the *Sarasvatîkanṭhâbharana*. *Vide* the work at the end of the 1st *Parichcheda*.

'काव्यशोभाया—स्त्वलङ्काराः' are from *Vâmana*'s *Kâvyâlankâra-sutras* *Vide* *Kâvyâlankârasûtra*, 3rd *Adhikarana*, 1st *Adhyâya*, 1st and 2nd *Sûtras*. काव्यशोभा is explained as 'काव्यव्यवहार-निमित्त कश्चिदतिशयः ।' काव्यप्रका०, p. 328.

Neither of these two views bears investigation. For if the *Gunas* are the causes of a particular composition being called a काव्य, do all the *Gunas* together serve as a cause or only some of them? If it be alleged that all the *Gunas* together give rise to a particular composition being called poetry, a production in *Gaudî* and *Pâñchâlî* styles in which माधुर्य and other *Gunas* are not found cannot be called poetry. If, on the other hand, it be alleged that the existence of a few *Gunas* causes a particular production to be called poetry, then the mere existence of *Gunas* will cause a production to be called poetry. The existence of figures alone is therefore the cause of a composition being called poetry. *Gunas* really do exist in it, as they are the properties of poetic sentiments. But figures do not require them. Thus there is no beauty caused by *Gunas*, how then can excess of it be caused by figures?

Pages 147-9.

संक्षेपेणाधुना———कान्तिर्मान्यस्य———

According to *Bhoja*, *Vâmana*, *Dandin* and other old writers

on poetics, there are ten *Guṇas.* *Vidyâdhara* like *Mammaṭa* admits only three of these माधुर्य, ओजस्, and प्रसाद. माधुर्य or sweetness is described by the learned as that property which pours delight into the heart. It rises in force successively as it is found in the Erotic, the Pathetic, the Love-grief and the Quietistic sentiments and causes the mind to melt as it were. 'संभोगात् करुणे तस्माद्विप्रलम्भे ततोऽपि शान्तेऽतिशयितं माधुर्यम् । हास्यादेरप्यपगमेनातिद्रुतिहेतुत्वात् ।' काव्यप्र०, p. 329. Or as आनन्दवर्धन says, 'संभोगशृङ्गारान्मधुरतरो विप्रलम्भः ततोऽपि मधुरतमः करुणः ।'. In the Erotic and the Love-grief sentiments this property is found alone, while in the Quietistic sentiment, it is found, mixed with a little of ओजस्. 'संभोगविप्रलम्भयोस्तन्निःसपत्नम् । शान्ते तु जुगुप्साद्यन्वयादोजोलेशानुविद्धमिति ।' काव्यप्र०, p. 329. विलीनत्वम् is the same as द्रुतिः or द्रवत्वम्. 'द्रुतिश्चेतसो गलितत्वमेव द्वेषादिजन्यकाठिन्याभावः ।' काव्यप्र०, p. 329. अभिनवगुप्त has the following note on आर्द्रता which is the word used by आनन्दवर्धन— 'आर्द्रतामिति । सहृदयस्य चेतः स्वाभाविकमनाविष्टत्वात्मकं काठिन्यक्रोधादिदीप्तरूपं विस्मयहासादिरागित्वं च त्यजतीत्यर्थः ।' ध्वन्यालो०, p. 80. भामह defines माधुर्य as 'श्रव्यं नातिसमस्तार्थं शब्दं मधुरमिष्यते ।', but श्रव्यत्व is found in ओजस् also. 'श्रव्यत्वं पुनरोजसोऽपि साधारणम् ।' ध्वन्यालो०, p. 79. ओजस् or floridity is described by the learned as the cause of the brilliant expansion of the heart. Its excessiveness rises successively in the Heroic, the Abhorrent, and the Furious sentiments. Thus ओजस् is that property by which the mind is, as it were, fired up. 'यद्वशाज्ज्वलितमिव मनो जायते तदोज इत्यर्थः ।' काव्यप्र०, p. 329. Floridity is found greatly developed in the Terrific sentiment also, though it is of such a nature that the mind is plunged into fear in

it, through the generating causes of the sentiment being lustrous. *Cf.* 'भयानकस्य मग्नचित्तवृत्तिस्वभावत्वेऽपि विभावस्य दीप्ततया ओजः प्रकृष्टं माधुर्यमल्पम् ।' लोचन on ध्वन्या०, p. 82. प्रसाद or lucidity is that property which causes the sentiments, such as the Erotic and the Furious, to pervade the mind at once like fire pervading dry fuel and the sentiments such as the Erotic and the Pathetic to pervade the mind like water pervading a pure piece of cloth. It is found in all poetic sentiments.

Now the question arises why three *Gunas* are admitted and not ten. The reason is that some of these ten *Guṇas* are included in the three *Gunas* of sweetness, floridity and lucidity, some of them are absence of defects, but that does not constitute their claim to be called *Gunas*, while others sometimes become defects, as *Mammaṭa* says:——

'केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिता. ।
अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥'.

For instance श्लेष, समाधि, and औदार्य are included in ओजस्. श्लेष is a *Guna* which arises when many grammatical forms look like one, and the combination of letters is not perceptible. वामन defines it as 'मसृणत्वं श्लेषः' ३.१.११. मसृणत्व is explained as 'मसृणत्व नाम यस्मिन् सति बहून्यपि पदान्येकवद्भान्ति ।'. 'यत्रैकपदवद्भावः पदानां भूयसामपि । अनालक्षितसंधीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥', वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p. 331. The instance given by him is — 'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा.' समाधि is slackness and closeness of style so arranged as not to cause disgust. It consists in the ascent and the descent of cæsura. वामन defines it as 'आरोहावरोहक्रमः समाधिः' ३।१।१३॥. 'आरोहन्त्यवरोहन्ति क्रमेण

यतयो हि यत् । समाधिर्नाम स गुणस्तेन पूता सरस्वती ॥ ', वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p. 331. The instance given is:—'चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य । स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि भीमः ॥ '. In this there is ascent up to the word सचूर्णित and descent up to सुयोधनस्य, again ascent up to तव and descent up to भीमः. औदार्य arises when words read with stoppages, proceeding as if they are dancing. वामन's definition is.—'विकटत्वमुदारता ' ३।१।२१॥ 'यस्मिन् सति नृत्यन्तीव पदानीति जनस्य वर्णना भवति तद्विकटत्वम् । लीलायमानत्वमित्यर्थः' । विकटत्व च बन्धस्य कथयन्ति ह्युदारताम् ।', वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p. 331, स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्त्तकीनां झगिति रणितमासीत् तत्र चित्रं कल च ।'. Thus श्लेष, समाधि and औदार्य are comprehended under ओजस्; because in all the mind is, as it were, fired up through closeness of construction (गाढबन्धतया दीप्तिहेतुत्वात्). अर्थव्यक्ति, which arises when the sense is at once grasped, is no other than प्रसाद. वामन defines अर्थव्यक्ति as 'अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः ।' ३।१।२४॥. 'पश्चादवगतिर्वाच्चः पुरस्तादिव वस्तुनः । यत्रार्थव्यक्तिहेतुत्वात् सोऽर्थव्यक्तिः स्मृतो गुणः ॥', वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p. 331. 'वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ' is given as an instance of this *Guna*. समता is simply a negation of defect. It is no excellence. वामन defines it as 'मार्गाभेदः समता ' ३।१।१२॥ 'प्रतिपाद प्रतिश्लोकमेकमार्गपरिग्रहः । दुर्बन्धो दुर्विभावश्च समतेति मतो गुणः ॥ ', वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p 331. It is thus the sameness of style throughout 'आरब्धवैरूप्यादिमार्गापरित्यागः' काव्यप्र०, p. 332 as प्रदीपकार puts it. The following is an instance given for it.—

'मातङ्गाः किमु वल्गितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः
सारङ्गा महिषा मदं व्रजत किं शून्येषु शूरा न के ।

कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुरः
सिन्धुध्वानिनि हुङ्कृते स्फुरति यत् तद्गर्जितं गर्जितम् ॥ '.

Here if in describing the lion in the latter part, the same gentle style that fits well the first half were adopted, it would be a defect. सौकुमार्य and कान्ति are simply the reverse of defects. वामन's definitions of these are—'अजरठत्वं सौकुमार्यम्' ३।१।२२॥ and 'औज्ज्वल्यं कान्तिः' ३।१।२५॥. अजरठत्व is explained as अपारुष्य. 'बन्धस्याजरठत्वं च सौकुमार्यमुदाहृतम् ।' and 'औज्ज्वल्यं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविशारदाः ॥' वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p 331. सौकुमार्यं, thus consisting in freedom from harsh letters, simply amounts to the reverse of the श्रुतिकटुत्व defect, which arises from the use of letters offensive to the ear. 'सुकुमारत्वमनिष्ठुराक्षरप्रायत्वम् । तच्च कष्टत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नम् ।' काव्यप्र०, p. 332 कान्ति is caused by freedom from vulgar expressions, such as those which rustics use. It is also thus the reverse of ग्राम्यत्व defect, arising from the use of vulgar words. 'कान्तिस्तूज्ज्वलता । उज्ज्वलत्वं तु ग्राम्यपदाघटितत्वमिति । सापि ग्राम्यत्वरूपदोषाभावपर्यवसन्नैव ।' काव्यप्र०, p 332. The following illustrates सौकुमार्य–

'अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।
अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥ '.

The following is an instance of कान्ति——

'निरानन्दः कुन्दे मधुनि विधुरो बालबकुले
न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते ।
प्रियङ्गौ नासङ्गं रचयति न चूते विचरति
स्मरन् लक्ष्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥ '.

It has already been noted that letters are suggesters of

Guṇas. As to the particular letters suggesting particular *Guṇas*, *Mammaṭa* gives the following *Kârikâs*:——

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।
अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना तथा ॥
योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।
टादिः शषौ वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥
श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥

That is, the *Sparśa* letters except the linguals, combined with the last letters of their respective classes, which stand as the first letters in combinations, र् and ण् with short vowels, complete absence of compounds or short compounds and sweet arrangement——these are the suggesters of माधुर्य. The combination of the first and the third letters of each class with the letters near to them, *i. e*, with the second and the fourth letters respectively, र् combined with any letter, in the beginning, or end, or in both places (as in अर्क, वक्र, निर्ह्राद), the combination of the same letters, the lingual class (except ण् which is माधुर्यव्यञ्जक), श्, ष्, long compounds, and a formidable style are suggesters of ओजस्. That form of excellence, common to all the *Rasas*, by which the sense is comprehended on the mere hearing of words, is called प्रसाद. There is a departure from these rules, sometimes, owing to the nature of the speaker, or the object described, or the work.

'वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित् क्वचित् ।
रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥' काव्यप्रका०, p-546.

Pages 149-50.

मनभिधाय——वृत्तिस्तु रसविषयो व्यापार इति——

Rītis are styles. *Mallināth* defines them as 'गुणविशिष्टरचनात्मिका'. *Vide* note p 356, or as *Vidyābhushana* says, 'रीतिर्नामाङ्गसंस्थानविशेषवद्गुणहेतुको वर्णविन्यासविशेषः।'. *Vāmana* divides them into three classes, वैदर्भी, गौडी, and पाञ्चाली. 'विदर्भादिषु दृष्टत्वात् तत्समाख्या' १। २। १०॥. They are thus defined by वामन——
'समग्रगुणा वैदर्भी' १। २। ११॥. The verses for it given in the वृत्ति are as under.——

अत्र श्लोकौ——

अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता ।
विपञ्चिस्वरसौभाग्या वैदर्भीरीतिरिष्यते ।।
सति वक्तरि सत्यर्थे सति शब्दानुशासने ।
अस्ति तन्न विना येन परिस्रवति वाङ्मधु ।।

The instance given for it is :——

'गाहन्तां महिषा निपानसलिलम्——'

गौडीया is defined as 'ओजः कान्तिमती गौडीया' १।२।१२॥. The verse given is.——

समस्तात्युत्कटपदामोजःकान्तिगुणान्विताम् ।
गौडीयामिति गायन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥

पाञ्चाली is defined as 'माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली।' १।२।१३॥. The verse for it is:——

आश्लिष्टश्लथभावां तु पुराणच्छायायाश्रिताम् ।
मधुरां सुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥

These are the same as उपनागरिका, कोमला and परुषा वृत्ति described by *Mammaṭa*. कोमला is called ग्राम्य by उद्भट. 'माधुर्य-

व्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते । ओजः प्रकाशकैस्तैस्तु परुषा कोमला परैः ॥ केषांचि-देता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ॥' काव्यप्र०, pp. 556-7.

उपनागरिका is thus defined by *Udbhaṭa*·———

सरूपसंयोगयुक्तां मूर्ध्नि वर्गान्त्ययोगिभिः ।
स्पर्शैर्युक्तां च मन्यन्ते उपनागरिकां बुधाः ॥

The letters mentioned here are mostly the same as those which are given by *Mammaṭa* as suggesters of माधुर्य. *Udbhaṭa* gives the following instance of उपनागरिका वृत्ति———

सान्द्रारविन्दवृन्दोत्थमकरन्दाम्बुबिन्दुभि· ।
स्यन्दिभिः सुन्दरस्यन्दस्यन्दितेन्दिन्दिरा क्वचित् ॥

Udbhaṭa's definition of कोमला or ग्राम्यावृत्ति runs as under:—

शेषैर्वर्णैर्यथायोगं कथितां कोमलाख्यया ।
ग्राम्यां वृत्तिं प्रशंसन्ति काव्येष्वादृतबुद्धयः ॥

शेषैर्वर्णैः means the letters which are not mentioned for the उपनागरिका and the परुषा *Vrittis.*

The following is given as an illustration of it:———

केलिलोलालिमालानां कलैः कोलाहलैः क्वचित् ।
कुर्वती काननारूढश्रीनूपुररवभ्रमम् ॥

परुषा वृत्ति is defined by उद्भट as under :—

शषाभ्यां रेफसंयोगैष्टवर्गेण च योजिता ।
परुषा नाम वृत्तिः स्यात् ह्लह्वह्याद्यैश्च संयुता ॥

The letters mentioned here mostly correspond to those given by *Mammaṭa* as ओजोव्यञ्जक letters.

The following is given as an example by *Udbhaṭa* in illustration of this *Vritti* :—

तत्र तोयाशया शीर्षण्याकोशितकुशेशया ।
चकाशे शालिकिंशारुकपिशाशामुखा शरत् ॥

It is strange that though *Vidyâdhara* admits only three *Gunas* and does not admit कान्ति as a separate *Guna*, he makes use of कान्ति in defining the *Pâñchâli* and *Gaudi Ritis*.

मधुरा corresponds to उपनागरिका, and मध्यमा to कोमला वृत्ति of *Mammata*. In his phraseology *Vidyâdhara* follows *Râjânaka Ruyyaka* who adopts कोमल, मध्यम, and परुष words for the three *Vrittis*. 'वृत्तिस्तु रसविषयो व्यापारः। तद्वती पुनर्वर्णरचनेह वृत्तिः। सा च परुषकोमलमध्यमवर्णारब्धत्वात् त्रिधा॥' अल०. सर्व०, pp 20-1.

UNMESHA VI.

This *Unmesha* deals with *Dosha* or defects. दोष is defined by *Mammaṭa* as

" मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद्वाच्यः ।
उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः ॥ "

Dosha is thus that by which the principal sense is detracted. By principal sense is to be understood *Rasa* which includes *Bhâva* also (रस्यते इति रस इति व्युत्पत्त्या भावादिरपि संगृह्यते), and as sense is their substratum, all the three senses, the primary, the implied, and the suggested (मुख्य, लक्ष्य, and व्यङ्ग्य) are embraced under the term 'principal sense'. As words, letters and constructions are useful for both (*Rasa* and the three senses वाच्य, लक्ष्य, and व्यङ्ग्य), *Dosha* is found in them also. In this definition हति is to be understood in the sense of detraction which destroys the sense intended to be conveyed. In poetry containing *Rasa*, the intended sense is that the *Rasa* should not be marred and should be suggested without delay; while in poetry containing no *Rasa* what is intended is that the comprehension of the sense should not be delayed and that its charm should not be impaired. 'उद्देश्यप्रतीतिविघातलक्षणोऽपकर्षो हतिशब्दार्थः । उद्देश्या च प्रतीती रसवत्यविलम्बितानपकृष्टरसविषया च । नीरसे त्वविलम्बिता चमत्कारिणी चार्थविषया । तथा च तादृशप्रतीतिविघातकत्वं सर्वेषामविशिष्टम् । यतो दुष्टेषु क्वचिद्रसस्याप्रतीतिरेव । क्वचित् प्रतीयमानस्याप्यपकर्षः । क्वचित्तु विलम्बः । एवं नीरसे क्वचिदर्थस्य मुख्यभूतस्याप्रतीतिरेव । क्वचिद्विलम्बेन प्रतीतिः । क्वचिदचमत्कारितेत्यनुभवसिद्धम् ॥' काव्यप्र०, p. 200. *Dosha* is divided primarily into नित्य and अनित्य. नित्य दोष is constant, a *Dosha* which always

remains as *Dosha* except when there is अनुकरण or imitation. 'अनुकरणे तु सर्वेषाम्' (अदुष्टता)।, काव्यप्रका०, p. 465. अनित्य or inconstant *Dosha* is that which is sometimes not a *Dosha* and sometimes neither a *Dosha* nor a *Guna* through the peculiar nature of the speaker and other causes. 'वक्त्राद्यौचित्यवशात्। दोषोऽपि गुणः क्वचित् क्वचिन्नोभौ।', काव्यप्रका०, p. 466. Each of the two classes of *Dosha*, *viz.*, constant *Dosha* and inconstant *Dosha*, is divided into three kinds, शब्ददोष, अर्थदोष, and रसदोष. शब्द is to be taken in the comprehensive sense of a word, a part of a word and a sentence. We have thus in all six sorts of *Dosha*.

The text does not treat exhaustively of *Dosha*. It deals with four or five principal *Doshas*. For a full treatment of *Dosha*, the student is referred to काव्यप्रकाश and other works on poetics.

Pages 151–2.

न विधेयप्राधान्यं——निमज्जनप्रसङ्गात्——

The first *Dosha* treated of is अविमृष्टविधेयांश. Every sentence is made up of two parts which are connected with each other and stand in the relation of principal and subordinate, the principal part being called विधि and the subordinate part अनुवाद. विधि makes us know what is not known. It is the predicate of a sentence and the predominant part of it. अनुवाद means mentioning a thing already known from other sources for a particular object in view. It is the subject of a sentence and the subordinate part in it. In गौरवं पदा न स्पृष्टव्यः गौरवम् is अनुवाद and पदा न स्पृष्टव्यः, विधि. The relation of princi-

pal and subordinate which subsists between विधेय and अनुवाद is understood when they are used in a sentence and not in a compound. For in a compound this relation is likely to sink. The word अविमृष्टविधेयांशः means that, predicate, a part of a sentence, which ought to be principal in it, is not represented as principal, or in such a way that it may be known as principal. 'अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् ।', काव्यप्रका०, p. 319. On this प्रदीपकार says, 'प्राधान्यं च विधिप्रतीतियोग्यता । सा चानुपसर्जनीभूतत्वे सत्युद्देश्यानन्तर्यम् ।' काव्यप्र०, pp. 214-5. That is, विधेय ought to be so used in a sentence that it is comprehended as a principal idea in a sentence. It should not be placed in a subordinate position, nor should it precede the subject ('अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत् '), for in that case it constitutes the fault अविमृष्टविधेयांश.

Page 153.

अत्र न्यञ्चत्कूतल°——समुचितः पाठः——

In a कर्मधारय compound, उत्तरपद (the last member of a compound) is predominant, and the पूर्वपद (the *first member*) is subordinate, 'उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः' सिद्धा० कौ०, p. 95, though there are some exceptions (as in अतिमालः). कर्मधारय is a species of तत्पुरुष and is therefore उत्तरपदार्थप्रधान. In the compound न्यञ्चत्कूतल—श्वरे, उरगाधीश्वर is predominant and the adjective न्यञ्चत्कूतलभारभङ्गुरफणोत्सङ्ग is subordinate. What is meant, however, is that when the ocean-like army of *Nrisimha* is moving, the *S'esha* serpent becomes one whose hood is about to break by the weight of the surface of the earth which bends down through the weight of the army. Here उरगाधीश्वर is the subject and न्यञ्च—त्सङ्ग is the predicate. The predi-

cate is the predominant part of a sentence, but being the first member of a कर्मधारय compound, it becomes subordinate. The reading free from अविमृष्टविधेयांश fault should therefore be '°फणोत्सङ्गे भुजङ्गेश्वरे'.

स्यागश्री°——

In this instance what is intended to be conveyed is that the prowess of *Nrisimha* transcends that of the celestial wishing-tree, the moon-light, and the destructive fire. Laughing to scorn the pride of the wishing-tree by his liberality, putting to shame by the whiteness of his glory the whiteness on the cheeks of the queen of the Moon of the month of *Kârtika*, and repelling the destructive fire by the waves of his greatness dancing sportively, are predicates and therefore predominant parts of sentences, but they become subordinate as this sense is conveyed by words which are used as parts of a *Bahuvrihi* compound in which the members are subordinate and the predominance belongs to another object ('अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः' सिद्धा० कौ०, p. 95).

Page 154.

अत्र संख्यायाः——°नीयते——

If त्रिजगत्या were the reading in place of त्रिषु जगत्सु, it would be an instance of अविमृष्टविधेयांश fault in a *Dvigu* compound. What the poet wishes to say is that the brilliancy of the glory of *Nrisimha* is so great that the Moon who has made thousands of his bodies by it, shines, fearless of *Râhu*, not in one world, but in all the three worlds. The word जगत्सु is sufficient to convey the idea of the plurality of worlds. The object, therefore, of using त्रिषु is to shew that no world is left

where the Moon does not shine, secure from the fear of *Râhu*. The number three is therefore predominant, but it would be subordinate if it were used in a *Dvigu* compound त्रिजगत्याम्

Page 155.

अत्रामितमिति—°विपर्यासप्रसंगात्———

"In the verse यदिह ककुभाम्———what is intended to be expressed by अमितं यशः is the denial of the limitation of glory. Denial therefore is the predominant idea, while limitation, a subordinate one. The compound of the two words अ which shews negation and मितम् is improper, because in a compound what is intended to be predominant will be subordinate and what is intended to be subordinate will be predominant. The compounded reading अमितं यशः is therefore an instance of अविमृष्टविधेयांश fault.

The meaning of नञ् here is not पर्युदास, but प्रसज्यप्रतिषेध. In पर्युदास negation is subordinate, while in प्रसज्यप्रतिषेध, it is predominant. The following stanzas explain their meanings.—

'विधेयंत्र प्रधानत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥
अप्राधान्य विधेर्यत्र प्रतिषेधे प्रधानता ।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥'.

एवं कृत्तद्धितयोरपि वृत्तिर्नासरणीया———

वृत्ति is a complex formation. It is defined as 'परार्थाभिधा वृत्तिः' सिद्धा॰ कौ॰, p. 95. परार्थ is thus explained in तत्त्वबोधिनी:— 'प्रत्ययान्तर्भावेणापरपदार्थान्तर्भावेण वा यो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः ।'. It is of five kinds. 'कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्च वृत्तयः ।' सिद्धा॰ कौ॰, p. 95.

Pages 156-7.

अथ नरसिंह°——प्रतीयतेऽपकर्षो वा——

The verse न कस्य कर्णयो° is intended to shew that the poetry concerning king *Nṛsiṃha* and no other king pours joy into the ears of all hearers. What is intended thus to be expressed is the greatness of speech with reference to *Nṛsiṃha*. The predicate, *viz.*, greatness of speech in connexion with *Nṛsiṃha*, which is intended to be predominant, is not made subordinate by using नारसिंही instead of नृसिंहस्य—नारसिंही which is a complex formation of the word नरसिंह by the *Taddhita* suffix अण् to नरसिंह in the sense of तस्येदम्. A case-termination added to a crude form which has no sense in a sentence without it, keeps the sense of the form predominant; not so does a *Taddhita* affix. Being added in the additional sense of तस्येदम् or some other sense, it makes the sense of the base to which it is affixed subordinate and its own sense predominant. It is thus a case-affix that makes us grasp an adjective like नरसिंहस्य as a predicate. For without this case-affix, *i.e.*, if नारसिंही were used instead of नरसिंहस्य, the adjective will not be comprehended as a predicate. Now one might say that an adjective is subordinate to the noun it qualifies, and that therefore the adjective should be looked upon as subordinate and the noun predominant. To this the answer is that though an adjective outwardly appears to be subordinate and the noun it qualifies predominant, yet the adjective being used to shew some quality, whether excellence or detraction, with regard to the noun it qualifies, is really speaking predominant as far as sense is concerned, and

the noun is subordinate: because the sense of the noun is known from other sources and it is simply repeated (अनूदित) in order that some qualites may be predicated of it. This relation of principal and subordinate, which subsits between an adjective and the noun qualified by it as far as sense is concerned, will not be expressed if a complex formation, such as a compounded word or a word formed by a *Taddhita* or a *Krit* affix, were used instead of a simple word with a case-suffix; and the greatness or the smallness intended to be predicated with regard to a particular object will not be expressed.

Page 158.

अत्र प्रभोः——न्याय्यः पाठः——————

The verse नाथः काकोदराणां——is meant to convey the greatness of *Nrisimha*, which can be done by describing him as abounding in merits. Merits thus should be shewn to be innumerable. A small number cannot suffice for his merits which are very many. Innumerableness should be predicated of number in describing his merits. संख्या is thus the subject and परार्धानिवर्त्तिनी or 'दूरे परार्धात्' is the predicate. When, however, an अव्ययीभाव compound as पारेपरार्धं is used to express the idea, the relation of principal and subordinate is reversed; for in an अव्ययीभाव compound, the first member is predominant. 'पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः' सिद्धा० कौ०, p. 95.

द्वन्द्वस्य——उपसर्जनत्वप्रसङ्गात्————

In a द्वन्द्व compound, both the members are predominant, 'उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः' सिद्धा० कौ०, p. 95. There, there is no

relation of the qualifier and the qualified. Still when each member of the compound is to be connected with a verb prominently, the compound should not be used; but the words used separately. In the instance गर्जद्दुर्जय°——,अभवत् is used in the singular and मन्दरः, सुरतरुः, and सर्पाधिपः are each connected separately with it to shew prominently that each of them became useless. If a *Dvandva* compound of मन्दार, सुरतरु, and सर्पाधिप were formed, their relation with the predicate व्यर्थमभवन् will not be expressed prominently and it would, in that case, be an instance of अविमृष्टविधेयांश fault.

Page 160.

तयोर्विपर्ययेणोपादाने——°भ्युपगतत्वात्——

अप्राप्तकाल is one of the 22 causes of the defeat of a debater in argument (निग्रहस्थान). *Gautama* defines it as 'अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम्' 5।2।22. The भाष्य on this runs as under— 'प्रतिज्ञादीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः। तत्रावयवविपर्यासेन वचनमप्राप्तकालमसंबन्धार्थकाल निग्रहस्थानमिति।'. The word is thus explained in नीलकण्ठी on तर्कदीपिका—'अवयवानां व्युत्क्रमेण कथनमप्राप्तकालम्। यथा शब्दस्त्वाच्छब्दोऽनित्य इत्यादि।'.

Pages 160–167.

अत्र यदः प्रयोगो नोचितः——जगति स जयतीति पाठ परिणमयितव्यः——

The विधेयाविमृष्ट defect is shown to arise either when the predicate is placed in a subordinate position, in which case it is a पददोष, or when it is used before the subject, when it constitutes a वाक्यदोष. There is a third way how the defect arises. This is when the predicate is not used at all.

'न केवलं विधेयस्योपसर्जनत्वव्युत्क्रमत्वाभ्यामेवायं वाक्यदोषः । किं तु विधेयानुपस्थित्यापि ।' काव्यप्र॰, p. 228. In the instance उत्कण्ठाभार॰——, योऽसौ is used. The author further on shews that अदस्, or एतद्, or तद्, immediately following यद्, has the sense of 'well known'. Thus the combination of यद् with एतद्, तद्, or अदस् requires the correlative तद्. This correlative तद् is the predicate and if it is not mentioned, the composition is open to अविमृष्टविधेयांश *Dosha.*

To establish all this, the author argues as under:——

In the instance उत्कण्ठाभार॰——the use of यद् (यः in योऽसौ) is improper. For where either यद् or तद् is used in the first clause of a sentence, it is but just that its correlative तद् or यद् should be used in the latter clause of the sentence. As they (यद् and तद्), being considered as subject and predicate, are mutually connected, the relation between them is constant. Now both यद् and तद् may be used as subject and predicate in the beginning and the latter clauses of a sentence, or one may be used and the other left to be implied, or both may be left to be implied.

प्रदीपकार puts his argument as follows:——

"अत्र योऽसाविति पदद्वयमुद्देश्यविधेयार्थकतया विवक्षितम् । उद्देश्यवाचिनो यच्छब्दस्य स्वार्थपरामर्शकतच्छब्दापेक्षितत्वात् । न चैतत् तत्प्रतिपादकम् । यच्छब्दसांनिध्येनादसादीनां प्रसिद्धपरामर्शकत्वात् । ननु केवलयोरपि यत्तदोः प्रयोगदर्शनात् सापेक्षत्वमनयोरसिद्धम् । उच्यते । अनयोः परस्परार्थापेक्षकत्वं नियतमेव । एतदेवोच्यते 'यत्तदोर्नित्यसंबन्धः' इति । स चाभिसंबन्धः शाब्द आर्थो वा । तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः । यथा 'स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः'

इति । एकस्य द्वयोरपि वानुपादाने त्वार्थः । अनुपात्तस्यापि सामर्थ्यादेवाक्षेपात् ।"
काव्यप्र०, p. 229.

In the instance हिमकर°——यद् is used in the beginning and तद् is used as a correlative to it in the latter clause of the sentence. Both being used, the relation between यद् and तद् is शाब्द (expressed). When one of them or none is used, the relation is आर्थ (implied). When तद् alone is used without यद्, it has one of the three senses, प्रक्रान्त (known from the context), प्रसिद्ध (well known), and अनुभूत (experienced), and is therefore connected with यद्. In the instance लोकेऽस्मिन्——स has the sense of प्रक्रान्त, that king who is known from the context, viz., *Nrsimha*. In सा किं इत्तवती——तद् has the sense of प्रसिद्ध, that well-known stone, viz., चिन्तामणि, that well-known tree, कल्पवृक्ष, and that well-known cow, कामधेनु. In the verse स्वयम्स्यर्थी——तत्तद् has the sense of अनुभूत, experienced or cognized. In all the three instances where तद् has the sense of प्रक्रान्त, प्रसिद्ध, and अनुभूत respectively, यद् is implied, the sense being यद् प्रक्रान्त तद्, यत्प्रसिद्ध तद् and यदनुभूतं तद्.

When यद् alone is used in the latter clause of a sentence, तद् in the first clause may be arrived at by implication and it is not necessary that it should be used, as in the instance श्रीमन्नृसिंह——यद् is used in the latter clause of the sentence and तद् is implied in the first clause of it. But where यद् is used in the first clause of a sentence, तद् cannot be left to be implied in the latter clause of it. तद् must be used; if it is not used, यद् is open to the *Dosha* of साकाङ्क्षता which is an अर्थदोष (a defect which mars the

sense) arising from the sense of a word having expectancy for the sense of another word not expressed. 'साकाङ्क्षत्वमनुपात्तार्थाकाङ्क्षाविषयार्थकत्वम्' *Vide* वामनाचार्य's edition of काव्यप्रका॰ p. 450, or as प्रदीपकार puts it, 'साकाङ्क्षः सहाकाङ्क्षया वर्तते। इतरपदार्थान्वयाय विशेषणसाकाङ्क्ष इत्यर्थः।', काव्यप्र॰, p. 288. In the instances यत्र द्वीप°——and यासामम्बुधि°——if स जयति and ताः प्रीतिं दधति were not used in the latter clauses, the word यद् would be साकाङ्क्ष, that is, its sense will have expectancy for that of तद् and will be incomplete without it.

Sometimes both यद् and तद्, being conceived as connected with what is expressed, may be arrived at by implication. In the instance न भवसि कथंकारं——both यद् and तद् are left to be implied. Since excellent women, *Lakshmî*, supplicants, and lovers of music attend upon you, how can you not be praiseworthy?

Having shewn how यद् and तद् are both used in the first and the last clauses of a sentence, how one of them alone is used and the other left to be implied, or how neither of them is used and both left to be implied, and having also shewn that when यद् is used in the first clause of a sentence, तद् must be used in the latter clause, otherwise यद् is साकाङ्क्ष, the author winds up by stating that in the verse उत्कण्ठाभार°——, योऽसौ used in the first clause is साकाङ्क्ष without the use of तद् in the latter clause. If you opine that असौ has the sense of सः, it is not good. For in the instance कविकुवलय°——अदस् has not the sense of तद्; and if you think that it has the sense of तद्, in the verse कति कति——in which तद् and अदस् are both used in the

last clause, there would be पौनरुक्त्य *Dosha* (the defect of repetition); for if अदस् expresses the sense of तद्, what is the good of using तद् with अदस्? Moreover, it is not correct to say that अदस् has the sense of तद्. For even when तद् is used immediately following यद्, it has the sense of 'well-known', as in the instance यत्तदुत्तीर्ण°——and यत्तद्वैरि°——. Here another तद् is used after यत्तद्. If तद् immediately following यद् had not the sense of प्रसिद्ध, another तद् in the latter clause should not have been used. Similarly इदम्, एतद्, and अदस्, when used in proximity with यद्, have the sense of 'well-known', as in 'योऽयमश्वः पताकेयम्' उत्तर० 4 अङ्क, 'यदिदं किं च' काठ० उप० २-६-२ and 'योऽसौ तपन्नुदेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानादायोदेति' यजुर्वेदे आरुणे प्रथम प्रश्ने Otherwise, इदम्, अदस्, and एतद् have the sense of what is within sight. Therefore in योऽसौ in the verse उत्कण्ठाभार°——अदस्, being used in proximity with यद्, has the sense of 'well-known'. Therefore there remains आकाङ्क्षा or expectancy for the word तद् तद् therefore must be used. Without it there would be no word shewing the predicate. There would be, to use the प्रदीपकार's expression, 'विधेयानुपस्थिति' and consequently अविमृष्टविधेयांश *Dosha* To make the verse free from this *Dosha*, the reading should be जगति स जयति in place of जगति विजयते, so that सः might be correlative to योऽसौ.

Page 168.

भवति——अनेकधा भवति——

The second poetic defect taken up is what is known as प्रक्रमभङ्ग or भग्नप्रक्रम. It means breach of the uniformity of expression. The mention of a base, an affix, a prefix,

a word, an expression &c. for the first time is its उद्देश or निर्देश. Its repetition with some object in view is what is called प्रतिनिर्देश. When a word is repeated with some object in view, it should be repeated in the very form in which it is used before. It will not do to use its synonym. For in that case there would be delay in recognising the word and consequently in comprehending the intended sense, and this would constitute the भग्नप्रक्रमता *Dosha*. 'भग्नः विच्छिन्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यस्य तत् । प्रस्तावश्चाकाङ्क्षितप्रकारकोऽर्थः। यद्येन प्रकारेण प्राङ् निर्दिष्टं तेन प्रकारेण तस्यानुक्तिरेव भङ्गः । प्रथमोत्थापिताकाङ्क्षाविषयीकृतेन प्रकारेण पश्चादनुक्तिः प्रक्रमभङ्ग इति निष्कर्षः।' *Vide* कृष्णानन्दिनी on साहि॰ कौमु॰, pp. 84-5. The difference between this *Dosha* and पौनरुक्त्य is that the first is caused when a word, which ought to have been repeated with a special object, is not repeated, but its synonym is used and thus the uniformity of expression is violated; while the second arises when a word is repeated without any purpose. The violation of the sameness of expression affects either a प्रकृति or a base, an affix, an *Upasarga*, a case-termination or a tense-termination (विभक्तिः, which means सुप् or तिङ्. 'विभक्तिश्च' १-४-१०४॥ सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः), a number, a tense, a *Kâraka*, a gender, a pronoun, an adjective, a synonym, a sentence, a compound, and a figure. The *Dosha* has therefore a variety of forms.

Page 171.

इहानुक्तस्य कर्तुः——कारकप्रक्रमभङ्गः——

The two primary uses of the instrumental in Sanskrit are कर्तृ and करण or agency and instrumentality. The

Sûtra of *Pânini* sanctioning this is 'कर्तृकरणयोस्तृतीया' २।३।१८॥. 'अनभिहिते' ।२।३।१॥ which is an अधिकारसूत्र is to be supplied in the above *Sutra* and connected with कर्त्तरि; so that the meaning of the *Sûtra* is, the instrumental case is used to shew the sense of agency which has not already been expressed by a verbal form or by a *Krit or Taddhita* affix or by a compound, or sometimes an indeclinable ('अभिधानं तु प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः।' 'क्वचिन्निपातेनाभिधानम्' सिद्धा॰ कौ॰, p. 56), and the sense of instrumentality. In गच्छति, the termination तिप् (ति) is कर्तृवाचक, and therefore we say रामो गच्छति and not रामेण गच्छति, though राम is the subject of गच्छति. In गम्यते, however, the sense of कर्तृत्व is not expressed by the verbal form—for गम्यते is passive,—the sense of कर्तृ therefore being अनभिहित or अकथित (not expressed by a verbal form), is expressed by the instrumental case and we say रामेण गम्यते. In the instance तव क्रियन्ते———, the form क्रियन्ते is passive and expresses the sense of its object, but not of its subjects, कटाक्ष, श्री, विकास, and सूक्त These subjects are therefore used in the instrumental case. The instrumental case—relation, which is used in the beginning, being used throughout, there is no कारकप्रक्रमभङ्ग.

Page 172.

असूर्यंपश्यत्वम्———

This word is formed by *Pânini's Sûtra*, 'असूर्यललाटयोर्दृशितपोः'। ३।२।३६॥. According to this *Sûtra* the affix खश् is added to दृश् and तप् when असूर्य and ललाट are respectively their

उपपद्'s. By 'असूर्यललाटयोर्दृशितपोः' ३।२।३६, मुम् is added to असूर्य and ललाट, and we have the words असूर्यंपश्याः and ललाटंतपः. Now in असूर्यंपश्याः the compound is असमर्थ, because नञ् or अ is not connected with सूर्य, but with दृश्. 'असूर्यमित्यसमर्थसमासः। दृशिना नञः संबन्धात्।' सिद्धा० कौ०, p. 300.

Page 173.

अथ प्रकृतिप्रत्यय°——कवयः————

Besides the cases of प्रक्रमभङ्ग mentioned by *Vidyâdhara*, there is one called क्रमप्रक्रमभङ्ग, noted by *Mammata* in which the breach of the sameness of a word &c. is brought about by the क्रम or sequence being not preserved. The instance given by him is:——

अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि तपोनिधा-
वचितयमदाध्माते रोषान्मुनावभिगच्छति।
अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे
स्फुरति रभसात् पाणिः पादोपसंग्रहणाय च ॥

In this instance the might of the penance of *Paraśurâma* excites *Râma* to bow to him and his pride excites him to fight with him. The might of penance being mentioned, first in the first clause, bowing to him should also have been mentioned first in the latter clause. The sequence being not preserved, there is क्रमप्रक्रमभङ्ग *Dosha*.

In all the cases of प्रक्रमभङ्ग, poets do not approve of the difference of words, bases, affixes, prepositions &c.; because when a different word is used, there seems a failure of the comprehension of the same sense. *Pradîpakâra* observes,

"अत्र सर्वैकरूपप्रसृतायाः प्रतीतेः स्थगनमुपघातो वा दूषकताबीजम् ।

यदुक्तम्—

'प्रक्रमस्यान्यथात्वेन प्रतीतौ प्रस्खलद्गतौ ।
ह्लादः स्फुरन्ननास्वादी यत्र म्लानत्वमश्नुते ॥
दोषः प्रक्रमभेदाख्यः शब्दानौचित्यभूश्च सः ।' इति ।
अत एव नित्यदोषोऽयम् ।', काव्यप्र०, p. 272.

Pages 173-177.

अवाच्यस्य वचः———वचनप्रक्रमभङ्गोऽपि नास्ति———

The next *Dosha* taken up is अवाच्यवचन, which is explained as expressing what is not intended to be expressed. In the instance निःशेष°———, नीलपूर्वं लोहितम् is given as constituting the *Dosha* अवाच्यवचन. It is not proper, the author argues, to express the well-known name नीललोहित in two parts नीलपूर्व and लोहित standing in the relation of the qualifier and the qualified. Why so? Because it is inconsistent; for a name should stand as an attribute of the person whose name it is, not of its own. In other words, the relation of the qualifier and the qualified should subsist between a संज्ञा or name and the संज्ञिन् or the person whose name it is, not between a संज्ञा and a संज्ञा as in नीलपूर्वं लोहितम् where नील qualifies लोहित. Moreover, this is an imitation (अनुकरण) of the name. This imitation is either expressed in words or implied in sense. It is expressed when इति is not combined with the word signifying a name, in other words, when the indeclinable (निपात) इति expresses the sense of the object of a verb and the sense of the object being expressed by इति, the word signifying a name is not used

in the objective case; for the objective case is used when the sense of the object is not expressed (अनभिहित) by a verbal form, a *Krit* or a *Taddhita* affix, a compound, or an indeclinable. As for instance, if in this verse यं नीललोहित इति स्फुटमामनन्ति were the reading, we would have an instance of an imitation of a name, which is शाब्द or expressed. The imitation becomes आर्थ (implied) when the sense of the object is not expressd by इति and the word signifying the object is therefore used in the accusative case. यं नीललोहितममी स्फुटमामनन्ति is an instance of an imitation of a name, which is implied. In the verse in question (निशेशधनिर्जर°———) the name is नीललोहित and not नीलपूर्वो लोहित. There is therefore no imitation of a name here; but there is imitation of some thing other than a name, which is अवाच्य or not desired to be expressed and consequently constitutes the fault अवाच्यवचन.

Mallinâtha quotes the definition of this poetic defect as given in the text in his commentaries on *Meghadúta*, *S'is'upâlavadha*, and *Kirâtârjunîya*. His commentary on देवपूर्वं गिरिम् in *Meghadúta*, verse 'स्वन्निष्यन्दोच्छ्वसित°, runs as under:— 'देवपूर्वं गिरिमित्यत्र देवपूर्वत्वं गिरिशब्दस्य न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञित्वाभावादवाच्यवचनं दोषमाहुरालंकारिकाः । तदुक्तमेकावल्याम्- "यदवाच्यस्य वचनमवाच्यवचनं हि तत्" इति । समाधानं तु देवशब्दविशेषितेन गिरिशब्देन शब्दपरेणार्थो मेघोपगमनयोग्यो देवगिरिर्लक्ष्यत इति कथंचित् संपाद्यम्।'.

The *Ghanṭâpatha* on 'धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश' on the verse 'इति निगदितवन्तं सूनुमुच्चैरधातं———' (*Kirâtârjunîya* 18-44) is as under:———'धनुरुपपद धनुःशब्दोपपदं वेदम् । धनुर्वेदमित्यर्थः । धनुरुपपदं

वेदमित्यत्र धनुरुपपदत्वं वेदशब्दस्य न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञिगतत्वाभावादवाच्यवचनदोषमाहुरालंकारिकाः । तदुक्तम्——" यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत्" इति । समाधाने तु धनुःशब्दविशेषितेन वेदशब्देन शब्दपरेणेत्यर्थः । परोपदेशयोग्यो धनुर्वेदो लक्ष्य. ॥'.

A similar commentary runs on हिरण्यपूर्वं कशिपुम् in 'अमूदशूमिः प्रतिपक्षजन्मनाम्——' (*S'is'upálavadha* I-42).——

'अत्र हिरण्यशब्दपूर्वकत्वं कशिपुशब्दस्यैव न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति शब्दपरस्य कशिपुशब्दस्यार्थगतत्वेनाप्रयोज्यस्य प्रयोगादवाच्यवचनाख्यार्थदोषमाहुः । "यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत् ।" इति । समाधानमेवंविधविषये शब्दपरेणार्थलक्षणेति कथंचित् संपाद्यमित्युक्तमस्माभिर्देवपूर्वं गिरिं ते इति । धनुरुपपदमस्मै वेदमभ्यादिदेश इत्येतद्व्याख्यानावसरे संजीविन्यां घण्टापथे च । विशेषमात्र य दैत्यमुद्दिश्य हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते संज्ञात्वेन प्रयुङ्क्ते ।'.

Another instance of the *Dosha* given is चमत्कारं————. In this verse तनु, तटरुह, and स्थित are shewn to be अवाच्य. They are superfluous, for they convey no meaning which the compounds in which they are used would not have conveyed without them. गौरीसहचरस्पर्धि, कालिन्दीतमालद्युति, and सुधाभानुक्रोडहरिणकेलिम् express the same sense as गौरीसहचरतनुस्पर्धि, कालिन्दीतटरुहतमालद्युति and सुधाभानुक्रोडस्थितहरिणकेलिम्. The words तनु, तटरुह, and स्थित are therefore superfluous. They should not have been used (अवाच्यानि or वक्तुमयोग्यानि) and are used. They therefore form the *Dosha* अवाच्यवचन.

Another case of this *Dosha* arises when a word, signifying cause, a place of residence, or relation, is used, though a word with which the sense of the instrument, the place of residence, or the relation is invariably connected is expressed. In दृशा दृष्यति &c., the acts of delight, knowledge, meditation;

study, and sorrow are always conducted by the heart, the act of seeing is carried on by the eye and the act of hearing by the ear. There are no cases where हर्ष, ज्ञान, ध्यान, अध्ययन and खेद have another करण than हृदय, or विलोकन, another करण than नेत्र, or श्रवण, another करण than श्रोत्र. There is thus करणाव्यभिचार. The word कारण in the verse कारणाधार—— should be taken in the sense of करण. करण is the reading of T., C., and G.; but कारण is adopted in the text as it is the reading of *Mallinâtha*. In the verse चिन्तं चेतसि——the आधार or the place of residence of anxiety, jealousy &c. is the mind, the words चेतसि and मनसि are therefore superfluous. There is here आधाराव्यभिचार. In विकुर्किरिभिः——dust is always raised by the hoofs of horses, the connection between उत्किरण and खुर is constant, there is no departure from it. Whenever dust is raised by horses, it is raised by their hoofs. If तुरगखुरोत्कीर्णैः were the reading, it would therefore be an instance of अवाच्यवचन. Here there is संबन्धाव्यभिचार.

- This kind of अवाच्यवचन is what *Mammaṭa* calls अपुष्टार्थ and *Bhoja* व्यर्थ.

The last instance of this *Dosha* is शारिद्रस्य———. In the case of verbs implying knowledge, the subject of the verb in the primitive construction is used in the accusative case in the causative construction by *Pâṇini*'s *Sûtra* 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि कर्ता स णौ'। १।४।५२॥. दृश् has the sense of knowledge. The correct expression therefore is 'मां भवन्तमदर्शयत' for 'अस्माभिस्त्वामदर्शयत्'. For when दृश् is used as a *Parasmaipadi* root, the subject of the primitive verb becomes the object of the causative form. अस्माभिः

does not express the sense of the object, but of agency, which is not desired. कर्मत्व is वाच्य and कर्तृत्व अवाच्य, but it is उक्त. This therefore is अवाच्यवचन *Dosha.* The proper reading therefore is मां भवन्तमदर्शयत्. This reading makes the verse free from another defect; for स्तुवे is used in the singular and the plural अस्माभि. causes a violation of the uniformity of number (वचनप्रक्रमभङ्ग).

Page 177.

अवाच्यस्यावचन——वाच्यावचनमेव——

वाच्यावचन is the next *Dosha* treated of. This poetical defect arises when the desired grammatical connexion between two words is not brought out. It is what *Mammaṭa* calls अभवन्मतयोग. *Pradîpakâra* thus explains the word and distinguishes it from अविमृष्टविधेयांश *Dosha*:——

'अभवन्मतयोगम्। अभवन्नभिमतो योगो यत्र। न चाविमृष्टविधेयमध्येऽस्यान्तर्भावः। उपजीव्यत्वेन भेदादिति केचित्। वस्तुतस्तु तत्र पदार्थयोरुपस्थितयोरन्वयो भवत्येव। परं त्वनभिमतेनाप्राधान्यादिना रूपेण। अत्र तु संबन्ध एव तयोर्न प्रतीयत इति महान् भेदः॥' काव्यप्र०, p. 254.

In the instance निजचरण—— निज is connected grammatically with खड्ग, for it is connected with the principal word in a sentence ('वाक्ये यत् प्रधानं तत्रैव निजादिपदव्युत्पत्तेः।' काव्यप्र०, pp. 260-1), though it is desired to be construed with नृसिंह. The *Dosha* therefore is वाच्यावचन or अभवन्मतयोग.

Another case of this *Dosha* is where a figure is used in the place which is the province of another. 'मृगीपरिभवो व्याघ्र्यामित्यवेहि त्वया कृतम्' रघु० १२।३७॥. In this verse दृष्टान्त is used in the province of निदर्शना and in 'स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तम्'

रघु० १३।३५।। , स्मरण is used in the province of another figure; for the proper sphere of स्मरणालंकार is where remembrance is based upon resemblance.

The second *Páda* of the following verse from *Abhijñána S'akuntalá* illustrates three poetic defects, कर्त्तृप्रक्रमभङ्ग, अवाच्य-वचन, and वाच्यावचन and others:———

सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं
मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥

'अत्रोपमानस्याकर्तृत्वात् कर्त्तृप्रक्रमभङ्गः । अथ च कलङ्कस्योपमानत्वप्रतीते-रवाच्यवचनम् । तस्य चोपमानत्वेऽन्येन संबद्धत्वमनुक्तमिति वाच्यावचनम् ।' *Vide* the अर्थद्योतनिका of राघवभट्ट.

Page 178.

शेषोऽर्थे——°ङ्गीकारात्——

प्ररूढ is a poetic defect, caused by the repetition of sense. When the apparent sense and the final sense are the same, we have this defect. The author has used the very words of *Rájânaka Ruyyaka.* 'तत्रार्थपौनरुक्त्यं प्ररूढ दोषः (प्ररूढदोषः *v. l.*)' । 'यथावभासनविश्रान्तिः प्ररोहः ।' अल०सर्व०, p. 16. The repetition of a word constitutes no fault. Because it is accepted as a species of the *Anuprása* figure. The *Dosha* described here corresponds to अपुष्टार्थ of *Mammaṭa,* whose पौन-रुक्त्य is the repetition of the same word without a special object in view, repetition where there is no उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभाव-

Pages 178-9.

अर्धमङ्ग°———शक्यक्रियः———

Mallinâtha remarks that the verse अर्धमङ्ग°———is an interpolation (प्रक्षेपक), that a verse referring to some old king of the *Ândhra* country is lost and that this verse is put in its place. All the Mss. collated by me, however, contain the same verse.

In this verse विरागिणाम् is an instance in point. The possessive termination इन् is a mere repetition; for the *Bahuvrîhi* compound, विराग, would express its sense. विगतो रागो येषां ते विरागाः expresses the same meaning as विरागिणः. It is better to use the *Bahuvrîhi* form विरागाः than to take विरागः as a *Karmadhâraya* compound and affix the possessive termination इन् to it (विगतश्चासौ रागश्च विरागः। विरागोऽस्ति एषामिति विरागिणः।); for the latter will be open to the fault of the necessitating a longer process in its formation (प्रक्रियागौरव) than the former. It cannot be argued that the *Bahuvrîhi* compound has the sense of of अस्ति (the possessive sense) and the possessive terminations, इन्, मत् and others, have the sense of abundance, censure, praise, constant union, excellence, or relation in general and that there is therefore no पौनरुक्त्य *Dosha*. For the sense of abundance, censure &c. is in addition to that of possession (अस्त्यर्थ) मतुप् and other possessive terminations are added in the sense of तदस्यास्ति or तदस्मिन्नस्ति. The *Sûtra* of *Pânini* which sanctions them is –'तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप्'।५।२।९४। These possessive terminations have an additional sense of भूमादि. 'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति

मतुबादयः ॥'. The instances of these are यवमान् । ककुदावर्त्तिनी कन्या । रूपवान् । क्षीरिणो वृक्षाः । उदरिणी कन्या । दण्डी ।. Thus the possessive terminations never lose the sense of तदस्त्यस्य or तदस्त्यास्मिन्.

Pages 181-2.

अत्र शासनपदस्य——लक्षणस्याश्रीयमाणत्वात्——

In the वीराः प्राक्——, the word शासन is a repetition, for the intended sense can be conveyed by the word अराति. कंसपुरारातो will mean कंसाराति and पुराराति; for कंस and पुर should be first formed into a *Dvandva* compound कंसपुरौ and then अराति compounded with कंसपुरौ. कंसश्च पुरश्च कंसपुरौ कंसपुरयोरराती कंसपुरारातो. It will thus have the sense of कंसाराति and पुराराति. This is explained by the maxim 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते'. It is not proper to take the *Dvandva* compound of कंसशासन and पुराराति; for the brevity of process is not thus possible. When, however, कंस and पुर are first united into a *Dvandva* compound, अरातो joined to the so-formed compound, and the whole thus taken as a *Tatpurusha* compound, there is no inconsistency. In this case owing to the brevity of process, the sense is grasped sooner. Brevity of process should therefore be adopted and not simply grammatical rules in deciding whether there is a *Dosha* here or not. For grammatical rules are resorted to to assist comprehension of sense and are therefore subordinate to it.

Page 182.

सर्वनामपरामर्श°————मन्तव्यम्————

The repetition of a word, the idea of which can be con-

veyed by a pronoun, constitutes also पौनरुक्त्य *Dosha,* which in this case is synonymous with कथितपद of other writers on poetics. In the instance शुचं भूषयति——from the *Kirātārjunīya,* Canto II. Verse 32, the sense of प्रशम in प्रशमाभरणं could have been conveyed by the pronoun तद्, as that of श्रुतम् and पराक्रम is conveyed by तद्.

इव शब्देन——पदपौनरुक्त्यप्रसङ्गात्——

Where a single इव is competent to shew that the subject, the object, and other words stand in the relation of उपमान and उपमेय, the use of another इव is not proper; because it would simply lead to the repetition of words (पदपौनरुक्त्य). In the instance तत प्रतस्थे कौबेरीम्——from *Raghu* 4-66, quoted in the commentary, इव is repeated three times. रघु being compared to भास्वत्, शर and उदीच्य would have been understood to be like उस्र and रस respectively without the use of इव The use of another इव is not therefore proper and constitutes the *Dosha* पदपौनरुक्त्यम्. *Dandin,* however, considers it as अनेकेवोपमा, which he gives as one of the divisions of वाक्यार्थोपमा. 'वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते। एकानेकेवशब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥' २।४३॥. The instance of अनेकेवोपमा given by him is as under——

नलिन्या इव तन्वङ्ग्यास्तस्याः पद्ममिवाननम्।
मया मधुव्रतेनेव पायं पायमरम्यत ॥

UNMESHA VII.

Pages 184-5.

पुनरुक्तवदाभासः———°राख्यातयोः———

When the sense, though different, seems repeated, the figure is पुनरुक्तवदाभास. It is an अर्थालंकार and though it is proper to deal with अर्थालंकार's after शब्दालंकार's, it is treated before them to shew that the opposite of the poetic defect प्ररूढ, which arises only when there is repetition of sense, is an ornament. The ancient writers on poetics, such as रुद्रट, have also treated this figure in the beginning of शब्दालंकार's. It must be remembered that the repetition of sense, to constitute this figure, should be apparent. It should not be real. For otherwise the two words would be synonymous and it will not be possible for the different word to express a different sense. This figure is divided into two classes according as the repetition affects nouns or verbs. In the instance अभ्यस्ताशेष———the nouns गुरु and धिषण, निस्त्रिंश and खड्ग, रक्षा and विभूति and आलोक and प्रभाव appear to have the same sense; and in the next instance तान् निर्माति——the verbs निर्माति and करोति, भरते and बिभर्ति and निशमयसि and आकर्णयसि appear to convey the same meaning. These therefore constitute the figure पुनरुक्तवदाभास.

Udbhaṭa names the figure पुनरुक्ताभास in its definition, though in enumerating the figures he calls it पुनरुक्तवदाभास. His definition is,

'पुनरुक्ताभासमभिन्नवास्त्विवोद्भासिभिन्नरूपपदम् ।'

Râjânaka Ruyyaka and *Udbhaṭa* figure in the neuter gender, calling it पुनरुक्तवदाभासम् and पुनरुक्ताभासम् respectively; and the former justifies the neuter word on the ground that the figures are subordinate to the poem (काव्यम्) which they adorn. *Pratihârendurâja*, the commentator of *Udbhaṭa* gives a similar justification. 'लक्ष्यनिर्देशो नापुंसकः संस्कारो लौकिकालंकारवैधर्म्येण काव्यालंकाराणामलंकार्यपारतन्त्र्यध्वननार्थ ।' अलं० सर्व०, p. 17. 'तदेवमर्थसामर्थ्यावसेयेन वस्त्वर्थेनान्वितं पुनरुक्ताभासमत्र काव्यमलंकार्यं निर्दिष्टम् । पुनरुक्तवदाभासमाने च पदे तस्यालंकारः । अत्रालंकार्यं यत् काव्य तद्धर्मत्वेन पुनरुक्तवदाभासमानयोः पदयोरलंकारत्वमुक्तं न तु स्वतन्त्रतया । फलं चैवमभिधानस्य पुनरुक्तवदाभासमानपदसमन्वयस्यालंकारताख्यापनम् । अलंकारस्य खल्वलंकार्यपरतन्त्रतया निरूपणे क्रियमाणे सुष्ठु स्वरूपं निरूपितं भवति । स्वात्मन्यवस्थितस्य तस्यानलंकारत्वात् । समुद्गकास्थितहारकेयूरपारिहार्याद्यलंकारवत् । अतः पुनरुक्तवदाभासत्वस्यालंकारताख्यापनाय काव्यपरतन्त्रतया निर्देशो युक्त एव ॥' प्रतीहारेन्दुराज on उद्भट's काव्यालंकारसंग्रह. *Vidyâdhara* uses the word in the masculine gender, following *Mammata.*

Vidyâdhara calls the figure अर्थालंकार like *Râjânaka Ruyyaka*, because the sense is repeated as it were and not the word. 'अर्थपौनरुक्त्यादेवार्थाश्रितत्वादर्थालंकारत्वं ज्ञेयम्' अलं० सर्व०, p. 17. Thus in deciding whether a particular अलंकार is a शब्दालंकार or an अर्थालंकार, the author seems to resort to 'योऽलंकारो यदाश्रित स तस्यालंकार.' of old writers on poetics 'लोकवदाश्रयाश्रयिभावश्च तत्तदलंकारनिबन्धनम्', अलं० सर्व०, p 205. *Mammata* refutes this view and, proves that the criterion of deciding whether a particular figure belongs to words or to sense, or to both is whether it follows the अन्वय and the व्यतिरेक of शब्द, or अर्थ, or उभय. 'यथा काव्ये दोषगुणालंकाराणां

शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः निमित्तान्तरस्या-भावात्। . . . . योऽलङ्कारो यदाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनाया-मन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ। तदाश्रयमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयि-भावस्याभावात् इत्यलंकाराणां यथोक्तनिमित्त एव व्यतिरेको ज्यायान्॥' काव्य-प्रका॰, pp. 830-2. Thus if a figure is present when a particular word is present and disappears with it, it is a शब्दालंकार and the same is the case with अर्थालंकार's, or उभयालंकार's. 'तच्च योऽलंकारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलंकार इति व्यवस्थाप्यते। शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चैतदेव यच्छब्दपरिवृत्त्य-सहत्वम्।' काव्यप्रका॰, p. 462.

Following this rule *Mammata* calls पुनरुक्ताभास as शब्दालंकार, and उभयालंकार. His definition is, 'पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकार-शब्दगा। एकार्थतेव शब्दस्य तथा शब्दार्थयोरयम्॥'. As शब्दालंकार, it is either सभङ्गशब्दनिष्ठ or अभङ्गशब्दनिष्ठ. The former is illustrated by the following instance:—

'अरिवधदेहशरीरः सहसारथिसूततुरगपादातः।
भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः॥'

In this देह and शरीर, सारथि and सूत, दान and त्याग appear to have the same sense. The meaning however is अरिवधदा ईहा चेष्टा येषां तान् शरिणः शरयुक्तान् योधान् ईरयति प्रेरयतीति, सहसा बलेन रथिभिः सुष्ठु उतं सबद्ध तुरगपादातं यस्य सः, and सदामानत्या भाति स्थिरतायामगः पर्वत इव. This is सभङ्गपुनरुक्तवदाभास; because the words देह and शरीर, सारथि and सूत, and दान and त्याग are not taken as entire, but have to be broken up as shewn above. It is शब्दालंकार, because it is not possible to substitute synonyms for either of the words in the three pairs and preserve the figure. 'शब्दमात्रालंकारत्वं चोभयोरपि शब्दयोः पर्यायपरिवृत्त्यसह-

त्वात्'। काव्यप्रका॰, p. 361. For अभङ्गपुनरुक्तवदाभास, the following instance is given —

'चकासत्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।
तस्य राज्ञः सुमनसो विबुधाः पार्श्ववर्त्तिनः ॥'

In this अङ्गना and रामा, कौतुक and आनन्द, सुमनस् and विबुध appear to be synonymous. The sense, however, is, 'अङ्गनासु रमन्ते', 'कौतुकमुत्सवविशेषस्तद्रूपानन्दः' and 'सुष्ठु मनो येषां ते'.

The following instance illustrates पुनरुक्तवदाभास as उभयालङ्कार—

'तनुवपुरजघन्योऽसौ करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः ।
तेजोधाम महःपृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णु ॥'

Here तनु and वपु, करि and कुञ्जर, रुधिर and रक्त, तेजस्, धामन्, and महस्, and इन्द्र, हरि and जिष्णु appear to be synonymous. The sense, however, is.—'Having a small body, the best of eliphants, red with blood, abode of lustre, strength, the best, lion, and victorious respectively. This is उभयालङ्कार; because वपु, करिन्, रुधिर, तेजस्, इन्द्र can be replaced by their synonyms, (परिवृत्तिसहाः), but not तनु, कुञ्जर, रक्त, धाम, हरि, and जिष्णु (परिवृत्त्यसहाः).

Pages 186-7.

शब्दस्य पौनरुक्त्यं——नृसिंहभूपातिः——

अनुप्रास is defined by *Mammata* as 'वर्णसाम्यमनुप्रासः' and *Bhámaha* as 'सरूपवर्णविन्यासमनुप्रास प्रचक्षते'. It is thus a similarity of letters. Letters must be taken to mean consonants, for there is no charm in the mere similarity of vowels. 'वर्णपदं व्यञ्जनपरम् । अतो व्यञ्जनवैसादृश्ये विरिञ्चिपदादौ नातिव्याप्तिः । न चेष्टैव सा । तत्रानुप्रासाधन्दार्यस्याभावात् । रसादिभिरनुगतः प्रकृष्ट आसो

न्यासो ह्यनुप्रासशब्दार्थः । न च स्वरमात्रसादृश्ये रसानुगमः । न वा सहृदयहृद्यावर्जकत्वलक्षणः प्रकर्षः । ' काव्यप्रका०, pp. 339-40.

अनुप्रास is divided into छेकानुप्रास, वृत्त्यनुप्रास, and लाटानुप्रास. According to विद्याधर, छेकानुप्रास is the repetition of any two consonants more than once. *Râjânaka Ruyyaka* and *Udbhaṭa* define it similarly. 'संख्यानियमे पूर्वं छेकानुप्रासः ॥' 'द्वयोर्व्यञ्जनसमुदाययोः परस्परमनेकधा सादृश्यं संख्यानियम । पूर्वं व्यञ्जनसमुदायाश्रितम् ।' अलं० स०, p. 20. 'छेकानुप्रासस्तु द्वयोर्द्वयोः सुसदृशोक्तिकृतौ' उद्भट. In the verse कलाकलापं——, ज्ज्व and ज्व, स्त and स्तो, and कार and करो are instances in point. Though the same pair of consonants is repeated only once, yet any two consonants are repeated more than once. In कला and कला, सुधा and सुधा there is not only व्यञ्जनसादृश्य, but also स्वरसादृश्य. They are therefore instances of यमक. छेक is generally explained as विदग्ध, a clever person or one with appreciating sense, and the अनुप्रास is so called, because it is frequently used by them or dear to them. प्रतीहारेन्दुराज gives another meaning also. 'छेकशब्देन कुलायाभिरतानां पक्षिणामभिधानम् । तदुक्तम् । छेकान् गृहेष्वभिरतानुशन्ति मृगपक्षिण इति । तेषां च कुलायाभिरतत्वादन्येन केनचिदनायास्यमानानामनेनानुप्रासेन सदृशी मधुरा वागुच्चरति । अतोऽनुप्रासश्छेकैर्व्यपदिश्यते छेकानुप्रास इति । अथवा छेका विदग्धास्तद्वल्लभत्वादस्य छेकानुप्रासता ॥'.

Mammata defines छेकानुप्रास as 'सोऽनेकस्य सकृत् पूर्वः'. पूर्वः means छेकानुप्रासः, so छेकानुप्रास is the similarity of more than one consonant only once. His example is.——

'ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।
दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥'

In this न्र् and ण्ड् are repeated only once. Thus the similarity of the same consonants is found only once.

Pages 187-8.

संख्यानियमाभावे ———श्रीनृसिंहः———

In this *Kârikâ*, supply व्यञ्जनसमुदायमाश्रितं पौनरुक्त्यं from the last *Kârikâ*. As संख्यानियम is explained to mean द्वयोर्द्वयोर्व्यञ्जनयोरसकृत् साम्यम्, संख्यानियमाभाव must cover the remaining cases. वृत्त्यनुप्रास therefore arises under three cases, (1) when only single consonants (केवलव्यञ्जन *i. e.* असमुदितव्यञ्जन) are repeated more than once, or (2) when two consonants are repeated once, or (3) when three or more consonants are repeated once. The अनुप्रास is so called, because the arrangement of letters in it is favourable to the development of a particular poetic sentiment. वृत्ति means व्यापार or power. The power that suggests a poetic sentiment is व्यञ्जना. वृत्ति consequently means व्यञ्जनावृत्ति. In the instance श्रीमन्नृसिंह——म्, न्, र्, ह् and स् are repeated a number of times. There is thus असकृदेकैकव्यञ्जनपौनरुक्त्यम्. In the next instance युक्ता विपक्षेषु——two consonants न् and थ् are repeated once in नाथ, नाथम् and in the last instance जगति गजगति°———three consonants ज्, ग् and त् are repeated once in जगति and जगतिः The last two verses are really, however, instances of यमक; because in नाथं and नाथ and जगति and जगतिः there is not only व्यञ्जनसाम्य, but there is also स्वरव्यञ्जनसाम्य Even according to विद्याधर, *Anusvâra* and *Visarga* make no difference in combinations of consonants with vowels, provided they

are similar in other respects. 'सविसर्गाविसर्गयोः ॥ सबिन्दुकाबिन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्पनम् ।' *Vide* p. 189 of the text.

According to *Mammata* the repetition of one or more consonants twice or more constitutes वृत्त्यनुप्रास. His instance is:——

'अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं
भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः ।
कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः
स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि ॥'

In this न्, ग्, ङ्ग् and न्त् are repeated more than once. 'एकस्याप्यसकृत्परः ।'.

Pages 188-9.

इयमेव स्वरसहितं——कथंचिदपि न विपात्——

The repetition of a number of letters (two or more) in the same order, either without meaning or having different meanings constitutes यमक. 'समानार्थत्वाभाववत्समानानुपूर्वीकानेकवर्णावृत्ति यमकमिति लक्षण द्रष्टव्यम् ।' काव्यप्र०, p. 343. In the instances given in the text प्रभवः and प्रभवः have different senses, the first meaning 'source,' and the second 'able', भाग्यसौ and भाग्यसौ have no meaning and of चतुरं and चतुरं, the first has a meaning, while the second has none.

In giving only three varieties of यमक, विद्याधर follows राजानकरुय्यक, who defines it as 'स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं यमकम्'. His *Vritti* on this *Kârikâ* is—'अत्र क्वचिद् भिन्नार्थकृत्वं क्वचिदभिन्नार्थत्वं

कश्चिदेकस्यानर्थकत्वमपरस्य सार्थकत्वमिति संक्षेपतः प्रकारत्रयम्।' अलं० सर्व०, p.21.

Dandin and other ancient writers on poetics have treated this figure at great length and mentioned many varieties of it. For firstly यमक may be पादवृत्ति or तद्भागवृत्ति. If the first quarter of a verse is the same as the second, the यमक is आमुख, and if the first and the third quarter are the same, it is गर्भयमक, if the first and the fourth quarter are the same, it is सन्दष्टक, if the third and the fourth quarter are the same, it is पुच्छ, if all the four quarters are the same, it is पङ्क्ति (or महायमक according to some), if the second quarter is the same as the first, and the fourth the same as the third, it is युग्मक, if the first and the third are the same and so are the second and the fourth, it is परिवृत्ति, if half the verse is repeated, it is समुद्ग, and if the whole verse is repeated, it is महायमक. For these and other divisions the student is referred to काव्यादर्श, सरस्वतीकण्ठाभरण, काव्यालंकार of रुद्रट, my notes on भट्टिकाव्य Vol. II. (Bombay Sanskrit Series), and other works.

These divisions of यमक are not dealt with by मम्मट, विद्याधर and other recent writers, because it delays the comprehension of a sentiment. 'तदेतत् काव्यान्तर्गडुभूतमिति नास्य भेदलक्षण कृतम्' काव्यप्रका०, p. 565. There is no development of sentiment in यमक, still poets resort to it to bring about वैचित्र्य or variety. Variety produces a charm and the spectator of a drama or the reader of a poem has his mind engrossed by it and has thus no desire for the relish of *Rasa*. All poets, how-

ever, have no liking for it, because it is not easy to compose a poem containing यमक.

'प्रायशो यमके चित्रे रसपुष्टिर्न दृश्यते' is quoted by *Mallinâtha* in *Kirâtârjunîya*, Canto V. verse 7. The reading there is slightly different, 'तदुक्तम्—प्रायशो यमके चित्रे रसवृद्धिर्न मृग्यते।'.

Yamaka should not be used as त्रिपादावृत्ति. In other words, the first, second, and third quarters of a verse should not be the same. 'पादत्रययमकं तु न चमत्कारकारि अतो न प्रयुक्तम्।' काव्यप्रका०, p. 343.

Pages 189–192.

वर्णानामय पद्मा°———मुमुहुस्तु मुहुर्मुहुः———

The author next takes up another verbal figure, called चित्र. चित्र is primarily the name given to the third sort of poetry, also called अधमकाव्य, in which the poet has no mind to develop a *Rasa* or a *Bhâva*, which has no power of suggesting the व्यङ्ग्य sense and which is simply based upon the charm of words or sense. It is called चित्र, because it is not a real काव्य but only a copy of it as *Dhvanikâra* says. 'रसभावादितात्पर्यरहितं व्यङ्ग्यार्थविशेषप्रकाशनशक्तिशून्यं च काव्यं केवलवाच्यवाचकवैचित्र्यमात्राश्रयेणोपनिबद्धमालेख्यप्रख्यं यदाभासते तच्चित्रम्। न तन्मुख्यं काव्यम्। काव्यानुकारो ह्यसौ'। ध्वन्या०, p. 220. It may be argued that there is nothing in the world which does not produce a peculiar state of the mind and that there is therefore no poem wholly destitute of *Rasa* or *Bhâva*; where then is the province of चित्र? The argument may be met by stating that when the poet does not mean

to develop a *Rasa* or *Bhâva*, but is simply engrossed in bringing about figures (शब्दवैचित्र्य or अर्थवैचित्र्य), the काव्य is called चित्र. 'यदा रसभावादिविवक्षाशून्यः कविः शब्दालंकारमर्थालंकारं वोपनिबध्नाति तदा तद्विवक्षापेक्षया रसादिशून्यतार्थस्य परिकल्प्यते। विवक्षोपारूढ एव हि काव्ये शब्दानामर्थः। वाच्यसामर्थ्यवशेन च कविविवक्षाविरहेऽपि तथाविधे विषये रसादिप्रतीतिर्भवन्ती परिदुर्बला भवतीत्यनेनापि प्रकारेण नीरसत्वं परिकल्प्य चित्रविषयो व्यवस्थाप्यते। तदिदमुक्तम्——

रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति।
अलकारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मतः॥
रसादिषु विवक्षा तु स्यात्तात्पर्यवती यदा।
तदा नास्त्येव तत् काव्यं ध्वनेर्यत्र न गोचरः॥' ध्वन्या०, p.221.

अभिनवगुप्त derives the word in two or three ways. 'विस्मयकृत्त्वादिवशात् काव्यानुकारित्वाद्वा चित्रं लेख्यमात्रत्वाद्वा कलामात्रत्वाद्वा।' लोच० on ध्वन्या०, p. 34.

The verbal figure चित्र arises when the letters of a poem can be arranged in the form of a lotus &c. Now the question arises as to why this should be called a शब्दालङ्कार; for sound is the property of space (शब्दगुणमाकाशम्) and the letters which make it up cannot be the causes of the figures in the form of a lotus &c. It is only the letters of the alphabet which are the causes of these forms. This difficulty is removed by identifying the two letters, those which make up sound and those which make up the alphabet. The letters कु, खु, &c. which reside by intimate relation in the space limited by the orifice of the ear and the letters of the alphabet are identified, and it is on this account that we are able to recognize that

the letters of the alphabet are the same as those of sound which is आकाशसमवेत. The word शब्दालंकार is therefore to be applied to चित्र in a secondary sense of the word.

In his अलंकारसर्वस्वसंजीवनी, श्रीविद्याचक्रवर्तिन् says:——

'खड्गादिसंनिवेशो हि लिप्यक्षराणामेव न श्रोत्राकाशसमवायिनां वाचकत्वं तु श्रोत्राकाशसमवायिनामेव न पुनर्लिपिसंनिवेशिनाम् । इत्थं सति खड्गादिबन्धगतानां यद्यपि वाचकशब्दालंकारता नोपपद्यते तथापि लौकिकानां लिप्यक्षरेष्वपि वाचकत्वप्रतीतेर्वाचकशब्दालंकारत्वमुपचर्येत इति भावः ॥'.

चित्र is the contraction of letters by taking letters repeatedly from different places as the pericarp of a lotus in कमलबन्धचित्र.

चित्र is divided by some writers on poetics into बन्धचित्र, आकारचित्र, गतिचित्र and स्थानचित्र. *Bhoja* in his *Sarasvatîkaṇṭhâbharaṇa*, 2nd *Parichchheda*, says:——

वर्णस्थानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीह यः ।
नियमस्तद्बुधैः षोढा चित्रमित्यभिधीयते ॥

For a full description of the different varieties of each of these divisions of *Chitra*, the student is referred to the 2nd *Parichcheda* of *Sarasvatîkaṇṭhâbharaṇa*.

Those who consider बन्धचित्र to be different from आकारचित्र have, however, given no differentiating properties. It is possible to distinguish them as under. God is the creator of the world, letters which can be arranged in the form of a lotus, a mountain &c. which have only one creator, the Lord, constitute what is known as आकारचित्र. The arrange-

ment of letters in the form of a plough, a pestle, a drum, गोमूत्रिका,* a bow, a wheel &c. which are created by the Lord and by man and have thus two creators, constitutes बन्धचित्र. Though it is possible to distinguish thus between आकारचित्र and बन्धचित्र, we have not brought out this distinction, because as in आकारचित्र, so in बन्धचित्र also, letters present a particular arrangement. The figure is called चित्र; because letters being written in the form of a lotus &c. look like a picture. This explanation of चित्र will exclude its applicability to गतिचित्र where the arrangement does not present the figure of a चित्र. *Vidyádhara* therefore explains it another way. The figure, he says, is called चित्र, because it causes surprise that the order of letters in coming and returning is the same; in other words, the order in which the letters are uttered once to constitute a portion of a verse is the same that they are uttered in again to constitute the other portion of it. By making the

---

* It is thus defined by *Dandin.*——

वर्णानामेकरूपत्वं यस्त्वेकान्तरमर्धयोः ।
गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥'

काव्यादर्श, 3rd *Parichchheda.*

'चलतो गोमूत्रधाराकारत्वेन श्लोकबन्धस्य लिखितत्वाद् गोमूत्रिकासंज्ञं चित्रालङ्कारं वदन्ति ।' प्रेमचन्द्रतर्कवागीश. The following is an instance of it·——

मदृन्ते विकसद्धाम साधनेऽप्यविषादिभिः
ववृषे विकसद्दाम युधमाप्य विषाणिभिः ॥ शिशु० १९-४६॥

word चित्र thus significant, गतप्रत्यागत,* अर्धभ्रम, सर्वतोभद्र, धेनु and other classes of गतिचित्र can be comprehended under चित्र which will be able to be applicable to these if we take it to arise from the arrangement of letters. Now one might say that even now the word चित्र is not applicable to स्थानचित्र in which letters do not come and return in a particular order. To make it applicable to स्थानचित्र, the word is explained in another way. In its etymological sense चित्र

---

* The following is an instance of गतप्रत्यागत———

तं श्रिया घनयाऽनस्तरुचा सारतया तया ।
यातया तरसा चारुस्तनयानघया श्रितम् ॥ (माघ. १९।८८॥).

This is गतप्रत्यागत in which the letters of half the verse return in the order in which they have come, thus making up the second half of the verse.

अर्धभ्रम and सर्वतोभद्र are thus defined by *Dandin* ———

आहुरर्धभ्रमं नाम श्लोकार्धभ्रमणं यदि ।
तदिष्टं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः ॥ काव्या० ३।८०॥

मनोभव तवानीकं
नोदयाय न मानिनी ।
भयादमेयामा मा वा
वयमेनोमया नत ॥ काव्या० ३।८१॥

The following is given by *Daṇḍin* as an instance of सर्वतोभद्र———

सामायामामाया मासा
मारानायायानारामा ।
यानावारारावानाया
माया रामा मारायामा ॥

means that which protects knowledge, चित्तं ज्ञानं त्रायते इति चित्रम्. As those whose intellect is weak have their knowledge protected by attentively observing and meditating upon the sense arising from new words in which letters belong to one organ of pronunciation, the poem is significantly called चित्र. This includes in its signification निष्कण्ठ्य, निरोष्ठ्य, निस्तालव्य and other varieties of स्थानचित्र. This चित्र figure prevents the relish of sentiment as a protuberance of a sugarcane prevents its juice from being tasted. 'गडुः ग्रन्थिः । यथेक्षुदण्डे ग्रन्थिश्चर्वणेन रसनिःसरणे व्यवधायकस्तथा काव्येऽपि . . . .' *Vide* वामनाचार्य's edition of काव्यप्रका०, p. 565 where अन्तर्गडु is applied to यमक by *Mammaṭa*. Or the word may be explained in the way *Mallinâtha* explains it. गडु is what is useless, good-for-nothing, like what stinks. Some explain it as 'ग्रीवाप्रदेशजातस्य गलमांसपिण्डस्य गडोर्यथा निरर्थकत्वं तद्वत्'.

Other writers on poetics have described वर्णचित्र as arising from the similarity of consonants without vowels. This is, however, वृत्त्यनुप्रास in our view as described before. Others again have accepted स्वरचित्र; but we do not accept it; because it causes looseness of construction and is therefore a *Dosha* and cannot be taken as an *Alaṅkâra*. *Bhoja* gives in his *Sarasvatîkaṇṭhâbharaṇa* उरुगुं द्युगुरुं——as an instance of स्वरचित्र where the short vowel alone is repeated. 'स्वरचित्रेषु ह्रस्वैकस्वरं यथा——

उरुगुं द्युगुरुं युत्सु चुक्रुशुस्तुष्टुवुः पुरु ।

लुलुभुः पुपुषुर्मुत्सु मुमुहुर्नु मुहुर्मुहुः ॥' 2nd *Parichchheda.*

Other varieties of स्वरचित्र given by him are दीर्घैकस्वरम्, ह्रस्वद्विस्वरम्, दीर्घद्विस्वरम्, त्रिस्वरेषु ह्रस्वत्रिस्वरम्, चतुःस्वरेषु दीर्घस्वरम्, प्रतिव्यञ्जनविन्यस्तस्वरम्, and तदेवापास्तसमस्तस्वरम्.

Page 192.

शब्दार्थपौनरुक्त्यं———° प्रयोजनम्———

Vidyâdhara follows *Râjânaka Ruyyaka* in this *Kârikâ.* The repetition of words and sense, if not apparent but real, constitutes a fault. प्ररूढम् means न आपाततोऽवभासमानं किं तु यथावभासमानं तथैव पर्यवसन्नम्. It is dealt with here to distinguish it from अप्ररूढशब्दार्थपौनरुक्त्य, or repetition of words and sense with some purpose which constitutes लाटानुप्रास. 'शब्दार्थपौनरुक्त्यं प्ररूढं दोषः ॥'. The वृत्ति is, 'प्ररूढग्रहणं वक्ष्यमाणप्रभेद (which is लाटानुप्रास) वैलक्षण्यार्थम् । यदाहुः*———" शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् " इति ।' अल० सर्व०, p. 22

Pages 192-4.

तात्पर्यभेदयुक्तं———इत्यस्त्येव तात्पर्यभेदः.———

The repetition of words having the same sense constitutes लाटानुप्रास, if they are differently construed. The अनुप्रास is so called; because it is dear to the people of *Lâṭa.* तात्पर्य is explained to mean अन्यपरत्वम् or difference of import. It is explained by प्रदीपकार as difference of syntactical construction. 'तात्पर्यमन्वयभेदः'. What is then the difference between लाटानुप्रास and अनन्वय? In bringing about the former the object of the poet is to use words having the same form and

*गौतम. *Vide* न्यायशास्त्र.

the same sense, the difference between the two words lying only in their construction or import. The object of the poet in bringing about the latter is to shew that the उपमान and the उपमेय are the same. Thus in लाटानुप्रास, the poet aims at शब्दार्थपौनरुक्त्य, while in अनन्वय, he only aims at अर्थपौनरुक्त्य, though in the latter case he has to use the same words for the purpose according to the maxim, 'शब्दभेदात् अर्थभेदः प्रतिभाति'

'अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुषङ्गिकम् ।
अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव प्रयोजकम् ॥'

अल० सर्व०, p. 24.

In his commentary अलंकारसर्वस्वसंजीवनी, श्रीविद्याचक्रवर्तिन् says,———

'यत्र तावेव शब्दार्थौ तात्पर्यं तु विभिद्यते ।
तत्र पौनरुक्त्यमाचार्यैर्लाटानुप्रास इष्यते ॥
दोषापत्तिभयादेव शब्दैक्यं स्यादनन्वये ।
अस्मिंस्तु लाटानुप्रासे साक्षादेव हि लक्षणम् ॥'.

लाटानुप्रास is thus different from अनन्वय, though sometimes there may be a commixture of both, both being conveyed by one and the same expression, as in प्रतिभटकान्ता———. ताला आमन्ति———is given as an instance of लाटानुप्रास. Here the two words कमलानि and कमलानि have the same form and sense, but different import. The first is only जातिपर or means lotuses, while the second means having fragrance and other qualities found in a lotus. This is really an instance of अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणामूलध्वनि. There is no difference be-

tween तालाजाभान्ति——and श्रीरमणः श्रीरमणः——which is given as an instance of अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य, p. 82. *Mammaṭa* has actually given this verse (ताला जाभन्ति) as an instance of अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य, where कथितपद ceases to be a दोष. *Vidyâdhara*, however, follows *Râjânaka Ruyyaka*, who has given it as an instance of लाटानुप्रास and who explains तात्पर्यम् as अन्यपरत्वम्.

Bhâmaha's definition and instance are given below :—

'लाटीयमप्यनुप्रासमिहेच्छन्त्यपरे यथा ।
दृष्टिं दृष्टिसुखां धेहि चन्द्रश्चन्द्रमुखोदितः ॥'.

Udbhaṭa defines लाटानुप्रास as under:———

'स्वरूपार्थाविशेषेऽपि पुनरुक्तिः फलान्तरात् ।
शब्दानां वा पदानां वा लाटानुप्रास इष्यते ॥'.

It has five varieties as mentioned by him and *Mammaṭa*, (1) when the whole *Pâda* is repeated, ('पदानां सः' as *Mammaṭa* puts it), (2) when a *Pada* is repeated ('पदस्यापि'), (3) when a word or प्रातिपदिक, not a grammatical form or पद, is repeated in the same compound, (4) when a प्रातिपदिक is repeated in different compounds, and (5) when one of the two प्रातिपदिक's is in a compound and the other is not in a compound ('वृत्तावन्यत्र तत्र वा । नाम्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च'). *Udbhaṭa* says, 'स्वतन्त्रपदरूपेण द्वयोर्वा विप्रयोगतः । भिद्यतेऽनेकधा भेदैः पादाभ्यासक्रमेण च ॥'. The following are the instances in order.———

'स्त्रियो महति भर्तृभ्यः आगस्यपि न चुक्रुधुः ।
भर्तारोऽपि सति स्त्रीभ्य आगस्यपि न चुक्रुधुः ॥'.

Udbhaṭa.

'काशाः काशा इवोद्भान्ति सरांसीव सरांसि च ।
चेतांस्याचिक्षिपुर्यूनां निम्नगा इव निम्नगाः ॥'.

Udbhaṭa.

'जितान्यपुष्पकिञ्जल्काकिञ्जल्कश्रोणिशोभितम् ।
लेभे वतंसतां नारीमुखेन्दुच्छ्वसितोत्पलम् ॥'.

Udbhata

'क्वचिदुत्फुल्लकमला कमलभ्रान्तषट्पदा ।
षट्पदक्वाणमुखरा मुखरस्फारसारसा ॥'.

Udbhata.

'पद्मिनीं पद्मिनीगाढस्पृहयागत्य मानसात् ।
अन्तर्दध्नुरयामासुर्हंसा हंसकुलालयात् ॥'.

Udbhaṭa.

The last three cases are illustrated by *Mammata* by one verse.——

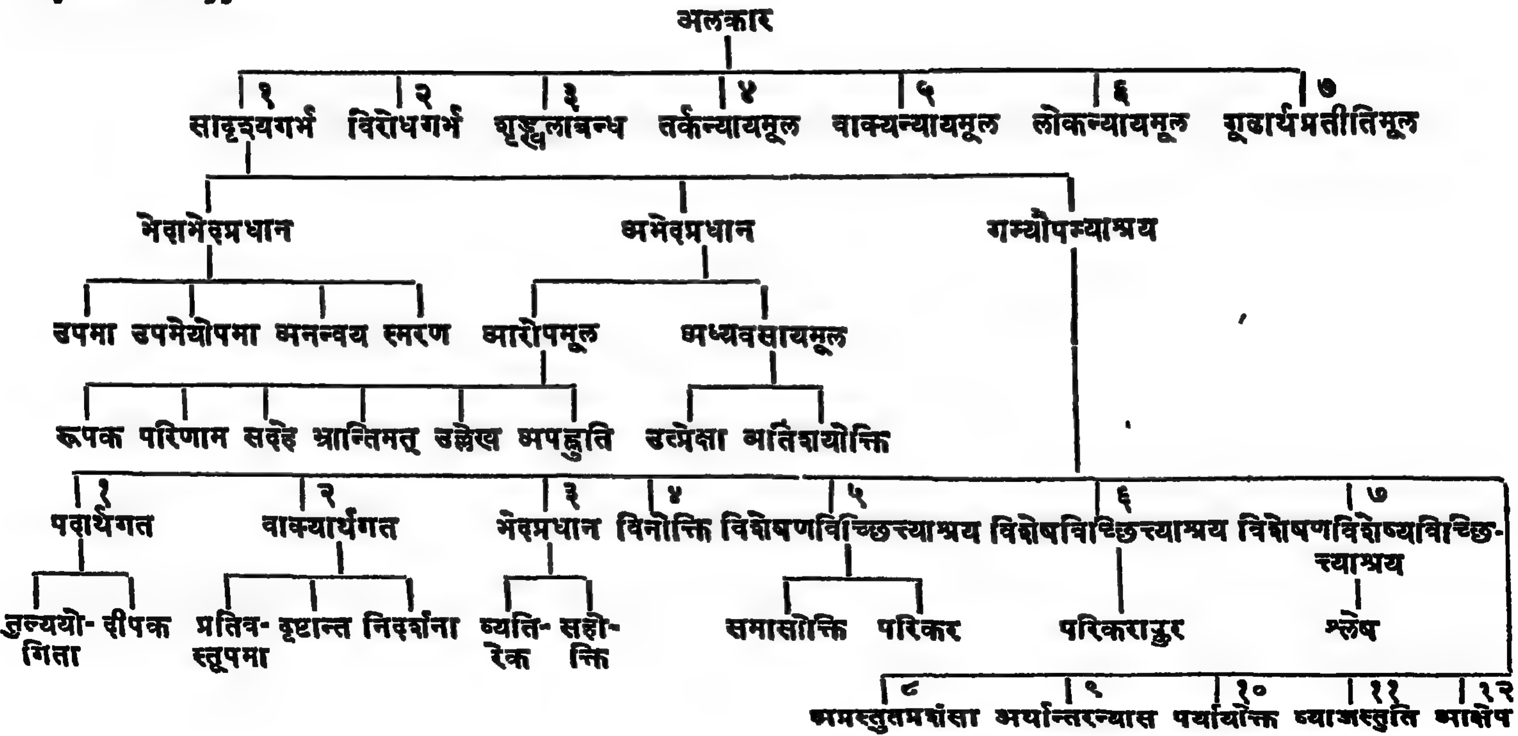
'सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्त्तिः ।
पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥'.

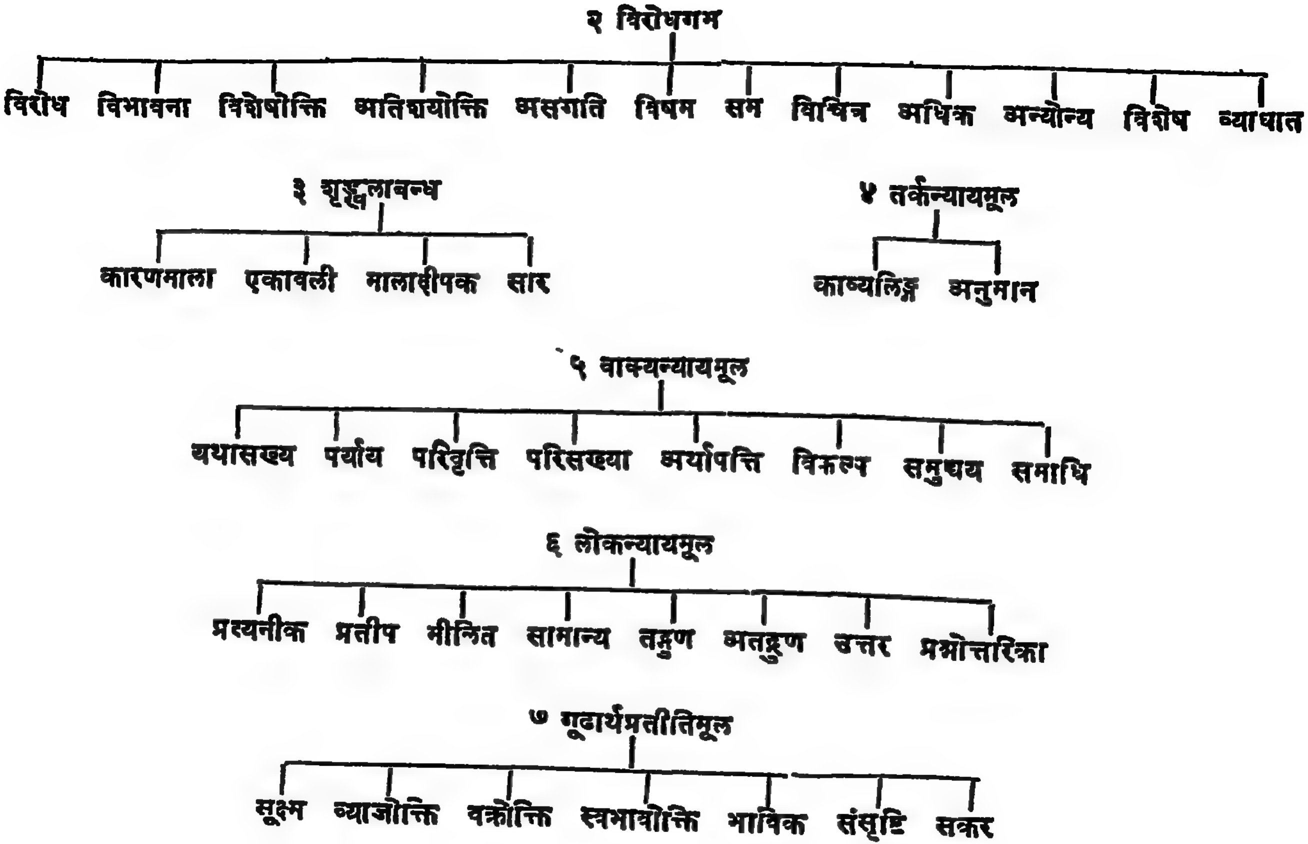

UNMESHA VIII.

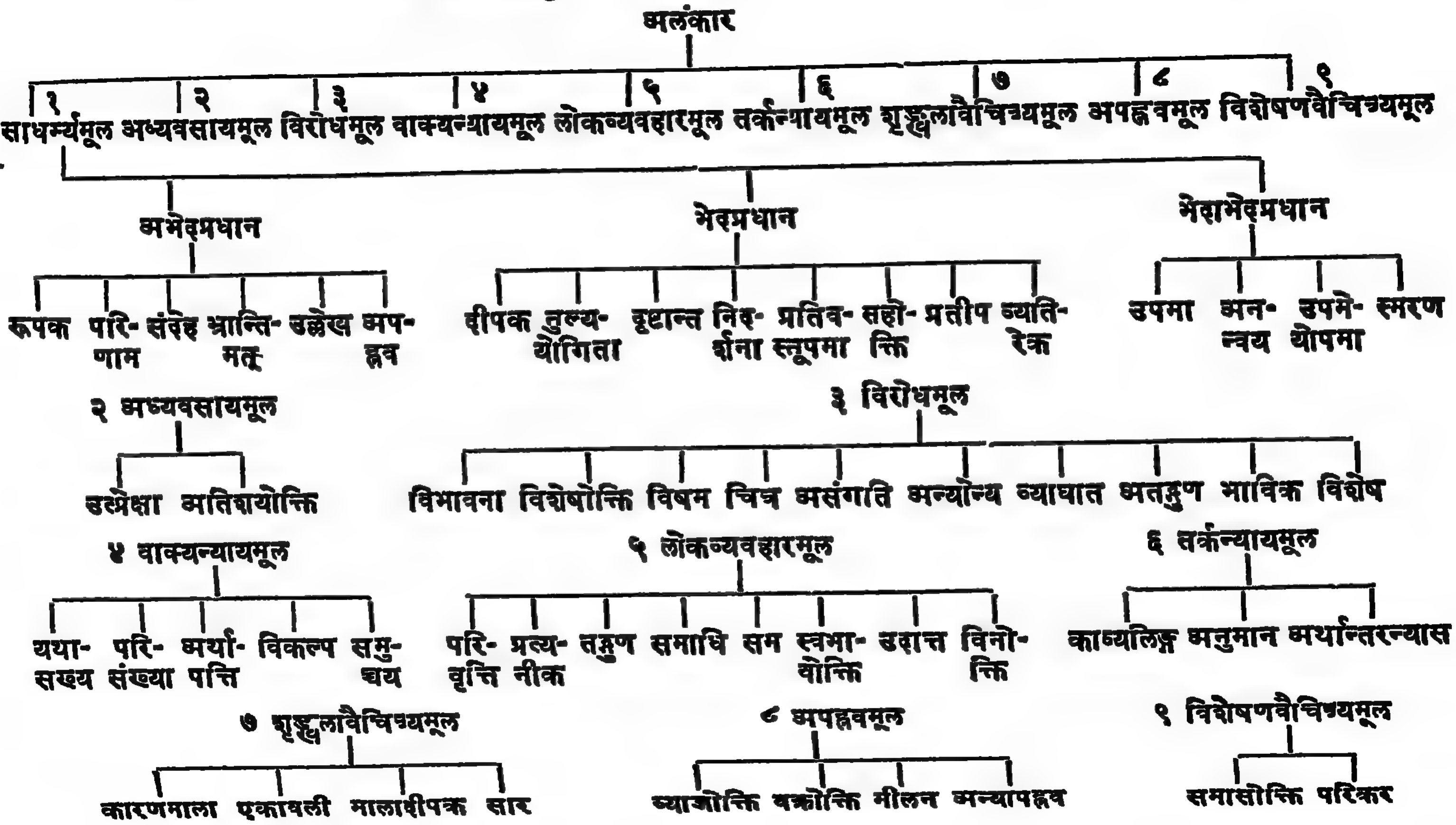
The definition of अलङ्कार and its distinction from गुण is explained in notes on *Ullâsa* V.

Figures of sense seem to have been thus classified by *Vidyâdhara* who follows the classification of *Râjânaka Ruyyaka* :——

२ विरोधगर्भ
विरोध
विभावना
विशेषोक्ति
अतिशयोक्ति
असगति
विषम
सम
विचित्र
अधिक
अन्योन्य
विशेष
व्याघात
३ शृङ्खलाबन्ध
कारणमाला
एकावली
मालादीपक
सार
४ तर्कन्यायमूल
काव्यलिङ्ग
अनुमान
५ वाक्यन्यायमूल
यथासख्य
पर्याय
परिवृत्ति
परिसख्या
अर्थापत्ति
विकल्प
समुच्चय
समाधि
६ लोकन्यायमूल
प्रत्यनीक
प्रतीप
मीलित
सामान्य
तद्गुण
अतद्गुण
उत्तर
प्रश्नोत्तरिका
७ गूढार्थप्रतीतिमूल
सूक्ष्म
व्याजोक्ति
वक्रोक्ति
स्वभावोक्ति
भाविक
संसृष्टि
सकर

The following is *Vidyânâtha*'s classification :—

These classifications are not perfect. *Vidyâdhara* and *Vidyânâtha* agree generally in their classification of figures based upon similarity, opposition or incongruity, logical reason and linked succession. On a minute examination, the classification will not be found to be accurate. For instance, विनोक्ति is hardly based upon गम्यौपम्य, though *Mallinâtha* in his अवतरणिका (introductory remarks) to the next figure समासोक्ति says, 'औपम्यगर्भत्वसाम्याद्विनोक्त्यनन्तरं समासोक्तिमाह'. It is placed under लोकन्यायमूल by *Vidyânâtha*. अर्थान्तरन्यास too cannot be said to be based upon गम्यौपम्य. *Vidyânâtha's* classification of it under figures based on logical reason is better. अप्रस्तुतप्रशंसा, पर्यायोक्त व्याजस्तुति, and आक्षेप should be classified under गम्यप्रधान figures (*i.e.*, figures in which some thing is suggested) rather than under गम्यौपम्याश्रय figures (*i. e.*, figures based upon suggested similarity) as *Vidyâdhara* has done. सम is not विरोधगर्भ, but is treated after विषम as it is the opposite of it. It is placed under लोकव्यवहारमूल figures or those based upon natural position of objects by *Vidyânâtha*. पर्याय, परिवृत्ति, and समाधि do not deserve to be placed under वाक्यन्यायमूल figures or those based upon syntactical rules. प्रतीप and अतद्गुण cannot properly come under लोकन्यायमूल figures. Nor can स्वभावोक्ति and भाविक be well placed under गूढार्थप्रतीतिमूल figures or those based upon the apprehension of deep sense.

The safest classification would be to make four or five broad heads like औपम्यगर्भ, विरोधमूल, शृङ्खलामूल, and न्यायमूल and place those that cannot be properly classed under these heads under a miscellaneous head.

The following are the definitions of उपमा as given by some of the different writers on poetics :—

'विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः ।
उपमेयस्य यत् साम्यं गुणलेशेन सोपमा ॥' भामह.

'यच्चेतोहारि साधर्म्यमुपमानोपमेययोः ।
मिथो विभिन्नकालादि शब्दयोरुपमा तु तत् ॥' उद्भट.

'यथा कथंचित् सादृश्यं यत्रोद्भूतं प्रतीयते ।
उपमा नाम सा तस्याः प्रपञ्चोऽयं निदर्श्यते ॥' दण्डिन्.

'प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः ।
भूयोऽवयवसामान्य योगः सेहोपमा मता ॥' भोज.

'उपमानेनोपमेयस्य गुणलेशतः साम्यमुपमा' वामन.

'उभयोः समानमेकं गुणादि सिद्धं भवेद्यथैकत्र ।
अर्थेऽन्यत्र तथा तत् साध्यत इति सोपमा द्वेधा ॥' रुद्रट.

'उपमितिक्रियानिष्पत्तिमत्सादृश्यवर्णनमदुष्टमव्यङ्ग्यमुपमालंकारः ।
स्वनिषेधापर्यवसायि सादृश्यवर्णनं वा तथाभूतं तथा' अप्पदीक्षित.

'उपमानोपमेययोः साधर्म्ये भेदाभेदतुल्यत्वे उपमा ।' राजानकरुय्यक.

'साधर्म्यमुपमा भेदे' मम्मट.

'स्वतः सिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः ।
साम्यमन्येन वर्ण्यस्य वाच्यं चेदेकगोपमा ॥'. विद्यानाथ.

'सादृश्यं सुन्दरं वाक्यार्थोपस्कारकमुपमालंकृतिः ।' जगन्नाथ.

'साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः ।' विश्वनाथ.

It will be seen that *Vidyâdhara* follows *Alaṅkârasarvasva-kâra* in his definition. *Jagannâtha* criticizes some of the above definitions and among them *Mammaṭa's* also. *Mammaṭa's* definition, he observes, is open to the fault of अतिव्याप्ति,

in as much as it is applicable to व्यतिरेक where there is साधर्म्य between उपमेय and उपमान, and where there is भेद or आधिक्य of the उपमेय over उपमान. If, to avoid this अतिव्याप्ति, it be contended that the साधर्म्य meant in the definition is the ultimate one and that the resemblance in व्यतिरेक is not ultimate, the word भेदे which is used to prevent the अतिव्याप्ति of the definition to अनन्वय would be useless, for in अनन्वय also resemblance is not ultimate. The same objection is raised to the definition as given by *Ruyyaka.*

"एवं काव्यप्रकाशोक्तमपि 'साधर्म्यमुपमा भेदे' इति लक्षणं नातीव रमणीयम्। व्यतिरेके निषेधप्रतियोगिनि सादृश्येऽतिव्यापनात् । न च पर्यवसितेन साधर्म्यं विशेषणीयमिति वाच्यम्। अनन्वयस्यसादृश्यस्यापर्यवसायित्वेनैव वारणे भेदविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः । काव्यालंकारप्रस्तावे लौकिकालौकिकप्रधानवाच्यव्यङ्ग्योपमासामान्यलक्षणकरणानौचित्याच्च। अत एव 'भेदाभेदतुल्यत्वे साधर्म्यमुपमा' इत्यलंकारसर्वस्वोक्तमपि लक्षणं तथैव ॥". रस०, pp. 162-3.

Page 195.

साधर्म्यं कविसमयप्रसिद्धं——ग्राह्यम्——

This shews that the common property which is the basis of comparison between the उपमेय and the उपमान should be such as is accepted by the convention of poets. It should thus be charming, चमत्कारिन् or सुन्दर. Any common property like वस्तुत्व or प्रमेयत्व will not do. It will now be seen that the word सुन्दरम् in *Jagannátha*'s definition of उपमा is not required; for as *Pradípakára* says, 'अलंकारत्वे सति' is to be supplied in the definitions of figures, and an अलंकार is nothing but strikingness itself.

Page 196.

कारणगुणप्रक्रमेण——संभवास्पदत्वात्——

Some do not accept resemblance between cause and effect. 'न च कारणगुणानुसारी कार्ये गुण इति व्यवहाराद् तयोरपि साधर्म्यमस्त्येवेति वाच्यम्। कविप्रतिभाकल्पितत्वाभावेन तस्यानलंकारत्वमित्यभिमानात्।' उद्योत.

Page 197.

साधर्म्यं तु——शब्देनोपादानमर्हति——

The common property of the object of comparison and the standard of comparison may consist of an attribute or an action, and be expressed by one and the same word, which can be construed with the words signifying an object of comparison and a standard of comparison in one and the same sense (अश्लिष्ट), or in different senses (श्लिष्ट).

All the possible divisions of the common property are thus mentioned by *Jagannātha* :—

'तत्र क्वचिदनुगाम्येव धर्मः। क्वचिच्च केवलं बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नः। क्वचिदुभयम्। क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावेन करम्बितं बिम्बप्रतिबिम्बभावम्। क्वचिदसन्नप्युपचरितः। क्वचिच्च केवलशब्दात्मकः॥' रस०, p. 174.

Thus the common property may be mentioned once and applicable to उपमेय and उपमान in the same sense as in 'शरदिन्दुरिवाह्लादजनको रघुनन्दनः', or the उपमेय and the उपमान may have two different properties which are regarded as one on account of their similarity as in 'कोमलातपशोणाभ्रसंध्याकालसहोदरः। कषायवसनो याति कुङ्कुमालेपनो यतिः॥' where the properties of the उपमेय, *viz.*, कषायवसनत्व and कुङ्कुमालेपनत्व, correspond to the properties of

the उपमान, *Viz.*, कोमलातपत्व and शोणाभ्रत्व, they being in the relation of बिम्बप्रतिबिम्ब or an image and its reflection. The properties of the उपमेय and the उपमान, though separate, are regarded as one by their identification based on their similarity. 'उपमेयगतानामुपमानगतानां चासाधारणानामपि धर्माणां सादृश्यमूले-नाभेदाध्यवसायेन साधारणत्वकल्पनाद्रुपमासिद्धिः। .... । अयमेव बिम्बप्रति-बिम्बभाव इति प्राचीनैरभिधीयते।' रस०, p. 159. *Nāgeśa Bhaṭṭa*'s note on अभेदाध्यवसायेन is worth noting :—

"अभेदाध्यवसायेनेति। न चैकधर्मवत्त्वमिवोपमानवृत्तिधर्मसदृशधर्मवत्त्व-मप्युपमाप्रयोजकमस्तु किममुनाभेदाध्यवसायेनेति वाच्यम्। साधारणधर्मेणोपमानोप-मेययोरभेदप्रतीतिकृतचमत्कारस्योपमायामिष्टस्य धर्मयोरभेदाध्यवसानं विनानुपपत्तेः। तथा चोक्तमलंकारसर्वस्वकृता—'भेदाभेदप्रधानोपमा' इतीति बोध्यम्।".

'अयमेव' in the passage is to be understood as 'सादृश्यमूला-भेदाध्यवसाय एव'.

In some cases the common property may be अनुगामिन् and also बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्न. The second half of the following verse illustrates it.————

'शरदिन्दुरिवाह्लादजनको रघुनन्दनः।
वनस्रजा विभाति स्म सेन्द्रचाप इवाम्बुदः॥'

Here विभाति स्म is an अनुगामिन् property, being common to both the उपमेय and the उपमान and mentioned once ('सकृन्नि-र्देशाद् धर्मोऽनुगामी' रस०, p 174), and there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between वनस्रज् and इन्द्रचाप.

Sometimes the relation of identity based upon similarity (बिम्बप्रतिबिम्बभाव) between the properties of the उपमेय and the उपमान is combined with the relation of the sameness

of idea expressed by two different words (वस्तुप्रतिवस्तुभाव). The following examples illustrate it:——

'चलद्भृङ्गमिवाम्भोजमधीरनयनं मुखम्।
तदीयं यदि दृश्येत कामः क्रुद्धोऽस्तु किं ततः ॥'

'आलिङ्गितो जलधिकन्यकया सलीलं
लग्नः प्रियङ्गुलतयेव तरुस्तमालः ।
देहावसानसमये हृदये मदीये
देवश्चकास्तु भगवानरविन्दनाभः ॥'

'दशाननेन हृतेन नीयमाना बभौ सती ।
द्विरदेन मदान्धेन कृष्यमाणेव पद्मिनी ॥'

In the first instance there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between भृङ्ग and नयन, both being black, and वस्तुप्रतिवस्तुभाव between चलत् and अधीर which express the same idea. The properties चलत्व and अधीरत्व between which subsists वस्तुप्रतिवस्तुभाव are both attributes of भृङ्ग and नयन. 'अत्र चलनाधीरत्वयोर्विशेषणयोर्वस्तुत एकरूपयोरपि शब्दद्वयेनोपादानाद्वस्तुप्रतिवस्तुभावः । तद्विशेषणकयोश्च भृङ्गनयनयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः । इति तस्कराम्बितोऽयमुच्यते ।' रस०, p. 174.

In the second instance there is वस्तुप्रतिवस्तुभाव between आलिङ्गितत्व and लग्नत्व which are themselves qualified by जलधिकन्या and प्रियङ्गुलता respectively between which there subsists बिम्बप्रतिबिम्बभाव. 'अत्रालिङ्गितत्वलग्नत्वयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावः । तद्विशेष्यकयोश्च जलधिकन्याप्रियङ्गुलतयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः । इत्ययमपि तस्कराम्बित एव ।' रस०, p. 175.

In the third instance वस्तुप्रतिवस्तुभाव subsists between the attributes हृतत्व and मदान्धत्व and the words qualified by them, *viz.*, नीयमान and कृष्यमाण respectively; and there is बिम्बप्रति-

बिम्बभाव between वदानन and द्विरद. 'अत्र विशेषणयोर्मृतस्वमदान्धस्वयो-र्विशेष्ययोश्च नीयमानत्वकृष्यमाणत्वयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावेनोभयतः संपुटितो वदानन-द्विरदयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः। इत्ययमपि तत्कारम्भितः।' रस०, p. 175.

Or the common property which belongs to a certain object may have been attributed to another object. The following is given to illustrate it.—

'शतकोटिकठिनचित्तः सोऽहं तस्याः सुधैकमयमूर्तेः।
येनाकारिषि मित्र स विकलहृदयो विधिर्वाच्यः॥'

Here काठिन्य or hardness is a property that is found in solid earthly objects. But it is in this case attributed to the heart. 'अत्र काठिन्यं पार्थिवो धर्मश्चित्ते उपचरितः'। रस०, p 176.

Or the common property may be expressed by the same word though it has different senses when construed with the उपमान and the उपमेय *Jagannâtha* gives the following instance of it.—

"केवलशब्दात्मको यथा——

'यत्र वसन्ति सुमनसि मनुजपशो च शीलवन्तः सर्वत्र समाना मन्त्रिणो मुनय इव।'

अत्रोपमानोपमेयगतस्यार्थस्यैकस्याभावाच्छाब्द एव धर्मः।" रस०, p. 176.

Page 197.

श्लेषप्रतिभो°———मन्तव्यम्———

The उपमा, in which the common property is expressed by a word which is श्लिष्ट, *i. e*, which conveys two meanings as connected with the उपमेय and the उपमान, should be considered as उपमा supported by अतिशयोक्ति (which consists in the

identification of the properties, though different) which is itself set up by the conception of श्लेष. In other words, the idea of श्लेष gives rise to अतिशयोक्ति which leads to the comprehension of the identity of the properties that being expressed by a word which expresses two meanings are really different, and this अतिशयोक्ति supports the उपमा.

Page 198.

इवादयस्तु यत्पराः————श्रौती————

पूर्णोपमा is divided into श्रौती and आर्थी. When the words, इव, वा, यथा, and वत् added in the sense of 'तत्र तस्येव' ।५।१।११६।। as in मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः and चैत्रवन्मैत्रस्य गावः, are used, the उपमा is श्रौती; because the connexion of उपमान and उपमेय with a common property is comprehended directly from the words themselves. When, however, the words, तुल्य, सदृश, सनाभि &c., and वत् affixed in the sense of 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' ५।१।११५।। as in ब्राह्मणवदधीते, are used, the उपमा is आर्थी; because the connexion of उपमान and उपमेय with a common property which constitutes उपमा is implied and not expressed. 'श्रौतत्वं चोपमानोपमेययोः साधारणधर्मरूपायास्तस्याः शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्थापत्तिगम्यत्वं चार्थत्वम् ।' प्रदीप, p. 364.

It should be noted that the division श्रौती and आर्थी is based upon the meanings of इव, वत् in the sense of 'तत्र तस्येव', वा, and यथा, and तुल्य, सदृश &c., and वत् in the sense of 'तेन तुल्यं क्रिया' and the way in which they shew the connexion of उपमान and उपमेय with a common property. The words, इव, वत् in the sense of 'तत्र तस्येव', वा, and यथा, primarily signify relation with a common property which establishes a re-

semblance between उपमान and उपमेय; while the words, तुल्य, सदृश &c., and वत् in the sense of 'तेन तुल्यं क्रिया', primarily signify something similar. 'यथादयश्च सादृश्यप्रयोजकधर्मविशेष-संबन्ध एव शक्ताः। न तुल्यादयः। ते हि सदृशमात्रवाचका इति ॥' उद्योत. When, for instance, we say 'पद्ममिव मुखम्', the sentence conveys no meaning ('प्रतीत्यनुपपत्तिः') unless we connect पद्म and मुख with a common property like रमणीयत्व, expressed or implied. The words, तुल्य, सदृश, &c., are used in a different way. They signify an object similar ('सदृशवाचकाः'). In sentences like पद्मेन तुल्यं मुखम् they primarily signify similarity in उपमेय, as in those like पद्मतुल्यं मुखमस्य, in उपमान, and in those like मुखं पद्मं च तुल्यम्, in both उपमेय and उपमान, and ultimately convey the idea of connection of उपमान and उपमेय with a common property; for there can be no similarity of two objects without a common property. Thus in this case there is no प्रतीत्यनुपपत्ति; for the sentences पद्मेन तुल्यं मुखम्, पद्मतुल्यं मुखमस्य, and मुखं पद्मं च तुल्यम् do convey a general resemblance between उपमान and उपमेय. The general resemblance (सामान्यतः साधर्म्यबोध) is accordingly apprehended (प्रतीत); but as there can be no general resemblance without a particular point, the particular point of resemblance is afterwards arrived at by implication. Unless we get it, there is प्रतीतानुपपत्ति or impropriety of the general resemblance that is apprehended. As *Pradîpakâra* says—'प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च संबन्धबोधे विशेषाच्छ्रौतार्थविभाग इति मन्तव्यम्।'. 'उभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषे यथेवादिश्रुतिः साधारणधर्मविशेष-रूपाह्लादकत्वसंबन्धप्रत्याय्य न पर्यवस्यति। तुल्यादिपदश्रुतिस्तु धर्मविशेषसम्बन्धा-वगमं विनापि सामान्यतः साधर्म्यबोधमात्रेण पर्यवसिता प्रतीतसामान्यस्य विशेषं विनानुपपत्त्या पश्चाद्विशेषमाक्षिपतीति।' प्रभा.

It may be said that as the words after which इव, वा, यथा, and वत् in the sense of तत्र तस्येव are used are necessarily apprehended as उपमान's, they are attributes of उपमान and should therefore denote their connection with the उपमान as their attributes, and not with the उपमेय; for we do not find an attribute of a word shewing its connection with another word of which it is not an attribute. This objection, however, can be thus refuted. Though इव, यथा, &c. are attributes of उपमान, they shew their connection with उपमेय also by a peculiar power of words, as in the case of the genitive case. In the instance राज्ञः पुरुषः, the genitive shews the relation of master and servant (स्वस्वामिभावसंबन्ध) and as relation requires two objects between which it subsists, though the genitive is an attribute of the base (प्रकृति) to which it is affixed, which is a subordinate word (उपसर्जन), it shews its relation with the principal word also, पुरुष in this case. *Bhâshyakâra* in his commentary on the *Sûtra* 'षष्ठी शेषे' २।३।५०॥ refutes the objection that as relation always subsists between two objects, the genitive should be used both after राजन् and पुरुष, by stating that as the genitive termination affixed to राजन् expresses the sense of the relation between two objects, no genitive termination is required after पुरुष. पुरुष is to be used only in the sense of a प्रातिपदिक and is therefore put in the nominative case. 'यथैव तर्हि राजनि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र षष्ठी एवं पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र षष्ठी प्राप्नोति । राजशब्दादुत्पद्यमानया षष्ठ्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा पुरुषशब्दात् षष्ठी न भविष्यति ॥' भाष्य.

चन्द्र इवाह्लादकं मुखम् can be thus explained in Sanskrit:—'आह्लादकोपमानभूतचन्द्राभिन्नाह्लादकमुपमेयं मुखम्'. चन्द्र इव मुखमाह्लादयति is equal

to 'उपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्न उपमेयमुखकर्तृकाह्लादः'. It will now be seen why उपमान and उपमेय must have the same case.

Page 199.

इवशब्देन समं समासस्य संभवात्——

वसिष्ठ इव must be taken as a compound by the *Vârtika* 'इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च'. The compound with इव sanctioned by the above *Vârtika* is like all other compounds optional. 'अयमपि समासः पूर्ववत् काचित्क एव। तेन जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः। उद्बाहुरिव वामनः इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च सगच्छते।' मनोरमा. In the *Kâvyaprakâśa* the *Vârtika* is given in some copies as 'इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च'. But as उद्योतकार observes, the insertion of नित्य is an interpolation. 'व्याकरणे वैकल्पिकत्वाट्टीकाराद्यार्त्तिके तथाऽपाठाच्च नित्यपदप्रक्षेपोऽप्रामाणिकः।' उद्योत.

Page 201

तद्धिते त्वेषा न संभवति——————

There cannot be धर्मलुप्ता तद्धितगा श्रौती उपमा, because उपमा is श्रौती, when a *Taddhita* termination having the sense of इव is used. Such a *Taddhita* affix is वत् alone. But as it is affixed in the sense of तत्र तस्येव, it has always आकाङ्क्षा or expectancy for a common property. When we say चैत्रवन्मैत्रस्य we must have a word like गावः and when we use मथुरावत् स्रुघ्ने, a word like प्राकारः must be supplied. धर्मलुप्ता श्रौती तद्धितगा उपमा is not therefore possible Let us see whether आर्थी धर्मलुप्ता तद्धितगा उपमा is possible It is not possible when वत् is affixed in the

sense of 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः'; for it has always expectancy for a similar action which must necessarily be expressed, as when we say ब्राह्मणवत् we must use some such word as अधीते. Though, however, this उपमा is not possible with वत्, it is possible when कल्प, देश्य, देशीय, and बहु are affixed.

उपमानानुपादाने वाक्ये यथा———

श्रौती उपमानलुप्ता is not possible; because इव, वा, यथा, and वत् in the sense of तत्र तस्येव are always used after उपमान and when the latter is not expressed, they too cannot be used. उपमानलुप्ता can consequently be आर्थी only. It is possible in a sentence or in a compound and is therefore of two kinds. As, however, *Taddhita* affixes वत्, कल्प &c. are affixed to an उपमान alone, a third division of तद्धितगा आर्थी उपमानलुप्ता is not possible.

This उपमानलुप्ता उपमा is called असमालंकार by रत्नाकर who gives the following in illustration of it.—

'ढुंढुंणन्तो हि मरीहसि कण्टककलिआइँ केअइवणाइं ।
मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो न पाविहिसि ॥'.

Jagannâtha, however, criticizes it and rightly. According to him the difference between उपमानलुप्ता उपमा and असम is that in the former उपमान is described as not found, though existing: there is उपमानाप्राप्ति, not उपमानाभाव; while in the latter, there is absence of उपमान. 'आत्यन्तिकः काचित्कश्च सदृशनिषेधोऽसमोपमानलुप्तयोर्विषयः। सर्वथैवोपमाननिषेधेन सादृश्यस्याप्रतिष्ठानान्नोपमागन्धोऽपि (*scil.* असमालंकारे)।' रस०, p. 211. In criticizing रत्नाकर, जगन्नाथ observes as under.—

'थन्तु

'ढुंढुंणन्तो मरीहसि———

इति नेयमुपमानलुप्तोपमा । तस्याः समन्वुपमानानुपादानविषयत्वात् । अपि त्वस-मालकारः । इति रत्नाकरेणोक्तं तदसत् । मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्नपि न प्रा-प्स्यसीत्युक्त्या वर्त्ततां नाम तत्सदृशं क्वापि त्वया तु दुष्प्रापमेवेति प्रत्ययात्साम्यन्ति-कोपमाननिषेधाभावादुपमानलुप्तोपमैवेयं भवितुमर्हति । नासमालंकारः । अन्यथा मालतीकुसुमसदृशं नास्तीत्येव ब्रूयात् न तु प्राप्स्यसीति ॥' रस०, p. 211.

उद्योतकार's remarks are similar :—

'एतेनासमालंकारोऽयमुपमातिरिक्त इति रत्नाकराद्युक्तमपास्तम् । एतेन उपमा-नानुपादान इत्युक्तम् (*scil.* मम्मटैः 'उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा' इति का-रिकायाम्) । न त्वसत्त्व इति । वस्त्वन्तरस्य विशिष्यानुपादानमात्रेणोपमानलोपव्य-वहारः । एतेनानन्वयोऽन्नेत्यप्यपास्तम् । अनन्वये उपमानसत्त्वस्यैव विवक्षितत्वात् ॥'.

Page 202.

वाचकानुपादाने यथा———————

वाचकलुप्ता उपमा or उपमा in which words like इव, तुल्य &c. which signify similarity are omitted cannot be श्रौती ; for श्रौती उपमा requires the use of इव, वा, यथा or वत् in the sense of तत्र तस्येव, nor can it be expressed in a sentence , for मुख चन्द्रो रमणीयम् without any उपमाद्योतक word like इव conveys no sense. The only possible cases then of this sort of उपमा are in a compound, when क्यच् is affixed to a word which signifies an object of a verb or a place where the action denoted by a verb takes place, or when क्यङ् is affixed to a word signifying the subject of a verb, or when णमुल् is added to a word which has the sense of the subject or the object of a verb. 'वादेर्लोपे

समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि । कर्मकर्त्रोर्णमुलि——' काव्य० १०. *Vidyâdhara* gives the instances in order. दुग्धवीचीसमीची is समासगा वादिलुप्ता उपमा. अन्तःपुरीयति वनम् is an instance of वादिलुप्ता by कर्मक्यच् according to the *Sûtra* 'उपमानादाचारे' ३।१।१०॥. 'समरान्तरेऽस्यान्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः' is an instance given by मम्मट of वादिलुप्ता by आधारक्यच् by the *Vârtika* 'अधिकरणाच्चेति वक्तव्यम्'. कृपाणः पन्नगायते is an instance of वादिलुप्ता by क्यङ् according to the *Sûtra* 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' ३।१।११॥. नवघनदर्शं सचरति and मरालसंचारं संचरति illustrate वादिलुप्ता उपमा with णमुल् added to a root, the form of which is used in conjunction with a word (उपपद) which is उपमानवाचक and is respectively the object and the subject of an action denoted by the verb to which णमुल् is affixed according to the *Sûtra* 'उपमाने कर्मणि च' ३।४।४५॥.

Jagannâtha observes that the वादिलुप्ता उपमा mentioned by old writers on poetics when कर्मक्यच्, आधारक्यच्, or क्यङ् is affixed is is not truly speaking वादिलुप्ता but वादिधर्मलुप्तोपमा, because the धर्म also is dropped there. आचार or acting like some one which is the sense of क्यच् and क्यङ् cannot be taken as the common property, as it cannot establish similarity between two objects. In नारीयते सपत्नसेना, the आचार must be identified with timidity and other qualities common to नारी and सेना to establish the figure उपमा. If mere acting like some one can be looked upon as the common property, there is no reason why after having said त्रिविष्टपं तत् खलु भारतायते in which mere आचार has already been shewn, another quarter 'सुपर्वभिः शोभिसमन्तराश्रितैः' which shews how the acting is similar, should have been composed to establish उपमा. By धर्मलोप should be understood the omission of that property which would

bring about उपमा. Otherwise 'मुखरूपमिदं वस्तु प्रफुल्लमिव पङ्कजम्' would be an instance of पूर्णोपमा. "कर्माधारक्यचि क्यङि च वाचकलुप्तोदाहरणं प्राचामसंगतमिव प्रतीयते । धर्मलोपस्यापि तत्र सम्भवात् । न च क्यजाद्यर्थ आचार एव साधारणधर्मोऽस्तीति वक्तव्यम् । धर्ममात्ररूपस्याचारस्योपमाप्रयोजकत्वाभावात् । 'नारीयते सपत्नसेना' इत्यादौ वृत्त्यन्तरनिर्वर्तितकातरत्वादिभिरभिन्नतयाध्यवसितस्योपमानिष्पादकत्वात् । यदि च क्यङर्थ आचारमात्रमुपमानिष्पादकं स्यात् तदा 'त्रिविष्टपं तद् खलु भारतायते' इत्यादौ सुप्रसिद्धत्वादिरूपाचारोपस्थितावप्युपमालङ्कृतेरनिष्पत्तेः तस्यैव च 'सुपर्वभिः शोभितमन्तराश्रिते.' इति चरणान्तरनिर्माणे तस्या निष्पत्तेः क्यङाद्यर्थः साधारणोऽपि नोपमां प्रयोजयति । उपमाप्रयोजकतावच्छेदकरूपेण साधारणधर्मवाचकशून्यत्वस्यैव धर्मलोपशब्देनाभिधानात् । अन्यथा 'मुखरूपमिदं वस्तु प्रफुल्लमिव पङ्कजम्' इत्यादौ पूर्णोपमापत्तेरिति दिक् ॥" रस०, pp. 169–70.

Page 203.

द्विलोपे यथा———

There are three divisions of उपमा, in which two of its essentials are dropped, धर्मवादिलुप्ता, धर्मोपमानलुप्ता, and वाद्युपमेयलुप्ता. 'सविता विधवति' is an instance of the first kind. विधवति means विधुरिवाचरति. The form is a denominative formed from the noun विधु by affixing to it the termination क्विप् by the *Vârtika* 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विब्वा वक्तव्यः'. The common property, आचार, though denoted by the form विधवति, is regarded as not expressed, as क्विप् is dropped. 'यद्यप्याचारे क्विब्विधानात्तस्यैव च समानधर्मरूपत्वेन क्विपि धर्मलोपो नास्ति तथापि क्विप एव लोपाद्धर्मलोपव्यवहारः ।' काव्यप्र०, p. 372. In राजकुञ्जरः which means राजा कुञ्जर इव we have समासगा धर्मवादिलुप्ता The instance of the second kind, *viz.*, धर्मोपमानलुप्ता is given in the text. It is वाक्यगा. 'ढुण्ढुणन्तो हि मरीहसि ———' is an instance of समासगा धर्मोपमानलुप्ता उपमा. The

following is an instance of the third sort, *viz.*, वाचकोपमेयलुप्ता, given by *Jagannâtha* :—

तया तिलोत्तमीयन्त्या मृगशावकचक्षुषा ।
ममायं मानुषो लोको नाकलोक इवाभवत् ॥

Here तिलोत्तमीयन्त्या is an instance of वाचकोपमेयलुप्ता; for as it means तिलोत्तमामिवात्मानमाचरन्त्या, the उपमेय, आत्मन् and the वाचक are omitted. सा cannot be the उपमेय; for the उपमान तिलोत्तमा being in the accusative case, since क्यच् is affixed to an उपमानवाचक word according to the *Sûtra* 'उपमानादाचारे' ३।१।१०॥, the उपमेय also must be in the accusative case. It is because the उपमान and the उपमेय must be in the same case that sentences like 'हरीतकीं भुङ्क्ष्व राजन् मातेव हितकारिणीम्' are considered incorrect.

Page 204.

त्रिलोपे यथा——

मृगाक्ष्यः is the instance in point. The compound is thus dissolved:——मृगस्य अक्षिणी इव (आयते) अक्षिणी यासां ता मृगाक्ष्यः. This compound is formed according to the *Vârtika* सप्तम्युपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च which is the 12th *Vârtika* to the *Sutra* 'अनेकमन्यपदार्थे' २।२।२४॥. The sense of the *Vârtika* is as follows:—The compound of a सप्तमीपूर्वपद or an उपमानपूर्वपद, *i. e.*, of a compounded word which has a noun in the locative case or a noun signifying an उपमान as its first member, with another word is considered as बहुव्रीहि and the latter member (of the first compounded word) is dropped. *Bhâshyakâra* explains the *Vârtika* as under:——

'सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्वक्तव्य उत्तरपदस्य च लोपो वक्तव्यः। कण्ठेस्थः कालोऽस्य कण्ठेकालः। उष्ट्रमुखमिव मुखमस्योष्ट्रमुखः। खरमुखः॥' कैयट's note on उष्ट्रमुखमिव runs as under .—

'उष्ट्रमुखमिवेति। अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशादुष्ट्रस्योपमानतेति उपमानपूर्व उष्ट्रमुखशब्दः।'. The object of this *Vártika* is as he says, 'उपमानोपमेयवृत्तित्वात् पदयोर्वैयधिकरण्यमत्रेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च।'. In the instance मृगाक्ष्यः which is dissolved as मृगस्य अक्षिणी इव अक्षिणी यासां ताः, मृगाक्षी is उपमान, and मृग being its part and the property of the whole being attributed to its part ('अवयवधर्मस्य समुदाये आरोपात्' as *Kaiyata* means), मृग also उपमान. मृगाक्षी is thus उपमानपूर्वपद or a compounded word which has उपमानवाचक word as its first member, and when it is compounded with अक्षि, the compound is बहुव्रीहि and the latter member of the first compounded word, *viz*, अक्षि of the genitive *Tatpurusha*, मृगाक्षी, is dropped

The author has said nothing about the defects of उपमा, which writers on poetics generally treat of. It will not be out of place to give the views of some of the old writers on the subject *Medhávi*, an old wirter mentioned by *Bhámaha*, and *Namisádhu* gives the following seven *Doshas*.———

'हीनतासम्भवो लिङ्गवचोभेदो विपर्ययः।
उपमानाधिकत्वं च तेनासदृशतापि च॥
त एत उपमादोषाः सप्त मेधाविनोदिताः।
सोदाहरणलक्ष्माणो वर्ण्यन्तेऽत्र च ते पृथक्॥'

भामह.

Vâmana mentions six *Doshas* dropping विपर्यय. He includes the latter under हीनत्व and अधिकत्व which, according to him, are जातिप्रमाणधर्महीनत्व and जातिप्रमाणधर्माधिकत्व.

'हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासादृश्यासंभवास्तद्दोषाः ।' ४।२।८॥

Rudraṭa mentions four *Doshas* only:——

सामान्यशब्दभेदो वैषम्यमसम्भवोऽप्रसिद्धिश्च ।
इत्येते चत्वारो दोषा नासम्यगुपमायाः ॥

काव्यालंकार ११।२४॥ p. 145.

सामान्यशब्दभेदः means the change of a word signifying common property as construed with the उपमेय and the उपमान. This change may be due to लिङ्ग, वचन, काल, कारक, and विभक्ति. The following instances illustrate this.—

चन्द्रकलेव सुगौरो वात इव जगाम यः समुत्सृज्य ।
दहतु शिखीव स कामं जीवयसि सुधेव मामालि ॥

कुवलयदलमिव दीर्घे तव नयने——

यथा चन्द्रकला सुगौरी तथा स सुगौरः—this is लिङ्गभेद. यथा वातो गच्छति तथा स जगाम——this is कालभेद. यथा शिखी दहति तथा स दहतु——this is कारकभेद, for, as नमिसाधु observes, 'विधिविशिष्टो हि कर्त्ता कर्तृमात्रेण शिखिनोपमितोऽत्र'. यथा सुधा जीवयति तथा त्वं जीवयसि—this is विभक्तिभेद. यथा कुवलयदलं दीर्घं तथा तव नयने दीर्घे—this is वचनभेद. सामान्यशब्दभेद of *Rudraṭa* thus corresponds to लिङ्गवचोभेद of *Bhâmaha*. वैषम्य is the unevenness or inequality of the properties of उपमान and उपमेय and corresponds to हीनता and उपमानाधिकत्व of *Bhâmaha* and अप्रसिद्धि to विपर्यय.

The following are the instances of seven *Doshas* [illegible] *Bhámaha* :—

स मारुताकम्पितपीतवासा

विभ्रत् सलीलं शशिभासमब्जम् ।

यदुप्रवीरः प्रगृहीतशार्ङ्गः

सेन्द्रायुधो मेघ इवावभासे ।

Here there is हीनता, for there is nothing in the उपमान corresponding to वासस् and अब्ज or शार्ङ्ग in the उपमेय.

It should be noted that उपमेय cannot be in every respect similar to उपमान ; and it is on this account that उपमा is defined by *Rájánaka Ruyyaka*, *Vidyádhara* and other writers as भेदाभेदप्रधाने साधर्म्यमुपमा हीनता then becomes a *Dosha*, when it causes disgust to those men who have the sense of the appreciation of poetic beauties. *Dandin* says,

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।

उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥

Bhámaha also notes as under .———

सर्वं सर्वेण सारूप्यं नास्ति भावस्य कस्यचित् ।

यथोपपत्तिकृतिभिरुपमा सुप्रयुज्यते ॥

अखण्डमण्डलः क्वेन्दुः क्व कान्ताननमद्युति ।

यत्किञ्चित्कान्तिसामान्याच्छशिनैवोपमीयते ॥

किं च काव्यानि नेयानि लक्षणेन महात्मनाम् ।

The following is given by *Bhámaha* to illustrate असंभव- :

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः
शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः ।
जाज्वल्यमाना इव वारिधारा
दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात् ॥

This is called असंभव on account of the impossibility of splendid lines of water coming out of the sun.

लिङ्गवचनभेद is illustrated by the following:——

अविगाह्योऽसि नारीणामनन्यमनसामपि ।
विषमोपलभिन्नोर्मिरापगेवोत्तितीर्षतः ॥

विपर्यय is the disparity of the उपमान and the उपमेय in size or class, what *Mammaṭa* describes as 'उपमानस्य जातिप्रमाणगतन्यूनत्वमधिकता वा'. *Bhámaha* gives the following instances ——

क्वचिदग्रे प्रसरता क्वचिदापत्य निघ्नता ।
शुनेव सारङ्गकुल त्वया भिन्नं द्विषां बलम् ॥
अय पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।
युगादौ भगवान् ब्रह्मा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः ॥

उपमानाधिकता is the next *Dosha*. It is the opposite of हीनता or उपमानहीनता. It arises when the उपमान possesses a property to which there is nothing corresponding in the उपमेय. *Bhámaha*'s instance is ——

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो
मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।
शतह्रदेन्द्रायुधवान् निशायां
संसृज्यमानः शशिनेव मेघः ॥

Here पीतवासस् corresponds to शतह्रद and शार्ङ्ग to इन्द्रायुध. There is nothing in the उपमेय answering to शशिन् in the उपमान.

The superiority of the उपमान over उपमेय in qualities is no *Dosha*. *Bhámaha* says —

आधिक्यमुपमानानां न्याय्य नाधिकता भवेत् ।
गोक्षीरकुन्दहलिनां विशुद्धया सदृश यशः ॥

Bhámaha has the following instance in illustration of the last *Dosha*, असादृश्य———

वनेऽथ तस्मिन् वनितानुयायिनः
प्रवृत्तदानार्द्रकटा मतङ्गजाः ।
विचित्रबर्हाभरणाश्च बर्हिणो
बभुर्दिवीवामलविग्रहा ग्रहाः ॥

Bhámaha has the following note on the above stanza :——

ग्रहैरपि गजादीनां यदि सादृश्यमुच्यते ।
तथापि तेषा तैरस्ति कान्तिर्वाप्युमतापि वा ॥.

Page 207

सन्निहितवाक्यभेदे———

The difference of sentences may be either verbal or implied In the instance given in the text it is verbal. In the following instance it is implied .——

'अभिरामतासदनमम्बुजाननं
नयनद्वयं जनमनोहरं तव ।
इयति प्रपञ्चविषयेऽपि वेधसे
तुलनामुपञ्चाति परस्परात्मना ॥

अत्र परस्परात्मना तुलनामुररीकृत्येति संक्षिप्तवाक्यादिरमेतेनैतयानेन तुलनामुरव्रजतीति वाक्यद्वयं विचारकमुल्लसते'। रस०, p. 198.

' उपमेयोपमा———

The word is significant (अन्वर्थं), being equal to उपमेयोपमा.

Bhâmaha defines it as under:———

उपमानोपमेयत्वं यत्र पर्यायतो भवेत् ।
उपमेयोपमां नाम ब्रुवते तां यथोदिताम् ॥

He gives the following instance.———

सुगन्धि नयनानन्दि मदिरामदपाटलम् ।
अम्भोजमिव वक्त्रं ते त्वदास्यमिव पङ्कजम् ॥.

उपमानान्तरनिरसनैकप्रयोजनम्———

The object of the उपमेय becoming उपमान is only to shew that there is no other उपमान. उपमेय and उपमान are mutually similar and there is no third object similar to them. Hence where there is no तृतीयसदृशव्यवच्छेद or a description which cuts off the possibility of a third similar object, there is no उपमेयोपमा. For instance, 'तडिदिव तन्वी भवती भवतीवेयं तडिल्लता गौरी' is परस्परोपमा, but not उपमेयोपमा, for भवती being compared to तडित् in point of तानव and तडित् to भवती in point of गौरव, the possibility of भवती being similar to an object other than तडित् in some other point is not destroyed. *For* when an object is described as similar to another object in a certain point, it goes without saying that the second object is also similar to the first in the same point. The object then of saying what

is clear is only to indicate that there is no third object similar to them. Such is not the case when an object is described as similar to another in a certain point and the second as similar to the first in some other point. 'एकेन धर्मेणैकप्रतियोगिकेऽ*परानुयोगिके सादृश्ये निरूपितेऽपरप्रतियोगिकस्यैकानुयोगिकस्यापि तेन धर्मेण सादृश्यस्यार्थतः सिद्धतया शब्देन पुनस्तदुक्तिः स्वैनैरर्थक्यपरिहराय तृतीयसदृशव्यवच्छेदमाक्षिपति ॥' रस०, p. 196.

Page 208.

लोचनमधुकरः———

When the compound is dissolved as लोचनं मधुकरः इव it is called उपमितसमास, लोचन being उपमित or उपमेय, and is formed by the *Sûtra* 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' २।१।५६।।, and when it is dissolved as लोचनमिव मधुकरः or लोचनसदृशः मधुकरः, it is मध्यमपदलोपिन् or उपमासमास, लोचन being उपमान, and is formed by the *Vârtika*, 'शाकपार्थिवादीनां सिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसङ्ख्यानम्'.

Page 209.

वीर नरसिंह———

This is an instance of what *Jagannâtha* calls व्यक्तधर्मा उपमेयोपमा.

As in उपमा, the common property in उपमेयोपमा may be अनुगामिन् as in शिव इव गुरुर्गरीयान् गुरुरिव सोऽयं सदाशिवोऽपि तथा or वस्तुप्रतिवस्तुभावपन्न as in the instance लोचनमधुकरमधुर—given in the text, or उपचरित as in 'कुलिशमिव कठिनमसतां हृदयं जानीहि हृदयमिव कुलिशम्',

---

* In चन्द्रतुल्यं मुखम्, चन्द्र is the प्रतियोगिन् and मुख the अनुयोगिन् of सादृश्य. 'विशिष्टबुद्धौ प्रकारतया भासमान संसर्गस्य प्रतियोगि विशेष्यतया भासमान संसर्गस्यानुयोगि ।'

or श्लिष्ट as in 'भारतमिव सचित्तं सचित्तमिवाथ भारतं सकृपम्'. It can also, according to *Jagannâtha,* be बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्न, though *Mallinâtha* thinks that there is no charm in this case as there is no एकवाक्यता. *Jagannâtha's* instance is:——

'रमणीयस्तबकयुता विलसितवक्षोजयुगलशालिन्यः।
लतिका इव ता वनिता वनिता इव रेजिरे लतिकाः।

अत्र रमणीयत्वविलसितत्वाभ्यां विशेषणाभ्यां युतत्वशालित्वाभ्यां च विशेष्याभ्यां परस्परं वस्तुप्रतिवस्तुभावमापन्नाभ्यां पुटितः स्तबकस्तनरूपः परस्परं बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्नो धर्मः॥' रस०, p. 197.

Page 209.

अनुगतिरूप——

The अन्वय of the verse is:—

यद्युज्ञानामनुगतिरूपमेकस्यैकस्मिन्नेव वाक्ये जायते तदानीमन्वर्थोऽनन्वयः कथितः। When one and the same object becomes उपमेय and उपमान in one and the same sentence, the figure is अनन्वय and the term is significant; because there is no second with which the object is connected in some point of similarity. नास्ति अन्वयः संबन्धो द्वितीयेन सह साधारणधर्मेण यत्र सोऽनन्वयः.

Bhâmaha defines it as:——

यत्र तेनैव तस्य स्यादुपमानोपमेयता।
असादृश्यविवक्षातस्तमित्याहुरनन्वयम्॥

His instance is:——

ताम्बूलरागवलयं स्फुरद्दशनदीधिति।
इन्दीवराभनयनं तवेव वदनं तव॥

It may be noted that *Udbhaṭa*'s definition of अनन्वय is exactly the same as *Bhâmaha*'s.

Page 212.

तद्रूपकमारोपे यत्रापह्नूयते न तद्विषयः———

That is रूपक in which there is superimposition of the विषयिन् (corresponding to उपमान in उपमा) on the विषय (answering to उपमेय) and in which the subject of superimposition is not denied (as in अपह्नुति). आरोप means ascribing one thing to another or superscribing one thing upon another. That to which something is ascribed is called the विषय or subject of superimposition and that which is ascribed is called the विषयिन्. In मुखं चन्द्रः, मुख is the विषय and चन्द्र the विषयिन्. आरोप is to be distinguished from अध्यवसाय. In आरोप, the विषय and the विषयिन् are both expressed, while in अध्यवसाय, the विषय is swallowed up by or lost in the विषयिन्. The former leads to रूपक, the latter to अतिशयोक्ति. The figure is called रूपक; because in it the विषयिन् colours the विषय with its own properties.

Vidyâdhara's definition follows that of *Râjânaka Ruyyaka*, 'अभेदप्राधान्ये आरोपे आरोपविषयानपह्नवे रूपकम्'. *Vide* अल० सर्व०, p. 34.

Bhâmaha's definition, divisions, and examples of रूपक are as under:———

उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य रूप्यते ।
गुणानां समतां दृष्ट्वा रूपकं नाम तद्विदुः ॥

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ।
द्विधा रूपकमुद्दिष्टमेतत्तच्चोच्यते यथा ॥
शीकराम्भोमदसृजस्तुङ्गा जलदस्तन्तिनः ।
निर्यान्तो मण्डयन्तीमे शक्रकार्मुककारणम् ॥
तडिद्वलयकक्ष्याणां वलाकामालभारिणाम् ।
पयोमुचां ध्वनिर्धीरो दुनोति मम तां प्रियाम् ॥

Udbhaṭa also gives the same two divisions of रूपक, but they are used in a different sense also, समस्तवस्तुविषय being called मालारूपक. His definition is as under:———

श्रुत्या संबन्धविरहाद्यत् पदेन परान्तरम् ।
गुणवृत्तिप्रधानेन युज्यते रूपकं तु तत् ॥

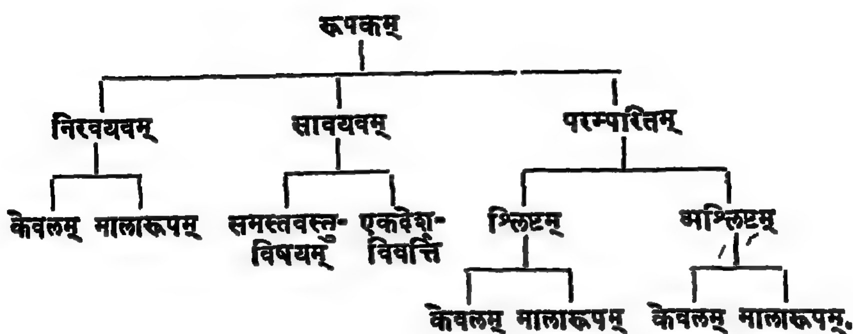
अत एवोपमा प्रतीयते———

When non-difference (अभेद between the विषय and the विषयिन्) is spoken of as predominant in रूपक, difference is not denied. Really speaking, there is a difference between the विषय and the विषयिन् and hence it is that उपमा or similarity is implied. What *Vidyâdhara* means is that identity between two things based on similarity alone constitutes रूपक. *Mammaṭa* also says the same thing. 'अतिसाम्यात् (अनपह्नुतभेदयोः) उपमानोपमेययोरभेदो रूपकम् ।'. Hence सुखं मनोरमा रामा where there is आरोप but not आरोप based on similarity is not रूपक. "उपमानोपमेयविशेषणाभ्यां सादृश्यलाभात् 'सुखं मनोरमा रामा' इत्यादिशुद्धारोपविषयतादात्म्यनिरासः । सादृश्यमूलकमेव च तादात्म्यं रूपकमामनन्ति ॥" रस०, p. 225.

Page 213.

तदेवमिह भेदाष्टकमेवोदङ्कितम्——

The eight divisions are as under:——

व्यस्तसमस्तत्वादिकथने वैचित्र्याभावात्——

Some authors like *Dandin* divide रूपक into समस्तरूपक, व्यस्त-रूपक, and समस्तव्यस्तरूपक. बाहुलता, अङ्गुल्यः पल्लवान्यासन् and स्मितं मुखेन्दोर्ज्योत्स्ना are respectively instances of these ...ugs varieties. As, however, there is no charm in such require Vidyâdhara, *Mammata* and other later writers on poetics have dropped these divisions.

Page 214.

समस्तवस्तुविषयम्——

When all the objects superimposed are expressed in words and none of them is left to be implied, the रूपक is समस्तवस्तुविषय वस्तु means आरोप्यमाण or विषयिन् and विषय means शब्दविषय or शब्दोपात्त *Jagannâtha* thus explains the word.— 'समस्तानि वस्तून्यारोप्यमाणानि शब्दोपात्तानि यत्र तत् समस्तवस्तुविषयम्' रस०.

p. 231. *Mammaṭa*'s definition is similar:—'समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा' where आरोपिता. is equal to आरोप्यमाणाः. *Daṇḍin* calls it सकलरूपकम्. His instance is:—

ताम्राङ्गुलिदलश्रेणि नखदीधितिकेसरम् ।
ध्रियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवच्चरणपङ्कजम् ॥

एकदेशविवर्त्ति—

When some of the objects superimposed are expressed and some left to be implied, the रूपक is एकदेशविवर्त्तिन्. *Mammaṭa*'s definition is:—'श्रौता आर्था च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्त्ति तत्'. Commentators in general explain the word एकदेशविवर्त्तिन् as एकदेशे विशेषेण वर्त्तते इति एकदेशविवर्त्ति. विशेषेण वर्त्तते should be taken to mean शब्दोपात्तत्वेन वर्त्तते. *Jagannâtha* explains it in two ways:—विशेषेण वर्त्तते शब्दोपात्तत्वेन वर्त्तते or विवर्त्तते शब्दोपात्तत्वादन्यथाभूय वर्त्तते.

'यत्र च कः ..ken of ..शब्दोपात्तमारोप्यमाणं क्वचिच्चार्थसामर्थ्याक्षिप्तं तदेकदेशे शब्दानुपा... ...वयवरूपके विवर्त्तनात् स्वस्वरूपगोपनेनान्यथात्वेन वर्त्तनादेकदेशविवर्त्ति ।

यद्वा

एकदेशे उपात्तविषयिके अवयवे विशेषेण स्फुटतया वर्त्तनादेकदेशविवर्त्ति ॥'

रस०, p. 231.

Page 215.

परम्परितम्—

परम्परितरूपक is made up of two रूपक's of which one is the cause of the other. It is either based upon श्लिष्ट words (words conveying two meanings) or upon अश्लिष्ट words.

In the former case it is called श्लिष्टपरम्परित and in the latter case अश्लिष्टपरम्परित. The आरोप which supports another आरोप is generally expressed by श्लिष्ट words. 'यत्र चारोप एवारोपान्तरस्य निमित्त तत् परम्परितम्। तत्रापि समर्थकत्वेन विवक्षितस्यारोपस्य श्लेषमूलकत्वे श्लिष्टपरम्परितम्।' रस०, p. 233.

The difference between एकदेशविवर्त्तिन् and परम्परितरूपक is that in the former the two superimpositions of which one is expressed and the other implied may be explained independently of each other, while in the latter one superimposition is necessarily dependent upon the other. *Mammaṭa* says — 'नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य य. । तत् परम्परितम्———'. In the instances given in the text the superimposition of नायिका on भू, which is implied from the superimposition of a sportive pillow on the hand which is expressed, may be explained from the feminine gender of भू, and from the fact that the earth is described by poets as the wife of kings (kings being called भूपति, महीभुज् &c); it does not require the superimposition of केलीतल्प on भुज for its support, while the superimposition of हंस or राज requires for its support that of मानस (the lake) or मानस (the mind); in other words, it is not possible without the superimposition of मानस, the lake, or मानस, the mind; for there is no similarity between राजन् and हंस except that of living in मानस (the king living in the mind of sportive women and the swan living in the मानस lake).

Page 217.

वैधर्म्येण——By the absence of a quality, by a negative or destructive quality The charity of the king is identified

with a destructive cloud; because it dispels the moonlight of the glory of the heavenly tree.

Page 218.

चरणारविन्दम्——चरणावेवारविन्दं चरणारविन्दम्. The compound is formed by 'मयूरव्यंसकादयः २।१।७२॥ and is called मयूरव्यंसकादि, रूपकसमास, or विशेषणसमास.

Page 219.

यदाह दुर्गसिंहः। रञ्जेर्मृगरमण इत्यनुषङ्गलोपः——

'रञ्जेर्णौ मृगरमणे' is the reading of the *Vârtika* as generally found. The माधवीयधातुवृत्ति has the following:——

'रजयति मृगान्। अरीरजत्। रमयतीत्यर्थः। 'रञ्जेर्णौ मृगरमणे' इति नलोपः। 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वाद्ध्रस्वः। मृगादन्यत्र-रञ्जयति पक्षिणः। तथा रमणादन्यत्रापि रञ्जयति मृगान् तृणादिदानेन वशीकरोतीत्यर्थः।'.

कलयत——कलयतः is the reading of all the Mss., secured for collation; but is not so good as कलयत, the reading of *Mallinâtha*, adopted in the text.

Page 220.

तं परिणामं द्विविधं——प्रयोगाय——

Remarks have already been made on this figure as explained by *Vidyâdhara*. *Vide* pp. 452–56 It may be noted that *Mammaṭa* does not enumerate this figure in his list, and that the figure as accepted by other rhetoricians is different from that of *Vidyâdhara*. *Appaya Dikshita* defines it as 'परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना।'. His example is.—'प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा।'. On this *Âshâdhara* says.—'कमलं हि

स्वयं द्रष्टुमशक्त नेत्ररूपं भूत्वा पश्यतीति परिणामः।'. *Jagannâtha*'s definition is similar:—'विषयी यत्र विषयात्मतयैव प्रकृते प्रकृतोपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परिणामः।' रस०, p. 248. *Vidyânâtha* too agrees with them. His definition is:—

आरोप्यमाणमारोपविषयात्मतया स्थितम्।
प्रकृतस्योपयोगित्वात् परिणाम उदाहृतः॥

Vidyâdhara's definition of the figure is based upon that of *Râjânaka Ruyyaka* —'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः।'

Mallinâtha seems to take परिणामालंकार as *Vidyâdhara* does it. *Vide* his commentary on *S'iśupâlavadha* ३।७७,४।६४ (where he shews the difference between रूपक and परिणाम—'अत्र वलाइकततिष्वारोप्यमाणानां जवनिकानां मुद जनयन्तीति प्रकृतोपयोगिवर्णनात् परिणामालंकारः। "आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः" इति लक्षणात्। रूपके तूपरञ्जनमात्रमिति भेदः।'), १०।१,१०।३७, and १०।६७.

In his commentary on रसगङ्गाधर, *Nâgeśa* remarks:—'वयं तु ब्रूमः। उपमानप्रतियोगिकाभेदो रूपकम्। उपमेयप्रतियोगिकाभेदः परिणामः प्रतीपवत्। तत्राभेदे उपमेयप्रतियोगिकत्वतात्पर्यग्राहकं प्रकृतकार्योपयोगः। न तु तच्छरीरेऽस्य प्रवेशः। एवं च यत्रोपमानस्य स्वात्मनैव प्रकृतकार्योपयोगो यत्र चोदासीनता तत्र रूपकमेव। एवं च परिणामो विशेषणसमासायत्तः। रूपकं मयूरव्यंसकादिसमासायत्त मुखचन्द्र इत्यादौ। यदि तु चन्द्रमुखमिति विग्रयुज्यते तदा विशेषणसमासायत्तमपि रूपकमिति।' रस०, p. 248.

In his *Udyota* on *Kâvyaprakâśa* he defends *Mammaṭa* and rejects परिणाम:—

'मुखचन्द्रेण विरहतापः शाम्यति' इत्यादावपि रूपकमेव। न चैवं चन्द्राभेदप्रतीतौ विरहतापशामकत्वासंभवः। अभेदप्रतीतेराहार्यत्वेन मुखत्वस्यातिरस्कारेण

विशेष्यतया भानेन च तत्त्वसंभवात् । 'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम् ।' इत्यादौ आहार्यनारायणत्वबुद्ध्याऽऽहार्यस्यैव लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनस्य बोधान्न दोषः । यत्तु आरोप्यमाणो यत्र विषयात्मतयैव प्रकृतकार्योपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परिणामः । अत्र च विषयाभेद आरोप्यमाणे उपयुज्यते । रूपके तु नैवमिति विशेषः । "वदनेनेन्दुना तन्वी स्मरतापं विलुम्पति" इत्यादि उदाहरणम् । अत्र हि स्मरतापनाशनसामर्थ्यं मुखात्मनैवेन्दोः । ग्रीष्मसंतापहारकत्वात् रमणीयशोभाधारत्वाच्चेन्दुर्विषयितयोपात्त इति दाक्षिणात्याः । तन्न । इन्दौ वदनतादात्म्यप्रतीतेर्वर्णनीयमुखाद्यनुत्कर्षकत्वेनालंकारत्वाभावादिति दिक् ।'.

Pages 222-224.

क्रिसलयति कविः——°नोपनिबद्धानि ————

When an object of description (प्रकृतार्थ) is suspected by the poet to be another (अप्रकृतार्थ) and when the suspicion is based upon similarity between these two and is set up by his genius, the figure is called संदेह. *Bhâmaha*, *Udbhaṭa*, *Mammaṭa*, and others call it ससंदेह. 'स्थाणुर्वा पुरुषो वा' expresses a doubt, but this doubt is set up by one's own will and not by poetic genius, in other words, it is not striking and therefore constitutes no figure. Doubt again must be based upon similarity; 'इतो गता सा क गता न जाने गेहं गता मे हृदयं गता वा' does not therefore illustrate this figure. The figure is divided into three classes, according as doubt is described as pure without certainty, or with certainty in the middle, or with certainty at the end. It is thus शुद्धः, निश्चयगर्भः, or निश्चयान्तः. The following is given by *Jagannâtha* as an instance of शुद्धसंदेह :——

मरकतमणिमेदिनीधरो वा
  तरुणतरस्तरुरेष वा तमालः ।
रघुपतिमवलोक्य तत्र दूरा-
  दृषिनिकरैरिति संशयः प्रपेदे ॥

Here the final idea is that of doubt and there is no certainty whatever.

The following illustrates निश्चयगर्भसंदेह——

तरणितनया किं स्यादेषा न तोयमयी हि सा
  मरकतमणिज्योत्स्ना वा स्यान्न सा मधुरा कुतः ।
इति रघुपतेः कायच्छायाविलोकनकौतुकै-
  र्वनवसतिभिः कैः कैरासौ न सन्दिदिहे जनैः ॥ रस०, p. 257.

The doubt of the poet here takes this form :—एषा (रघुपतेः कायच्छाया) किं तरणितनया (यमुना) स्यात् न वा (whether this is the body of *Râma* or the river *Yamunâ*; for both are black). This doubt is removed by a व्यावर्त्तक or differentiating property residing in the उपमान, *viz.*, तोयमयीत्व. This (the body of *Râma*) cannot be the *Yamunâ*; for the *Yamunâ* is made up of water. Thus the doubt is removed and it is known for certain that the body is not the *Yamunâ*. Though one doubt is removed, another arises. It is doubted whether the body is the splendour of emarelds, both being brilliantly blue. This doubt too is removed by a व्यावर्त्तक property of the उपमान, *viz*, मधुरत्वाभाव. It cannot be the splendour of emarelds; because whence can it be sweet? Thus in both the cases certainty is arrived at, but it is not final. It is

certain that what is seen (*i. e.*, *Râma*'s body) is neither the *Yamunâ* nor the splendour of emarelds; but its real nature, its being *Râma*'s body, is not known. Thus there is certainty in the middle, but not in the end. The figure, therefore, is निश्चयगर्भसंदेह.

The third variety of the figure is निश्चयान्तसंदेह. An instance for it is given in the text. Various doubts are raised in regard to king *Nṛsiṁha.* Is he the lord of Moon-lotuses; for both are shining? No, he cannot be the Moon; for the Moon has no कमलोल्लासनशक्ति which the king has (the Moon cannot open the Sun-lotuses; the king can gladden *Lakshmî*, his wife). Is he then the lord of days; for both are illustrious? No, he cannot be the Sun; for the Sun has not कुमुदे लक्ष्मीवितननशक्ति when he rises, which the king has (the Sun when he rises cannot spread out beauty in the Moon-lotuses; the king in his prosperity distributes *Lakshmî* for the pleasure of the earth). Is he then *Kṛshṇa*; for both are beautifully blue? No, *Kṛshṇa* has the property of द्विजपत्यधरीकरण, which the king has not (*Kṛshṇa* lowers the lord of birds, *Garuḍa*, when he ascends it; the king does not lower or disregard the best of the Brâhmins but gives them charity). Why say more? It was finally known that you were king *Nṛsiṁha* by your wonderful exploits. Here कमलोल्लासनशक्त्यभाव, कुमुदे लक्ष्मीवितननशक्त्यभाव, and द्विजपत्यधरीकरण are व्यावर्त्तक properties found respectively in चन्द्र, सूर्य, and विष्णु, the उपमान's of नृसिंह. They are properties which create a certainty that the object before us is none of the three, चन्द्र, सूर्य, and विष्णु. They do not enable us to arrive at the real character of the object;

and if the description had stopped here, it would have been an instance of निश्चयगर्भसंदेह like तरणितनया——. But a व्यावर्त्तक property of the उपमेय, *viz.*, विचित्रचरित्रत्व (found in the king and in none of the three उपमान's) makes it certain that he is *Nrisimha*

In this verse किं कृष्णोऽयं द्विजानामधरयति पतिं is a better reading, for it would make the line symmetrical with the first two lines and thus prevent भग्नप्रक्रमदोष; and this is the reading of most of the Mss in another place where the verse occurs (p. 274).

Now when the व्यावर्त्तक properties कमलोल्लासनशक्त्यभाव, कुमुदे लक्ष्मीवितननशक्त्यभाव and द्विजपत्यधरीकरण are minutely examined, it will be found that they are व्यावर्त्तक properties in the sense of कमलस्योल्लासनशक्त्यभाव, कुमुदे चन्द्रकमले लक्ष्मीवितननशक्त्यभाव and गरुडाधिरोहण, but their absence is not found in this sense as belonging to the king; but in the sense of कमलाया उल्लासने शक्तिः कौमुदे लक्ष्मीवितननशक्तिः and ब्राह्मणश्रेष्ठानवधीरणम् In this sense, however, they are not व्यावर्त्तक properties The difficulty that is thus presented is removed by अतिशयोक्ति, based upon the identification of कमलस्य उल्लासन and कमलाया उल्लासन, कुमुदे and कौमुदे, and गरुडाधिरोहण and ब्राह्मणाधरीकरण, they being considered as one, by श्लेष, being expressed by the same words that can be construed in these two ways, and as certainty is strengthened by अतिशयोक्ति based upon श्लेष, there is सङ्कर (fusion) of संदेह and अतिशयोक्ति resting on the relation of the supporter and the supported, संदेह being supported by अतिशयोक्ति. In

भूयसोक्तेन किं वा there is a commixture (संसृष्टि) of संदेह and अतिशयोक्ति with another figure आक्षेप of a particular sort, which consists in the partial expression and the partial denial of what is to be expressed with some motive. A few similar objects, the Moon, the Sun, and *Vishnu*, are spoken of and the expression of any other object in point of similarity is denied and the motive in doing so is to suggest that among the gods enumerated or among others, there is none equal to *Nrsiṁha.* The figure आक्षेप thus suggests another figure व्यतिरेक which consists in the superiority of the उपमेय (नृसिंह in this case) over the उपमान (चन्द्र, सूर्य, and विष्णु).

Sometimes in this figure the objects superimposed are seen to have different substrata (भिन्नाश्रयत्व). In the instance किं निम्नेषु समीकृतः——the subject of superimposition is कीर्त्ति or rather कीर्त्तिकृतकार्य and the objects superimposed are समीकरण, उत्सारण, प्रक्षालन, धवलीकरण, कवलीकरण, and एकीकरण. The संदेह in fact takes the form कीर्त्तिकृतं कार्यं किं समीकरणं किं वोत्सारणं किं वा प्रक्षालनं &c. Here the objects superimposed have not the same आश्रय. They reside in different things; वसुमत्यां समीकरणं शैलेषु उत्सारणमम्बरे प्रक्षालनं वनश्रेणिषु धवलनं दिक्षु कवलीकरणं पायोधिष्वेकीकरणम्.

Bhâmaha's definition of this figure which he terms ससंदेह is as under.—

उपमानेन तत्त्वं च भेदं च वदतः पुनः ।
ससंदेहं वचः स्तुत्यै ससंदेह विदुर्यथा ॥

His instance is :—

किमयं शशी न स दिवा विराजते
कुसुमायुधो न धनुरस्य कौसुमम् ।
इति विस्मयाद्विमृशतोऽपि मे मतिः
त्वयि वीक्षिते न लभतेऽर्थनिश्चयम् ॥

This is निश्चयगर्भसंदेह. He has given no instance of निश्चयान्तसंदेह.

Udbhata's definition of ससंदेह is exactly the same as *Bhāmaha's.* He has बुधाः for यथा. His instance is :—

हस्ते किमस्य निःशेषदैत्यहृल्लनोद्भवः ।
यशःसञ्चय एष स्यात् पिण्डीभावोऽस्य किं कृतः ॥
नाभिपद्मस्पृहायातः किं हंसो नैष चञ्चलः ।
इति यस्याभितः शङ्ख शङ्कामधाद्विष्टार्जवो जनः ॥

This is also निश्चयगर्भससंदेह. *Udbhata* gives another variety thus :—

अलंकारान्तरच्छायां यत् कृत्वा धीषु बन्धनम् ।
असंदेहेऽपि संदेहरूपं संदेहनाम तत् ॥

This corresponds to शुद्धससंदेह. His instance is the following :—

नीलाभ्रः किमयं मेरौ धूमोऽयं प्रलयानले ।
इति यः शङ्क्यते श्यामः पक्षीन्द्रेऽर्कत्विषि स्थितः ॥

Here the blue *Krishna* sitting on the brilliant *Garuda* is suspected to be a blue cloud on *Meru* or smoke on destructive fire. The figure suggested is उपमा, *Krishna* being

suggested to be like a blue cloud on *Meru* or smoke on destructive fire.

Udbhaṭa has given no instance of निश्चयान्तसंदेह and this has led *Mammata* to remark—' किं तु निश्चयगर्भ इव नात्र (निश्चयान्ते) निश्चयः प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भट्टोद्भटेन ॥ '.

Vâmana, who like our author and *Râjânaka Ruyyaka,* adopts the word संदेह, has an instance of शुद्धसंदेह only. He defines it as ' उपमानोपमेयसंशयः संदेहः '. The instance given is.—

इदं कर्णोत्पलं चक्षुरिदं वेति विलासिनि ।
न निश्चिनोति हृदयं किं तु दोलायते पुनः ॥ काव्यालं० ४।३।११॥

In this figure where संशय based on the similarity of objects is expressed, the common property may be expressed or implied, the same or different, अनुगामिन् (one and the same found in both) or बिम्बप्रतिबिम्बभावापन्न (two properties which are similar).

नेत्राभिरामं रामाया वदनं वीक्ष्य तत्क्षणम् ।
सरोजं चन्द्रबिम्बं वेत्यखिलाः समशेरत ॥

Here the common property (नेत्राभिरामत्व) is one, expressed, and अनुगामिन्.

आज्ञा सुमेषोरविलङ्घनीया
किं वा तदीया नवचापयष्टिः ।
वनस्थिता किं वनदेवता वा
शकुन्तला वा मुनिकन्यकेयम् ॥

property is different, expressed, and अनुगामि

अविलङ्घनीयत्व is common to आज्ञा or नवचापयष्टि and सीता, and वन-स्थितत्व to वनदेवता or शकुन्तला and सीता.

The following shews that the common property is बिम्बप्र-तिबिम्बभावापन्न——

सपल्लवा किं नु विभाति वल्लरी
सफुल्लपद्मा किमियं नु पद्मिनी ।
समुल्लसत्पाणिपदां स्मिताननां-
मितीक्षमाणैः समलम्भि संशयः ॥

In this there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between समुल्लसत्पाणि and पाद on the one hand and पल्लव on the other, and स्मितानन and फुल्लपद्म.

'अस्मिंश्च संशये नानाकोटिषु क्वचिदेक एव समानो धर्मः। क्वचित् पृथक्। सोऽपि क्वचिदनुगामी क्वचिद्बिम्बप्रतिबिम्बभावमापन्नः। क्वचिदनिर्दिष्टः क्वचि-न्निर्दिष्टः ॥' रस०, p 263.

Pages 225-6.

वस्त्वन्तरप्रतीति°——°साधर्म्येण——

When one thing is charmingly mistaken as another through resemblance, the figure is called भ्रान्तिमत् by writers well-versed on poetics भ्रान्ति means the apprehension of one thing in another and the figure in which there is भ्रान्ति is भ्रान्तिमत् This figure is different from स्मरण; for स्मरण is accepted by all as knowledge that concerns itself with a distant impression (तत्), while भ्रान्ति is a mistaken apprehension concerning what is near (इदम्). स्मृति is defined as

'संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः'. When an object is perceived, an impression (संस्कार) is made on the mind and this impression is recalled on seeing a similar object, or by some other cause. Remembrance thus concerns itself with a past impression (तत्ता) and is expressed in the form तत् स्मरामि. भ्रम or विपर्यय is मिथ्याज्ञानम् or false apprehension and takes the form शुक्ताविदं रजतम्. It thus concerns itself with what is near or इदंता. The figure भ्रान्तिमत् is also different from संदेह; for संदेह is accepted to be knowledge concerning two properties opposed to each other, their opposition first flashing upon the mind, as superimposed upon an object. Nor would this make the definition of संदेह too wide; for a sentence like 'प्रकृताप्रकृतत्वेन मिथोविरोधिनी जानामि' is not accepted as a figure. Therefore भ्रान्तिमत् has a different province; and does not take the form इदं वा इदं वा as संदेह, nor तत् जानामि as स्मरण, but takes the form इदमेव and is thus knowledge concerned with इदंता.

With सुदाङ्गनाभ्यो मलयं ——— compare

कीर्त्तौ विस्फूर्त्तिमत्यां ते मृणालक्षीरशङ्किनः ।
ह्रयेऽपि नागास्तन्वन्ति जिह्वान्तोल्लोलनं मुहुः ॥

given by *Nâgeśa in* his commentary on रस०, p. 271.

भ्रान्ति arising from causes other than similarity between two objects, such as the embarrassment of the mind caused by blows on the vital parts of the body, as in the verse कल्पान्त° in the text or the madness caused by separation from the object of love, does not constitute this figure.

'सर्पग्रहारकृतचित्तविक्षेपविरहादिकृतोन्मादादिजन्यभ्रान्तेर्न नालंकारत्वम् । सादृश्यप्रयोज्यत्वाभावात् ।' उद्योत. It should be noted that any sort of भ्रान्ति is not sufficient to constitute this figure, but that it must be striking or कविप्रतिभानिर्मित. 'भ्रान्तिमानलंकारः । सा च कविप्रतिभानिर्मितैव । तेन रङ्गे रजतमिति दुष्टेर्नालंकारत्वम् ।' उद्योत.

Both in रूपक and भ्रान्तिमत्, one thing is known as another, प्रकृत as अप्रकृत ; but in रूपक, the निश्चय or certitude is आहार्य or voluntary (बाधकालीनेच्छाजन्यं ज्ञानमाहार्यम्), while in भ्रान्तिमत् it is अनाहार्य or caused by some adventitious circumstance (दोष).

The figure भ्रान्तिमत् is treated immediately after सन्देह, as they both depend upon false apprehension.

Both *Bhāmaha* and *Udbhata* omit this figure.

Pages 226-8.

तन्निमित्तभेदात्——निरूपितः——

When a certain object is apprehended by different persons in different ways through different causes, the figure is उल्लेख which has thus a significant name. This figure cannot be comprehended under रूपक, for रूपक simply requires the object under description to be coloured as another (अप्रकृत to be superimposed upon प्रकृत), while उल्लेख requires an object to be grasped in different lights by different persons through different causes. Nor can it be included under भ्रान्तिमत्, for though in it as in भ्रान्तिमत् there is an idea of a thing being different from what it is, it is considered as a separate figure

as it is based upon another additional charm of an object being apprehended in various ways. Nor is the figure to be included under that variety of अतिशयोक्ति which consists in considering objects, though different, to be identical; for in it an object is looked upon in various lights by different apprehenders. By all means the province of उल्लेख is different from that of रूपक and other figures. If in some cases an idea of another figure also flashes upon the mind, there is no inconsistency whatsoever; for we have there fusion (संकर) of the figures उल्लेख and रूपक &c. expressed by one and the same expression. Therefore where an object is apprehended in various ways, we have उल्लेख, and the reason why the object is thus apprehended is that it possesses many properties and that love, desire of obtaining something, and the conventional usage stir up persons to look upon the object in various lights.

'तत्र रूच्यर्थित्वव्युत्पत्तयो यथायोगं प्रयोजिकाः। तदुक्तम्—

"यथारुचि यथार्थित्वं यथाव्युत्पत्ति भिद्यते।
आभासोऽप्यर्थ एकस्मिन्ननुसंधानसाधिते॥" इति।

यथा—"यस्तपोवनमिति मुनिभिः कामायतनमिति वेश्याभिः संगीतशालेति लासकैः" इत्यादि हर्षचरिते श्रीकण्ठाख्यजनपदवर्णने।'. अलं० सर्व०, p. 47.
व्युत्पत्ति is explained by a commentator as वृद्धव्यवहारशरणता.

To sum up:—उल्लेख is a figure in which an object is apprehended in different ways by different persons on account of ·~ connection with different properties attributed *to it*

through love, desire of obtaining something, or conventionality as the case may be.

The propriety of the word एकम् in the definition of उल्लेख will be manifest from the following instance :—

'अधरं बिम्बमाज्ञाय मुखमब्जं च सुभ्रु ते ।
कीराश्चञ्चरीकाश्च विशन्ति परमां मुदम् ॥'

In this, one and the same object is not apprehended in different lights and the figure consequently is not उल्लेख.

The word अनेकैः in the definition prevents its अतिव्याप्ति to मालारूपक as in 'धर्मस्यात्मा भागधेयं क्षमायाः'.

अनेकधा prevents अतिप्रसङ्ग to instances like the following :—

'नृपवरवाजिराजिप्रसरखुरपुटप्रोद्धतैर्धूलिजाले-
रालोकालोकभूमीधरमतुलनिरालोकभावं प्रयाते ।
विश्रान्तिं कामयन्ते रजनिरिति धिया भूतले सर्वलोकाः
कोकाः क्रन्दन्ति शोकानलविकलतया किं च नन्दन्त्युलूकाः ॥'

Here though the object apprehended is one, *viz.*, धूलिजाल, and the apprehenders are many, *viz.*, लोक, कोक, and उलूक, still the apprehension is not अनेकधा, as all regard धूलिजाल as रजनी. The figure therefore is not उल्लेख.

As mentioned in the text, उल्लेख may be pure (शुद्ध), or mixed with other figures (सङ्कीर्ण). 'न नयसि कथंकारं श्लाघ्य :–' is an instance of the first sort. When सङ्कीर्ण, it may be सङ्कीर्ण with रूपक and other figures.

In 'वज्रपञ्जरमिति शरणागतैरसुरविवरमिति वार्तिकैः'—(*Vide* श्रीकण्ठजनपदवर्णन in हर्षचरित, p. 108), we have संकर of रूपक and उल्लेख. In

'आलोक्य सुन्दरि मुखं तव मन्दहासं
नन्दन्त्यमन्दमरविन्दधिया मिलिन्दाः ।
किं चालि पूर्णमृगलाञ्छनसंभ्रमेण
चञ्चूपुटं चटुलयन्ति चिरं चकोराः ॥'

we have संकर of भ्रान्तिमत् and उल्लेख. अपह्नुति is संकीर्ण with उल्लेख in

'वनितेति वदन्त्येतां लोकाः सर्वे वदन्तु ते ।
यूनां परिणता सेयं तपस्येति मतं मम ॥'

We may have similarly संकर of संदेह with उल्लेख as in the following :—

'भानुरग्निर्यमो वायं बलिः कर्णोऽथवा शिबिः ।
प्रत्यर्थिनश्चार्थिनश्च विकल्पन्त इति त्वयि ॥'

All these are instances of स्वरूपोल्लेख in which *the nature* of an object is apprehended as different from what it is. When the हेतु or the फल of an object is apprehended as different by different persons, we have हेतूल्लेख or फलोल्लेख. The following are the instances in order :—

'सर्गहेतोः सदा धर्मः स्थितिहेतोरपि प्रजाः ।
द्विषः संहारहेतोश्च विदुस्त्वां जातमात्मनः ॥'
'अर्थिनो दातुमेवेति त्रातुमेवेति कातराः ।
जातोऽयं हन्तुमेवेति वीरास्त्वां देव जानते ॥'

Even if the apprehenders are not different, if an object is apprehended in different lights in different points, it constitutes उल्लेख as in the following instance:——

'सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे
सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥'.

This sort of उल्लेख too may be सङ्कीर्ण, as in the following instance:——

'गगने चन्द्रिकायन्ते हिमायन्ते हिमाचले ।
पृथिव्यां सागरायन्ते भूपाल तव कीर्तयः ॥'

Here we have fusion of उल्लेख with उत्प्रेक्षा.

Pages 228-30.

कल्पिते विषये——° निर्देशो द्वैध्यः——

When the subject of superimposition is denied and the object superimposed shines out prominently, the figure is अपह्नुति and it is of three sorts on account of the arrangement, in a sentence or in sentences, of the subject of superimposition and the object superimposed.

The figure is dealt with here; because the figures that are concerned with superimposition are treated of from the figure रूपक and in this figure the subject of superimposition is denied unlike in other figures where it is not denied.

The figure is of three sorts. In some cases the subject of superimposition is first denied and then the object of superimposition is expressed. In some cases this order is reversed. While in other cases the denial of the subject of superimposition is expressed by words signifying falsity, such as छल. The first two varieties require different sentences for विषयापह्नव and विषय्यारोप (the denial of the subject of superimposition and the superimposition of another object); the third only one sentence. The instances given in the text illustrate the three varieties in order. When words like छल, व्याज, कपट, मिष, छद्मन्, वपुस्, आत्मन् are used, the अपह्नुति is शाब्दी अपह्नुति. When the denial is not expressed, but implied as in

'अङ्कं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे
सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन् परे ।
इन्दौ यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते
तत्सान्द्रं निशि पीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमाचक्ष्महे ।'

or in

'मन्थानभूमिधरमूलशिलासहस्र-
संघट्टनव्रणकिणः स्फुरतीन्दुमध्ये ।
छायामृगः शशक इत्यतिपामरोक्ति-
स्तेषां कथंचिदपि तत्र हि न प्रसक्तिः ॥'

the अपह्नुति is आर्थी अपह्नुति.

It must be noted that the आरोप must be आहार्य or voluntary and not अनाहार्य as when a lover calls the Moon, the Sun, denying his real nature. *Jagannâtha* says :—

'अत्र च लक्षणे (*i.e.*, in the definition of अपह्नुति given by him :—
'उपमेयतावच्छेदकनिषेधसामानाधिकरण्येनारोप्यमाणमुपमानतादात्म्यमपह्नुतिः')
आरोप्यमाणमित्यस्याहार्यनिश्चयविषयीक्रियमाणमित्यर्थः । तेन

संग्रामाङ्गणसंमुखाहतकियद्विश्वंभराधीश्वर—
व्यादीर्णीकृतमध्यभागविवरोन्मीलन्नभोनीलिमा ।
अङ्गारप्रखरैः करैः कवलयन् सद्यो जगन्मण्डलं
मार्तण्डोऽयमुदेति केन पशुना लोके शशाङ्कीकृतः ॥

अत्र विरहिजनवाक्ये नायं शशाङ्कः अपि तु सच्छिद्रो मार्तण्ड इति तु च्छाया-
मात्रमपह्नुतेः । न त्वपह्नुत्यलकारः । तज्ज्ञानस्य दोषविशेषजन्यत्वेनानाहार्यत्वात् ।
किं तु भ्रान्त्यलंकार एव ॥' रस०, pp. 279–280.

Bhâmaha's definition of the figure and illustration are as under :—

'अपह्नुतिरभीष्टा च किंचिदन्तर्गतोपमा ।
भूतार्थापह्नवादस्याः क्रियते चाभिधा यथा ॥
नेयं विरौति भृङ्गाली मदेन मुखरा मुहुः ।
अयमाकृष्यमाणस्य कन्दर्पधनुषो ध्वनिः ॥'.

Udbhata's definition is exactly the same with a slight verbal difference :—

'अपह्नुतिरभीष्टा च किंचिदन्तर्गतोपमा ।
भूतार्थापह्नवेनास्या निबन्धः क्रियते बुधैः ॥'

His instance is :—

'एतद्धि न तपः सत्यमिदं हालाहलं विषम् ।
विशेषतः शशिकलाकोमलानां भवादृशाम् ॥'.

Pages 231-6.

अप्रकृतत्वेन——नृपते तव——

When the identification of प्रकृत (the subject under description) with अप्रकृत (what is not under description) on account of common properties is to be accomplished, the figure is called उत्प्रेक्षा by writers versed in poetics. It is treated of here; because identification causes greater charm than superimposition on account of the relation of the प्रकृत with the properties and the actions of अप्रकृत. When the विषय or subject of superimposition is taken in or engulfed by the विषयिन् or the object superimposed, it is called अध्यवसाय. It is thus the identification of the विषय and the विषयिन्. It is brought about either by the latter *actually* swallowing up the former, the former being consequently not expressed, or by the latter *as it were* swallowing up the former in which case though the former is expressed and though it consequently seems different from the latter, the identification between them is to be brought about by the power of suggestion. In the first case the अध्यवसाय is called सिद्ध, and in the second case it is called साध्य. सिद्धाध्यवसाय is altogether different from आरोप; for while in the latter, both विषय and विषयिन् are expressed (उपात्त), in the former विषय is swallowed up (निगीर्ण) by विषयिन् and is consequently not expressed (अनुपात्त). The distinction between साध्याध्यवसाय and आरोप is that in the latter विषय and विषयिन् are both expressed, while in the former विषय may or may not be expressed, and when it is expressed, it is as it were swallowed up by विषयिन्

on account of विषय being conceived as identical with विषयिन्. सिद्ध अध्यवसाय is the basis of the first kind of अतिशयोक्ति or of अतिशयोक्ति of all sorts according to *Râjânaka Ruyyaka*; while साध्य अध्यवसाय is the basis of उत्प्रेक्षा.

In सिद्ध अध्यवसाय, the विषयिन्, which is superimposed (अध्यवसित) and which swallows up the विषय, is predominant. It is thus अध्यवसितप्रधान. While in उत्प्रेक्षा, in which the identification (अध्यवसाय) is to be accomplished, since विषय is being swallowed up by विषयिन्, the process of विषयिन् swallowing up विषय is predominant. It is accordingly अध्यवसायप्रधान.

Now one might say that अध्यवसाय is certitude (निश्चयप्रतीति), while उत्प्रेक्षा is based upon संभावना or conception which does not amount to certainty. How then is उत्प्रेक्षा based upon अध्यवसाय (अध्यवसायमूल)? In answer to this it may be remarked that अध्यवसाय is either स्वारसिक or उत्पादित. It is स्वारसिक or अनाहार्य as in भ्रान्तिमत् where the real nature of an object which is mistaken for another is not known and where consequently the identification of विषय with विषयिन् is not voluntary, but takes place of itself (स्वरसतः) through the force of some cause (certain similar properties common to विषय and विषयिन्) अध्यवसाय is उत्पादित or आहार्य in उत्प्रेक्षा; because though a man knows that a certain विषय is different from its विषयिन्, he identifies both through a certain cause. In the following instance, therefore, where the संभावना is अनाहार्या, there is no उत्प्रेक्षा——

'रामं स्निग्धतरश्याम विलोक्य वनमण्डले ।
प्रायो धाराधरोऽयं स्यादिति नृत्यन्ति केकिनः ॥

'एवमप्यनिश्चयात्मकसंभावनाप्रत्ययमूलत्वादुत्प्रेक्षायाः कथमध्यवसायमूलत्वम्। तस्य हि विषयनिगरणं विषयिनिश्चयश्च स्वरूपम्। न चात्रैकमपि संभवति। विषयोपादानान्निश्चयाभावाच्चेति। अत्रोच्यते—इह द्विधास्त्यध्यवसायः स्वारसिक उत्पादितश्च। तत्र स्वारसिके विषयानवगम एव निमित्तसामर्थ्यात् स्वरसत एव विषयप्रतीतेरुल्लासात्। न ह्यवगतशुक्तिकास्वरूपस्य प्रमातुः कदाचिदपि रजतमिदमिति प्रत्ययोत्पादः स्यात्। इतरत्र तु विषयमवगम्यापि तदन्तःकारेण प्रतिपत्तौ स्वात्मपरतन्त्रविकल्पनाद्विषये प्रतिपत्तिमुत्पादयेत्। जानान एव हि विषयिविविक्तं विषयं तत्र प्रयोजनपरतया विषयिणमध्यवस्येत्। तत्राद्यो भ्रान्तिमदादिविषयः।......। इतरस्तूत्प्रेक्षाविषयः। स च द्विविधः—सिद्धः साध्यश्च। सिद्धो यत्र विषयस्यानुपात्ततया निगीर्णत्वादध्यवसितप्राधान्यम्। साध्यो यत्रैवाद्युपादानात् संभावनाप्रत्ययात्मकत्वाद्विषयस्य निगीर्यमाणत्वादध्यवसायक्रियाया एव प्राधान्यम्। ......। अत एव चात्र क्वचिद्विषयानुपादानम्। वाच्योपयोग्याध्यवसायस्य साध्यमानत्वेनोपक्रान्तत्वात्। क्वचिच्च विषयस्यानुपादानेऽपि न सिद्धत्वम्। इवाद्युपादानान्निगीर्यमाणतायाः प्राधान्यात् संभावनाप्रत्ययस्यैवोद्रेकात्। अत एव चात्र विषयस्य निगीर्यमाणत्वादारोपगर्भत्वं न वाच्यम्। तत्र विषयस्य विषयितया प्रतीतिः। इह पुनर्विषयस्य निगीर्यमाणत्वेन विषयिण एव प्रतीतिः॥', *Vide* the com. on अलं० सर्व०, p. 55.

Thus in उत्प्रेक्षा, अध्यवसाय is साध्य. In other words, though विषय being expressed seems different from विषयिन्, the preception of their identification is to be brought about by the power of suggestion. It should be noted that उत्प्रेक्षा is based upon लक्षणा which proceeds not from अन्वयानुपपत्ति or inapplicability of grammatical connexion, but from तात्पर्यानुपपत्ति or failure of the intended sense of the speaker; and that the object of resorting to लक्षणा is to signify the identity of विषय with विषयिन्. 'तात्पर्यानुपपत्त्यैव च लक्षणा। लक्ष्यगतातिशयप्रतीतिश्च प्रयोजनम्। एतावतैवोत्प्रेक्षायां साध्यवसानत्वव्यवहारः प्राचामिति बोध्यम्।' उद्योत०

It must have been evident that साध्य अध्यवसाय, which is the basis of उत्प्रेक्षा, is the same as संभावना which is defined as 'उत्कटकोटिकः संदेहः'. संदेह touches upon two sides or कोटि's. In पुरुषो वा स्थाणुर्वा, पुरुष is one कोटि or side and स्थाणु is the other कोटि. In संदेह both the sides are equally powerful. When, however, one of the two sides is more powerful than the other, we have संभावना and not संशय. In उत्प्रेक्षा which is उत्कटा प्रकृतस्योपमानस्य विषयिण इति यावत् ईक्षा ज्ञानम्, the mind leans more to विषयिन् than to विषय; and the विषय is conceived not as विषय, but almost as विषयिन्. 'यदेव चाध्यवसायस्य साध्यत्वं तदेव संभावनात्मकत्वम्। संभावना ह्येकतरपक्षशिथिलीकारेण पक्षान्तरदार्ढ्येन च प्रादुर्भवति। अस्याः साध्याध्यवसायतुल्यकक्षत्वम्। तस्यापि विषयशिथिलीकारेण विषयिदार्ढ्येन चोत्पत्तेः।'. Com. on अलं० सर्व०, p. 55. Since उत्प्रेक्षा is thus based upon साध्य अध्यवसाय which amounts to संभावना, it is designated by the different synonyms संभावन, अभिमान, तर्क, and ऊह.

It should be known that *Vidyâdhara* mostly follows *Râjânaka Ruyyaka* in his treatment of figures. साध्य अध्यवसाय is accepted by the latter and therefore by the former also. *Mammaṭa* and *Jagannâtha* do not accept it. They do not admit of लक्षणा in उत्प्रेक्षा. 'किं च "नूनं मुखं चन्द्रः" इत्यादौ कुत्राध्यवसायः। विषयस्य जागरूकत्वात्। न च सिद्धेऽध्यवसाये विषयस्य जठरवर्तित्वं साध्ये तु निगीर्यमाणत्वात् पृथगुपलब्धिरिति वाच्यम्। साध्याध्यवसाने मानाभावात्। अन्यथा रूपकादेरप्यध्यवसानगर्भत्वापत्तेः। किं च अध्यवसानं लक्षणाभेदः। न चात्र विधेयांशे लक्षणास्ति। अभेदादिसंसर्गैरपहार्यबोधस्यैव स्वीकारात्।' रस०, p. 302.

उत्प्रेक्षा is divided into स्वरूपोत्प्रेक्षा, हेतूत्प्रेक्षा, or फलोत्प्रेक्षा according as the संभावना concerns विषय itself, or हेतु, or फल. स्वरूपोत्प्रेक्षा is further divided into eight sorts according as the विषय of उत्प्रेक्षा is जाति, गुण, क्रिया, द्रव्य, or the absence of each of these. In these divisions the निमित्त of उत्प्रेक्षा or the reason why विषय is conceived to be विषयिन् may be expressed (उपात्त), or not expressed (अनुपात्त), and may consist of a class (जाति), an attribute (गुण), or action (क्रिया), or individuality (द्रव्य). But it should be रमणीय or charming; hence नूनमनेन स्थाणुना भाव्यम्, where the साधारणधर्म is निश्चलत्व, is not an instance of उत्प्रेक्षा. Similarly हेतु or फल which is conceived may consist of जाति, गुण, क्रिया, द्रव्य, or the absence of each of these, and we have as many divisions of हेतूत्प्रेक्षा or फलोत्प्रेक्षा as of स्वरूपोत्प्रेक्षा. If the words expressive of उत्प्रेक्षा (उत्प्रेक्षाद्योतक words), such as, मन्ये, शङ्के, ध्रुवं, प्रायः &c. (मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः॥' काव्या०, p. 234), are used, उत्प्रेक्षा is वाच्या; otherwise it is प्रतीयमाना. उत्प्रेक्षा is thus capable of many varieties, of which a few only are illustrated in the text.

In श्रीमन्नृसिंह——the deer is conceived to be smoke on account of the property of blackness common to both; and as the property is not expressed, and as इव which expresses the sense of उत्प्रेक्षा is used, we have an instance of अनुपात्तनिमित्ता वाच्या जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा. धूम by लक्षणा expresses the sense of कुरङ्ग and the object of the लक्षणा, which is conveyed by व्यञ्जना, is the apprehension of the identity of धूम and कुरङ्ग.

In some instances what at first sight appears to be उपमा is finally found to be उत्प्रेक्षा. In 'स्वःसिन्धौ——' डिण्डीरप्रकरन्ति &c. are denominatives, formed by the affix क्विप् to डिण्डीरप्रकर &c., in the sense of acting like (आचार). डिण्डीरप्रकर &c., are therefore उपमान's and at first sight the figure appears to be उपमा; but as the proper substrata of डिण्डीरप्रकर &c., are स्वःसिन्धु &c., the splendours of fame are conceived to be identical with the foam of the heavenly Ganges &c., and what appears to be उपमा eventually turns out to be उत्प्रेक्षा. If we take this as उपमा, the attributes of डिण्डीरप्रकर &c., denoted by स्वःसिन्धौ &c., would be useless; for the similarity of कीर्त्ति and डिण्डीरप्रकर &c. can be established by the latter existing any where and not in स्वःसिन्धु &c.

These are instances of धर्म्युत्प्रेक्षा, one धर्मिन् being conceived as another. In the first instance कुरङ्ग is conceived to be धूम and in the second कीर्त्ति to be डिण्डीरप्रकर &c. These are धर्मिन् or objects that have attributes. When an attribute is superimposed upon an object, उत्प्रेक्षा is प्रतीयमाना, not वाच्या. व्यङ्ग्या (p. 234, l. 3) must be taken in the sense of प्रतीयमाना. *Jagannâtha* remarks, 'वाचकानामिवादीनां त्यागे प्रतीयमाना। अर्थसामर्थ्यावसेयत्वात्। न तु व्यङ्ग्येति भ्रमितव्यम्। तस्याः प्रकृते प्रसङ्गाभावात्॥' रस०, p. 295. Now धर्म consists of गुण or क्रिया; and गुण is conceived as हेतु only, while क्रिया both as हेतु and फल In कैलासान् कीर्त्तिरेषा—— the property of Brahman losing his senses through excess of shame and anxiety caused by the fame and the liberality of *Nrisimha* which generates many *Kailâsa* and *Meru* mountains respectively is conceived to be the cause of his concealing himself in the hollow of the lotus in the navel of *Vishṇu.*

This is therefore an instance of गुणहेतूत्प्रेक्षा. Similarly सेव कोऽप्यपरः——and त्रैलोक्यप्रथमान———are instances respectivel of क्रियाहेतूत्प्रेक्षा and क्रियाफलोत्प्रेक्षा.

When a property residing in an animate object is con ceived as found in an inanimate object, the similarity be tween them both (सचेतन धर्म and अचेतन धर्म) is apprehende and therefore words like इव which signify it should not b used; otherwise there will be पौनरुक्त्य or the fault of re petition. In ननु मृगाङ्कमृगस्य——we have an instance of गुणरूप हेतूत्प्रेक्षा, the property mercy (कृपालुत्व), which belongs to animat objects is conceived as resting in the inanimate object, glory and the basis (निमित्त) of उत्प्रेक्षा is तृणकरण to the Moon. I should be noted that तृणकरण has two meanings, supplyin grass and making straw of or regarding as worthless, and that these two senses which are conveyed by the force of श्लेष are identified by अभेदाध्यवसाय or अभेदातिशयोक्ति. This then is an instance of उत्प्रेक्षा in which हेतु consisting of a propert (mercy) is conceived, the reason of conception being an ac (तृणकरण) of which the two meanings conveyed by श्लेष are identified by अभेदातिशयोक्ति.

In कान्त्यानया——shame, which is a property of animate objects, is conceived of gold, an inanimate object; and the ground of the conception is the act of going down (अवाञ्चन) of gold when balanced with the beauty of *Nṛsimha.* This then is an instance of क्रियानिमित्तगुणहेतूत्प्रेक्षा. As it is impossible to find लज्जा in an inanimate object, the sense of इव is implied and इव is consequently not used.

The next verse महत्पायो°——is similarly an instance of क्रियानिमित्तगुणहेतूत्प्रेक्षा, disgust being conceived of gold, the basis of conception being तीर्थवसति of which the two senses (living with worthy persons and in holy places) conveyed by श्लेष are identified by अभेदातिशयोक्ति.

The last verse दिङ्मातङ्गैः——illustrates क्रियानिमित्तक्रियाफलोत्प्रेक्षा, the purport of purification being conceived of fame, the ground of the conception being पुष्करगाहन of which the two senses (entering पुष्करतीर्थ for ablution and crossing the sky) are identified by अभेदातिशयोक्ति. As फल which means desire of obtaining something is not found to exist in an inanimate object, the sense of इव is implied. If इव, therefore, were used, the verse would be open to the fault of repetition of sense.

Jagannâtha remarks that the views of earlier and later writers on poetics on उत्प्रेक्षा and the relation between विषय and विषयिन् diverge greatly. Earlier writers like *Mammata* hold that विषयिन् is conceived in विषय, invariably by the relation of identity. In the verse

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः ।
नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षा-
ल्लग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥'

which is an instance of हेतूत्प्रेक्षा, given by *Mammata*, he holds that the natural attachment of beauty to legs (लक्ष्म्याः स्वाभाविकलग्नत्वम्) is विषय and the attachment of beauty to legs

through joy (लक्ष्म्याः हर्षहेतुकलग्नत्वम्) is विषयिन् and the latter is conceived in the former by the relation of identity. 'अत्र पद्मलक्ष्म्याः कामिनीचरणयोः स्वभावलग्नत्वं यथोक्तहर्षहेतुकलग्नत्वतादात्म्येन संभावितम्' प्रदीप. Similarly in 'लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।', the pervading of darkness is conceived to be identical with its besmearing the limbs and with the sky showering collyrium; 'व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम्' as *Mammata* himself puts it. Here the विषय, *viz.* व्यापन, is अनुपात्त. *Jagannâtha* does not take the relation of identity (तादात्म्यसंबन्ध) to subsist between विषय and विषयिन् in each case. He notes :—

'न सर्वत्राभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति नियमे किंचिदस्ति प्रमाणम् । लक्ष्येषु भेदेनाप्युत्प्रेक्षणस्य दर्शनात् । "अस्यां मुनीनामपि मोहमूहे—" इत्यादौ (नैषधपद्ये ७-१४) । न च मुनिसंबन्धिनि धर्मविशेषे मोहस्याभेदेनोत्प्रेक्षणमिति वाच्यम् । भेदेनोत्प्रेक्षणे बाधकाभावेनेदृशकल्पनाया निरर्थकत्वात् । न ह्यभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति वेदेन बोधित यदयमयमाग्रहः स्यात् । लक्षणनिर्माणस्य पुरुषाधीनत्वात् ।' रस०, p. 298.

Viśveśvara Pandit also shews how the views of earlier and later writers on poetics on the relation between विषय and विषयिन् differ. 'अत्र प्राचामयं सिद्धान्तः । सर्वत्र विषये विषयिणोऽभेदेनैव संसर्गेणोत्प्रेक्षणं न तु संबन्धान्तरेण ॥' अलं० कौस्तु०, p. 194; and 'अत्र नवीनाः । अभेदेनैवोत्प्रेक्षणमिति नियमे मानाभावः । "अस्यां मुनीनामपि मानमूहे—" इत्यादौ भेदेनापि संसर्गेण तद्दर्शनात् ।.........। तस्मात् तद्भिन्नत्वेन प्रमितस्य पदार्थस्य रमणीयतद्वृत्तिधर्मनिमित्तकं तादात्म्येन संभावनं धर्मिस्वरूपोत्प्रेक्षायास्तदभाववत्त्वेन प्रमितस्य पदार्थस्य तत्समानाधिकरणधर्मनिमित्तकं तद्वत्त्वेन संभावनं धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षाया लक्षणमित्याहुः ॥' अलं० कौस्तु०, pp. 195-6. The definitions of धर्मिस्वरूपोत्प्रेक्षा and धर्मस्वरूपोत्प्रेक्षा given in the above extract are the same as the one common definition of both, in रसगङ्गाधर. (*Vide* p. 285).

Vidyádhara, it will be seen, does not insist upon तादात्म्य-सबन्ध in उत्प्रेक्षा; for he remarks 'धर्मिणि धर्मारोपणे तु व्यङ्ग्या' (*Vide* the text p. 234).

Bhámaha's definition of the figure is :—

'अविवक्षितसामान्या किंचिच्चोपमया सह ।
अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥'

His instance is :—

'किंशुकव्यपदेशेन तरुमारुह्य सर्वतः ।
दग्धादग्धमरण्यान्याः पश्यतीव विभावसुः ॥'

Udbhaṭa's definition of the figure is almost the same :—

'साम्यरूपाविवक्षायां वाच्यैवाद्यात्मभिः पदैः ।
अतद्गुणक्रियायोगादुत्प्रेक्षातिशयान्विता ॥'.

Pages 236—9.

अध्यवसितिसिद्धत्वं——°प्यसंबन्धः————

The figure अतिशयोक्ति is found under any one of the four conditions, *viz.*, when the अध्यवसाय is सिद्ध (*vide* note p. 577), in other words, when things different are described as not different, when the object under description is conceived to be another than what it is, in other words, when things not different are described as different, when connection is described between objects where there is no connection, and when non-connection is put forth between objects where there is connection. As excellence of the object under description is spoken of in each case, it is significantly called

अतिशयोक्ति. The instances given in the text illustrate the varieties in order. In 'पल्लवतः कल्पतरोरेष——' the excellence of the king's hand is shewn by describing the two *Karṇas* that are different as one; and also the superiority of the king's hand over a leaf of the *Kalpa* tree is conveyed. We have thus a fusion of the two figures व्यतिरेक and अतिशयोक्ति based upon श्लेष. Similarly in 'अशेषभोगाधारं—' the senses conveyed by पुरुषोत्तम, though different, are represented as one, and the king is conceived to be a new पुरुषोत्तम, superior to the old पुरुषोत्तम. It is consequently an instance of उत्प्रेक्षा set up by अतिशयोक्ति based upon श्लेष and व्यतिरेक. The first two instances thus illustrate the first variety of अतिशयोक्ति, *viz.*, भेदेऽप्यभेदः. The following is another instance of it :—

' लतामूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः
स्फुरत्ताराकारा गलति जलधारा कुवलयात् ।
धुनीते बन्धूकं तिलकुसुमजन्मा हि पवनो
बहिर्द्वारे पुण्य परिणमति कस्यापि कृतिनः ॥ '

In this अध्यवसाय is सिद्ध, the विषय's—मुख, नयन, अधर, नासिका, being respectively swallowed up by (निगीर्ण in) the विषयि's—हिमकर, कुवलय, बन्धूक, and तिलकुसुम ; and the former, though different from the latter, are represented as not different. 'इदमन्यत् सारस्वत°——' illustrates the second variety अभेदेऽपि भेदः. The king's learning, gravity, and liberality are shewn to be superior to those of others by being identified with another sort of learning, gravity, and liberality. Though not different, they are thus represented as different by the word अन्यत्. In 'स्थाने स्थाने कुलशिखरिषु——' the third variety of the

figure is illustrated. Here the connection between the *Malaya* breezes and the king's vehicle is described, though there is none. 'तुरङ्गे' is of course a better reading, but is found in K. only and in none of the Mss. of the text. While असंबन्धेऽपि संबन्धः is illustrated by 'स्थाने स्थाने—', the reverse of it, *viz.* संबन्धेऽप्यसंबन्धः, is illustrated by the last verse, 'त्वयीत्थं सर्वेभ्यो—'; for here though there is connexion between divine trees and liberality, absence of connection is described.

The two last varieties असंबन्धेऽपि संबन्धः and संबन्धेऽप्यसंबन्धः are also illustrated by the following verse.—

'राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्वपुः ।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥'

In the first half of the verse though there is no connection between the Moon and the absence of the stain, connection is conceived; while in the second half, absence of connection between the face and similarity (with the Moon) is suggested by the word पराभव, though there is a connection between them.

'पूर्वार्धे पूर्णेन्दौ कलङ्काभावस्यासंबन्धे संबन्धः कल्पितः। उत्तरार्धे साम्यसंबन्धसंभवेऽपि तदसंबन्धः पराभवपदेन सूचितः। एवं चासंबन्धे संबन्धः संबन्धेऽप्यसंबन्ध इति द्विविधेयम्।' उद्यो०. *Mammata*'s 'यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्' is thus to be taken in a wider sense. 'यद्यर्थोक्तावित्युपलक्षणमुक्तप्रकारद्वयस्य' उद्यो०. *Mallinâtha* notes that *Râjânaka Ruyyaka*'s division of the figure as संबन्धेऽप्यसंबन्धः and असंबन्धेऽपि संबन्धः is better than *Mammaṭa*'s यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्; for the latter is one of the ways in which the former can be shewn. Though

the use of यदि and चेत् does shew connection or absence of it between two objects where the reverse is the case, it is not the only way of shewing it.

The fifth variety of अतिशयोक्ति, *viz.*, the reversion of the order of cause and effect is treated of by *Vidyâdhara* where he has dealt with figures based upon a causal relation.

It will be seen that the first variety भेदेऽप्यभेदः is generally based upon साध्यवसाना गौणी लक्षणा as in the instance 'लतामूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः—'. शुद्धसाध्यवसानलक्षणा is also taken by some as the basis of the figure. 'शुद्धसाध्यवसानलक्षणया धर्मधर्मिणो- रेकत्वाध्यवसायेऽप्येषा' उद्यो०.

In the verse

कर्णलम्बितकदम्बमञ्जरी-
केसरारुणकपोलमण्डलम् ।
निर्मलं निगमवागगोचरं
नीलिमानमवलोकयामहे ॥

नीलिमन् is used in the sense of विष्णु, the repository of blueness. 'अत्र नीलिमापदस्य तदाश्रये शुद्धसाध्यवसानलक्षणया नीलिमाऽभेदप्रतीतिः।' उद्यो०. Similarly the identification of हेतु and फल is also taken by some as the basis of this figure. 'एवं हेतुफलयोरभेदाध्यवसायेऽप्येषा' as in

विश्रासनं समरसीमनि शात्रवाणा-
माजीवनं विबुधपर्षदि कोविदानाम् ।
संमोहनं सुरतसंसदि कामिनीनां
रूपं तदीयमवलोकयतोऽद्भुतं मे ॥'

Here विन्नासन &c. are used in the sense of विन्नासनहेतु. This is considered by some, however, as an instance of हेत्वलंकार defined as 'हेतोर्हेतुमता सार्धमभेदो हेतुरुच्यते'.

Bhâmaha's definitions and instances of the figure are as under :—

'निमित्ततो वचो यत्तु लोकातिक्रान्तगोचरम् ।
मन्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामलंकारतया यथा ॥
स्वपुष्पच्छविहारिण्या चन्द्रभासा तिरोहिताः ।
अन्वमीयन्त भृङ्गालिवाचा सप्तच्छदद्रुमाः ॥
अपां यदि त्वक् शिथिला च्युता स्यात् फणिनामिव ।
तदा शुक्लांशुकानि स्युरङ्गेष्वम्भसि योषिताम् ॥
इत्येवमादिरुदिता गुणातिशययोगतः ।
सर्वैवातिशयोक्तिस्तु तर्कयेत्तां यथागमम् ॥
सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।
यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥'.

Udbhaṭa's definition of the figure is the same as that of *Bhâmaha* and his divisions of it are like those of *Mammaṭa* as will be seen from the following :—

'निमित्ततो यत्तु वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् ।
मन्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामलंकारतया बुधैः ॥
भेदेऽनन्यत्वमन्यत्र नानात्वं यत्र बध्यते ।
तथा संभाव्यमानार्थनिबन्धेऽतिशयोक्तिगीः ।
कार्यकारणयोर्यत्र पौर्वापर्यविपर्ययः ।
आशुभावं समालम्ब्य बध्यते सोऽपि पूर्ववत् ॥'

Nâgoji Bhaṭṭa remarks that what is considered उल्लेख by some writers on poetics is nothing else than अतिशयोक्ति.

'प्रत्यम्भो नवपुण्डरीकमुकुलश्रेणी प्रतिक्ष्माधरं
पूर्णेन्दोरुदयः प्रतिक्षितिरुहं मल्लीप्रसूनोत्करः ।
किं चान्यत् कथयामि वीर जगतीपालिम्पति त्वद्यशो-
विस्तारे प्रतिदेशमेव त्रिविधस्रोतस्वतीनिर्झरः ॥

अत्रैकैव कीर्त्तिस्तत्तत्स्थाने योग्यतावशात् तेन तेन रूपेणाध्यवसिता । यथा वा

स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्द्रुः कालः शत्रुभिरैक्षि सः ।

इति । अत्र निमित्तभेदात् तत्तद्रूपेणाध्यवसायः । स च कविनिबद्धकर्तृक इत्य-न्यत् ।

गुरुर्वचस्यर्जुनोऽयं कीर्त्तौ भीष्मः शरासने ।

इत्यत्रापीयमेव । अत्र श्लेषसंकीर्णेयमित्यन्यत् । एतेनेदृशेषु विषयेषु उल्लेखालंका-रोऽयमतिरिक्त इति केषांचिदुक्तिः परास्ता ।' उद्यो०.

Pages 239-40.

औपम्यगम्यतायां———कीर्त्तिं पल्लवयन्ति ते———

When objects under description (प्रकृत) or objects which are not under description (अप्रकृत) are connected grammatically with the same word shewing a property consisting either of an attribute or an action and when similarity between these is implied, the figure is तुल्ययोगिता. The title of the figure is significant, as the word तुल्ययोगिता means connection (of प्रकृत or अप्रकृत) with the same property. Since the same property with which प्रकृत and अप्रकृत objects are connected may consist of an attribute or an action, तुल्ययोगिता resolves itself into four varieties. In 'प्रत्यर्थिपृथ्वीपति°———' crushing the pride

of hostile kings, protecting kings who surrender themselves, and worshiping the feet of *Durgā* are all प्रकृत, being the attributes of the king under description and are construed with the property 'natural'. If in place of नैसर्गिक we have विद्योतते, the verse will be an intance of क्रियातुल्ययोगिता. In 'गर्जदुर्जय—' *Mandara, Kalpa* tree and *S'esha* are अप्रकृत, being objects with which the hand of the king is compared, and they are connected with the property 'futile'. If 'निन्द्यः' is to be substituted for 'व्यर्थः' the verse will illustrate अप्रकृतक्रियातुल्ययोगिता. In some cases the figure is set up by श्लेष, as in the instance 'अलंकारावबद्धानि———' the two प्रकृत objects काव्यानि and अरिकुलानि are construed with the same पद, अलंकारावबद्धानि or with the senses of अलंकारावबद्धानि which, though different, are taken as one by the identification of the two meanings, 'full of figures' (in the case of poetry) and 'thrown into confinement for ever' (in the case of enemies).

It should be noted that though similarity between प्रकृत and अप्रकृत objects is implied in this figure, the charm does not consist solely in it, but also in their connection with the same property. 'अत्र साम्यप्रतीतावपि तावन्मात्रकृतो न चमत्कारः किं त्वेकधर्मान्वयकृतोऽपि। अतो गम्योपमया न निर्वाहः। "जगाल मानो हृदयादमुष्या विलोचनाभ्यामिव वारिधारः" इत्यत्र न तुल्ययोगिता। सादृश्यप्रतीत्यैव चमत्कारात्।' उद्यो०.

Appaya Dikshita mentions another kind of तुल्ययोगिता consisting in acting equally with friends and enemies.

'हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता।
प्रदीयते पराभूतिर्मित्रशात्रवयोः समा॥'

In this पराभूति (great prosperity and defeat) is given to friends and enemies. *Jagannâtha* rejects it, but *Nagoji Bhaṭṭa* defends it. *Vide* रस०, p. 319.

Bhâmaha's definition and illustration of the figure are as under :—

'न्यूनस्यापि विशिष्टेन गुणसाम्यविवक्षया ।
तुल्यकार्यक्रियायोगादित्युक्ता तुल्ययोगिता ॥
शेषो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो गुरवः स्थिराः ।
यदलङ्घितमर्यादाश्चलन्तीं बिभ्रति क्षितिम् ॥'.

This corresponds to दीपक of विद्याधर, मम्मट, and other writers on poetics.

Udbhaṭa's definition and illustrations of the figure are given below. They correspond to those of विद्याधर, मम्मट, and other writers.

'उपमानोपमेयोक्तिशून्यैरप्रस्तुतैर्वचः ।
साम्याभिधायि प्रस्तावभाग्भिर्वा तुल्ययोगिता ॥
त्वदङ्गमार्दवं द्रष्टुः कस्य चित्ते न भासते ।
मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता ॥
योगपट्टो जटाजालं तारवी त्वग् मृगाजिनम् ।
उचितानि तवाङ्गस्य यद्यमूनि तदुच्यताम् ॥'.

Pages 241-3.

मिलितानां तु तथैषां——एवं गुणयोगेऽपि————

When objects under description (प्रकृत) and those that are not under description (अप्रकृत) are grammatically connected with the same word denoting property consisting of an

attribute or an action, and when similarity between प्रकृत and अप्रकृत objects is implied, the figure is called दीपक. Though the figure उपमा is thus suggested in a verse which illustrates दीपक, it is not an instance of ध्वनिकाव्य, but of गुणीभूतव्यङ्ग्य; because the charm consists not in उपमा which is suggested, but in दीपक which is expressed. As in this figure the word expressive of property is connected with words denoting प्रकृत and अप्रकृत objects together and not separately, that is, with words denoting प्रकृत objects alone or with words denoting अप्रकृत objects alone as in तुल्ययोगिता, the relation of उपमान and उपमेय, प्रकृत objects being उपमेय and अप्रकृत objects being उपमान, is real उपमा however is implied and not expressed; because इव or any other वाचक word is not used. As the word expressive of common property is connected with words expressive of प्रकृत and अप्रकृत objects and as the latter are found in different sentences, the figure is really speaking connected with the sense of a sentence and not with that of a word; still as the object with which प्रकृत and अप्रकृत objects are connected is expressed by a word, the figure is said to be concerned with the sense of a word (पदार्थगत) and not with that of a sentence (वाक्यार्थगत). The word denoting common property, though in proximity with either a word expressive of प्रकृत objects or of अप्रकृत objects, throws its light upon, in other words, is connected with, a word expressive of the other (अप्रकृत or प्रकृत objects) and the figure is therefore significantly called दीपक.

Jagannâtha thus explains the word दीपक—'प्रकृतार्थमुपात्तो धर्मः प्रसङ्गादप्रकृतमपि दीपयति प्रकाशयति सुन्दरीकरोतीति दीपकम्। यद्वा दीप इव

दीपकम्। संज्ञायां कन्। दीपसादृश्यं च प्रकृताप्रकृतप्रकाशकत्वेन बोध्यम्।' रस०, p. 322.

As the word expressive of common property may consist of an attribute or an action and may be used in the beginning, or the middle, or the end of a sentence, the figure resolves itself into six varieties.

Jagannâtha rightly objects to such a classification; for he remarks there is no special charm when the word expressive of a common property is either in the beginning or the middle or the end of a sentence, and that if such a classification is accepted, there will be no end of divisions; for the word expressive of common property may be near the beginning, or near the middle, or near the end of a sentence.

'अमुं चालंकारं धर्मस्य गुणक्रियाद्यात्मकस्यादिमध्यावसानगतत्वेन त्रिविधमामनन्ति। ...... । वस्तुतस्तु धर्मस्यादिमध्यान्तगतत्वेऽपि चमत्कारवैलक्षण्याभावात् त्रैविध्योक्तिरापातमात्रात्। अन्यथा धर्मस्योपाद्युपमध्योपान्त्यगतत्वे ततोऽपि किंचिन्न्यूनाधिकदेशवृत्तित्वे चानन्तभेदप्रसङ्गात्॥' रस०, p. 327.

In 'करोति न मुखं——' बिम्बम्, पुण्डरीकम्, and यशः of which the first two denote अप्रकृत objects and the last प्रकृत object (because the king's glory is described and compared with the Moon or a lotus), are connected with करोति which stands in the beginning of a sentence. Similarly in the two other instances the word expressive of common property is in the middle and the end of a sentence respectively. In all these three instances the common property denotes action. The following is an instance of गुणदीपक——

श्यामलाः प्रावृषेण्याभिर्दिशो जीमूतपङ्क्तिभिः ।
भुवश्च सुकुमाराभिर्नवशाद्वलपङ्क्तिभिः ॥

When a number of words expressive of actions are grammatically connected with one कारक, the figure is कारकदीपक, if the actions are both प्रकृत and अप्रकृत and कारकतुल्ययोगिता if the actions are all प्रकृत or all अप्रकृत.

'वसु दातुं यशो धातु विधातुमरिमर्दनम् ।
त्रातुं च मादृशान् राजन्नतीव निपुणो भवान् ॥'

If this is uttered by a poor man destitute of means, the figure is कारकदीपक, as the actions वसुदान and स्वत्राण which are in this case प्रकृत, अरिमर्दन which is अप्रकृत, and यशोधान which is both प्रकृत and अप्रकृत have the same कर्तृकारक, *viz.*, भवान्. If, however, the verse is uttered in praise of the king, all the actions become प्रकृत and the figure is कारकतुल्ययोगिता.

Jagannâtha observes that दीपक does not deserve to be considered as a separate figure from तुल्ययोगिता, as the charm in both is the same, the word expressive of common property occurs in both once, and in both similarity is implied, and as the difference of the common property being construed in तुल्ययोगिता with प्रकृत objects or अप्रकृत objects and in दीपक with both प्रकृत and अप्रकृत objects should not constitute two figures. For in that case there should be two figures for two varieties of तुल्ययोगिता, in one of which the साधारणधर्म is connected with प्रकृत objects and in the other with अप्रकृत objects. 'तुल्ययोगितातो दीपकं न पृथग्भावमर्हति । धर्मसकृद्वृत्तिमूलाया विच्छित्तेरविशेषात् । विच्छित्तिवैलक्षण्यस्यैवालंकारविभागहेतुत्वात् । न च धर्मस्य

सकृद्वृत्तेरविशेषेऽपि धर्मिणां प्रकृतत्वाप्रकृतत्वाभ्यां प्रकृताप्रकृतत्वेन च तुल्ययोगितायां दीपकस्य विशेष इति वाच्यम्। तथापि तुल्ययोगितायां धर्मिणां केवलप्रकृतत्वस्य केवलाप्रकृतत्वस्य च विशेषस्य सत्त्वादलंकारद्वैतापत्तेः। श्लेषेऽपि द्वैतापत्तेश्च। सर्वेषामप्यलंकाराणां प्रभेदवैलक्षण्याद्वैलक्षण्यापत्तेश्च। ......। तस्मात्तुल्ययोगिताया एव त्रैविध्यमुचितम्। प्रकृतानामेव धर्मस्य सकृद्वृत्तिः। अप्रकृतानामेव। प्रकृताप्रकृतानां चेति। एवं च प्राचीनानां तुल्ययोगितातो दीपकस्य पृथगलंकारतामाचक्षाणानां दुराग्रहमात्रमिति नव्याः॥' रस०, pp. 326-7.

Bhâmaha's definition and illustrations of the figure are as under :—

'आदिमध्यान्तविषयं त्रिधा दीपकमिष्यते।
एकस्यैव त्र्यवस्थत्वादिति तद्भिद्यते त्रिधा॥
अमूनि कुर्वतेऽन्वर्थामस्याख्यामर्थदीपनात्।
त्रिभिर्निदर्शनैश्चेदं त्रिधा निर्दिश्यते यथा॥
मदो जनयति प्रीतिं सानङ्गं मानभङ्गुरम्।
स प्रियासङ्गमोत्कण्ठां सासह्यां मनसः शुचम्॥
मालिनीरंशुकभृतः स्त्रियोऽलंकुरुते मधुः।
हारीतशुकवाचश्च भूधराणामुपत्यकाः॥
चरीमतीररण्यानीस्सरितश्शुष्यदम्भसः।
प्रवासिनां च चेतांसि शुचिरन्तं निनीषति॥'.

Udbhaṭa defines it as under :—

आदिमध्यान्तविषयाः प्राधान्येतरयोगिनः।
अन्तर्गतोपमा धर्मा यत्र तद्दीपकं विदुः॥

Pages 243-5.

वाक्यार्थगतत्वेन——वैधर्म्यम्——

As the sense of a sentence is but the sense of a collection of words that make it up, it is proper that after the figures

concerning the meanings of words have been dealt with, those that concern themselves with the meaning of a sentence should be taken up. When in sentences conveying the senses of उपमेय and उपमान one and the same common property is expressed by different words which are synonymous, the figure is called प्रतिवस्तूपमा. As the word वस्तु means the sense of a sentence and as उपमा or common property is expressed in each sentence (प्रतिवस्तु) differently, the figure is significantly so called. It is of two kinds; (1) where the comparison is positive and (2) where it is negative. In the instance 'दातारः कति न——' the same common property 'ascending' is expressed by two different words आरोहति and अध्यास्ते in the sentences expressive of the उपमेय and the उपमान. In some cases the common property is expressed in one sentence and implied in the other, as in 'याच्वांसैन्यपराङ्मुखी—'. Here in the उपमेयवाक्य, सेव्यताम् expresses the common property, while in the उपमानवाक्य, the same property is implied by the words 'when *Mandâra* stands before us, what is the use of thousands of other trees,' which imply that *Mandâra* alone should be resorted to. In both these instances the comparison is positive. In the instance 'संतोषकरणनिपुणो——' it is expressed by negation, in other words, there is a contrast, the common property in the sentence expressive of the उपमेय being संतोषकरणनिपुणः and in the sentence expressive of the उपमान, नानन्ददानचतुरः.

It should be noted that similarity in this figure is implied and not expressed by इव or such other words as in वाक्यार्थोपमा.

'दिवि स्थितो भानुरिव भूस्थस्त्वं भ्राजसे नृप।' is therefore an instance of वाक्यार्थोपमा.

'वहति विषधरान् पटीरजन्मा
शिरसि मसीपटलं दधाति दीपः॥
विधुरपि भजतेतरां कलङ्कं
पिशुनजनं खलु बिभ्रति क्षितीन्द्राः॥'

is an instance of मालारूपा प्रतिवस्तूपमा, as there is one sentence expressive of उपमेय and many sentences expressive of उपमान, and as the same common property is differently expressed by the words वहति, दधाति, भजतेतराम्, and बिभ्रति.

Udbhaṭa defines and illustrates it as under:—

उपमानसंनिधाने च साम्यवाच्युच्यते बुधैर्यत्र।
उपमेयस्य च कविभिः सा प्रतिवस्तूपमा गदिता॥
विरलास्तादृशो लोके शीलसौन्दर्यसंपदः।
निशाः क्रियत्यो वर्षेऽपि यास्विन्दुः पूर्णमण्डलः॥

Bhâmaha and *Vâmana* treat this figure under उपमा *Bhâmaha* notes as under respecting it:—

समानवस्तुन्यासेन प्रतिवस्तूपमोच्यते।
यथेवानभिधानेऽपि गुणसाम्यप्रतीतितः॥
साधुसाधारणत्वादिर्गुणोऽत्र व्यतिरिच्यते।
स साम्यमापादयति विरोधेऽपि तयोर्यथा॥
कियन्तः सन्ति गुणिनः साधुसाधारणश्रियः।
स्वादुपाकफला नम्राः क्रियन्तो वाध्वशाखिनः॥

Vâmana's *Sûtra* shewing that प्रतिवस्तुपमा is simply a sort of उपमा is 'प्रतिवस्तूप्रभृतिरुपमाप्रपञ्चः।' काव्या० ४।३।१॥.

Pages 245-6.

बिम्बप्रतिबिम्बत्वं———दुर्भगत्वम्—

If there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between उपमान and उपमेय and the common properties in the sentences expressive of them, the figure is दृष्टान्त. The difference between प्रतिवस्तूपमा and दृष्टान्त is that in the former there is वस्तुप्रतिवस्तुभाव between the common properties, while in the latter there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between them. For the meanings of वस्तुप्रतिवस्तुभाव and बिम्ब-प्रतिबिम्बभाव, see the note p. 533. 'अस्य चालंकारस्य प्रतिवस्तूपमया भेदकमेतदेव यत्तस्यां धर्मो न प्रतिबिम्बितः किं तु शुद्धसामान्यात्मनैव स्थितः। इह तु प्रतिबिम्बितः ॥' रस०, p. 337. Here as the relation of उपमेय and उपमान between two sentences is implied by the very force of the figure owing to the relation of similarity subsisting between the object under description and the one put forth in illustration of it and the common properties of them, words like दृष्टान्त, उदाहरण, and निदर्शन should not be used, otherwise there will be a repetition. As the sense of the sentence containing an illustration (दृष्टान्तवाक्य) makes us sure of the sense of the sentence for which the illustration is given (दार्ष्टान्तिकवाक्य), the figure is significantly named दृष्टान्त. 'दृष्टान्तवाक्ये गृहीतसहचारेण दार्ष्टान्तिकार्थप्रामाण्यनिश्चयात्' उद्यो०. It is of two kinds; (1) where there is an illustration by similarity, and (2) where there is an illustration by contrast (वैधर्म्य). In 'त्वमसि रिपु°———' there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between the king and the lion, the destruction of enemies and the destruction of elephants and arms and nails. त्वमसि———नृसिंहः is a दार्ष्टा-न्तिक sentence or one for which an illustration is given, while

मस्करादि———मृगेन्द्रः containing an illustration is called a दृष्टान्त sentence ; and the latter makes us sure of the former. 'अपि सहजमनोहरं———दुर्भगत्वम्' is an instance of दृष्टान्त by contrast. Here there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between poetry and a pearl-necklace, and 'marked by the merits of *Nṛsimha*' and 'united with large breasts' and a contrast between मनोज्ञ भवति and दुर्भगत्वं कलयति.

This figure is not treated of by *Bhâmaha* and *Vâmana*. *Udbhaṭa*'s definition and illustration of it are given below :—

इष्टस्यार्थस्य विस्पष्टप्रतिबिम्बनिदर्शनम् ।
यथेवादिपदैः शून्यं बुधैर्दृष्टान्त उच्यते ॥
किं चात्र बहुनोक्तेन व्रजास्मत्तोऽपराङ्मुखि,
उन्नतोन्नतमनासाद्य महानर्घः किमस्ति वा ।

Pages 246-8.

प्रतिबिम्बनस्य करणं———औपम्यं गम्यम्-

When the relation between two objects (either senses of two words or senses of two sentences), possible or impossible, implies similarity between them, the figure is निदर्शना. It is of two sorts ; (1) where the relation is possible, and (2) where it is impossible. The figure is dealt with here ; because it also contains बिम्बप्रतिबिम्बभाव. In दृष्टान्त, the बिम्बप्रतिबिम्बभाव is expressed by two sentences ; while in निदर्शना by one sentence. In the verse 'यस्यैकाकिन्यो———' the relation between glory which is pure though it wanders into the world of serpents (paramours) and shewing the truth of the statement that women even though alone and attractive, become

the most praiseworthy in the world if chaste, is possible and implies resemblance between glory and a chaste woman. This therefore is an instance of पदार्थवृत्तिः सम्भवद्वस्तुसम्बन्धा निदर्शना. 'द्युवल्लुवीर———' is an instance of पदार्थवृत्तिः असंभवद्वस्तुसंबन्धा निदर्शना. In this the connection between the sky and the sportive charm of *Kṛshṇa* is not possible—for how can one thing bear the charm of another (अन्यस्य लीलामन्यः कथं धारयतु) —and it simply implies a resemblance between the two charms, the charm of the sky and that of *Kṛshṇa.* It is not proper to resort to लक्षणा here to remove अन्वयानुपपत्ति, for it can be removed even by the superimposition of one thing upon the other. Similarity is suggested here not by लक्षणा, but by the force of sense. 'न चेद्व्योम्नस्यलेऽन्वयानुपपत्त्या लीलापदस्य तत्सदृशलीलायां लक्षणैव स्यादिति वाच्यम्। आरोपेणाप्यन्वयोपपत्तेः। वस्तुमाहात्म्यादेव स्वस्याः सादृश्यव्यञ्जकत्वम्॥' रसगं०. वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना is exemplified by 'वीर नरसिंह———'. Here the connection between one who wishes to glorify the greatness of *Nṛsiṃha* and one who throws submarine fire into the hollow of a fresh lotus is not possible and implies resemblance between them; for the sense intended to be conveyed here is that a man who wishes to glorify *Nṛsiṃha* is like a person who throws submarine fire into a fresh lotus. This is वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना, because the verse implies a resemblance between the senses of two sentences. The verse cannot be taken as an illustration of दृष्टान्त; for in दृष्टान्त the two sentences between which resemblance is implied are independent of each other, while here (in निदर्शना) they are dependant upon each other. Ancient writers on poetics hold that the impropriety of a

property of the प्रस्तुत object as existing in an अप्रस्तुत object constitutes the figure. But the reverse also makes up the same figure, for in both the cases the impropriety of relation is the same. Both the varieties are illustrated in order. In 'या चण्डांशु——' the impropriety of the greatness of the valour of *Nrisimha* which is प्रकृत as existing in the forest fire which is अप्रकृत is shewn and it implies resemblance between (प्रताप and दावानल). In the next instance 'यः कैलासनिवास——' the greatness of the splendour of the waves of the heavenly Ganges is अप्रस्तुत and its existence in glory which is प्रस्तुत is impossible. Resemblance is consequently implied between the splendour of the waves of the Ganges and glory.

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥

is an instance of आर्थी वाक्यार्थगा निदर्शना ; while योऽल्पमतिः सूर्यप्रभवं वंशवर्णयितुमिच्छति स मोहादुडुपेन दुस्तरं तितीर्षति is शाब्दी वाक्यार्थगा निदर्शना. *Nâgoji Bhaṭṭa* gives the following as an instance of शाब्दी वाक्यार्थगा निदर्शना——

'त्वत्पादनखरत्नानि यो रञ्जयति यावकैः ।
इन्दुं चन्दनलेपेन पाण्डुरीकुरुते हि सः ॥

इत्यादौ तु शाब्दी बोध्या । वाक्यार्थगा चोभयत्रापि (*i. e.* here and in 'क्व सूर्यप्रभवो——')।' उद्योo. The following is also taken by *Râjânaka Ruyyaka* and *Nâgoji Bhaṭṭa* to constitute the same figure :—

'त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम् ।
इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरण विधोः ॥

इत्यत्राप्येवैव। न चेद वाक्यार्थरूपकम्। लोकप्रसिद्धोपमानोपमेयत्ववतोर-भेदस्यैव रूपकत्वात्। किं च तत्र सादृश्यलक्षणामूलाभेदप्रतीतिः। इह तु प्रतीयमानाभेदानुपपत्त्या तत्त्वकल्पनेति भेदात्॥' उद्यो०.

Jagannâtha, however, takes the above verse as an instance of वाक्यार्थरूपक and refutes the view of *Râjânaka Ruyyaka* as under :—

'अलंकारसर्वस्वकारस्तु

"त्वत्पादनखरत्नानां यदलक्तकमार्जनम्।
इदं श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः॥

इति पद्यं वाक्यार्थनिदर्शनायामुदाजहार। आह च—"यत्र तु प्रकृतवाक्यार्थे वाक्यार्थान्तरमारोप्यते सामानाधिकरण्येन तत्र संबन्धानुपपत्तिमूला निदर्शनैव युक्ता" इति। तन्न। वाक्यार्थरूपकस्य दत्तजलाञ्जलित्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। वाक्यार्थनिदर्शनैव निर्वास्यतां स्वीक्रियतां च वाक्यार्थरूपकमिति पर्यनुयोगस्यापि तुल्यत्वात्॥' रस०, pp. 342-3.

Udyotakâra's view seems to be the better of the two.

The charm of this figure consists in the apprehension of identity between the senses of two words or two sentences ending in the conceived resemblance between them and not in the suggested resemblance between two things.

The purpose of निदर्शना will not therefore be served by व्यङ्ग्योपमा. 'न च निदर्शनाविषये व्यङ्ग्योपमयैवास्तु चमत्कार इति वाच्यम्। प्रथमाभेदप्रतीतिकृतचमत्कारस्यैव सत्त्वात्। कल्पितौपम्यमूलिकया पर्यवसन्नया तयैव चमत्कार इत्याशयात्। तदुक्तम् "उपजीव्यत्वेन भेदात्" इति॥' उद्यो०.

Mammaṭa mentions another kind of निदर्शना which consists in a certain action indicating a connection between itself and its cause. In the instance

उन्नतं पदमवाप्य यो लघु-
र्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।
शैलशेखरगतो दृषत्कण-
श्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥

the action of falling indicates a connection between itself and the acquisition of a high position by a worthless man. This sort of निदर्शना is what *Vidyâdhara*, following *Râjânaka Ruyyaka*, calls संभवद्वस्तुसंबन्धनिदर्शना. *Râjânaka Ruyyaka* gives the following as an instance of संभवद्वस्तुसंबन्धा——

चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् ।
सतां कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥

and thereby shews that निदर्शना consists not simply in an action indicating a connection between itself (the effect) and its cause but in an action indicating any thing also. 'अन्ये तु "स्वस्वहेत्वन्वयस्य" (in *Mammaṭa*'s *Kârikâ* 'स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रियैव च सापरा') इत्युपलक्षणं स्वक्रियया किंचिदर्थबोधनस्य । एवं च "चूडामणिपदे धत्ते यो देवं रविमागतम् । सतां कार्यातिथेयीति बोधयन् गृहमेधिनः ॥" इत्यादावप्येषैवेत्याहुः ॥'.

The following illustrates मालारूपा निदर्शना——

दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजङ्ग-
मादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम् ।
मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव
यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति ॥

Bhâmaha's definition and illustration of the figure are as under :—

क्रिययैव विशिष्टस्य तदर्थस्योपदर्शनात् ।
ज्ञेया निदर्शना नाम यथेववतिभिर्विना ॥
अय मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रतियियासति ।
उदयः पतनायेति श्रीमतो बोधयन् नरान् ॥

Udbhata calls the figure विदर्शना and defines it like *Vidyâdhara* and *Râjânaka Ruyyaka* :—

अभवन् वस्तुसंबन्धो भवन् वा यत्र कल्पयेत् ।
उपमानोपमेयत्वं कथ्यते सा विदर्शना ॥

He has, however, given an instance of the first sort only, *viz.*, असंभवद्वस्तुसंबन्धा, as under :—

विनोचितेन पत्या च रूपवत्यापि कामिनी ।
विधुवन्ध्यविभावर्याः प्रबिभर्त्ति विशोभताम् ॥

Pratîhârendurâja, the commentator of *Udbhata*'s *Alankârasârasangraha*, notes that the second variety is not illustrated by *Udbhata*. 'यत्र तु पदार्थसमन्वय उपमानोपमेयभावकल्पनया; स्वात्मानमुपपादयति तस्य विदर्शनाभेदस्योदाहरणमुद्भटपुस्तके न दृश्यते । तस्य तु भामहोदितमिदमुदाहरणम् ।

"अयं मन्दद्युतिर्भास्वान्———" इति ।'.

Pages 249-50.

उपमानादुपमेय———इति व्यतिरेकः———

When उपमेय is described as superior to उपमान, and when the distinction between them is predominant, the figure is called व्यतिरेक. In some instances the reasons of the superio-

rity of उपमेय over उपमान (आधिक्यहेतु) and of the inferiority of उपमान to उपमेय are both expressed, in some instances one of them is expressed, and in some neither is expressed. These four varieties are each divided into three classes according as the similarity between उपमान and उपमेय is directly expressed (श्रौत) by words like इव, or indirectly expressed (आर्थ) by words like सदृश, or implied (आक्षिप्त). In each of these varieties words may be श्लिष्ट or otherwise. The figure thus resolves itself into twenty-four varieties. All of them are illustrated by *Mammata. Vide Kâvyaprakâśa. Vidyâdhara* gives only two instances. In 'पवित्रसत्रोत्र°——' the lord of *Utkala, Nrisimha,* is उपमेय and *Indra* is उपमान; and the last line shews that the latter is superior to the former; for *Indra* is described as न अपारिजात (one whose enemies are not destroyed or one who is not without पारिजात) and the king as अपारिजात (one whose enemies are destroyed). Here both the causes of व्यतिरेक, *viz.*, the superiority of उपमेय over उपमान and the inferiority of उपमान to उपमेय, are expressed, the former by त्वमपारिजातः and the latter by एष नापारिजातः, the similarity between उपमान and उपमेय is not directly or indirectly expressed but implied in the first two lines (they call the king and *Indra* both पवित्रसत्रोत्र), and these contain the श्लिष्ट word पवित्रसत्रोत्र; for the king is पवित्रसत्रोत्र in the sense of one having a good and holy family and *Indra* is पवित्रसत्रोत्र in the sense of one whose thunderbolt is feared by mountains. As the word पवित्रसत्रोत्र which is expressive of the common property of the king and *Indra* is to be construed with त्वाम् which is प्रकृत and बिडौजसम् which is अप्रकृत, and as it is श्लिष्ट,

we have in this verse व्यतिरेक strengthened by दीपक which is set up by the apprehension of श्लेष. In the verse 'श्रीमन्नुत्कल-भूमिपाल——' the river of the waters of the king's charity is implied to be superior to other rivers, as the sea (the lord of rivers) is described to have no liking for the latter, having seen the former.

Râjânaka Ruyyaka describes this figure as consisting in the superiority of उपमान or उपमेय over the other and gives 'क्षीणः क्षीणोऽपि शशी——' (*Vide Mallinâtha*'s commentary) as an instance of the former; for according to him the उपमान, the Moon, is here described as superior to the उपमेय, youth; as the Moon waxes, while youth never returns. This, however, is rightly refuted by *Mammaṭa* in his *Kâvyaprakâśa*. On critically examining the verse it will be found that in it the Moon is not compared to youth; but the unsteadiness of the Moon to the unsteadiness of youth, and the latter is greater than the former; for the Moon waxes after having waned, while youth once gone never returns; and this is the intended sense of the verse which is uttered by a सखी to a lady to exhort her to leave off मान or anger towards her lord and be reconciled with him. 'न ह्यत्र चन्द्रयौवनयोः सादृश्यं किं तु तत्क्षययो। तत्र चन्द्रक्षयस्य वृद्धिबाध्यतया न्यूनत्वम्। यौवनक्षयस्य त्वबाध्यतयाधिक्यम्। मानप्रसादानुगुणतया प्रकृतवाक्यार्थानुगुणत्वादिति। अस्थैर्यं क्षयः। एवं ह्यत्र वाक्यार्थः। चन्द्रो हि पुनः पुनरागमनेन लोके सुलभोऽतो न तादृशमाहात्म्यशाली। इद पुनर्यौवनमपुनरागमेनातिदुर्लभमिति मानादिभिरन्तरायैर्विदग्धया भवत्या मुधा गमयितु न सांप्रतमिति। अन्यथा "किमिति अस्य कदर्थस्य यौवनस्य कृते मया मानान्निरस्यते यातु नाम यौवनम्" इति प्रतिकूलेनार्थेन प्रकृतार्थस्यापुष्टतापत्ते.। प्रियहितकारिण्या दूत्या हीदं वचनम्॥' उद्यो०.

Bhâmaha's definition and illustration of the figure are as under :——

उपमानवतोऽर्थस्य यद्विशेषनिदर्शनम् ।
व्यतिरेकं तमिच्छन्ति विशेषापादनाद्यथा ॥
सितासिते पक्ष्मवती नेत्रे ते ताम्रराजिनी ।
एकान्तशुभ्रश्यामे तु पुण्डरीकासितोत्पले ॥

Udbhaṭa's definition of the figure corresponds to that of *Râjânaka Ruyyaka* :—

विशेषापादनं यत् स्यादुपमानोपमेययोः ।
निमित्तादृष्टिदृष्टिभ्यां व्यतिरेको द्विधा तु सः ॥

All the instances given by him, however, show the superiority of उपमेय over उपमान as under :—

सा गौरीशिखरं गत्वा ददर्शोमां तपःकृशाम् ।
राहुपीतप्रभस्येन्दोर्जयन्तीं दूरतस्तनुम् ॥
पद्मं च निशि निःश्रीकं दिवा चन्द्रं च निःप्रभम् ।
स्फुरच्छायेन सततं मुखेनाधः प्रकुर्वतीम् ॥
शीर्णपर्णाम्बुवाताशकष्टेऽपि तपसि स्थिताम् ।
समुद्वहन्तीं नापूर्वं गर्वमन्यतपस्विवत् ॥
या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता ।
तपसा तां सुदीर्घेण दूराद्विदधतीमधः ॥

Pages 250-2.

प्राधान्येन निबद्धं———भेदेऽप्यभेदः———

When one of उपमान and उपमेय is represented as predominant and the other connected with the sense of सह, the figure

is सहोक्ति. Thus in this figure the connection of उपमेय with a verb is direct and expressed (शाब्द) and that of उपमान with a verb is implied through the force of the word सह. Here what is connected with सह is अप्रधान by *Pánini*'s *Sútra* "सहयुक्तेऽप्रधाने" २।३।१९॥ and therefore उपमान, while the other is प्रधान and उपमेय. 'तत्र तृतीयान्तस्य विशेषणतया गुणत्वम् । प्रथमान्तस्य विशेष्यतया प्रधानत्वम् । एवं च प्रथमान्ते शाब्दोऽन्वयः । तृतीयान्ते तु सहार्थसामर्थ्याशार्थः ॥' उद्यो०. This figure is based upon अतिशयोक्ति in which the order of precedence of cause and effect is reversed or on identification grounded on श्लेष. 'इदमस्यं चालंकारसामान्यलक्षणप्राप्तम् । तेन "अनेन सार्धं विहराम्बुराशेः———" इत्यादौ नेयम् ॥', उद्यो०. In 'समामाक्रणभूषणस्य———' hostile kings are described as running away to different directions along with the arrows discharged by *Nrisimha.* Though the arrows are the cause of their flight, their discharge is described as contemporaneous with the flight of enemies which is the effect. The figure is thus based upon अतिशयोक्ति in which the order of the precedence of cause and effect is reversed, the cause being described either as simultaneous with the effect or as succeeding it instead of preceding it as is natural. The connection of भूमिपतिभिः with दिक्चक्रमुल्लङ्घितम् is expressed and direct, while that of मार्गणैः with it is implied through the force of the sense of सह. In 'रणे वीरनृसिंहस्य——' the figure is based upon identification caused by श्लेष; for the two meanings of मद (pride in the case of enemies and ichoral juice in the case of elephants), though different, are identified.

Bhâmaha's treatment of the figure is as under :—

तुल्यकाले क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते ।
पदेनैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथा ॥
हिमपाताविलदिशो गाढालिङ्गनहेतवः ।
वृद्धिमायान्ति यामिन्यः कामिनां प्रीतिभिः सह ॥

Udbhata's definition of the figure is the same. Only the last *Pâda* reads differently, as 'सा सहोक्तिर्मता सताम्'. His instance of it is :—

भ्रूजनो मृत्युना सार्धं यस्याजौ तारकामये ।
चक्रे चक्राभिधानेन प्रेष्येणाप्तमनोरथः ॥

Pages 252-3.

ब्रूमोऽधुना——भवतः सभा——

Having treated of सहोक्ति we now take up विनोक्ति which is as it were its antagonist. When without a certain thing, good or bad, another thing is described as the reverse of it, the figure is विनोक्ति. In 'न स्वश्रैरिव भूपक्ष——' the face is described as not shining without beauty and the Moon without light. While in 'विना पद्माकरो——' a lake is described as shining without crocodiles, sandal without serpents, and the council of *Nrisimha* without rogues.

विना is not the only word, the use of which consistutes the figure. All the synonyms of विना, such as नञ्, निर्, वि, अन्तरेण, ऋते, रहित, and विकल, constitute the figure. 'इय च न केवल विनाशब्दस्य सत्त्व एव भवति । अपि तु विनाशब्दार्थवाचकमात्रस्य । तेन नञ्-निर्-वि-अन्तरेण-ऋते-रहित-विकल-इत्यादिप्रयोगे इयमेव ।

निर्गुणः शोभते नैव विपुलाडम्बरोऽपि ना ।

आपातरम्यपुष्पश्रीशोभितः शाल्मलिर्यथा ।" रस०, p. 365.

The figure is not treated of by *Bhâmaha* and *Udbhaṭa.*

Pages 253-57.

साधारणधर्मवशात्——परिणमयितव्यः——

When from the force of adjectives common to प्रकृत and अप्रकृत, अप्रकृत is inferred from प्रकृत, the figure is समासोक्ति. The common adjectives shew a common property which leads to the inference of अप्रस्तुत. The difference between एकदेशविवर्त्तिरूपक and समासोक्ति is that in the former in which the superimposition of विषयिन् on विषय is expressed in one place and suggested in another, the विषयिन् which is अप्रस्तुत colours the विषय which is प्रस्तुत by its own form; while in the latter, अप्रस्तुत which is inferred simply from common attributes, does not colour प्रस्तुत by its own form as in the former, but characterizes it. In other words, in रूपक, the form of विषयिन् is superimposed upon विषय, while in समासोक्ति, the behaviour of अप्रस्तुत is ;superimposed upon that of प्रस्तुत; and this superimposition is caused by व्यञ्जना. समासोक्ति is thus गुणीभूतव्यङ्ग्या. 'समासोक्तौ प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहारारोपः। रूपके तु विशेष्ये प्रकृतेऽप्रकृतरूपारोपः ॥' उद्यो० The behaviour of one object (अप्रस्तुत) superimposed upon another (प्रस्तुत) cannot rest in it. It therefore suggests that in which it rests by invariable concomitance. By the अप्रस्तुत which is thus implied प्रस्तुत is characterised

'अन्यारोप्यमाणोऽन्यव्यवहारोऽन्यत्र न संभवतीति तदविनाभावात् स्वव्यवहारिणमाक्षिपतीत्याक्षिप्यमाणेनाप्रस्तुतेन धर्मिणैव प्रस्तुतो धर्म्यवच्छिद्यते न पुनराच्छाद्यते ।... । एवं समासोक्तौ व्यवहारसमारोपादप्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य वैशिष्ट्यलक्षणमवच्छेदकत्वं विधीयते । रूपके तु रूपसमारोपाद्रूपरूपितत्वाख्यमाच्छादकत्वमित्यनयोर्भेदः ॥' *Vide Jayaratha*'s commentary on अलं० सर्व०, p. 85.

Nor is समासोक्ति to be confounded with परिणाम. For in परिणाम, विषय of superimposition appears as विषयिन् or the object superimposed and consequently remains subordinate, विषयिन् or आरोप्यमाण being predominant. In समासोक्ति, however, विषय or the subject of superimposition (in other words, प्रस्तुत) looks characterized by the attributes of the object superimposed (*i. e.* अप्रस्तुत) and is therefore predominant. As the figure thus consists in the implication of अप्रस्तुत from प्रस्तुत and thus represents two things in brief, the word 'समासोक्ति' is significant. उक्ति in समासोक्ति is to be taken as equivalent to प्रतिपादन and not to कथन.

The implication of अप्रस्तुत from प्रस्तुत requires a cause or ground. If it be taken as taking place without any ground, the definition of समासोक्ति would be open to the fault of अतिव्याप्ति. निमित्त therefore must be taken as essential for implication. The निमित्त which is thus indispensable is a common property and it may consist of an attribute or action. Property is illustrated in 'गुणप्रणयिनी——'. In this through the force of the common property (*i. e.* property found in प्रस्तुत and अप्रस्तुत) consisting of an attribute, *viz.*, गुणप्रणयित्व, मुष्टिमाह्यमध्यत्व, and सुवंशजत्व, which have two meanings, one connected with धनुर्वल्ली and the other with स्त्री, धनुर्वल्ली

is apprehended as characterized by the attributes of a woman, without giving up its own nature as it does in रूपक. Now the adjectives which are connected with प्रस्तुत and अप्रस्तुत both may be either श्लिष्ट, औपम्यगर्भ, or साधारण. In 'गुणप्रणयिनी——' they are श्लिष्ट. In 'विशालवल्भीभुजान्——' they are औपम्यगर्भ In this instance through the force of the commonness of attributes arising from the power of compounds shewing resemblance (उपमासमास), *viz.*, विशालवल्भीभुजान् and others which may be dissolved either as विशालवल्भी भुजेव (उपमितसमास) or विशालवल्भीसदृशी भुजा (मध्यमपदलोपी) येषां तान् houses and flames are apprehended as characterized by the attributes of a नायक and a नायिका.

The ground of the implication of अप्रस्तुत from प्रस्तुत consisting of action is illustrated by 'विभ्राणैनस्तैः———'. In this कल्पद्रुम and लता are apprehended as नायक and नायिका through their having the common property of the action of speaking &c.

In 'धार्ष्ट्यं वीर—' adjectives are साधारण; *i. e*, they apply both to trees and a lover. The figure समासोक्ति is here set up by the compound शाखाभुजैः which may be dissolved either as शाखा एव भुजाः तैः or शाखा भुजा· इव तैः; for आकर्षण and other actions can be performed either by branches or hands. As there is neither साधक nor बाधक प्रमाण in favour of उपमासमास or रूपकसमास, or of उपमा or रूपक, we have a fusion of उपमा and रूपक caused by uncertainty about them (संदेह).

Where, however, there is a certainty about रूपक, even though there is a possibility of arriving at a common pro-

perty by dissolving the compound (containing the रूपक) in another way, it does not become a ground for समासोक्ति. For as the second sense is suggested by एकदेशविवर्त्तिरूपक, समासोक्ति is useless or has no end to serve. In 'धावन्तीर्नरसिंह—' creepers are described as soliciting the wives of enemies through mercy. Mercy, a quality of animate objects, is conceived as existing in creepers and to establish its existence it is but proper that they should be described as friends. If रूपक and समासोक्ति both suit the description, we should take रूपक and not समासोक्ति. The compound प्रसूनेक्षणैः must be dissolved as प्रसूनान्येव ईक्षणानि तैः and not प्रसूनानि ईक्षणानीव तैः; *for* the act of seeing can be accomplished by eyes and not flowers. We must therefore take the compound as favouring रूपक. It is एकदेशविवर्त्तिरूपक; because the superimposition of ईक्षण on प्रसून which is expressed suggests that of सखी on लता and the apprehension of this रूपक becomes a ground for उत्प्रेक्षा which consists in the conception of mercy in creepers.

Through the very force of adjectives common to प्रस्तुत and अप्रस्तुत, समासोक्ति brings out the idea of the अप्रस्तुत or उपमान which is not expressed. उपमान therefore should not be expressed. In the instance 'विधुरीकुर्वन्——', the idea of the lover which is अप्रस्तुत is implied through the very power of common properties such as untying the braid of hair, destroying the painted marks on cheeks and so on. If therefore उपमा is used, as in कामीव, there would a repetition of sense. उपमा therefore should not be employed where समासोक्ति has a scope. The second half of the आर्या should therefore be changed into 'हर्म्यैरमानमर्दन——'.

Mammata says that the introduction of उपमा into the province of समासोक्ति, which is a defect in समासोक्ति, comes under the general defect of अपुष्टार्थत्व or पुनरुक्तता. 'साधारणविशेषणवशादेव समासोक्तिरुक्तमपि उपमानविशेष प्रकाशयतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावात् अनुपादेयता यत् तदपुष्टार्थत्व पुनरुक्तता वा दोषः ॥' काव्य० १०.

Thus समासोक्ति is based upon either श्लिष्ट adjectives, or औपम्यगर्भ adjectives, or साधारण adjectives *Appaya Dikshita* mentions a fourth kind of समासोक्ति arising from विशेषणसारूप्य. The instance given by him is the following verse from उत्तररामचरित——

पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां
विपर्यासं यातो घनविरलभाव: क्षितिरुहाम् ।——

In this the description of the forest is प्रकृत, and through similarity with it is implied the history of towns and villages in which vicissitudes of wealth and progeny are caused. 'अत्र वनवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात् कुटुम्बिषु धनसतानादिसमृद्धयसमृद्धिविपर्यासं प्राप्तस्य तत्समाश्रयस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तान्तः प्रतीयते ॥' कुवल०. This kind of समासोक्ति is mentioned by अप्पय्यदीक्षित alone. 'इय चाप्पय्यदीक्षितैरेवोक्ता नान्यैः ।' प्रभा on प्रदीप. *Jagannâtha* criticizes *Appayya Dikshita* as he does in many other places on the ground that this cannot be समासोक्ति; as similarity of adjectives which is the very soul of समासोक्ति is absent here. 'समासोक्तिजीवातोर्विशेषणसाम्यस्यात्राभावेन समासोक्तिताया एवानुपपत्तेः ।' रस०, p. 383. This criticism, however, is rightly not accepted by *Nâgoji Bhatta*. 'चिन्त्यमिदम् । विशेषणसाम्यगम्यसादृश्यगम्यत्वेऽपि तत्त्वानपायात् ॥' *Vide* रस०, p. 383

Bhâmaha defines and illustrates the figure as under :—

'यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः ।
सा समासोक्तिरुद्दिष्टा संक्षिप्तार्था यथा तथा ॥
स्कन्धवानृजुरव्यालः स्थिरोऽनेकमहाफलः ।
जातस्तरुरयं चोच्चैः पातितश्च नभस्वता ॥'.

Udbhaṭa's definition and illustration of the figure are given below :—

'प्रकृतार्थेन वाक्येन तत्समानैर्विशेषणैः ।
अप्रस्तुतार्थकथनं समासोक्तिरुदाहृता ॥
दन्तप्रभासुमनसं पाणिपल्लवशोभिनीम् ।
तन्वीं वनगतां लीनजटाषट्चरणावलिम् ॥'.

Pages 257-8.

विलसति विशेषणानां———केनार्थिनः कृताः———

When adjectives suggest another meaning than the one they express, the figure is परिकर. In समासोक्ति अप्रस्तुत विशेष्य is suggested by the force of adjectives common to प्रस्तुत and अप्रस्तुत; while in परिकर adjectives are significant. They suggest some particular attribute in the प्रस्तुत विशेष्य and thereby heighten its beauty. As the suggested sense helps on the expressed sense, the figure is significantly called परिकर. 'एवं च प्रतीयमानांशस्य वाच्योन्मुखत्वात् परिकर इति सार्थकं नाम।' अलं॰ सर्व॰, p. 94. In 'नरसिंह नरेन्द्रेण———', the adjectives नन्दनद्रुमबाहुना and धनेशांशावतारेण suggest the king's generosity and opulence.

विशेषणानां in the definition implies that there must be many significant adjectives to constitute the figure. *Mammaṭa*

and *Vimarśinikâra* also hold the same view. *Mammata*'s definition is 'विशेषणैर्यत् साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः'. In the वृत्ति it is argued one might say that as adjectives that do not nourish the sense constitute a fault in meaning, called अपुष्टार्थ, the use of adjectives that assist the sense simply removes the fault अपुष्टार्थ and does not constitute a figure. Still when many adjectives qualifying one and the same noun are used, they give rise to a charm and hence it is that परिकर is classed among figures. 'यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताभिधानात् ,तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः तथाप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलंकारमध्ये गणितः ॥' काव्यप्र० १० उ०. 'अत्र विमर्शिनीकारादय आहुः—"विशेषणानां बहुत्वमत्र विवक्षितम् । साभिप्रायविशेषणगतबहुत्वकृत एव चात्र वैचित्र्यातिशयः । एकविशेषणे तु दोषाभावमात्रस्यावकाशः ॥" *Vide* रस०, p. 387. *Govinda, Nâgoji Bhatta* and *Jagannâtha,* however, hold that even a single significant adjective may constitute this figure, that the figure is not in that case mere freedom from अपुष्टार्थ fault—for that (absence of the fault) can be brought about even by dropping the adjective altogether—, and that charm is experienced even from a single significant adjective. 'यथा नित्ये सन्ध्यावन्दनादौ दोषाभावस्याङ्गवैकल्येऽपि सिद्धौ साङ्गतत्करणं फलातिशयार्थं तथा दोषाभावस्य विशेषणानुपादानेऽपि सम्भवेन साभिप्रायैकविशेषणनिबन्धनश्चमत्कारो दुरपह्नव इति भावः । किं च "सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः" इत्यादौ यत्र सुधांशुकलितोत्तंस इति विशेषणाभावेऽपि तापहरणसामर्थ्यस्य सामर्थ्यातिशयेनाप्युपपत्तेस्तद्विशेषणानुपादानेऽपि न क्षतिस्तत्र तद्विशेषणोपादानमधिकचमत्कारायैवेति बोध्यम् ॥' उद्यो०. *Jagannâtha* also observes, 'विशेषणानेकत्वं हि व्यङ्ग्याधिक्याधायकत्वाद्वैचित्र्यविशेषाधायकत्वमस्तु नाम । न तु प्रकृतालंकारशरीरमेव तदिति शक्यं वक्तुम् ॥' *Vide* रस०, p. 387 The

following is given by him as an instance in which one significant adjective constitutes the figure :—

अयि लावण्यजलाशय तस्या हा हन्त मीननयनायाः ।
दूरस्थे त्वयि किं वा कथयामो विस्तरेणालम् ॥

Jagannātha's further remarks on this are worth quoting :—

'सुन्दरत्वे सत्युपस्कारकत्वमलंकारत्वम् । चमत्कारापकर्षकाभावत्वं च दोषाभावत्वम् । तदेतद्धर्मद्वयं विविक्तविषयं यदि दैवादेकस्मिन् विषयविशेषे समाविशेत्तदा का हानिः स्यात् । उपधेयसंकरेऽप्युपाध्यसंकरात् । यथा ब्राह्मणस्य मूर्खत्वं दोषः विद्या तु दोषाभावश्च भवति गुणश्च तथेहाप्युपपत्तिः । न च दोषाभावतया प्राप्तस्यापि परिकरस्य किमित्यलंकारेषु गणनागौरवमिति वाच्यम् । उभयात्मकत्वेनेतरवैलक्षण्यज्ञापनार्थतया गणनोपपत्तेः । यथा गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदतया संगृहीतापि समासोक्तिरलंकारगणनायां पुनर्गण्यते । यथा वा प्रासादवासिषु गणितोऽप्युभयवासी भूवासिगणनायां पुनर्गण्यते तथेहापीति न कश्चिद्दोषः । अन्यथा प्राचां काव्यलिङ्गमप्यलंकारो न स्यात् । तस्यापि निर्हेतुरूपदोषाभावात्मकत्वात् ॥' रस०, pp. 389-90.

The meaning suggested by adjectives is subordinate, as it strengthens the sense of the object under description. The verse in which this figure occurs is therefore not ध्वनिकाव्य, but गुणीभूतव्यङ्ग्य.

This figure is not dealt with by *Bhāmaha* and *Udbhaṭa*.

Pages 258-9.

तादृक् किमपि——' मभिव्यञ्जयन्ति———

If instead of adjectives being significant as in परिकर, the substantive qualified by them is significant, the figure is

called परिकराङ्कुर. It is thus the opposite of परिकर and therefore follows it in treatment. In 'नरसिंह महीपाल——' the substantive त्रिपथगा is significant. It suggests the idea of fitness for the purification of the three worlds by its flowing in them. Suggesting this sense it assists and beautifies the expressed sense. The suggested sense being thus subordinate to the expressed sense, this is no province of ध्वनि, but comes under गुणीभूतव्यङ्ग्य. The substantive in this verse suggests a meaning by its etymological sense (योग as त्रिभिः पथिभिर्गच्छतीति त्रिपथगा). Sometimes it may suggest a meaning by convention (रूढि or प्रसिद्धि). Here the substantive, though it is not used so as to suggest the meaning directly, suggests it by its conventionality. In 'नाथः काकोदराणां——', the substantives काकोदरनाथ and कार्त्तवीर्य suggest the idea of सहस्रमुखत्व and सहस्रकरत्व not by योग but by प्रसिद्धि and this suggested sense helps the development of and embellishes the expressed sense; for the intended sense is that if शेषनाग describes the virtues of *Nrisimha* with his thousand tongues and सहस्रार्जुन writes them with his thousand hands, &c., then alone can the virtues be enumerated, not otherwise.

This figure is not treated of by *Bhāmaha, Udbhata, Mammata, Rājānaka Ruyyaka*, and several other writers on poetics *Nāgoji Bhatta* says that it need not be taken as a separate figure, but simply as a variety of परिकर. 'अत्र (*i.e* in *Mammata*'s definition of परिकर, *viz.* 'विशेषणैर्यत् साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः') विशेषणैरित्युपलक्षणं विशेष्यस्यापि। तेन साभिप्राये विशेष्येऽप्ययम्। यथा "चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः" इत्यत्र। अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं

पुरुषार्थचतुष्टयक्षमसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् । बाहुलकलभ्यकर्मल्युडन्तकरणल्युडन्त-विशेषणशब्दयोरेकशेषो वा (i. e. विशिष्यते इति विशेषणं विशेष्यः विशिष्यते अनेनेति विशेषणम्) । उक्तिरित्यस्यार्थकथनमित्येवार्थः । एतेन "साभिप्रायविशेष्ये परिकराङ्कुरनामा भिन्नोऽलंकारः" इत्यपास्तम् । ' उद्यो०.

Pages 259-62.

यत्र विशेष्यविशेषणसाम्यं—— काव्यप्रकाशकारस्य सिद्धान्तः——

When the resemblance between two objects is only verbal and pertains to both adjectives and the noun qualified by them, the figure is called श्लेष. It has two varieties; for the objects may be both प्रकृत or both अप्रकृत. Thus when not only adjectives, but even the noun qualified by them convey two meanings, both applicable to प्रकृत or to अप्रकृत, the figure is श्लेष. It differs from समासोक्ति in as much as the resemblance pertains to both the noun and its adjectives, while in समासोक्ति it concerns adjectives alone. It is also different from तुल्ययोगिता; because in तुल्ययोगिता the noun does not convey two meanings as in श्लेष. In this figure the noun qualified by attributes expresses two meanings referring to similar objects, i. e., to objects both प्रकृत or both अप्रकृत, and not to dissimilar objects also, one प्रकृत and the other अप्रकृत as *Râjânaka Ruyyaka* takes it. It has therefore two varieties only and not three. In 'कन्दर्पोदय°——' the liberality and the bravery of *Nrisimha* are both to be described. The senses of friends and enemies are therefore both connected with the context. भवतो मित्रैः is thus equal to भवतो मित्रैः or भवतोऽमित्रैः मित्र and अमित्र are both प्रकृत and the adjectives

कन्दर्पोदयमाश्रयद्भिः &c. convey two meanings, one referring to मित्रैः and the other to अमित्रैः. This is therefore an instance of केवलप्रकृतगोचरः श्लेषः. 'निजकरकलितस्वाह——' is an instance of केवलाप्रकृतगोचरः श्लेषः; for in it विभावसु, which has two meanings, fire and the Sun, and of which the attributes निजकरकलितस्वाह &c. convey two senses, one connected with fire and the other with the Sun, is represented as the उपमान of तेजस् and is therefore अप्रकृत.

Rájánaka Ruyyaka, as mentioned before, has a third variety of श्लेष, which is प्रकृताप्रकृतगोचरः. The following is an instance of it, given by him.—

स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तु
देहीति मार्गणशतैश्च ददाति दु खम्।
मोहात् समाक्षिपति जीवनमप्यकाण्डे
कष्ट मनोभव इवेश्वरदुर्विदग्ध.॥

Jagannátha also admits this variety. He gives the following instance —

अल हि मानी परिशीर्णगात्रः
समापित• फाल्गुनसगमेन।
अत्यन्तमाकाङ्क्षितकृष्णवर्त्मा
भीष्मो महात्माजनि माघतुल्यः॥

He remarks.—

'अत्र प्रकृताप्रकृतयोर्भीष्ममाघयोरश्लिष्टत्वाद्विशेषणानां च श्लिष्टत्वाद्भवति तृतीयो भेदः। पर तूपमया सकीर्णः। यदि च 'माघो महात्माजनि हन्त भीष्मः' इत्यप्रकृतांशमपि श्लेषग्रस्तं कृत्वा रूपक क्रियते तथापि प्रकृतविशेष्यस्य माघस्या-

श्लिष्टत्वादखण्डित एव श्लेषः। न चात्र समासोक्तिरिति भ्रमितव्यम्। अप्रकृतधर्मिणोऽपि शब्दवाच्यत्वात्। यत्र त्वप्रकृतव्यवहार एव शब्दशक्तिं सहेतापि न त्वप्रकृतधर्मी तत्र समासोक्तेरिष्टेः॥' रस०, pp. 392-3.

Neither *Mammaṭa* nor *Vidyâdhara* accepts this variety.

Where the expressive power of words is restricted to the sense of the object under description by context or other restricting causes, and where though it cannot consequently express the sense of the अप्रकृत, the sense of the अप्रकृत is apprehended, we have ध्वनि, as in 'हिरण्यकशिपु———' *Vide* note p. 457.

श्लेष is divided into शब्दश्लेष and अर्थश्लेष. According to *Udbhaṭa* and *Râjânaka Ruyyaka* शब्दश्लेष is that which resorts to शब्द, while अर्थश्लेष is that which resorts to अर्थ; for their theory is 'योऽलङ्कारो यदाश्रितः स तदलंकारः'. In practical life if an ornament is put on round the neck, it is called कण्ठालङ्कार, and if it be worn on the ear, it is कर्णालंकार. If therefore an अलंकार resorts to शब्द, it is शब्दालंकार, if to अर्थ, अर्थालङ्कार, and if to both, उभयालंकार. According to the maxim सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति, a word, uttered once, can convey only one meaning. If therefore a word simple or compounded, has more than one meaning, we must assume that there are as many words as there are meanings. 'अर्थभेदाच्छब्दभेदः. Words, which thus change with their senses, can sometimes be repeated, being made up of the same vowels and consonants and being exactly the same in स्वर (उदात्त, अनुदात्त or स्वरित), प्रयत्न (आभ्यन्तर and बाह्य), स्थान &c. Sometimes they cannot be repeated, being different in स्वर, प्रयत्न, स्थान &c. In the

former case they constitute अर्थश्लेष, in the latter case, शब्दश्लेष. Thus when the difference of words is apprehended through the difference of प्रयत्न &c., as it is different words that coalesce like lac and wood, the figure is called शब्दश्लेष, and it is also known as सभङ्गश्लेष; for though the compounded word is the same, actual words that convey two meanings are different. Where, however, through the sameness of प्रयत्न &c., the same word conveys two meanings like two fruits hanging from a stem, it is the meanings that coalesce and not the words. The figure is consequently called अर्थश्लेष and as the simple or compound word is not broken into two words different in प्रयत्न &c., it is also known as अभङ्गश्लेष. 'एष च शब्दार्थोभयगतत्वेन वर्त्तमानत्वात् त्रिविधः। तत्रोदात्तादिस्वरभेदात् प्रयत्नभेदाच्च शब्दान्यत्वे शब्दश्लेषः। यत्र प्रायेण पदभङ्गो भवति। अर्थश्लेषस्तु यत्र स्वरादिभेदो नास्ति। अत एव न तत्र सभङ्गपदत्वम्। संकलनया तूभयश्लेषः॥' अलं० सर्व०, p 96. *Udbhata* too expresses the same view. His definition is :—

> 'एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छाया चैव बिभ्रताम्।
> स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्धः श्लिष्टमिहोच्यते॥
> अलंकारान्तरगतां प्रतिभां जनयत् पदैः।
> द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत् प्रतीयताम्॥'.

प्रतीहारेन्दुराज, the commentator, explains this as under :—

'इह खलु शब्दानामनेकार्थानां युगपदनेकार्थविवक्षायां द्वयी गतिः। अर्थभेदेन तावच्छब्दा भिद्यन्ते इति भट्टोद्भटस्य सिद्धान्तः। तत्रार्थभेदेन भिद्यमाना शब्दाः केचित् तन्त्रेण प्रयोक्तुं शक्याः केचिन्न। येषां हल्स्वरस्थानप्रयत्नादीनां साम्यं ते तन्त्रेण प्रयोक्तुं शक्यन्ते। यत्र तु हलामेकत्वानेकत्वरूपत्वात् स्वराणां चोदात्तत्वानुदात्तत्वादिना स्थानानां चौष्ठ्यदन्त्योष्ठ्यत्वादिना प्रयत्नानां च लघुत्वालघुत्वादिना

भेदस्तेषां तन्त्रेण प्रयोगः कर्तुमशक्यः। साधारणरूपत्वात् तन्त्रस्य। तदुक्तम्। "साधारणं भवेत् तन्त्रम्" इति। एवं चावस्थिते ये तन्त्रेणोच्चारयितुं शक्यन्ते ते एकप्रयत्नोच्चार्यास्तद्बन्धे सत्यर्थश्लेषो भवति। तदुक्तम्। "एकप्रयत्नोच्चार्याणाम्" इति। तथा ये तेषामेवैकप्रयत्नोच्चार्याणां शब्दानां छायां सादृश्यं बिभ्रति तदुपनिबन्धे च शब्दश्लिष्टम्। शब्दान्तरे उच्चार्यमाणे सादृश्यवशेनानुच्चारितस्यापि शब्दान्तरस्य श्लिष्टत्वात्। तदुक्तम्। "तच्छायां चैव बिभ्रतां स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्धः श्लिष्टम्" इति तथा "अर्थशब्दोक्तिविशिष्ट तत् प्रतीयताम्" इति॥'.

Mammata's view is, however, different. According to him if an अलङ्कार disappears with the change of words, it is शब्दालंकार, and if it does not disappear even if words are changed, it is अर्थालङ्कार. The theory 'योऽलङ्कारो यदाश्रितः स तदलङ्कारः' is not accepted by *Mammata.* He holds that not आश्रयाश्रयिभाव, but अन्वय and व्यतिरेक must be looked upon as a test for deciding whether a *Guṇa*, a *Dosha*, or an *Alaṅkāra* belongs to words, or to sense, or to both; for even if आश्रयाश्रयिभाव be admitted as the test, we shall have finally to resort to अन्वय and व्यतिरेक, since आश्रयाश्रयिभाव does not exist independently of अन्वय and व्यतिरेक. 'काव्ये दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः। निमित्तान्तरस्याभावात्। ततश्च योऽलङ्कारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलङ्कारो व्यवस्थाप्यत इति। ......। योऽलंकारो यदाश्रितः स तदलङ्कार इत्यपि कल्पनायामन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ तदाश्रयमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावाद्यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान्॥' काव्यप्र० १० उ०. Thus according to *Mammata* as stated above if a *Guṇa*, a *Dosha*, or an *Alaṅkāra* does not bear a change of synonymous words, in other words, if it disappears when a synonym is substituted for a word to which it pertains, it is called शब्दगुण, शब्ददोष, or शब्दालङ्कार. While if it bears a change of synonym, that is, if it remains

even when a synonym is substituted for a word to which it pertains, it is called अर्थगुण, अर्थश्लेष, or अर्थालंकार. For instance, कष्टत्व, गाढत्व (ओजः), and अनुप्रास concern words, while अपुष्टता, प्रौढत्व (अर्थस्यौजः) and उपमा pertain to sense. In the following instance given by उद्भट

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी ।
प्रभातसन्ध्येवास्वापफललुब्धे हितप्रदा ॥

in which according to उद्भट the first half contains अर्थश्लेष and the second शब्दश्लेष, both the lines contain शब्दश्लेष according to *Mammata*; for the figure will disappear, if synonyms be substituted for words in the first line. 'यत्र हि पर्यायान्तरपरिवृत्तिसहत्व नास्ति तस्य शब्दगतत्वम्। यत्र तु तत्सहत्वं तत्रार्थगतत्वम्। यथा कष्टत्वादयो दोषाः गाढत्वादयो गुणाः अनुप्रासादयोऽलंकाराः शब्दगताः। पर्यायान्तरेण तदर्थोपस्थापने तेषामसंभवात्। उदाहृते च "स्वयं च पल्लवा——" इत्यादौ द्वयोरप्यर्धयोः शब्दपरिवृत्त्यसहतया द्वयोरपि शब्दालंकारत्वमेवोचितम्। न त्वाद्यस्याप्यर्थालकारत्वम् (as *Udbhata* takes it)। नन्वेवमर्थश्लेष. किं नास्त्येव। क एवमाह। कस्तर्हि तस्य विषयः। यत्र पदपरिवर्त्तनेऽपि न श्लेषभङ्गः। यथा———

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम्।
अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥

अत्र स्तोकेनेत्यादिपदस्थानेऽल्पादिपदप्रक्षेपेऽपि न श्लेषभङ्ग' ॥' काव्यप्र०, pp. 352–3.

विद्याधर agrees with उद्भट and अलकारसर्वस्वकार.

Udbhata thinks that this figure has no independent scope and therefore acts as an invalidater (बाधक) of all figures by the maxim 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य प्रतिबन्धकः।'. *Udbhaṭa*'s commentator *Pratihârendurâja* remarks, 'एतच्च श्लिष्टं द्विविधमप्यु-

पमाद्यलंकारप्रतिभोत्पादनद्वारेणालंकारान्तरतां प्रतिपद्यते। अतोऽनेनानवकाशत्वात् स्वविषये अलंकारान्तराण्यपोद्यन्ते। तेषां विषयान्तरे सावकाशत्वात्। तदुक्तम्। "अलंकारान्तरगतां प्रतिभां जनयत् पदैर्द्विविधैः" इति। अलंकारान्तराणामत्र प्रतिभामात्रं न तु पदबन्ध इत्यर्थः॥'. Thus, for instance, according to *Udbhaṭa*, in the verse 'स्वयं च पल्लवाताम्र——', श्लेष is the cause of generating the idea of उपमा. 'एतयोश्च द्वयोरप्यर्थश्लेषशब्दश्लेषयोरुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वम्।' प्रती॰. For here गौरी is उपमेय, प्रभातसन्ध्या, उपमान, इव, उपमाद्योतक, and साधारणधर्म only verbal, since पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिनी has two different meanings when construed with गौरी and प्रभातसंध्या. This is not therefore उपमा, but श्लेष generating the idea of उपमा. 'शब्दव्यतिरेकेण तु साधारणो धर्मोऽर्थाभिकरणोऽत्र न विद्यते। तेन नेयमुपमा अपि तु श्लेष उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः॥' प्रती॰. In

'इन्दुकान्तमुखी स्निग्धमहानीलशिरोरुहा।
मुक्ताश्रीस्त्रिजगद्रत्नं पद्मरागाङ्घ्रिपल्लवा'॥

श्लेष generates the idea of रूपक and in

'अपारिजातवार्त्तापि नन्दनश्रीर्भुवि स्थिता।
अबिन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुका॥'

श्लेष generates the idea of विरोध.

This view of *Udbhaṭa* is, however, refuted by *Mammaṭa.* He says साधर्म्य alone is sufficient to constitute उपमा. As a common property consisting of an attribute or an action constitutes उपमा, so does likewise a common property consisting of the same word conveying two senses. "'कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत् कचतितराम्" इत्यादौ मनोज्ञत्वस्य गुणस्य दीप्तिरूपाया क्रियाया

वा उभयोर्वा साम्ये यथोपमा निर्वहति तथा "सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति सुधांशुबिम्बमिव" इत्यादावपि शब्दमात्रसाम्येनापि सा युक्तैव। साधर्म्यमात्रस्योपमाप्रयोजकत्वात्। तच्च चार्थरूपस्येव शब्दरूपस्याप्यविशेषेण संभवात्॥' काव्यप्र०, p. 353. Nor will it do to say that when the word expressive of common property is not used, as in कमलमिव मुखम्, we have उपमा and when it is used, we have श्लेष. For then पूर्णोपमा will have no province; since when साधारणधर्म is used, there is no उपमा and when it is not used, there is no पूर्णोपमा. In verses like the following

देव त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम्।
त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः॥

if context does not restrict the sense to *Vishṇu* or the king, श्लेष has a distinct province from उपमा. If they are both found together, one helping the other, we have संकर of श्लेष and उपमा. We have, however, no such संकर in 'स्वयं च पल्लवाताम्र—' for on examining it critically it will be found that it contains उपमा and not श्लेष as the predominant figure. It is predominance that settles a figure. उपमा is predominant here. श्लेष is subordinate; as it helps on उपमा, for without श्लेष a common property is not arrived at and without a common property there can be no उपमा. 'उपपत्तिपर्यालोचने तु उपमाया एवायं विषयो न श्लेषस्येत्युक्तमेव। उपपत्तिश्चेयम्। व्यपदेशाः प्राधान्येन भवन्तीति वस्तुस्थितिः। प्रधानं चात्रोपमा। श्लेषस्य तन्निर्वाहकस्य तदङ्गत्वात्। न हि श्लेषं विना समानशब्दवाच्यत्वलक्षणं साधर्म्यमुपमानिर्वाहकं निर्वहति। उपमा तु न श्लेषाङ्गम्। श्लेषप्रतीतिं विना तत्प्रतीत्यभावेन तदनुपकारकत्वादिति॥' काव्यप्र०, p. 355. In 'गाविन्दुसुन्दरा'—it is not श्लेष generating the notion of विरोध, but विरोध generating the notion of श्लेष, for

the second sense is only apparent and is not developed and final. Not that words having two senses form शब्दश्लेष here. विरोध is not necessary for श्लेष, but श्लेष for विरोध. विरोध is thus प्रधान, and श्लेष, अङ्ग; and it is predominance that settles the name of the figure, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति।'. The figure is therefore श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुविरोध and not विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुश्लेष. Nor can this be called श्लेषाभास; because it is not accepted by any one like विरोधाभास. Actual विरोध is a *Dosha* and therefore विरोधाभास is accepted. Actual श्लेष is not a *Dosha*. There is therefore no occasion for श्लेषाभास. Therefore in such places the figure श्लेष is *only subservient to another figure.* "“अविन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुका” इत्यत्र विरोधालङ्कारस्य (*scil.* श्लेषबाधकत्वम्)। न ह्यत्रार्थद्वयप्रतिपादकशब्दस्य श्लेषः। बिन्दुसाहित्यरूपस्य द्वितीयार्थस्य प्रतिभामात्रविषयस्य प्ररोहाभावात्। नन्वप्ररूढोऽपि श्लेषालंकार आस्तां विरोधाभासवदिति चेत् भवेदेवं यदि विरोधाभासस्य विरोधित्वमिव श्लेषाभासस्य श्लेषत्वमनुमतं कस्यापि भवेत्। न त्वेवम्। तस्मादेवंविधे विषये श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारान्तरं प्राधान्यात्॥' काव्यप्र०, p. 355.

Bhâmaha defines and illustrates the figure as under:—

'उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य साध्यते।
गुणक्रियाभ्यां नाम्ना च श्लिष्टं तदभिधीयते॥
लक्षणं रूपकेऽपीद लक्ष्यते काममत्र तु।
इष्टः प्रयोगो युगपदुपमानोपमेययोः॥
शीकराम्भोमदसृजस्तुङ्गा जलदन्तिनः।
इत्यत्र मेघकरिणां निर्देशः क्रियते समम्॥
श्लेषादेवार्थवचसोरस्य च क्रियते भिदा।
तत् सहोक्त्युपमाहेतुनिर्देशात् क्रमशो यथा॥

छायावन्तो गतव्यालाः स्वारोहाः फलदायिनः ।
मार्गद्रुमा महान्तश्च परेषामेव भूतये ॥
उन्नता लोकदयिता महान्तः प्राज्यवर्षिणः ।
शमयन्ति क्षितेस्तापं सुराजानो घना इव ॥
रत्नवत्त्वादगाधत्वात् स्वमर्यादाविलङ्घनात् ।
बहुसत्त्वाश्रयत्वाच्च सदृशस्त्वमुदन्वता ॥'

Pages 263–5.

सामान्यविशेषत्वे———सममेव प्राधान्यमाहुः———

अप्रस्तुतप्रशंसा is the opposite of समासोक्ति, for in समासोक्ति, अप्रस्तुत is suggested from the description of प्रस्तुत, while in अप्रस्तुतप्रशंसा, प्रस्तुत is suggested from the description of अप्रस्तुत. Here the description of अप्रस्तुत is improper; because it is अप्रस्तुत (for what is अप्रस्तुत cannot be described). To bring about propriety in it, therefore, it must be taken to be implying प्रस्तुत. The प्रस्तुत, which is thus suggested, brings about the accomplishment of the अप्रस्तुत, which is expressed. It is therefore an instance not of ध्वनि, but of वाच्यसिद्ध्यङ्गगुणीभूतव्यङ्ग्य in which the suggested sense is subordinate to the expressed sense and goes to accomplish it. In the word अप्रस्तुतप्रशंसा, प्रशंसा does not mean praise. It is simply equivalent to कथन or description. Consequently, even though in the *Kârikâ* defining अप्रस्तुतप्रशंसा the expression of अप्रस्तुत is not stated, it is implied through the power of resorting to the literal signification of अप्रस्तुतप्रशंसा, *viz.*, अप्रस्तुतस्य प्रशंसा कथनम्. Now if प्रस्तुत were to be implied from अप्रस्तुत without any connection, any thing might be implied from any thing and the definition would be thus open to the fault of अतिव्याप्ति

There must therefore be some connection which serves as a cause of our apprehending another meaning. The connection between the two senses must be any one of the following three, the relation of general and particular, that of cause and effect, and that of similarity. There is no fourth connexion. When the relation is that of general and particular, either the particular may be implied from the general or the general from the particular. There are thus two varieties. In the causal relation also there are two similar varieties; for either the cause may be suggested from the effect or the effect from the cause. But when the connection is that of similarity, there are no varieties. In all therefore we have five varieties of this figure. The instances given in illustration of these varieties are sufficiently clear and need no comment. It must be noted, as *Mammaṭa* and *Jagannâtha* observe, that when प्रस्तुत is suggested by अप्रस्तुत on the ground of similarity (सारूप्य), sometimes the sense of a sentence arises without the superimposition of the suggested sense on the expressed sense, sometimes by a partial superimposition of it, and sometimes by an entire superimposition of it. For instance, in the following verse

पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खलत्-
परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ।
स पल्वलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले
मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्त्तताम् ॥

the suggested sense of a man who had once seen better days having fallen into misery comes out without its superimposi-

tion on the expressed sense. In the instance, given in the book, 'एणश्रेणीशशक°———' also no superimposition of the suggested sense on the expressed sense is necessary. But it is necessary in instances in which inanimate objects are addressed or represented as otherwise regarded as animate objects as in

'कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।
वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥'

'अत्र वाच्यशाखोटके संबोध्यत्वोच्चारयितृत्वादिकमनुपपन्नमिति प्रतीयमानाध्यारोपः ॥' काव्यप्र०, p. 400.

As noted above, verses which illustrate अप्रस्तुतप्रशंसा are not ध्वनिकाव्य, but वाच्यसिद्ध्यङ्गगुणीभूतव्यङ्ग्य. 'ध्वनित्वं तु नात्र । इहात्यन्ताप्रस्तुतस्य तत्त्वादेव वर्णनमनुचितमिति तत्रापर्यवसानात् तेन स्वस्योचितत्वसिद्धये व्यङ्ग्यार्थस्य बलादाकृष्टत्वेन वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वात् ॥' उद्यो०.

According to आनन्दवर्धन and अभिनवगुप्त, in अप्रस्तुतप्रशंसा, the expressed sense and the suggested sense are equally predominant. 'अप्रस्तुतप्रशंसायामपि यदा सामान्यविशेषभावान्निमित्तनिमित्तिभावाद्वाभिधेयप्रतीयमानयोः सममेव प्राधान्यम् ।' *Vide* ध्वन्या० and लोचन on it pp. 42–4.

Bhâmaha defines and illustrates the figure as under :—

'अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ।
अप्रस्तुतप्रशंसेति सा चैवं कथ्यते यथा ॥
प्रीणितप्रणयि स्वादु काले परिणतं बहु ।
विना पुरुषकारेण फलं पश्यत शाखिनाम् ॥'

Udbhata's definition of the figure is almost the same :—

अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य या स्तुतिः ।
अप्रस्तुतप्रशंसेयं प्रस्तुतार्थानुबन्धिनी ॥

His illustration is :—

यान्ति स्वदेहेषु जरामसंप्राप्तोपभोक्तृकाः ।
फलपुष्पर्द्धिभाजोऽपि दुर्गदेशवनश्रियः ॥

Pages 266-7.

सामान्येन विशेषः———वाच्यावष्वनं स्यात्———

Where a particular statement which is प्रस्तुत is strengthened by a general statement or a general statement which is प्रस्तुत by a particular statement, the figure is अर्थान्तरन्यास. This figure follows अप्रस्तुतप्रशंसा in its treatment ; because in it also अप्रस्तुत is mentioned. It is represented here as supporting the प्रस्तुत. The प्रस्तुत must be naturally such or regarded such by the speaker as requires to be strengthened (अनुपपाद्यतया समर्थनार्ह) and the अप्रस्तुत such as can support the प्रस्तुत. समर्थन is thus explained by *Jagannâtha.* 'समर्थनं चेदमेवमनेवं वा स्यादिति संशयस्य प्रतिबन्धक इदमित्थमेवेति दृढप्रत्ययः । निश्चय इति यावत् ।' रस०, p. 471. Sometimes a statement may be such that even a person of ordinary intelligence may believe it at once. It may require no strengthening. In such a case the consideration that it is not established and requires support is आहार्य. 'यद्यपि दोषेण भ्रमो भवतीत्यर्थे (in *Mammata*'s verse 'निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् । पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम् ॥') पामरस्यापि नानुपपत्तिसंभावना तथाप्याहार्या सा बोध्या ॥' उद्यो०. This figure differs

from अनुमान in as much as in it what is clearly apprehended is supported, while in अनुमान, the clear apprehension of a certain thing comes from व्याप्ति which is implied. The प्रतीति there is thus अपूर्व. A certain thing which was not ascertained clearly is ascertained from व्याप्ति which is implied or expressed. 'साक्षाद् व्याप्त्यादेरनभिधानादनुमानतो भेदः।' उद्यो०. The difference between this figure and दृष्टान्त is that in this figure the समर्थ्य and the समर्थक statements are respectively general and particular or *vice versa*, while in दृष्टान्त, both are general or both particular. 'दृष्टान्ते तु सामान्यं सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थ्यते इति ततो भेदः॥' उद्यो०. A noun used in the plural number serves the same purpose as when it is repeated ('वीप्सासमानफलं बहुवचनम्), and in अर्थान्तरन्यास the noun in the general statement must be used in the plural number or qualified by an adjective like सर्व so that व्याप्ति which shews invariable connection of the व्याप्य and the व्यापक (उपसंहार in सर्वोपसंहाररूपा is equivalent to 'साकल्येन सबन्धः' *vide* न्यायकोष p. 154) may be suggested. Otherwise there would be वाच्यावचन दोष, for which see उन्मेष 6th p. 177, notes p. 503.

In the instances given in the book, the particular is strengthened by the general and *vice versa* by resemblance (साधर्म्येण). In the following instances the support is given by contrast (वैधर्म्येण).

'गुणानामेव दौरात्म्याद्धुरि धुर्यो नियुज्यते।
असजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः॥'
'अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा
यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम्।

स एव धन्याः सुहृदः पराभवं
अगस्त्यवृद्धेव हि ये क्षयं गताः ॥'

The contrast in these instances is clear.

If words like हि, यत्, यतः are used in the supporting statement, the relation of the supporter and the supported is verbal, otherwise it is implied. 'अत्र हि यत् यत इत्यादेः प्रातिपदिकस्याभावे समर्थ्यसमर्थकभाव आर्थः। तत्सत्त्वे शाब्दः ॥' उद्यो०.

Râjânaka Ruyyaka gives two other varieties, namely where the cause is supported by the effect or *vice versa.* But these come under काव्यलिङ्ग. 'कारणेन कार्यस्य कार्येण कारणस्य वा समर्थनं तु काव्यलिङ्गस्य विषय इति बोध्यम् ॥' उद्यो०. '"यत्तु कारणेन कार्यस्य कार्येण वा कारणस्य समर्थनम्" इत्यपि भेदद्वयमर्थान्तरन्यासस्यालंकारसर्वस्वकारो न्यरूपयत् तन्न। तस्य काव्यलिङ्गविषयत्वात्। अन्यथा "वपुःप्रादुर्भावात्——" इति सर्वालंकारिकसिद्धं काव्यलिङ्गोदाहरणमसंगतं स्यात्।' रस०, p. 474.

Though *Daṇḍin*'s definition of the figure is wide enough to include cases in which the cause is supported by the effect and *vice versa,* his instances make it clear that he does not include such cases in the figure. His definition which is frequently quoted by *Mallinâtha* in his commentaries is

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किंचन।
तत्साधनसमर्थस्य न्यासो योऽन्यस्य वस्तुनः ॥

The statement which is supported generally precedes that which supports it. Sometimes, however, this order is reversed, as in the following instance :—

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
विफलत्वमेति बहुसाधनता ।
अवलम्बनाय दिनभर्तुरभू-
न्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥

The Sun-set is here प्रस्तुत and therefore समर्थ्य. *Bhojarâja* calls this विपरीतार्थान्तरन्यास.

Bhâmaha defines and illustrates the figure as under :—

'उपन्यसनमन्यस्य यदर्थस्योदितादृते ।
ज्ञेय सोऽर्थान्तरन्यासः पूर्वार्थानुगतो यथा ॥
परानीकानि भीमानि विविक्षोर्न तव व्यथा ।
साधु वा साधु वागामि पुंसामात्मैव शंसति ॥
हिशब्देनापि हेत्वर्थप्रथनादुक्तसिद्धये ।
अयमर्थान्तरन्यासः सुतरां व्यज्यते यथा ॥
वहन्ति गिरयो मेघानभ्युपेतान् गुरूनपि ।
गरीयानेव हि गुरून् बिभर्त्ति प्रणयागतान् ॥'

Udbhata's treatment of the figure is given below :—

'समर्थकस्य पूर्वं यद्वचोऽन्यस्य च पृष्ठतः ।
विपर्ययेण वा यत् स्याद्धिशब्दोक्त्यान्यथापि वा ॥
ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः'

Instances :—

'तन्नास्ति यन्न कुरुते लोको ह्यत्यन्तकार्यिकः ।
एष सर्वोऽपि भगवान् बटूभूय स्म वर्त्तते ॥
प्रच्छन्ना शस्यते वृत्तिः स्त्रीणां भावपरीक्षणे ।
प्रतस्थे धूर्जटिरतस्तनुं स्वीकृत्य बाटवीम् ॥

इरोऽथ ध्यानमातस्थौ संस्थाप्यात्मानमात्मना ।
विसंवदेद्धि प्रत्यक्षं निर्ध्यातं ध्यानतो न तु ॥
अपश्यद्यातिकष्टानि तप्यमानां तपांस्युमाम् ।
असंभाव्यप्रतीच्छानां कन्यानां का परा गतिः ॥'

Pages 267-9.

यत्र व्यङ्ग्यस्य सतो हेतोः——ध्वनेः स्थितत्वात्——

When the cause, though suggested, is expressed in another way as effect, the figure is पर्यायोक्त. It is treated here, because it is one of those figures in which something is suggested, which we are dealing with. कार्याभिधानभङ्गीभिः is put in the definition to do away with the apparent contradiction as to how that which is sugggested can be at the same time expressed. It is suggested as cause and expressed as effect. In one of the varieties of अप्रस्तुतप्रशंसा also, कार्य is expressed and कारण is व्यङ्ग्य. What is then the difference between अप्रस्तुतप्रशंसा and पर्यायोक्त? The difference is this that in अप्रस्तुतप्रशंसा, प्रस्तुतकारण is suggested from अप्रस्तुतकार्य, in other words, of the cause and the effect, one is प्रस्तुत and the other is अप्रस्तुत. While in पर्यायोक्त, both कार्य and कारण are प्रस्तुत. The reason why instead of the cause being expressed directly it is expressed as effect is that the effect is such as causes a greater charm than the cause. In 'अस्पृष्टाञ्जनसंपदः——' the destruction of enemies is the cause of their having discarded collyrium and ornaments. The cause is suggested and the effect expressed In fact, the cause is suggested through the expression of the effect. Moreover, the greatness of the

power of king *Nrisimha* is the subject of description; and it is equally described through the cause, the destruction of enemies, and the effect, the doings indicative of the mourning of their widows. Both the cause and the effect, therefore, being the result of the greatness of *Nrisimha*'s power, are प्रस्तुत or subjects of description. Still the effect is described and the cause left to be suggested; because the cause described through its effect is more charming than if it were described by itself or directly.

In the treatment of this figure, *Vidyâdhara* follows *Alankârasarvasvakâra*, who defines it as 'गम्यस्यापिभङ्ग्यन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम्।'. In the *Vritti* the question is raised as to how one and the same thing can be both expressed and suggested, and the solution given there is that there is only one case in which the गम्य or व्यङ्ग्य may be the same as वाच्य, *viz.*, when the cause which is suggested is expressed through its effect. The cause also being प्रस्तुत and therefore fit for description, the figure differs from अप्रस्तुतप्रशंसा. 'यदेव गम्यत्वं तस्यैवाभिधाने पर्यायोक्तम्। गम्यस्य सतः कथमभिधानमिति चेत् गम्यापेक्षया प्रकारान्तरेणाभिधानस्याभावात्। न हि तस्यैव तदेव तयैव विच्छित्त्या गम्यत्वं वाच्यत्वं च सम्भवति। अतः कार्यमुखद्वारेणाभिधानम्। कारणादेरपि तत्र प्रस्तुतत्वेन वर्णनार्हत्वात्। अत एवाप्रस्तुतप्रशंसातो भेदः॥' अल० सर्व०, p 111.

But the relation between the expressed and suggested senses may not necessarily be a causal one. *Jagannâtha* mentions three varieties of the figure in the last of which the relation is other than causal. 'अथ चालंकारः क्वचित् कारणेन वाच्येन कार्यस्य गम्यत्वे क्वचित् कार्येण कारणस्य क्वचिदुभयोदासीनेन सम्बन्धि-

मात्रेण संबन्धिमात्रस्य चोक्ति विपुलविषयः।' रस०, p. 415. These are illustrated as under :—

'अपकुर्वद्भिरनिशं धृतराष्ट्र तवात्मजैः।
उप्यन्ते मृत्युबीजानि पाण्डुपुत्रेषु निश्चितम्॥'

Here the cause, मृत्युबीजावाप, is mentioned and the effect, कुलक्षय, is suggested.

'त्वद्विपक्षमहीपालाः स्वर्बालाधरपल्लवम्।
पीडयन्तितरां तीव्रशरुग्णैर्दशनक्षतैः॥'

In this the cause, death of enemies, is suggested from its effect, the enjoyment by them of celestial damsels, which is expressed.

'सूर्याचन्द्रमसौ यस्य वासो रञ्जयतः करैः।
अङ्गरागं सृजत्यग्निस्तं वन्दे परमेश्वरम्॥'

Here गगनाम्बरत्व and भस्मरागत्व which are suggested are expressed in a more charming manner (भङ्गी, पर्याय or प्रकार) as सूर्यचन्द्रकररञ्ज्यमानवस्त्रत्व and अग्निसृज्यमानाङ्गरागत्व; and the relation between वाच्य and व्यङ्ग्य is not causal. '(अत्र) पद्ये सूर्यचन्द्रकररञ्ज्यमानवस्त्रत्वेन न कार्येण नापि कारणेन केवल सहचरितेन गगनाम्बरत्वं गम्यते॥' रस०, p. 415. In fact, as *Mammaṭa* says, in this figure the व्यङ्ग्य and the वाच्य, though the same, are not suggested and expressed in the same way. 'यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्। यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते। काव्यप्र० १० उ०. In truth, as *Jagannâtha* remarks the ways of suggesting and expressing the same thing are manifold. "तदेवं संक्षेपतस्त्रिविधः। वाग्भङ्गीनां तु पर्यालोचने एकस्मिन्नेव विषयेऽनन्तप्रकारः संपद्यते किमुत विषयभेदे। यथा—'इह भवद्भिरागन्तव्यम्'

इति विषये 'अत्र देशोऽलंकर्त्तव्यः' इति 'पवित्रीकर्त्तव्यः' इति 'सफलजन्मा कर्त्तव्यः' इति 'प्रकाशनीयः' इति 'देशस्यास्य भाग्यान्युज्जीवनीयानि' इति 'तमांसि तिरस्करणीयानि' इति 'अस्मन्नयनयोः संतापो हरणीयः' इति 'मनोरथः पूरणीयः' इत्यादिः ॥" रस०, p. 416.

In पर्यायोक्त, though there is व्यङ्ग्य, it is not predominant. It is subordinate to the वाच्य sense which is more charming than the व्यङ्ग्य sense. This is therefore no ध्वनिकाव्य, but गुणीभूतव्यङ्ग्य. 'अस्मिंश्चालङ्कारे व्यङ्ग्यं वाच्यपरम्। अप्रस्तुतप्रशंसायां तु वाच्यं व्यङ्ग्यपरम्। तेनायमलङ्कारो वाच्यसिद्ध्यङ्गगुणीभूतव्यङ्ग्यभेद इति ध्वनिकारानुयायिनः॥' रस०, p. 414.

Bhāmaha defines it as under :—

'पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते।'

Udbhaṭa's definition is the same; only he actually states the अन्यप्रकार.

'पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते।
वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना॥'.

Abhinavagupta remarks that if 'अभिधीयते' in this definition were to be explained as प्रतीयते प्रधानतया and if

भम धम्मिअ वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ देण।
गोलाणईकच्छकुडङ्गवासिणा दरिअसीहेण॥

were given as an instance, then there is no अलंकार in the verse, the व्यङ्ग्य being प्रधान or आत्मा and therefore अलंकार्यं. The poem is no longer गुणीभूतव्यङ्ग्य. It is included under ध्वनि, in other words, it is ध्वनि itself. Thus when in पर्यायोक्त the व्यङ्ग्य sense is predominant, it is comprehended under

ध्वनि. ध्वनि, however, cannot be comprehended under that sort of पर्यायोक्त which is considered as an अलकार; for ध्वनि has wider scope; it is महाविषय or व्यापक and is principal or अङ्गिन्; while an अलंकार is not व्यापक; nor it is अङ्गिन्, being subordinate to अलंकार्य or what is embellished. 'पर्यायेण प्रकारान्तरेणावगमात्मना व्यङ्ग्येनोपलक्षित सद्यदभिधीयते तदभिधीयमानमुक्तमेव सत् पर्यायोक्तमेवाभिधीयत इति लक्षणपद पर्यायोक्तमिति लक्ष्यपदम् (*Scil.* in *Udbhaṭa*'s definition of पर्यायोक्त quoted above)। अर्थालकारत्वं सामान्यलक्षणं चेति सर्वं युज्यते। यदि त्वभिधीयते इत्यस्य बलाद्व्याख्यानमभिधीयते प्रतीयते प्रधानतयेति उदाहरणं च "भम धम्मिअ—' इत्यादि तदालकारत्वमेव दूरे संपन्नम्। आत्मतायां पर्यवसानात्। तथा चालंकारमध्ये गणना न कार्या।' and further on 'आत्मन्यन्तर्भावादात्मैवासौ नालंकारः स्यादित्यर्थः। ——। यादृशोऽलकारत्वेन विवक्षितस्तादृशे ध्वनिर्नान्तर्भवति। न तादृगस्माभिर्ध्वनिरुक्तः। ध्वनिर्हि महाविषयः सर्वत्र भावाद्व्यापकः समस्तप्रतिष्ठास्थानत्वाच्चाङ्गी। न चालकारो व्यापकोऽन्यालंकारवत्। न चाङ्गी। अलंकार्यतन्त्रत्वात्॥' लोचन on ध्वन्या०, p. 39.

For the portion of the text यदि पुनरिह...... स्थितत्वात् compare the following from ध्वन्यालोक, p. 39:—

'पर्यायोक्तेऽपि यदि प्राधान्येन व्यङ्ग्यत्वं तद् भवतु नाम तस्य ध्वनावन्तर्भावः। न तु ध्वनेस्तत्रान्तर्भावः। तस्य महाविषयत्वेनाङ्गित्वेन च प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्॥'.

Ancient writers like *Bhâmaha* did not consider व्यङ्ग्य to be predominant in पर्यायोक्त. 'न पुनः पर्यायोक्ते भामहोदाहृतसदृशे व्यङ्ग्यस्यैव प्राधान्यम्।' ध्वन्या०, p. 39 *Bhâmaha*'s instance is:—

'उवाच रत्नाहरणे चैद्यं शार्ङ्गधनुर्यया।
गृहेष्वध्वसु वा नान्नं भुञ्जमहे यदधीतिनः॥
न भुञ्जते द्विजास्तच्च रसदाननिवृत्तये।'

On this अभिनवगुप्त remarks :—

"एतद्धि भगवद्वासुदेववचनं पर्यायेण रसदानं निषेधयति । यत् स एवाह—'तव रसदाननिवृत्तये' इति । न चास्य रसदाननिषेधस्य व्यङ्ग्यस्य किंचिच्चारुत्वमस्ति येन प्राधान्यं शङ्क्येत । अपि तु तद्व्यङ्ग्योपोद्बलितं विषभोजनेन विना यद्भोजनं तदेवोक्तप्रकारेण पर्यायोक्तं सत् प्राकरणिकं भोजनार्थमलंकुरुते । तेन द्यस्य निर्विषं भोजनं त्विति विवक्षितमिति पर्यायोक्तमलङ्कार एवेति चिरन्तनानामभिमत इति तात्पर्यम् ॥" लोचन on ध्वन्या॰, p. 40.

The following instance given by *Udbhaṭa* shews like that of *Vidyâdhara* that कारण is गम्य from कार्य———

येन लम्बालकः सास्रः करघातारुणस्तनः ।
अकारि भग्नवलयो गजासुरवधूजनः ॥
सोऽपि येन कृतः प्लुष्टदेहेनाप्येवमाकुलः ।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥

Here the effects of गजासुरवध are described and the cause वध is suggested.

Pages 269—71.

यत्र प्रक्रान्तायां स्तुतौ———इत्यस्योपसर्जनत्वम्————

If, when the praise of an object is commenced, censure is implied some how, or when the censure of an object is begun, praise is some how implied, the figure is व्याजस्तुति. It is thus of two kinds. The word 'कथंचित्' in the definition means 'disproved or refuted by another means of proof'. By 'means of proof' is to be understood 'the particular nature of the speaker or the person addressed, the context &c.' 'प्रमाणान्तरादिति वक्तृवाच्यप्रकरणादिपर्यालोचनात्मनः ।' अल॰ विम॰. *Vide*

अलं॰ सर्वं॰, p. 112. When an object is desired to be censured, its praise which is begun being refuted by the context, ends in censure or conveys the ultimate idea of censure. Similarly when an object is desired to be praised, its censure being disproved by the context, ends in praise. The figure, being thus based upon the peculiar charm of praise and censure, is different from अप्रस्तुतप्रशंसा. In both प्रस्तुत is implied from the description of अप्रस्तुत; but in व्याजस्तुति, some thing additional, *viz.*, प्रस्तुतनिन्दा, is implied from अप्रस्तुतस्तुति or प्रस्तुतस्तुति is implied from अप्रस्तुतनिन्दा. Moreover in व्याजस्तुति there is no causal relation, or the relation of general or particular, or that of similarity between प्रस्तुत and अप्रस्तुत as there is in अप्रस्तुतप्रशंसा. The two varieties of the figure are to be explained by dissolving the compound व्याजस्तुति in two ways; *viz.*, व्याजेन स्तुतिः or व्याजरूपा स्तुतिः. व्याजेन means निन्दामुखेन. Thus व्याजेन स्तुतिः means praise implied from censure and व्याजरूपा स्तुतिः, censure implied from praise, व्याजरूपा being equivalent to अलीका or असत्या. The title of the figure is thus significant in both the varieties; and the figure has no third variety. In 'प्राणेश्वर——' there is outward praise (आमुखे स्तुतिः) and final censure (पर्यवसाने निन्दा) and *vice versa* in the verse 'दिङ्मातङ्गाः—'. In both, the suggested sense is not predominant, but simply goes to embellish the expressed sense. This is therefore no ध्वनि but गुणीभूतव्यङ्ग्य. 'नास्या ध्वनित्वम्। तत्र हि निर्बाधेन वाच्येन व्यञ्जनयाऽर्थान्तरावगतिः। न चैवं प्रकृते। बाधेन लक्षणाप्रसरात्। उपकृतं बहु नामेत्यादिवत् इति बोध्यम्॥' उद्यो॰. *Vide* also रस॰, p. 416. 'ध्वनौ हि निर्बाधेन वाच्येनानुरणमहिम्नार्थान्तरमवगम्यते। न चैवं प्रकृते।'.

Bhâmaha's definition and illustration of the figure are as under.—

दूराधिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यता ।
किञ्चिद्विधित्सया निन्दा व्याजस्तुतिरसौ यथा ॥
रामः सप्ताभिनत् सालान् गिरिं क्रौञ्चं भृगूत्तमः ।
शतांशेनापि भवता किं तयोः सदृशं कृतम् ॥

Vâmana's treatment of the figure is as under —

His *Sutra* is .—"सम्भाव्यविशिष्टकर्माकरणान्निन्दा स्तोत्रार्था व्याजस्तुतिः ॥" ४।३।२४॥. The *Vritti* runs thus .—' अत्यन्तगुणाधिको विशिष्टस्तस्य च कर्म विशिष्टकर्म तस्य सम्भाव्यस्य कर्तुं शक्यस्याकरणान्निन्दा विशिष्टसाम्यसम्पादनेन स्तोत्रार्था व्याजस्तुतिः । '. The instance given is :—' बबन्ध सिन्धुं गिरिचक्रवालैर्विभेद सप्तैकशरेण तालान् । एवंविधं कर्म ततान रामस्त्वया कृतं तन्न मुधैव गर्वः ॥ '.

Udbhata's treatment of the figure is shewn below :—

शब्दशक्तिस्वभावेन यत्र निन्देव गम्यते ।
वस्तुतस्तु स्तुतिः श्रेष्ठा व्याजस्तुतिरसौ मता ॥
धिगनन्योपमामेतां तावकीं रूपसंपदम् ।
त्रैलोक्येऽप्यनुरूपो यद्वरस्तव न लभ्यते ॥

Pages 271-75.

कमपि विशेषं वक्तुं———अयं चाक्षेपसमानन्यायेनात्र निरूपितः———

The semblance of the denial or suppression of what has already been said or is about to be said to express something particular about it constitutes the figure called आक्षेप and is thus of two kinds, (1) pertaining to what has already been

said, and (2) to what is to be said. Here the denial of an object under description which from its very nature is desired to be mentioned is objectionable and being objectionable it finally conveys the idea of the semblance of denial and thus implies affirmation. Thus the denial which is apparent being two-fold in as much as it pertains to the object under description which has already been mentioned or is about to be mentioned divides आक्षेप into two varieties. In the first variety which pertains to what has already been mentioned, sometimes the object itself is denied and sometimes its mention. It is thus of two sorts. In the variety dealing with what is about to be described, the mention of the object and not the object itself is denied. But here also sometimes the mention of what is desired to be expressed generally is denied and sometimes it is partly denied, that is, a part of what is desired to be expressed is mentioned and a part withheld. This variety also is thus of two kinds. आक्षेप has consequently four varieties, which are instanced in the text in order. In 'नाहं दूती भवामि——' which is said by a दूती, the object दूतीत्व which has already been mentioned is denied. The denial therefore becomes objectionable and ends in the semblance of it or implies affirmation, suggesting a particular meaning, *viz.*, not being given to tell a lie as a दूती generally is. This suggested meaning simply goes to embellish and develop the expressed sense, confirming the truth of the opening of Sun-lotuses, the closing of Moon-lotuses, the delight of *Chakravâka* birds and the effulgence of Sun-gems caused by the heat of the bodies of the wives of your enemies.

The mention of the object is denied in 'किं त्वां ब्रूमः——
Here the mention of king *Nrisimha* being merciful, well-behaved, obeyed and free from slaughter, which is put forth in the words कृपालुम्, सद्वृत्तम्, आज्ञा, and हिंसाशून्य मनः, is denied and goes to suggest a particular meaning namely the extraordinary heroism and generosity of the king. In the denial concerning what is about to be said, the denial of the mention of what is generally accepted is illustrated by 'क्षण प्रतीक्षस्व——'. Here the mention of what is about to be said, that is, वक्ष्यमाणार्थं, generally accepted in the words 'अयं जनः किंचिदुदीरयिष्यति' is denied in the words 'उदीरणेन किम्'. Thus here the denial of the mention of what is desired to be expressed generally, is objectionable and ends in affirmation, suggesting the particular sense of the beloved having resolved to put an end to her life. The last variety of particular denial is instanced in 'कान्तः किं कैरविण्याः——'. Here a poet says to king *Nrisimha*, 'your glory is difficult to be imitated by others; how much then can I describe it!' Hence a part of it is described by comparing him to the Moon, the Sun, and *Krishna* and a part is denied, and it suggests the particular sense of the praise of glory in its being indescribable.

It will thus be noted that to constitute this figure denial must be apparent and must end in affirmation. In other words, we have आक्षेप where affirmation is implied from negation. Where, however, denial is final, this figure does not exist. In 'जटाबन्ध वल्कावरणमपि——' the *Kalpa* tree is first advised to practise penance to secure liberality like that of *Nrisimha* and then not advised to do so, because such a

liberality is hard to attain even by penance. Penance is thus first affirmed and then prohibited and the prohibition, which is final, is in itself charming without implying affirmation; for it suggests that the liberality of king *Nrsimha* is really extraordinary.

We have so far treated of आक्षेप consisting in the semblance of the denial of what is desired to be expressed ending in its affirmation. Another sort of आक्षेप consists in the semblance of the affirmation of what is not desired to be expressed ending in its denial. The affirmation of what is not desired to be expressed is from its very nature disproved and therefore implies its denial. The word आक्षेप meaning that which implies or suggests something is thus significant in both the varieties of the figure. 'त्वं चेद्गच्छसि गच्छ——' is an illustration of the figure. Here the setting out of the lover is disliked by his beloved. When therefore it is outwardly approved, then this affirmation of what is not desired to be affirmed ends in the semblance of it. Moreover, it goes to suggest the denial of his setting out, by shewing that *Nrsimha* kills those enemies who face him on the battle-field. This variety is represented here; because in it also as in the first variety something is आक्षिप्त or suggested.

Vâmana has another kind of आक्षेप altogether. It corresponds to प्रतीप of later writers on poetics. His difinition is, "उपमानाक्षेपश्चाक्षेपः" ४।३।२७॥. The *Vritti* on this *Sûtra* runs thus:—'उपमानस्याक्षेपः प्रतिषेध· उपमानाक्षेपः । तुल्यकार्यार्थस्य नैरर्थक्यविवक्षायाम् ।'. That is, when उपमान is shewn to be useless as its

function is served by another object (उपमेय). The instance given for it is :—

> सत्याश्चेन्मुखमस्ति सौम्यसुभगं किं पार्वणेनेन्दुना
> सौन्दर्यस्य पदं दृशौ च यदि चेत् किं नाम नीलोत्पलैः ।
> किं वा कोमलकान्तिभिः किसलयैः सत्येव तत्राधरे
> हा धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेष्वपूर्वो ग्रहः ॥

The *Sûtra* is also explained in another way. आक्षेप consists also in the implication of उपमान. 'उपमानस्याक्षेपतः प्रतिपत्तिरित्यपि सूत्रार्थ ।'. It is instanced in

> ऐन्द्रं धनु पाण्डुपयोधरेण
> शरद्धधानार्द्रनखक्षताभम् ।
> प्रसादयन्ती सकलङ्कमिन्दुं
> ताप रवेरभ्यधिकं चकार ॥

The note on it is —'अत्र शरद्वेश्येव इन्दु नायकमिव रवेः प्रतिनायकस्येवेत्युपमानानि गम्यन्त इति ॥'. This is समासोक्ति according to later writers on poetics.

Bhâmaha defines and illustrates the figure as under :—

> प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।
> आक्षेप इति तं सन्तः शंसन्ति द्विविध यथा ॥
> अहं त्वां यदि नेक्षेय क्षणमप्युत्सुका ततः ।
> इयदेवास्त्वतोऽन्येन किमुक्तेनाप्रियेण तु ॥
> स्वविक्रमाक्रान्तभुवश्चित्र यन्न तवोद्धतिः ।
> को वा सेतुरलं सिन्धोर्विकारकरण प्रति ॥

Udbhata's definition of the figure is almost the same as *Bhâmaha*'s.

प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।
आक्षेप इति त सन्तः शसन्ति कवयः सदा ॥
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स च द्विविध इष्यते ।
निषेधेनेव तद्वन्धो विधेयस्य च कीर्तितः ॥

The instances given are :—

अहो स्मरस्य माहात्म्यं यद्रुद्रेऽपि वशेवृशी ।
इयवास्तां समुद्राम्भः कुम्भैर्मातुं तु के वयम् ॥

This is वक्ष्यमाणविषयाक्षेप. उक्तविषयाक्षेप is illustrated as under :—

इति चिन्तयतस्तस्य चित्रं चिन्तावधिर्न यत् ।
क वा कामविकल्पानामन्तः कालस्य चेक्षितः ॥

In this figure also the suggested sense is not so charming as the expressed sense, and is therefore subordinate to it. The poem which contains this figure is therefore not ध्वनि, but गुणीभूतव्यङ्ग्य. 'आक्षेपेऽपि व्यङ्ग्यविशेषाक्षेपिणो वाच्यस्यैव चारुत्वम् । प्राधान्येन वाक्यार्थ आक्षेपोक्तिसामर्थ्यादेव ज्ञायते । तत्र शब्दोपारूढरूपो विशेषाभिधानेच्छया प्रतिषेधरूपो य आक्षेपः स एव व्यङ्ग्यविशेषमाक्षिपन् मुख्यं काव्यशरीरम् । चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना हि वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षा ॥' ध्वन्या॰, pp. 36-7.

Pages 276-8.

विलसद्विरोधगर्भे———जागरूकत्वात्——

Now comes the turn to take up those figures which are grounded upon opposition, after the treatment of आक्षेप in which opposition is implied ; as the denial of what is desired to be expressed and the affirmation of what is not desired to

be expressed are from their very nature disproved and imply the opposite. Of the figures based upon opposition विरोध is first taken up. When opposition between two objects is apparent, we have विरोध. It has ten varieties; for जाति may be described as apparently opposed to जाति, गुण, क्रिया, and द्रव्य; or गुण to गुण, क्रिया, and द्रव्य; or क्रिया to क्रिया and द्रव्य; or द्रव्य to द्रव्य. If the opposition between objects which appears on the surface is final, it grows into a *Dosha.* If, however, opposition can be reconciled, it is merely apparent and constitutes the figure. विरोध or opposition is either प्ररूढ or अप्ररूढ. It is प्ररूढ when it cannot be explained away, or is not apparent, but final. This constitutes a *Dosha.* It is अप्ररूढ when it can be explained away and is thus apparent. It is this sort of विरोध that constitutes an *Alaṅkâra.* 'स च प्ररूढोऽप्ररूढश्च । प्ररोहश्च बाधबुद्ध्यनभिभूतत्वम् । तद्वैपरीत्यमप्ररोहः । तत्राद्यो दोषस्य विषयः द्वितीयश्चालङ्कारस्य । अत एवेमं विरोधाभासमाचक्षते । आ ईषद्भासत इत्याभासः । विरोधश्चासावाभासश्चेति । आमुख एव प्रतीयमानो झगिति जायमाना-विरोधबुद्धितिरस्कृत इति यावत् । तत्रापि कार्यकारणादिबुद्ध्यनालीढो विरोधाभासो विरोधालङ्कारः । तदालीढस्तु विभावनादिर्वक्ष्यमाणः ॥' रस०, p. 427.

The instances given in order are plain. It should be noted that this figure requires that the object in which two things (जाति, गुण, क्रिया or द्रव्य) are represented as apparently opposed must be the same If the objects are different, we have other figures, such as असंगति. विषय means अधिकरण or स्थान.

Bhâmaha defines it as under:—

गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रिया भिदा ।
या विशेषाभिधानाय विरोधं तं विदुर्बुधाः ॥

Udbhaṭa's definition is almost the same :—

गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियावचः ।
यद्विशेषाभिधानाय विरोधं तं प्रचक्षते ॥

His instance is :—

यद्वा मां किं करोम्येष वाचालयति विस्मयः ।
भवत्याः कायमाकारः केदं तपसि पाटवम् ॥

Pages 279-81.

असति प्रसिद्धहेतौ——प्रभाविततेति संकरः——

The manifestation of the effect in the absence of a well-known cause of it constitutes the figure विभावना. The effect is invariably associated with its cause by positive and negative concomitance (अन्वय and व्यतिरेक). In other words, wherever there is कार्य, there must be कारण and wherever there is कारणाभाव, there must be कार्याभाव. As the effect thus follows the अन्वय (यत्सत्त्वे यत्सत्त्वं सोऽन्वयः) and the व्यतिरेक (यदसत्त्वे यदसत्त्वं स व्यतिरेकः) of cause, when the effect is represented as taking place without its cause, there is apparent contradiction and to remove this contradiction we must invariably resort to some cause other than the well-known; otherwise we cannot do away with contradiction. Thus the absence of cause is not real; for though the well-known cause is absent, another is present. The figure is therefore significantly termed विभावना; for in it the effect is manifested in a peculiar manner, *viz.*, without its well-known cause. 'सिद्धकारणाभावे सूक्ष्मकारणवशात् कार्योत्पत्तिर्विशिष्टतया कार्यभावनाद्विभावना ॥' अलं० सर्व०, सजी०. One (a पूर्वपक्षिन्) might say that since the effect is

represented as produced without its cause, opposition is apparent, and the apparent opposition between the effect and the absence of its cause is removed by putting forth a cause other than the well-known. As therefore opposition is apparent and can be reconciled, the figure should be designated विरोधाभास and not विभावना. This allegation of the पूर्वपक्षिन् can be thus refuted. When two objects of equal strength are represented as opposed to each other, the figure is विरोध. In विरोध therefore two objects of equal strength are apprehended as opposed to each other. While in विभावना the effect is apprehended as disproved by the absence of cause, but the absence of cause is not disproved by the effect. 'प्रामाणिकत्वाद्बलिना कारणाभावेन कार्यमेव बाध्यते न तु कारणाभावः ॥' अल० सर्व०, सञ्जी०. कारणाभाव is stronger, because it is real, while कार्य is weaker, because it is not real, but conceived. 'तत्र च कार्यांशः कारणाभावरूपविरोधिनो बाध्यतयैव स्थितः न बाधकतया। कार्यांशस्य कल्पितत्वात् कारणाभावस्य च स्वभावसिद्धत्वात्। अत एव कार्यांशो रूपान्तरेण पर्यवस्यति ॥' रस०, p. 432. In विभावना, there is opposition between the absence of the cause and the effect But as the absence of the cause is represented first, and is real, it is stronger than the effect and the effect is therefore apprehended as disproved by it. 'ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहाराद्विरोधाभास एवायमिति चेन्न। समबलयोः परस्परविरोधे तत्स्वीकारात् । इह तु कारणविरहेण कार्यमेव बाध्यत्वेन गम्यते । न तु तेन कारणविरह इति विशेषात् ॥' उद्यो०. A similar difference is found between विरोध and विशेषोक्ति, for in विशेषोक्ति the non-production of the effect though causes exist is more powerful than the causes and it therefore disproves the causes. Thus in

विरोध, both the objects that are opposed to each other are बाध्य and both are बाधक; while in विभावना, कारणाभाव is बाधक and कार्य is बाध्य and in विशेषोक्ति, कार्याभाव is बाधक and कारणसत्ता बाध्य. The following verses shew the difference between विरोध and विभावना:——

'कारणस्य निषेधेन बाध्यमानः फलोदयः।
विभावनायामाभाति विरोधोऽन्योन्यबाधनम् ॥
अतो दूरविभेदोऽस्या विरोधेन व्यवस्थितः।'

विभावना is divided into मालारूपा and केवला and each of these may be उक्तनिमित्ता or अनुक्तनिमित्ता. 'अयत्नः स्वर्लोकः——' is an instance of मालारूपा अनुक्तनिमित्ता विभावना. In this श्लोक, सुकृत, सुधासार, फल, साम्राज्य, and निधि are represented as effects that take place without their well-known established causes, such as यज्ञ, तपः, अभ्र, कुसुम, शौर्य, and खनन. These effects are shewn as identical with king *Nrsimha* by रूपक; for as उद्योतकार says, 'सर्वथा कार्यांशेऽभेदबुद्धिर्विभावनाजीवितम् । सा च क्वचिदतिशयोक्त्या क्वचिद्रूपकेणेत्यन्यत् ॥'. The निमित्त or the object why the effect is represented as taking place without its well-known cause or a cause, other than the well-known, of the effect, is here निरतिशयसुखजनकत्व which is not expressed. 'भूत्या भासय——' is an instance of केवला उक्तनिमित्ता विभावना. Here the effect, *viz.*, the knowledge of *Nrsimha* as God *S'iva*, is represented as produced without its well-known causes, *viz*, putting on ashes on the body &c. The other reason which accounts for it is the fact of *Nrsimha* towering above all men. This निमित्त is here expressed by the word लोकोत्तुङ्ग. Moreover, here the two meanings of भूति &c., conveyed by श्लेष, are identified

by अतिशयोक्ति. Thus there is a fusion of the figures विभावना and अतिशयोक्ति set up by the idea of श्लेष.

Bhámaha treats the figure as follows —

क्रियायाः प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना ।
ज्ञेया विभावनैवासौ समाधौ सुलभे सति ॥
अपीतमत्ताः शिखिनो दिशोऽनुत्कण्ठिताकुलाः ।
नीपोऽविलिप्तसुरभिरस्नष्टकलुषं जलम् ॥

Udbhaṭa's definition of the figure is exactly the same as that of *Bhámaha*. His instance is:—

अङ्गलेखामकाश्मीरसमालम्भनपिञ्जराम् ।
अनलक्तकताम्राभामोष्ठमुद्रां च बिभ्रतीम् ॥

As stated above, though in this figure the effect of the well-known cause without which it is represented to take place is different from that for which another cause has to be assigned to remove the apparent inconsistency, they are considered as one by अभेदाध्यवसाय. Thus for instance in the above verse the yellowness of *Párvatí* is different from the yellowness caused by saffron. But they are identified. The commentator *Pratíhárendurája* observes, 'अत्र च कुङ्कुमादिसम्पाद्येन पिञ्जरत्वादिना उपमानभूतेन स्वाभाविकस्य पिञ्जरत्वादेरुपमेयभूतस्याभेदाध्यवसायोऽतिशयोक्त्या द्रष्टव्य. ॥'.

It may be noted that the word क्रिया in *Bhámaha*'s definition as well as in *Mammaṭa*'s definition ('क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना') is used in the sense of हेतु; for according to grammarians an action alone constitutes a हेतु. प्रदीपकार says, 'वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तम् ।'. *Rájánaka Ruyyaka*

also notes, 'इह च लक्षणे (His definition is 'कारणाभावे कार्योत्पत्तिर्विभावना) यद्यप्यन्यै. (*i.e.*, as by *Bhâmaha, Udbhaṭa*, and *Vâmana*), कारणपदस्थाने क्रियाग्रहण कृतं तथापीह कारणपदमेव विहितम् । न हि सर्वैः क्रियाफलमेव कार्यमभ्युपगम्यते । वैयाकरणैरेव तथाभ्युपगमात् । अतो विशेषमनपेक्ष्य सामान्येन कारणपदमेवेह निर्दिष्टम् ॥ '. अलं० सर्व०, p. 125.

Pages 281-84.

यदि कारणसाकल्ये——असंगत्या च सहाङ्गाङ्गिभावेन ——

If notwithstanding that causes are ready to bring about the effect, the effect is not produced, the figure is विशेषोक्ति. Here if all the preparation, though existing, does not bring about the effect, the preparation itself some how or other does not exist. If it be said that it is to convey some peculiar meaning that the effect is represented as not produced even though the causes competent to produce it are present, then the word विशेषोक्ति becomes significant in as much as the effect is thus represented to convey a particular meaning. Here the reason why the effect is not produced even though the causes are present may or may not be expressed. It has thus two varieties, उक्तनिमित्ता and अनुक्तनिमित्ता. The first is instanced in 'अयं स ते वीर——'. Here though the Sun of *Nrisimha*'s glory rises, the lotuses of the eyes of the wives of enemies do not expand. The effect is thus not produced even though all the preparation for it is ready. The figure is consequently विशेषोक्ति and it is उक्तनिमित्ता; because the reason why the lotuses of the eyes do not expand even if the Sun of *Nrisimha*'s glory rises is expressed in the word रिपुसुन्दरीणाम्. The lotuses of the eyes do not rise; be-

cause they were eyes of the enemies. Moreover, we have here a fusion of the figures विशेषोक्ति and रूपक, the former being based upon the latter. As wonder is produced, because the Sun does not expand *lotuses* and not because he does not expand *eyes*, the word अम्बुज, and not नयन in the compound नयनाम्बुजेभ्यः must be taken as the principal word. The compound नयनाम्बुजेभ्यः must therefore be taken as a मयूरव्यंसकादि compound favouring रूपक and not उपमितसमास favouring उपमा. In 'उत्तिष्ठ कन्दखननाय——' the effect, *viz.*, going to a forest, does not take place, even though the causes, sending him there and inviting him there, are present. The figure is therefore विशेषोक्ति and it is अनुक्तनिमित्ता, because the reason why the effect does not take place even though the causes efficient to produce it are present, *viz.*, the fear of *Nrisimha* generated by the remembrance of the power of his bow, is not expressed but implied. As in विभावना in which the effect is represented as produced without its cause, the absence of the cause may be represented by putting forth an opposite cause, so in विशेषोक्ति, the non-production of the effect may be represented by putting forth the accomplishment of an opposite effect. In such a case there is generally a fusion of the figures विभावना and विशेषोक्ति. In 'ये पतन्ति तव हस्तसीकराः——' for instance, we have a fusion of these two figures. For the drops of rain-water in the स्वाति constellation are well known as the cause of the production of pearls. But here the effect, *viz*, the rise of pearls, is represented as taking place in the absence of its cause shewn by putting forth an opposite cause, *viz.*, the drops of rain-water in the

हस्त constellation ; for they never produce pearls. We have thus विभावना. The objection that the word हस्त conveys two meanings, can be removed by the identification of the two senses by अतिशयोक्ति which is indispensable in this figure.* Again we have विशेषोक्ति also in this figure ; for though rain-drops under हस्त constellation are the cause for the non-production of pearls, the effect, *viz.*, the non-production of pearls, does not arise. Moreover, the non-production of the effect is represented by putting forth the opposite of it, *viz.*, the creation of pearls. Since the absence of the cause and of the effect is represented by putting forth their opposites, the figures विभावना and विशेषोक्ति are here indistinct ; and there is a fusion of them arising from a doubt as to which should be accepted ; as there is nothing either proving the existence of the one in favour of the other or disproving one and thus leaving the other for acceptance. These two figures are moreover fused with a third figure, असंगति, for the cause is described as found in one place and the effect in another. The drops of water fall into the shells of the hands of *Brahmins* (हस्त), and pearls are produced in another place, *viz.*, on the chest of their wives.

The निमित्त, though suggested, is not charming. The poem in which this figure occurs is therefore not ध्वनि, but गुणीभूतव्यङ्ग्य. 'अत्र निमित्तं व्यङ्ग्यमपि न चार्विति गुणीभूतव्यङ्ग्यता।' उद्यो०.

---

* विद्याधर following अलंकारसर्वस्वकार takes अतिशयोक्ति as invariably associated with विभावना, but as shewn in notes p. 652 the identification of the two senses may arise from रूपक also.

Vâmana has altogether a different sort of विशेषोक्ति. His definition is, 'एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदार्ढ्यं विशेषोक्तिः ।' ४।३।२३॥. The following are among the instances given for it :—

'भवन्ति यत्रौषधयो रजन्या-
मतैलपूराः सुरतप्रदीपा ॥'
'द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम् ।'.

Nâgoji Bhaṭṭa takes this as दृढारोपरूपक. 'तत्र सिंहासनरहिते द्यूते सिंहासनसहितराज्यतादात्म्यं कथं सिध्येदिति आरोपोन्मूलकयुक्तिनिरासायारोप्यमाणराज्येऽपि सिंहासनराहित्यं कल्प्यते इति दृढारोपरूपकमिदम् ॥' उद्यो०. *Jagannâtha* holds the same view. *Vide* रस०, p. 439 He observes, 'गुणाधिक्यकल्पनायामपि तदेव (*i.e.* दृढारोपरूपक)। यथा "धर्मो वपुष्मान् भुवि कार्त्तवीर्यः ।" इत्यादौ । एतेन "एकगुणहान्युपचयादिकल्पनायां साम्यदार्ढ्यं विशेषणम्" इति विशेषालङ्कारं लक्षयन्तोऽपि प्रत्युक्ताः रस०, p. 439.

Bhâmaha's definition of the figure is .—

'एकदेशस्य विगमे या गुणान्तरसंस्थितिः ।
विशेषप्रथनायासौ विशेषोक्तिर्मता यथा ॥'

His instance for it is :—

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुध ।
हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हृतं बलम् ॥

Udbhata defines it as under .—

यत् सामग्र्येऽपि शक्तीनां फलानुत्पत्तिबन्धनम् ।
विशेषस्याभिधित्सातस्तद्विशेषोक्तिरुच्यते ॥
दर्शितेन निमित्तेन निमित्तादर्शनेन च ।
तस्या बन्धो द्विधा लक्ष्ये दृश्यते ललितात्मकः ॥

The instances in order are as follows :—

इत्थं विसंस्थुलं दृष्ट्वा तावकीनं विचेष्टितम् ।
नोदेति किमपि प्रष्टुं सत्वरस्यापि मे वचः ॥
महर्द्धिनि गृहे जन्म रूपं स्मरसुहृद्वयः ।
तथापि न सुखप्राप्तिः कस्य चित्रीयते न धीः ।

Pages 285-6.

अनयोः समसमयत्वे——कारणमुपात्तम्——

The two varieties of अतिशयोक्ति which consist in the simultaneity of cause and effect and in the inversion of the order of their precedence, that is, in the effect preceding the cause, both the varieties implying the instantaneousness of the effect, are now taken up by *Vidyâdhara* as he is dealing with the figures based upon the opposition of cause and of effect. The natural order of the cause preceding the effect is broken here simply with the object of conveying the peculiar sense of the instantaneousness of the effect. The instances illustrating the varieties are clear.

Vidyâdhara follows *Râjânaka Ruyyaka* who also treats there two varieties of अतिशयोक्ति after विशेषोक्ति and prefaces the treatment of the figure with the following remarks :—

'अतिशयोक्तौ लक्षितायामपि कश्चित् प्रभेदः कार्यकारणभावप्रस्तावेनेहोच्यते ।'.

Pages 286-7.

एषासंगतिरुक्ता——न्तर्भावो द्रष्टव्यः——

When the cause and the effect are represented as existing in different places, the figure is designated असंगति. It is

well known and accepted by all that cause and effect must exist in the same place; for the fire existing in a kitchen cannot generate the smoke existing on the slope of a mountain. When therefore the effect is represented as existing in a different place from the cause, the well-known propriety of their being in the same place is broken, and the figure is consequently significantly termed असंगति; and it is taken up here in the chapter of figures based upon the opposition of cause and effect In the instances 'प्रतिभटमुकुटेषु——' and 'आयोधने वीर————' the cause, the falling of the sword of *Nrsimha*, is represented as on the crests of antagonists and on the battle-field respectively, while its effect, the dropping of sandal, as from the breasts of the wives of enemies.

The figure असंगति comes under the चित्रहेतु's of भोज. He divides हेतु's into कारक, ज्ञापक, अभाव, and चित्र.

'क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकश्च सः।
अभावश्चित्रहेतुश्च चतुर्विध इहेष्यते'॥

सर० कण्ठा० ३ परि०.

Of these चित्रहेतु is divided into विदूरकार्य, सहज, कार्यानन्तरज, युक्त, अयुक्त, and so on

'विदूरकार्यः सहजः कार्यानन्तरजस्तथा।
युक्तो न युक्त इत्येवमसङ्ख्याश्चित्रहेतवः॥'

They are illustrated as under :—

'अनश्नुवानेन युगोपमान-
मलब्धमौर्वीकिणलाञ्छनेन।

अस्पृष्टखड्गत्सरुणापि चासी-
द्रक्षावती तस्य भुजेन भूमिः ॥

सोऽयं बाल्ये एव नवयौवनकार्यकरणाद् विदूरकार्यो नाम चित्रहेतुः ।'.

'सममेव समाक्रान्तं द्वय द्विरदगामिना ।
तेन सिंहासन पित्र्यमखिलं चारिमण्डलम् ॥'

This is सहजचित्रहेतु.

'पश्चात् पर्यस्य किरणानुदीर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
प्रागेव हरिणाक्षीणामुदीर्णो रागसागरः ॥'

This is कार्यानन्तरजचित्रहेतु.

Both सहज and कार्यानन्तरज are as will be clearly observed अतिशयोक्ति according to *Mammaṭa, Vidyâdhara*, and others.

'गुणानुरागमिश्रेण यशसा ते प्रसर्पता ।
दिग्वधूनां मुखे जातमकस्मादर्धकुङ्कुमम् ॥

This is युक्त.

'न मीलयति पद्मानि न नभोऽप्यवगाहते ।
त्वन्मुखेन्दुर्ममासूनां हरणायैव यस्यति ॥'

This is अयुक्त.

एवं in the definition shews प्रकार and therefore indicates व्यधिकरण and other possible varieties of चित्रहेतु. The following is the instance of व्यधिकरण, given by भोज——

'सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वय कातराः
सा पीनोन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते सखेदा वयम् ।
साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं
दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतम् ॥

अत्राभिव्यक्तमेव व्यधिकरणत्वं कार्यकारणयोः प्रतीयत इत्ययं व्यधिकरणो नाम चित्रहेतुः ॥' *Vide* सर० कण्ठा०, 3rd *Parichchheda*, pp. 313-24.

This is असंगति according to विद्याधर, मम्मट, and others.

This figure is not treated by *Bhâmaha* and *Udbhaṭa.*

Though this figure is based upon विरोध, it is not विरोध, but is an exception to it. विरोध is like a general rule which holds good in places which are beyond the province of exceptions to it. असंगति being concerned with opposition of cause and effect as existing in different places, विरोध has for its scope what remains, *viz.*, opposition of things existing in the same place. 'अपवादविनिर्मुक्त एव हि देशे उत्सर्गः प्रवर्तते । विरोधालंकारस्य चासंगत्यलंकारोऽपवाद इति व्यधिकरणविरोधस्यापवादाक्रान्ततया तद्भिन्नविरोधे विरोधालंकार इति ॥' काव्यप्र०, p. 441.

Pages 287-89.

विषम विरूपघटना————प्रादुरासीत्————

When two incongruous objects are put together, or when the cause produces an opposite effect, or when instead of producing a good effect which is intended, it produces an undesirable effect, the figure is विषम It has thus three varieties of which the first is illustrated by 'क तव नृसिंह देव—', Here two things which are by no means fitting, are put together. The glory of *Nrisiṁha* is transcendant, while the poetic powers are very ordinary.

It is a natural law that the properties found in an effect are similar to those in its cause. If, notwithstanding this,

things are represented otherwise in some manner, we have विषम of the second sort. In the instance 'राकागर्वितशर्वरी——' the white glory of *Nrsimha* is represented as producing blackness (pale-facedness) on the wives of enemies. The two meanings of मालिन्य, *viz.*, blackness and paleness, are identified by अतिशयोक्ति.

If one, striving to accomplish an object, not only fails to accomplish it but meets with an undesirable consequence, we have विषम of the third kind. In 'उदितवति प्रतापतपने——' though the Sun of the glory of *Nrsimha* rises, the lotuses of the faces of the wives of his enemies not only do not blow, but on the contrary become so pale that they afflict the sight of the spectator.

Pages 289-90.

अस्य प्रथमभिदायाः——नरसिंहभूपते——

The figure opposed to the first variety of विषम, which consists in the placing together of two incongruous objects is सम, which therefore consists in the union of suitable objects. It is reckoned as a figure, because it produces a charm. The reverse of what is dealt with in the other (two) varieties of विषम does not constitute a figure, as there is no charm in it. The word 'सम' is significant, since the union of suitable objects is treated of here. In 'कौमुदीव——' suitable pairs, the Moon and the Moonlight, *S'iva* and the Ganges, and *Nrsimha* and glory, are mentioned.

Vidyâdhara follows *Râjânaka Ruyyaka* who also thinks that the reverse of the remaining varieties of विषम does not convey a charming sense and does not therefore constitute a charm. 'तद्विपर्ययस्य कारणाननुरूपकार्योत्पत्तिरूपस्य वाञ्छितार्थप्राप्तिरूपस्य च वस्तुसिद्धतया चारुताविरहात्।'. *Jagannâtha,* however, refutes this, by stating that even cause and effect which do not fit each other may be described as fitting each other through श्लेष and an undesirable object may through श्लेष be described as desirable. 'वस्तुतोऽननुरूपयोरपि कार्यकारणयोः श्लेषादिना धर्मैक्यसपादन-द्वारानुरूपतावर्णने वस्तुतोऽनिष्टस्यापि तेनैवोपायेनैष्टैक्यसपत्त्याविष्टप्राप्तिवर्णने च चारुताया अनुपदमेव दर्शितत्वात्॥' रस०, p. 454 The instances given by *Jagannâtha* in illustration of this are the following .—

'वडवानलकालकूटलक्ष्मी-
मकरव्यालगणै. सहैधितः।
रजनीरमणो भवेन्नृणां
न कथं प्राणवियोगकारणम्॥'

Here such a soft thing as the Moon is described as the cause of death. The Moon is represented as bringing about death, being brought up with objects like the submarine fire, poison, *Lakshmî* ('लक्ष्मीरप्यत्र मारकत्वेनैव कवेर्विवक्षिता'), alligators, and serpents

'नितरां धनमाप्तुमर्थिभिः
क्षितिप त्वां समुपास्य यत्नतः।
निधनं समलम्भि तावकी
खलु सेवा जनवाञ्छितप्रदा॥'

Here निधन conveys the two senses of abundant wealth, and death and the figure is सम when the word is taken in the

sense of 'abundant wealth' (नितरां धनम्), 'अत्र मरणबहुधनयोः श्लेषणैक्ये बहुधनरूपेष्टात्मना वाञ्छितार्थासिरूपसमालंकारश्चमत्कारः ॥' रस०, p. 450.

Pages 290-91.

कारणविपरीतफलोत्पत्तौ——विषमालंकारस्य——

When something is represented as striving to bring about a desired effect by employing a means which is well known to produce quite the reverse of the desired effect the figure is called विचित्र. In 'मलिनयितु खलवदनं——' whitening is employed as a means to produce the opposite effect, *viz.*, to blacken the faces of rogues and injuring मित्र (the Sun) as a means to gladden मित्र (friends). If *Nrisimha*'s glory wishes to blacken the faces of rogues, why does it whiten the three worlds! Thus in this figure the opposite effect is apprehended by rejecting the cause. In विषम, however, the cause is rejected by the apprehension of the opposite effect in the form 'if the cause is white, how does it produce blackness? 'न चायं प्रथमो विषमालंकारः । स्वनिषेधमुखेन (स्व means कारण) वैपरीत्यप्रतीतेः । विपरीतप्रतीत्या तु स्वनिषेधस्तस्य (*i. e.* विषमालंकारभेदस्य) विषयः । यथा (कृपाणलेखा) "तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोकाभरणं प्रसूते" इत्यादि । अल० सर्व०, p. 133. This difference is well explained by *Mallinâtha.* Another difference between विषम and विचित्र is that in the former an opposite effect results of its own accord, while in the latter an effort is made to bring it about. 'यद्यपि विषमे विरूपस्य कार्यस्य स्वयमेवोत्पत्तिरिह च तन्निष्पत्तये प्रयत्न इति स्थितोऽप्यनयोः स्फुटो भेदस्तथापि अन्यकृता विशेषपरिपोषायैव सूक्ष्मेक्षिकागम्यो भेदोऽयमुक्तः ॥' अलं० विम०, *vide* अलं० सर्व०, pp. 133-4. *Jagannâtha* also

shews the same difference. 'न च कारणाननुरूपं कार्यमिति विषमभेदोऽयं वाच्यः । विषमे पृथक्कृतेरनपेक्षणात् । कार्यकारणगुणवैलक्षण्येनैव तद्भेदनिरूपणाच्च ॥' रस०, p. 453.

Mammata, does not accept this figure as a separate one; and *Nâgoji Bhatta* places it under विषम. 'एवमिष्टसिद्ध्यर्थमिष्टैषिणा क्रियमाणमिष्टविपरीतयत्नाचरणमपि विषममेव । यथा "नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यादपि लब्धुं समुन्नतिम् ।" वाच्यप्रतीतिवेलायां योगवैषम्यप्रतीतेः । एतेनाच विचित्रालंकारः पृथगित्यपास्तम् ॥' उद्यो०.

This figure finds no treatment in the works of *Bhâmaha*, *Udbhaṭa* and *Vâmana*.

Pages 291-92.

अधिकमिदं गदितं——यथासौ महत्त्वम्——

When the abode and the abider do not suit each other, the figure is called अधिक. It is represented here; because it is based upon opposition, the abode and the abider being opposed to each other since they do not suit each other. Either the abider may be greater than the abode or the abode greater than the abider. The figure has thus two varieties. In 'यदिह न दिशां सीम्नि——' the abider, glory, is represented to be greater than its abodes, ends of direction and operations of speech The second variety in which the abode is greater than the abider is illustrated by the following —

'अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् ।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते ॥'

The figure arises when the greatness or the smallness of the abode or the abider is a creation of the poet's conception. 'यत्राधाराधेययोरन्यतरस्य न्यूनत्वाधिक्ये कविकल्पिते तत्रैवायमलंकारः ॥' उद्यो०.

Pages 292-93.

भवति क्रियोपजननं——द्रष्टव्याः——

The reciprocity of action constitutes अन्योन्य. It is treated here, as mutual generation of action is opposed. In the instance 'पृथ्वी पूर्वापर'——' the earth is represented as an ornament of the arm and the arm as an ornament of the earth. They are thus both mentioned as producing each other in reference to the action of ornamentation. Though objects cannot be both causes and effects of each other, they can be so through their producing the same charming action. *Mammaṭa* defines the figure as क्रियया तु परस्परम् । वस्तु-नोर्जननेऽन्योन्यम् ।'. *Pradîpakâra* explains this thus :—'वस्तुनोः परस्परं जन्यजनकभावोऽसंभवी । तस्य तं प्रत्येव पौर्वापर्ययोर्द्वयोरसंभवादित्यत उक्तं क्रिययेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । अविशिष्टं वस्तु लावदजातकल्पम् । तेन वैशिष्ट्यप्रयोजकक्रियाजनके जनकत्वोपचारः । तया च निचस्ताद्वशैकक्रियाजनक-त्वमन्योन्यालंकार इति सारम् ।' काव्यप्र०, p. 437. As the arm and the earth are the cause and the effect of each other through their adorning each other, they are implied उपमेय and उपमान respectively.

The varieties of this figure are dealt with in the *Sarasvatî-kaṇṭhâbharaṇa. Bhoja* defines and classifies the figure as under .—

अन्योन्यमुपकारो यस्तदन्योन्यं त्रिधा च तत् ।
वाच्यं प्रतीयमानं च तृतीयमुभयात्मकम् ॥
अन्योन्यचूलिकान्योन्यभ्रान्तिरन्योन्यमेकता ।
अन्योन्यालंकृतेरन्तस्त्रयमेतदिहेष्यते ॥

सर० कण्ठा० ३ परि०.

The following are the instances in order :—

कण्ठस्य तस्य स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद्बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥

This is वाच्य अन्योन्य; because the mutual obligation of the throat and the pearl-necklace is expressed by the word 'अन्योन्यशोभाजननात्'.

उद्धच्छो पिअइ जलं जह जह विरलंगुली चिरं पहिओ ।
पाआवलिआवि तह तह धारं तणु अपि तणु एई ॥
(ऊर्ध्वाक्षः पिबति जलं यथा यथा विरलाङ्गुलिश्चिरं पथिकः ।
प्रपापालिकापि तथा तथा धारां तनुमपि तनूकुरुते ॥)

Here the mutual obligation of the traveller and of the woman distributing water to him is implied, both indicating love to each other by their actions. This is therefore प्रतीयमान अन्योन्य.

गोलाविसमोआरछलेण अप्पा उरम्मि से मुक्को ।
अणुअम्पाणिद्दोसं तेणवि सा गाढमुअऊढा ॥
(गोदाविषमोत्तारच्छलेन आत्मा उरसि तया मुक्तः ।
अनुकम्पानिर्दोषं तेनापि सा गाढमुपगूढा ॥).

This is प्रतीयमानाभिधीयमान अन्योन्य; because the mutual obligation is here both expressed and implied. अत्र गोदावरीविषमावतारव्याजेन तया तस्योरसि आत्मा क्षिप्तस्तेनापि अनुकम्पानिर्दोषं सा गाढमुपगूढेत्यभिधीयमानः परस्परमनुरागादुपकारकभावः प्रतीयते इत्युभयात्मकमिदमन्योन्यम् ।

शशिना च निशा निशया च शशी
शशिना निशया च यथा गगनम् ।
भवता च सभा सभया च भवान्
सभया भवता च तथा भुवनम् ॥

Here though the Moon and night and His Majesty and the assembly are represented as mutually obliging each other, they are further shewn as obliging respectively the sky and the earth and this further obligation looks like hair standing on the head. 'अत्र निशाशशिनोः सभाभवतोश्च परस्परमुपकार्योपकारकभावे वर्त्तमानयोर्यदिदं गगनं जगती च प्रसिद्धयोरुपकारकत्वं चूडिकेवोपर्युपरि लभ्यते सेयमन्योन्यचूडिका'. This is thus अन्योन्यचूडिका.

जम्बूनां कुसुमोत्करे नवमधुन्यारब्धपानोत्सवाः
कीराः पक्वफलाशया मधुकरीश्चुम्बन्ति मुञ्चन्ति च ।
एतेषामपि नीलकिंशुकदलैरेभिः समानत्विषां
पुष्पभ्रान्तिभिरापतन्ति सहसा चञ्चुषु भृङ्गाङ्गनाः ॥

This is अन्योन्यभ्रान्ति.

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः
शुभैश्च सप्तच्छदपांसुपाण्डुभिः ।
परस्परेण च्छुरितामलच्छवी
तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥

This is अन्योन्यैकता.

Pages 293-94.

आधेयमनधिकरणं———तद्दर्शनं कृतम्-

When the abider is represented without the abode, or when one thing is represented as being in many places at one and the same time, or when an object, engaged in doing a thing, is represented as doing another thing impossible, the figure is विशेष. It is thus of three kinds and is treated here; because it is based upon opposition or incongruity. The three varieties are illustrated in order. In 'निपीतोऽस्य वीर——' sweetness and other qualities which reside in the speech of *Nrisimha* are represented as existing even when the abider, *viz*, speech, ceases to exist, it being drunk up by the ears of the hearer In 'रणशीर्षाणक्षी——' one and the same abider, *Nrisimha*, is represented as simultaneously existing in different places, *viz.*, ways, forests, mountains, and towns. In 'मन्दारमालोकयितुं——' the eye seeing *Nrisimha* is represented as seeing *Mandâra*, an impossible perception.

It should be noted that अतिशयोक्ति, meaning not the figure अतिशयोक्ति, but metaphorical speech (अतिशयेन उक्तिः अतिशयोक्तिः) is the very soul of such figures, as *Bhâmaha* says.—

सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।
यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥

वक्रोक्ति is equal to वक्रतया गौणतया (or उपचारेण) उक्तिः.

Thus in the instances in the text, the disappearance of the abode of sweetness, speech being drunk up and therefore

ceasing to exist, is metaphorical. So is *Nṛsiṁha*'s being simultaneously everywhere, he being so conceived through the fears of his enemies. The sight of *Mandâra* by the eye while seeing *Nṛsiṁha* is also metaphorical; for *Nṛsiṁha* is conceived to be like *Mandâra*.

Pages 294–6.

किञ्चित् केनापि———संगमितास्ततस्ते————

If a certain thing done by a certain man by a certain means is undone by another man by the same means, then the figure is called व्याघात; because he renders otherwise the work already done. In the instance 'तेजसा जगतस्तापं———', the ताप (heat) caused by the Sun by his तेजस् (lustre) is destroyed by *Nṛsiṁha* (ताप meaning affliction in the case of *Nṛsiṁha*) by the same means तेजस् (prowess). This is व्याघात, because the work done is frustrated.

Another variety of व्याघात arises when a certain cause which is considered efficient to produce a certain effect is represented as easily producing another effect opposed to that effect. This is called व्याघात; since the cause becomes the cause of frustrating the probable effect. The opposite effect is easily brought about; because the cause is exceedingly favourable to it. As an effect other than the desired one is represented as easily brought about, this figure is different from the third variety of विषम in which the cause is represented as not producing the desired effect but on the contrary bringing about an undesirable effect. In place of

कारणस्य (L. 2 p. 296) *Mallinâtha*'s reading is कार्यस्य. This is no doubt a better reading, but is not found in any of the Mss. When कारणस्य is the reading, कार्यस्य must be supplied after अभिमतेतरस्य and कारणस्य taken as equivalent to कारणेन. In 'जटाबन्धं वल्कावरण——' (*Vide* p. 274), austerity employed as a means to attain a liberality similar to that of *Nrisimha*, is represented as easily bringing about the opposite effect, the non-attainment of it. In another instance 'जयश्रियं प्राप्तु°——' fighting with *Nrisimha* which is a means to bring about victory is represented as easily producing the opposite effect, the attainment of celestial damsels in heaven, instead of glory on the battle-field.

Page 297.

यथत् पूर्वं——महीपते——————

Having dealt with figures founded on opposition or incongruity, the author takes up those which look like chains, that is, those in which the preceding and the succeeding objects are connected like links of a chain. Of these कारणमाला is first treated. If the preceding objects are represented as causes of the succeeding objects, the figure is कारणमाला. In the instance 'वितरणे करुणा——' mercy is represented as the cause of liberality, liberality, of merits, merits, of glory, and glory, of every thing.

Jagannâtha considers the reverse of this also to be कारणमाला. The following is an instance given for it :—

'स्वर्गापवर्गौ खलु दानलक्ष्मी-
र्दानं प्रसूते विपुला समृद्धिः ।
समृद्धिमल्पेतरभागधेयं
भाग्यं च शम्भो तव पादभक्तिः ॥'

Here each preceding object is represented as the effect of each succeeding object, heaven and absolution being the effect of liberality, liberality, of riches, riches, of fortune, and fortune of *S'iva*'s worship.

Jagannâtha observes that here to present a charm, symmetry should be preserved. That is, if something is mentioned as the cause of another thing, that other thing should be mentioned as the cause of a third thing and so on; or if something is mentioned as the effect of another thing, that other thing should be mentioned as the effect of a third thing and so on. 'इह यद्यादौ कारणोक्तिरेव प्रस्तूयते तदा पुनस्तस्य कारणं तस्यापि कारणमिति तत् कस्यचित् कारणं तदपि कस्यचिदिति वा कारणमालौ युक्ता । यदा तु कार्योक्तिस्तदा तस्य कार्यं तस्यापि कार्यमिति तत् कस्यचित् कार्यं तदपि कस्यचिदिति वा युक्ता । सर्वथैव यः शब्दः कार्यकारणतापिस्थापक आदौ प्रयुक्तः स एव निर्वाह्यः । एवं क्रमेण निबन्धनमाकाङ्क्षानुरूपत्वाद्रमणीयम् । अन्यथा तु भग्नप्रक्रम स्यात् । यथा प्राचीनानां पद्यम्———

जितेन्द्रियत्व विनयस्य कारणं
गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरज्यते
जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥

-अत्र जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं श्रुत्वा जितेन्द्रियत्वस्य किं कारणमिति विनयः कस्य कारणमिति वा आकाङ्क्षोदेति । ...... । एवं च विनयः कस्य कार-

णमित्याकाङ्क्षाया गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यत इति वाक्यं यद्यपि फलतः परिपूर्णं भवति तथापि न साक्षादित्यदृश्यगमनेव ॥' रस०, p. 462.

Page 297.

यत्र विशेषणभावं——भवतश्चरितानि भान्ति——————

When each succeeding word is represented (affirmatively or negatively, in other words, affirmed or denied) as an attribute of each preceding word, the figure is termed एकावली. In 'राज्ञः सभां सत्कवयः———', कवि is an attribute of सभा, काव्य, of कवि, चरित, of काव्य, and चित्र, of चरित. In the following instance each succeeding word is denied as an attribute of each preceding word :—

न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥

Here पङ्कज is denied as an attribute of जल, षट्पद, of पङ्कज, गुञ्जित, of षट्पद, and मनोहरण, of गुञ्जित.

Page 298.

यथोत्तरोत्तर°———°निबन्धनं च दीपकम्————

Where each preceding object successively helps the succeeding one the figure is called मालादीपक. It is not treated in the place where दीपक is treated, but is dealt with here; because it is based upon a special charm of there being a series of objects in which each succeeding object is helped

on by the preceding object. In 'तव क्रियन्ते करुणाकटाक्षैः——' *Nṛsiṁha*'s merciful glance helps forward the wealth of poets, their wealth helps on the blooming of the mind, the blooming of the mind helps on complimentary words and these in their turn help on the description of the merits of *Nṛsiṁha*. The characteristic of the figure दीपक, *viz.*, the grammatical connection with the same word, is also found here; as श्रियः विकासाः, सूक्तानि, and त्वद्गुणवर्णनानि are all connected with क्रियन्ते.

Jagannâtha considers मालादीपक as a variety of एकावली and not as a sort of दीपक; as there is neither resemblance, nor mention of प्रकृत and अप्रकृत objects. 'एतच्च (*i. e.* मालादीपकम्) प्राचामनुरोधादस्माभिरिहोदाहृतम् (इह *i. e.* under दीपकप्रकरण)। वस्तुतस्त्वेतद्दीपकमेव न शक्यं वक्तुम् । सादृश्यसपर्काभावात् । किं त्वेकावलीप्रभेद इति वक्ष्यते ।' रस०, p. 328. The following is the instance given by *Jagannâtha* of the second sort of एकावली——

धर्मेण बुद्धिस्तव देव शुद्धा
बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः ।
लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोका
लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्त्तिः ॥

This would be मालादीपक, if instead of शुद्धा, निबद्धा, तुष्टा, and नीता, we have the same word. *Jagannâtha* notes.—'अस्मिंश्चैकावल्या द्वितीये भेदे पूर्वपूर्वैः परस्य परस्योपकारः क्रियमाणो यद्येकरूपः स्यात् तदाथमेव मालादीपकशब्देन व्यवह्रियते प्राचीनैः । तथा चोक्तम्—— "मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम्" इति । तत्र मालाशब्देन शृङ्खलोच्यते दीपकशब्देन दीप इवेति व्युत्पत्त्या एकदेशस्य सर्वोपकारकमुच्यते । तेनैकदेशस्थसर्वोपकारकक्रियाविशालिनी शृङ्खलेति पदद्वयार्थः । एवं च दीपकालंकारप्रकरणे प्राचीनैरस्य लक्षणादीपकविशेषोऽयमिति न भ्रमितव्यम् । तस्य सादृश्यगर्भतायाः सकलालंकारिकसिद्ध-

त्वात् । इह च शृङ्खलावयवानां पदार्थानां सादृश्यमेव नास्तीति कथंकारं दीपकताशाच श्रद्दधीमहि । तेषां प्रकृताप्रकृतात्मकत्वविरहाच्च ।' रस०, p. 464.

Pages 298-9.

वस्तुस्पृहणीयत्वे ——प्रेक्षणीय विभागे

When each succeeding object is described as more charming than the preceding one till the last becomes the most charming of all, the figure is called सार. The illustrations are clear enough.

For the irregular form चुलुकयां कुम्भयोनिश्चकार see my note on *Bhatti Kâvya* Vol. I. pp. 36-37, Bombay Sanskrit Series No. LVI.

Jagannâtha and *Nâgoji Bhatta* hold that the figure is the same even where each succeeding object is represented as inferior to the preceding one, and the last, the worst of all. *Jagannâtha*'s definition of सार is —'सैव संसर्गस्योत्कृष्टापकृष्टभावरूपत्वे सारः ।'. *Nâgoji Bhaṭṭa* notes.—'उत्कर्षः श्लाघ्यगुणानामश्लाघ्यगुणानां च ।' तत्र आद्य उदाहृतः । (the instance given is.—'राज्ये सारं वसुधा वसुधरायां पुरं पुरे सौधम् । सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥'). अन्त्यो यथा

तृणाल्लघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।
वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं याचयिष्यति ॥'

Jagannâtha remarks that either one and the same object may be represented as rising in excellence in each succeeding condition till climax is reached or that each succeeding

object may be represented to be surpassing each preceding one till the last surpasses all. His illustrations in order are :—

'एकविषय उत्तरोत्तरोत्कर्षो यथा——

जम्बीरश्रियमतिलङ्घ्य लीलयैव
व्यानम्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ ।
नीलाम्भोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते
स्पर्धेते खलु कनकाचलेन सार्धम् ॥

अनेकविषयः स एव यथा——

गिरयो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्वी गुर्वी ततोऽपि जगदण्डम् ।
जगदण्डादपि गुरवः प्रलयेऽप्यचला महात्मानः ॥'

रस०, p. 465.

We may have thus एकविषय उत्तरोत्तरापकर्षः or अनेकविषय उत्तरोत्तरापकर्षः.

Jagannâtha also observes that this figure is found in the *Vedas* also. 'वेदेऽप्ययमलंकारो दृश्यते——

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥'

रस०, p. 465.

Pages 299-302.

वाक्यार्थो यदि हेतुर्भवति——स्वैरीत्यादिविशेषणरूपः——

When the sense of a sentence or of a word (single or compounded) is represented as a cause of something of which

it becomes an attribute, the figure is called काव्यलिङ्ग and is thus of two kinds. This figure is different from अनुमान; because here the relation of something caused to be known and of something causing it to be known does not subsist as it does in अनुमान where what is not apprehended is caused to be apprehended by व्याप्ति which is implied.

In काव्यलिङ्ग, the हेतु is कारक, while in अनुमान, it is ज्ञापक. In other words, in the former the cause is efficient or one that produces something, as a stick and a wheel of a jar, while in the latter it is indicatory, or one that enables us to infer something as a lamp enabling us to know an object. 'तस्मात्तु साक्षात् परम्परया वा यत्र कारकहेतुरर्थनोऽवगम्यते तत् काव्यलिङ्गम्। उक्तार्थ-हृढप्रत्ययाय यत्रार्थान्तरन्यसनं तत्रार्थान्तरन्यासः। किञ्चिदर्थज्ञापकतया हेतुकथन-मनुमानमित्येव व्यवस्था युक्ता। .....। अनुमाने तु ज्ञापकहेतूपन्यासः। अस्मा-दिद गम्यत इति। तेन यत्र ज्ञापकहेतुनानुमितिः कवितात्पर्यविषया तत्रानुमानाल-ङ्कारः॥' प्रभा on प्रदीप, *Vide* काव्यप्र०, p. 425. Some distinguish between अनुमान and काव्यलिङ्ग in another way. According to them, when a poet composes a poem indicating a cause characterized by व्याप्ति, पक्षधर्मता &c., the cause (लिङ्ग) which he wishes the reader to know as one employed by him to arrive at his inference, is the subject of the figure अनुमान. While the inference arising in काव्यलिङ्ग is not one which the poet wishes to make the reader know as arrived at by him, but which he simply wishes the reader to draw for himself. In other words, in अनुमान the poet wishes the reader to know by representing the हेतु as characterised by व्याप्ति &c., that the inference is drawn by him, while in काव्यलिङ्ग the reader draws the inference for himself. 'श्रोतुर्यलिङ्गकानुमितिबुबोधयिषया

कवेर्न्यास्याविविशिष्टहेतुबोधकवाक्यनिर्माणं तल्लिङ्गमनुमानविषयः। काव्यलिङ्गानुमितिस्तु न कविना श्रोतुर्बोधयितेपिता किं तु श्रोतर्युत्पित्पादयितेति भेद इत्यन्ये ॥' उद्यो०.

Though in काव्यलिङ्ग, the relation of the supporter and the supported subsists, it is different from अर्थान्तरन्यास; because in the latter the sense of a sentence which is supported is grammatically independent of the sense of a sentence which supports it; while in काव्यलिङ्ग the sense of a sentence which is to be supported is grammatically dependent upon that of a sentence which supports it. Thus अर्थान्तरन्यास is concerned with the senses of a general and a particular statement both grammatically independent of each other. Nor is काव्यलिङ्ग to be confounded with दृष्टान्त which arises when the senses of two sentences both general or both particular stand as mutual causes and are grammatically independent of each other. In काव्यलिङ्ग, however, the senses of sentences which represent cause and effect arise grammatically independently of each other. This is one variety of काव्यलिङ्ग, and is termed वाक्यार्थवृत्ति काव्यलिङ्ग. As here the sense of a sentence is a cause, words like हि expressive of a cause should not be used, otherwise the composition would be open to the fault of repetition of sense. Another variety of काव्यलिङ्ग arises when the sense of a word (single or compounded) is a cause, and is called पदार्थवृत्ति काव्यलिङ्ग. In this variety if the word expressive of cause be put in the instrumental or ablative case, it does not constitute this figure. The word expressive of cause should be expressed as an attribute and not in a case expressive of cause. The illustrations are

given in order. In 'अलं भोः पौलोमी°——' the sense of the sentence 'the fame of the king of the *Kaliṅgas* will besmear your body' is the cause of the fruitlessness of the process of ornamenting the breasts by black *agaru*. This is therefore वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्ग. In 'त्वद्वैरिक्षितिपाल°——' the attribute 'slow' (the uncompounded word मन्दाः) is the cause of an obstacle to the movements of the horses of the Sun and the sense of the compounded word 'त्वद्वैरिक्षितिपाल——' forming an attribute is the cause of the slowness of the horses. This is therefore पदार्थवृत्ति काव्यलिङ्ग.

Udbhata defines the figure as under :—

श्रुतमेकं यदन्यत्र स्मृतेरनुभवस्य वा ।
हेतुतां प्रतिपद्येत काव्यलिङ्गं तदुच्यते ॥

The commentator प्रतीहारेन्दुराज thus explains the word काव्यलिङ्ग as distinguished from शास्त्रलिङ्ग——

'पक्षधर्मत्वान्वयव्यतिरेकानुसरणगर्भतया यथा तार्किकप्रसिद्धा हेतवो लोकप्रसिद्धवस्तुविषयत्वेनोपनिबध्यमाना वैरस्यमावहन्ति न तथा काव्ये हेतुः । अतिशयेन सर्वेषां जनानां योऽसौ हृदयसंवादी सरस. पदार्थस्तन्निष्ठतया उपनिबध्यमानत्वात् । अतः काव्यलिङ्गमिति काव्यग्रहणमुपात्तम् । न खलु तच्छास्त्रलिङ्गं किं तर्हि काव्यलिङ्गमिति काव्यग्रहणेन प्रतिपाद्यते ॥'.

The following is the instance given by him :——

छायेयं तव शेषाङ्गकान्तेः किंचिदनुज्ज्वला ।
विभूषाघटनोद्देशान् दर्शयन्ती दुनोति माम् ॥

Pages 302–4.

अनुमतमनुमानमिद——°स्याभिधानमकरोत्——

The figure अनुमान is that in which the major and the middle terms are mentioned. This is tantamount to saying that व्याप्ति or the invariable concommitance of the middle and the major terms should not be expressed, but only the major term (what is desired to be demonstrated) and the middle term (that which demonstrates it, *i.e.*, the लिङ्ग, or हेतु possessing the characteristics of व्याप्ति and being on the पक्ष or the minor term) should be expressed; for, if व्याप्ति is also expressed, how would it be different from logical inference? Moreover, though a syllogism has five parts, the other parts are not expressed here to avoid the fault of repetition; because even in a syllogism, some accept two or three parts only. 'प्रतिज्ञाहेतूदाहरणानि त्रयोऽवयवा इति मीमांसका आहुः। हेतूदाहरणोपनयनानि एते त्रयोऽवयवा इति केचित् मन्यन्ते। उदाहरणोपनयौ द्वाववयवाविति बौद्धा आहुः।'. *Vide* न्यायकोश, p. 77.

This figure should be combined with other figures like श्लेष, रूपक, अपह्नुति, and others to bring about a greater charm. 'नरसिंह महीपाल——' is an illustration of it. In it *Nrisimha* is to be demonstrated as God of Love. नरसिंह is therefore पक्ष or the minor term, and मकरध्वज the major term or साध्य. The साधन or the middle term employed to demonstrate *Nrisimha* as God of Love is सुमनोमार्गणत्व (the state of having learned men as supplicants in the case of *Nrisimha* and the state of having flowers as arrows in the case of God of Love). This हेतु is found in the पक्ष *Nrisimha*, and also in the सपक्ष (*i. e.*, in places where the major term is ascertained to exist 'निश्चितसाध्यवान् सपक्षः') *viz.*, another God of Love and is not found in the विपक्ष (*i. e.*, in places where the

absence of the major term is ascertained to exist 'निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः'), *viz.*, any one else than God of Love. The हेतु has thus three well-known characteristics of being found in the minor term (पक्षे सत्त्वम्), of being found in places other than the minor term (सपक्षे सत्त्वम्), and of being not found in places other than the minor term (विपक्षाद् व्यावृत्तिः) This हेतु therefore enables us to infer that *Nrisimha* is God of Love, and सुमनोमार्गणत्व, which is employed as हेतु to arrive at this inference has two meanings, the verse 'नरसिंह महीपाल——' illustrates अनुमान set up by the notion of श्लेष. The figure may similarly be tinctured with रूपक and other figures. It may be pure, that is, unmixed with other figures. 'कार्याणि कारणगुणान्———' is an illustration of it. Here fame is the minor term, going beyond the top of the *Meru* mountain, the major term, and the violation of the effect always possessing the qualities of the cause is the middle term. There is no other figure here, so we have अनुमान not fused or mixed with any other figure.

Bhojarâjan does not designate अनुमान as a figure. He refutes the views of old writers on poetics about the figure संभव and states that it is not different from अनुमान; for their view is that as the measure *Drona* is included in *Khâri* and as the number fifty is included under hundred, so wherever there is a certainty of the concomitance of the middle term with the major term, the figure is संभव. This, *Bhojarâja* says, is in no way different from अनुमान. It would be different from it if there is no certainty of the व्याप्ति between साधन and साध्य. His remarks are as under:—

'द्रोणस्य संभवः खार्यां शते पञ्चाशतो यथा ।
तयान्ये संभव प्राहुः सोऽनुमानान्न भिद्यते ॥

भिद्यते तु यद्यनिश्चयः स्यात् । यथा

रुद्धापाङ्गप्रसरमलकैरञ्जनस्नेहशून्यं
प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ।
त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्या
मीनक्षोभाकुलकुवलयश्रीतुलामेष्यतीति ॥

अत्र यथा खार्यां द्रोणः शते पञ्चाशदिति नियमो नैवं विप्रलम्भेऽलकानामकल्पनमनञ्जनमक्ष्णोर्मधुनो वा प्रत्यादेशः सुहृद्वृत्तान्तलाभारम्भे वा नयनस्पन्दनानि । संभाव्यते च प्रभूतकारणलोकादिस्त्वेषोऽपि विधिरूप एव संभव इति ॥' सर० कण्ठा० ३ परि०.

Page 304.

प्रथमं निर्दिष्टानां——नाद्रिनाथो न चन्द्रः————

Where objects mentioned in a certain order are respectively connected with others mentioned in order, the figure is called यथासंख्य or क्रम by some writers on poetics (*Bhojarâjan* and *Vâmana*). The illustration is clear.

Jagannâtha questions the claim of यथासंख्य to be considered as an *Alankâra*, since it does not contain even a particle of the creation of poetic genius which is the very soul of an *Alaṅkâra.*

'यथासंख्यमलंकारपदवीमेव तावत् कथमारोढुं प्रभवतीति तु विचारणीयम् । न ह्यस्मिन् लोकसिद्धे कविप्रतिभानिर्मितत्वस्यालंकारताजीवातोर्लेशतोऽप्युपलब्धिरस्ति । येनालंकारव्यपदेशो मनागपि स्थाने स्यात् । अतोऽपक्रमत्वरूपदोषाभाव एव यथा-

संख्यम् । एवं चोद्भटमतानुयायिनामुक्तयः कूटकार्षापणवदरमणीया एव । एतेन यथासंख्यमेव क्रमालङ्कारसंज्ञाया व्यवहरतो वामनस्यापि गिरो व्याख्याताः इति तु नव्याः ॥' रस०, p. 418.

Jayaratha, author of *Alaṅkâra Vimarshini*, entertains the same view.

'न चास्यालंकारत्वं युक्तम् । दोषाभावमात्ररूपत्वात् । उद्दिष्टानां क्रमेणानुनिर्देशे ह्यक्रियमाणेऽपक्रमाख्यो दोषः प्रसज्यते । यदुक्तम्——"क्रमहीनार्थमपक्रमम्" इति । तद्य यथा——"कीर्तिप्रतापौ भवतः सूर्याचन्द्रमसाविव ।"

इति । दोषाभावमात्रत्वं च नालङ्कारत्वम् । तस्य कविप्रतिभात्मकवैचित्र्यविशेषत्वेनोक्तत्वात् । ...... ग्रन्थकृता पुनरुद्भटमतानुयायितया लक्षितम् ॥' *Vide* अल० सर्व०, pp. 149–50.

Nâgoji Bhatta notes that though really speaking यथासंख्य does not deserve to be a figure as there is not the least creation of poetic genius in it, yet it is classed among figures; since when many objects are respectively connected together in a poem, it creates strikingness (वैचित्र्य) and it is this strikingness that constitutes a figure. 'यद्यपि कविप्रतिभानिर्मितत्वस्यालङ्कारत्वाजीवातोर्लेशतोऽप्यभावादस्य नालङ्कारत्वं तथाप्येकत्र पद्ये बहूनां क्रमान्वये वैचित्र्यादलंकारत्वेनोक्तः ॥' उद्यो०.

Bhâmaha treats this figure as under:—

> 'भूयसामुपदिष्टानामर्थानामसधर्मणाम् ।
> क्रमशो योऽनुनिर्देशो यथासंख्यं तदुच्यते ॥
> पद्मेन्दुभृङ्गमातङ्गपुंस्कोकिलकलापिनः ।
> वक्त्रकान्तीक्षणगतिवाणीवालैस्त्वया जिताः ॥'

Udbhaṭa's definition of the figure is precisely the same.

Pages 305-6.

एकस्मिन् यदनेकं——स्थितिः क्रमवर्तिनी——

When many objects are represented as abiding in one object successively or when one object is represented as abiding in many objects successively, the figure is called पर्याय. It is represented here; because we are dealing with figures based upon succession (क्रम). The word क्रमात् is inserted in the definition to prevent its अतिव्याप्ति to the second sort of विशेष. For in विशेष many objects are represented as abiding in one simultaneously, while here they are represented as abiding in one, one by one. Nor is पर्याय to be confounded with परिवृत्ति; for in it there is no exchange of objects as in परिवृत्ति. As पर्याय means क्रम or order and as the figure is founded upon क्रम, it is significantly called पर्याय, the word पर्याय being taken in the sense of पर्यायवान् पर्यायः as *Mallinâtha* explains it. The illustrations represent the two varieties in order and are clear enough.

This figure does not find a place in the works of *Bhâmaha*, *Udbhaṭa*, and *Vâmana*.

Pages 306-7.

अधिकन्यूनसमानां——कदाक्षपरिपाटीनां कलनम्——

When objects are represented as interchanged, the greater with the less, the less with the greater, or equals with equals, the figure is called परिवृत्ति and it is thus of three kinds, अधिकपरिवृत्ति, न्यूनपरिवृत्ति, and समपरिवृत्ति. विनिमय in the

definition means 'giving up something and taking up something in return'. The instances given illustrate the varieties in order and are clear.

It must be noted that the interchange of objects must not be real, but conceived by the poet; for then alone can it be charming.

'दानादानव्यवहारः कविकल्पित एव न वास्तवस्तत्रालङ्कारत्वाभावात्। तेन "क्रीणन्ति यत्र मुक्ताभिर्बदराण्यपि बालिकाः" इत्यत्र नेयम्।' उद्यो०

It should also be marked that *Vidyâdhara* in explaining the word विनिमय as giving up something and taking up something in return seems to follow *Râjânaka Ruyyaka.* His instances however shew that he seems to mean 'taking up something belonging to another, and not to himself in return', unlike *Râjânaka Ruyyaka* whose instances

किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम्।

and

दत्वा दर्शनमेते मत्प्राणा वरतनु त्वया क्रीताः।
किं त्वपहरसि मनो यद्दासि रणरणकमेतदसत्॥

shew that he takes विनिमय to mean 'giving up one thing and taking up another thing belonging to one's self or to another.' This view, however, is not accepted by *Jagannâtha* and others.

'"परकीयस्य" इत्युक्तेः (*i. e.,* in 'केनचिद्वस्तुना दत्तेन कस्यचिदादानं विनिमयः' of प्रदीपकार, उद्योतकार explains कस्यचित् as 'परकीयस्य कस्य-

ष्विदादानमित्यर्थः।) "किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम्" इत्यत्र नेयम्। विनिमयाभावात्॥[2] उद्यो०. *Jagannâtha* remarks: ———'अत्र परस्मै स्वकीययत्किञ्चिद्वस्तुसमर्पणमित्येतावत्पर्यन्तं लक्षणे विवक्षितं न तु स्वकीययत्किञ्चिद्वस्तुत्यागमात्रम्। "किशोरभावं परिहाय रामा बभार कामानुगुणां प्रणालीम्' इत्यत्रातिव्याप्त्यापत्तेः। न चेदं लक्ष्यमेवेति वाच्यम्। पूर्वावस्थात्यागपूर्वकमुत्तरावस्याग्रहणस्य वास्तवेनानलङ्कारत्वात्। एवं स्थिते विनिमयोऽत्र किंचित् त्यक्त्वा कस्यचिदादानम्' इत्यलंकारसर्वस्वकृता यल्लक्षणं कृतं यच्च "किमित्यपास्याभरणानि यौवने धृतं त्वया वार्धकशोभि वल्कलम्' इत्युदाहृतं तदुभयमप्यसदेव॥' रस०, p. 482.

Vâmana too, like *Alaṅkârasarvasvakâra,* does not take विनिमय as interchange or giving up one thing to some one and taking up another from him in return, but in the sense of किंचिन्मुक्त्वा कस्यचिद्ग्रहणम्. He defines परिवृत्ति as 'समविसदृशाभ्यां परिवर्तनं परिवृत्तिः॥' ४।३।१६॥. The instances given are :—

आदाय कर्णकिसलयमियमस्मै चरणमरुणमर्पयति।
उभयोः सदृशविनिमयादन्योन्यमवञ्चितं मन्ये॥

विहाय सा हारमहार्यनिश्चया
विलोलदृष्टिः प्रविलुप्तचन्दना।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति॥

Bhâmaha's definition and illustration of the figure are as under :—

'विशिष्टस्य यदादानमन्यापोहेन वस्तुनः।
अर्थान्तरन्यासवती परिवृत्तिरसौ यथा॥
प्रदाय वित्तमर्थिभ्यः स यशोधनमादित।
सतां विश्वजनीनामिदमस्खलितव्रतम्॥'

Udbhata divides the figure into three classes like *Mammata*, *Vidyâdhara*, and others. His definition is.—

'समन्यूनविशिष्टैस्तु कस्यचित् परिवर्त्तनम् ।
अर्थानर्थस्वभावं तत् परिवृत्तिरभाणि सा ॥'

The following are the instances given by him in order :—

उरो दत्त्वामरारीणां येन युद्धेष्वगृह्यत ।
हिरण्याक्षवधाद्येषु यशः साकं जयश्रिया ॥
नेत्रोरगबलभ्राम्यन्मन्दराद्रिशिरश्च्युतैः ।
रत्नैरापूर्य दुग्धाब्धिं यः समादत्त कौस्तुभम् ॥
या बलौ व्याप्तभूसीम्नि मखेन द्यां जिगीषति ।
अभयं स्वर्गसद्भ्यो दत्त्वा जग्राह खर्वताम् ॥'

Pages 307-9.

एकस्यानेकत्र प्राप्ता°———वर्जनीयस्यार्थस्य———

When the existence of an object which is possible in a number of places is restricted to one, the figure is called परिसंख्या. The exclusion of other objects may be preceded by a question or may not be preceded by a question and may be expressed or implied. The figure has thus four varieties It is treated here, as we are dealing with figures in which one object is represented as abiding in a number of places as in पर्याय. The word परिसंख्या means restriction and the figure is therefore significantly so designated. 'परिशब्दो वर्जनार्थः । संख्या बुद्धिः । तेन वर्जनबुद्धिरित्यन्वर्था सञ्ज्ञा ।' प्रभा *Vide* काव्यप्र०, pp. 435–7. 'कस्यचित् परिवर्जनेन कुत्रचित् संख्यानं वर्णनीयत्वेन गणनं परिसंख्या ।' अल० सर्व०, p. 153.

परिसंख्या is a techinical term defined by the *Mîmaṁsakas* as under:

'विधिरत्यन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।
तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥'

The following extract from सिद्धान्तचन्द्रोदय explains the meanings of these terms clearly:—

'तत्रात्यन्ताप्राप्तौ विधिराद्यः । यथा स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ । अत्र यजनस्याप्राप्तत्वात् । यत्रोभयोः प्राप्तावेको नियम्यते तत्र द्वितीयः । यथा व्रीहीनवहन्तीति । अत्र व्रीहिषु नखविदलनमुसलावहननयोः प्राप्तौ मुसलावहननमेव नियम्यते । सर्वत्र प्राप्तस्य क्वचिद्विधिस्तृतीयः । यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यत्र सर्वेषां पञ्चनखानां भक्षणे प्राप्ते पञ्चैव पञ्चनखा भक्ष्या इति विधीयते । शशकः शल्लकी गोधा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः इति पञ्चनखा ज्ञेयाः ॥'. Thus a विधि is a rule that enjoins a ceremony not prescribed by any other rule; a नियम is a rule that restricts the performance of a ceremony to one way where two ways are possible; while a परिसंख्या is a rule that restricts the performance of a ceremony to one way to the exclusion of all the rest.

Here, however, नियम also is परिसंख्या. 'नियमोऽप्यत्र दर्शने निरुक्तलक्षणाक्रान्तत्वात् परिसंख्यैव ।' रस०, p. 482. *Jagannâtha*'s definition of the figure is, 'सामान्यतः प्राप्तस्यार्थस्य कस्माच्चिद्विशेषाद्व्यावृत्तिः परिसंख्या ।'.

'अत्र च नियमपरिसंख्ययोर्वाक्यवित्प्रसिद्धं लक्षणं नादरणीयमिति ख्यापनाय नियमनं परिसंख्येति सामानाधिकरण्येनोक्तिः (*i. e.*, in the definition of परिसंख्या which is 'एकस्यानेकत्रप्राप्तावेकत्र नियमनं परिसंख्या ।')। अलं० सर्व०, p. 155. *Vidyâdhara* also following *Alankârasarvasvakâra* expresses परिसंख्या as नियम in his definition.

Some writers on poetics accept two varieties only of this figure, those in which exclusion is verbal being rejected by them. 'अन्ये तु "व्यावृत्तेरार्थत्वे एव परिसंख्यालंकारः। अन्यथा तु शुद्धा परिसंख्यैव। यथा हेतुत्वस्यार्थत्व एव हेत्वलंकारः। अन्यथा हेतुमात्रम्। अतो भेदद्वयमेवास्याः" इत्याहुः।' रस०, p. 484. Other writers are of opinion that to constitute the figure the exclusion must not be real, but a creation of poetic genius. 'अपरे तु "व्यावृत्तेरार्थत्वेऽपि नालंकारत्वम्। 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्याः' 'समे यजेत' 'रात्रसस्य' इत्यादावपि तदापत्तेः। किं तु कविप्रतिभानिर्मिता या तादृशव्यावृत्तिस्तस्याः। यथा—'यस्मिन् शासति वसुमतीपाकशासने महानसेषु सतापः शराधिहृदयेषु सशल्यता मञ्जीरेषु मौखर्यं भेरीषु ताडनं कामिनीनां कुन्तलेषु कौटिल्यं गतिषु मान्द्यम्' इत्यादौ।' रस०, p. 484.

Pages 309–10.

दण्डापूपिकया——प्राकरणिकमर्थादापूरयति——

As when a stick is bitten by a mouse, the biting of a cake attached to it is implied, so when a certain object is accomplished, the accomplishment of another object arises through the force of the same cause operating in both the cases. This figure is अर्थापत्ति. It is not to be confounded with अनुमान; for in अनुमान, समानन्याय (*i. e.* the same cause establishing two facts) takes the form of (व्याप्ति.) an invariable connection between what is to be established and what establishes it, while in अर्थापत्ति it does not take the form of व्याप्ति; for when a mouse bites a stick to which a cake is attached, though the biting of the cake should follow from the same cause, it does not invariably follow it. 'दण्डभक्षणे ह्यपूपभक्षण समानन्यायत्वादुचितमपि न निश्चितमेव। दण्डभक्षणेऽपि पृथक्-

प्रवेशावस्थानादिना केनापि निमित्तेनापूपानामभक्षणस्यापि भावात्। अनुमानं पुनर्नियतमेवार्थादर्थान्तरस्यापतनमित्यस्याः पृथग्भावः ॥' अलं० विम० of जयरथ. *vide* अलं० सर्व०, p. 157. *Jagannâtha* defines the figure as 'केनचिदर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्यापत्तिरर्थापत्तिः।'; and explains न्याय as कारण. 'न्यायश्च कारणम्।'. The figure has two varieties; for (1) an अप्रकृत fact may follow from a प्रकृत one, or a प्रकृत fact may follow from an अप्रकृत one. The illustrations are given in order and are clear.

मूर्च्छल्लम्बापटहरटितम्——लम्बा is explained by *Mallinâtha* as पटह. It must be taken to mean a particular kind of पटह or war-drum to avoid repetition.

This figure is not treated by *Bhâmaha, Udbhaṭa, Vâmana, Mammaṭa* and others.

Pages 310-11.

तुल्यप्रमाणसौष्ठ्यात्—— शरीरम्——

If in a certain case the simultaneity of two acts of equal power being based on equally strong testimony is impossible on account of their being opposed to each other, their alternation constitutes the figure विकल्प. In the instance 'त्वद्विप्रयोगे—शरीरम्' going to the *Himâlayas* and resorting to a bed of leaves are represented as equally powerful as a means of remedying the unbearable fever of love-grief. Their simultaneity therefore is impossible and their alternation constitutes the figure विकल्प. *Jagannâtha* gives the following illustration:—

प्राणानर्पय सीतां वा गृध्रांस्तर्पय वा द्विजान् ।
धर्मं भजस्व रामं वा यथेच्छसि तथाचर ॥

He explains the figure विकल्प here as under :—

अत्रार्पणतर्पणभजनेषु मानरक्षणप्रमाणेन यथाक्रमं कर्मतया प्राणगृध्रयमानां जीवनरक्षणप्रमाणेन च सीताद्विजरामाणां प्राप्तानां यौगपद्यासंभवात् पर्यायेण प्राप्तिः । कर्मणोः क्रियाफलेनैव समानधर्मेणौपम्यम् ॥ ' रस०, p. 488.

This is not accepted as a figure by *Bhámaha, Udbhaṭa, Vámana, Mammaṭa,* and others. *Nágoji Bhaṭṭa* notes that it does not deserve to be a figure; since it does not lead to the excellence of the object under description as a figure by its very definition must do. Other writers on poetics include it under संदेह 'यत्तु "इह नमय शिरःकलिङ्गवद्वा समरमुखे करहाटवद्धनुर्वा" इत्यत्र विकल्पालंकारः पृथगेव । वाशब्दश्चात्र कल्पान्तरपरः । असामर्थ्ये कलिङ्ग-नृपतिवत् शिरो नमय सति सामर्थ्ये करहाटनृपतिवद्धनुर्नमयेत्यर्थात् । व्यवस्थितश्चायं विकल्प इति । तन्न । वर्णनीयोत्कर्षानाधायकत्वेन तस्यालंकारत्वे मानाभावात् । उप-कुर्वन्ति तं सन्तमित्यादिसामान्यलक्षणाभावात् । एतेन नमनरूपैकक्रियाकर्मत्वेनौ-पम्यं गम्यमानमलंकारताबीजमित्यपास्तम् । तादृशौपम्यस्याचारुत्वाच्च । अन्ये तु अत्रापि संदेह एव । व्यङ्ग्यस्तु निश्चयो मात्सर्यमुत्सार्येतिवदित्याहुः ॥ ' उद्यो०.

Pages 311-2.

यद्भवति यौगपद्यं———हारन्ति च———

The simultaneity of properties and actions constitutes the figure called समुच्चय which is thus the reverse of विकल्प. In the instance 'अमूल्यशो——' the whiteness of *Nṛsiṁha*'s glory and the blackness of the ignominy of his enemies are simultaneous. In 'स्वासिन्धौ——' the actions——the light of glory

acting like a collection of foam, opened buds, rays of the Moon, flood of the heavenly Ganges and garlands——are represented as simultaneous.

Some writers on poetics like *Mammaṭa* have a third variety consisting in the simultaneity of properties and actions. The following illustrates this variety:—

कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्
सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः ।
पतितं च महीपतीन्द्र तेषां
वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥

Pages 312-4.

एकेन क्रियमाणं————नृपतिप्रभृतीनां योगः————

If when a certain cause has begun to bring about an effect, many others operate with it through rivalry in producing the same effect, the figure is called तस्कर, and is another kind of समुच्चय. The term तस्कर is significant, as all the causes conjointly bring about the same effect. Though the figure occupies the province of समाधि which is treated after this figure and should have therefore been placed after it, yet it is placed after समुच्चय and before समाधि through the force of the significance of the term; because here there is a conjunction (समुच्चय) of causes for the production of the same effect, which are all equally powerful. This kind of समुच्चय is therefore different from समाधि; for in the former causes rivalling one another in producing the same effect go to produce it

like pigeons falling on a threshing-ground rivalling one another in eating up the grains of corn there; while in the latter though one of the causes is competent independently of others to bring about an effect, yet another happens by accident to facilitate the accomplishment of it, like the fruit of a palm-tree falling down by accident on the head of a crow who has pearched upon it and killing him. As in समुच्चय, the many causes that conspire to bring about the effect may be good or bad, the figure has two varieties.

'अन्वयाभिधानबलाविहास्य तुल्यकक्षतयैवोपादानम्' the reading of T. is better than the one adopted in the text. अन्यस्य in the text must be explained as अन्यप्रकारस्य समुच्चयस्य.

Nâgoji Bhatta thus distinguishes between समाधि and समुच्चय and between them and काव्यलिङ्ग———

'समाधौ हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेऽन्येनाकस्मादापतता सौकर्यादिरूपातिशयसंपादनम्। अत्र तु (*i.e.* समुच्चये तु) एककार्यसंपत्तौ सर्वेषां खलेकपोतन्यायेन पातः कार्यस्य च न कोऽप्यतिशय इति भावः। काव्यलिङ्गे हेतुत्वमात्रं विवक्षितं न तु हेतूनां गुणप्रधानभावस्यैकत्वानेकत्वस्य वा चिन्ता। अत्र तु एकस्यैव तत्कार्यकारित्वेऽन्येषां साहाय्यमात्रमिति ततो विशेषः॥'.

In 'मूर्त्तिः कन्दर्पदर्पज्वर°———', though the form alone of *Nrisimha*, is sufficient to produce pride, many other causes, such as, fame, and wealth, are represented as bringing about the same effect, striving with one another, and the causes are all good; because they are joined with good attributes, as *Nrisimha*'s figure with beauty and so on. Moreover, in this instance there is a fusion of the two figures समुच्चय (or तत्कर) and विशेषोक्ति; for the effect pride is represented as not

taking place though there are causes for it. In 'कार्पण्यैकनिकेतनं——' kings who are the one home of meanness are a sufficient cause, to bring about the effect, the miseries of poets, but many causes are represented as striving with one another in bringing about the same end. The figure is therefore तस्कर and it is of the second sort where the causes are bad; because they are joined with bad attributes, as kings being joined with meanness and so on.

Pages 314-5.

हेत्वन्तरसंबन्धात्——कोकिलकूजितानि——

If a certain cause is competent to bring about an effect, and if another operates by chance and facilitates its accomplishment, the figure is समाधि. Its distinction from समुच्चय has already been represented above. In as much as the facilitation of the effect is well brought about, the figure is significantly designated समाधि. The instance is clear.

Pages 315—6.

निर्णयालंकारात्——प्रकर्षः प्रतीतः——

Having thus settled and dealt with figures based on maxims of reasoning (काव्यलिङ्ग and अनुमान based upon तर्कन्याय) and on maxims of sentences (यथासंख्य, पर्याय, परिवृत्ति, परिसंख्या, अर्थापत्ति, विकल्प, समुच्चय, and समाधि,) the author now takes up those figures which are founded on popular maxims. Of these प्रत्यनीक is the first. When one unable to conquer a powerful enemy is represented as despising his weak dependent to injure his enemy ('तं बाधितुम्' 'अन्यथा निष्प्रयोजनस्तदीय-

तिरस्कारः स्यात्.' *Vide* अन्‌० सर्व० and अलं० विम०, p. 164) the figure is प्रत्यनीक. As a man being incompetent to conquer an army, conquers through ignorance some one else who represents it, so one, having no power to conquer a strong enemy is represented as conquering some one of much less power depending upon him to injuire him. In this figure अनीक means an army and प्रत्यनीक, an antagonist; and the figure is called प्रत्यनीक in the लक्ष्य or secondary sense. The object of resorting to लक्षणा is to shew the greatness of the power of the enemy. In 'सुधाकरो धीर——' the Moon is represented as unable to conquer *Nrsimha* and therefore taking away the beauty of Sun-lotuses, his weak friend (being similar to his face) to injure him, and the greatness of *Nrsimha* is implied thereby.

Some writers on poetics consider this figure as simply प्रतीयमानहेतूत्प्रेक्षा or शाब्दी हेतूत्प्रेक्षा as in the following instance :—

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः
सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता ।
पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां
तापयत्यनुशयादिव कामः ॥

Others look upon प्रत्यनीक as a separate figure; because it has an additional charm as it implies the greatness of the enemy. This, however, is not considered by some as a sufficient reason to justify its being treated as a separate figure. 'हेतूत्प्रेक्षयैव गतार्थत्वान्नेदमलंकारान्तरं भवितुमर्हति । ...... । प्रतिपक्षगतबलवत्त्वस्वात्मगतदुर्बलत्वयोः प्रतीतेर्हेतूत्प्रेक्षान्तरादस्य वैलक्षण्यम् । नैतावता हेतूत्प्रेक्षाया बहिर्भवितुमिदमिष्टे । तदविनाभावित्वात् । किं तु तदवान्तरविशेषी-

भवितुम् । न हि पृथिव्यवान्तरभेदाद् घटात् पटो विलक्षण इति पृथिव्या बहिर्भवतीत्यपि वदन्ति ॥' रस०, pp. 494-5.

Pages 316-8.

उपमानस्याक्षेपः——प्रतीपमिति व्यपदेशः————

When उपमेय being able to do the function of its उपमान through its excellence, उपमान is rejected, *i. e.,* represented as useless, or when उपमान is represented as उपमेय and thus lowered, the figure is significantly called प्रतीप; because in both the varieties, उपमेय is opposed to उपमान ('उपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्त्तित्वात्' *Mammaṭa*). In 'कान्तिः स्वभावसुभगैव——' we have प्रतीप of the first sort, not mixed with any other figure. Here the उपमेय's, कान्ति and नृसिंह, are represented as discharging the functions of the उपमान's, कुङ्कुमरस and सुधांशु, and therefore the उपमान's are represented as of no use. In the second instance 'दानैस्त्वयि——' we have a fusion of प्रतीप of the first sort, उत्प्रेक्षा and अपह्नुति. *Nṛsiṁha* gives charity as liberally as the heavenly *kalpa* tree, what is then the use of this tree? Thus the उपमान, *kalpa* tree, is represented as of no use, its function being performed by the उपमेय, *Nṛsiṁha.* This is thus प्रतीप of the first sort. Now because the *kalpa* tree is thus useless, the creator drew as it were the circle of erasure round it. Thus we have implied उत्प्रेक्षा based upon प्रतीप. But how was the circle drawn round the tree by the creator? It was drawn under the pretext of the water-basin around it. In other words, what surrounded the tree at its base was not the water-basin but the circle of erasure made by the Creator. We have thus अपह्नुति based upon उत्प्रेक्षा. Thus

there is a fusion of these figures, as they stand in the relation of principal and subordinate, अपह्नुति being based upon उत्प्रेक्षा which, in its turn, is based upon प्रतीप. We have thus in this verse अपह्नुति depending for its existence upon उत्प्रेक्षा which is brought about by the notion of प्रतीप.

'स्वहोर्दण्डधुरन्धरः———' is an instance of the second sort of प्रतीप. Here *S'esha* and others which are well known as standards of comparison are represented as objects compared to suggest their inferiority to the arms &c

Pages 318-9.

स्वाभाविकमागन्तुक°———°स्तिरोहितः———

When an object, natural or adventitious, is concealed by an object of another sort, the natural by the adventitious and *vice versa*, the figure is called मीलित and is thus of two sorts. The distinction between सामान्य and मीलित is this, that in the former an object is represented as one that cannot be distinguished from another on account of both objects possessing a common quality, while in the latter a certain excellent object, whether natural or adventitious, is represented as concealing another object The figure is thus significantly called मीलित. In 'विश्राणनैः———' the adventitious generosity arising from satisfaction is represented as concealed by the superior natural generosity of *Nrisimha* 'आलिङ्ग्यमानस्य———' is an instance of the second sort of मीलित. In it the tremour arising from fear, which is inborn, is concealed by a greater

tremour which is adventitious as it arises from the embrace of a beloved.

Page 320.

साधारणगुणयोगात्——वैनतेयः——

When the object which is under description is represented as identical with and therefore not distinguishable from the object which is not under description on account of their possessing a common property, the figure is called सामान्य. This is not अपह्नुति, because here one object is not denied and another is not superimposed upon it. As a common property connects the object under description and the object which is not under description, the word सामान्य is applied to the figure in a secondary or लक्ष्य sense.

The difference of this figure from मीलित, भ्रान्तिमत्, रूपक, and प्रथमातिशयोक्ति is thus explained by *Nágoji Bhaṭṭa.*——

'तत्र (मीलिते) बलवत्सजातीयग्रहणकृताग्रहणम्। अत्र (सामान्ये) तु पृथक्त्वेनाग्रहणमिति विशेषात्। न च भ्रान्तिमता संकरः। तत्र स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्रानुभूयमानस्येति विशेषात्। नापि रूपकप्रथमातिशयोक्तिभ्याम्। उपमेये उपमानतादात्म्यस्य शब्दादप्रतीतेः रूपकाभावात्। उपमानतावच्छेदकरूपेणाप्रतीयमानत्वान्नातिशयोक्तिः॥'.

In the instance 'धराधिप श्रीनरसिंह——' the Moon and *S'esha* which are अप्रकृत objects are considered as not different from the प्रकृत object, the glory of *Nrisimha,* on account of their common quality of whiteness. The figure is therefore सामान्य. It is not भ्रान्तिमत्, because the latter proceeds from a man's

mistaking one thing for another caused by his remembrance of a similar object. If instead of 'जृम्भमाणे' we have 'स्मर्यमाणे' or 'दृश्यमाणे' the figure would be भ्रान्तिमत्

Pages 320-2.

अधिकगुणाङ्गीकरण——संकरः——

When an object gives up its property and takes up that of another superior object near it, the figure is called तद्गुण. It is significantly so called; because in it the प्रकृत object is represented as taking up the quality of an अप्रकृत object of excellent qualities which is near it. The figure is not to be confounded with मीलित; for in this figure the object under description shines as one that is turned into a form given to it by the contact of excellent qualities found in another object, while in मीलित, the object under description is perceived as concealed (being eclipsed) by another object. *Nágoji Bhatta* thus distinguishes between तद्गुण, मीलित, सामान्य, and भ्रान्तिमत्——

'मीलिते धर्मिण एवाग्रहः। सामान्येऽपरित्यक्तगुणस्यैवापृथक्प्रतिभासः। इह तु गुणमात्रस्यैवाभिभवः धर्मिणः पृथक् भासश्चेति भेद इत्यर्थः। भ्रान्तिमति स्मर्यमाणस्यारोपोऽत्र गृह्यमाणस्येति भेदो भ्रान्तेर्निबद्धस्याभावाच्च ॥'.

In the instance 'वीर त्वद्रिपुरमणी——' the red leaves are represented as having given up their redness and taken up the whiteness of the nails. There is moreover भ्रान्तिमत् also in the portion 'पाण्डुपत्त्रधिया', the leaves being mistaken for white leaves. As this भ्रान्ति is based upon the leaves turned

to whiteness by the nails, we have a fusion of the two figures here.

In 'नृत्यद्भर्गाट्टहास——' *S'rî Kṛishṇa* is represented as having given up his blackness and taken up whiteness by his contact with the glory of *Nṛisiṁha.* Moreover, as the contact is not real but conceived, we have असंबन्धे संबन्धातिशयोक्ति based upon तद्गुण. There is thus a fusion of the two figures here.

This verse is found in कुवलयानन्द as an instance of उन्मीलित. The reading in the last line there is कमलाकामुकस्य प्रबोधः for कमलाकामुकस्यावबोधः. *Jagannâtha* criticizes *Appaya Dîkshita* as under.—

'यदप्युक्तम——" तद्गुणरीत्यापि भेदानध्यवसायप्राप्तावुन्मीलितं दृश्यते । यथा "नृत्यद्भर्गाट्टहास——" इति । तदपि न । तद्गुणे हि गुणयोर्भेदानध्यवसायः न तु वस्तुनोरिति निर्विवादम् । अत्र नाभीकमलपरिमलेन भगवत्त्वेन भगवज्ज्ञाने जातेऽपि तदीयगुणे नीलिमनि यशोगुणधावल्यभेदानध्यवसायरूपस्य तद्गुणस्य निर्बाधत्वात् कथकारं तद्व्यतिरिक्तन्यायता उन्मीलितस्योच्यते ॥' रस०, p. 518.

Page 322.

सति हेतौ——इत्यतद्गुणः——

When the object under description of excellent qualities does not take up the qualities of an object not under description though the cause (of its taking up the qualities), *viz.*, nearness, is present, the figure is significantly designated अतद्गुण, as the प्रकृत object does not take up the qualities of the अप्रकृत object. The figure is represented here, as it is opposed to तद्गुण. In 'गण्डाभोगे' though the glory of *Nṛisiṁha* comes in contact with the ichoral juice of the temples of

direction-elephants and the collyrium of the eyes of the wives of his enemies, it does not take up their blackness. The figure is therefore अतद्गुण.

Mammata describes अतद्गुण as of two sorts. (1) where the अप्रकृत object of inferior qualities does not take up the qualities of the प्रकृत object, though it comes in contact with it; and (2) where the प्रकृत object of superior qualities does not take up the qualities of the अप्रकृत object, though it is brought into connection with it. The second variety is the one treated of by *Vidyâdhara*. The following is an instance of the first variety —

'धवलोऽसि जहवि सुन्दर तहवि तुए मज्झ रञ्जिअं हिअअम् ।
रामभरिए वि हिअए सुभह णिहित्तो ण रत्तोऽसि ॥'
(धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जितं हृदयम् ।
रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥).

On this प्रदीपकार notes —'अत्रातिरक्ते मनसि धृतस्याप्यरक्तत्ववचनाद्गुणार्धमेवोदाहरणम् । तत्र प्रकृतं हृदयम् । संबोध्यस्त्वप्रकृतः । स्वहृदयवृत्तान्तनिवेदनस्यैव विवक्षितत्वात् ॥' काव्यप्र०, p. 454.

Pages 323.

यत्र प्रश्नपुरःसर°———लोभो———

The figure उत्तर has two varieties. The first variety arises when questions and answers are represented in a certain poem more than once and when the answers are such as cannot be conceived at once. It is a number of questions and answers that constitutes a charm and not one question and one answer. Moreover, the figure is different from प्रश्नपरि-

संख्या; because here there is no exclusion of another object in the reply as in परिसंख्या. The charm here consists in what is expressed and not in what is conceived (as in परिसंख्या where it consists in what is excluded, which may not have been expressed). 'प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोहे एव तात्पर्यम्। इह तु वाच्ये एव विश्रान्तिरित्यनयार्विवेकः' काव्यप्रका०, १० उल्ला०. In the instance 'का विसमा——' what is intended is an incomprehensible reply दैवगतिः and not the exclusion of something as आपत्तिः, and so with other questions.

Pages 323-4.

यत्र त्वनुपनिबद्धः——उत्तरादुन्नीयते——

When the question is not given but inferred from the answer, it constitutes the second variety of उत्तर. The illustration 'तावत् कुतः——' is clear.

Nâgoji Bhatta's following remarks are important:—

'प्रश्नस्य सकृदुपादाने उत्तरस्यानेकत्वेऽप्ययम्। "किं स्वर्गादधिकसुखं बन्धुसुहृत्पण्डितैः समं गोष्ठी। सौराज्यशुद्धवृत्तिः सत्काव्यरसामृतं स्वादु।" इति। एवं प्रश्नोत्तरयोरभिन्नत्वेऽप्ययम्। यथा "के खेऽटाः किं चलं वयः" इत्यादौ।'.

Pages 324-5.

यत्र प्रश्नपुरःसर°——वाकोवाक्यमिति मतान्तरे प्रसिद्धम्——

When questions and answers between two persons are represented, the figure is called प्रश्नोत्तरिका. In 'पीतः केनापि रत्नाकर——' there is a dialogue in the form of questions and answers between the sea and *Kâlindî*. *Kâlindî* asks the sea

'what has made you yellow?' The sea understands पीतः in the sense of 'drunk' and hence the whole sentence 'पीतः केनासि रत्नाकर, to mean 'by whom are you drunk?' The sea therefore gets angry and answers the question by a counter-question 'by whom are you drawn forcibly on the head?' *Yamunâ* understands this and pacifies him by saying 'do not be angry, I express my curiosity with regard to your yellow colour' Then the sea answers the question in the words 'वहामि धावन्त्येते——प्रवाहाः'. The verse contains another figure असंबन्धेऽपि संबन्धातिशयोक्ति also, for the contact of the sea with the streams of *Meru* is not real, but brought about by a poetic conception.

This figure is called वाकोवाक्य by *Bhoja* in his *Sarasvatî-kanthâbharana.* He divides वाकोवाक्य as under.—

'उक्तिप्रत्युक्तिमद्वाक्यं वाकोवाक्यं विदुर्बुधाः ।
द्वयोर्वक्त्रोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि संगमे ॥
ऋज्वुक्तिरथ वक्रोक्तिर्वैयात्योक्तिस्तथैव च ।
गूढप्रश्नोत्तरोक्ती च चित्रोक्तिश्चेति तद्भिदाः ॥

सर० कण्ठा० २ परि०.

The word वाकोवाक्य is thus exlpained in रत्नदर्पण, a commentary on सरस्वतीकण्ठाभरण by रत्नेश्वर——

'वाक्ये वाक्यं वाकोवाक्यम् । पृषोदरादित्वात् साधु ।

The word वाकोवाक्य occurs in पस्पशाह्निक in the *Mahâbhâshya* and *Mitâksharâ* *Kaiyata* explains it as under.—

वाकोवाक्यशब्देनोक्तिप्रत्युक्तिरूपो ग्रन्थ उच्यते । यथा किंस्विदावपनं महद् भूमिरावपनं महदिति ।

'वाकोवाक्यं प्रश्नोत्तरमपिवेञ्ज्ञाक्येयम्'

Page 325.

अथ वल्गदू°——प्रकाशितम्——

Now is taken up the definition of those figures which are based upon the apprehension of deep or incomprehensible sense. If a certain thing which cannot be comprehended by dullards is perceived by a person of intellect through some form or jesture and made known to another intelligent person, the figure is called सूक्ष्म. In 'नवेषु कान्तेषु——' the Sun is represented as knowing the desire of celestial damsels of securing new lovers, though it is deep, through their jestures and shewing it to them by the shaking of his own disk, caused by the fear generated by its being about to be pierced by the warriors slain by *Nrisimha* on the battle-field, the belief being that those who fall on battle-fields pierce the disk of the Sun and go to heaven where their love is solicited by celestial damsels.

Pages 325-6.

यन्नोद्भिन्न——°नापलापिता——

If a certain thing which is concealed has come to light from some cause and is again concealed by putting in another circumstance (to explain it), the figure is called व्याजोक्ति; and the title of the figure is significant; because the thing that has come out is concealed by a pretext in the form of putting forth another circumstance. वस्त्वन्तरनिवेशन is equal to निमित्तान्तरकथन. This figure is not to be confounded

with अपह्नुति; for in अपह्नुति the object under consideration is denied or concealed and another superimposed with the object of shewing its similarity with it, while in व्याजोक्ति an object is represented to be similar to another with the object of shewing its similarity to it. In 'आकर्ण्योत्कलभूपते——' the fear of *Nrisimha*'s enemies, which was manifested by the tremour caused by mistaking the roaring of a cloud for the sound of the war-drums of his army, is concealed by their embracing their beloveds. Here both love and fear cause tremour and are therefore similar in this respect Similarity is thus represented between these two things in order to conceal the fear that has come out though intended to be concealed. One might say that this figure is a sort of अपह्नुति; for in अपह्नुति we have नेदं वक्त्रं किं तु चन्द्रः, that is, the real nature of the प्रकृत object is denied and another is affirmed in its place (वक्त्रत्वं निषिध्य चन्द्रत्वं साध्यते), and in व्याजोक्ति, in the instance 'आकर्ण्योत्कलभूपते——' the real nature of tremour as arising from fear s concealed and another, *viz*, tremour arising from love, is affirmed in its stead.—नायं भीतिजन्यः कम्पः किं तु रतिजन्यः एव भीतिजन्यकम्पत्वं निषिध्य रतिजन्यकम्पत्वं साध्यते True, the सिद्धान्तिन् replies, in both अपह्नुति and व्याजोक्ति, the real nature of the प्रकृत is denied and another affirmed in its stead, but in अपह्नुति there is साम्य or similarity between the thing denied and the thing affirmed, वक्त्र and चन्द्र for instance, while in व्याजोक्ति there is no similarity between what is denied and what is affirmed, between भीतिजन्यकम्प and रतिजन्यकम्प for instance For though there is a similarity between भीति and रति in as much as they both

cause कम्प, there is no similarity between the two कम्प's, of which one is denied and the other affirmed. Moreover, in अपह्नुति, the real object of the speaker is to shew similarity between two objects, or rather अपह्नव (denial of the real object and affirmation of another in its place) proceeds from similarity between प्रकृत and अप्रकृत; while in व्याजोक्ति, अपह्नव or the denial of something is the chief object of the speaker and though there is no similarity between प्रकृत and अप्रकृत or what is denied and what is affirmed in its stead, there is a similarity between their two causes (that is, the causes of what is denied and affirmed). It is on this account that *Vidyâdhara* says that in व्याजोक्ति similarity is represented for अपह्नव or that अपह्नव proceeds from similarity. It must be remarked, however, that this similarity is not charming.

The distinction between the two figures अपह्नुति and व्याजोक्ति is explained above in connection with the अपह्नव that exists in both. The figures are really speaking quite distinct and cannot be easily confounded For in अपह्नुति the real nature of the प्रकृत is denied and that of अप्रकृत asserted in its place to shew the excellence of the प्रकृत. While in व्याजोक्ति, the प्रकृत which comes out, though intended to be concealed, is hidden by the अप्रकृत. 'अपह्नुतौ हि प्रकृतमेवोत्कर्षयितुमप्रकृतस्योपादानम्। इह तूद्भिन्न सत् प्रकृत वस्तु वस्त्वन्तरेणाप्रकृतेन निगूह्यते इत्यनयोर्महान् भेदः ॥' अल० विम० *Vide* अल० सर्व०, p. 175.

Vâmana's definition of व्याजोक्ति is —'व्याजस्य सत्यसारूप्यं व्याजोक्तिः ।' ४।३।२५॥. The *Vritti* states that it is called मायोक्ति also. The following is given as an instance of it.—

'शरच्चन्द्रांशुगौरेण वाताविद्धेन भामिनि ।
काशपुष्पलवेनेद साश्रुपात मुख कृतम् ॥'

Page- 326-8.

वाक्यं यदन्यथोक्तं——°घटनया योजितम्————

If a sentence is uttered in one sense by a speaker and taken in another sense by another speaker either because it is uttered with a particular intonation, or because it contains words conveying two meanings, the figure is called वक्रोक्ति. The treatment of this figure follows that of व्याजोक्ति; because in both there is a pretence of speech, in व्याजोक्ति a certain circumstance is explained by a false or pretended reason and so the speech may also be called pretended, while in वक्रोक्ति, it is understood otherwise. In 'सर्वार्थिना——' the speaker means to say that *Párijáta* does not feel shame, but on account of his peculiar intonation the hearer takes न लज्जते in the sense of 'Does not *Párijáta* feel shame? It does feel shame.' In the verse 'किं मे रोष करोषि———', *S'iva* uses मे in the sense of 'towards me', but *Párvatí* understands it to mean 'oh *Lakshmí*' (मा=लक्ष्मी), मे by श्लेष conveying these two senses. Then *S'iva* says, 'It is not proper for you to be angry', meaning न and क्रोधः as two separate words. *Párvatí* misunderstands him to mean नक्रः अधः. Here नक्रोधः conveys two meanings by सभङ्ग or शब्दश्लेष.

वक्रोक्ति is treated by *Bhoja* as a variety of वाकोवाक्य. He divides it into निर्व्यूढा and अनिर्व्यूढा and illustrates them respectively as under

कि गौरि मां प्रति रुषा ननु गौरहं किं
कुप्यामि कां प्रति मयीत्यनुमानतोऽहम् ।
जानामि सत्यमनुमानत एव स त्व-
मित्थ गिरो गिरिभुवः कुटिला जयन्ति ॥

केयं मूर्ध्न्यन्धकारे तिमिरमिह कुतः सुभ्रु कान्तेन्दुयुक्तं
कान्ताप्यत्रैव कामिन्ननुभवति मया पृष्टमेतावदेव ।
नाहं द्वन्द्वं करोमि व्यपनय शिरसस्तूर्णमेनामितीनी—
मेव प्रोक्तो भवान्या प्रतिवचनजडः पातु वो मन्मथारिः ॥

Vâmana's वक्रोक्ति is of a different sort. His definition is 'सादृश्याल्लक्षणा वक्रोक्तिः ।' ४।३।८॥ *Lakshaná* is based upon many causes; of these, that based upon similarity constitutes this figure. The following is an instance of it .—

'उन्ममील कमलं सरसीनां कैरवं च निमिमील मुहूर्तात् ।'

The explanation on this runs as under :—

'अत्र नेत्रधर्मावुन्मीलननिमीलने सादृश्याद्विकाससंकोचौ लक्षयतः ।'.

Pages 328–9.

वस्तुस्वभाव——सीदति तावकीनः————

स्वभावोक्ति is next taken up, because it also deals with a kind of description (उक्ति). The faithful description of the very minute nature of an object consisting of its movements, colour and the disposition of limbs, constitutes what is called स्वभावोक्ति If the description of the nature of an object, whether broad or minute, were taken to make up the figure, the definition would be too wide Because there is no poem which does not contain a description of the nature of an

object. It is therefore a very minute nature of an object, such as can be perceived by poets, consisting of its movements, colour, and disposition of parts, the accurate description, (meaning neither more nor less than what is true) of which constitutes the figure स्वभावोक्ति This figure is called जाति by *Bhoja*, and *Rudrata* The instance 'ऊर्ध्वं भुजाभ्यां परिरभ्य———' describes the despondent and helpless condition of *Nrisimha*'s enemies, their movements and disposition of their limbs.

Pages 329-30.

भूतस्य भाविनो वा———°प्येतदेवोदाहरणम्———

When things past or future are so well represented that they appear actually before our eyes, the figure is called भाविक. It is significantly so termed; because what the poet wishes to convey (i. e. his भाव) is so well conveyed that it is as it were reflected in the hearer. The figure is distinct from भ्रान्तिमत्, because the past and the future objects are described and made known as such and not as present so that they may be mistaken as present Nor is the figure to be confounded with अतिशयोक्ति; because one object is not identified with another as in अतिशयोक्ति, for the past and the future objects are not identified with objects other than these, but on account of their extraordinary character and wonderful description they appear as if before us. In the instance 'वाम बाहुं विधाय——' *Nrisimha* is so well described as extraordinary in strength and terrific in appearance that those who saw him and those who will see him experience

he fear then (when they read the description) though it is really past or is to come.

Bhâmaha thus defines the figure :—

भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्था भूतभाविनः ॥

The following are given as three causes of objects past and future appearing present :—

चित्रोदात्ताद्भुतार्थत्वं कथायास्वभिनीतता ।
शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतून् प्रचक्षते ॥

Thus according to *Bhâmaha* this figure is found in a प्रबन्ध or work, not in a single stanza, and he has therefore given no instance of it.

Two of the three reasons given by *Bhâmaha* are mentioned by *Udbhaṭa* also. He defines the figure as under :—

प्रत्यक्षा इव यत्रार्था दृश्यन्ते भूतभाविनः ।
अत्यद्भुताः स्यात्तद्वाचामनाकुल्येन भाविकम् ॥

The remarks of *Jayaratha* on this point are worth perusal :—

'इह हि केचिदर्थाः कविवचसि सुस्पष्टमधिरूढा वाच्यवाचकयो रामणीयकमित्युक्तम् । अत एवैकस्यापि रामणीयकहानौ नास्यालंकारत्वम् । इह हि केचिदर्थाः कविवचसि सुस्पष्टमधिरूढा अपि निजसौभाग्याभावात् तृणशर्करावत् सहृदयानामवज्ञास्पदतया नावधानार्हाः । केचिच्च सुभगा अपि दुर्भगशब्दोपारोहितया सहृदयानामनावर्जका एवेत्युभयमपीहावश्यमाश्रयणीयम् । यदाहुः——"प्रत्यक्षा इव यत्रार्था दृश्यन्ते भूतभाविनः । अत्यद्भुताः स्यात्तद्वाचामनाकुल्येन भाविकम् ॥" इति ।' अलं॰ विम॰. *Vide* अलं॰ सर्व॰, p. 178.

Page 330.

अभिमतमेतदुदात्त——लभन्ते स्थितिम्——

The description of an object adorned by inconceivable prosperity which is set up by poetic imagination constitutes उदात्त figure, which is thus different from स्वभावोक्ति and भाविक in which the description pertains to things as they are and not as they are exaggerated by poetic conception. In the instance 'दासीभिः प्रतिसारितानि——' we have the description of the prosperity of *Nrsimha* which is so great that the pearls, put in auspicious square-marks on the ground of the court-yard o his way, are swept off by maid-servants when they sweep the place clean and are taken away by merchants who sell them to kings in different countries and the queens wear them as if they were *Nrsimha*'s glory incarnate in necklaces round their throats —

This figure is based upon असंबन्धे संबन्धातिशयोक्ति 'अत्रासंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिरनुप्राणिका ।' उद्यो०.

Page 331.

यच्च महापुरुषाणा°——वर्णितम्——

When actions of the great are described as subordinate to the object under description, we have another sort of उदात्त. In वेलाकानन°——' the sea-shore is प्रकृत and it is made great by the description of the greatness of *Nrsimha* which is subordinate to it.

कलयतः is the reading of all the Mss. It must be construed with कलिङ्गशिशुः.

It must be noted that the bravery of *Nṛsiṃha* is here subordinate to the greatness of the sea-shore. Great indeed is the sea-shore on which shines such extraordinary heroism of *Nṛsiṃha*. Though there is वीररस here, it is subordinate If it were principal, the stanza would be an instance of suggestive poetry (ध्वनि).

According to the views of *Bhâmaha* and *Udbhata* who consider रस, भाव &c. as expressed and not suggested, when they are principal in a काव्य, they constitute रसवद् and other figures, and when they are subordinate, they constitute the second variety of उदात्त.

Bhâmaha defines and illustrates both kinds of उदात्त as under.—

'उदात्तं शक्तिमान् रामो गुरुवाक्यानुरोधकः ।
विहायोपनतं राज्यं यथा वनमुपागमत् ॥
एतदेवापरेऽन्येन व्याख्यानेनान्यथा विदुः ।
नानारत्नादियुक्तं यत् तत् किलोदात्तमुच्यते ॥
चाणक्यो नक्तमुपयान्नन्दक्रीडागृहं यथा ।
शशिकान्तोपलच्छन्नं विवेद पयसां गणैः ॥'.

Udbhata's definition is as follows.—

'उदात्तमृद्धिमद्वस्तु चरितं च महात्मनाम् ।
उपलक्षणतां प्राप्तं नेतिवृत्तत्वमागतम् ॥'

Pages 332-3.

अथ सर्वेषामेषां°——संकरः——

The last two figures deal with an intermingling of figures.

If in a certain poetic piece a number of figures stand independently of one another, we have a commixture of figures or ससृष्टि. The different figures are here united together by the maxim of sesamum and rice which stand separately when mixed together. They are thus connected together by union and appear distinct from one another, being independent of one another. When, however, in a certain stanza a number of figures are connected together by the relation of समवाय (intimate relation) or by the maxim of milk and water which, when mixed up, are not able to be separated, we have a fusion of figures or संकर. ससृष्टि and संकर are considered separate figures; because just as though each of ornaments on the body produces a charm, their combination produces a peculiar charm, so though each of the figures that make up संसृष्टि or संकर gives a charm to words or sense or both, their commixture or fusion gives a peculiar charm.

Nâgoji Bhaṭṭa gives another reason also why संसृष्टि should be looked upon as a different figure As for संकर no objection can be raised against its acceptance as a separate figure.

'ननु संसृष्टिर्न पृथक् । यथा कामिनीशरीरे कुण्डलहारकेयूरकङ्कणादीनां स्वलेक्षपोतिक्रया शोभाजनने न विशेषार्थः । समवायिभिः समुदायस्य भेदाभावात् । अन्यथा लोकेऽपि भेदापत्तिः । तद्वदेवात्र काव्ये गुणालंकारकल्पनादिति चेन्न । तत्र स्वाश्रयभिन्नभिन्नोऽङ्गोत्कर्षाधानपूर्वकं शरीरेऽवयविनि कार्यः शोभातिशयः । इह स्वैकाङ्गोत्कर्षमया संसृष्टिरेव ॥' उद्यो०.

संसृष्टि is divided into two sorts, सजातीयसंसृष्टि or commixture of figures of the same sort and विजातीयसंसृष्टि or commixture of figures of different sorts. Their illustrations in the text are clear.

संकर is divided into three classes. It may arise by figures standing in the relation of principal and subordinate and is then called अङ्गाङ्गिभावसंकर or from a doubt as to which of the two or more figures should be accepted and which should be rejected, there being testimony neither in favour of nor against these, and the संकर is then called संदेहसंकर, or from a number of figures conveyed by the same expression the संकर being then called एकवाचकानुप्रवेशसंकर.

Instances of these varieties have already been explained before.

APPENDIX 1.

Readings of T' as compared with the text.

The Ms. opens with एकावली, श्रीगणेशाय नमः ।

Page 1 L. 5 प्रेङ्खत्स्फाल° for प्रेङ्खत्कृपाल.

„ L. 6 रुचिरं for सुचिरं.

„ 4 L. 2 The Ms. inserts अस्य between एव and द्वारम्.

„ L. 3 सदेहास्पदत्वे for सदेहास्पदत्वेन.

„ 5 L. 2 संध्यामुपासीतेतिवदस्य for संध्यामुपासीतेत्यादिवदस्य.

„ 7 L. 1 प्रतिबन्धोच्छेद° for प्रतिबन्धकोच्छेद°.

„ L. 4 The Ms. inserts अस्तु after °विशेषणम्.

„ 9 L. 1-2 °संपत्संपादनरूपाशीः समुचितधीप्रकाशनद्वारा सांमुख्यं दर्शयन्नाह in place of संपत्समासादनं——°माह.

„ L. 3 °प्राधान्याच्च for प्रधानत्वाच्च.

„ L. 4 एतस्य प्रत्यूहप्रशमनेनैव for एतस्य च प्रत्यूहशमनेनेव.

„ 10 L. 3 °नैरन्तर्यकृतविरोधं परिहरता देव्या for °नैरन्तर्यकृतविरोधपरिहारः । देव्यां.

„ 11 L. 1 °बन्धुरान्तःकरणतयैव for °विधुरान्तःकरणतयैव.

„ L. 4 °न्वयकथा for °न्वयकला.

„ L. 5 तेभ्यो नमः for तेभ्योऽञ्जलिः.

„ 13 L. 6 ईषदप्यन्यथाभावे पाठस्य दुरितं यतः ॥ for ईषत्पाठा°——दर्शनात् ॥.

„ 14 L. 1 इतिहासपुराणादि सुहृत्संमितमिष्यते । for इतिहासादिकं——°मुच्यते ।.

„ 15 L. 4 करोति for करोमि.

„ 16 L. 1-2 नरसिंहभूपतेर्नेतरोऽस्ति for नरसिंहभूपतिं नेतरोऽस्ति.

„ 17 L. 3 परिस्पन्दावहां for परिस्पन्दापहं.

„ L. 5 तद्य कर्म for तस्य कर्म

Page 17 L. 6 यदुक्तं भट्टनेन for यदुक्तम्.

" 18 L. 1 शाणोद्गीर्ण° for शाणोत्कीर्ण°.

" L 5 नर्म for मर्म

" 19 L 1-2 लेभेऽर्जुनः क्ष्माभुजः for लेभेऽर्जुनक्ष्माभुजः.

" 20 L. 1 The Ms drops कविः after क्षमते.

" L. 1-2 कुर्वन् वापहासास्पदम् । for कुर्वन् वा हास्यास्पदं भवति ।

" L. 5 ध्वननाय for द्योतनाय.

" 21 L. 1 विन्दन्ति विदन्तीति वा for विदन्ति विन्दत इति.

" L 2 °रावृत्त्यार्थग्रहणात् for °रावृत्त्या ग्रहणात्.

" L 3 The Ms drops हि.

" 22 L. 3 व्युत्पत्तिः पाक इत्येके for पदव्युत्पत्तिः पाक इत्यन्ये.

" L 4 पदान्तरपरिवृत्ति° for परिवृत्ति°.

" 23 L. 1 केनचिदात्मना for केनाप्यात्मना.

" 25 L 6 °स्तदापि for °स्तथापि

" L. 7 किमजागलस्तनायमानेनानेन for किमनेना—मानेन.

" 26 L. 1 तु for च.

" L 7 भवितेति for भवतीति.

" " °मुपजायमान° for °मुपजात°.

" 27 L 1 रीतयस्तावद्वृत्तयः पुनरलंकारान्त° for रीतयः । वृत्तय——कारान्त°.

" L 2 °मध्यमत्व° for °मध्यमार्थ°.

" 28 L 1 The Ms. inserts समुदायश्च समुदायिभ्यो नान्यः after नातिरिच्यते.

" L. 1 °दभिलाप° for °दभिधा°.

" 29 L 1 तर्हि for तत्.

" 30 L 5 कथङ्कारमस्यान्तर्भावो भवतु for कथङ्कार°—भवतु.

" L 5 The Ms. inserts अपह्नुति after दीपक.

" L 6 The Ms. drops अलङ्कारेषु.

Page 30 L. 8 The Ms drops एव.
„ 31 L 1 °समाहिताभिधानादिष्व° for समाहिताभिधानेष्व°.
„ L. 1-2 °भावाभासभावशान्तिभावोदयभावसंधिभावशबलताना° for °भावाभासभावप्रशमाना°.
„ L. 3 °मात्मत्वेन for °मात्मत्वे.
„ L. 6 °त्यनभ्यासात् for त्यनभ्यासः.
„ 32 L. 2 हि जीवित for चाङ्ग.
„ L 3 °नुमानमात्मानमपि कथकारमा° for नुमानमपि कर्थकारमा-त्मानमा°
„ L 5 °भरणमन्थरश्रवणसीमानः for °भारमन्थरा नः श्रवणसीमानः
„ L 7 The Ms drops च after तत्र.
„ L 8 तयोर्भे शब्दार्थयो° for शब्दार्थयो°
„ „ साध्य गमयत् for साधिका
„ 33 L 1 साध्यमवबोधयति for साध्य बोधयति
„ L 4 The Ms inserts किं तु before अन्युपलम्भेन.
„ 33 L 6 कुम्भाभावः for कुम्भानुपलम्भः
„ L. 7 हि वृक्षोऽयं for ह्ययं वृक्षः.
„ „ स for स स.
„ 34 L 1 °त्तादात्म्येन व्यवस्थितयो° for °त्तादात्म्यव्यवस्थितयो°.
„ L 4 इत्स्येव व्याप्तिः for इत्यस्त्येव व्याप्तिः.
„ L 6 प्रक्रान्ते for प्रक्रान्ते
„ 35 L 7 मन्यमानान् for मन्वानान्
„ 36 L 1 नैय्यायिकादीन् for नैय्यायिकान्
„ L. 3-4 ते च सकेत्यन्ते परेषु for तत्र सकेतः परेष्वेव.
„ L 4 सकेतितानि तानि च for सकेतितानि च.
„ 37 L 2 अन्वयो जायते for अन्वये जाते.
„ „ अपूर्वः for अननुभूतपूर्वः
„ 38 L. 3 अर्थान्तरगतो for अर्थान्तरभूतो
„ L „ °रभिधेयता° for रभिधा.

Page 38 L. 5 प्रयोक्तारमर्थं च for प्रयोक्तारं.
„ 39 L. 3 °लक्षणं for लक्षण°.
„ 40 L. 1 तस्य for तस्य तस्य.
„ L. 3 तस्माद्वाक्यान्त° for तस्मात्तद्वाक्यान्त°.
„ 41 L. 2 विशिष्टत्वादि° for विशिष्टत्वमि°.
„ L. 4 वाच्यातिरिक्तासंकेतितविशेषरूप° for स्ववाच्या——भूत°.
„ 42 L. 1 °भिधाने यदि for °भिधानेऽपि.
„ L. 5 एव for एष.
„ L. 10 लक्षणीयस्य for लक्ष्यस्य.
„ 43 L. 1 यदि नास्ति for नास्ति यदि.
„ L. 2 त्वानित्यत्व° for त्वनित्यत्व°.
„ L. 3 कैमर्थक्यं for कैमर्थ्यं.
„ L. 5 संपत्स्यते for समपत्स्यत.
„ 44 L. 1 The Ms, inserts च after कारणभेदे.
„ 44 L. 2 संभवितव्यं for भवितव्यं.
„ 45 L. 3 शब्दशब्दैकदेश° for शब्दैकदेश.
„ L. 4 प्रकरणसध्रीचीनं for प्रकरणादिसध्रीचीन°.
„ L. 7 °स्तु प्रतीयमानश्च for °स्तत्प्रतीयमानश्च.
„ 46 L 1-2 °मभिधेयमभिदधाति for °मभिधानमभिदधाति.
„ L. 2 प्रतीयमानस्य तु पुनः for प्रतीयमानस्य पुनः.
„ „ परामर्श इति for परामर्शमिति.
„ L. 6 मम वचना° for मद्वचना°.
„ L. 7 °नङ्गीकारिणि for °नङ्गीकारकारिणि.
„ 47 L. 1 तन्मुखमनवलोकयन्त्यैव for तमनवलोकमानयेव.
„ L. 5 तद्व्यलीकशङ्केति for तद्व्यलीकशङ्कितेति.
„ „ प्रत्यायनं for तत्प्रत्यायनं.
„ 47 L. 7 तदविनयोपलम्भ° for तदविनयोपालम्भ°.
„ L. 10 न पुनरेवमियं त्वया for पुनरियं न त्वया.

Page 48 L. 2 विशेषतश्च for विशेषतो.
" L. 4 अथानया स्वतिशयोक्त्या for अथानयातिशयोक्त्या.
" L. 6 °मभिदधति for °मभिदधते.
" 49 L. 4 वैशिष्ट्याभिधान° for वैशिष्ट्यानुसंधान°.
" L. 4 कुतस्त्वनयो° for कुतस्तयो°.
" 50 L. 6 The Ms omits अपि
" 51 L. 1 एतेन यत् for एतेन यत्र
" L. 4 °गुणातिक्रामित्वात् for °गुणानतिक्रमणात्.
" 52 L. 8-9 तस्य विपक्षकोटि° for तस्यापि पक्षकोटि°.
" 53 L 3 श्रीमहामहेश्वरस्य for श्रीमहामाहेश्वरस्य.
" " °वेकावलीनामालकार° for °वेकावलीनाम्यलंकार°.
" 57 L 2 यत्तदुपादानं for तदुपादानं.
" 58 L. 3 तत्र भगवान् for तत्र भवान्.
" L. 8-9 एवाभिधानं for एवाभिधा
" L 9-10 विना रामः सीतां दण्डकारण्यमाविशदिति for विना रामं सीता ———विति.
" 59 L. 9 ईदृक्वाचिन्ता for ईदृक्चिन्ता.
" " विटैः कृता for कृता विटैः.
Page 60 L. 2 मामङ्गुली° for मामङ्गुलि°.
" " आख्यातवत्यः for ख्यातवत्यः.
" L 4 प्रतीतिगोचरं भवति for प्रतीतिगोचरीभवति.
" L 4-5 व्यञ्जनव्यापार for व्यञ्जनाव्यापार.
" L. 6 च स्थित° for सस्थित°.
" L. 10 तत्र for अत्र.
" " सत. प्राकरणिक° for केवलप्राकरणिक°.
" L. 10-11 अप्राकरणिक° for केवलाप्राकरणिक°.
" L 11 वा तस्याभावात् for च तस्याभावात्.
" 61 L. 2 दिगम्बरगवादि° for गवादि°.

Page 61 L 3 °लक्षणरूप° for °लक्षणारूप°.

" L. 4 °प्रत्यायनावगमादि° for °प्रत्यायनावगमनादि°.

" L. 5 °श्रतुर्थोऽपि व्यापारो for °श्रतुर्थो व्यापारो.

" 62 L. 1 °यथा फलतः for °यथापि फलात्

" 63 L. 1 °मुख्योऽर्थो for °मुख्यार्थो.

" " लक्ष्यते for यल्लक्ष्यते.

" " शब्दे व्यापारः for शब्दव्यापारः

" 64 L. 1 The Ms. has यथा preceding the verse स्वच्छ°.

" L. 7-8 °पावनतादिद्योतनार्थं for °पावनत्वादिद्योतनाय.

" L. 8-9 The Ms drops समाख्याता.

" 65 L 3 किं वा for किमिव.

" L 5 यस्याः for यस्यां.

" 66 L. 1 स्वसंबन्धिनो for तत्संबन्धिनो.

" L. 2 निमित्तान्तरे for मतान्तरे.

" L. 4 नैनं for न.

" 67 L. 7 °वन्तांशेन for °वन्तांशे तु.

" 69 L 5 The Ms. omits रिपुविषयसुरपुर.

" " मौहूर्त्तिकगता गुणा for मौहूर्त्तिकगुणा.

" L. 6 The Ms. inserts कृपाणे after अपि.

" 70 L. 1 The Ms has the following after °जनम् and before शुद्धा ———हस्तमात्रे अवयवे हस्तः । तात्कर्मे यथा ।

After पुनरुपचारवती the Ms. follows the reading of T. C., G, M.

" 71 L. 3 The Ms. has स्वभावे after °भावे.

After यथा it has अतक्षा तक्षा । अत्र ताद्रूप्यप्रतीतिः प्रयोजनम् । इयमेव रूपकादेर्बीजम्

" L 8 वीरनृसिंहे for वीरनरसिंहे.

" 72 L. 1 अन्या for अन्त्या.

Page 74 L. 1 किं चायं for किं न्वयं.
" L 2 किं चासौ for किं वासौ
" 75 L 1 °रारोप्यमाणत्वात् for रारोपात्.
" L. 3 °स्यैकपद्यादिह for °स्यैकपदवद्भावादिति.
" 76 L 11 धर्मस्यैष for धर्मस्यैव.
" 77 L 4 परिस्फुरन्ति for स्फुरन्ति.
" 78 L 3 °लाक्षणिक° for °लक्षक°.
" L 8 The Ms. has इति after the quotation.
" 79 L 2 °विलम्भ° for °विस्रम्भ°
" L 5 स्फायत्° for °स्फार°
" 80 L 1 °कीलभागा° for °कीडभागा°.
" L 3 कविपरम्परया for कविपरम्परा
" L 5 महामहेश्वरस्य for महामाहेश्वरस्य.
" " °नामन्य° for नाड्य°.
" L 6 शब्दार्थस्वरूपनिरूपणं for शब्दार्थनिरूपणं.
" 82 L 8 °मौलिरयम् for °मौलिरसौ
" L. 10 °शालित्वे for °शालित्वेन.
" 83 L. 2 चिरं for रुचि
" L 5 कथनाद्युपदेशादिरूपतया for कथनादिकमुपदेशरूपतया.
" L 6-7 पलायत for पलायित.
" L 11 कण्डूलजिह्वत्व स्वात्मतिरस्कारेण for कण्डूलत्व स्वार्थतिरस्कारेण.
" 84 L 6-7 °स्यावरोधवधूजनस्ये° for °स्यावरोधजनस्ये°.
" 85 L. 4 The Ms. inserts तथा हि before न खलु.
" 86 L. 1 °दलघातसूचीव्यतिभेद° for °दलघातव्यतिभेद°
" L 5 एष्वेको for तेष्वेको
" L 9 °केली° for °केलि°.
" L. 10 °वह्नि° for °वल्ली°.

Page 86 L. 10 प्रतीतिपथ° for प्रतीतिपद्धति°.
" 87 L 1 कदापि for कदाचिदपि.
" L. 2 लक्षीकृतो for लक्ष्यीकृतो.
" L. 3-4 °नुमानेन न परिशीलित आगमसरणिस्मरणेन for °नुमानेना ———स्मरणेन.
" L 5-6 ध्वननाभिनव° for ध्वननाभिधानाभिनव°.
" 89 L. 5 प्रतीतिपथानारोहाच्च for प्रतीतिपथानधिरोहाच्च.
" L. 6 °द्यभिधाद्वारेणैव प्रतीतिपथम° for °द्यभिधान——पद्धतिम°.
" 90 L. 1-2 प्रमाणान्तरप्राप्ते for प्रमाणान्तरतः प्राप्ते.
" L. 2 °ष्णीत्वमात्रमत्राप्राप्तं for °ष्णीत्वमप्राप्तं.
" L. 4 प्रतीतमात्रे for प्रतीतिमात्रे and प्रतीतमात्रेऽपि for प्रतीतिमात्रेऽपि.
" L. 6 अपरोऽभिधावतु for अपरोऽपि धावतु.
" L. 11 °सारन° for °साधन°.
" 91 L 1 अशेषविशेषरहित° for अशेषविशेषणरहित°.
" 91 L 2 निर्विकल्पकज्ञानानन्तर° for निर्विकल्पकस्यानन्तर°.
" L. 6 °तत्तद्भाव° for °तद्भाव°
" L 7 तथा तथा for तथा.
" 92 L. 2 °कारणतादि° for कारणत्वादि°
" L 4 स्वव्याप्यात्मलिङ्गता° for स्वव्याप्तं लिङ्गता°.
" 93 L 2 जनितेन तेन for जनितेन.
" 94 L. 4 The Ms inserts रसं प्रति after व्यावृत्तो.
" 95 L 5 अलौकिकः सुखास्वादो for अलौकिकसुखास्वादो.
" L 7 स्वरूपम् for रूपम्.
" 97 L 3 सर्वदा for सर्वथा.
" L. 6 प्रथमनिर्दिष्टत्वात् for प्रथमं निर्दिष्टत्वात्.
" 97-8 L. 17 & 1 °मस्यानुमत° for °मस्याभिमत°.
" L. 11 रसमत्र समामनामः for रसमाद्रसमामनामः.

Page 98 L 14 °स्योम्यमरणव्यतिरिक्त° for °स्योम्यवर्ज्य°.
„ 99 L. 11 °भावनादि° for विभावनादि°.
„ L 14 हृद्यत्वमिति for हृद्यतेति.
„ „ पूर्वनिर्दिष्टः for पूर्वं निर्दिष्टः
„ L 15 कामनिमित्त° for तन्निमित्त°
„ L. 18-19 पर्यन्तेनाद्भुतः for पर्यन्तेऽद्भुत°.
„ L 19 ततस्तदुपादानम् for तदुपादानम्
„ 100 L. 2 परकीयान्येवा° for परकीयाण्येवा°.
„ L 4 मम मण्डनं ननु for भव मण्डन ततः.
„ L 7 ममोरू for ममोरः
„ L 8 नृसिंह for नरसिंह
„ L. 11 कर्णदाहः for कण्ठदाहः
„ 101 L 8 कुलमतिविमलं for कुलमिदममलं.
„ L 10 भिन्न° for क्षुण्ण°.
„ L 11 सायकाः संपतन्तः for सायका निष्पतन्तः
„ L 12 त्वमपि न हि रुषो for त्वमसि न हि रुषां.
„ 101 L 14 बद्धदृष्टिः for रक्तदृष्टिः.
„ 102 L. 1-4

The verse runs as under———

हदयसमाणुसमांसभाअणे
कुभरहदयबधाभिसंचिए ।
अणिस च पिबामि सोणिदं
वलबाह चामले भुवीयदु ॥

„ 103 L. 2 स्वात्मावमानन° for स्वात्मावमान°.
„ 105 L 7 सीतावल्लभमल्लविद्धहृदयः for सीतायलकमल्लभग्नहृदयः.
„ 106 L 1-2 रावणस्येत्याभासः for रावणस्य रसाभासः.
„ L 2 °शृङ्गारस्य for °शृङ्गारः.
„ „ इदमत्रैदंपर्यम् for इदमत्र तात्पर्यम्.

Page 106 L. 4 प्रवृत्तत्वाराभास एव for प्रवृत्तत्वात् तदाभास एव.
" L. 5 तिर्यक्ष्वेव for तिर्यक्षु.
" L. 7 रसविषयिभावा° for रसविषयाभावा°.
" 107 L. 3 °शृङ्गारतां for °शृङ्गारितां.
" L. 4 °विषयेऽपि for °विषयापि.
" L. 16 °विलक्ष° for °विलोल°.
" L. 17 बाष्पश्च for बाष्पस्तु.
" 108 L 11 न लङ्केश्वरः for च लङ्केश्वरः.
" 109 L. 2 पूर्वपूर्वभावोपमर्दे° for पूर्वपूर्वोपमर्दे°.
" L. 5 दोषाणां प्रशमाय मे for दोषाणामुपशान्तये.
" L. 7 पास्यति for धास्यति.
" 111 L. 5-6 समरधुर्यस्वरूपवस्तु for समरधुरन्धरस्वरूपं वस्तु.
" L 9 प्राकरणिकगतत्वे° for प्राकरणिकत्वे°
" L. 10 सकृदुचरितस्य for सकृदुच्चारितस्य.
" 112 L. 3 यत्र क्वचन for क्वचन.
" L. " °सरणी° for °सरणि°.
" L. 4 अतोऽस्य for ततोऽस्य.
" L. 9 °सेतुणाः for °सेवणाः.
" 113 L. 5 अलंकाररूपाभावेनोपलक्षितं तु for तद्रूपाभावेन तूपलक्षितं.
" 114 L 11 चमत्कारिणी for चमत्काराय.
" L. " °शाद्रियते for °शाद्रियन्ते.
" 115 L. 4 °ज्वलाभृत° for °ज्वलनद्दत°.
" L. 9 °धूप° for °धूम°.
" 117 L. 9 कलयति for कलयसि.
" L. 12 स्वङ्गयपलायिता for स्वस्पलायिता°.
" 120 L 3 °विकीर्यमाण° for °विशीर्यमाण°.
" L. 4 प्रक्रीडन् for प्राक्रीडत्
" L. 7 °निवेशो for °निवेशेन.

Page 122 L. 5 °दुर्निरीक्षस्ते कृपाण for °दुर्निरीक्ष्यस्त्वत्कौक्षेयक.

" L 11 मत्रा° for इहा°.

" L 12 °पराङ्मुखत्वं भजन्ते भूपतय for °पराङ्मुखत्वमभजन्त भूभुज.

" 123 L. 2 °त्वेनोपनिबन्धात् for °त्वेनोपनिबद्धात्

" 123 L 3 रिपूणामपसरणादि° for रिपुसुभटरणापसरणादि°.

" L 12 वैरिभूपाः for वैरिवीराः.

" 124 L. 3 देव for भूप.

" L. 4 °महीरुहपल्लवेषु for °तरोर्नवपल्लवेषु.

" L. 5 रचितो for विहितो.

" 125 L. 5 °निवासिन° for °वासिन°.

" 127 L. 4 म्लायत् for म्लान.

" L. 8 The Ms. follows the reading of G., C, and M. before यद्यपि.

" 128 L. 7 वस्तुना for वस्तुनैव.

" L 8 द्योत्यते for व्यज्यते.

" 129 L. 9 महामहेश्वरस्य for महामाहेश्वरस्य.

" " °मेकावलीनामन्य° for °मेकावलीनाम्न्य°.

" 131 L 7 देव for भूप.

" 132 L 1 प्रतीयमानेनांशेनानुगतस्य for प्रतीयमानेनानुगतस्य.

" L 8 विद्यमानतया for विद्यमानत्वात्.

" 133 L 14 याती° for यान्ती°.

" " सरभस for सरभसा.

" L 15 विस्तृतोपक्रमा for विस्मितोपक्रमा.

" L 16 कटाक्षैरपि for अपाङ्गैरपि which is also noticed.

" 134 L 12 फणभृतः for फणभृतां

" 137 L 1 °रूपेण लक्षणस्य for °रूपकालक्षणस्य.

" L 2 °मासादयाति for °मावधाति

" L. 5 दृष्ट्वापि दुःसह° for दृष्ट्वा सुदुःसह°.

Page	140	L. 3	स्वामारूढोन्मद° for स्वामारूढं मद°.
„		L. 5	°वेल्लिताङ्ग° for °वर्मिताङ्ग°.
„		L. 7	वेगवत्तुरङ्गलोकनेन for वेगवत्तरतुरङ्गावलोकनेन.
„	142	K. 1	°निषेधभावेन for °निषेधसहभावेन.
„		L. 7	क्षोणीन्द्रो for क्षोणीन्द्रो.
„		„	°मगमः for °मगमत्
„	143	L 4	हरीं रिपुस्ते for हरीमरिस्ते.
„		L. 5	°विजनितं for °जनितं
„		L. 7	महामहेश्वरस्य for महामाहेश्वरस्य
„		„	°वेकावलीनामन्य° for °वेकावलीनाढ्य°.
„	144	L 5	अलंकारा for अलंकारास्तु.
„	145	L. 1	°क्याशूरोऽपि for क्याशूरेऽपि
„		L 2	The Ms. drops धर्म after रस.
„		L. 3	सुकुमारादिवर्णेष्वपि for सुकुमारेषु वर्णेष्वपि.
„	146	L. 2	°मङ्गनाया for °मङ्गनानाम्
„		L. 5	भोजराजः for भोजः.
„		L. 6	°स्तदलंकाराः for °स्त्वलंकाराः.
„	147	L.	°लंकारास्तन्नावेक्षन्ते for °लंकारस्तं नापेक्षते.
„		L. 9	प्रकृष्यात्ति for प्रकर्षति.
„	148	L 8	°विपर्ययात् for °विपर्ययः.
„	150	L 10	मध्या for मध्यमा
„		L. 13	महामहेश्वरस्य for महामाहेश्वरस्य.
„		„	°वेकावलीनामन्य° for °वेकावलीनाढ्य°.
„	151	L. 5	प्रयोजनान्तरोद्देशेन for प्रयोजनान्तरेण.
„		„	स्वरूपसकीर्त्तन for स्वरूपकीर्त्तन
„	152	L 1	The Ms. inserts च before पुनर्
„		L. 4	कर्मधारयो for कर्मधारये
„	153	L. 1	चलति त्वत्सैन्यपायोनिधौ for चलतस्त्वत्सैन्यपायोनिधेः.

Page 153 L 4 °मुदवहन् for °मुदचरन्.

" L 13 The Ms. drops समं.

" L. 17 निर्धुन्वन् for निर्धुन्वन्

" " °नृत्तेन for °नृत्येन.

" L 18 निरवकरः for निरवद्यः

" 154 L 3 °निर्भयः for °निर्भयम्.

" L 8 °नोपसर्जनतामानीतम् for °नोपसर्जनत्वमानीयते.

" 156 L. 7 कयाचिदिह त्वनिष्ठस्य for कश्चित्वतत्त्वनिष्ठस्य.

" 157 L 1 विधेयत्वावगतिः for विधेयतावगतिः

" L 2 °वाचिना° for °विधायिना°

" L. 2-3 The Ms. inserts च after विशेष्याणां.

" L. 7 मेलामन्द्रो for मेलानन्दो

" " °लेखिनी for °लेखनी

" L 8 °वैरिञ्चि° for वैरिञ्च°.

" 158 L 5 इत्यन्वयार्थस्य for इत्यस्यान्वयार्थस्य.

" L. 8-9 क्रियासंबन्धोपगमलक्षणं for क्रियासंबन्धोपलक्षण.

" L. 9 °मभिहितं for °मभिमत

" 159 L 16 स्वामित्यनूद्य for स्वामनूद्य

" 160 L 3 °पादानं for °पादाने

" 161 L. 3 शाब्द आर्थ° for शाब्दश्चार्थ°

" L. 4 The Ms drops तत्र

" 162 L. 10 वसति सा धेनुश्च कस्यान्तिके for निविशते कस्यान्तिके सा पशुः

" L. 12 भुविषमवीति भुवन° for °त्रिविषमवी त्रिभुवन°.

" L. 13 °वितरणतया for °वितरणचणतया

" 163 L 7-8 पूर्ववाक्यगतस्य तच्छब्द° for पूर्ववाक्यगततच्छब्द°.

" L. 12 वहति for भजति

" 164 L 6 °क्षीरसिन्धुः for °क्षीरवार्धिः.

" L 7 क्रियते for क्रियेत

Page 164 L. 11 द्रवति for वृषति.

„ 165 L 1 The Ms. drops तु after एवं.

„ L. 9 The Ms. drops प्रतीति before पद्धति°.

„ 166 L. 9 नभस्थलं for नभस्तल.

„ L. 10 कस्तूरी° for कस्तुरी°.

„ L 11 यत्तदित्युक्त्वा तरपी°. for यत्तत्तरपी°.

„ L. 13 °तरुणी° for °रमणी°.

„ 167 L. 2 प्रसिद्धं for प्रसिद्धि.

„ L. 4 प्रसिद्ध° for प्रसिद्धि°.

„ 168 L 7-11 The Ms. follows the reading of T., G., C , M. in the 1st and third quarters of the verse जीयात्——

„ 169 L. 1 यद्यकरिष्यत्तदा for यद्यकरिष्यत तदा.

„ L. 6 भवति त्वा° for नृपतिस्त्वा°.

„ 170 L. 4 °भविष्णुर्भ्राजिष्णुश्चिरस्य° for °भविष्णुर्भ्राजिष्णुश्चिरस्य°.

„ L. 5 भ्रमातु° for भ्रतु°.

„ „ °भङ्गप्रसङ्गः for °भङ्गः.

„ L 6 °चन्दन° for °चम्पक°.

„ L. 10 पुष्पबाणः for पुष्पचापः.

„ 171 L. 7 निर्वाहान्न for निर्वहणान्न.

„ 171 L. 12 The Ms drops एव after नपुंसकम्.

„ L. 18 निर्वाहो ना° for निर्वाहान्ना.

„ L. 18 °भङ्गप्रसङ्गः for °भङ्गः.

„ L. 19 °तले for °दले.

„ 172 L. 5-8 The verse क्रिमेतासा° is given in the Ms. as in T , C., G., and M.

„ L. 10 क्रियेत for क्रियते.

„ „ °भङ्गप्रसङ्गः for °भङ्गः.

„ 173 L. 2 „ „

Page 173 L 4 पुरसुन्दरीणाम् for रिपुसुन्दरीणाम्.
" L. 12 °भङ्गप्रसङ्गः for °भङ्गः.
" 174 L. 7 The Ms. drops स before पुनरु°.
" L. 8 शास्त्रार्थभेदात् for शास्त्रार्थस्वभेदात्.
" L 10 तत्रार्यौ for आर्यौ.
" 175 L. 2 नीलपूर्वलोहित for नीलपूर्वो लोहित.
" L 10 करणा° for कारणा°.
" L. 16 मनसः for मनसि.
" " °मदज्वरभयत्रपाः for °भयज्वरमदात्ययाः.
" 176 L 1 कठोरकारिभिः कण्ठप्रभा° for कठोरकरभीकर्णप्रभा°.
" L 4 °मुन्मीलति for °मुन्मीलितम्.
" L. 9 प्रयोज्यस्य कर्तुः for प्रयोज्यकर्तुः.
" 177 L 2 °भङ्गप्रसङ्गोऽपि for भङ्गोऽपि.
" L. 4 The Ms. has यथा before the verse निजचरण°.
" 179 L 11 पर्यन्ते पृथ्वीभुज for पर्यन्तपृथ्वीभृत.
" L. " °पकण्ठे for °पकण्ठम्,
" 180 L. 1 The Ms. drops च.
" 182 L 2 अत्रो° for तत्रो°.
" L. 7 एकेनैव यत्र for यत्रैकेनैव.
" 183 L. 3 The Ms agrees with T, C,, and M.
" L. 5 भोजनादिषु for पचनादिषु.
" L. 6 कथचन for कदाचन
" L. 10 °लाञ्छन° for °लाञ्छित°.
" L 12 व्यापारत्वे for व्यापारे.
" L. 14 महामहेश्वरस्य for महामाहेश्वरस्य.
" " °वेकावलीनामन्य° for °वेकावलीनाढ्य°.
" L 15 The Ms. drops नाम
" 184 L 4 °पौनरुक्तयस्य प्रकटस्यैव for °पौनरुक्तयस्यैव प्रकटस्य.

L. 8 पुनरुक्तवदवभासनम् for पुनरुक्तवदाभासनम्

L. 13 The Ms. inserts पुनरुक्तवदाभासनम् after °राख्यातयोः.

L 5 यत् स्यात् for यस्मात्.

L 8 प्रसक्तौ for प्रयुक्तौ.

L. 4 सकृद्व्यञ्जनसमुदायसादृश्यं for सकृद्व्यञ्जनसादृश्य.

L. 5 °नेन्दति for °नेन्दतु.

L. 12 इत्यनयो° for इत्यभिहितयो°.

L 13 नुमः for स्तुमः.

L 3 रलयोर्ळळयो° for रलयोर्डलयो

L. 5 °दभेदत्वकल्पनम् for °दभेदेन कल्प

L. 9 °मस्यौपचा° for °मत्रौपचा°.

L 1 आहोस्वित् for अहो.

L 7. एतत्तु काव्यस्य for एतच्च काव्यु.

L 8-9 तदस्मद्दर्शने for तदस्मिन् दर्शने

L. 3 चुक्रुधु° for बुबुधु°.

L 4 लुलुपुः for लुलुभुः.

„ मुहुस्तु मुमुहुर्मुहुः for मुमुहुस्तु मुहुर्मुहुः

L 9 उदाहरणं for उदाहरणं तु.

L 2 °धर्मरूपार्थपर for धर्मरूपार्थ.

L. 5 After the 6th Kârikâ the Ms. has निगदेन व्याख्यानमेतत्.

L 5 महामहेश्वरस्य for महामाहेश्वरस्य.

L 5-6 °वक्रावलीनामन्य° for °वक्रावलीनाम्न्य°.

L 5 द्वेधा° for द्विधा°.

„ °लुप्तादिभेदेन for °लुप्ताविभेदेन

L. 8 वस्तुप्रमेय° for वस्तुस्वप्रमेय°.

L 2 °निरसनपर्यवसितम् for °निरसने पर्यवसितम्

L 5 भेदाभेदतुल्यत्ववचन° for भेदाभेदप्राधान्यवचन°.

L 3 °रुभयोः प्राधान्य for °रुभयप्राधान्य.

Page 197 L 6 °रूपतया गतत्वात् for °रूपतयाद्गत्वात्
" L. 11 भवति for भवन्ती.
" 198 L 2 विवक्षन्ति for विशिषन्ति.
" L 7 °सहोदरा° for °सोदरा°.
" 199 L 2 °प्रकारकत्व° for °प्रकारत्व°.
" L 13 °विधानात् for °विहितत्वात्.
" 201 L 2 The Ms. inserts अपि after समासे.
" L. 2 द्विधा for द्वेधा
" L. 2 °नुपादानेन वाक्येन for °नुपादाने वाक्ये.
" 204 L. 9 The Ms. agrees with the reading of T., C., and M.
" 206 L. 2 एकधर्माभिधायि° for °धर्माभिधायि°
" 207 L 4 द्विधा for द्विविधा
" 208 L 2 The Ms agrees with T., C., and M
" L 3 अत्र for तत्र च
" L 4 न तु मधुकरः for न मधुकरः.
" L 6 अत्र च for तत्र
" 209 L 1 °व्यवसानात् for °ध्यवसायः.
" L 2 °भेदमात्रम् for °भेदः
" L 8 संबन्धिगोचरवाक्यभेदात् for संबन्धिभेदश्च वाक्यभेदर्ति.
" L. 4 नृसिंह for नरसिंह
" L 6-7 धर्मस्य साधारण्यम् for धर्मसाधारण्यम्.
" 210 L 3 °संबन्धस्य वन्ध्यत्वा° for °सबन्धवन्ध्यत्वा°.
" 211 L. 6 °कारणताङ्कुरिता for °कारणाङ्कुरिता
" L 10 तदपि दुर्दर्शन for तदपि दुर्दर्शनम्.
" 212 L 3 अत्राभेदप्राधान्यात् for अत्राभेदप्राधान्याभिधानात्
" L 5 तु is inserted after अभेदमयुक्तं.
" " रूपकत्वं for रूपक.
" L. 7 तदन्वयो° for तदान्वयो°.

Page 213 L. 2 द्वैधा for द्विधा.
" L. 4 तदेवमिह is dropped.
" L. 5 °कथनेन for °कथने.
" " तथावयवेभ्यो for तथावयवतो.
" L. 13 कुलाना° for कलाना°.
" L. 14 शरणमरणी for शरणमरणिः.
" 214 L. 10 अत्रैकं for यत्रैकं.
" 215 L. 2 जाता यस्येति for जातास्येति.
" L. 3 नाथ for भूप.
" L. 7 °नृसिंहनाथस्य for °नरसिंहभूपस्य.
" 216 L. 8 केवलं परम्परितं for परम्परितकेवलं.
" L. 9 °नृसिंह for नरसिंह.
" L. 11 °नृसिंहस्य for °नरसिंहस्य.
" 218 L. 2 प्रत्यनुगुणताम् for प्रत्यनुगुणता.
" L. 14 भूप for देव.
" L. 15 रूपकस्यपरिग्रहे for रूपकपरिग्रहे.
" 219 L. 7 तस्यैव तां for तस्यैनां.
" L. 8 °रनुषङ्गत्वे लोप for °रनुषङ्गलोप.
" L. 7-8 रङ्गेणौं मृगरमण for रङ्गेर्मृगरमण.
" L. 11 कलयतः for कलयत.
" 220 L. 4 स्वारोप्यमाणविषयिण for स्वारोप्यमाणस्य विषयिण.
" 221 L. 5 क्रमेण यथा for यथा.
" L. 10 निश्रेणी° for निश्रेणि°.
" 222 L. 12 स्वरसप्रवृत्तसंदेहे for स्वरसप्रवृत्ते संदेहे.
" 223 L. 5 चरित्रैर्विचित्रैः for विचित्रैश्चरित्रैः.
" 224 L. 7 किंवाम्बुदश्रेणयः for किं वा वनश्रेणयः.
" L. 9 देव for भूप.
" L. 11 °पतिबन्धनानि for °पतिबद्धानि.

Page 225 L. 3 यस्मिन्नसौ for यस्मिन्निति.
" L. 8 °नाक्रियमाणत्वात् for °नाप्रियमाणत्वात्.
" L. 9 हि is dropped.
" 226 L. 6 च is dropped.
" L. 14 कथ्यतेऽयमन्वर्थः for कथ्यतेऽन्वर्थः.
" 227 L. 3 तद्रूपापत्तिभावे for तद्रूपताप्रतिभासे.
" L. 5 °वसानरूपा° for °वसायरूपा°.
" L. " °नेकैरनेकधो° for °नेकधो°.
" 228 L. 3 अनेकैः is dropped.
" L. 12 °मारोपो for °मारोप्यं.
" 229 L. 1 संप्रति is inserted after °मारभ्य.
" 230 L. 1 इदं is dropped.
" L. 8 विहितत्वात् for कृतत्वात्.
" L. 17 अन्यत्र is inserted after °निर्देशो.
" 231 L. 4 स च for स.
" L. 5 साध्यश्चेति for साध्यश्च.
" 233 L. 1 उदाहरणम् is inserted before श्रीमन्नृसिंह.
" L. 5 धूमस्योत्प्रेक्षणे for धूमत्वेनोत्प्रेक्षणे.
" L. 6 अभिन्नत्व° for तदभिन्नत्व°.
" L. 11 भारन्ति for हारन्ति.
" 235 L. 6 °प्रकाशने हेतुः for °प्रकाशनहेतुः.
" 236 L. 6 जितमह for जितमहः.
" 238 L. 11 °डोला° for °दोला°.
" 239 L. 7 °कटकषाय° for °करटकाष°.
" L. 12 भवति for ज्ञेया.
" 241 L. 3 °गर्भितत्वे for °गर्भत्वे.
" L. 9 °नेकस्य वस्तुनो भिन्नसंबन्धा° for °नेकवस्तुनो भिन्नस्य संबन्धा°.

Page 242 L. 1 पदार्थगतत्वाभिधानम् for पदार्थगतत्वेनाभिधानम्.

" 244 L. 2 क्रमेण यथा for क्रमाद्य था.

" 245 L. 7 यथार्थाभिधानः for यथार्थाभिधानम्.

" L. 14 °गुणाङ्कितं for °गुणान्वितं.

" 246 L 1 तरुण्या for तरुण्याः.

" L. 5 प्रतिबिम्बितस्य for प्रतिबिम्बनस्य.

" 247 L. 8 °नृसिंह° for °नरसिंह°.

" L. 10 दृष्टान्तोऽलंकार for दृष्टान्तालं कार.

" 248 L. 5 पराः कोटयः for परःकोटयः.

" L. 9 °निवासि° for °निवास°.

" L. 13 तद्धर्मविभ्रमस्य for तद्धर्मस्य विभ्रमस्य.

" 249 L. 4 °मुदाहरन्ति for °मुदीरयन्ति.

" 250 L 3 पूरविचित्रितावनि° for पूरपवित्रितावनि°.

" 253 L 6 °पदार्थधर्मविशिष्टत्वेन for °पदार्थ त्वेन.

" 254 L. 2-3 °त्यन्वर्थसमासोक्तिः for °त्यन्वर्था समासोक्तिः.

" L. 13 °प्रधानवसाते° for °प्रतानवसन°.

" 256 L. 3 गण्डस्थलीं for गण्डस्थलीः.

" L. 7 °गर्भितत्वे for गर्भत्वे.

" " साधारणत्वं for साधारणधर्मत्वं.

" L. 9 कैमर्थक्य° for कैमर्थ्य°.

" 258 L. 7 भवति for भविता.

" 259 L. 4 मेलामन्त्रो for मेलानन्त्रो.

" 262 L. 4 काव्यप्रकाशिकाकारस्य राद्धान्तः for काव्यप्रकाशकारस्य सिद्धान्तः.

" 264 L. 20 कारणगुणप्रतीतौ for कारणप्रतीतौ.

" 265 L 10 °विकीर्यमाण° for °विशीर्यमाण°.

" L. 11 प्रक्रीडत्' for प्राक्रीडत्.

" 269 L. 2 चमत्कारावहत्वात् for चमत्कारातिशयकारित्वात्.

Page 270 L 2-3 °मनुभवन्तीति for °मनुभवन्ती.

„ 271 L 2 °रेव for °रेच.

„ L 9 °पदार्थव्यतिरिक्त° for °पदार्थातिरिक्त°.

„ „ कृतमिति for कृतवानिति.

„ 273 L 10 °विषये for °विषयः.

„ 274 L. 2 °निश्चयात्मक for °निश्चयात्मानं

„ L 6 कृष्णोऽस्य for कृष्णो न.

„ L 10 प्रतिफलितोऽर्थः for फलितोऽर्थः

„ 275 L 3 यत्रानभिमतस्यापि वस्तुनो for यत्रानभिमतपिशुनो.

„ L 4 अत्रानिष्ट° for तत्रानिष्ट°.

„ 277 L 10 शौर्योदये यस्य for शौर्यास्थैर्यस्य.

„ 278 L. 2 संभाव्यते for व्याप्यते स्म.

„ L 18-19 °विषयत्वेऽप्यसंगति° for विषयत्वे स्वसगति°.

„ 279 L 5 °मागूरयन्ती for °मापूरयन्ती

„ „ °निबन्धनरूपनियमेन for °निबन्धनरूपानियमेन.

„ 280 L 4 यथा for उदाहरणम्.

„ L 11 विबुधान् for विबुधो.

„ 281 L 4 अथापी° for तथापी°.

„ 288 L. 15 नृवीर for न वीर.

„ 283 L. 2 नृसिंह° for नरसिंह°.

„ L. 5 तथा च सति for तथा सति.

„ L 6 °शीकराः for °सीकराः.

„ L 9 वसन्त्यमी for सृजन्त्यमी.

„ L. 11 एषाम् after अभावेऽपि is dropped

„ 284 L 2 °शीकरा for °सीकरा.

„ L 2-3 °शीकराणां for °सीकराणां.

„ 285 L 13 स्खलद्भृङ्गा° for चलद्भृङ्गा°

„ 286 L. 3-4 °वलोकनकारणं for °वलोकनलक्षणं कारण

Page 286 L. 7 दृष्टान्तावष्टम्भाह° for दृष्टान्तावष्टम्भाह°.
„ 288 L. 5 स्वरसवलित° for स्वरसवल्गित°.
„ 291 L. 1 कारणस्य is dropped.
„ L. 3 अत्र is dropped.
„ L. 4 धवलीकरणं for धवलं कारणम्.
„ 292 L. 5 यथा is dropped.
„ L. 7-8 तदा तदन्योन्यम् for तदान्योन्यम्.
„ L. 11 The Ms. inserts यथा before the verse पृथ्वी पूर्वापर°.
„ 293 L. 7 असौ त्रिधा for त्रिधा.
„ L. 10 रसानामास्वादं for रसालानां स्वादं.
„ 295 L. 8 °नामायमलंकारः for °नामालंकारः.
„ L. 8 त्वया परिहृत for त्वयापहृत.
„ L. 11-12 तत्कार्यस्य विरुद्ध° for तत्कार्यविरुद्ध°.
„ 296 L. 6 The Ms. inserts वितरणस्य after °सदृशस्य.
„ L. 11 सुरस्त्रियः for सुरस्त्रियं.
„ L. 12 °गर्भानिमानलंकारान् for °गर्भानलंकारान्.
„ 298 L. 8 सूक्तागुणैस्त्वद्गुण° for सूक्तानि तैस्त्वद्गुण°.
„ L. 9 °मुत्कर्षकरणमेकक्रिया° for °मुत्कर्षः करणक्रिया°.
„ L. 11 विश्रान्तं for विश्रान्ति.
„ 299 L. 2 °मपरे for °मितरे.
„ L. 6-7 नृसिंहस्य for श्रीमतो नृसिंहदेवस्य.
„ L 11 नभसि for गगने.
„ 300 L. 6-7 एव after वाक्यार्थयोः is dropped.
„ 301 L. 7 अहो पौलोमीय° for अलं भोः पौलोमी°.
„ 302 L. 9 °साधनमात्राभिधानं for °साधनकथनमात्राभिधानं.
„ L. 9-10 व्याख्यादिप्रदर्शनपरं कर्त्तव्य° for व्याख्यादिप्रदर्शनं न कर्त्तव्य°.
„ L. 11 भजते for भजेत्.
„ 303 L. 3 °मादर्त्तव्यम् for °मादरणीयम्.

Page 303 L. 4 यया is dropped.
" L 8 सुमनसो मार्गणत्वं for सुमनोमार्गणत्वं.
" L 11 व्याप्यवृत्तिः for सत्त्वं.
" 303 L 12 सुमनसो मार्गणत्वाद् for सुमनोमार्गणत्वाद्.
" L. 17 °स्यव्याप्ति° for °स्यव्याप्त°.
" 304 L. 10 नाहीनो for नाहीशो.
" 306 L 6 कौस्तुभरत्नकान्तिसुभगा° for कौस्तुभकान्तिपूरसुभगा°.
" L 8 °वसुधापालस्य for °वसुधानायस्य.
" L 15 °परिवृत्तिश्चेति for परिवृत्तिश्च.
" 307 L 4 रुचिं for रुचं.
" L. 5 हरसि नरसिंह क्षितिपते for कलयसि कलिङ्गक्षितिपते.
" L 6 विकासितं for विलसितं.
" L 11 तज्जयलक्ष्मी कटाक्ष° for तज्जयलक्ष्मीकटाक्ष°.
" L. 18 स्वीकरणम् for कलनम्
" 309 L 4 °स्तवैव जाता नरसिंह देव for °स्तवैव जागर्ति नृसिंह देव.
" L. 11 च for तु.
" 310 L 2 तु is dropped
" L. 9 °मापूरयति for °माक्षिपति.
" L 15 °दाक्षिपति for °दापूरयति.
" 311 L 2 इत्युक्तम् for इत्युक्तः.
" L 4 मृणालतन्वी for मृणालमृद्वी
" L 12 द्विधास्माकम् for °द्विधास्माभिः.
" 312 L 12-13 द्वेधा for द्वैधम्
" 313 L 5 सघट्यते for सघटते.
" L 10 °मथिनी for °दमनी
" 314 L 3 °स्तत्रापि लक्ष्मीरिति for °स्तत्रापि कीर्त्तिस्ततोऽपि लक्ष्मी-रिति.

Page 314 L. 8 खलु for कलिः.

„ 316 L. 5 तत्र for अत्र.

„ L. 8 त्वया यशोभिर्ग्लपिता° for यशोविलासैर्ग्लपिता°.

„ L. 11 नृसिंह° for नरसिंह°.

„ L. 12 श्रियोऽपहरणात् for श्रियो हरणात्.

„ L. 13 प्रतीयते for प्रतीता.

„ 317 L. 2 कैमर्थ्या° for कैमर्थ्यकथा°.

„ L. 14 कैमर्थ्यालोचन° for कैमर्थ्यकथालोचन°.

„ 318 L. 1 प्रवृत्तोऽपह्नव इत्येषा° for प्रवृत्तापह्नुतिरित्येषा°.

„ 319 L. 11 वधूजनेन for वधूजनस्य.

„ L. 13 श्रवणोपजाता for श्रवणेन जाता.

„ 318 L. 4-5 °स्याप्रस्तुतेन for °स्याप्रकृतेन.

„ L 7 धनाधिप for धराधिप.

„ 322 L. 4 कारणे is dropped.

„ 323 L. 3 °दसंभावनीयस्योत्तरस्यैवानेक° for दसंभावनीयस्यानेक°.

„ L. 5 इदम् is dropped.

„ 324 L 6 °भूषितान् for °भूषान्.

„ L 14 °ज्वालासंदोह° for °ज्वालाहवाक°.

„ 326 L. 4 प्रस्तुत° for प्रकृत°.

„ L 9 सकाधीश्वरः for शकाधीश्वरः.

„ L. 13 वक्रोक्तिः सा तदा स्फुरति for यदि वक्रोक्तिस्तदा स्फुरति.

„ 328 L 2 After योजितम् । the Ms agrees with C. and M. in inserting the portion from यथा वा नैषधे काव्ये to °स्यभिप्रायेण योजितम्.

„ 331 L 5 कलयतः for कलयत.

„ 332 L 4 योगो भवेद्येनापेक्षा न भवेत् for यौगपद्येनावस्थानं भवेत्

„ „ न पृथक्° for पृथक्°.

Page 332 L. 6 कामनीयहेतुत्वे for कामनीयकहेतुत्वे

" L. 7 °मुन्निपतीति for °मुन्निपति.

" 334 L 12 हेतुता° for हेतुत्व°.

" 355 L 3 नरसिंहं देवं for नरसिंहदेव

" L 10 महामहेश्वरस्य for महामाहेश्वरस्य.

" " °नामन्य for °नान्य°.

The Ms ends with श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।.

Readings of S′ as compared with the text. The Ms. agrees mostly with D. Its variations from D. as compared with the text are alone given.

It opens with श्रीगणपतये नमः ।

Page 3 L. 1 The Ms. drops यत्.

" 9 L. 1 °समासाद्नसमुचिताशामकाशन°.

" 11 L. 7 बिल्हण

" 22 L 1 अनवरतमभ्यसनमेव कवीनां.

" 23 L 1 केनचिदात्मना.

" 24 L. 4 The Ms. drops प्रति.

" 33 L. 3 त्वन्यतरासिद्धिः.

" 34 L 5 प्रकृते तु नैवं घटते.

" 38 L 6 °मर्थोऽधिगम्यते.

" 39 L. 3 °मिति पदपदार्थयोरिव वाक्यवाक्यार्थयो°.

" 43 L. 1 °च्युतसंस्कृत°.

" 45 L 3 The Ms. drops शास्त्र.

" 47 L. 1 तमनवलोकमानया कयापि.

" 58 L 3 तत्रभगवान्.

" L 7 विप्रयोगेन.

" 64 L. 8 °द्योतनार्थं परिसरं सम°.

" 70 L. 2 °न्तरकारणिका

" 71 L. 7 The Ms drops द्विधा.

" 80 L. 4 °मित्यरूढम्.

101 L. 10 भिन्नवाकेम°.

Page 101 L. 14 बद्धस्फूर्तिः.

„ 105 L. 7 °लग्नहृदयः.

„ 107 L. 6 °जये.

„ 108 L. 6 पक्षिणा

„ L 9 परस्परस्य विभावेनोपनिबन्धो.

„ 115 L. 9 °बहल°.

„ L. 15 °लोलल्ग°.

„ 121 L. 9 °रिङ्खत्प्रवलकपि°.

„ 131 L. 5 The Ms drops भङ्गम्.

„ L. 10 न बाभापते.

„ 135 L 3 प्रागुक्तपुङ्खा°.

„ 148 L 1 मज्जन्मनोवृत्ति°.

„ 150 L 11 कल्प्यन्ते for कथ्यन्ते.

„ 153 L. 4 सुभ्रुवो व्यवचरन्.

„ 154 L 8 °नोपसर्जनत्वमनीयत.

„ L 10 व्योमस्थले.

„ L. 12 पञ्चाघातां.

„ 155 L. 5 व्योमस्थलेऽपि.

„ 156 L 1 यथा before सर्वे कर्षति.

„ L 1 केषामेषा.

„ 157 L. 8 गुणाभावोऽनुबाध्यमानत्वात्.

„ L 7 मेलामन्हो.

„ 158 L. 4 परार्धरूपतया.

„ 159 L. 16 स्वामित्यनूद्य.

„ 160 L. 11 यथा वा.

„ 162 L. 11 प्रख्यान्ति.

Page 166 L. 4 नृसिंहमहेश्वरः°
" L. 11 अत्र यत्तदित्युक्त्वा तदपीत्युक्तम्.
" 169 L. 1 यद्यकरिष्यत्.
" L. 11 तव न नरसिंह.
" 171 L 19 °पिच्छिलतटे.
" 179 L 5 भूमानिन्द्राद्यर्थानामस्त्य°.
" 181 L. 5 नोपात्ताः.
" 186 L. 7 °र्व्यञ्जनयोर्ययोः.
" 191 L 7 एतत्तु काव्ये.
" L. 9 वृत्त्यनुप्रासभेद.
" 192 L 7 °कक्षागता°.
" 194 L. 4 °कक्षायाम्.
" 201 L 2 द्विधा.
" 203 L 2 यथा वा before तव वीर...
" 208 L. 3 The Ms drops च.
" 209 L 4 °भारतरण°.
" 215 L 7 °नृसिंहरूपस्य.
" 223 L 5 चरित्रैर्विचित्रैः.
" L 8 °हल्लीश°.
" 226 L 11 The Ms drops तु.
" 229 L 1 प्रकृतापह्नव°
" 230 L 6 स खलु गुणनिधे.
" 234 L. 8 महानचिन्त्य°.
" 236 L 2 °रवाम्बुनिमज्जमानः.
" 239 L 10 श्यामः for ध्रूमः.
" 242 L. 8 विहृदलंकारे.

Page 245 L. 14 °गुणाङ्कित

" 256 L. 10 The Ms. has यथा before धावन्ती°...

" 257 L 2 The Ms. has सिद्धं after सखीत्वरूपणं.

" 259 L 4 मेलामन्द्रो.

" 262 L. 4 राद्धान्त°.

" 265 L 19 अभिनवगुप्ताचार्यः.

" L. 20 °माह.

" 272 L 4 °मुपस्थापपति.

" 276 L 5 विरोधनं गर्भालंकार°.

" 285 L 6 The Ms. drops यथा

" L. 7 °नृपलक्ष्मीर्विराजतेऽसिलतिका च.

" L 18 °स्स्खलत्कृ°

" 288 L 1 निरूपणम्.

" L 5 °वल्गुपक्ष

" 290 L 5 The Ms. drops यथा.

" 294 L 12 °थं लक्षाख्यातः.

" 299 L 6-7 नरसिंहदेवस्य.

" 304 L. 8 अत्र राजा त्वसंभावितमनुमान°.

" 308 L 9 रिपुक्ष्माभृतः.

" 310 L 8 क्रमेण is dropped

" L 9 अर्थात् is dropped.

" L 11 °लङ्कापदह°.

" 313 L 10 °भरमथिनी.

" 316 L 5 °प्रकर्षप्रतीतिः.

" 319 L 11 वधूजनेन.

321 L 12 लावण्यं for धामल्यं.

After °निरूपणं नाम अष्टम उन्मेषः the Ms. has the following :—

भाः किमन्यैरलंकारैरसारैर्भारदायिभिः ।
एकामेकावलीमेव कण्ठे धत्त कवीश्वराः ॥

समाप्तं चेदमलंकारशास्त्रम् ।

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।
यदि शुद्धमशुद्धं वा मयि दोषो न विद्यते ॥

The opening page of the Ms. has 'इदं चातुर्धरशिवदीक्षितीयमेकावलीमन्यस्य पुस्तकम् ॥'

APPENDIX 2.

An alphabetical list of the Kârikâs and the verses occurring in the Ekâvalî.

अ.

* The Kârikâs are printed fat.

स.

ह.

APPENDIX 3.

Names of works and authors and other proper names worth noting occurring in the Ekávalí *alphabetically arranged.*

APPENDIX 4.

Quotations in the Ekâvalî arranged alphabetically.

---

१ सर० कण्ठा० of भोज, 2nd परिच्छेद, verses 6 and 7.

२ हनु० ना०, Act X , verse 14.

३ शान्तिपर्वन् of महाभारत, आपद्धर्मपर्वन्, 153 अध्याय.

४ बालरामायण of राजशेखर, Act V., verse 2.

५ शिशु० व० of माघ, Canto IV., verse 19.

६ शान्तिपर्वन् of महाभारत, आपद्धर्मपर्वन्, 153 अध्याय.

७ कुमा० सं० of कालि०, Canto 2, verse 55.

१० कुमा० स० of कालि०, Canto 5, verse 32.

११ वैराग्यशतक of भर्तृहरि.

१२ It is found in काव्य०, 5th उल्ला०, and ध्वन्या०, 1st उद्योत.

१३ It is found in काव्य० of मम्मट, 10th उल्लास.

१४ नैष० of श्रीहर्ष, Canto IV., verse 52.

१५ नैष० of श्रीहर्ष, Canto III., verse 23.

१६ विक्रमो० of कालि०. 4th Act. Mallinâtha says it is from अभि० शाक०.

---

१८ हनु॰ ना॰, Act XII., verse 2.

१९ अभि॰ शाकु॰ of कालि॰, 1st Act.

२२ नैषध॰ of श्रीहर्ष, Canto IX., verse 66. The reading there is 'नखैः किलाख्यायि, विलिख्य पक्षिणा'.

२३ It occurs in काव्य॰, 7th उल्ला॰ and ध्वन्या॰, 2nd उद्योत. It is said to be from पञ्चबाणलीला of आनन्दवर्धन.

२५ वेणीसं॰ of नारायण, Act III.

२६ *Vide* कर्ण॰ of बिल्ह॰, p. 56.

२९ हनु॰ ना॰, Act VIII., verse 45.

३० मालतीमाधव of भवभूति, 1st Act.

३१ नैषध॰ of श्रीहर्ष, Canto IX., verse 114. The reading there is 'ममासनार्धे भव मण्डन न न'.

३३ सर॰ कण्ठा॰ of भोज, 1st परिच्छेद, at the end.

३४ सर॰ कण्ठा॰ of भोज, 1st परिच्छेद, at the end.

३५ By दुर्गसिंह.

३७ भार॰ नाट्य॰, ६ अध्या॰, १७, १८, १९, २० and २१ verses.

३८ काव्यप्रका॰ of मम्मट, 3rd Ullâsa.

---

३९ भोज.

४१ भर्तृहरि.

४३ The first of these two verses is found in दशरूप of धनञ्जय, *vide* 4th परिच्छेद 40, 41 कारिका's.

४४ कुमा॰ सं॰ of कालि॰, 4th Canto, 9th verse.

APPENDIX 5.

Names of authors and works found in the Tarala alphabetically arranged.

---

* The same as सजीवनीकार, or सजीविनीकार, सर्वस्वसंजीविनीकार or अलङ्कारसर्वस्वसजीविनीकार.

† The same as भोज

‡ The same as भोज.

* The same as सजीवनीकार, or अलङ्कारसर्वस्वसजीविनीकार, or सर्वस्वसंजीवनीकार.

† The same as अलङ्कारसर्वस्वकार.

APPENDIX 6.

Quotations in the Tarala, alphabetically arranged.

१ अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यासिद्ध्यङ्गमस्फुटम् ।
संदिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम् ॥
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः । p 180.

२ अग्नित्वलक्षितार्थाद्यत् पैङ्ग्यादि गम्यते ।
तेन माणवके बुद्धिः सादृश्यादुपजायते ॥ p 68.

३ अत्र चातिशयाख्यं यत् फलं प्रयोजकस्यान्निमित्तं तत्राभेदाध्यवसायः । p. 232.

४ अथ क्रियाः कामदुघाः क्रतूनाम् p. 104.

५ अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्चैः
प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः । p 146.

६ अद्वैतं सुखदुःखयोरनुगतम् p 104.

७ अध्यवसितप्राधान्ये त्वतिशयोक्तिः । p 237.

८ अनपह्नुतरूपस्य विषयस्योपरञ्जनम् ।
भवेद्विषयिणा यत्र रूपकं तत् प्रकीर्त्यते ॥ p 213.

९ अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षा शङ्का । p 109.

---

१ का० प्र० ५ उल्ला०. °प्राधान्ये and मता are the readings there

२ By आचार्य *Vide* तन्त्रवार्त्तिक, p 318, Commentary on Sûtra 22, 1st अध्या०, 4th पाद

३ अलं० सर्व० of राजा० रुय्य०, p 69

५ It is found in काव्य० of मम्मट, 8th उल्लास

६ उत्तर० चरि० of भव०, Act 1st

७ अलं० सर्व० of राजा० रुय्य०, p 65

९ प्रता० यशो० of विद्यानाथ०, रसप्रक०. The whole line is अनिष्टाभ्यागमोत्प्रेक्षा शङ्का रोषादिकारणम् ।

१० अनुकरणे तु सर्वेषाम् (दोषाणामप्यदुष्टतैव)। p. 43.

११ अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयमुदीरयेत्। p. 159.

१२ अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः।
शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः॥ p. 110.

१३ अभावाद् भावोऽतिरिच्यते। p. 20.

१४ अभिधेयाविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणेष्यते।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद् वृत्तेरिष्टा तु गौणता॥ p. 69.

१५ अभिप्रेतपदावासः कदा नः संभविष्यति।
नीचसाधनमेतेषां परोत्सर्गैकजीविनाम्॥ p. 43.

१६ अभेदाध्यवसायो हि फलेऽतिशयनामनि।
न पुनः फलितोऽस्त्यत्र भेदोऽभेदे न सिध्यति॥ p. 237.

१७ अमुना सह निरयं गच्छ योऽस्मान् द्वेष्टि। p. 167.

१८ अयं वाव यः पवते सोऽग्निर्नाचिकेतः। p. 167.

१९ अर्थश्लेषस्य स विषयो यत्र शब्दपरिवर्त्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना। p. 262.

२० अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम्। p 160.

२१ अस्तशैलगहनं नु विवस्वानाविवेश जलधिं नु महीं नु। p. 224.

२२ आचाराद्य स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम्। p. 8

---

१० का० प्र०, उ० ७.

११ A न्याय.

१२ का० प्र०, उ० ४.

१३ A न्याय.

१४ तन्त्रवा०, p 318, commentary on Sûtra 22nd, 1st Adhyâya, 4th Pâda.

१५ प्रता० यशो० of विद्याना०, दोषप्रक०.

१६ अल० सर्व० सजी० *of* चक्रवर्त्तिन्.

१९ काव्य० of मम्मट, 9th उल्लास.

२० न्यायदर्शन of गौतम, 5th अध्या०, 11th Sûtra.

२१ किरा० of भार०, *Canto 9, verse 7.*

२३ आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभासता मता । p. 2.

२४ आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः । p 110.

२५ आलक्ष्यदन्तमुकुलान् इत्यादि p 104.

२६ उदारकीर्त्तेरुदय दयावतः p 66.

२७ उपमैव तिरोभूतभेदा रूपकमिष्यते । p. 212.

२८ उपादेयविधेयत्वगुणत्वानि यजेः फले ।
उद्देश्यत्वानुवाद्यत्वप्राधान्यानि गुणान्वये ॥ p 152.

२९ उभा यामिन्द्राग्नी p. 304.

३० एक सन्धित्सोरपरं प्रच्यवते । p 168.

३१ एकत्रैवानुरागश्चेत् तिर्यङ्म्लेच्छगतोऽपि वा ।
योषितो बहुसक्तिश्चेद्रसाभासस्त्रिधा मतः ॥ p 105.

३२ एकद्वित्रिचतुष्पादयमकानां विकल्पनाः । p 189.

३३ एकस्यानेकत्र प्राप्तावेकत्र नियमनं परिसंख्या । p. 115.

३४ एतद्यामैः प्रियं धाम यद् घृतम् । p. 167.

३५ एष निष्कण्टकः पन्था यत्र संपूज्यते हरिः । p. 167.

३६ ओजः कान्तिमती गौडीया ।
माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली । p 146.

---

२३ प्रता० यशो० of विद्याना०, अल० प्रक०. The reading there is 'विरोधाभास इष्यते ।'.

२४ अल० सर्व० of राजा० रुय्य०, p 40.

२५ अभि० शाकु० of कालि०, Act VII.

२७ काव्याद० of दण्डिन्, 2nd परिच्छेद, verse 66.

३० A न्याय

३१ प्रता० यशो० of विद्याना०, रसप्रक०.

३२ काव्याद० of दण्डिन्, 3rd परिच्छेद.

३३ अल० सर्व० of राजा० रुय्य०, p 153

३६ काव्यालं० सूत्र of वामन १।२।१२॥ and १।२।१३॥ respectively.

३७ कालाक्षमत्वमौत्सुक्यम्। p 109.

३७′ का विसमा देवगई &c. p. 323.

३८ काव्यं यशसेऽर्थकृते इत्यादि p. 17.

३९ काव्यालापांश्च वर्जयेत् p. 16.

४० किमाद्यपेक्षितैः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ।
तेन प्रवर्त्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन् चोदनोच्यते॥ p. 14.

४१ क्रमश्च देशसामान्यात्। p 304.

४२ क्षात्रधर्मोऽपि विजयः क्षत्रियस्य हि जीवितम्। pp. 119-20.

४३ क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्यम्।
विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्त्ति यातं तु॥ p. 249.

४४ गीष्पतिर्धिषणो गुरुः। p. 185.

४५ गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः। p. 55.

४६ ततः प्रतस्थे कौबेरीं भास्वानिव रघुर्दिशम्।
शरैरुस्रैरिवोदीच्यानुद्धरिष्यन् रसानिव॥ p. 182.

४७ ततः स्वफलेनोपादेयविधेयगुणभूतयागग्रहणात् गुणेन चोद्देश्यानुवाद्यप्रधानभूतापेक्षणात् तन्त्रस्वाभावः। p. 152.

४८ तत्त्वमार्गानुसंधानात् तत्त्वनिर्धारणं मतिः। p 109.

---

३७ प्रता॰ यशो॰ of विद्यानाथ, रस प्रक॰. The whole line is कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं मनस्तापज्वरादिकृत्।

३७′ It occurs in काव्य॰ of मम्मट, 10th उल्लास.

३८ का॰ प्र॰ of मम्म॰, १ उल्ला॰.

४० By आचार्य.

४१ मीमांसादर्शन of जैमिनि, 3rd अध्या॰, 3rd पाद, 12th Sûtra.

४३ Found in अल॰ सर्व॰ and काव्य॰.

४४ अमरकोश 24th verse, 1st काण्ड.

४५ महाभाष्य.

४६ रघु॰ of कालि॰, Canto IV. verse 66.

४७ तन्त्रवार्त्तिक.

४८ प्रता॰ यशो॰ of विद्याना॰, रसप्रक॰. 'अर्थनिर्धारणम्' is the reading there.

४९ तत्संदेहेऽपि तदुपादानस्य न्याय्यत्वादन्यथानुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवै-
र्द्विरदयूथपतयो नाद्रियेरन्। p 8.

५० तथागतायां परिहासपूर्वं सख्यां सखी वेत्रवती बभाषे।
आर्ये व्रजामोऽन्यत इत्यथैनां वधूरसूयाकुटिलं ददर्श॥ p 78.

५१ तदङ्कमक्रमति कृष्णम् p 167

५२ तदन्योन्य मिथो यत्रोत्पाद्योत्पादकता भवेत्। p 124.

५३ तया स पूतश्च विभूषितश्च। p 206.

५४ तर्को विचारः संदेहाद् भ्रूलताङ्गुलिनर्त्तकः। p. 109.

५५ तस्मात् पदैरभिहितैः पदार्थैर्लक्षणया वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते। p 37.

५६ तात्पर्यार्थोऽपि व्यङ्ग्यार्थ एव। p. 57.

५७ तामिमामप्रवाहाय p. 167.

५८ तेजः प्रभाव आलोक. p 185.

५९ त्रीनुदाहरणान्तान् वा यद्वोदाहरणादिकान्।
मीमांसकाः सौगतास्तु सोपनीतमुदाहृतम्॥ p 302.

६० त्वदपाङ्गाह्वयं जैत्रमनङ्गास्त्रं यदङ्गने।
मुक्त तदन्यतस्तेन सोऽप्यहं मनसि क्षतः॥ p. 287.

६१ दूरकार्यस्तत्सहजः कार्यानन्तरजस्तथा।
अयुक्तो युक्तकारी चेत्यसंख्याश्चित्रहेतवः॥ p. 286.

६२ दृशेर्बुद्ध्यर्थत्वान्नित्यप्राप्तौ पक्षे निवर्त्त्यते। p 176.

६३ देवतापादसंस्पर्शस्तल्लिङ्गस्पर्शनं तथा। p. 181.

---

४९ By आचार्य.

५० रघु० of कालि०, Canto VI, verse 82.

५२ प्रता० यशो० of विद्याना०, अलं० प्रक०.

५४ प्रता० यशो० of विद्याना०, रसप्रक०. The reading there is :—संदेहात् कल्प-
नान्यत्व विकल्प परिकल्पित।

५६ प्रता० यशो० of विद्याना०, काव्यप्रक०.

६१ सर० कण्ठा० of भोज, ३ परि०, *Vide* notes pp. 659-60.

६४ द्विहस्तं च द्विकर्णं च द्विनेत्रं चैकनासिकम् ।
गुरुदैवं शिरः पायात् सशिरस्त्रवृषणोदरम् ॥ p 328.

६५ धाराश्राभ्राम्बुसंतत्योर्विषं गरलतोययोः । p. 137.

६६ धृतिश्चित्तस्य नैःस्पृह्यं ज्ञानाभीष्टागमादिभिः । p. 109.

६७ ध्यानं चिन्तेहितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत् । p. 109.

६८ ध्रुव कर्तुः श्रद्धाविधुरमभिचाराय हि मखाः । p. 11.

६९ न भीतं न पलायितम् । p. 125.

७० नयविद्भिर्नवे राज्ञि सदसच्चोपदर्शितम् । p. 158.

७१ नाक्षतैः पूजयेद्विष्णुं न केतक्या महेश्वरम् । p. 180.

७२ निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः । p. 174.

७३ निभालयत ईक्षते p. 123.

७४ निमित्तान्तरं नैमित्तिकम् p. 6.

७५ निरकासयद्रविमपेतवसुं
वियदालयादपरदिग्गणिका । p. 215.

७६ निशाकरकरस्पर्शात्त्रिया निर्वृतात्मना ।
अमी स्तम्भादयो भावा व्यज्यन्ते रज्यमानया ॥ p. 23.

७७ पदार्थावगमसमनन्तरभाविनी समन्वयशक्तिस्तात्पर्यम् । p. 57.

---

६६ प्रता॰ यशो॰ of विद्याना॰, रसप्र॰, 'नानाभिष्टागमादिषु' is the reading there.

६७ प्रता॰ यशो॰ of विद्याना॰, रसप्र॰. The reading there is इष्टानभिगमाद् ध्यानं
चिन्ताशून्यत्वतापकृत् ।

६८ शिवमाहिमस्तोत्र of पुष्पदन्त.

७० रघु॰ of कालि॰, Canto IV., verse 10.

७२ काव्या॰ सूत्र॰ of वामन, ५।२।२२॥

७३ By भट्टमल्ल.

७४ A न्याय.

७५ शिशु॰ व॰ of माघ॰, Canto 9, verse 10.

७६ By Mallinâtha.

७७ अल॰ सर्व॰ सजी॰ of चक्रवर्तिन्

७८ पदार्थैरनुरक्तोऽसौ वाक्यार्थः समतीयते । p. 37.

७९ परिवड्डइ विण्णाणं संभाविज्जइ जसो विसप्पन्ति गुणा ।

सुव्वइ सुपुरुसचरिअं किं तं जेण ण हरन्ति कव्वालावा ॥ p. 17.

८० परोत्कर्षाक्षमेर्ष्या स्याद्दौर्जन्यान्मन्युतोऽपि वा । p 105.

८१ पर्यायेण द्वयोस्तस्मिन्नुपमेयोपमा मता । p. 124.

८२ पवनाग्निसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदस्त्रतेजसा । p. 167.

८३ पाणिपल्लवविधूननमन्तः । p 219

८४ पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।

ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्यास्ताम्रौष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ p. 237.

८५ प्रधानवाक्यमङ्गोक्त्याकाङ्क्षं प्रकरणं मतम् । p. 4.

८६ प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ p 18.

८७ भिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरैक्यारोपणमुपचारः यथा गौर्वाहीकः । p. 48.

८८ भूतं भव्यायोपदिश्यते । pp 89–90.

८९ मृगीपरिभवो व्याघ्र्यामित्यवेहि त्वया कृतम् । p 177.

९० मृदुतीक्ष्णतरं यदुच्यते तदिदं मन्मथ दृश्यते त्वयि । p 167.

९१ मौर्वीं द्वितीयामिव कार्मुकस्य । p. 153.

---

७८ By भट्टपाद (कुमारिल) in his तन्त्रवार्त्तिक on २।१।४६॥ The reading there is पदार्थैः पदविज्ञातैः वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते ।

७९ सेतुबन्ध of प्रवरसेन, p 9.

८० दशरूप of धनंजय has 'परोत्कर्षाक्षमाऽसूया गर्वदौर्जन्यमन्युजा'. *Vide* 4th परिच्छेद, 16th कारिका

८१ प्रता० यशो० of विद्याना०, अल० प्रक०.

८२ रघु० of कालि०, Canto VIII., verse 4

८३ किरा० of भार०, Canto 9, verse 50.

८४ कुमा० सं० of कालि०, Canto 1, verse 44.

८८ A न्याय.

८९ रघु० of कालि०, Canto XII , verse 37. See notes p 503.

९१ कुमा० सं० of कालि०, Canto III , verse 55.

९२ य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । p 167.

९३ यन्तु बन्ध्यते लोकमदो दुःखाकरोति माम् । p. 167.

९४ यत्र किंचित् सामान्यं कश्चिच्च विशेषः स विषयः सदृशतायाः । p. 196.

९५ यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशमात्मौषधीर्लोमानि वनस्पतीन् केशा मज्जु लोहितं च रेतश्च निधीयते । pp. 104–5.

९६ यदिदं किं च । p. 167.

९७ यदेतदस्यानुतटं विभाति । p. 167.

९८ यन्नृत्यं मण्डलाकारं तद्धल्लीसकमुच्यते । p. 226.

९९ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति । p 5.

१०० योऽयमश्वः पताकेयम् । p 167.

१०१ योऽसौ तपन्नुदेति । p. 167.

१०२ रसभावतदाभासभावप्रशमानां निबन्धे रसवत्प्रेयऊर्जस्विसमाहितानि भावो-दयभावसंधिभावशबलताश्च पृथगलंकाराः । p. 186

१०३ रसादेरलंकारत्वं सनातनं न भवति प्राधान्यदशायामलंकार्यत्वात् । p. 31.

१०४ राकायामकलङ्कं चेद्मृतांशोर्भवेद्वपुः ।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥ p 237.

१०५ रीतिरात्मा काव्यस्य । p. 51.

---

९२ तैत्तिरियोपनिषद्, 5th अनुवाक, शिक्षाध्याय 'स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्नय पुरुषो मनोमय ।'.

९३ शिशु० of माघ, Canto II verse 11.

९६ तैत्तिरियोपनिषद्, 6th अनुवाक, ब्रह्मानन्दवल्ली '.यदिदं किं च तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्रा-विशत् Also काठकोपनिषद् २।६।२॥ यदिदं किं च जगत् सर्वं प्राण एजति नि सृतम् ।'.

१०० उत्तर० of भव०, Act IV.

१०२ अल० सर्व० of राजा० रुय्य०, pp 185 and 190.

१०३ अल० सर्व० सजी० of चक्रवर्तिन्

१०४ Found also in काव्यप्रका० of मम्मट, 10th उल्ला०.

१०५ काव्या० सू० of वामन १।२।६॥

१०६ राद्यादौ रसे व्यङ्ग्ये कटुत्वं गुणः । p 43

१०७ लकुचो लिकुचो डिहुः । p. 203.

१०८ लक्षणा तेन षड्विधा । p 72.

१०९ वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता । p. 26.

११० वसन्तमृतूनाम् p 304.

१११ वाक्येनैव हि वाक्यार्थः साक्षादेवाभिधीयते ।
उपलक्षणतश्चास्य सबन्धग्रहसभवः ॥
वाक्य गोपदयुक्त यत् तत् सास्नादिसमन्वितम् ।
वाक्यार्थं वदतीत्येव व्युत्पत्तिः सुकरैव हि ॥

११२ वाजपेयस्तिष्ठतु शरदूर्ण्यताम् । p 8.

११३ विगलन्मधुव्रतकुलाश्रुजल न्यमिमीलदब्जनयन नलिनी । p 215.

११४ विभूतिर्भूतिरक्षयोः । p. 185

११५ विरोधे गुणवादः स्यात् । p 207.

११६ विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे ।
श्रेयः प्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे ॥ p. 8.

११७ विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानम् । p 271

११८ विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । p 231.

११९ विषय्याकारमारोप्य विषयस्थगन यदा ।
रूपकस्य तदा तत्र रञ्जनेन समन्वयः ॥

---

१०६ का॰ प्र॰ of मम्मट, उ॰ ७

१०७ अमरकोश, 2nd काण्ड, verse 60 The readings there are डहु or डहू.

१०८ का॰ प्र॰ of मम्मट, उ॰ २

१०९ कुमा॰ of कालि॰, Canto 5, verse 72.

११२ शिशु॰ व॰ of माघ॰, Canto IX, verse 11

११५ A न्याय

११७ A न्याय.

११८ अल॰ सर्व॰ of राजा॰ रुय्य॰, p 56

११९ अल॰ सर्व॰ सजी॰ of चक्रवर्त्तिन्

यदा तु विषयो रूपात् स्वस्मादप्रच्युतो भवेत् ।
उपयुक्त्यै पराकारः परिणामस्तदा मत. ॥ p 221.

१२० व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः । p 105.

१२१ व्रज विटपममुं ददस्व तस्यै । p. 167.

१२२ व्रजतः क तात वजसि । p 43

१२३ शक्तिरेव हि संबन्धो भेदश्चास्या न विद्यते । p. 54.

१२४ शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।
श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥
अन्यथानुपपत्त्या च बुद्ध्या शक्तिं द्वयाश्रिता-
मर्थापत्त्यैव बुध्येत संबन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥ p. 39.

१२५ शब्दार्थौ मूर्त्तिराख्यातौ जीवितं व्यङ्ग्यवैभवम् । p. 54.

१२६ शुचि भूषयति श्रुत वपुः प्रशमस्तस्य भवत्यलंक्रिया ।
प्रशमाभरणं पराक्रमः स नयापादितसिद्धिभूषणः ॥ p. 182.

१२७ शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत् सहसैव यः ।
व्याप्नोत्यन्यत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ॥ p. 148.

१२८ शेषः परार्थत्वात् । p. 197.

१२९ श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् । p. 279.

१३० श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः स्मृताः ॥ p 148.

---

१२० A न्याय.

१२१ शिशु० व० of माघ, Canto XV, verse 87.

१२२ शिशु० व० of माघ, Canto VII, verse 58

१२६ किरा० of भार०, Canto 2nd, verse 32.

१२७ का० प्र० of मम्मट, उल्ला० ८

१२८ It is a न्याय

१२९ It is a न्याय

१३० काव्याद० of दण्डिन्, 1st परिच्छेद, verses 41 and 42.

१३१ सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्वैः ।
संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा ॥ p 143.

१३२ सत्त्वत्यागादनौद्धत्य दैन्यं कार्पण्यसंभवम् । p. 109.

१३३ स निर्विश्य यथाकामं तटेष्वालीढचन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयदर्दुरौ ॥ p. 158.

१३४ समग्रगुणा वैदर्भी । p 146.

१३५ सर्वमभ्यर्हितद्रव्यं प्रच्छादनमपेक्षते । p. 130.

१३६ सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते । p. 57.

१३७ससैन्यश्चान्वगाद्रामम् । p 104.

१३८ साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः । p. 54.

१३९ सा नूनमाः किमथवा हतजीवितेन । p. 120.

१४० सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता । p. 117.

१४१ सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयते । p. 160.

१४२ सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । p 196

१४३ सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् । p 224.

१४४ सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । p 167

---

१३१ ध्वन्या० of आन०, उद्योत ३, verse 88

१३२ प्रता० यशो० of विद्याना०, रसप्रक०.

१३३ रघु० of कालि०, Canto IV, verse 51.

१३४ काव्या० सू० of वाम० १।२।११॥

१३५ A न्याय *Vide* तन्त्रवार्त्तिक of कुमारिल p 920.

'सर्वमभ्यर्हिता द्रव्य प्रच्छादनमपेक्षते

यत्र कचन च प्राप्ते सामित्तत्र नियम

१३६ का० प्र० of मम्म०, २ उल्ला०

१४० प्रता० यशो० of विद्याना०, अल० प्रक०.

१४१ A न्याय

१४२ A न्याय.

१४३ अमरु

१४५ सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वाम्। p 167.

१४६ सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः। p 186.

१४७ स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम्।
अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च॥ p. 262.

१४८ स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तम्। p 177

१४९ स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते। p 109.

१५० स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमर्पणम्।
उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा॥ p 66

१५१ स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः। p. 43.

१५२ स्वार्थत्यागे समानेऽपि सह तेनान्यलक्षणा।
यत्रेयमजहत्स्वार्था जहत्स्वार्था तु तं विना॥
स्वार्थैकांशत्यागादशान्तरमेव लक्ष्यते यत्र।
सा जहदजहत्स्वार्था तत्त्वमसीत्यादिविषयवृत्त्येयम्॥ p 68.

१५३ स्वार्थबाधेन वचनस्य परार्थत्वात्। p. 80.

१५४ हस्ताग्रा अग्रहस्ता अग्रयोर्गुणगुणिनोर्भेदात्। p. 71.

१५५ हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्। p. 120.

---

१४६ का० प्र० of मम्म०, उल्ला० ९.

१४८ रघु० of कालि०, Canto XIII., verse 35

१४९ प्रता० यशो० of विद्याना०, रस प्रक०. The reading there is पूर्वानुभूतविषयज्ञानं स्मृतिरुदाहृता।

१५० का० प्र० of मम्म०, उल्ला० २.

१५१ वेणिसं० of नारा० Act 1.

१५३ A न्याय

१५४ काव्या० स० of वाम० ५।२।२०॥

१५५ प्रता० यशो० of विद्याना०, अलं० प्रक०.

ADDENDA AND CORRIGENDA

TO

THE EKÂVALÎ, THE TARALA, AND THE ENGLISH NOTES.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
5	15	ष्व	न
11	3-8	The verse बिन्दुद्वन्द्व—should not have been printed in big types as it is a quotation. *Vide* English notes, p. 334.	
22	21	°देशने	°देशेन
28	8	हेतु°	दोष°
"	24	दोषस्त° D.	हेतुस्त° K.
29	5	विण्मतो°	विन्मतो°
"	9	गुणान्तर्भावे	गुणानन्तर्भावे
32	11	पलायप्रायं	पलालप्रायं
33	4	ष्वन्युपलम्भेन	ध्यन्यनुपलम्भेन
36	20	अस्यया°	अस्याय°
39	7	यथाभुत°	यथाश्रुत°
40	12	आकाङक्षेति	आकाङ्क्षेति
41	21	नाविशिष्टः	नाविशिष्टे
43	8	व्रजसि	व्रजतः
45	20	प्रतिपतृ	प्रतिपत्तृ
47	12	प्रागज्ञानानर्थैवे°	प्रागज्ञानानर्थेवे°
54	11	विभाग	विभागं
56	22	वध्रा	वध्रा
57	4	तात्पर्योऽपि	तात्पर्यार्थोऽपि

†

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
61	6	°व्यङ्ग्या°	°व्यङ्ग्यां°
66	23	लक्षत्वेन	लक्ष्यत्वेन
68	9	स्वार्थास्यागे	स्वार्थस्यागे
71	26	परामर्शेन	परामर्शान्
82	10	तद्रण°	तद्गुण°
84	15	°दभिव्यक्त	°दभिव्यक्तं
86	19	°भुक्तिपक्षा°	°भुक्तिव्यक्तिपक्षा°
92	12	कार्ये कारण°	कार्यकारण°
93	13	विभावादगतस्ये°	विभावादिगतस्थै°
94	1	°स्वभिधानं	°स्वाभिधानं
100	12	रक्ता कृष्टिः	रक्ताकृष्टिः
103	13	तथापाधाय	तथाप्याधाय
„	15	श्लोकेनोक्ता	श्लोके नोक्ता
105	7	°भग्न°	°भग्न°
109	11	°शङ्का°	°शङ्का°
117	18	पुण्डरीकभूप्रभृ°	पुण्डरीकप्रभृ°
„	„	पुण्डरीकप्रभृतीनां	पुण्डरीकभूप्रभृतीनां
119	17	कार्यस्याप्रस्तुत°	कार्यस्य प्रस्तुत°
121	16	तत्र स्फुरति न	न स्फुरति तत्र
129	3	महात्याग°	महत्त्याग°
132	3	°कल्पद्रमयो°	°कल्पद्रुमयो°
135	9	तदधि चपलता	तदधिचपलतां
136	13	श्लाघनत्°	°श्लाघनद्दे°
139	19	व्येङ्ग्यमत	व्यङ्ग्यमेतत्°
144	18	तद्वारो°	तद्द्वारो°
145	4	गुणा	गुणाः ।

Page.	Line	Incorrect.	Correct.
149	12	°बधुरां	°बन्धुरां
150	8	°भ्यधीयंत	°भ्यधीयन्त
151	12	’तया	तया
152	6	ष्वेद्दृग्रा	ष्वेद्दृग्रा
158	13	°वेधय°	°विधेय°
170	16	°खुक्त्र्मौ	°खुकमौ
174	10	नीललोह्नितमिसि	नीललोहितममी
186	14	°पौनरुक्त्यं	°पौनरुक्त्यं
191	4	°र्थभ्रम°	°र्धभ्रम°
193	10	घेपन्ति	घेप्पन्ति
„	11	°भा इहोन्ति	°आइ होन्ति
201	2	तद्विवे	तद्धिवे
205	7	°वेपी°	°वेणि°
„	18	°वस्तभाव	°वस्तुभाव
209	10-11	°मनोहरमिति	°मनोहरत्वमिति
211	8	लैवेर्ले°	लैर्वले°
212	19	°भेदो	°भेदा
215	12	°ग्रुजलं	°भ्रुजलं
221	20	व्यतिकधुरा	व्यतिकरधुरा
224	18	कारकैत्त्यं	कारकैक्यं
232	12	ज्ञानस्यै°	ज्ञानस्ये°
233	15	°याजना°	°योजना°
„	19-20	एतेनेयमुपात्त°	एतेनेयमनुपात्त°
„	20	सिद्दाध्यवसाय°	सिद्धाध्यवसाय°
237	23	च्चविंति	च्चेविंति
239	22	°वितच°	°वितच्°

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
241	5	Strike off प्रकृताप्रकृतानां च	
245	17	°वैधमर्य°	°वैधर्म्या°
254	7	नरसिंहधनु°	नरसिंह धनु°
,,	9	धनुर्वल्याः	धनुर्वल्लयाः
258	1	नरसिंहनरेन्द्रेण	नरसिंह नरेन्द्रेण
261	19	प्रातीतिकेः	प्रातीतिके
,,	21	सभपदस्त्व	सभङ्गपदत्व°
262	6	तस्योत्पत्तिकत्वात्	तस्यौपपत्तिकत्वात्
269	20	तुल्या°	स्तुल्या°
272	14	°शिखा भासुरैः	°शिखाभासुरैः
282	15	°रन्ध्रे न	°रन्ध्रेर्न
,,	21	Strike off क्वचित् संदेहसंकरमाह.	
295	6	नरसिंह महीपाल तेजसैव	नरसिंहमहीपालस्तेजसैव
301	16	पौनरुक्त्याह	पौनरुक्त्यावह
304	15	न्यायमूला°	काव्यन्यायमूला°
310	19	लम्पा	लम्बा
315	8	°तर्कवाक्य	°तर्ककाव्य°
327	5	परिस्फुरत्याग°	परिस्फुरत्त्याग°
328	4	यद्वा	यद्या°
329	15	°समर्थितत्वाच्च	°समर्पितत्वाच्च
332	12	°रवाङ्गत्व	°रेवाङ्गत्वे
334	14	क्षीरनीरवन्मिश्रणं	क्षीरनीरवन्मिश्रणं
341	10	°काङ्क्षे°	°काकाङ्क्षे°
342	1	स्थानादेश्च नमित्ति कत्वम्	स्थानादेश्च नैमित्तिकत्वम्
349	12	मम्यास	अभ्यास
374	20	सिद्देश्च	सिद्धेश्च

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
380	25	°भोवना°	°भावेना°
382	17	केचित्नु	केचिन्तु
386	21	पयस	पयस्

Page 411

'ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम्' The apparent meaning of this does not suit well according to प्रदीपकार and other commentators, because फल has to be taken in two different senses of जन्यत्व and जन्यज्ञानविषयत्व. We must either say that Mammata was not very accurate or that फल should be taken to mean both जन्यत्व and जन्यफलविषयत्व on the principle mentioned by himself, 'स्थितेषु समर्थनमेतत्', if the Kârikâ is to be taken in the apparent meaning My friend, Shastri T. Gaṇapati who was consulted on the subject, defends the apparent meaning of the Kârikâ as under —

'ज्ञानरूपं तदन्यरूपं वा जन्यं अन्यज्ञानविषयरूपं च यद्यदस्ति ज्ञानस्य फलं तत् सर्वमत्र फलपदार्थः । अयमाशयः । ज्ञानविषयस्य ज्ञानफलस्य च मिथो भिन्नत्वनियमात् पावनत्वादेर्लक्षणाजन्यविषयत्वाभ्युपगमे विषयभेदाभावात् फलत्वमनुपपन्नं स्यात् । जनकज्ञापकयोर्हेतुत्वमिव लोकसिद्धं हि जन्यज्ञाप्ययोः फलत्वम् । अत एव पावनत्वादिकमसकृत् फलपदेन व्यवहृतं वृत्तौ । (That पावनत्वादिकम् is expressed as फल in the वृत्ति is shewn in Notes) एतेन दृष्टान्तस्य प्राकट्यादेर्जन्यत्वलक्षणं फलत्वं पावनत्वादेस्तु दार्ष्टान्तिकस्य जन्यज्ञानविषयत्वलक्षणं तदिति वैषम्याद् दृष्टान्तानुपपत्तिः कारिकागतफलपदस्य अन्यज्ञानविषयपरत्वे इति प्रदीपोद्भावितस्य दोषस्य नावकाशः । जन्यजन्यज्ञानविषययोरुभयोरपि फलत्वव्यवहारदर्शनेन फलपदार्थताया उक्तत्वात् ।

तरलप्रदीपयोरुभयोरपि लक्षणाजन्यज्ञानं तीरादिज्ञानमेव विषयस्तीरादिकमेव । फलं तु तरलस्य पावनत्वादिकं प्रदीपस्य पावनत्वादि ज्ञानम् ।

काव्यप्रकाशबृहट्टीकापि (विद्याचक्रवर्त्तिनिर्मिता) तरलतुल्याभिप्रायैव दृश्यते। यतः सा कारिकाव्याख्यामित्थमुपसंहरति। 'न तु सर्वथा फलविषययोस्तादात्म्यमुपपद्यते' इति।

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
420	27	ईषदभिव्यक्ति°	ईषदभिव्यक्ति°

Page 451

The verse 'काकार्यं शशलक्ष्मणः——' is attributed to Kâlidâsa in Jahlana's 'Subhâshitamuktâvalî'. *Vide* Dr. Bhândârkar's Report on the Search for Sanskrit manuscripts during 1887–88 to 1890–91, p. XXV.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct
455	25	54–5	254–5
479	13	°निष्ठरा°	°निष्ठुरा°

Page 501

वाच्यवचन and अवाच्यवचनदोष's are treated at great length in Mahimabhatta's Vyaktiviveka. Vidyâdhara has borrowed much from it. A few extracts from the work will be interesting —

'यमिन्द्रशब्दार्थनिषूदनं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' इत्यत्र हिरण्यकशिपुमिति वक्तव्ये हिरण्यपूर्वं कशिपुमित्युक्त सोऽवाच्यवचनं दोषः। यतोऽत्र हिरण्यशब्दः कशिपुशब्दश्चाभिधेयप्रधानौ वा स्यातां स्वरूपमात्रप्रधानौ वा। तत्र न तावदभिधेयप्रधानौ। अनभ्युपगमात्। अर्थस्यासमन्वयात्। कशिपुशब्दस्य नपुंसकलिङ्गताप्रत्तेश्च। नापि स्वरूपप्रधानौ। न ह्येवमसुरविशेषस्य हिरण्यकशिपोरभिधानानुकारः प्रख्यानक्रियाकर्मभावेनाभिहितो भवति। द्विविधो हि शब्दानुकारः। शाब्दस्वार्थस्वभेदात्। तत्रेतिनाव्यवच्छेदे शाब्दः प्रसिद्ध एव। अर्थावच्छेदभावादार्थः। यथा 'महदपि परदुःखं शीतलं सम्यगाहुः' इति। इह ह्यायमेवार्थोऽनुकारः इतिनानव-

च्छेदात् । केवलं यत्तस्याभिधानमनुकार्यं तन्नानुक्तम् । यथानुक्तं तत्तस्याभिधानमेव न भवति । लोके हिरण्यकशिपुरिति तन्व्याख्यानम् । न हिरण्यपूर्वः कशिपुरिति । अतस्तस्यावाच्यवचनं दोषः ।

यत्रान्यस्यालंकारस्य विषयेऽलंकारान्तरनिबन्धः सोऽपि वाच्यावचनं दोषः ।

Page	Line.	Incorrect.	Correct.
511	15	eliphants	elephants
„	27	तत्रानुमसा°	तत्रानुप्रास°
516	21	तन्मुख्यं	तन्मुख्यं
551	18-19	उपामेयेपमा	उपमेयोपमा
553	25	सहिदः	सहिद्
557	20-21	or	on
558	25	*Âshâdhara*	*Âśâdhara*

Page 559

Râghavabhaṭṭa also takes the same view of *Pariṇâma* as *Vidyâdhara.*

'अत्र ('विच्छित्ति शेषैः सुरसुन्दरीणाम्—' इत्यत्र) विच्छित्तिशेषस्य यक्षकर्दमादेर्वर्णकत्वेन निरूपणात् तस्य च प्रकृतोपयोगित्वाच्च परिणामालंकारश्च ।'

'('तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोः—') कुसुमेषु वह्निस्त्वमारोपितं तद्विरहदुःखदत्वेन प्रकृतोपयोगीति परिणामश्च । "आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः" इति लक्षणात् ।'. Thus आरोप्यमाणस्य आरोपविषयतया प्रकृतोपयोगित्वम् is not necessary to constitute परिणाम according to राघवभट्ट as well as according to विद्याधर.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
561	21-24	emarelds	emeralds
562	2	Do.	Do.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
581	14	धर्म्यत्प्रेक्षा	धर्म्युत्प्रेक्षा
596	24	वधर्म्यम्	वैधर्म्यम्
598	24	°वस्तुपमा	°वस्तूपमा
681	8	Insert 'as' after 'and'	
686	13	कस्यचिर्	कस्यचिद्
742	18	चरित्रैविचित्रैः	चरित्रैर्विचित्रैः
764	15	°धिवेय°	°विधेय°
771	22	°मभ्यर्हितां	°मभ्यर्हितं

BOMBAY SANSKRIT SERIES.

Edited under the superintendence of Prof. S. R. Bhândârkar M. A. and Prof. K. B. Pathak B A

	Rs	a	p.
Âpastambîya Dharmasûtra, Part I., with Critical Notes and Index and various Readings of the Hiranyekeshi–Dharmasutra, by Dr. G. Buhler (B. S S. No. 44).	1	6	0
Part II, containing extracts from Haradatta's Commentary called Ujjvala, by Dr. Buhler (B S S. No 30)	1	2	0
Âtharvâna Upanishads and Commentaries, by Col G A. Jacob (B S S No 40)...	1	4	0
Bhatti Kâvya, Vol I, with Mallinâth's Commentary; by Mr K P. Trivedi (B S S No 56) ...	9	0	0
" " Vol II, Do. (B S S No 57)	6	0	0
Concordance to the Principal Upanishads and Bhagavadgîtâ, by Col G A Jacob (B S S. No 39)...	4	0	0
Daśakumâracharita of Dandin, Part I, with Critical Notes, &c, by Dr G Buhler (B S S. No 10) .. .	0	8	0
Part II, by Dr. P Peterson (B S S No. 42) ...	0	8	0
Deshinâma Mâlâ, Part I, Text and Critical Notes, by Prof. Pischel and Dr G. Buhler (B S. S. No 17)	1	0	0
Gaudavaho, by Vâkpati, by Mr. S P Pandit (B S S. No. 34)	3	0	0
Hand-book to Rigveda, Part I, by Dr. P. Peterson (B.S.S No 41)	1	8	0
Part II, by Do. (B.S. S N 43)	2	8	0
Hitopadesh of Nârâyana, by Do. (B S S No 33)	0	14	0
Hymns from the Rigveda, by do (do. 36)	4	0	0
(Second Selection); by Do. (do No. 58)	4	0	0

	Rs.	a.	p.
Kâdambarı, Vol I. (Text), by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 24)...	2	0	0
Kâdambarı, Vol. II (Introduction & Notes) ; by Do. (B. S. S. No. 24)	4	8	0
Kîrti Kaumudî, by Mr. A V. Kathavate (B. S S. No. 25) out of print (*Copy-right restored to the Author.*)			
Kumârapâla Charita ; by Mr. S. P. Pandıt (B.S.S. No. 60)	8	8	0
Mrıchchhakatıka with two Commentarıes and various Readıngs, by Mr. N. B. Godbole (B. S S. No. 52)... ...	3	8	0
Mâlavıkâgnımıtra ; by Mr. S. P. Pandıt (B. S. S. No. 6)...	2	2	0
Mâlatı-mâdhava, with Crıtıcal Notes, &c. ; by Dr. R G. Bhândarkar (B.S S. No 15) (*New Edıtıon in the Press*)			
Mahâbhâshya of Patanjalı, Vol., I., Parts I., II & III. (together), by Dr. F. Kıelhorn (B.S S. No 18)	4	8	0
" " " Part II. ; by do. (B.S.S. No 19)	1	0	0
" " " Part III., by do. (B S S. No 20)	1	0	0
" " Vol. II., Part I , by Do. (B. S. S. No. 21).	1	0	0
" " " Part II ; by do. (B.S S. No. 22)	1	0	0
" " " Part III , by do. (B.S S. No. 26)	1	0	0
" " Vol. III., Part I. ; by do. (B S S. No. 28)	1	0	0
" " " Part II ; by do (B S.S. No. 29)	1	0	0
" " " Part III. ; by do. (B S S. No. 30)	1	0	0
Mudrârâkshasa, with the Commentary of Dhundıraja ; by Mr. K. T. Telang (B. S. S. No 27). (*Copy-rıght restored to the Author*)			
Mahânârâyana Upanıshad ; by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No 35)	0	7	0
Nîtı and Vaırâgya S'ataka, with Notes and two Commentaries; by Mr. K. T. Telang (B. S. S No. 11) (*Copy-rıght restored to the Author.*)			
Naıshkarmyasıddhı, with the Chandrikâ of Jnânottama, by Col. G. A. Jacob (B. S. S. No. 38)	2	0	0

Nyâyakośa, by Mahâmahopâdhyâya Bhimâchârya Zalkikar (B S S. No. 19) .. ..

Navasâhasânkacharita, Part I, by Pandit V. S. Islampurkar (B S S. No 53) ... ...

Panchatantra, Book I., with Notes; by Dr. F. Kielhorn (B. S. S. No 4) ... ...

" Books II. and III., with Notes by Dr. G. Bühler (B. S. S. No. 3). 0 1

" Books IV. and V., with Notes by Dr. G. Bühler (B S. S. No. 1). 0 4

Parâśara Smriti, Vol. I., Part I., by Pandit V. S. Islampurkar (B S. S No. 17) 2 2 0

" " Vol. I., Part II., by Do (B S. S. No 18) 2 0 0

" " Vol. II, Part I., by Do, (B. S S. No 59) 4 0 0

Paribhâshendusekhara, Part I., Text and various Readings, by Dr F. Kielhorn (B S.S. No. 2) 0 8 0

" Part II, with Translation and Notes (Paribhâshas 1-37); by Do (B S S No. 7) ... 0 8 0

" Part II., with Translation and Notes (Paribhâshas 38 to 69), by Do (B S. S. No. 9) ... 0 8 0

" Part II, with Translation and Notes (Paribhâshas 70 to 122), by Do. (B S S No. 12) ... 0 8 0

Pâtanjala Sûtrâni, with the Scholium of Vyâsa and Vâchaspati's Commentary, by Mahâmahopâdhyâya R S Bodas (B. S. S. No. 46) 1 10 0

Raghuvamśa, Part I. (Cantos i to vi), with Mallinath's Commentary and Notes, by Mr S. P. Pandit (B. S. S. No. 5)... ... . 1 8 0

Part II. (Canto vii, to xiii), with Mallinâth's Commentary and Notes, by Do (B S S No 8). 0 12 0

Part III (Cantos xiv-xix) with Mallinâth's Commentary and Notes, by Do. (B. S S. No. 13) 0 8 0

	Rs.	a.	p.
Râjatarangini, Vol I., by Pandit Durgaprasad (B. S. S. No. 45)	1	8	0
„ Vol. II., by do (B. S. S. No. 51)	1	4	0
„ Vol III., by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 54)	1	2	0
Rekhâganita, Vol. I.; by Mr. H. H. Dhruva and Mr. K. P. Trivedi (B. S. S. 61)	12	0	0
Do. Vol. II., by do. (B. S. S. No. 62)	9	0	0
Sârngadharapaddhati, Vol. I.; by Dr. P. Peterson (B. S. S. No. 37)	3	0	0
Subhâshitâvali of Vallabhadeva; by do. (B. S. S. No. 31)	2	8	0
Tarka-Kaumudi of Laugâkshi Bhaskara; by Mr. M. N. Dvivedi (B. S. S. No. 32) *Copy-right restored to the Author.*			
Tarka-Sangraha, with two Commentaries and Notes; by Mr. Y. V. Athalye (B. S. S. No. 55)	3	4	0
Vâsishtha Dharmasâstra, by Dr. A. Fuhrer (B. S. S. No. 23)	0	8	0
Vikramânkadevacharita, by Dr. G. Buhler (B. S. S. No. 14). (*Copy-right restored to the Author.*)			
Vikramorvaśî, with Notes; by Mr. S. P. Pandit (B. S. S. No. 16)	2	0	0

SANSKRIT PUBLICATIONS NOT INCLUDED IN THE BOMBAY SANSKRIT SERIES.

	Rs.	a.	p.
Amarakosa, or Thesaurus of Sanskrit Words of Amara Sinha, with the Commentary of Mahesvara. Edited by Mr. Raghunâtha Shastri Talekar, with Index	1	0	0
Âtharvaveda Samhitâ, with the Commentary of Sâyanâchârya Edited by Mr. S. P. Pandit, M.A., Vols. I., II., III., and IV., each at	10	0	0
Kâvyaprakâśa (2nd edition), by Pandit Vâmanâcharya Zalkikar	5	4	0
Vâlmiki-Râmâyana (Bâlakânda). Edited with Notes by Dr. P. Peterson	0	14	0